VARIA
XVI

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúta SAV
2009

VARIA
XVI

Zborník materiálov zo
XVI. KOLOKVIA MLADÝCH JAZYKOVEDCOV

(Častá-Papiernička 8. – 10. 11. 2006)

Zostavila
Gabriela Múcsková

Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
2009

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV v Bratislave
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave

Vedecký redaktor
Prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.

Recenzenti
PhDr. Dana Baláková, PhD.
PhDr. Viera Kováčová, PhD.
PaedDr. Edita Príhodová, PhD.

Technický redaktor
Vladimír Radik

Z tlačových podkladov JÚĽŠ SAV vytlačil
OFPRINT
Better Polygraphic Services
Bratislava

ISBN 80-89037-04-6

Skolokvijnieva sa. Vždy na jeseň, keď padajú posledné listy a prvé vločky. Tri a pol-té ročné obdobie pre mnohých mladých jazykovedcov. V roku 2006 sa to stalo už po šestnásty krát – v Účelovom zariadení MV SR v Častej-Papierničke – o niečo slávnostnejšie ako inokedy. Strávili sme ho spolu s jubilujúcou Mirou Nábělkovou, pretože práve ona stála na začiatku tradície a práve jej sme toto kolokvium venovali. Dnes k nemu pripájame aj zborník VARIA XVI.

Milá Mirka, prijmi od nás toto naše dielko – malé zrnko „strieborného pokladu“.

Zborník VARIA XVI venujú Mirke Nábělkovej
organizátori 16. kolokvia mladých jazykovedcov, účastníci, autori príspevkov
a všetci tí, ktorých KOLOKVIUM spája.

Edičná poznámka

Ďakujeme recenzentkám PhDr. Dane Balákovej, PhD., PhDr. Viere Kováčovej, PhD., a PaedDr. Edite Príhodovej, PhD., za priaznivé a chápavé posúdenie príspevkov.

Obsah

Slovo na úvod 11

Dana Baláková: Dispozičné podoby frazém 15
Ján Bauko: Pôvod prezývok v bilingválnom priestore 20
Mária Beláková: Vlastné meno – výmysel jazykovedcov? 26
Alena Bohunická: Persuazívny potenciál metafory 29
Martin Braxatoris: Analógia ako princíp jazyka a ako nástroj vedeckého poznania 43
Veronika Bromová: Staročeské závěti – textová analýza 49
Solomija Buk: Writer Vocabularies of Ukrainian Authors 57
Karol Csiba: Možnosti fikcie v próze Jána Johanidesa 64
Radka Čapková: Kalendářově vázaná reklama 69
Silvia Čatayová: Urbanonymia mesta Zvolen a jej premeny 78
Vladimír Dziak – Slavomíra Rabatinová: Temporálna súslednosť v podmienkových súvetiach na základe korpusových zistení 86
Martin Dzúr – Róbert Sabo – Milan Rusko: Pokus o definíciu Sk-ToBI (Slovak Tones and Break Indices) 97
Ivana Džundová: Jauchim Fedarovič Karski – zakladateľ bieloruskej jazykovedy 102
Monika Franková: Niektoré črty osobnosti A. V. Isačenka z pohľadu korešpondencie s Ľ. Ďurovičom 108
Irena Fuková: Náboženské rozpravy Jana Bechyňky 115
Karol Furdík – Peter Bednár: Využitie knižnice Jbowl pri spracovaní prirodzeného jazyka 122
Rujanca Gaidos: Socio-ekonomický kontext existencie bihorskej slovenčiny 131
Katarína Gajdošová: Syntaktická anotácia vybraných textov Slovenského národného korpusu 140
Anna Gálisová: Poznámky ku komunikačnému registru hráčov kartových hier 149
Radovan Garabík: O jednej skratke 152
Alexandra Gerlaková: Špecifické spôsoby vyjadrenia posesivity 159
Siniša Habijanec: O skloňovaní niektorých chorvátskych miestnych názvov v slovenčine 167
Andrej Habiňák: Frazeológia v škole 176
Katarína Harčarová: Odraz modernizácie výučby slovenského jazyka v novej generácii učebníc 181
Eva Henčeková: Medzikultúrna komunikácia a jej miesto vo výučbe cudzieho jazyka 189

Renáta Hlavatá: Prvky narácie v umeleckom texte 192
Juraj Homoľa: Motivačné činitele hydronymie z povodia Ondavy 199
Miloš Horváth: Úvod do lingvokulturológie 206
Nicol Janočková: Poznámky k onomaziologickej štruktúre slovies 214
Ladislav Janovec: Ikóny a fonosémantika – poznámky k problematice 224
Michal Jozefovič: Modelovanie dvojmennej sústavy v antroponomastike alebo Čo nám prezrádzajú antroponymické modely? 228
Jana Jusková: Charakter bieloruskej deklinácie substantív v porovnaní so slovenskou deklináciou 239
Joanna Kamper-Warejko: Kilka uwag o języku „Gęśli różnorymych" Jana Rybińskiego 250
Agáta Karčová: Produktívnosť vzoru vysvedčenie, jeho vplyv na skloňovanie substantív stredného rodu a nové lexikálne jednotky prináležiace k tomuto vzoru 257
Jana Kišová: Model triedenia neologizmov 268
Peter Kosmály: Lichardova dialogizovaná publicistika 280
Jana Kováčová: Komunikatívnosť v jazykovom vyučovaní 288
Viera Kováčová: Včerajšok a dnešok sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína v pohľade bádateľa-autochtóna (Ján Šárga a výskum sotáckych nárečí) 295
Jaromír Krško: Pomenovacie modely v hydronymii povodia Hrona 302
Joanna Kulwicka-Kamińska: Przyczynek do historii koranu w języku polskim 309
Vieroslava Leitmanová: Motivácia a štruktúrne typy slovenských názvov reštaurácii 316
Daniela Majchráková: Distribúcia koncoviek *-a*, *-u* v genitíve singuláru substantív vzoru dub 321
Lenka Majchráková: Slovesá mať a byť v prejave Slovákov v Bulharsku 332
Kateřina Málková-Křížová: Substantivní frazémy v zrcadle Českého národního korpusu 344
Barbora Mančíková: Stereotypy a predsudky pri informovaní o humanitárnej pomoci na príklade informovania o bezdomovcoch 350
Joanna Mielczarek: Językowy obraz słowianofilskich poglądów w twórczości Juliusza Zeyera (na materiale powieści *Ondřej Černyšev*) 360
Katarína Muziková: Niektoré otázky z vývinu spisovnej slovenčiny v 19. a 20. storočí 363
Alena Novotná: Syntaktická cvičení v učebnicích českého jazyka pro měšťanské školy (1918−1939) 372
Katarzyna Nowakowska: Analiza wybranych prefiksów werbalnych występujących w szesnastowiecznym ewangeliarzu cyrylickim 378

Oľga Orgoňová: Lingvokultúrna kategória „kulturéma“ a jej miesto v reklamnom komunikáte 384
Eduard Pallay: Intenčný bilingvizmus u detí. Porovnanie úrovne jazykového vývinu dvoch detí školského veku 392
Mária Partová: Bilingválne vzdelávanie 400
Lidia Pešinová: Semantyczny model aspektu czasownika..... 408
Lenka Ptak: Z badań nad derywacją przymiotników potencjalnych w języku słowackim i polskim..... 415
Martin Pukanec: Osudy kniežaťa Drakulu a stará slovenčina 421
Markéta Pytlíková: Biblický překlad jako impuls k filologické reflexi 431
Iveta Rizeková: K problematike tvorenia ekonomických termínov a ich používania v odbornej a bežnej komunikácii 443
Róbert Sabo: Anotačná konvencia ToBI a jej slovenská mutácia 451
Marián Sloboda: „Jazyk padonkov“ a „preved“: Expanzia a kontra-hegemonizácia ruského internetového (post)slangu 456
Hana Sobalíková: Bible Litoměřicko-třeboňská v proměnách staletí 467
Henrieta Stankovičová: Vývinové peripetie postavy Adama Hlavaja 474
Ružena Šimoniová-Černáková: Možnosti preverovania jazykovej kompetencie v nematerinskom jazyku..... 481
Jaromíra Šindelářová: Sociokulturní aspekty při výuce češtiny jako cizího jazyka 489
Tamás Tölgyesi: Vojenské výrazy přejaté z němčiny v českém, slovenském a maďarském jazyce..... 500
Šárka Tůmová: Kde začíná a končí Evropa? Mimojazykové cíle v učebnicích němčiny jako cizího jazyka 506
Tünde Tušková – Mária Žiláková: O zaniknutom ekumenickom časopise *Cesta, Pravda a Život* 513
Miloslava Vajdlová: Elektronický slovník staré češtiny – nový způsob zveřejnění staročeské slovní zásoby 521
Dorota Vasilišinová – Radovan Garabík: Francúzsko-slovenský paralelný korpus..... 526
Katarína Vilčeková: Konfrontácia cestopisu s inými typmi dokumentárnej prózy 531
Michaela Wickleinová: Analytické verbo-nominálne výrazy a ich funkcie..... 534
Alicja Żaguń: Cnoty teologiczne w wybranych homiliach warszawskich „Pandektach Antiocha“ 541
Eleonóra Zvalená: Žánrové parametre evanjelia 551

Niekoľko osobných slov ku Kolokviu

Milí kolokvialisti, všetci milí prítomní,

nie je mi veľmi jednoduché privravieť sa – je to po piatich rokoch, čo môžem niečo pri otvorení Kolokvia povedať (a ľúto je mi tej prestávky). A to, že sa tohtoroční organizátori rozhodli spojiť ho zase so mnou (alebo mňa s ním), aj všetky krásne slová, ktoré som počula, ma dosť dojíma. Rada by som povedať čosi nepatetické a nesentimentálne, ale kto ma pozná, aj z Kolokvií, vie, že som patetička, nuž odpusťte, akže moje slová vyznejú nejak tak...

Vážim si veľmi venovanie, pripísanie tohtoročného Kolokvia – a veď áno, prežila som s Kolokviom, jeho prípravami a všetkým okolo kus (a pekný a vzácny) života. A je to krásne, že ďalej žije, už šestnásty rok. Osobne mi to vychádza tak, že moje pracovné bytie podfarbené Kolokviom je výrazne dlhšie, než to predtým bez neho. Hoci Kolokvium samo trvá len pár dní, pre každoročného organizátora je prítomné celoročne – pozývaním, chystaním, kontaktmi s kolokvialistami, prípravou zborníka. Tak mi to bývalo, a hoci už niekoľko rokov na našich stretnutiach nebývam, skoro ako keby som bola – viem, že sú, kto ich pripravil, kedy a kde aj ako práve prebiehajú. Že sa ku koncu každého roka čas skolokvijní – ako napísal pred pár rokmi Láďa Janovec v článočku Dlouhá stříbrná řada: „blíží-li se začátek prosince, je to pro lingvistu do třiceti pěti let (a v některých případech i staršího) pokyn...“ Ťažko sa dalo pri začiatkoch snívať, že sa stane takou pevnou súčasťou pracovno-spoločenského života mladej (postupne sa obmieňajúcej) lingvistickej komunity. Ale zdalo sa, že založiť čosi také bude dobré.

Nedá sa mi tu opakovať, prečo a ako, s akou vidinou sme sa pred rokmi vo výbore Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV do organizovania Kolokvia púšťali a ako sa postupne rozvíjalo – spomínala som už všetko pri otváraní jednotlivých ročníkov a je to zachytené v úvodoch k jednotlivým zväzkom našich Varií... Mohla by som však vari predsa aspoň zhrnúť, v čom som videla a vidím zmysel Kolokvia, do niekoľkých kľúčových slov: konferenčná (prednášateľská aj diskutérska) a publikačná iniciácia adeptov lingvistiky, nadväzovanie „mladých kontaktov“ rozličného typu – slovakistických pracovísk na Slovensku a v zahraničí (utváranie odborných väzieb aj s mladými slovakistami vo svete), lingvistických (nielen slovakistických) pracovísk na Slovensku a spoza hraníc, lingvistických pracovísk a blízkych spoločenskovedných odborov –, „odhaľovanie“ osobných tematických výskumných paralel a „nekonfrontačná konfrontácia“ prístupov a metód, získavanie prehľadu o širšom spektre aktuálneho mladého výskumu, a napokon a naozaj nie na poslednom mieste – nadobúdanie osobných pracovných aj priateľských vzťahov. Kto sa pohybuje v akomkoľvek (užšom či širšom) pracovnom prostredí, vie, koľko v ňom závisí od dobrej atmosféry v medziľudských kontaktoch, čo všetko otvárajú pekné osobné vzťahy aj na čo všetko dôležité sa dá prísť vo voľných priateľských rozhovoroch. Preto sme chceli utvoriť priestor aj na príjemné popracovné bytie spolu, na prenos roz-

právania o prednesených témach a o všeličom inom do neformálnych priestorov a polôh. Ono to, pravda, všetko býva súčasťou aj „dospelých“ konferencií, len v trošku inej podobe – mladosť má predsa svoje špecifiká a myslím, že naša skúsenosť dáva zapravdu predstave o bližších vzťahoch zrodených v kolokviálnom prostredí, najmä u tých, ktorí prichádzali opakovane (a či to nebýva väčšina?). K pocitu kolokviálnej družnosti patrí iste aj to, čo povedal Láďa Janovec v už spomínanej osobnej správe o Kolokviách: „K jednotlivým ročníkům kolokvia se vážou i rozmanité události a historky (kdo co kdy historického řekl, kdo „jel a nepřijel“, co se kdy stalo a nestalo), které jsou jako kolokviální folklór vděčně převyprávěny a předávány dál, pochopitelně přesně ve stylu folklóru upravovány a někdy i zkreslovány – to však také patří k pocitu společenství“. Sama som Kolokviu vďačná, že mi okrem odborného prínosu a radosti z poznania prác mladších kolegov dalo mnohé trvalé osobné vzťahy, doma aj v „cudzine“. Neprchavé stretnutia...

Dnes je tu veľa nás, starších kolokvialistov, ale aj veľa nových, mne už nie známych, „prvokolokvialistov“ aj už nie celkom prvo – žije si ono teda svojím životom... Chcela by som sa, môžem aj ako „súkromná osoba“ vari, poďakovať (okrem účastníkov) všetkým, čo sa priebežne starajú o to, aby žilo – organizátorom, už nie len bratislavským (veď v posledných rokoch to bol aj Prešov, Nitra, Banská Bystrica). Aj za stálu pozornosť zo strany organizujúcich inštitúcií, Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV (dnes pod vedením Jána Bosáka, s vedeckotajomníčkovskou opaterou Gabiky Múcskovej pri spolupôsobení Márie Šimkovej), Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV a ostatných slovakistických pracovísk. Aj za prítomnosť kolegov „nekolokviálneho veku“ – viete sami, kto v priebehu rokov prichádzal vypočuť si prednášané príspevky a ponúknuť svoju odbornú zrelosť do diskusií. Je krásne, že si nachádzali (a verím, že aj budú nachádzať) čas – spomeniem za všetkých aspoň pána profesora Horeckého, ktorý v prvom desaťročí pravidelne trávil pracovné aj mimopracovné kolokviálne chvíle s nami. Bolo by pekné, keby takto rozvíjavo prichádzali, s vlastnou kolokviálnou skúsenosťou, aj tí, ktorí už vyrástli z osobného kolokviálneho času a majú už svojich, ďalších mladých „odborných zverencov“ (a rada by som, ako sa mi bude dať, napr. aj ja – chýba mi). Pozornosť venovaná Kolokviu svedčí iste o tom, že sa vidí zmysel podujatia a teda zrejme aj zmysel investovania síl do jeho prípravy a priebehu – čo s narastajúcim počtom kolokvialistov je nepochybne čoraz náročnejšie...

Kolokvium postupom rokov tak trošku vyrástlo z tej koncepcie, s ktorou sme ho zakladali. Narastajúci záujem oň sa dostával (dočasu sa nám to darilo zvládať) a aj ďalej dostáva do rozporu s princípom, resp. navzájom súvisiacimi princípmi, ktoré sa zdali nosné: netematizované podujatie (aby sa nestretali len tí, ktorí pracujú na blízkych témach – keď na to sú „špecializované“ konferencie či semináre), nečlenenie programu do sekcií (ten istý princíp – aby každý počul každého a získal tak širší prehľad aj širší okruh potenciálnych „odborných známych“ a prípadných spolupracovníkov do ďalších pracovných rokov), mul-

tidisciplinárnosť (ten istý princíp – rozširovanie záberu a nadväzovanie kontaktov aj s kolegami dotýkajúcimi sa jazykových otázok z blízkych spoločenskovedných pracovísk, literárnej vedy, etnológie, psychológie... alebo z „techniky", v prípade jazykovo orientovaných prác z výskumnej oblasti umelej inteligencie). Rastúci počet príspevkov nielenže postupne znižoval prednesový aj diskusný čas každého kolokvialistu, ale robil čoraz náročnejším prepínanie a sústredenie sa na všetky prednášané témy (čo ak aj v nerovnakej miere). Aj tak som ale rada, že ešte nie ja som sa musela rozhodnúť zaviesť rokovanie v sekciách. Spomínam to preto, že napriek všetkému si myslím, že spomenuté princípy podľa okolností budúcich ročníkov netreba ani v budúcnosti celkom strácať zo zreteľa. Na druhej strane, aj v modifikovanej podobe (a ktovie, k akým modifikáciám sa ešte pristúpi) bude Kolokvium vo všetkých svojich zložkách iste dôležité aj pre budúce generácie mladých lingvistov. Už hovorím o budúcich generáciách... Ale keď sa ukázalo ako životaschopné v prvých pätnástich rokoch, prečo by nemohlo byť tak aj ďalších pätnásť... a ďalších...

Možno by som to v slávnostnej chvíli ani nemala, ale predsa sa mi žiada ešte povedať, že podarilo a darilo sa veľa, nie však vždy všetko. Kým v prvých rokoch sme každoročne s dňami Kolokvia mali v ruke „vlaňajší" zborník Varia, postupne sme sa dostávali do sklzu, presnejšie, dostala som sa ako editorka do sklzu (a ktovie, kedy by niektoré ročníky bez pomoci Márie Šimkovej vyšli) – nuž želám všetkým ďalším editorom, aby sa im darilo už tak neskĺzavať. A pripomeniem ešte význam (nie len redakčnej, ale aj predchádzajúcej „domácej" kolegiálnej či školiteľskej) pozornosti venovanej publikačným podobám príspevkov najmladších autorov. Nie vždy bolo všetko bez nedostatkov, iste však nie neodôvodnene mohol Slavo Ondrejovič pred časom nazvať náš „dlhý strieborný rad" Varií „rodinným striebrom" Slovenskej jazykovednej spoločnosti. To je to, čo ostáva – v knižniciach, na poličkách, v rukách. Okrem toho, čo si nesieme v sebe.

Dlhé je už moje „osobné slovo" (mám asi pocit, že je tak trošku mojím kolokviálnym „odkazom") – dovoľte mi teda ešte (popri vyslovenej vďake) zaželať (si/Vám), aby Kolokvium postupovalo po svojej ceste a aj ďalej prinášalo všetko to dôležité kladné, štartovacie, rozbehové a trvalé, čo sa mu do života mladého slovenského (a nie len slovenského) jazykovedného spoločenstva darilo vnášať v uplynulých rokoch.

Mira Nábělková

Dispozičné podoby frazém

Dana Baláková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Súčasná nielen slovenská frazeologická teória predpokladá existenciu viacerých podôb frazémy[1]. V našej frazeologickej teórii sa vymedzujú uzuálne a neuzuálne podoby: za uzuálne podoby sa vo všeobecnosti považuje invariant s prípadnými variantmi (jednoduchými či komplexnými), t. j. dispozičné formy zachovávajúce rovnaký význam (resp. v prípade sémantických variantov takmer rovnaký význam); neuzuálne modifikácie sa realizujú v živej rečovej činnosti a sú výsledkom zámerných individuálnych (funkčných, ale aj nefunkčných) zásahov do identity danej jednotky, čiže ide o aktualizácie, ktoré predpokladajú posun ustálenej významovej platnosti (Frazeologická terminológia, 1995, s. 10; Mlacek, 2001, s. 100, 135).

V slovenskom somatickom frazeologickom fonde[2] sa možno stretnúť so všetkými základnými (morfologická, syntaktická, lexikálna), ale i špecifickými (kontextová, štylistická) či diskutabilnými (sémantická) druhmi variantnosti, ako aj s ich kombinovaným alebo komplexným typom.

Za najbohatšie zastúpený typ variantnosti sa vo všeobecnosti považuje lexikálna variantnosť, a to vlastná a slovotvorná. Ako však tvrdí Jozef Mlacek, je nevyhnutné okrem vlastných lexikálnych variantov či frazeologických sérií [predpokladaných potenciálnych variantov zachytených aj v slovníkoch – *prišiť niekomu niečo za krk (za golier); Div (dobre) mu oči nevypadnú mať jedovatý (ostrý, pichľavý, štipľavý a pod.) jazyk; prižmúriť (privrieť a pod.) oko*] vziať

[1] V. Mokijenko za nevyhnutné v súvislosti s variantnosťou však považuje splnenie podmienky *„тождественности семантики фразеологизма“* a „*относительной тождественности синтактической конструкции*“ (Mokijenko, 1980, s. 15, 25 – 26).

Pre F. Čermáka je variant iná a obvykle príznaková podoba (hlásková či morfologická) príslušnej jednotky a treba ho odlišovať od manifestácie (spôsob použitia, konkrétna forma výskytu systémovej jednotky) a od transformácií. Pod transformačnými zmenami (gramatickými i štruktúrnymi) chápe štruktúrne modifikácie frazémy (ktoré môžu, a nemusia viesť k vzniku novej FJ), ich výsledkom však je zmena funkcie (Čermák, 1985, s. 241, 244).

[2] Opis meritórneho jadra slovenskej frazeológie (somatických frazém) z hľadiska exponovanosti somatických komponentov, konštrukčnej klasifikácie frazém a kvantifikácie diapazónu jednotlivých typov; skúmanie dispozičných podôb vymedzeného korpusu (viac ako 2500 jednotiek), ich diferenciácia z aspektu invariantnej či variantnej podoby; resp. systémovolingvistické analýzy doplnené o sociolingvistický a pragmatický prístup (dynamiku týchto jednotiek v jazykovej komunikácii) priniesli zaujímavé výsledky, ktoré boli priebežne prezentované v odbornej tlači – okrem iného (Baláková 2004, 2005a, b) aj na predchádzajúcom kolokviu (2005).

do úvahy aj frazeologickú inováciu a jej špecifický podtyp (prekladový variant), t. j. individuálne, autorské lexikálne varianty, čiže obmeny frazeologickej jednotky, ktoré je možné interpretovať ako krajné prípady lexikálnej variantnosti, resp. prechodný jav medzi vlastnými variantmi a frazeologickými aktualizáciami (Mlacek, 2001, 114 – 123).

Vlastná variantnosť založená na paradigmatických významových súvislostiach je v porovnaní so slovotvornou častejšia a početnejšia. Splnenie podmienky zachovania identity FJ (obrazu a významu), ako aj jej relatívnej konštrukčnej totožnosti nepredpokladá zmenu slovného druhu ani lexikálneho významu komponenta – motivanta, ide o sémantickú modifikáciu východiskového pomenovania, čiže v slovotvorbe o modifikačný typ onomaziologickej kategórie (Furdík, 2004, s. 87), napr. *Sliny (slinky) sa mu zbiehajú v ústach; Ani vlas (vlások) na hlave sa mu nepohne (neskriví); Víno (vínko) mu hlavu pomútilo; pomastiť si črevá (črievka); z ruky do ruky – z rúčky do rúčky; vyhadzovať (vyhodiť) niekomu niečo na oči* atď. V niektorých frazémach možno pozorovať dokonca viacnásobnú lexikálnu variantnosť – *ťahať (preťahovať a pod.) niekomu medové motúzy (motúziky) popod nos (cez ústa).*

Prioritou v našom príspevku je lexikálna variantnosť, konkrétne živosť vlastných – somatických variantov, ich exponovanosť v procesualizácii jazyka[3]. Vzhľadom na to, že príslušné frazeologické jednotky boli v rámci výskumu frazeologickej kompetencie vysokoškolákov[4] posudzované osobitne, mohli sme sledovať nielen počet, ale aj preferenčné využitie príslušných somatických variantov.

Najčastejšie ide o dvojicu alternujúcich lexém, napr.:

a) *hlava* v kombinácii s variantmi *krk/ucho/plece/krv*

1,33 – *vykrútiť niekomu krk(y) – vykrútiť niekomu hlavu* – 1,43

1,29 – *prísť /takmer/ o hlavu – prísť takmer o krk* – 1,43

1,5 – *stáť niekoho hlavu (niečo niekoho stálo hlavu) – stáť niekoho krk* –1,53

1,22 – *dať na* (*za*) *niečo krk – dať na* (*za*) *niečo hlavu* – 1,66

1,23 – *píliť niekomu uši – píliť niekomu hlavu* – 1,31

1,96 – *Akoby mu balvan (centy) z hlavy spadol(i) – Akoby mu balvan (centy) z pliec spadol(i)* – 2,39

---

[3] Vychádzajúc z poznatkov predchádzajúcich prieskumov o generačno-sociálnej predeterminácii frazeologickej kompetencie, zamerali sme sa pri skúmaní živosti somatických frazém komunikantov, u ktorých sme predpokladali vďaka identickej vekovej a vzdelanostno-profesiovej charakteristike autentické výsledky aj pre oblasť frazeodidaktiky (vysokoškoláci – študenti učiteľstva, filológovia, slovenčinári, a komunikanti v novinovej publicistike).

[4] Výsledky posudzovania FJ 100 respondentmi na osi aktívna znalosť (index 1) – pasívna znalosť (index 2) – neznalosť (index 3) vnútorne diferencoval skúmaný súbor z hľadiska jeho preferenčného využitia zo strany vysokoškolákov na jednotky centrálne (cca 35,5 % – index do 1,5), postcentrálne (cca 24,5% – index do 2) až periférne (40% FJ s indexom nad 2,0).

1,59 – *zaplatiť niečo /svojou/ hlavou – zaplatiť niečo krvou* – 1,63
b) *oko* alternujúce s lexémami *brucho/tvár/fúz/srdce*
2,59 – *byť žabe po oči – byť žabe po brucho* – 2,59
1,08 – *povedať niekomu niečo (pravdu) /rovno/ do očí – povedať niekomu niečo (pravdu) /rovno/ do tváre* – 1,06
2,29 – *vytrieť niekomu oči – vytrieť niekomu fúzy* – 2,39
2,35 – *Zo srdca by si vylúpil a dal by mu – Z oka by si vylúpil a dal by mu* – 2,58
c) alternácia *krk – hrdlo/pažerák/väz*
1,16 – *hodiť sa niekomu okolo krku – hodiť sa niekomu okolo hrdla* – 1,4
2,21 – *Nehoden je, iba aby mu kameň na krk uviazal a do vody* [*ho*] *hodil – Nehoden je, iba aby mu kameň na hrdlo uviazal a do vody* [*ho*] *hodil* – 2,44
1,3 – *padnúť niekomu okolo krku – padnúť niekomu okolo hrdla* – 1,5
1,24 – *hodiť* (*zavesiť*) *niekomu niekoho, niečo na krk – hodiť* (*zavesiť*) *niekomu niekoho, niečo na hrdlo* – 2,02
1,21 – *chytiť niekoho pod* (*za*) *krk – chytiť niekoho za pažerák* – 2,56
1,18 – *liezť* (*ísť*) *niekomu krkom – liezť* (*ísť*) *niekomu lakťom /von/* – 2,72
1,42 – *lámať* (*si*) *krk* (*krky*) */niekde/ – lámať* (*si*) *väzy /niekde/* – 1,6
1,02 – *Zlom väz – Zlom krk* – 2,1
d) lexéma *hrdlo* s variantmi *gágor/pľúca* (spolu s vyššie uvedeným variantom *hrdlo/krk*)
1,51 – *mať suché (vyschnuté) hrdlo – mať suchý (vyschnutý) gágor* – 1, 61
2,12 – *prepiť si gágor – prepiť si hrdlo* – 2,27
2,09 – *Slová mu viaznu (uviazli) v hrdle – Slová mu viaznu (uviazli) v gágore* – 2,15
1,2 – *kričať (revať, spustiť) na plné hrdlo (z plného hrdla – kričať (revať, spustiť) na plné pľúca (z plných pľúc)* – 1,31
e) pomenovanie *ústa* má štyri alternácie – *huba/gamba/tvár/jazyk*
1,2 – *nemať čo do úst položiť – nemať čo do huby položiť* – 1,4
1,19 – *nevedieť /ani/ ústa otvoriť – nevedieť ani hubu otvoriť* – 1,37
1,37 – *Pečené holuby nikomu nelietajú* (*nepadajú*) *do úst – Pečené holuby nikomu nelietajú* (*nepadajú*) *do úst do huby* – 1,44)
1,28 – *povedať niečo na plnú* (*celú*) *hubu – povedať niečo na plné* (*celé*) *ústa* – 1,3
1,19 – *zapchať niekomu ústa – zapchať niekomu hubu* – 1,42
1, 09 – *zatvoriť ústa – zatvoriť hubu* – 1,32
1,87 – *utrieť* (*si*) *ústa – utrieť* (*si*) *gamby* – 2,19
1,7 – *visieť niekomu na perách – visieť niekomu na ústach* – 1,94
1,27 – *vziať niekomu niečo (to slovo a pod.) z úst – vziať niekomu niečo (to slovo a pod.) z jazyka* –1,35
1,12 – *Sliny (slinky) sa mu zbiehajú /v ústach/ – Sliny (slinky) sa mu zbiehajú /na jazyku/* –1,17
1,06 – *Zamrzol mu úsmev na tvári – Zamrzol mu úsmev na ústach* – 1,1

f) namiesto lexémy *prst* sa vyskytujú vo variantoch pomenovania *palec/ruka/ malíček/necht*
1,14 – *okrútiť (omotať a pod.) si niekoho okolo prsta – okrútiť (omotať a pod.) si niekoho okolo palca* – 1,39
1,13 – *sám* (*samotný*) *ako* <u>*prst*</u> – *sám* (*samotný*) *ako* <u>*palec*</u> – 1,45
1,61 – *stúpať niekomu na* <u>*prsty*</u> – *stúpať niekomu na* <u>*palce*</u> – 1,94
1,77 – *ťahať sa s niekým za* <u>*prsty*</u> – *ťahať sa s niekým za* <u>*palce*</u> – 2,09
1,67 – *hľadieť* (*pozerať* /*sa*/, *dívať sa*) *niekomu na* <u>*prsty*</u> – *hľadieť* (*pozerať* /*sa*/, *dívať sa*) *niekomu na* <u>*ruky*</u> – 2,02
1,34 – *mať dlhé* (*lepkavé*) <u>*prsty*</u> – *mať dlhé* (*lepkavé*) <u>*ruky*</u> – 1,78
1,18 – *mať niečo v* <u>*rukách*</u> – *mať niečo v* <u>*prstoch*</u> – 2,17
1,28 – *ani* <u>*malíčkom*</u> *ne*(*po*)*hnúť – ani* /*malým*/ <u>*prstom*</u> *ne*(*po*)*hnúť* – 1,42
2,48 – *na* <u>*prsty*</u> *niekomu prihára – na* <u>*nechty*</u> *niekomu prihára* – 2,6
g) alternácia lexémy *chrbát* so somatizmami – *kosť/telo*
1,55 – *naložiť niekomu na* <u>*chrbát*</u> – *naložiť niekomu na* <u>*kosti*</u> – 2,35
1,08 – *Mráz* (*zimomriavky*) *mu behajú po* <u>*chrbte*</u> – *Mráz* (*zimomriavky*) *mu behajú po* <u>*tele*</u> – 1,23
1,82 – *vyrovnať* (*narovnať*) *niekomu* <u>*kosti*</u> – *vyrovnať* (*narovnať*) *niekomu* <u>*chrbát*</u> – 1,88
h) lexéma *noha* alternuje s pomenovaniami *koleno/päta*
1,11 – *ani päty nevytiahnuť z domu – ani nohy nevytiahnuť z domu* – 1,23
1,12 – *Nohy sa mu* (*pod ním*) *podlamujú – Kolená sa mu* (*pod ním*) *podlamujú* – 1,15
1,2 – *Kto nemá v hlave, má v pätách – Kto nemá v hlave, má v nohách* – 1,22
i) variantnosť *kosť/úd* (*kosť/chrbát* je uvedená vyššie)
1,57 – *vystrieť si* (*natiahnuť si*) <u>*údy*</u> – *vystrieť si* (*natiahnuť si*) *kosti* –1,64
j) alternatívna zámena somatizmov *čelo/líce*
1,9 – *Chmáry mu zmizli z* <u>*čela*</u> – *Chmáry mu zmizli z* <u>*líca*</u> – 2,38
k) variantnosť *nos/fúzy*
1,03 – *hovoriť* (*mrmlať, hundrať a pod.*) /*si*/ *popod* <u>*nos*</u> – *hovoriť* (*mrmlať, hundrať a pod.*) /*si*/ *popod* <u>*fúzy*</u> – 1,15
l) alternácia lexém *brucho/žalúdok*
2,65 – *Brucho mu k chrbtovej kosti prirastá – Žalúdok mu k chrbtovej kosti prirastá* – 2,82
m) variantnosť *jazyk/pera*
1,06 – *zahryznúť si do jazyka – zahryznúť si do pery* – 1,17
n) alternácia *členky/kolená*
1,53 – *zodrať si nohy po členky – zodrať si nohy po kolená* – 1,54

Medzi najpočetnejšie v dvojici sa vyskytujúce varianty patria frazémy s lexémou *hlava, oko, ústa, prst* v svojej stavbe. Existujú v kombinácii štyroch ďalších somatizmov – *hlava* s variantmi *krk, ucho, plece, krv*; *oko* alternuje s pomenovaniami *brucho, tvár, fúz, srdce*; lexéma *ústa* sa strieda s lexémami *huba, gamba, pery, jazyk* a vo frazeologických jednotkách so somatizmom *prst*

nachádzajú svoje uplatnenie pomenovania *palec, ruka, malíček, necht.* Ostatné somatické komponenty, ktoré sme uviedli, sa kombinujú s troma, dvoma a jedným somatizmom.

Pri zostavovaní súborov v našom korpuse sme však zaznamenali aj prípady, keď jedna frazéma mala nie jeden somatický variant, ale dve, tri, ba dokonca štyri alternatívne podoby. Aj v týchto prípadoch však miera ich známosti bola viac či menej výrazne diferencovaná. Najznámejšiu podobu, a teda najživší variant uvádzame ako prvý v poradí.

K živým frazeologickým jednotkám (index do 1,5) patrí napr. FJ *ležať (byť, spočívať) na pleciach niekoho;* vyskytuje sa ako variant aj s komponentom *hlava* či *bedrá*. Preferovaná podoba je však s lexémou *plece* – index 1, 29 (*hlava* – 1,38; *bedrá* – 2,21).

Frekventovaná FJ *ohŕňať (krčiť, kriviť) nos (nosom) nad niečím* – 1,18 má tiež dva menej využívané varianty s alternáciami *gamby* – 1,65 či *pery* – 1,76.

Výraznejší rozdiel z hľadiska známosti je aj pri FJ *zložiť /svoje/ unavené kosti – 1,5* (*údy* – 1,73, *hnáty* – 2,02).

Naopak, frazéma *nevycicať si niečo z prsta – 1,25* má oba varianty s pomenovaniami *malíček* – 1,53 i *palec* – 1,54 rovnako živé.

Ďalšie FJ patria už k menej preferovaným (index nad 1,5) z aspektu frazeologických aktivít vysokoškolákov.

Pri frazéme *púšťať (prelievať a pod.) dolu hrdlom niečo (majetok, peniaze a pod.) – 1,8* sme zaznamenali dva menej známe varianty, a to s lexémou *hrtan* – 2,06 a *pažerák* – 2,17.

Výraznejšie rozdiely z hľadiska živosti sme zaznamenali pri FJ *utrieť (si) ústa* – 1,71 *(gamby* – 2,09*; fúzy* – 2,12).

Frazéma *Radšej si mohol nohy dolámať – 1,74* je menej známa, podobne ako aj jej varianty so somatizmami *krk(y)* – 1,77 a *ruky* – 1,84.

Tri variantné podoby sa vyskytli pri dvoch frazémach. Frazeologická jednotka *Ide o krk* s indexom 1,18 existuje aj v alternáciách *Ide o hlavu* (1,34), *o kožu* (1,41), *o hrdlo* (1,87) a FJ *namastiť niekomu chrbát* – 2,08 v modifikáciách s komponentom *kĺby* (2,09), *hnáty* (2,22) a *rebrá* (2,4).

Jedinou frazémou so štyrmi variantmi je FJ so špecifickou stavbou – konštrukčný typ s klauzou 1,46 – *biť (mlátiť, tĺcť) niekoho, dobre/že/ {mu} kosti, hnáty* (1,63), *rebrá* (1,68*), nohy* (2,03)*, ľadvie* (2,75) *nez(do/po)lámať.*

Keďže sme porovnávali živosť frazém v dvoch komunikačných sférach, zaujímalo nás preto, do akej miery sú výsledky nášho výskumu kompatibilné aj v súvislosti s preferenčným využitím jednotlivých podôb FJ v tlači[5]. Spomedzi vyšpecifikovaných podôb FJ (vlastné somatické lexikálne varianty) sa v sledovaných denníkoch vyskytlo dvadsať frazeologických jednotiek. Neprekvapilo nás, že s výnimkou jedinej – 1,67 – *hľadieť (pozerať /sa/, dívať sa)*

[5] Materiál bol vyexcerpovaný zo slovenských denníkov (Národná obroda, Nový čas, Pravda, Sme, Šport) v októbri 1999 a v marci 2002 – spolu 200 exemplárov.

niekomu na prsty (na ruky – 2,02*)* – všetky patrili do 1. skupiny frazeologického úzu vysokoškolákov, teda k frazémam patriacim do centra (index do 1,5) frazeologických aktivít respondentov. Analýza ich stavby však jednoznačne potvrdila aj fakt, že preferenčné využitie jednotlivých podôb študentmi je takmer identické s ich uplatnením v denníkoch. Komplexný a plastický obraz o danej problematike však môže priniesť len ďalší, a najmä širšie (skúmanie viacerých komunikačných sfér) koncipovaný výskum.

Literatúra

BALÁKOVÁ, Dana: Frazeologický úzus novinárov a vysokoškolákov. In: Globalizácia verzus identita v stredoeurópskom priestore. Ed. Silvia Letavajová. Trnava: FF Univerzity sv. Cyrila a Metoda 2004, s. 339 – 343.

BALÁKOVÁ, Dana: Konštrukčné typy slovenských somatických frazém. In: Parémie národů slovanských II, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě – Filozofická fakulta 2005a, s. 118 – 128.

BALÁKOVÁ, Dana: Jazykový obraz sveta v spoločnej Európe. In: Slovo a obraz v komunikaci s dětmi. Komunikace s dětmi v multikulturním světe. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 2005b, s. 6 – 11.

FILIPEC, Jiří – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001. 169 s.

MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter a kol.: Frazeologická terminológia. Bratislava: Stimul 1995. 160 s.

MOKIJENKO, Vladimir. M.: Slavjanskaja frazeologija. Moskva: Vysšaja škola 1980. 207 s.

Pôvod prezývok v bilingválnom priestore

Ján Bauko

Katedra maďarského jazyka a literatúry, Fakulta stredoeurópskych štúdií Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre

1. Prezývky v systéme antroponým

Antroponymický systém môžeme rozdeliť na úradné a neúradné pomenovania. Úradné pomenovanie osôb v slovenskej dvojmennej sústave sa skladá z krstného mena a priezviska. Pri neúradnom pomenúvaní osôb sa využívajú hypokoristiká a prezývky.

Úradné mená sú spoločensky kodifikované, štandardizované, ich základná podoba je písaná, používajú sa predovšetkým v úradnom styku, vo formálnej sfére, zapisujú sa do matrík, sú známe širšiemu okruhu ľudí, tvoria ustálenejší a relatívne uzavretý súbor mien. Neúradné mená nie sú spoločensky kodifikované, majú ústnu podobu, používajú sa hlavne v neformálnej sfére (v rodine, v priateľskom kruhu atď.) v živej reči, sú známe v menších societách, charakterizuje ich užší spoločenský úzus, tvoria neustále sa meniaci a otvorený menný systém. Najotvorenejší je systém prezývok. Výber mena je ľubovoľný: hocijaké slovo (i fiktívne) sa môže stať prezývkou. Doterajšie výskumy dokazujú, že prezývky pochádzajú zo všetkých vrstiev slovnej zásoby.

Medzi jednotlivými typmi osobných mien nie je pevná hranica, vzájomne sa ovplyvňujú. Časť neúradných antroponým prešla do skupiny úradných antroponým. Úradné mená sú často motivačným činiteľom pri tvorbe prezývok. Z mnohých hypokoristických tvarov sa stalo úradné priezvisko, respektíve krstné meno (Bauko, 2005).

Neúradné osobné mená, ktoré si ľudia dávajú v určitej societe a identifikujú človeka okrem priezviska, krstného mena a hypokoristika, nazývame prezývkou. Vznik prezývky ovplyvňuje nielen homonymné úradné meno (najmä totožné priezvisko), ale aj pomenovacia vitalita (produktivita) človeka. Vo výbere prezývky zohrávajú úlohu lingválne i extralingválne činitele.

2. Miesto a metódy výskumu

Výskum sa uskutočnil v okrese Komárno, v siedmich susediacich obciach: Iža, Patince, Radvaň nad Dunajom, Moča, Chotín, Marcelová, Búč. Na výskume sa zúčastnilo 95 respondentov. V jednotlivých obciach sme získali údaje od 15 informátorov, medzi ktorými mali zastúpenie členovia mladej, strednej i staršej generácie. Výskum v teréne sa uskutočnil pomocou dotazníka a rozhovory s respondentmi sme zaznamenali aj diktafónom.

V skúmaných obciach žije národnostne zmiešané obyvateľstvo. Sústredili sme sa na výskum používania prezývok obyvateľov maďarskej národnosti. Zaujímalo nás, v akom pomere sa vyskytujú v ich mennom materiáli prezývky slovenského pôvodu. Na potrebu analyzovať sústavu živých osobných mien Maďarov žijúcich na Slovensku upozornil aj Vincent Blanár vo svojej monografii Teória vlastného mena (Blanár, 1996, s. 186).

Vo všetkých siedmich obciach tvoria príslušníci maďarskej národnosti väčšinu miestneho obyvateľstva. Podľa sčítania z roku 2001 je etnické zloženie obcí nasledovné:

	maďarská	slovenská	rómska	česká	ukrajinská	poľská	nemecká	spolu
Búč	1164 (93,6%)	79						1243

	maďarská	slovenská	rómska	česká	ukrajinská	poľská	nemecká	spolu
Moča	1098 (92 %)	64	17	5	2			1194
Radvaň nad Dunajom	675 (91,5 %)	59		3		1		738
Chotín	1261 (87,1 %)	182		3			1	1448
Iža	1156 (72,8 %)	385	24	17				1589
Marcelová	3381 (88,5 %)	377	57	2				3822
Patince	448 (91,4 %)	38		2				490

3. Pôvod prezývok v bilingválnom priestore

V bilingválnom priestore sa používa bohatý fond antroponým. Bilingvisti, ovládajúci dva jazyky, sú schopní vyberať zo širšieho súboru oslovení. Výber ovplyvňuje spoločenské prostredie, komunikačná situácia, adresát, téma rozhovoru, pragmatický činiteľ, kto rozpráva s kým, o čom, kedy a kde. Ako bilingválny priestor môžeme označiť aj južnú časť Slovenska, kde žije početná komunita maďarskej národnosti, ktorá bežne používa v komunikácii maďarský i slovenský jazyk. Bilingvisti majú schopnosť alternatívneho používania dvoch jazykov pri komunikácii s ostatnými v závislosti od situácie a prostredia, v ktorom sa táto komunikácia uskutočňuje (Štefánik, 2000, s. 17).

Maďari žijúci na Slovensku sú prevažne dominantnými bilingvistami, ktorí ovládajú lepšie maďarský jazyk ako slovenský. V slovensko-maďarskom priestore na juhu Slovenska používajú občania maďarskej národnosti v každodennej komunikácii častejšie maďarský jazyk, čo sa prejavuje aj v pôvode zozbieraného antroponymického materiálu. Dominujú prezývky maďarského pôvodu.

Doterajšie výskumy prezývok Maďarov žijúcich na Slovensku (Bauko, 2006) poukazujú na to, že tam, kde tvorí maďarská komunita väčšinu miestneho obyvateľstva sa v ich mennom súbore v menšej miere objavujú prezývky slovenského pôvodu:

Autor	Miesto výskumu	Okres	Maďarská národnosť (2001)	Počet prezývok	**Slovenský pôvod**
Csáky 1983	Kleňany	Veľký Krtíš	310 (92,3 %)	73	5 (6,8 %)
Juhász 1983	Váhovce	Galanta	1558 (77,1 %)	274	14 (5,1 %)
Csáky 1988	Ipeľské Úľany	Levice	329 (89,2 %)	56	1 (1,8 %)
Jankus 1988	Kamenín	Nové Zámky	1374 (89,9 %)	132	2 (1,5 %)
Jankus 1993	Bíňa	Nové Zámky	1289 (89,6 %)	252	9 (3,6 %)
Sándor 1995	Kolíňany	Nitra	859 (59,5 %)	418	13 (3,1 %)
Bauko 2001	Iža	Komárno	1156 (72,8 %)	448	5 (1,1 %)

V skúmaných siedmich obciach sa zozbieralo 1767 prezývok, z ktorých má slovenský pôvod 35 mien (2 %). Na rozdiel od propriálnej je v apelatívnej sfére vplyv slovenčiny badateľnejší: do maďarského kontextu Maďarov žijúcich na Slovensku sa často vsúvajú v reči slová, resp. syntagmy, vety zo slovenského jazyka. Často používané výrazy (približne 250) sa dostali aj do výkladového slovníka maďarského jazyka (Pusztai, 2003), ktorý vydala Maďarská akadémia vied. V antroponymickej sfére je vplyv slovenčiny menší, prezývka môže poukazovať i na identitu jeho nositeľa.

Prezývky dospelých sme systematizovali na základe motivácie vzniku:

1. Prezývky motivované osobným menom nositeľa

1.1. Z priezviska: Tvar a apelatívny význam priezviska asociuje u pôvodcov prezývky často zvukovo i významovo podobné apelatíva, ktoré sa proprializujú. Na základe zvukovej (fonetickej) asociácie vznikli z nasledovných priezvisk prezývky: Kocsis > *Kocúr*, Szuh > *Sused.* V bilingválnom slovensko-maďarskom priestore sa tvoria prezývky aj prekladom priezviska: Németh > *Nemec,* Csontos > *Kosť.*

1.2. Z krstného mena a hypokoristika: Skrátením slovenského ekvivalentu mena László (Ladislav) vznikla prezývka *Ladi*. Hravé rýmovanie spôsobilo vytvorenie propria *Cibula* z krstného mena Gyula (Július). Výmenou slabík mena Béla (Vojtech) vznikla prezývka *Labe,* ktorá asociuje aj hydronymum, názov rieky.

1.3. Z priezviska a krstného mena: Začiatočné písmená antroponyma Kovács Zoltán asociovali prezývku *Koza*.

2. Prezývky označujúce vonkajšie vlastnosti nositeľa: *Blažej* (podobá sa na lekára Blažeja z televízneho seriálu Nemocnica na okraji mesta), *Čurák* (podľa mužskosti), *Kačica* (pomaly chodiaca žena), *Kečup* (má červenú tvár). Do tejto skupiny môžeme zaradiť aj prezývky, ktoré vznikli podľa často používaného zvratu, oslovenia: *Kedy, Reža* (ryža), *Miláčik, Synko.*

3. Prezývky označujúce vnútorné vlastnosti nositeľa: *Tika* (=tichý), *Domešovač* (hore-dole rozpráva, domieša všetko). Obľúbené pitie, jedlo motivovalo vznik prezývok *Pivečko*, *Šumienka*, *Šunka*, *Ryža*.

4. Prezývky motivované konkrétnymi udalosťami: *Bičíš* (raz videli nositeľa mena ako bičoval kravy), *Pešík Géza* (na vojne bol pešiakom), *Ežo* (získal svoju prezývku v škole na hodine slovenskej literatúry, keď preberali dielo Pavla Országha Hviezdoslava Ežo Vlkolinský), *Šatka* (raz mu zostala šatka na hlave, keď išiel k susedom), *Štvorka* (na jednom futbalovom zápase mal na drese štvorku, ktorá mu priniesla štastie, dal dva góly).

5. Prezývky motivované zamestnaním nositeľa: *Bufetoš* (pracuje v obchode, ktorý má názov Bufet), *Predseda* (bol predsedom roľníckeho družstva), *Šunka-termelő* (termelő = pestovateľ, v družstve kŕmi zvieratá). V mennom materiáli sme našli príklad aj na paralelné pomenovanie osoby: stolára v jednej dedine prezývajú obyvatelia maďarskej národnosti formou *Asztalos* a slovenskej podobou *Stolár.*

6. Prezývky motivované inými životnými okolnosťami: *Sused* (býva v susedstve pohostinstva Presso, ktoré často navštevuje), *Podník* (je bohatý, vlastní viaceré podniky), *Štyri Böške* (má slovenských zaťov).

7. Pôvod prezývky je neznámy: *Brates* (zo slova brat).

Väčšina spomenutých prezývok vznikla proprializáciou apelatíva, resp. jeho deformovaného tvaru, výnimku tvoria transonymizované mená *Blažej, Ežo, Ladi, Labe*.

V niektorých prezývkach môžeme sledovať prepínanie kódov, v ich tvorbe sa zúčastňujú dva jazyky, slovenský i maďarský. V prezývkach *Bičíš, Bufetoš* sa k slovenskej bázovej morféme pripája maďarská prípona *-š* na analógiu maďarských slov ostoros (ostor = bič), büfés (büfé = bufet). *Šunkatermelő* je hybridné zložené meno, ktorého prvá časť pochádza zo slovenského, druhá časť z maďarského jazyka. V dvojčlenných prezývkach (z 35 je 33 jednočlenných) sa viaže k slovenskej prezývke maďarské krstné meno, resp. hypokoristikum: *Pešík Géza* (= Gejza), *Štyri Böške* (Böske < Erzsébet = Alžbeta). Z prezývok slovenského pôvodu sa dedia v rodine dva. Deti už oslovujú formami *Kis* (= malý) *Podník, Kis Predseda,* ktoré poukazujú aj na vek nositeľov.

Nie všetky prezývky sú známe celej dedine, niektoré sa používajú iba v okruhu mladých (18 – 35-ročných): *Brates, Ežo, Kečup*, *Kosť, Nemec, Štvorka, Šumienka, Sused* (2x).

V súbore mien sa okrem prezývok maďarského a slovenského pôvodu objavujú aj propriá pochádzajúce z iných cudzích jazykov. Nemecký pôvod má 6 prezývok: *Vejsi* (n. weiss = biely, vznikla prekladom priezviska Fehér), *Čuspajz* (n. Zuspeise = omáčka, podľa obľúbeného jedla), *Firhang* (n. Vorhang = záclona, podľa materiálu nosených šiat), *Šnajder Pál Ferenc* (n. Schneider = krajčír, na základe zamestnania, v trojčlennom mene sa k prezývke pripája úradné meno: priezvisko Pál = Pavol a krstné meno Ferenc = František), *Krenky* (n. krank = chorý, je často chorý), *Šange* (n. danke = ďakujem, raz povedal nesprávne toto slovo).

Z ruštiny pochádzajú 3 prezývky, ktoré identifikujú predstaviteľov staršej generácie: *Čevó* (r. ничего = nič, takto odpovedal, keď nemal daný tovar v obchode), *Davaj Vili* (r. давай = poďme, pracoval u Rusov, ktorí ho nenechali niky oddychovať), *Točkáné* (r. точка = bodka, bola učiteľkou ruského jazyka, gramatická koncovka *-né* poukazuje v maďarčine na ženské pohlavie nositeľa mena).

Prezývky anglického pôvodu používa výlučne mladá generácia: *Spidy* (ang. speed = rýchly), *Kúlió* (ang. cool = vegeťák).

Z českého jazyka pochádzajú dve prezývky: *Tyvole* (č. ty vole, podľa často používaného zvratu), *Pepó* (Jozefa volal jeho jeden český kamarát hypokoristikami Pepa, Pepo, prezývka sa dedila v celej rodine).

Slovensko-maďarský bilingválny priestor vplýva na nominačný proces. V súbore mien sa objavujú prezývky zo slovenského i maďarského jazyka. Nositeľ mena dostáva prezývku od tej society, v ktorej žije. U Maďaroch žijúcich na Slovensku v každodennej komunikácii prevláda používanie materinského jazyka, čo sa prejavuje aj v zozbieranom antroponymickom fonde. Dominantný

bilingvizmus je prítomný aj v používaní prezývok: dominantná časť proprií je maďarského pôvodu.

Literatúra

BAUKO, Ján: Ragadványnevek rendszere Izsán. Systém prezývok v obci Iža. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, Filozofická fakulta 2001. 156 s.

BAUKO, Ján: Ragadványnév-vizsgálatok a nyitrai Konstantin Egyetemen. In: Névtani Értesítő 25. Budapest: ELTE 2003, s. 188 – 194.

BAUKO, Ján: Személynévvizsgálatok a nyitrai Konstantin Egyetem magyar szakos hallgatói körében. In: Studia artis grammaticae et litterarum. A Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék Kiadványai I. Nitra: FSŠ UKF 2004, s. 74 – 89.

BAUKO, Ján: Diákragadványnév-vizsgálatok magyar-szlovák kétnyelvű környezetben. In: Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság 2005, s. 143 – 152.

BAUKO, Ján: Ragadványnév-kutatások Szlovákiában. In: Vallanak a neveink múltról és jelenről. Magyar névtani kutatások Szlovákiában. MNyTK. 225. Budapest – Nitra: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Konstantin Egyetem 2006, s. 110 – 124.

BAUKO, Ján: Prezývky študentov v bilingválnom prostredí. In: Varia XIV. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre 2006, s. 232 – 241.

BAUKO, Ján: Prezývky v systéme antroponým. In: Varia XV. medzinárodné kolokvium mladých jazykovedcov. SAV Bratislava. Tajov 2005. (V tlači.)

BAUKO, Ján: Vplyv bilingválneho priestoru na používanie fatických jazykových prvkov v komunikácii. In: Kontinuitné a diskontinuitné otázky jazykovej komunikácie. Banská Bystrica 2006. (V tlači.)

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. Bratislava: Veda 1996, 251 s.

CSÁKY, Károly: Kelenye (Kleňany) család- és ragadványnevei. Magyar Személynévi Adattárak 59. Budapest: ELTE 1983. 56 s.

CSÁKY, Károly: Ipolyfödémes (Ipeľské Úlany) személynevei. Magyar Névtani Dolgozatok 78. Budapest: ELTE 1988. 85 s.

JANKUS, Gyula: Kéménd (Kamenín) család- és ragadványnevei. Magyar Személynévi Adattárak 86. Budapest: ELTE 1988. 40 s.

JANKUS, Gyula: Bény (Bíňa) személynevei. Magyar Névtani Dolgozatok 122. Budapest: ELTE 1993. 55 s.

JUHÁSZ, Aladár: Vága (Váhovce) mai személynevei. Magyar Személynévi Adattárak 61. Budapest: ELTE 1983. 27 s.

KRŠKO, Jaromír: Komparácia slovenských a poľských žiackych prezývok. In: KRŠKO, Jaromír – IMRICHOVÁ, Mária – ODALOŠ, Pavol: Sociálny kontext onymie. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica – Prešovská univerzita 2006, s. 6 – 14.

Magyar értelmező kéziszótár. Red. PUSZTAI, Ferenc. 2. vyd. Budapest: Akadémiai Kiadó 2003. 1507 s.

SÁNDOR, Anna: Kolon ragadványnevei. In: Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai, I. kötet, Budapest–Miskolc 1997, s. 187 – 194.

ŠTEFÁNIK, Jozef: Jeden človek, dva jazyky. Dvojjazyčnosť u detí – Predsudky a skutočnosti. Bratislava: Academic Electronic Press 2000. 184 s.

Vlastné meno – výmysel jazykovedcov?

Mária Beláková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

V praxi sa často stretávame s viacerými spôsobmi nepochopenia podstaty jazykového systému. Používatelia jazyka si daktoré jeho zákonitosti predstavujú ako výsledok práce skupiny jazykovedcov. Prirodzený systém jazyka tak nadobúda formu statického, nemenného a neužitočného systému. Nesprávna zaužívaná teória o negatívnych vplyvoch lingvistov sa odzrkadlila aj v myslení detí. Uskutočnili sme výskum dotazníkovou metódou o žiackom vnímaní vlastných mien. Vychádzali sme z odpovedí 500 respondentov 2. stupňa základných škôl. Nesprávne vnímanie podstaty a fungovania proprií, ktoré vyplynuli z výskumu, boli ovplyvnené viacerými faktormi. Najzávažnejším je azda nedocenená pozícia vlastných mien vo výchovno-vzdelávacom procese. Nadraďovanie pravopisnej normy nad sémantický aspekt proprií spôsobuje vo vyučovaní materinského jazyka chaotické a neucelené osvojenie si vedomostí z danej oblasti. Wirginia Mirosławska vo svojej štúdii Miesto onomastiky vo vyučovacích programoch a školskej praxi v Poľsku (1996, s. 81–82) reaguje na situáciu onomastickej edukácie podobne: „Vedomosti o vlastných menách sú potrebné natoľko, nakoľko súvisia s vyučovaním pravopisu a skloňovania... Ide predovšetkým o pravopis, pokusy o vysvetlenie rozdielu medzi vlastným menom a všeobecným menom tvoria iba pozadie pravopisných cvičení... Žiak si zo školy odnáša znalosť početných pravopisných pravidiel vzťahujúcich sa aj na vlastné mená, ktoré nie sú však jednoznačné ani dôsledné a ich praktická realizácia spôsobuje problémy.“ V podobnom duchu sa vyjadruje aj Rudolf Šrámek (1996, s. 43), ktorý taktiež zaznamenáva podceňovanie bilaterality onymického znaku.

Proprium sa dostalo do úlohy lexikálneho prvku s množstvom gramatických charakteristík. Nácvik písania vlastných mien je v edukácii vytrhnutý z onymického kontextu a zakladá sa na osvojení si pravopisnej normy daktorých vzorových učebnicových proprií. Učitelia materinského jazyka nevychádzajú pri výučbe vlastných mien z ich komunikačnej potreby a spoločenského fungovania, ale striktne sa pridŕžajú niekoľkých pravopisne orientovaných cvičení. Väčšina školských úloh ignoruje motivačné faktory a etymologickú stránku vlastného mena, ktoré by pri správnom využívaní mohli pôsobiť na rozvoj komunikačných zručností.

Hoci Učebné osnovy Slovenský jazyk a literatúra pre 5. až 9. ročník základnej školy načrtávajú tvorivú orientáciu vo vzdelávaní materinského jazyka a z psycholingvistického hľadiska vychádzajú z hry s jazykom (porov. 1997, s. 25), domnievame sa, že v praxi je ich realizácia odlišná. Vlastné meno poskytuje jedinečnú príležitosť pre jazykovú tvorivosť a hru s jazykom, no napriek tomu je

v súčasnom školskom systéme podceňované a zaraďované k okrajovým vyučovacím témam bez komunikačno-poznávacieho princípu. Proprium vzniká v jazyku pre potreby komunikácie s prihliadaním na jazykové zákonitosti. Vlastné meno napriek tomu vo vyučovaní nepredstavuje plnohodnotný komunikačný prvok.

Napriek tomu, že 60% respondentov v dotazníku odpovedalo, že vlastné meno v jazyku „vzniká prirodzene, aby označovalo objekty, javy...“, asi 2% z nich kombinovali odpoveď s tvrdením, že ide zároveň o výmysel jazykovedcov. Nejednoznačnosť odpovede naznačuje neschopnosť žiakov rozlišovať spontánnu nomináciu od zásahov jazykovedcov. Za bežný spôsob nominácie považujú pomenúvanie objektov v „umelom, jazykovednom“ prostredí bez viazanosti na konkrétne miesto v teréne. 11% opýtaných žiakov bolo presvedčených o tomto nepragmatickom spôsobe nominácie. Spomedzi odpovedí sme vybrali zaujímavý postoj k tvoreniu propria: „Nejaký frajer chcel zamachrovať.“ Žiačka, autorka výroku, nepozná základné predpoklady fungovania vlastného mena v societe. Jednotlivcom vytvorené a individuálne používané názvy proprií nemajú všeobecnú platnosť vlastného mena, pretože nedokážu vystupovať v komunikácii ako identifikačno-diferenciačný prvok (p. Krško, 1998, s. 115). Nevyhnutnou podmienkou fungovania propria je jeho akceptovanie určitým spoločenstvom a následné fungovanie v societe (porov. Blanár, 1996, s. 14).

Pre 2% respondentov figuruje proprium ako v minulosti realizovaný výmysel jazykovedcov či iných ľudí. V súčasnej dobe tieto, už dávno vzniknuté, propriá len opakujeme. Spomínané tvrdenie posúva živé podoby vlastných mien a novšie synonymické varianty do úplného úzadia. Vo vyučovaní materinského jazyka, ktoré by malo vychádzať zo zážitkovosti žiaka, proprium netvorí súčasť jeho prežívania počas vyučovania. Toponymá, antroponymá či zoonymá, ktoré žiaci spontánne používajú, učitelia nevyužívajú v ich vlastný prospech. Práve naopak. Vyzdvihovaním menej zážitkovej stránky vlastného mena pestujú v žiakoch negatívny vzťah k onymickej problematike. Žiaci základných škôl si nedostatočne uvedomujú alebo si snáď nechcú uvedomovať potrebu fungovania vlastného mena v spoločnosti. Spontánne, aj keď nie celkom správne, tvrdenie žiačky, že „vlastné mená tu boli už od začiatku, lebo bol Adam a Eva, Kain a Ábel,“ podčiarkuje potrebu existencie vlastného mena v spoločnosti. Žiačka si v tomto prípade zamenila meno nositeľa s ním samým, no vo vnímaní detí ide o bežný jav. Z praxe vieme, že ak si dieťa v procese nadobúdania komunikačných návykov osvojí vlastné meno, neskôr ho využíva na označovanie iných podobných alebo rovnakých objektov, napr. dvojročné dieťa si počas sledovania rozprávky Nemo osvojilo pomenovanie tejto ryby. V dlhšom časovom odstupe sme dieťaťu ukázali hračku ryby a ono ju automaticky pomenovalo Nemo, hoci podobnosť medzi nimi bola minimálna. Už tento fakt upozorňuje na neskoršiu potrebu oboznamovania žiakov s procesom onymickej nominácie a motivácie. Neznalosť základných faktov spôsobila u žiačky nepresnosti vo vnímaní proprií. Načrtnutie etymologického výkladu biblických symbolických mien Adama a Evy by žiačke pomohlo pochopiť rozdiel medzi onymickým objektom a jeho pomenovaním.

Len 1% žiakov sa domnieva, že vlastné mená vznikli ako prirodzená potreba pomenúvania v minulosti. Propriá kladú do statickej pozície a nevnímajú ich na pozadí dynamických zmien spoločnosti. Statický charakter vlastného mena vníma 19% respondentov, pričom si neuvedomujú vlastnú produkciu proprií.

Percentuálne najnižšie hodnoty (5%) dosiahlo tvrdenie žiakov, že vlastné mená vymysleli „nudiaci sa ľudia". Stretli sme sa aj s odpoveďou, že vlastné mená sú zbytočnosťou. Ako paradoxné sa nám však ukazuje tvrdenie tejto žiačky, ktorá v inej otázke stotožňuje vlastné mená s prezývkami spolužiakov. Tieto rozchádzajúce sa výpovede a chaotické vnímanie problematiky proprií nie je v základných školách ojedinelé. Ako nám ukázal výskum, takmer každý respondent si v odpovediach na otázky dotazníka protirečí. Nejednoznačnosť nie je spôsobená neochotou spolupracovať vo výskume, ale nesystematickosťou vedomostí. Vyučovací proces by mal byť zameraný na komunikačné situácie, mal by jazyk skúmať komplexne, t. j. jednotlivé jazykové jednotky z obsahovej aj formálnej stránky a v súvislosti s inými jazykovými javmi. Učebné osnovy kladú pritom dôraz na systematickosť a komplexnosť vedomostí. Prihliadnuc na výsledky spracovaných dotazníkov sa pýtame: „Skutočne je onymická edukácia postavená na zásade komplexnosti a systematickosti? Alebo máme dočinenia s peknou víziou?"

Graf: Percentuálne vyhodnotenie výsledkov.

Ako podľa teba vznikajú vlastné mená[1]?

a) je to výmysel jazykovedcov;
b) je to výmysel ľudí, ktorí sa nudia;
c) prirodzene vznikajú v jazyku, aby označovali objekty, javy;
d) vymysleli ich ľudia už dávno, my ich len po nich opakujeme.

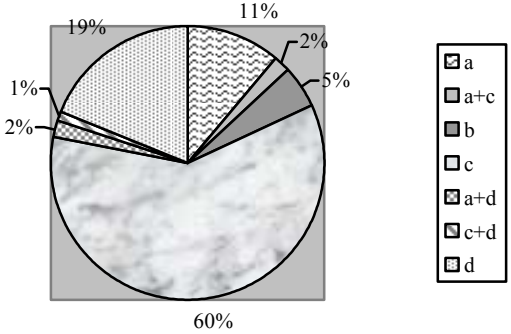

Poznámka: Údaje a+c, a+d, c+d vyjadrujú kombinácie dvoch odpovedí u jedného respondenta.

[1] Možnosti odpovedí sú tvorené pomocou odpovedí žiakov, ktoré sme získali počas predvýskumu.

Literatúra

BLANÁR, Vincent.: Medzi apelatívom a vlastným menom. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“. Prešov 25. – 26. októbra 1995. Zborník referátov. Red. M. Majtán – F. Ruščák. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove – Fakulta humanitných a prírodných vied 1996. s. 13 – 21.

KRŠKO, Jaromír.: Mikrosociálne toponymá. In: 13. slovenská onomastická konferencia. Modra – Piesok 2. – 4. októbra 1997. Zborník referátov. Red. M. Majtán – P. Žigo. Bratislava: Esprima 1998. s. 115 – 119.

MIROSŁAWSKA, Wirginia.: Miesto onomastiky vo vyučovacích programoch a školskej praxi v Poľsku. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“. Prešov 25. – 26. októbra 1995. Zborník referátov. Red. M. Majtán – F. Ruščák. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove – Fakulta humanitných a prírodných vied 1996. s. 80 – 82.

ŠRÁMEK, Rudolf.: Co by měl učitel základní školy vědet o vlastních jménech. In: 12. slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“. Prešov 25. – 26. októbra 1995. Zborník referátov. Red. M. Majtán – F. Ruščák. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove – Fakulta humanitných a prírodných vied 1996. s. 43 – 47.

Učebné osnovy. Slovenský jazyk a literatúra pre 5. až 9. ročník základnej školy. Red. M. Borovcová. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.

Persuazívny potenciál metafory

Alena Bohunická

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Reklamná komunikácia je tradične skúmaná ako typ persuazívnej komunikácie, pri ktorej má zadávateľ reklamy zámer vplývať na príjemcu, uistiť ho o kvalitách ponúkaného tovaru či služby a primäť ho tak ku kúpe. Aktuálne odborníci rôznych disciplín (psychológovia, jazykovedci, odborníci na marketingovú komunikáciu, ale i filozofi) čiastkovo analyzujú z hľadiska úspešnosti techniky a stratégie využívané tvorcami reklamy za účelom presvedčiť prijímateľa. Analýzy reklamných stratégií a výskumy venované percepcii reklamy poukazujú na skutočnosť, že tvorcovia reklamy, vychádzajúc z poznatkov psychológie o všeobecných zákonitostiach vnímania človeka, sa opierajú aj o predpoklad, že pri „percepcii ako uvedomovaní si podnetu a jeho ukladaní v pamäti priaznivo pôsobia na vnímajúci subjekt asociačné princípy“ (Orgoňová, 2004, s. 151). E. Hradiská vo svojej monografii (1998) v rámci rozlíšenia šiestich druhov asociácie vymedzuje zvlášť metaforu ako *substitučnú asociáciu* založenú na similácii (1998, s. 116). V našom príspevku sa podávajú poznámky k analýze reklamných komunikátov, v ktorých je persuázia založená na tom, že

u recipienta aktivujú procesy substitučnej asociácie, a to využitím podobnosti medzi ponúkaným produktom (alebo službou) a vizuálne či verbálne stvárneným javom, ktorý ho reprezentuje. Prednostne sa tu rieši otázka, aké všeobecné vlastnosti metafory umožňujú jej zapojenie ako prostriedku presvedčovania v reklame, ako i špecifiká metafor použité na tento účel[1]. Pri analýze materiálu sa vychádza jednak zo znakov, ktoré charakterizujú proces presviedčania zo psychologického hľadiska (Grác, 1985), jednak z kognitivistickej koncepcie metafory (Krupa, 1986, Lakoff – Johnson, 2002) vysvetľujúcej metaforické narušanie konvenčne vydelených kategórií zo subjektivistických pozícií ako prirodzený myšlienkový efekt, v základe ktorého je mentálna atrakcia založená na prototypovom účinku. V zmysle vyššie uvedeného cieľa sa v nasledujúcej analýze zameriavam na printové vizuálno-verbálne reklamné nosiče (noviny, časopisy a billboardy), ktoré sú na Slovensku po dominujúcej televíznej reklame najdôležitejším reklamným nosičom a zachovávajú svoju pozíciu aj pri prieniku nových reklamných prostriedkov, ako je v súčasnosti internetová reklama (porovnaj prehľad, ktorý podáva O. Orgoňová, 2004).

1. Vizuálna metafora v reklame

Vznik metafory je motivovaný rôznymi faktormi, nepochybne i takým rozdielnymi ako je ekonomizácia reči (či jednoducho „lenivosť“ hľadať presné, ale menej používané výrazy či tvoriť výrazy nové) na jednej strane, tvorivosť na strane druhej. Práve tvorivosť je spravidla prítomná v procese metaforizácie (ako proces tvorby metafory) v reklame. Odhliadnuc od podmienok vzniku metafory, metaforou sa v tradičnom vymedzení rozumie prípad, kedy sa „vlastný pojem nahrádza na základe podobnosti nevlastným pojmom“ (Dolník, 2003, s. 64). Tvorbou metafory dochádza k zásahu do jazykovým výrazom konvenčne vydelených tried javov, aké existujú v danom jazyku. Na rozdiel od konvenčne vnímanej a blízkej podobnosti, zachytenej v štandardných interpretáciách, nová metafora upozorňuje na podobnosti nezvyčajné, nové, a to tým, že identifikuje jav s triedou javov, do ktorej sa konvenčne nezačleňuje. Ako hovorí výstižne V. Straková, pri tvorbe novej metafory „dochádza ku zrušeniu pevných kontúr jazykového obrazu“ (1990, s. 194).

Podobnosť medzi rozmanitými javmi vyjadrená v metafore môže byť realizovaná prostredníctvom rôznych druhov znakových systémov. Tak sa stretávame nielen s jazykovými metaforami, ale i metaforami v obrazovej, či dokonca zvukovej realizácii. Reklama využíva evidentne s obľubou práve obraz ako reklamný prvok. Vysvetlením sú hlavne psychologické faktory, zákonitosti vnímania človeka - obrazy sú rýchlejšie spracované a osvojované, ľahšie zapa-

[1] Predmetom tejto štúdie zatiaľ nebude otázka zrozumiteľnosti a spôsobu apercepcie reklamných metafor recipientami, prípadne či vôbec recipient spozná, že ide v danom prípade o metaforu.

mätateľné a sprostredkujú informáciu v kratšom čase. Navyše obraz dokáže v kondenzovanejšej podobne zachytiť viac významových elementov ako jazyk, a to informatívnej i afektívnej povahy. V prípade reklamy, ktorá stavia na vizuálnej metafore, často dochádza ku kooperácii obrazovej a textovej zložky. V takýchto metaforách sa ukazuje, že obraz je dominantnou zložkou reklamnej správy, slovo napriek svojmu sprievodnému statusu však nestráca opodstatnenie, je dôležitým nástrojom usmerňujúcim interpretáciu. Napr. v reklame firmy Orange na internet (ukážka č. 1) nie je obraz celkom autonómnou zložkou signifikantu ako označujúcej zložky, ale označovaná zložka („rýchlosť“) je vyjadrená verbálne (*rýchly internet*). Pripomeňme si, že pre existenciu metafory nie je podmienkou vyjadrenie všetkých troch zložiek, *tenor* (východisko, téma, teda doména, o ktorej sa vypovedá), *vehikulum* (doména, prostredníctvom ktorej sa vypovedá) a *báza* (spoločná vlastnosť). Stačí, ak je explicitne vyjadrené vehikulum (Krupa, 1986), k interpetácii metafory potom prispieva kontext, v ktorom je použitá. Tento typ metafory *in absentia* je možné použiť aj v reklame, ak je vytvorený dostatočný kontext pre možnosť „správnej“ interpretácie. Príkladom je reklama spoločnosti Austrian Airlines (ukážka č. 4). Explicitne vyjadrené je len vehikulum formou obrazu (šípy), báza „lieta“ nie je priamo vyjadrená (je len implikovaná obrazom šípu) a odhalenie tenora umožňuje logo leteckej spoločnosti Austrian Airlines. Istým usmerňujúcim prvkom pri interpretácii je charakteristika bázy „lieta“ *častejšie (flexibilnejšie, priamo do cieľa)*. Takýto prípad, ktorý zdanlivo prenecháva slobodu recipientovi pri interpretácii, je však v reklamných komunikátoch založených na obrazovej metafore skôr ojedinelým. Zozbieraný materiál poukazuje skôr na to, že v reklamách využívajúcich obrazovú metaforu prevažuje metafora *in presentia*, v ktorej sú explicitne vyjadrené všetky tri zložky metafory, teda tenor, vehikulum i báza, pričom práva báza býva vyjadrená slovne, nakoľko predstavuje v kontexte presvedčovania ťažiskovú informáciu o produkte (*rýchlosť, spoľahlivosť* a p.). Napr. mobilný operátor T-Mobile (ukážka č. 5) využíva obrazovú metaforu, kde je vzťah medzi klientom a mobilným operátom pripodobnený k partnerskému vzťahu muža a ženy, pričom k dešifrovaniu metafory dochádza aj na základe explicitne slovne vyjadrenej bázy, oba vzťahy sa vyznačujú podobnou vlastnosťou – *vernosť* (porov. aj ukážku č. 2 – T-Com, ukážku č. 3–VÚB).

Explicitným vyjadrením bázy dochádza, ako bolo naznačené, k usmerneniu interpretácie, avšak nie k uzamknutiu interpretačných možností, ktoré použitá metafora ponúka. Charakteristikou reklamnej komunikácie totiž je, že zasahuje emocionálnu stránku ľudskej psychiky. A príznačné pre metafory v reklame je, že sú použité práve ako prostriedok na prenášanie emocionálnych či emocionálno-hodnotiacich obsahov (tzv. afektívne, alebo inak expresívne metafory). Okrem odhalenia spoločnej vlastnosti tenora a vehikula teda metafora implikuje ďalšie obsahové prvky, ktoré sú výsledkom kolektívnej alebo individuálnej skúsenosti. Dobrým príkladom je spomínaná metafora v reklame firmy T-Mobile. Bázovou vlastnosťou je tu *vernosť*, ktorá implikuje ďalšie obsahové prvky,

ako dôveru, možnosť spoľahnúť sa na partnera. Výsledkom je, že reklama ponúka klientovi prežívanie dôverného partnerského vzťahu s mobilným operátorom. Avšak zatiaľ čo spontánna metafora je výsledkom spontánneho vnímania, prežívaniu pomenovávanej skutočnosti prostredníctvom iného javu, je otázne, nakoľko recipient tejto reklamy prijme koncept prežívania dôverného vzťahu k mobilnému operátoru.

2. Všeobecné predpoklady a špecifické znaky metafory v reklame ako persuazívnom type ovplyvňovania

V tomto príspevku vychádzame z väčšinového poňatia reklamy ako persuazívneho komunikátu, v ktorom je cieľom zadávateľa presvedčiť príjemcu, vplývať na jeho postoj. V koncepcii J. Gráca (1985) je persuázia len jednou z metód ovplyvňovania, okrem nej sa tu vyčleňuje exemplifikácia, objasňovanie, demonštrovanie, sugescia a cvičenie (prehľadnú tabuľku všetkých metód a ich základných znakov uvádza autor na s. 32, 1985). Samotná persuázia ako metóda ovplyvňovania obsahuje prvky ostatných uvedených metód, čo sa napokon prejavuje aj v reklame – s *exemplifikáciou* sa stretávame v podobe známych osobností, ktoré slúžia ako príklad, vzor pre napodobňovanie, používanie ponúkaného produktu, *objasňovanie* nachádzame v podobe odbornej argumentácie založenej na faktoch a vedeckých poznatkoch, *demonštrácia* je často prítomná hlavne pri potravinách, napr. v podobe na zrakový zmysel pôsobiacich obrazov jogurtov s „extra veľkými kúskami ovocia“, a napokon *sugestívne* prvky sú využité v podobe príjemného hlasu, melódie a p.[2]

Viacdimenziálnosť metafory z hľadiska ovplyvňovania sa prejavuje v tom, že je využívaná ako prostriedok pôsobenia na človeka pri väčšine spomenutých metód ovplyvňovania. Ak sa však snažíme dospieť k jej špecifikám v persuazívnom diskurze, tie sa budú črtať z hľadiska sféry psychiky a povahy psychických procesov, ktoré nastávajú u príjemcu pri metaforách v rôznych metódach ovplyv-

[2] Samotná persuázia ako metóda ovplyvňovania sa vyznačuje vlastnými špecifikami (podľa J. Gráca, 1985): z hľadiska použitých prostriedkov je to ovplyvňovanie hodnotiacimi argumentmi pôsobiacimi na racionálnu i emocionálnu úroveň ľudskej psychiky (napr. na rozdiel od objasňovania, ktoré zasahuje len kognitívnu sféru alebo od demonštrácie, ktorá pôsobí len na zmyslové vnímanie). Predpokladom presvedčovania je napr. dobrovoľnosť (prijímateľ koná podľa vlastného rozhodnutia, dobrovoľne prijíma to, čím sa na neho pôsobí), iným predpokladom presvedčovania je zainteresovanosť príjemcu (recipienta ovplyvňuje nielen to, čím sa na neho pôsobí, ale i to, ako toto pôsobenie prežíva na základe vlastných záujmov, potrieb); zdôvodnenosť, prijatie argumentov (ako racionálnych tak i emocionálnych) na základe myšlienkovej aktivity (na rozdiel napr. od sugestívnych prvkov, ktoré vníma recipient pasívne). Napokon výsledkom presvedčovania má byť pocit racionálno-emocionálneho uistenia príjemcu o správnosti rozhodnutia (na rozdiel napr. od objasňovania založeného na racionálnych argumentoch, ktorého výsledkom má byť pochopenie javu, vedomosť).

ňovania. Ak sa napríklad využíva metafora v rámci metódy objasňovania v pedagogickom procese, jej cieľom je priblížiť neznáme prostredníctvom známejšieho, výsledkom čoho má byť pochopenie javu, porozumenie nových vzťahov. Také ovplyvňovanie patrí do kognitívnej sféry ovplyvňovania a metafory tu majú poznávaciu funkciu. Persuázia, metóda ovplyvňovania, ktorá prevažuje v reklame, však patrí jednak do kognitívnej sféry, jednak je to spôsob ovplyvňovania, ktorý apeluje na emocionálnu stránku psychiky príjemcu. Výsledkom presvedčovania má byť „racionálno-emocionálne uistenie" (termín J. Gráca, 1985) recipienta reklamy, ktoré spočíva v dosiahnutí kladného postoja k výrobku alebo službe, čiže jeho pozitívnom hodnotení, ktoré sa utvorí na základe kritérií relevantných pre recipienta. V zhodnocovacom procese teda hrajú veľmi dôležitú úlohu nielen racionálne kritériá, ktoré sú doložené racionálnymi argumentmi (napr. ochrana krému proti mrazu v ukážke č. 6), ale aj emocionálny vzťah, ktorý si recipient k objektu vytvára na základe emocionálnych argumentov (apel na rodičovskú lásku ako spoločenskú hodnotu, krém je pre dieťa ako teplé rodičovské pohladenie), pretože práve postoj založený na emocionálnom vzťahu má podľa psychologických skúmaní hlbší účinok a väčšiu „trvanlivosť" ako pochopenie racionálnych argumentov (napr. Hradiská, 1998). Ako konštatuje na základe výskumov E. Hradiská, „pozitívny emocionálny vzťah k objektu s spája s vysoko pozitívnym hodnotením produktu a tendenciou realizovať tento postoj kúpou" (1998, s. 81). Aj metafora v reklame má osobitný zámer - zapôsobiť na príjemcu, upútať pozornosť, zaujať. Názorná predstava, ktorú metafora vyvoláva, podnecuje k emocionálnemu prežívaniu. Cieľom takejto metafory nie je priblížiť podstatu a fungovanie javu, jeho bližšie pochopenie, ale vyvolať reakciu afektívnej povahy. Metafora sa tak v reklame využíva ako nástroj tzv. „mäkkého" ovplyvňovania, teda ako jedna z jemných, nenásilných praktík presvedčovania, ktorých sila spočíva vo vyvolávaní pozitívnych pocitov, asociácií (*soft–sell advertising* proti tzv. „tvrdej" reklame – *hard-sell advertising*, ktorá je založená na racionálnych dôvodoch a princípoch logickej argumentácie, porov. Pravdová, 2006, s. 107). Tento aspekt využitia metafory sa zreteľne ukazuje napríklad pri prezentovaní kozmetických, farmakologických produktov a p., pri ktorých sa tradične stretávame prevažne s objasňovaním v podobe verbálne vyjadrenej odbornej argumentácie, v rámci ktorej je spomenuté zloženie výrobku. Na druhej strane sa aj pri výrobkoch tohto druhu objavuje metafora ako prvok presvedčovania (ukážka č. 7, Den Braven, ukážka č. 8, Avon, ukážka č. 9, Mastu). Obrazové metafory v týchto reklamách nesú prvky *sugescie* a *demonštrácie*, ktorá sa vyznačuje pôsobením na zmyslové vnemy príjemcu. Takýto charakter majú metafory, ktoré odkazujú na príjemné i nepríjemné zmyslové pocity a zážitky (spomenuté ukážky). Metaforické vyobrazenie vo všeobecnosti podnecuje asociácie rôzneho druhu, čím stimuluje emocionálnu reakciu a „uľahčuje prenos pozitívnych emócií na produkt" (Rozbořil, 2005). Klasik reklamy, G. J. Tellis, konštatuje, že „podnety vzbudzující emoce vtahují diváka do děje a odvádějí jeho pozornost od toho, že cílem reklamy je o něčem ho přesvědčit (2000, s. 220).

Sprievodnou (avšak značne zastúpenou) črtou persuázie v reklamných komunikátoch je idealizácia, zveličovanie kladných vlastností ponúkaného produktu či služby. Práve metafora svojou stavbou ideálne umožňuje túto reklamnú stratégiu, pričom sa často prestupuje hranica plodného, tvorivého využívania metafory a dochádza k manipulácii prostredníctvom nej. Pripomeňme si, že metafora vzniká usúvzťažnením dvoch domén, pričom sa prostredníctvom jednej domény (vehikulum, napr. korzet v reklame firmy Avon, ukážka č. 8) charakterizuje druhá doména (tenor, krém). Toto usúvzťažnenie môže vzniknúť len za predpokladu, že vehikulum a tenor sa vyznačujú spoločným príznakom (schopnosť zoštíhľovacieho účinku), na základe ktorého sa medzi nimi konštatuje podobnosť. Tento príznak však reálne nemá v oboch doménach rovnakú dôležitosť, zatiaľ čo pre vehikulum (korzet) je daný príznak (zoštíhľovanie, sťahovanie) typický, nápadný (podľa Krupu salientný, 1990), dokonca je štandardne identifikačne relevantným príznakom (teda takým, prostredníctvom ktorého sa identifikuje označovaná entita v štandardnej situácii a premieta sa aj do lexikálneho významu, Dolník, 2005), pre tenor (krém) sa bežne nepovažuje tento príznak za typický a funkciou metafory vo všeobecnosti je zdôrazniť ho, hyperbolizovať. Aby tvorca reklamy na zoštíhľovací krém zameral pozornosť recipienta na túto jeho funkčnú vlastnosť, vyberá si ako vehikulum korzet, ktorý sa štandardne považuje za prototypického predstaviteľa zoštíhľovania, sťahovania. Funkcia korzetu je dominantným aspektom pri jeho bežnej interpretácii, porovnaj výklad v KSSJ: korzet – súčasť dámskej bielizne na stiahnutie drieku. Vzťah, „invenčná“ podobnosť medzi korzetom a krémom, ktorú nastoľuje daná reklama, je však citeľne funkčne zaťažená zmyslom, pre ktorý bola vytvorená, a to presvedčiť adresáta reklamy, pričom účinok metafory sa navyše znásobuje vizuálnym stvárnením, s ktorým sa spája demonštrácia, t. j. ovplyvňovanie príjemcu spojené s bezprostredným vnímaním zmyslovými orgánmi. Práve vďaka tejto podstatnej vlastnosti, schopnosti hyperbolizovať potrebné črty pomenovávaného objektu (pri obrazovej metafore spojenej s demonštráciou), pričom vzhľadom na zreteľnosť obraznej povahy prvku nedochádza k porušeniu zásady pravdivosti, je metafora vďačným prostriedkom presvedčovania.[3]

V záujme ďalšieho objasnenia úlohy metafory v procese reklamného presviedčania rozlíšim v nadväznosti na kognitivistické práce o metafore tzv. „osamelú metaforu“ (I. Nebeská, 2005) a konceptuálnu metaforu. *Osamelou metaforou* sa rozumie metafora založená na jednoduchej substitúcii na základe spoločného atribútu. Forma (pomenovanie alebo obraz), ktorá sa primárne vzťahuje na istú doménu (vehikulum) sa použije na vyjadrenie inej domény

[3] Tu sa oplatí porovnať text Etických zásad reklamnej praxe platných na území SR (od 10.2.2004), kde sa v 6. bode 4. odstavca v 2. časti hovorí, že „*reklama sa musí vyhnúť informáciám a prezentáciám, ktoré by mohli zavádzať spotrebiteľov, najmä vynechaním, dvojzmyselnosťou alebo zveličovaním, s výnimkou prípadov, keď ide o jasnú hyperbolizáciu*“

(tenora), a to na základe podobnosti, čiže spoločného príznaku rôzneho druhu (tvaru, farby, funkcie). Na druhej strane *konceptuálna metafora* spočíva v prenášaní systému vzťahov, a teda štruktúry poznania z jednej oblasti (nazývanej zdrojová) do druhej (nazývanej cieľová). Pri týchto metaforách sa pri apercepcii neaktivizuje spoločný atribút objektov, ale systematické korelácie medzi cieľovou (pomenovávanou) doménou a zdrojovou doménou (prostredníctvom ktorej pomenúvame). Nejde teda len o „jednorazovú", samostatnú substitúciu pomenovaní na základe spoločného príznaku, ale o štruktúrnu transformáciu, s čím je spojené organizovanie spôsobu myslenia, uvažovania o pomenovávanej doméne. Často ide dokonca o metafory nie nové, ale iba aktualizované uzuálne metafory ukotvené v pojmovom systéme používateľa. Na tejto báze je založená metaforická konceptualizácia napr. v reklamách na bankové produkty, pričom je zaujímavé, že rozdielne konkurenčné finančné spoločnosti (Ľudová banka, ukážka č. 10 a VUB, ukážka č. 11) zvolili rovnaký reklamný koncept – naturifikáciu ponúkanej služby. V prípade ĽB je v rastline metaforizované podnikanie, ktoré vďaka úveru *zakvitne*, pričom je v jazyku podpora v takých uzuálnych metaforách ako *podnikanie sa rozrastá*, *podnikanie* môže byť *v rozkvete, prinášať plody, ovocie*, môže mať *rôzne odvetvia,* môžeme *pestovať podnikateľského ducha,* ktoré poukazujú na to, že sa o podnikaní myslí ako o rastlinách. Práve konceptuálne metafory sú dôležitým prostriedkom na uchopenie abstraktných javov, s ktorými človek nemá priamu bezprostrednú skúsenosť a môže ich postihnúť, interpretovať len sprostredkovane, cez fiktívne stotožnenie s konkrétnymi javmi (Lakoff – Johnson hovoria presnejšie o ontologických metaforách). Zamerajme pozornosť na to, ako interpretujeme taký abstraktný pojem, akým je čas a akým spôsobom je táto interpretácia upevňovaná reklamou. Našu spoločnosť charakterizuje, že sa snažíme efektívne využívať čas. Mnohé reklamy stavajú na tom, že spotrebiteľovi umožnia ušetriť čas, poprípade zefektívniť jeho využívanie. T-com ponúka službu IP office, vďaka ktorej je *viac času pre najdôležitejších*, Lufthansa ponúka *Viacej času pre vašich najbližších*, Union sa pýta: *Nemáte čas na chrípku? Predíďte jej.* Zároveň argumentuje: *Je toľko vecí, ktorými môžete tráviť čas namiesto ležania v posteli.* Firma HP nabáda: *Odrežte z času potrebného na správu serverov a venujte ho vášmu biznisu.* Už Lakoff s Johnsonom poukazujú na dôležitosť kultúrne ukotvenej metafory *čas je zásoba* v západných civilizáciách, ktorá umožňuje kvantifikáciu času, teda merania chápaného ako spotrebovávanie, ako i pripisovanie finančných hodnôt času, pozeranie na čas ako na vec, ktorá môže byť spotrebovaná na rôzny účel (Lakoff - Johnson, 1980, s. 84). Táto kvantifikácia a možnosť zmysluplného využitia času sa prejavuje v metafore HP – *odrežte z času* a *venujte ho vášmu biznisu.* Na tom istom mieste autori hovoria, že táto metafora nie je rozhodne univerzálna, ale objavila sa „v našej kultúre prirodzene v dôsledku nášho poňatia práce, ...našej posadnutosti účelnými cieľmi" (tamže). Výskum slovenského jazykového materiálu (Biroščáková, 2006) poukazuje okrem iných konceptualizácií času na existenciu

metafory *čas je cennosť* v slovenskom jazyku, ktorá vychádza z poňatia času ako zásoby a je jej upresnením. Autorka dokladá príkladmi ako *disponovať časom*, čas môžeme *vlastniť, darovať, obetovať iným, ukradnúť*, *drahocenný čas* (2006, s. 39 - 40) alebo, ako potvrdzuje spomínaná metafora z našej ukážky, *venovať*. Reklama tu na jednej strane použitou metaforou nevytvára žiadny nový vzťah, ako to bolo napríklad v reklame na zoštíhľovací krém Avon, evidentne vychádza z ponímania času, aké existuje v mysli recipientov, len ho aktivizuje a na druhej strane tým prispieva k utvrdzovaniu a reprodukovaniu takéhoto ponímania. Francúzsky semiotik Roland Barthes v jednej zo svojich úvah o prostriedkoch francúzskej reklamy 50. rokov (*Prací prášky a detergenty*, český preklad 2004) zaznamenáva metaforu boja v reklamách na čistiace prostriedky. Čistiace prostriedky sú predstavované ako bojovné mechanizmy, ktoré útočia na nepriateľa, špinu. Cieľom Barthesovej eseje je však hlavne poukázať na istý posun v rámci metaforickej konceptualizácie, akú nám ponúka reklama, a to prechod od útočenia v podobe „zabíjania“ špiny k jemnejšej podobe boja, jej „vyháňaniu“. Spôsob metaforickej konceptualizácie neželaných javov ako vojnového nepriateľa či protihráča a ich odstraňovania ako boja je prítomný aj v súčasnej slovenskej reklame, a to nielen v reklame na pracie prášky, ale i na kozmetické či farmakologické produkty. *Revolučný* Calgon *víťazí v boji proti* vodnému kameňu, Bonux je zárukou *každodenného víťazstva čistoty* (o čom presviedčajú rešpekt vzbudzujúce boxerské rukavice), Head and Shoulders *úspešne bojuje proti lupinám*, Megacéčko je *jedinečná kombinácia v boji proti chrípke* či dokonca *bomba proti chrípke*, Propolki sú *najzdravším spôsobom boja proti bolestiam v hrdle*, pneumatiky Michelin *pokoria zimu,* tabletky Corectia sú *frontálnym útokom na nadbytočné kilá.*

Pragmatika reklamných metafor založených na substitúcii signifikantu (pomenovania či obrazu) na základe podobnosti reprezentovaného (produktu) a prezentovaného javu v istom aspekte zreteľne spočíva hlavne v prenášaní emocionálnych obsahov a vzbudzovaní reakcií afektívnej povahy u adresáta. Z obsahového hľadiska je persuazívny efekt docielený aj potenciou metafory vyplývajúcou z jej stavby, a to zveličením vyplývajúcim z asymetrie dôležitosti bázovej vlastnosti pri tenore ako pomenovávanej doméne a vehikulu ako doméne, s ktorou je použité pomenovanie uzuálne späté. Zaujímavá a menej objasnená je funkcia tzv. konceptuálnych metafor v reklamnom presvedčovaní, ktoré fungujú ako menej nápadné prostriedky presvedčovania a aktivizujú osvojené koncepty uložené v mysliach recipientov daného jazykového spoločenstva (bez primárnej intencie vzbudzovať afektívnu reakciu u príjemcu).

Poznámka: Príspevok vznikol s podporou Grantu Univerzity Komenského UK/330/2007 *Pragmatické aspekty persuázie v reklamnom diskurze*.

ukážka č. 1

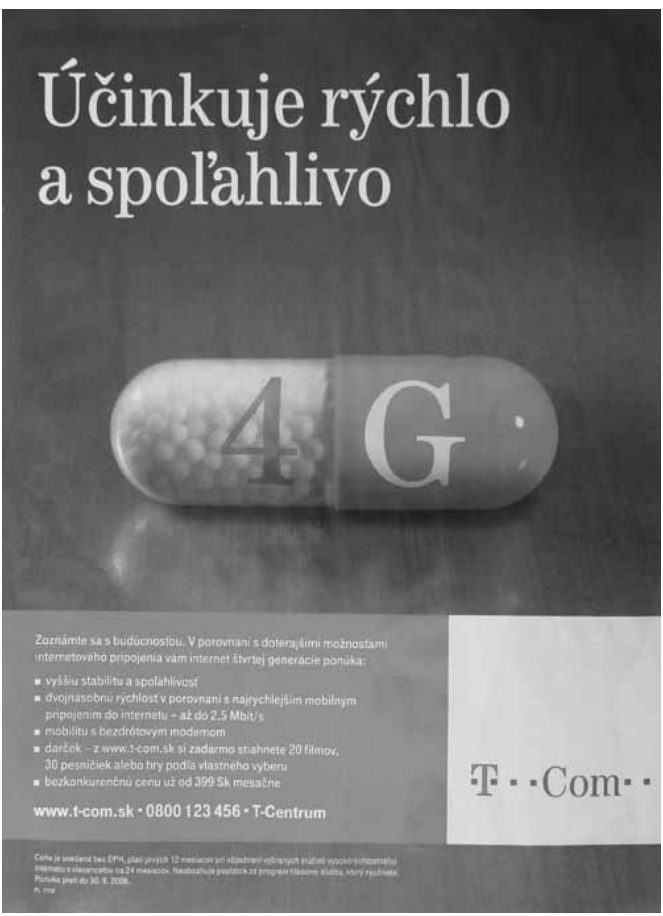

ukážka č. 2

ukážka č. 3

ukážka č. 4

ukážka č. 5

ukážka č. 6

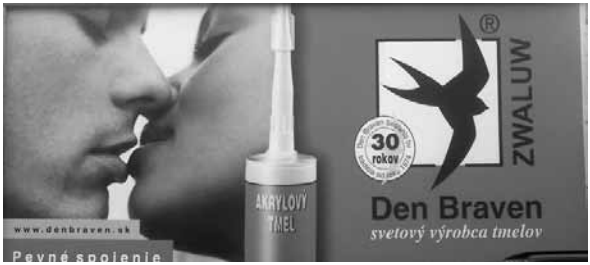

ukážka č. 7

ukážka č. 8

ukážka č. 9

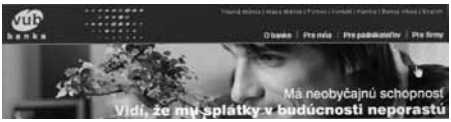

ukážka č. 10

ukážka č. 11

Literatúra

BARTHES, Roland: Mytologie. Prel. J. Fulka. Praha: Dokořán 2004. 170 s.

BIROŠČÁKOVÁ, Miroslava: Konceptuálne metafory času v slovenskom a francúzskom jazyku. Diplomová práca. Bratislava: FiF UK 2006.

BRETON, Phlippe: La parole manipulée. Paris: La Découverte 2000. 390 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 105 s.

DOLNÍK, Juraj: Princíp orientačnej preferencie. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach. Ed. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2005, s. 11 – 18.

GRÁC, Ján: Persuázia. Ovplyvňovanie človeka človekom. 2. vyd. Martin: Osveta 1985. 376 s.

HRADISKÁ, Elena: Psychológia a reklama. Bratislava: Elita 1998. 234 s.

KRUPA, Viktor: K vnútornej stavbe metafory. In: Jazykovedný časopis, 37, 1986, č. 2, s. 149 – 155.

KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava: Tatran 1990. 184 s.

KRUPA, Viktor: Aké vlastnosti jazyka nám umožňujú klamať? In: Philologica LVI. Bratislava: Univerzita Komenského 2003, s. 39 – 46.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metafory, kterými žijeme. Prel. M. Čejka. Ed. J. Trávníček. 1. vyd. Brno: Host 2002. 282 s.

PRAVDOVÁ, Markéta: Mcdonald´s – tak trochu jiná kultura? Praha: Karolinum 2006. 246 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga: Jazyk slovenskej tlačenej reklamy. Od afektívnosti stimulu k efektívnosti reakcie. In: Aktuální slovakistika a její kontexty. Ed. I Pospíšil. Brno: Masarykova Univerzita 2004. s. 147 – 168.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Jazykový obraz Slovenska na báze reklamy. In: Studia Academica Slovaca 35. Eds. J. Mlacek – M. Vojtech. Bratislava, Stimul 2006. s. 75 – 89.

ROZBOŘIL, Zbyněk: Novodobá reklama hledá svůj smysl. In: Psychologie Dnes, 4, 2006.

Straková, Vlasta: K nominační podstatě metafory. In: Československá rusistika, 35, 1990, 4. s. 193 – 197.

ŠTARCHOŇ, Peter: Vademecum reklamy. Vybrané teoretické aspekty. Bratislava: Univerzita Komenského 2004. 225 s.

TELLIS, Gerard J. et al.: Reklama a podpora prodeje, Praha: Grada Publishing 2000. 602 s.

VAŇKOVÁ, Irena: Lingvistika mysli a těla. In: Vesmír, 2002, r. 81, s. 627 – 629.

VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – SAICOVÁ-ŘÍMALOVÁ, Lucie – ŠLÉDROVÁ, Jasňa: Co na srdci to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky. 1. vyd. Praha: Karolinum 2005. 343 s.

ZELMAN, J., Metafora v psychologických výskumoch, in: Jazykovedný časopis, 35, 1984, č. 1, s. 63 – 68.

Analógia ako princíp jazyka a ako nástroj vedeckého poznania

Martin Braxatoris

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

V modernej etape dejín vedy sa viaceré jej disciplíny pokúšali aplikovať metódu binárneho vyjadrenia informácií, ktorá sa zrodila v rýchlo sa rozvíjajúcej informatike. Táto metóda bola inšpiračným zdrojom pre známy štrukturalistický akcent na binárne opozície v lingvistike, ale aj pre pokusy o digitálne rozloženie jazyka biologických procesov (pozri napr. Keidel, 1973, s. 329 – 345). Od spomenutých prístupov k skúmaniu sveta bolo v neskoršom vývine vedy upustené, a to z nasledujúcich dôvodov:

1. Jednotky živého či jazykového systému sú nositeľmi viacerých funkcií, a preto sa ich komplexné binárne vyjadrenie javí v súčasnosti ako nereálne (porov. Halčák, 1998, s. 5).
2. Jeden stav (funkcia) môže byť podmienený viacerými jednotkami (pozri Vojtaššák a kol., 2003, s. 39 – 44).
3. Model binárnych opozícií sa v lingvistike často nie príliš šťastne aplikoval na viacčlenné opozície v snahe dospieť k ideálnemu binárnemu vzťahu. Vo vede o dedičnosti, rovnako ako v lingvistike, poznáme kombinácie nie len dvoch (čo je najčastejšie), ale aj viacerých opozičných jednotiek – alel, t. j. vlôh, ležiacich v homologických chromozómoch na identickom lokuse (polyalelizmus pozri Sršeň – Sršňová, 2000, s. 34 – 35). Model viacčlenných opozícií komplikuje snahu o ich binárne vyjadrenie.

V našom príspevku budeme hľadať paralely v oblasti metodológie a výskumných záverov lingvistiky, molekulárnej genetiky a celulárnej fyziológie bez snahy o mechanické prenášanie zákonitostí z jednej oblasti do druhej. Zdôrazňujeme, že v ňom nejde o snahu aplikovať poznané zákony prírodných vied na fungovanie jazyka (ktorú poznáme z dejín lingvistickej vedy), ale o hľadanie analógií v deduktívnych metódach spomenutých vied, o snahu poukázať na fakt, že sa naše poznávanie reality riadi obdobnými zákonitosťami vo viacerých oblastiach poznania.

Pavol Žigo (Dolník – Mlacek – Žigo, 2003, s. 85) vyzdvihuje blízkosť syntakticko-sémantickej analógie medzi Newtonovým gravitačným a Coulombovým elektrostatickým zákonom, ktorá „je v dvoch odvetviach fyziky možná preto, lebo sa v nich objavuje ten istý matematický formalizmus, štruktúra obidvoch teórií je rovnaká, a tak jedna môže byť modelom druhej“. V našom prípade pôjde o hľadanie čo najtesnejšieho vzťahu medzi dvomi teóriami, pričom ich spoločným znakom je to, že na ich postihnutie je potrebné pochopenie princípu analógie, ktorý sa prejavuje v rozličných oblastiach poznania.

Vo výskume genetického kódu sa analógia uplatňuje najvýraznejšie pri tzv. repetitívnych sekvenciách, čo sú opakujúce sa sekvencie na reťazcoch DNA

(pozri Halčák, 1998, s. 9). Novšie výsledky výskumného projektu US Human Genome Projekt (US HGP) priniesli aj možnosť rýchlej identifikácie paralógových génov. Ide o transkripčne aktívne gény, ktoré vytvárajú „rodiny DNA sekvencií, ktoré môžu mať vysoký stupeň podobnosti svojich sekvencií a svojich génových produktov s príbuznou biologickou funkciou. Vznik génových rodín sa vysvetľuje sériou duplikácií prvotného génu, ktoré sa uskutočnili v priebehu evolúcie“ (Sršeň – Sršňová, 2000, s. 35 – 36). Rovnako v deklinačnom systéme slovenského jazyka možno nájsť triedy, ktoré vykazujú väčší či menší stupeň podobnosti, napr. vzory *pole* a *vysvedčenie*. Odlišujú sa prakticky len monoftongickým verzus diftongickým (protiklad L^oG^o – LG^o) charakterom gramatických relačných morfém (GRM) v nominatíve, genitíve, datíve, a akuzatíve singuláru, protikladom kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť (L^o – L) v lokáli singuláru a rozdielnou GRM v inštrumentáli singuláru. Pre spomenuté triedy platí, že protiklad diftong – monoftong a kvantitatívnosť – nekvantitatívnosť tu vznikol ako výsledok kontrakcie krátkeho vokálu ь v tematickej submorfe praslovanského substantíva, i-ového polovokálu a GRM, resp. ako výsledok pôsobenia princípu vývinu v triede *pole*.

Výsledky US HGP priniesli poznatok, že „mutácia na paralógovom géne môže zapríčiniť vznik príbuznej choroby: jedným príkladom je achromatopsia. Počítačové pátranie v genómovej sekvencii odhalilo patogénny gén CNGB3 – paralóga k už známemu génu CNGA3, v ktorom sa zistili mutácie v niektorých rodinách s výskytom achromatopsie“ (Sršeň – Sršňová, 2000, Dodatok, s. 5). Podobne zmeny v triede pole (analogické vyrovnanie plurálu triedy pole s GRM feminín) sú základom pre naše pochopenie obdobných zmien v pluráli triedy *vysvedčenie*; zmeny v pluráli tohto vzoru nachádzajú paralelu v príbuznej triede *pole*. Podobný analogický vzťah medzi deklinačnými triedami nachádzame aj pri dvojiciach tried *mesto – pole* (ktorú možno rozšíriť o spomenutú triedu *vysvedčenie*), *dub – stroj*, a *žena – ulica*, resp. v širšom ponímaní aj iné triedy, resp. rodové deklinačné sústavy.

V spomenutej štúdii P. Žigo charakterizuje analogické zmeny v jazykovom systéme tzv. Ruchovou teorémou, „v rámci ktorej ide o prechod z pôvodného akoby čistého stavu dynamickou zmenou vyvolanou uvedomovaním si konfliktu medzi pôvodnými kritériami a idealizovaným identifikačným prototypom až po dosiahnutie očakávaného ideálneho stavu. Tento finálny produkt si napriek zmenám zachováva aspoň stopy pôvodných znakov, ktoré sú dôsledkom prechodu lineárneho procesu do nelineárneho“ (Dolník – Mlacek – Žigo, 2003, s. 87). Pri vertikálnom procese pritom ide o dočasný zmiešaný stav, kotemporálnu existenciu východiskového stavu a stavu po ukončení interakcie. Variantné GRM v zmiešanom stave superponovaného vertikálneho statického modelu vstupujú popri časovej opozícii (východiskový stav – stav po ukončení transformácie morfologickej triedy) aj do „priestorových“ vzťahov, čo je podmienené analogickou podstatou jazykových inovácií; GRM, prítomné v triede po prebehnutí vertikálneho procesu, existujú pred transformáciou v inej morfologickej triede.

Tu sa otvára analogický vzťah s genotypovým modelom, ktorý tvorí (minimálne) dvojica alel, vlôh, ležiacich v homologických chromozómoch na identickom lokuse. Ide v podstate o vertikálny vzťah dvoch lineárnych štruktúr (lokus – úsek chomozomálnej DNA nesúci informáciu, kódujúcu určitý génový produkt, t. j. miesto na chromozóme, na ktorom je uložený gén, porov. Terminológia genetiky, 1961) vytváraný párovosťou chromozómov v diploidnej bunke. V súvislosti z prejavom určitého génu (s jeho expresiou) sa hovorí o fenotype, ktorý je výsledkom 1. genotypu vrátane dominancie verzus recesivity alel (alelomorfných génov) a 2. vplyvu prostredia na realizáciu zdedenej predispozície.

P. Žigo (2005, s. 21) navrhuje pri hľadaní princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka rešpektovať jednu zo základných axióm kvantovej teórie – princípu superpozície, ktorý v zhode so citovanou prácou L. Smolina charakterizuje definíciou: ak sústava môže byť v dvoch stavoch A a B s odlišnými vlastnosťami, môže byť aj v stave, ktorý je kombináciou týchto stavov a.A + b.B. „Každá takáto kombinácia sa nazýva superpozícia a je odlišná od ostatných“ (Žigo, tamže). Pri analýze génov na totožnom lokuse homologických chromozómov sa princíp superpozície prejavuje tým, že v dominantnej pozícii sú informácie o genetickej informácii na danom úseku chromozómov, v ktorej sa neprezentujú informácie obsiahnuté v iných génoch s epigenetickým vplyvom a vo vplyve prostredia na expresiu daného znaku (porov. Žigo, tamže).

Vo vzťahu k statickému modelu Ruchovej teorémy s ohľadom na jazykové inovácie konštatujeme, že pri poznávaní vertikálneho stavu je v superpozícii kombinácia dvoch stavov, ktorá vznikla konfliktom pôvodných kritérií a identifikačného prototypu, resp. napätím medzi dvomi stavmi v jazykovom systéme. Použijúc terminológiu genetiky, výsledkom tohto konfliktu je recesivita pôvodných kritérií a dominancia identifikačného prototypu. Výsledný stav jazykového systému teda odráža nové kritériá mentálnej registrácie triedy, stopy pôvodného stavu (rovnako pre expresiu geneticky podmieneného stavu v závislosti od génu platí, že prejav génu nesie znaky kódované obidvomi alelami – neúplná dominancia, kodominancia) a odráža sa v ňom vplyv prostredia, teda pôsobenie zákonov z iných oblastí jazykového systému (viacero príkladov konfliktnosti princípu vývinu a princípu analógie, ako aj relativizácie platnosti výsledkov morfologických zmien zmenami v inej jazykovej rovine uvádza v citovanej štúdii P. Žigo (Dolník – Mlacek – Žigo, 2003, s. 83 – 123).

Aj pri modelovaní dynamických aspektov morfologických inovácii využívame protiklad vnútorných a vonkajších procesov (porov. Novotná – Mareš, 2005, s. 28 - 31). Vychádzame z predpokladu, že trieda, umiestnená v systéme ostatných tried tej istej jazykovej roviny, má tendenciu vyrovnávať sa s okolím v závislosti od miery rovnováhy v jazykovom systéme a od dominujúcich kritérií jej mentálnej registrácie (princíp stability). Mathesiov pojem pružnej stability okrem zachytenia pohybu v synchrónnom priereze jazyka vystihuje fakt, že napätie medzi konštantnými a progresívnymi prvkami v jazykovom systéme je prirodzeným prejavom relatívnej nevyváženosti systému (porov. Dvonč, 1984,

s. 8). Statika (konštantnosť, spomaľovanie zmien) a dynamika (progresivita, transformačné tendencie) sa tak stávajú nástrojom jedného princípu, ktorý nazveme princípom stability. K tvrdeniu J. Dolníka, že „optimálna motivácia flektívnych tried, resp. podtried je príčinou a účelom pohybu v rámci nich" (Dolník, 1993, s. 11) (transformačná pôsobnosť princípu stability), dodávame to, čo je v ňom implicitne zahrnuté, a totiž, že optimálna motivácia je aj príčinou a účelom kontinuálnej existencie morfologických javov na časovej osi (retardačná pôsobnosť princípu stability). K inováciám dochádza v prípade, že jazykový stav nezodpovedá identifikačnému prototypu, t. j., ak daná trieda nie je optimálne motivovaná. Kľúčovým je tu pojem napätie.

K analogickému vyrovnaniu dochádza tak, že trieda v stave napätia prevezme z inej triedy tie GRM, ktoré najviac vyhovujú identifikačnému prototypu. Trieda v stave napätia vykazuje voči prvkom vyhovujúcej triedy najvyššiu mieru selektívnej permeability. Tento model pritom vychádza zo spomenutých poznatkov explanačnej lingvistiky, topologickej psychológie (Lewin, 1936) a celulárnej fyziológie. V topologickej psychológii sa uvažuje o priepustnosti hraníc osobnostných buniek, ktorá závisí od stupňa napätia v triedach a od zhody a protichodnosti psychických obsahov (porov. Freudove termíny katexia a antikatexia). Výsledkom psychického procesu je vyrovnanie osobnostných buniek v stave s vysokým napätím s bunkami v stave nižšieho napätia.

Na celulárnej úrovni nachádzame jav, nazývaný difúzia. „Výsledkom difúzie v roztoku je prechod rozpustených látok z miesta z vyššou koncentráciou do miest z nižšou koncentráciou. Podľa Einsteinovej rovnice stúpa čas potrebný na difúziu so štvorcom vzdialenosti" (Javorka a kol., 2001, s. 25). Možnosť prechodu častíc do vnútra bunky závisí od selektívnej permeability bunkovej membrány, ktorú ovplyvňuje rozpustnosť molekúl, veľkosť molekúl a ich elektrický náboj. Negatívny náboj na vnútornej strane membrány uľahčuje vstup pozitívne nabitých častíc do bunky a sťažuje vstup aniónov (porov. Javorka a kol., tamže).

Vo vzťahu k pojmu vzdialenosť (systémová vzdialenosť) sa pohľady v rámci lingvistiky líšia. Psychológia, psycholingvistika a niektoré lingvistické disciplíny s pojmom (sémantická) vzdialenosť pracujú (porov. Beľanin, 2003, s. 132), v morfológii sa tento termín nezaužíval. Lewinov model osobnostných buniek, ktorý s ohľadom na topologický prístup so vzdialenosťou neuvažuje, možno doplniť o ich vzdialenosť s ohľadom na dĺžku trvania psychického procesu podobne, ako to ukazuje výskum difúznych bunkových procesov. Pri meraniach uskutočňovaných v rámci asociačných testov sa tento predpoklad potvrdil (pozri Beľanin, tamže). V náväznosti na prácu F. de Saussura (1998, s. 108) možno systémovú vzdialenosť považovať za rozdiel hodnôt, t. j. umiestnenia minimálne dvoch tried v jazykovom (morfologickom) systéme.

Isté predpoklady pre začlenenie tohto pojmu do terminologického systému morfologických lingvistických disciplín dávajú súčasné dynamické procesy v deklinácii substantív (donedávna variantné koncovky v genitíve (*hrdin-y* / *hrdin-u*) a v inštrumentáli singuláru (*hrdin-ou* / *hrdin-om*) a dnes prenikajúca

koncovka *–mi* (*poet-ami* / *poet-mi*) v inštrumentáli plurálu vzoru hrdina). Zo synchrónneho pohľadu ide o istú morfologickú „pamäť“, z pohľadu diachrónie ide o kontinuálne prebiehajúci transformačný proces.

Okrem spomenutých tendencií v triede *hrdina* o tom svedčí aj presun substantív z triedy *kosť* do vzoru *dlaň*. R. Krajčovič (1988, s. 187) konštatuje, že „ustaľovanie vzoru *dlaň* je relatívne mladšie a zrejme trvalo dlhší čas“. Vzor *dlaň* je trieda vo väčšej miere prijímajúca koncovky vzoru *ulica*, ide teda o prechodný vzor, ktorý dobre reprezentuje platnosť tvrdenia, že čím je systémová vzdialenosť tried väčšia, tým dlhšie prebieha ich vyrovnanie (v tomto prípade ide o vzory *žena* a *kosť*). Tento proces prebieha dodnes, pričom sa ukazuje, že sa vzor *kosť* pre výraznosť zakončenia a pre tendenciu po znižovaní počtu flektívnych pravidiel špecifikuje pre substantíva na *–osť*, a zároveň sa zbavuje nezodpovedajúcich substantív v prospech vzoru *dlaň* (pozri Dolník, 1993, s. 15).

Transformačnú pôsobnosť princípu stability možno demonštrovať na analogickom vyrovnávaní plurálu neutier vzoru *mesto* so súborom GRM feminín vzoru *žena*. Uplatnenie vnútroparadigmatickej a medziparadigmatickej analógie pri kreovaní maskulínnej paradigmy v pluráli destabilizovalo plurál neutier (pôvodne išlo o ekvivalentné *o*-kmeňové substantíva) a zapríčinilo divergenciu týchto tried a následné vyrovnanie plurálu neutier s relatívne stabilnou triedou feminín vzoru *žena*. Dominancia princípu vývinu v singulárovej paradigme časti pôvodne *o*-kmeňových maskulín (ktorá bola prostriedkom ich odlíšenia od životných substantív) zanechala relatívne stabilným aj súbor GRM v singulári neutier triedy *mesto*. Táto charakteristika morfologických inovácií potvrdzuje závery P. Žiga, že „čím viac tvarotvorných morfém sa v tvarotvornom okruhu zachováva, tým viac slov z iných „nestabilných“ tvarových okruhov sa tomuto „stabilnému“ okruhu prispôsobuje.“ (Dolník – Mlacek – Žigo, 2003, s. 109). Proces začleňovania slov z relatívne nestabilných tried do relatívne stabilných podľa autora spôsobuje destabilizáciu a variantnosť pôvodného základného vzoru (porov. Dolník – Mlacek – Žigo, tamže). Tento záver je v zhode s dynamickým osobnostným modelom K. Lewina, podľa ktorého pri interakcii psychických regiónov prechádza napätie z triedy v stave vyššieho napätia do triedy v stave odpočinku (pozri Hall – Lindzey, 1997, s. 221).

Vo všetkých spomenutých vedných disciplínach konštatujeme, že trieda existuje dovtedy, kým je jej stav odlišný od stavu okolia. Bunka ako živá hmota existuje dovtedy, kým je koncentrácia iónov v jej vnútri odlišná od koncentrácie iónov v okolí. Úplná konvergencia jazykovej triedy vo vzťahu k inej triede znamená jej zánik. V morfológii jazyka je však problematické vyčlenenie počtu deklinačných tried. Otázka je, aká miera odlišnosti (totožnosti) paradigiem je hranicou, prekročenie ktorej implikuje nutnosť vyčlenenia paradigmy substantíva v sústave deklinačných vzorov, resp. prekročenie ktorej znamená, že nositeľ jazyka prestáva (začína) vnímať paradigmy jednotlivých slov ako ekvivalentné. Inak povedané, aký je maximálny rozsah fakultatívnej distribúcie GRM, t. j. ich variantnosti v danej morfologickej triede?

Isté svetlo do tejto otázky vnáša pojem prahu, ktorý je súčasťou dynamického Lewinovho osobnostného modelu aj fyziologického modelu dynamických medzibunkových procesov. Pojem prahového efektu sa využíva aj pri vysvetľovaní normálnej a patologickej distribúcie variability znaku v multifaktorálnej genetike (pozri Vojtaššák a kol., 2003, s. 40). Pri aplikácii tohto pojmu vo výskume morfologického systému ide o to, že napätie vznikajúce v dôsledku nesúladu medzi stavom systému a stavom vyhovujúcim identifikačnému prototypu sa stáva impulzom pre vykonanie radu analogických zmien práve vtedy, keď jeho miera prekročí prah predstavujúci kritickú hranicu vo vzťahu k mentálnej registrácii morfologickej triedy. Prekročenie tohto prahu znamená spustenie mechanizmu analogických zmien, ktoré v prípade, že časť exemplárov pôvodnej triedy identifikačnému prototypu vyhovuje a časť nevyhovuje, resp. ak identifikačný prototyp exemplárov triedy nie je totožný, vedie k rozpadu morfologickej triedy (tak ako napr. pri rozpade praslovanského kmeňového skloňovania v slovenčine). Naopak, ak exempláre viacerých tried vyhovujú identickému identifikačnému prototypu v (relatívne) plnej miere, následkom konvergentných analogických zmien je splynutie morfologických tried. Relatívnosť totožnosti paradigiem je podmienená možnou variantnosťou GRM v rámci jednej triedy (porovnaj pojem normálnej variability znaku, Vojtaššák a kol., 2003, s. 40).

Ruchova teoréma predpokladá existenciu zmiešaného stavu, dočasnej fakultatívnej distribúcie GRM pred prebehnutím transformačného procesu v morfologickej triede a po ňom. Z tohto pohľadu každá variantnosť, javiaca sa ako potenciálny zdroj napätia, zostáva variantnosťou v rámci identickej triedy dovtedy, kým napätie časti exemplárov danej triedy neprekročí prah, vedúci k radu divergentných analogických zmien podmienených prispôsobením podtriedy zmenenému identifikačnému prototypu.

Na záver však musíme konštatovať, že ponúknutý model nemožno považovať za dostačujúci, keďže zahŕňa len jeden možný aspekt vývinu súčasného stavu v jazyku, ktorý je v našej analýze v superpozícii. Na relatívnosť poznania nás upozorňuje aj práca ruského psycholingvistu I. N. Gorelova (2003, s. 178), ktorý navrhuje v lingvistike rešpektovať princíp komplementarity (*princip dopolniteľnosti*) jedného z priekopníkov kvantovej fyziky N. Bohra, citujúc slová O. Moroza: „Málo ľudí si uvedomuje silu analýzy tak dobre, ako on (N. Bohr, pozn. O. M.), ale zároveň cítia absolútnu nedostatočnosť ľubovoľnej analytickej procedúry: harmónia vecí pozostáva zo vzájomného pôsobenia zjavne konfliktných aspektov (Moroz, 1987, s. 124)“. Ide o to, že „pri reprodukovaní celostnosti javu treba v určitej etape jeho poznávania používať vzájomne sa vylučujúce, a zároveň komplementárne triedy pojmov, t. j. také, ktoré možno použiť oddelene v závislosti od špecifických podmienok“ (internetový zdroj, 5). Skrýva sa v tejto definícii odpoveď na to, prečo zákony v jednotlivých jazykových rovinách pôsobia konfliktne, a prečo odhalené princípy stavby, vývinu a fungovania jazyka nevysvetľujú univerzum jazyka v celistvosti bez rešpektovania ostatných princípov?

Literatúra

BEĽANIN, Valerij, P.: Psicholingvistika. Moskva: Flinta 2003. 226 s.

DOLNÍK, Juraj – MLACEK, Jozef – ŽIGO, Pavol: Princípy jazyka. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2003. 137 s.

DOLNÍK, Juraj: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii (na príklade substantívnej deklinácie v slovenčine). In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44 ,č. 1, s. 3 – 13.

DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

http:/www.ii.fmph.uniba.sk/~filit/fvp/princip_komplementarity.html

GORELOV, Ilia, N.: Izbrannyje trudy po psicholingvistike. Moskve: Labirint 2003. 317 s.

JAVORKA, Kamil a kol.: Lekárska fyziológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2001. 679 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

HALL, Calvin, S. – LINDZEY, Gardner: Psychológia osobnosti. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 510 s.

HALČÁK, Lukáš: Biochemické aspekty prenosu genetickej informácie. Bratislava: Asklepios 1998. 73 s.

KEIDEL, Wolf, D. a kol.: Stručná učebnica fyziológie. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1973. 466 s.

LEWIN, Kurt: Principles of topological psychology. New York: McGraw-Hill 1936. 231 s.

NOVOTNÁ, Božena – MAREŠ, Jaroslav: Vývojová biologie pro mediky. Praha: Karolinum 2005. 100 s.

Terminológia genetiky: Red. J. Horecký. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1961. 127 s.

SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Academia 1995. 468 s.

SRŠEŇ, Štefan – SRŠŇOVÁ, Klára: Základy klinickej genetiky a jej molekulárna podstata. Martin: Osveta 2000. 410 s.

VOJTAŠŠÁK, Ján a kol.: Vybrané kapitoly z lekárskej biológie a humánnej genetiky. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 106 s.

ŽIGO, Pavol: Od prirodzenosti jazyka k zovšeobecňovaniu. In: Jazyk a komunikácia v súvislostiach. Ed. J. Dolník. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2005. s. 19 – 29.

Staročeské závěti – textová analýza

Veronika Bromová

Ústav českého jazyka, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno

Struktura staročeských listin jako specifického textového typu se ustaluje od počátku jejich výskytu v 70. letech 14. století a během první poloviny století následujícího. Na základě nejprve latinských a posléze i českých vzorů se

upevňuje formulář listiny a sjednocuje se terminologie. Z poloviny 15. století pochází příručka *Ars dictandi* z pera novoměstského písaře Prokopa – jakýsi návod především pro uživatele ze šlechtických a městských kanceláří, jak koncipovat listiny, a v podstatě také kodifikace současného stavu.

Toto ustálení textové formy však neproběhlo u všech druhů listin stejně rychle. Nejpevnější strukturu najdeme u listin náležejících z hlediska jejich komunikační situace do oblasti veřejného jednání – ať už jde o majetkoprávní záležitosti, jako jsou kupní smlouvy a dlužní úpisy, či řešení sporů: uzavírání příměří a rozhodčí výroky.

Náš příspěvek se zaměřuje na skupinu listin, pro něž je naopak typická soukromá sféra jednání, a to jsou staročeské závěti.[1] Jejich struktura se ustalovala ve srovnání s výše zmíněnými textovými druhy o poznání pomaleji a ani v příručce písaře Prokopa není ještě vzor pro tento druh listiny obsažen.

Nejstarší dochované česky psané testamenty pocházející z období od konce 14. století (1397) do třicátých let 15. století (1437) lze rozdělit na dvě skupiny podle právní situace, za které došlo k jejich zlistinění:

- do první skupiny zahrnujeme závěti, v nichž je zůstavitel dědictví zároveň sám vydavatelem listiny;
- druhou skupinu závětí pak tvoří takové dokumenty, v nichž zůstavitel dědictví není totožný s vydavatelem listiny. Mluví se o něm ve 3. osobě a listina je vydána třetí stranou (jinou osobou či institucí). Zpravidla se tento způsob pořizování závěti týkal měšťanů či případně i nižších šlechticů, kteří nedisponovali vlastní pečetí. To byla totiž poměrně nákladná záležitost, kterou si každý měšťan či nižší šlechtic nemohl z finančních důvodů dovolit. Osoby, které nevlastnily pečeť, měly v podstatě dvě možnosti, jak dosáhnout zlistinění právního počinu: buď mohly listinu vydat samy a nechat k ní přivěsit pečeť někoho jiného, nebo vůbec v celém právním aktu vystupuje jako vydavatel jiná osoba (či instituce), která vlastní pečetí disponovala [Ernst 2001, s. 21].

Zatímco první způsob pořízení poslední vůle, tj. vydavatel listiny totožný se zůstavitelem dědictví, je zastoupen zhruba stejnou měrou jak mezi měšťany, tak i mezi šlechtici, druhý způsob byl běžnější spíše v městském prostředí. Toto rozlišení však neplatí zcela beze zbytku.

1. Coby vydavatelé vlastních posledních pořízení mohli pochopitelně nejsnáze – třebaže ne výhradně – vystupovat především vlastníci pečetí, tedy zejména příslušníci vyšší šlechty a vyšších vrstev měšťanstva.

Nejstarší šlechtické závěti z konce 14. století pocházejí z kanceláře moravského rodu pánů ze Šternberka: pana Petra a jeho manželky Anny [1397, CDM XII, č. 382; 1398, CDM XII, č. 481]. Třebaže šlo o testamenty blízkých příbuz-

[1] Německojazyčným testamentům v moravském městském prostředí, konkrétně v Olomouci, se ve své studii podrobně věnuje L. Spáčilová [2000a].

ných, navíc vydaných v krátkém časovém rozmezí, mnoho společných rysů tyto listiny nevykazují. Obě listiny jsou formulovány dost obecně a soustřeďují se na ustavení poručníků, kteří mají s majetkem dále nakládat. Listina začíná intitulací, tj. jménem a identifikací vydavatele (*Já Petr ze Šternberka* / *Já Anna, někdy paní urozeného pana Petra ze Šternberka*), následuje promulgace – prohlášení o záměru uvést ve známost svou vůli (*dávám věděti všem, ktož tento list uzří, uslyší nebo čísti bude* / *vyznávám tímto listem všem, ktož jej uzří, uslyší neb čísti budú*). V obšírnější naraci jsou udány konkrétní důvody, proč byla listina pořízena (*tak jakož jsem urozeným pánóm a bratřím svým milým, Petrovi z Kravař a Marquartovi ze Šternberka své zbuoží všecko, což jeho v Moravě jmám, ve dsky vložil; a oni, chtíc mně protiv tomu dosti učiniti, i učinili, dali mi list svój s svými pečetmi a hospodskými a s jiných pánóv pečetí na svědomí, že s tím zbuožím jmají učiniti všecko, což bych já rozkázal, až do toho, což by to zboží stačiti mohlo, i také jakož jsem urozeným pánóm, Jindřichovi z Hradce a Zdeslavovi z Šternberka, své zbuoží dal, což v Čechách jmám, pod túž úmluvú i pod týmiž sliby, jehož toho také jich listy jmám, že mají s tím zbuožím učiniti mé rozkázání, dokadž jeho stává* / *Tak jakož mi osvícená knížata, bratry i pány má milostivá, markrabě Jošt, markrabě a pán Moravy, a markrabě Prokop, jeho bratr, své povolení a listy s svými visutými pečetmi na svědomí dali, že mohu své věno, jakož jmám na šternberském zbuoží ve dsky zemské vloženo, komuž chci poručiti, odkázati i dáti*). V obou zmiňovaných testamentech je tato část listiny ve srovnání s pozdějšími dokumenty poměrně obsáhlá. Dispozice listiny, tedy její vlastní obsahové jádro, opakuje znovu jméno vydavatele / zůstavitele dědictví (*protož já dřéveřečený Petr ze Šternberka* / *protož já Anna dřéveřečená*), po němž následuje vlastní právní akt – poslední vůle (*dobrú pamětí a přítelských radú a svých starších rozkazuji i přikazuji, aby ta všecka zbuoží má, kteráž od buoha jmám, nebyla roztržena, jestliže by mne buoh neuchoval, než aby byla úplně pohromadě ostavena, až by byli moji dluhové úplně splaceni, ti ježto přítelé a jiní za mě stojí, a já jsem je také svědomě dlužen. A dotad, ač bych kterému příteli co odkázal nebo kázal dáti, aby žádnému nebylo sstúpeno, také až by bylo mé rozkázání vydáno mým liduom a mým služebníkuom, i také za mú duši, což by se na koho došlo, a ten to dá, zaručí nebo zajistí, podle mých poručníkuov vědění, ežto jim svú duši poručuji, ač by mne buoh neuchoval. Také chtě to tak jmíti, ač bych nemohl přátel při sobě jmíti, a učinil které rozkázání další listem s mú pečetí a svých starších služebníkuov, jednú nebo dvěma, aby to plnú moc jmělo a držíno bylo, když by s těch poručníkuov mocí ten list vyšel, kterýmžto svú duši porúčím* / *to jisté věno mé, jakž jmám na tom zbuoží šternberském ve dsky zemské vloženo, dřéveřečenému panu Lackovi toho věna mého dřeveřečeného uvěřuji, porúčeji, dávám i dala jsem mocí tohoto listu po mej smrti, se vším panstvím, právem i příslušenstvím, jakož to věno dřéveřečené ve dskách jmám, aby s tím dále dřéveřečený pan Lacek učinil mú vuoli, podlé mého rozkázání*). Součástí dispozice bývá také pasáž o ustanovení poručníků (*A to vše, svrchupsanú věc i mú duši, porúčím najprvé ženě sestře mé, a potom urozenému pánu, panu*

Petrovi z Kravař, bratru mému milému, a k tomu jim na pomoc svým služebníkuom, panu Heinrichovi z Šonvalda a knězi Štefanovi farařovi z Hnojic, a jiným purkrabím, kteréž bych, ač by mne buoh neuchoval, odemřel, aby ti učinili podlé jich rozkázání a rady, dokadž by byli oni toho zbuoží mocni. Jestli pak že by se jim v tom kto protivil, ale toho jsú tak mocni ssaditi, jako já jsem byl za svého života / uznamenavši a shledavši víru a bratrskú přízeň urozeného pana Lacka z Kravař, jinde z Helfenstaina); listina sama je pak uzavřena koroborací (zmínkou o přivěšení pečeti) a datací (*A toho všeho na svědomí přivěsil jsem svú pečet k tomuto listu, a připrosil jsem urozených pánóv a svých služebníkouv, aby své pečeti přiložili za mú k tomuto listu, jenž jsem jej učinil v nemocné posteli. A my Albrecht Lichtenburk řečený z Bítova, Petr mladší z Kravař řečený ze Strážnice, pan Jan ze Strakonic, pan Hereš z Trpenovic, Martin z Drahanovic purkrabí z Šternberka, a Baršík z Čihovic, purkrabí z Količína, byvše při tom, a slyševše jeho rozkázání i přivěsili jsme své pečeti k tomuto listu, neb je nám to dobře svědomo, že je to jeho vóle. Dán a psán u Veselí ten pondělí po tej neděli v puostě Reminiscere, léta od božího narození, tisíc tři sta devadesát sedmého / A na stvrzení tej věci svú pečet s mým dobrým vědomím kázala jsem přivěsiti k tomuto listu; a na větší svědomí připrosila jsem osvícených knížat, markrabě Prokopa dřéveřečeného, a kněze Přemka, kněze opavského, bratruov mých milostivých, a urozených pánuov, pana Petra z Kravař, jinde z Plumlova, a pana Heralta z Kunina Města, aby své pečeti podlé mne na svědomí přivěsili k tomuto listu. A my knížata již menovaní a páni dřéveřečení, připrošení i přivolaní k tej věci svrchupsanej na svědomí naše vlastní pečeti naším jistým vědomím přivěsili jsmy k tomuto listu. Jenž jest psán a dán na Šternberce, tu středu před svatým Vavřincem, léta od narození syna buožího tisíc tři sta devadesát osmého*).

Shodou okolností pochází ze stejného roku jako závěť paní Anny ze Šternberka také poslední pořízení dalšího příslušníka stejného panského rodu – Smila ze Šternberka [1398, CDM XII, č. 492]. Od obou předchozích testamentů se dost odlišuje a naopak se svým výčtem konkrétních osob a částek, které jim mají být z dědictví vyplaceny, mírně blíží pozdějším testamentům měšťanským, na něž se zaměříme dále (*najprvé Michalkovi sestřenci Beranovu 50 hřiven k tomu oltáři, ježto jsem učinil sv. Královny a u sv. Kunhuty na pravé ruce vzcházejíce do kostela. Také do kláštera řečeného Krasikov 50 hřiven, a tu chci odpočinúti a dočekati buožího súdu. Knězi Jakubovi kaplanu mému 4 hřivny, knězi Nickovi farářovi 3 hřivny. Purkrabí Beranovi 100 hřiven na tom fojtství v Šilperku, jakož na to listy má; Filipovi 3 hřivny, Přibíkovi 8 hřiven, Blažkovi 4 hřivny, Čáslavovi 6 hřiven, Žibřidovi 6 hřiven, Žábovi 4 hřivny, Mikulášovi dvě hřivně, Frizovi řečenému Mates 4 hřivny, Jirglovi Friz dvě hřivně, Muškovcovi 3 hřivny, Chřapkovi 4 hřivny, Janovi Hrstka 3 hřivny, Krajsovi dvě hřivně, Smilovi z Krhova hřivnu, Petříku Slachovu puol druhé hřivny, Franclovi Poláku hřivnu, Hanuškovi Poláku, ježto v Šilperku jest, puol druhé hřivny, Nickovi pištcovi 3 hřivny, Sulkovi puol druhé hřivny, Ryskovi hřivnu, Adamkovi dvě hřivně, Matesovi klíčníkovi dvě hřivně, Petříkovi maštaléřovi dvě hřivně, Milotě s Vávrú*

hřivnu, bratru Janovi s Václavem hřivnu, Hanzlovi s Torníkem hřivnu, hlásným, ježto na hradě hlásají, 3 hřivny, děvce řečené Anka, ježto peře na hrad, hřivnu, Svachně puol hřivny; 10 hřiven, aby mě k hrobu připravili).

Z městského prostředí pochází listina vydaná v roce 1433 Šimonem od Bielého Lva, měšťanem Starého Města pražského [Erben, s. 360 – 364, č. 8]. Od ostatních testamentů se odlišuje tím, že je uvedena invokací – vzýváním jména božího (*Ve jméno božie amen*) – a dále se v její úvodní části objevuje arenga – obecné zdůvodnění vzniku listiny (*Poňavadž každý člověk, maje statek v časných věcech, jest od pána Boha nad ním rozdavačem a poručníkem, i povinen jest jej tak rozdati a opatřiti, aby pánu Bohu nedal z něho počtu těžkého*). V naraci a dispozici naopak vykazuje tento testament podobné rysy s měšťanskými závěťmi druhé skupiny; zvláště ve srovnání se staršími šlechtickými závěťmi jsou to zejména součásti jako způsobilost k sepsání závěti (*ačkolivěk jsa nemocen a neduživ na těle, však proto s dobrým rozmyslem, a požívaje svobody zdravého rozumu, tudiež i paměti*) a ustanovení poručníků (*kterúžto Maří, sestru svú, činím mocnú a plnú poručnicí k uvázání v ty ve všecky věci ku vydání všech věcí svrchu psaných, věře jí, že v tom věrně a spravedlivě učiní, a že pěkně odbude panie Marty, mé manželky, tiem během, jakož sem rozkázal. Kteréžto sestře své Maří přidávám pomocníky, k čemuž by jich žádala, svrchupsané Mikuláše sedláře, Benedu a Martina, prosě jich, aby jí radni a pomocni byli těch věcí dokonati*) a rovněž rozčlenění testamentu na jednotlivé články.

2. V druhé skupině listin pozorujeme pevnější strukturu textu listiny. Tato skupina závětí je charakterizována odlišnou právní situací při jejich vzniku: jako vydavatel v nich vystupuje třetí strana, nikoli sám zůstavitel dědictví. Běžná byla tato praxe především v městských kancelářích [Ernst 2001, s. 21]; o pořízení poslední vůle svých měšťanů zde vysvědčuje rychtář a městská rada. Institut svědků, před nimiž zůstavitel činil své pořízení, se tedy objevuje hned v úvodní části listiny, nikoli – jako v testamentech první skupiny – až teprve v koroboraci při spolupečetění listiny.

Několik dokumentů tohoto typu se dochovalo z městské kanceláře plzeňské [1424 – 1437, Strnad, č. 276, 287, 304, 316, 345, 348, 357]; zde pochopitelně má na ustálenost formuláře vliv i totožný vydavatel. Všechny tyto plzeňské závěti po úvodních formulích (intitulaci a promulgaci) náležejících do protokolu začínají narací, tj. uvedením důvodů a okolností vedoucích ke vzniku listiny, v níž je na prvním místě jmenován zůstavitel dědictví (*poctivý* / *opatrný muž* (*žena*) *XY*, *náš spoluměštěnín*), jeho způsobilost k sepsání závěti (*v nemoci leže, ačkoli medl* / *nemocen jsa na těle, však dobrého rozumu požívaje a při plné paměti jsa*) a označení svědků (*nás k sobě přivolav a připrosiv*).

Dispozice listiny, tj. její vlastní obsahové jádro, pak začíná samotným právním aktem (*toto své poslednie rozkázánie učinil*). Na rozdíl od testamentů první skupiny zde bývá určité sloveso v minulém čase (v první skupině častěji narazíme na prézens). Vlastní ustanovení poslední vůle běžně mívají podobu

jednotlivých článků, uvedených příslovci *najprvé – dále* (nebo častěji latinským *item*). Předmět závěti, tedy dědictví, a stejně tak dědicové nejsou vytčeni zvlášť, ale příslušné části majetku a osoby, jimž je tento majetek odkázán, jsou vyjmenovány v rámci těchto článků (*Najprve dětem a dcerám svým, točižto Katruši a Elžce, každé jejieho dielu sto kop grošuov z svého zbožie odkázal a dal a k tomu Katruši, ženě své milé, odkázal i dal z svého zbožie sto kop grošuov a k tomu všecky klenoty kromě toho perlového věnce, Katruši odkázaného, kteréž Jakeš Kabelec napředpsaný má, i také všecko rúcho chodície ženské i všecko postelnie rúcho, to jí jest odkázal a dal a k tomu dědičstvie panie Katruše, ženy jeho, kteréž jest po sobě jemu dala, to jí mocně zase navracuje a dává* [1426, Strnad, č. 287] *Item Jankovi, synu svému odkazuje a dává dvuor svój v předměstie našeho města, řečený Kozinec s měsciščem a k tomu jemu dává puoldruhé čtvrti dědin u kříže vedle dědin Bartle Pšeničky, se vším osením i se dnem a lúkú v Dudlevcích se dnem a třidceti kop grošuov, když na dlužníciech poručníci dobudú, aby Jankovi k tomu dvoru, k dědinám a k lúce bylo přidáno* [1430, Strnad, č. 304]). Setkáme se nejen s odkázáním majetku příbuzným nebo jiným fyzickým osobám (které může být dále různě specifikováno a podmíněno splněním nejrůznějších podmínek), ale velmi často také s ustavením pravidelné peněžní částky, která má být ročně věnována na chudé, do klášterů či na sloužení mší za zůstavitele a jeho předky a podobné duchovní účely (*Z kteréhožto statku rozkázanie takto jest učinila a přikázala, aby předepsaný Olbram poručník na každé suché dni chudým lidem v špitále zde v městě oběd podobný dal a ten den na všaké suché dni lázni chudým zjednal, aby se zmyli, a k tomu na každý rok jeden slad týmž chudým do toho špitála aby dal ku pivu, a to věčně aby Olbram i jeho dědici i budúcí jeho tu památku činil na ty časy bez obmeškánie na všaký rok věčně za jejie duši i jejie předkuov duši, a k tomu také jednú v roce vždy na každé léto ten den před svatým Jiřím mši zpievanú zádušní ráno a u večer vigilie za jejie duši i jejich předkuov věčně v šerém klášteře poručníky byla činěna bez obmeškávanie* [1424, Strnad, č. 276]). Bývá zde rovněž soupis dluhů (jak těch, které je dlužen zůstavitel – *Toto jest Jakeš Kabelec dlužen, jakož před námi vyznal pravě, že žádnému viece nenie dlužen, to jest šestmezcietma kop grošuov jednomu kupci do Kuby* [1426, Strnad, č. 287] –, tak naopak těch, v nichž je sám věřitelem – *A toto jsú dluhové, ježto jsú témuž Kabelcovi dlužni: Najprve pan Hanovec z Švamberka na listu šedesát kop grošuov, kterýžto list Vilém z Tupadl má, jakož mu jest jeho svěřil; item pan Krušina z Švamberka bez dvú třidceti kop grošuov, jakož list má; item pan Aleš z Holic čtrnadcet kop grošuov, tako toho list má; item Mudrochová dvě kopě grošuov; item Václav Zbiroh dvě kopě grošuov platu; item Martin Havluov, písař, dvanadcet kop grošuov, dvě jemu odpustil a deset aby dal*). Fakultativní součástí závětí je stanovení poručníků (vykonavatelů závěti), často s dodatkem, aby tito poručníci nebyli ve věci dědictví nikým upomínáni (*Kteréhožto všeho svého rozkázánie, což v tomto listu od nadepsaného Mikuláše Hynkovic rozkázáno a popsáno jest, učinil svého statku a svého syna Mikuláše najmlažšieho*

mocné poručníky a správce urozeného Hřka z Nebělov, švakra svého, a opatrné Hynáčka a Janka, syny své, aby všichni třie společně a jednostajně toho jeho rozkázánie spravovali, učinili a vedli, jakož jim toho doufá, ale Hřek, švakr jeho, aby v domu Mikulášovu seděl a hospodářstvie spravoval a Mikuláška vedle sebe choval a jeho k dobrému vedl a dobrým mravóm učil, jakož jemu toho mimo jiné všecky doufá; kterýchžto poručníkuov nižádný člověk přívuzný ani ciezie (!) *v tomto poručenstvie nemá hyndrovati ani jim v tom kterak překážeti, ani kterého zmatku činiti, než je při tom zuostaviti, což jim jest svěřil* [1430, Strnad, č. 304]).

Ke druhé skupině testamentů, jejichž společným znakem je vydavatel listiny odlišný od zůstavitele dědictví, patří také některé dokumenty z prostředí šlechtického. Vydavatelem několika z nich je jihočeský velmož Oldřich z Rožmberka, potvrzující společně s dalšími šlechtici svým panošům jejich testamenty místo zápisu do zemských desk, jež, jak se v listinách výslovně uvádí, nejsou kvůli válečnému stavu otevřeny, a tedy se do nich nezapisuje (*Kteréžto vyznánie před námi proto sě stalo, neb jest v tu chvíli pro búři a pro nepokoj v zemi ke dckám přístup nemohl býti; než když by dcky otevřeny byly a k nim přístup mohl býti, že jest svrchupsaný Bušek to vyznánie a vzdánie nahořepsané slíbil ženě své dckami učiniti a před úředníky podle běhu země této, ač jestliže by jeho buoh neuchoval. Pakli by jeho buoh v té mieře neuchoval, tehdy aby toto vyznánie tak mocno bylo, jakož by sě dckami stalo před úředníky* [1432, Rynešová, č. 208]).

Struktura dochovaných staročeských závětí se ustalovala postupně. Relativně stabilnější formulář je utvořen v pozdějších městských testamentech z dvacátých a třicátých let patnáctého století, zejména v listinách vydávaných městskou radou (druhá skupina), v menší míře i v listinách vydávaných samostatně jednotlivými měšťany (první skupina). O ustálenosti naopak ještě nemůžeme mluvit u starších listin z prostředí šlechtického, jejich počet je však dost nízký na to, aby umožňoval nějaké širší srovnání. Podoba testamentů zde pravděpodobně ve větší míře závisela na jejich jednotlivých písařích, případně zadavatelích.[2]

Prameny

BRANDL, Vincenc (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae XI. - XIII.* Brno 1885 – 1897.

DVORSKÝ, František (ed.): *Staré písemné památky žen a dcer českých*. Praha 1869.

ERBEN, Karel Jaromír (ed.): *Výbor z literatury české, díl druhý. Od počátku XV. až do konce XVI. století.* Praha 1868.

[2] Příspěvek vznikl v rámci Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny – č. LC546.

FRIEDRICH, Gustav (ed.): *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl XXVIII. - XXXVII.* Praha 1912 – 1944.

KALOUSEK, Josef (ed.): *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích. Díl VII. - XXVII.* Praha 1887 – 1910.

MAREŠ, František. (ed.): *Prokopa písaře novoměstského česká Ars dictandi*. Praha 1900.

PALACKÝ, František (ed.): *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské. Díl I. - VI.* Praha 1840 – 1872.

RYNEŠOVÁ, Blažena (ed.): *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka. Svazek I. 1418 – 1437.* Praha 1929.

STRNAD, Josef (ed.): *Listář královského města Plzně a druhdy poddaných osad. Část I. Od r. 1300 - 1450.* Plzeň 1891

Literatura

BENEŠ, František – BERÁNEK, Karel (red.): *Soupis česky psaných listin a listů do roku 1526*. Praha 1974.

ERNST, Peter: *Pragmatische Aspekte der historischen Kanzleisprachenforschung*. In: Deutsche Kanzleisprachen im europäischen Kontext: Beiträge zu einem internationalen Symposium an der Universität Regensburg, 5. bis 7. Oktober 1999. Ed. A. Greule. Wien 2001. s. 17 – 31.

HLAVÁČEK, Ivan: *Studie k diplomatice Václava IV. II. Český jazyk v kanceláři Václava IV.* In: Listy filologické, 84, 1961, s. 238 – 252.

HLAVÁČEK, Ivan: *Das Urkunden- und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376 – 1419. Ein Beitrag zur spätmittelalterlichen Diplomatik.* Stuttgart 1970.

SCHEIRICHOVÁ, Veronika: *K počátkům formuláře českých listin.* In: Vztah langue a parole v perspektivě „interaktivního obratu“ v lingvistickém zkoumání. Ed. P. Pořízka – V. Polách. Olomouc 2004, s. 102 – 105.

SPÁČILOVÁ, Libuše: *Deutsche Testamente von Olmützer Bürgern. Entwicklung einer Textsorte in der Olmützer Stadtkanzlei in den Jahren 1416 – 1566.* Wien 2000a.

SPÁČILOVÁ, Libuše: *Das Frühneuhochdeutsche in der Olmützer Stadtkanzlei. Eine textsortengeschichtliche Untesuchung unter linguistischen Aspekt.* Berlin 2000b.

ZIEGLER, Arne: *Städtische Kommunikationspraxis im Spätmittelalter. Historische Soziopragmatik und Historische Textlinguistik.* Berlin 2003.

Writer Vocabularies of Ukrainian Authors

Solomija Buk

Department for General Linguistics, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

1. Introduction

Writer lexicography is the vocabulary aggregate devoted to the description of some writer language (Бук, 2006, с. 101). Writer lexicography is very popular today, this is caused at least by two reasons: first, by the active interest to writer idiolect features and, second, by the tendency to the lexicographic parametrization. The main idea of the lexicographic parametrization is "to present different, in ideal all, results of linguistic descriptions in the vocabulary form" (Караулов, 1988, с. 8). The researchers' desire for discovering different aspects of word figurative usage, and that is why new lexicographic types appear.

The language material for dictionary and vocabulary compilation in Ukrainian had been treated manually until recently. In last years, the development of computational techniques caused some special changes of vocabulary types. In this paper, we present generalized review of writer vocabularies of Ukrainian authors aiming to show their evolution. The description of these works is given, common and different features between them are revealed.

2. Historical background

The vocabulary based on the literature works reaches Ancient Greece. At that time, the glossary of obscure words for Homer poems was compiled. The Ukrainian lexicography begins from similar works for theological books (Німчук, 2004, с. 296–297). In English lexicography, the vocabularies of William Shakespeare language form the whole epoch. The vocabularies of Jeffrey Chaucer, John Milton, as well as Johann-Wolfgang Goethe in German are well known.

This field is being developed from the middle of 20th century with the special energy. In this time writer vocabularies appear in different countries, in particular Slavonic, for instance, *Polish* Adam Mickiewicz (Górski – Hrabec, 1962–1983), Jan Chrzyostom Pasek (Koneczna – Doroszewski, 1965–1973), Jan Kochanowski (Kucała, 1994–2003); *Bulgarian* Nikola Vaptzarov (Божков – Генадиева, 1960) and Hristo Botev (Крилова, 1996); *Serbian* Milorad Pavić (Vasić, 1998), Svetlana Velmar-Janković (Vasić, 2000), David Albaharij (Vasić, 2001), Milorad Danojlić (Vasić, 2002); Byelorussian Francysk Skaryna (Анічэнка, 1977–1984), Janka Kupala (Анічэнка, 1997–2003); Russian Alexander Pushkin (Виноградов,

2000), Lev Tolstoj (Великодворская, 1978), Maksim Gor'ky (Алексеев, 1996), Fyodor Dostojevskij (Караулов, 2001), Leonid Andreev (Гребенников, 2003), and some others. The English, Soviet and American wide experience from this domain was generalized by O. Karpova in her monograph (1989).

Ukraine was not an exception as well. The progress of writer lexicography in this country will be surveyed in the next chapter.

3. Writer vocabularies types of Ukrainian authors

There are several vocabulary types formed on the writers' works in Ukraine: vocabulary of writer language (словник мови письменника), word index (словопокажчик), concordance (конкорданс), frequency dictionary (частотний словник), glossary (глосарій) with the more peculiar internal classification in each. So, we will use the term "writer vocabulary" in the generalised meaning to designate all the kinds of vocabularies, which have the writer's language as the description object with no regard to what exactly information is given in the right side of a vocabulary entry.

We will try to give short description for each of them.

3.1. Vocabulary of writer language is a type of explanatory dictionary built on the concrete writer's works or on a selected work. It usually registers all the words of these works and only with the meaning they are used in. Often it fixes the word frequency as well. Vocabulary of writer language is special lexicographical work reflecting the author's lexical, grammatical and style peculiarities, his or her lexicon richness and the historical epoch.

All the creative works in Ukrainian literature are described for Taras Shevchenko (Іларіон, 1961; Ващенко, 1964; Брицын, 1985) and Hryhorij Kvitka-Osnov'janenko (Жовтобрюх, 1978–1979). The usual vocabulary entry of such a dictionary looks as follows (Ващенко, 1964, т. 2, с. 222):

Ряст (6). *Трав'яниста рослина з фіолетовими, білими, жовтими квітами.* Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива, І сестру Мар'яну **рястом** уквітчай. І 153.28. Встала весна, чорну землю Сонну розбудила, Уквітчала її **рястом** І 136.2139.

У порівн. (1). Загинеш, серденько, загинеш, Мов **ряст** весною уночі. ІІ 10.92.

◊ **одн.** ***Н.*** **ряст** *у порівн.* ІІ 10.92. ***Р.*** **рясту** І 136.2151. ***О.*** **рястом** І 136.2139, 153.28, 282.371, 283.405.

3.2. One can say the **word index** is the most numerous type of writer lexicography in the 20th century in Ukraine. They are composed for Taras Shevchenko (Ващенко – Петрова, 1961), Ivan Kotljarevskyj (Ващенко, 1955; Бурячок, 1974), Lesja Ukrajinka (Бойко, 1961), Arkhyp Teslenko

(Сизько, 1970), Vasyl' Stefanyk (Ковалик – Ощипко, 1972), Ivan Franko (Ковалик, 1990), Yurij Fed'kovych (Люк'янюк, 2004). As a rule, word indices state the volume and/or page number, and the frequency of each lexeme and wordform occurrences. They present the wordlists in the alphabetic order. Let us present the vocabulary entry of word index from (Бурячок, 1974):

білий (9): білий 38.28; білого 64.27; біла 31.15; біле 30.5, 30.9, 30.19, 35.34, 36.29; білії — з *мн.* 26.12.

There are some differences between word indices nevertheless. Word indices can be classified from the point of view of such characteristics as follows:

1) source: they can be built on the basis of one concrete writer's work (Ващенко, 1955), on the basis of selected works (Ващенко – Петрова, 1961; Бурячок, 1974; Бойко, 1961; Сизько, 1970; Ковалик – Ощипко, 1972; Ковалик, 1990) or on the basis of all works (Лук'янюк, 2004);
2) item description: occurrence identification can be given for every wordform (Ващенко, 1955; Бурячок, 1974) or only for dictionary (initial) form (Бойко, 1961);
3) criteria of items selection: foreign words and words in foreign script can be arranged as a separate list (Ващенко – Петрова, 1961; Бурячок, 1974), all words can be arranged as one list (Бойко, 1961);
4) occurrence identification: this characteristic can be given for every word and wordform (Ващенко, 1955; Бурячок, 1974) or only for its first occurrence (Ващенко – Петрова, 1961).

3.3. Concordance is a type of dictionary which gives all or selected contexts to each its word-list lexeme. The completed text is always in the source of concordance. Since the word meaning can be determined only in the context concordance is the single resource for explanatory dictionary compilation, in particular vocabulary of writer's language. There are concordance for the works of two Ukrainian authors: T. Shevchenko's poetry (Ільницький – Гавриш, 2001) and I. Franko's novel "Cross Paths" ("Перехресні стежки") (Бук – Ровенчак, 2006a) now. Contrary to the lexicographic works mentioned above they were composed using computer programs.

The word context in concordance can be given in two formats. Format KWIC (Key Word In Context) proposes the same number of words in left and right side from item lexeme (Sinclair, 1991, p. 173). Format KWAL (Key Word and Line) proposes the item lexeme in sentence (*McEnery – Wilson,* 2001, p. 29). The Concordance of Shevchenko's works is in KWIC, the Concordance of Franko's novel is in both, it is available in Internet. A user can choose the suitable format:

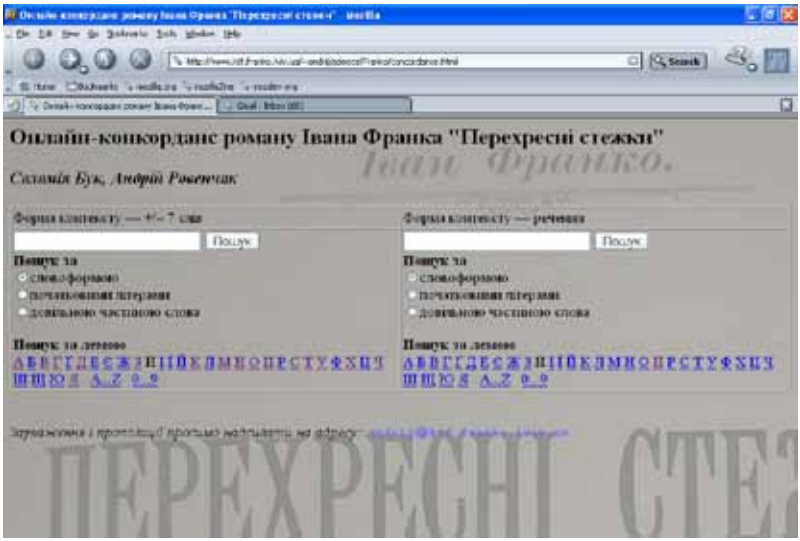

Let us demonstrate the concordance of word сестра (ing. sister) in KWIC and KWAL:

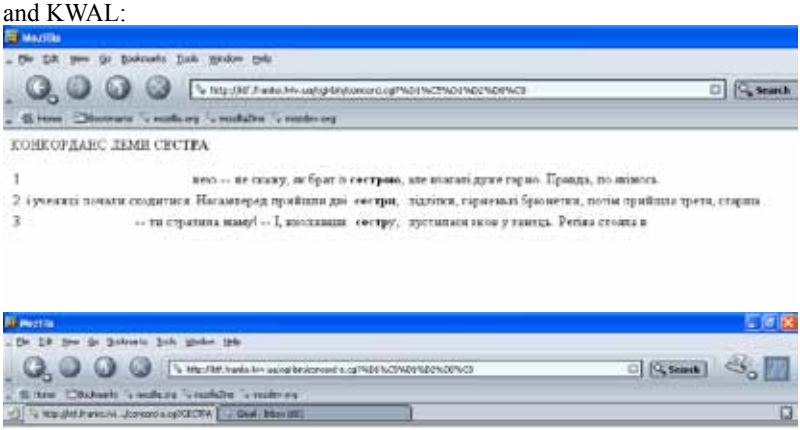

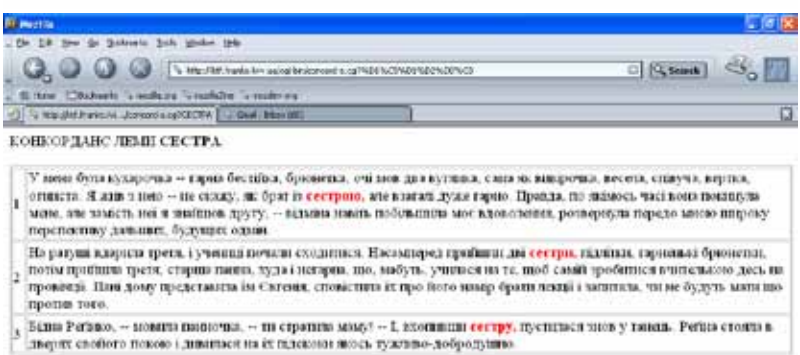

Using concordance the frequency lists can be compiled.

3.4. The frequency dictionary characterises the word and wordform by the number (absolute and relative) of its occurrences in the text. Its main distinction from the other dictionary types is frequency order of the items in the list: from the most frequent word to the word with frequency 1. This type of dictionary can be used for author's language richness determination, statistical parametrization of text and in stylometry.

Usually frequency dictionaries are compiled by computer programs and consist of frequency list of word (in the dictionary form), frequency list of wordform and word list in the alphabetic order (for searching opportunities). In Ukrainian lexicography there are frequency dictionary of the same writers as concordance: Taras Shevchenko (Ільницький – Гавриш, 2001, т. IV, с. 3021) and novel "The Cross-Paths" by Ivan Franko (Бук – Ровенчак, 2006b).

Ранґ	Слово	Абс. част.	Відн. част., %	Покрит., %
1	І — 2851; Й — 360	3211	3.420	3.42
2	ВІН	2471	2.632	6.05
3	НЕ	2248	2.394	8.45
4	В — 1331; У — 832	2163	2.304	10.75
5	Я	1729	1.842	12.59
6	НА	1508	1.606	14.20
7	З — 1222; ІЗ — 176; ЗІ — 62; ЗО — 40	1500	1.598	15.80
8	ЩО (*спол.*)	1360	1.449	17.24
9	БУТИ	1303	1.388	18.63
10	ТОЙ	1220	1.299	19.93

3.5. In **glossary**, the explanation of unintelligible words from writer's work or works is given, for example, dialectic, outdated, author's neologisms and so on. After a text illustrations are given. Often a glossary supplement of a particular fiction, but separate books of this type are also known, e. g., for the works by Vasyl' Stus (Оліфіренко, 2003):

АКРИДИ (< грец. akris (akridos) — сарана), -рид, *мн.* 1. *біол.* Комахи родини саранових. 2. *перен.* Живитися акридами і диким медом — мізерно харчуватися, голодувати. *Я тіло нагострив на чаї та* ***акридах,****/ а душу — пошукай. І не питай. / Тойящосин не чує вже мене./ Тойящобатько вже не чую сина.* (П-2:191).

4. Conclusions

Summarizing, one can say that Ukrainian writer lexicography has rich attainment. The works of many authors are elaborated in vocabulary's form: Taras Shevchenko, Ivan Franko, Lesja Ukrajinka, Hryhorij Kvitka-Osnov'ja-

nenko, Ivan Kotljarevskyj, Arkhyp Teslenko, Vasyl' Stefanyk, Yurij Fed'kovych, Vasyl' Stus.

There is variation of different features in them: sources (from the whole author's works to the concrete one), explanatory information for lexical items (from the description of meaning to frequency notes), representation form of the results (paper and electronic). The research methods evolved from "manual" to "computer" as well. Thus, several vocabulary types formed on the writers' works in Ukraine: vocabulary of writer language, word index, concordance, frequency dictionary, glossary.

References

GÓRSKI, Konrad – HRABEC, Stefan (red.): Słownik języka Adama Mickiewicza. T. I–XI. Wrocław, 1962–1983.

KONECZNA, Halina – DOROSZEWSKI, Witold: Słownik języka Jana Chrzyostoma Paska. T. 1–2. Wrocław. 1965–1973.

KUCAŁA, Marian (red.): Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego. T. 1–3. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 1994–2003.

McENERY, Tony – WILSON, Andrew: Corpus Linguistics. An Introduction. 2-nd Edition. Edinburg: University Press, 2001. 209 p.

SINCLAIR, John: Corpus. Concordance. Collocation. Oxford: Oxford University Press, 1991. xviii + 170 p.

VASIĆ, Smiljka: Polazne osnove novije srpske proze – frekvencijski rečnik romana Bezdno Svetlane Velmar-Janković. Beograd: Kultura 2000. 74 s.

VASIĆ, Smiljka: Polazne osnove novije srpske proze – frekvencijski rečnik romana Mamac Davida Albaharija. Beograd: Kultura 2001. 88 s.

VASIĆ, Smiljka: Polazne osnove novije srpske proze – frekvencijski rečnik romana Oslobodioci i izdajnici Milorada Danojlića. Beograd: Kultura 2002. 85 s.

VASIĆ, Smiljka: Polazne osnove novije srpske proze. Knjiga II. Hazarski rečnik Milorada Pavića: frekvencijski rečnik. Beograd: Kultura 1998. 840 s.

АЛЕКСЕЕВ, Павел: Частотный словарь автобиографической трилогии М. Горького. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербугского ун-та, 1996. 205 с.

АНІЧЭНКА, Уладзимир ды інш.: Слоўнік мовы Янкі Купалы. У 8 т. Менск: Беларуская навука 1997–[2003].

АНІЧЭНКА, Уладзимир: Слоўнік мовы Скарыны. В 2-х т. Менск: Вышэйшая школа. 1977–1984.

БОЖКОВ, Стойко – ГЕНАДИЕВА, Зара (ред.): Речник на езика на Христо Ботев. София: Издание на българската академия на науките 1960. 624 с.

БОЙКО, Марія: Словопокажчик драматичних творів Лесі Українки. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. 93 с.

БРИЦЫН, Виктор и др.: Словарь языка русских произведений Шевченко. В 2-х т. Киев: Наукова думка, 1985.

БУК, Соломія – РОВЕНЧАК, Андрій: Онлайн-конкорданс роману Івана Франка "Перехресні стежки". [Cited: December 15 2006(a)]. Available from http://www.ktf.franko.lviv.ua/~andrij/science/Franko/concordance.html.

БУК, Соломія – РОВЕНЧАК, Андрій: Частотний словник роману Івана Франка “Перехресні стежки” In Стежками Франкового тексту (комунікативні, стилістичні та лексичні виміру роману “Перехресні стежки”), 2006(b) (*in press*).

БУК, Соломія: Українська письменницька лексикографія: термінологічний аспект In: Вісник: Проблеми української термінології. Львів: Національний університет “Львівська політехніка”, 2006. № 559. С. 100–103.

БУРЯЧОК, Андрій та ін.: Лексика п’єс та од І. П. Котляревського.— Київ: Вища школа, 1974. 54 с.

ВАЩЕНКО Василь (ред.): Словник мови Шевченка. 2 Т. Київ: Наукова думка, 1964.

ВАЩЕНКО Василь та ін.: Лексика «Енеїди» І. Котляревського. Покажчик слововживання. Харків: В-во Харківського ун-ту, 1955. 207 с.

ВАЩЕНКО, Василь – ПЕТРОВА, Поліна: Шевченкова лексика. Словопокажчик до поезій Т. Г. Шевченка. Київ: Видавництво КДН ім. Т. Шевченка, 1961. 106 с.

ВЕЛИКОДВОРСКАЯ, Зинаида и др. (ред.): Частотный словарь романа Л. Н. Толстого “Война и мир”. Тула: Тулгоспединститут. 1978. 380 с.

ВИНОГРАДОВ, Виктор (ред.): Словарь языка Пушкина. 2-е доп. изд. В 4-х т. Москва: Азбуковник, 2000.

ГРЕБЕННИКОВ А.: Частотный словарь рассказов Л. Н. Андреева / под. ред. Г. Я. Мартиненко. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2003. 396 с.

ЖОВТОБРЮХ, Михайло (ред.): Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка: У 3 т. Харків: Харків. держ. ун-т, 1978–1979.

ІЛАРІОН, Митрополит: Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег: Волинь, 1961. 256 с.

ІЛЬНИЦЬКИЙ, Олег – ГАВРИШ, Юрій (ред. і упоряд.): Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. У 4-х тт. Нью-Йорк: НТШ, 2001.

КАРАУЛОВ, Юрий (ред.): Словарь языка Достоевского. Лексический строй идиолекта. Москва: РАН, 2003. 514 р.

КАРАУЛОВ, Юрий: Современное состояние и тенденции развития русской лексикографии In: Советская лексикография. Москва: Наука 1988, с. 5–18.

КАРПОВА, Ольга: Словари языка писателей. Москва: Изд-во МПИ, 1989. 108 с.

КОВАЛИК, Іван – ОЩИПКО, Ірина: Художнє слово Василя Стефаника. Матеріали для Словопокажчика до новел В. Стефаника. Методичний посібник. Львів: Видавництво Львівського університету, 1972. 131 с.

КОВАЛИК, Іван та ін. (уклад.): Лексика поетичних творів Івана Франка. Методичні вказівки з розвитку лексики. Львів: ЛНУ, 1990. 264 с.

КРИЛОВА, Галина и др.: Честотен речник на Вапцаровата поезия. Велико Търново: Абагар 1996. 287 с.

ЛУК’ЯНЮК, Корній (ред.): Юрій Федькович: Словопокажчик мови творів письменника. Чернівці: Місто, 2004. 188 с.

НІМЧУК, Василь: Староукраїнська лексикографія. In: Українська Мова: Енциклопедія, 2004. С. 296–297.

ОЛІФІРЕНКО, Леся (уклад.): Словник поетичної мови Василя Стуса (Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори). Київ: Абрис 2003. 90 с.

СИЗЬКО, Андрій: Лексика мови Архипа Тесленка. Словопокажчик оповідань. Дніпропетровськ, 1970. 101 с.

Možnosti fikcie v próze Jána Johanidesa

Karol Csiba

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta UCM, Trnava

Novely Jána Johanidesa podliehajú už desaťročia rôznym interpretáciám, pričom ich intenzita poukazuje aj na určitý kvalitatívny rozmer jeho tvorby. Spomenuté kritické ohlasy sú svedectvom neraz protichodných pozícií, otvárajúcich, alebo naopak, zužujúcich interpretačný potenciál konkrétnych textov. Literárnokritické prístupy k nim sa napriek rozdielom zhodujú v niektorých dôležitých zisteniach, dotýkajúcich sa vlastného spôsobu čítania. To sa v tomto prípade spomaľuje, zameriava sa na detaily, ktoré otvárajú cestu k reflexii objektivizovanej deskripcie vecí. Napriek tejto perspektíve sa diela nezbavujú možnosti zaznamenania subjektívnych zážitkov jednotlivca, no tradičná schéma je nahradená „popisem věcí, záběrem objektů, diskontinuitním snímáním pohybů a gest a fragmentarizováním scén, s povrchovými záznami..." (Grebeníčková, 1995, s. 38). Rozmer deskripcie následne ovplyvňuje charakter rozprávania v texte. Ten sa stáva špecifickým materiálom odstupujúcim od tzv. antropocentrického smerovania samotnej literatúry, ktorú nesprevádza jednoznačná „distance medzi člověkem a věcí" (Grebeníčková, 1995, s. 37). Tento tvorivý plán je prítomný už v prvej etape Johanidesovho knižného publikovania, konkrétne v prózach *Kráska a výlet* zo zbierky noviel *Súkromie* (1963), *Podstata kameňolomu* (1965) a *Nie* (1966). Tie v čase svojho vzniku reflektovali snahy zachytiť novšie literárne postupy, ku ktorým môžeme priradiť už naznačené zvýraznenie deskripcie. Jej niektoré konkrétne podoby si ukážeme vo vybranej kapitole novely *Podstata kameňolomu*. Impulzom k tomuto výberu bola interpretačná nejednoznačnosť a zvláštnosti naratívnej metódy.

Podstata kameňolomu patrí k prózam, v ktorých zohráva dôležitú úlohu opis priestoru. V tomto prípade nehovoríme iba o prostredí transformujúcom sa do dosť presnej, „autentickej" a relatívne vernej podoby životných obrazov. Do centra našej pozornosti sa totiž dostávajú aj niektoré „konštrukčné" entity. Tie majú na svedomí, podľa literárnych kritikov, rozpad istej celistvosti priestoru a jeho ústup v prospech občas autonómne existujúcich jednotlivostí. Ich individuálny charakter ďalej podporuje podoba minuciózneho zobrazenia, pričom svet týchto detailov sa môže zastaviť v pozícii prehusteného výpočtu skupiny fragmentov. Dokážu otvárať rad otázok odkazujúcich k úlohe tzv. „funkčného" využitia (najčastejšie v zmysle prepojenia ich sémantickej hodnoty s mentálnou dispozíciou postáv), resp. v smere relatívne prázdnej enumerácie, reflektujúcej odkazy tajomstva či dokonca stupňujúceho sa napätia. J. Sławiński zachádza v tomto smere ešte ďalej, keď poukazuje na fakt, že sa takéto „předměty, vzdálenosti, směry, scény, krajiny mohou aktualizovat v zobrazené skutečnosti novou, tzv. původního sémantického zabarvení nezbavenou vrstvou konotací s více či

naopak méně výrazným symbolickým nádechem“ (Sławiński, 2002, s. 129). To v takomto prípade predpokladá prepájanie základných mentálnych emócií s ich estetickými vlastnosťami, na čo upozorňuje už samotný akt percepcie, ktorou je priestor zachytávaného sveta spoluvytváraný. Jednotlivé jeho elementy sú tak výsledkom čitateľskej skúsenosti, resp. istým produktom štruktúry literárneho textu. Vďaka tomu zaregistrujeme miesta, nezlučiteľné s predstavami klasického opisu priestoru. Takéto podoby nie sú v ostrom rozpore s „reálnymi“ obrazmi, no ich konkretizácie sa posúvajú na hranu vizuálnej skúsenosti (obraz pripomínajúci dôsledne mikroskopické rozloženie predmetov).

Ich aktualizovaná podoba nás odkazuje k „intenzívnemu“ spôsobu čítania, v ktorom zohráva úlohu práve vyššia citlivosť voči znázorneným detailom (prekračujúcim rámec predmetného sveta). Zmysel priestorového opisu charakterizuje aj samotný J. Johanides. Podľa neho si prozaik pri výstavbe „jednotlivého záberu počína ako gotický maliar: netvorí detail preto, aby vytvoril jeho ilúziu, ale preto, aby mu prisúdil dôležitosť, ktorá mu prináleží v dráme vzťahov“ (Johanides, 1966, s. 10). Tie ale generujú nielen povrchový charakter opisov ale skôr náznak podobenstiev. V žiadnom prípade by nemali zastupovať iné formy umeleckej prezentácie (film, výtvarné umenie, alebo divadlo). V próze *Podstata kameňolomu* sa však možné náznaky porušenia tohto interného pravidla ukazujú v druhej kapitole. V nej sa nekonkretizovaná scéna: „*Tichosť. A na stole sú akési záznamy, zápisy, azda úryvky z výpovedí, na kancelárskom papieri, na rozložených hárkoch sú neznáme úsudky, možno lyrické lži či povahopisy*“ začína konkretizovať: „*krátke škrty vykonala rázna, spurná a dakedy aj prehnutá čiara, odseky, párriadkové polocelky alebo výseky z rozmernejších pasáží vyradili neisté vlnovky, váhavé čmáry, čarbanica sa ponáša na množstvo nerovných a neostrých grafov*“ (s. 22). Tento spôsob písania sa napokon nemení v celej tejto krátkej kapitole. Len pripomíname, že omnoho vhodnejším vyjadrením sa v takomto prípade zdá presnejšie neidentifikovateľný pojem tzv. „ilúzie priestoru“, viditeľne preferovaný samotným textom. Podstupuje pohrávanie sa s formou, ktorej konštrukcia je na prvý pohľad značne iracionálna. Formálna výstavba je tak tvorcom umelo zašifrovaného zmyslu vychádzajúceho pomaly a nenápadne na povrch. Zmyslom čítania ale nie je proces odkrývanie šifier, to by bolo plochým zjednodušovaním. Dôležitejšou úlohou je vnímanie deskripcie v kontexte štruktúry celého rozprávania (záznamy vizuálnych obrazov vecí vzťahujúcich sa na podobu priestoru).

Jeho informačný odkaz nie je jednoznačný. Pokojne môže totiž evokovať pokusy suplovať neprítomnosť akýchsi knižných ilustrácií (odkazy k autorovmu vzťahu k výtvarnému umeniu), produkovaných aj v takomto prípade prostredníctvom pohľadu na obsah obyčajného listu. Za ním v konkrétnom bode netušíme jeho zrozumiteľné významy. Vidíme skôr neidentifikovateľné čiary, krivky, krúžky, meniace sa na zvláštne kresby, ktoré sa môžu čitateľom dokonca páčiť. Ich podoba intenzívne vypĺňa naznačené časti nimi vymedzenej plochy, čomu napomáha neraz zámerné porušenie statickosti. Čiary, krivky či čarbanice sa menia na

znaky s vlastnou dynamikou, častokrát tak „vyletujú spomedzi súvetí“, aby skončili v moci ťahov, ktoré riadia ich „smerovanie“. Podriaďujú sa pravidelnosti, vďaka nej „vždy smerujú k okrajom“. Neskôr sú schopné spájať sa aj do väčších celkov (slov, viet), vytvárajúcich ďalšie samostatné významy („vysvetlenie a zázemie výrokov“). Dokážu preto konkurovať „kresbám“, obsahujúcim rozličné rozmery. V tomto smere tak dochádza k navrstvovaniu ťahov, rozširujúcich možnosti iných významových konotácií, ktoré nevystupuje celkom explicitne do rôznych priestorových vzťahov. Všetky sú ale produktom jazykového formovania, keďže ich elementárna podstata súvisí s celkovým spôsobom nazerania na podobu priestoru. Odkazuje nás k nemožnosti vnímania jeho celostnej perspektívy (tvorba prostredníctvom postupného radenie slov), čo by samozrejme modifikovalo aj predchádzajúce snahy o jej úplné dosiahnutie. Skôr by sme mohli hovoriť o narušení jednoznačne predurčenej podstaty a charakteru znakov (slov) s jasne určeným zmyslom. Upozorňuje na to napríklad aj vyjadrenie R. Barthesa, podľa ktorého sa „moderné“ písanie „neustále angažuje do dvojitého spôsobu jestvovania a zakrýva obsah slovami, neprehľadnými znakmi, ktoré sú nositeľom druhotných dejín“ (Barthes, 1994, s. 50). Na to nadväzuje aj tá skutočnosť, že charakter týchto priestorových prvkov oslabuje hranice určitej pripravenosti. Samotná kapitola disponuje materiálom, ktorý aspoň mierne dokáže čitateľa prekvapiť. Ten akoby sa nemal o čo oprieť, aj preto hľadá vysvetlenia prostredníctvom relatívne oslabeného významu slov a všíma si prednostne ich estetické znázornenie. To znamená, že text explicitne nenadväzuje na už skôr nájdené priestorové elementy, skôr začína pracovať s novými, čo si ale „žádá explicitní či implicitní odkaz směrem k prostorovým elementům, které v zobrazeném světe již existují“ (Bílek, 2003, s. 157). Tento spôsob vnímania je charakteristický pre vnútrotextové súradnice diela, čím sa otvára otázka uzavretosti alebo naopak otvorenosti priestoru (problém akceptovania mimetického vychádzania z hraníc konkrétneho textu). Keďže ako sme povedali, nie vždy tušíme obsahy slov, zostávajú pre nás len rôznorodými a oživujúcimi podnetmi k interpretáciám. V nich si všímame už naznačenú schopnosť prechádzania z inak statickej deskriptívnej optiky tvorby priestoru do polohy inej, mierne dynamizujúcej. Samotná kapitola to dosahuje spôsobom oživovania (lineárneho popisovania) ťahov tvoriacich slová. Tie sa na začiatku celkom jednoznačne oslobodzujú od scén, ktoré by evokovali mimetické odkazovanie. Vytvárajú miesto pre odlišné zobrazenia, kde by mohli figurovať ako zvláštne predmety. Vystupujú zo svojej tradičnej úlohy, prekračujúc semiotické vlastnosti. G. Genette hovorí v tejto súvislosti o „fikcionálnom oživovaní“ (Genette, 2005, s. 80), vzťahujúcom sa na deskriptívne texty, ktorým túto oživovanú podobu bytia prepožičiavajú práve slovesné obrazy, suplujúce aj vizuálne zobrazenia, napr.: „*ku koncu vymedzenej plochy, kde sa začína príslovkové určenie miesta a času, kde pokračujú pripomienky, poznatky, postrehy*“ (s. 22). Dojem vyvolať mierny pohyb v opisovaných obrazoch je teda nepochybný, dokonca máme pocit, že fragmenty „žitej scény“ sa odpútajú od vymedzených hraníc papiera a začnú si žiť vlastný život niekde mimo neho.

Výsledkom preto zostáva neraz zlomkovitosť a tiež určitá „disharmónia“ jednotlivých elementov (čiary, čmáry a krivky listu). Práve tie tvoria z primárneho hľadiska bežný inventár textu a fungujú akoby bez zvláštnych funkcií. Z istého pohľadu však dokážeme vnímať charakter týchto usporiadaní, na tomto pozadí evokujú prostriedky odlišného kódovania reči. V takom prípade viac ako presné, zmysluplné vysvetlenie, v nej vzniká rovina detailov, existujúca so schopnosťou vytvárania výrazne estetických ornamentov. Neskôr ale takáto hra na zvýraznenie „výtvarnej“ (estetickej) hodnoty napísaných slov končí. Autor akoby postupne popieral možné interpretačné pokusy (napr. aj naše). Odmietanie týchto pomocných prístupov registrujeme v prozaikovom usmerňovaní najprv len anonymných ťahov k istým pravdepodobne vysvetľujúcim zámerom. Abstraktnejšie tvary získavajú konkrétnejší charakter. Za nimi sa postupne stráca sila špecifického rozloženia slov: „*charakter písma sa dá nazvať jasným a čistým, hoci nepôsobí ako písmo kroník, hoci nepôsobí ako cifrované a stiesnené správy osvietencov, hoci nepôsobí ako anonymné kaligrafické písmo*“ (s. 23). Pri zachytávaní obrazov preto nehľadáme zvlášť pevné spojivo, čo môže znamenať len trpezlivý spôsob evidovania rastúcej sily fragmentov. Konkrétna priestorová „linearita“ potvrdzuje fakt, „že rozpoznat danou nekonzistenci je obtížnější“ (Eco, 1997, s. 638), čo je charakteristické pre primárne verbálne stvárnenie sveta, keďže pri vizuálnom predpokladáme vnímania celku.

V tomto prípade sa môžeme ešte pristaviť pri existencii jednotlivých písmen, ktorým akoby sme prisudzovali primárne priestorové charakteristiky. Pripomínajú známe (poznateľné) veci, no samé osebe nikdy predmetnú podobu nenadobudli. W. Kalaga k takýmto prípadom priraďuje práve „písmená abecedy“ (Kalaga, 2006, s. 157), obsahujúce rôzne úrovne symbolického potenciálu. Majú štatút samostatných existencií, na čo sme už v prípade zlomkových detailov skúmanej prózy upozornili. Ich posun k forme autonómnej existencie (na úroveň slova) im ale celkom paradoxne umožňuje kontext celej kapitoly, ktorá túto špecifickú potencionalitu čiastočne generuje. Jej ziskom je zvláštna dynamizácia aktuálnych výpovedí, čo znamená, že tiež podlieha neustálym aktualizačným premenám.

Do tohto obrazu zapadá rovnako pohľad na ženskú tvár. Podrobuje sa vplyvu „ornamentálnych“ detailov: „*viečka Anny sa tiež ponášajú na gotické viečka vyrezávaných svätíc a hádam by aj mohli pripomínať gotické viečka na sochách a na obrazoch so zláteným pozadím*“ (s. 24). Rozprávač registruje priestor ako primárnu hodnotu. Postava s ním začína výrazne splývať, čo má na svedomí jeho zámerne nepresné označovanie hranice medzi nimi. V tomto mieste môžeme uviesť priliehavú tézu, podľa ktorej je dôsledkom podobných opisov taký „obraz světa, v němž prostor představuje sémantickou dominantu“ (Jedličková, 2003, s. 210). Ten potvrdzuje dominantnosť aj na iných miestach prózy. Dôkazom sú grafické odčlenenia sa od dialogických častí, čím potvrdzujú relatívnu samostatnosť. V týchto prípadoch si neosobný rozprávač všíma veľmi pomalé plynutie udalostí, spomaľované opisnými detailami: „*ale nevidí kŕčovitú honosnosť, nevníma konzoly so stlačenými volutami, mašle z pieskovca, ani vlysy ani rozety*“ (s. 65).

Spomenutá nevšímavosť dodáva pohybu postavy rozmer možného blúdenia, ktoré text zvýrazňuje nedostatkom presnejších súradníc. Obraz „subjektívneho“ konštruktu (pôsobiaci aj napriek prítomnosti objektívneho rozprávača pri zachytení situácie), poukazuje na neúplnosť fiktívnych obrazov. Paradoxne práve podrobný opis je toho potvrdením. Pre samotnú postavu nepredstavujú tieto vykreslené miesta relevantný a prehľadný orientačný bod, hoci sa v nich celkom dobre orientuje, jej pohyb niekedy končí v trochu zvláštnom priestore, kde „*sa všetko stráca a vidno akúsi trhlinu, ktorá prerýva teatrálny výraz atlanta*“ (s. 84).

Naznačený pohľad na ženskú tvár sa teda neodlišuje od záznamu detailizovaných a zdynamizovaných znakov. Presnosť tejto scény pripomína produkt vedeckého záznamu, alebo ešte presnejšie, extrémne objektívnu správu, kódovanú racionálnym jazykom, ktorý robí predloženú správu súdržnou. V nej sa do popredia tlačí detail očí, čo môže byť impulzom k prekonaniu hraníc vonkajšieho sveta (len k nej má objektívny rozprávač bezprostredný prístup) a odkrytiu aspoň náznakov vnútorného „usporiadania“ protagonistu. Práve tento predpoklad častokrát upozorňuje na existenciu tajomstiev, maskovaných významov, či iracionálne a protichodne pôsobiacich hier. Tie však nie sú predmetom záujmu tejto štúdie, keďže ich riešenia by mali viac psychologickú, moralizátorskú, filozofickú, alebo sociologickú povahu. Skôr ako charakter postáv by sme si následne mohli všímať predobrazy ľudí. Záver štúdie sa ale pokúsi odpovedať na časť otázok, ktoré sa dotýkajú samotného zmyslu a významu takého spôsobu konštruovania sveta fikcie. Jasné grafické odlíšenie sa od „nedeskriptívnych“ kapitol, upozorňovanie na jej existenciu a napokon využívanie tejto formy aj v ostatných častiach diela môže znamenať pre čitateľa výzvu. Tá ho však pravdepodobne zbavuje možnosti výrazného spoluvytvárania príbehu. Impulzy pre jeho predstavivosť a obrazotvornosť akoby predbiehal už samotný text. Dosahuje to konkretizáciami množstva detailov plynulo vstupujúcich do textovej mozaiky, ktorá ale provokuje k úvahám o prítomnosti verbalizmov či prázdnej a samoúčelnej hry jazykových znakov.

Odmietnutie takto naznačenej autorskej koncepcie nás ale nakoniec posunie k záverom otvárajúcim otázku Johanidesovej práce s chápaním zásadnej neúplnosti fiktívnych konštruktov. V nich sa totiž prejavuje „jak logický, tak sémantický aspekt fikčnosti: má co dělat s podstatným statusem fikčních objektů a s jazykovým způsobem jejich konstrukce“ (Ronenová, 2006, s. 136). Ich tvorca sa ale akoby miestami nestotožňoval s takto predostretou koncepciou. Písanie sa tak mení na neutralizáciu neúplnosti za pomoci množstva slov. Výsledkom takejto snahy (nachádzajúcej sa skôr v percepcii diela) je text, poskytujúci neraz maximálne množstvo detailov, posúvajúcich sa neraz až za hranicu znesiteľnosti. Napriek tomu sa načrtnutá deskripcia stáva, celkom paradoxne, predobrazom „tematickej prázdnoty“ vychádzajúcej z pokusov o minimalizáciu neúplnosti. Podobný plán však akoby naopak pridávaním hodnôt predmetného sveta javom primárne nepredmetným ich kvality postupne prerušoval a týmto spôsobom sa približoval k estetickejšej dimenzii textu.

Literatúra

Primárna:
JOHANIDES, Ján: Podstata kameňolomu. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1963.

Sekundárna:
BARTHES, Roland: Rozkoš z textu. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1994.
BÍLEK, Petr A.: Hledání jazyka interpretace (k modernímu prozaickému textu). Brno: Host 2003.
ECO, Umberto: Malé světy. In: Česká literatura, 1997, roč. 45, č. 6, s. 625 – 643.
GÉRARD, Genette: Metalepsa (Od figúry k fikcii). Bratislava: Kalligram 2005.
GREBENÍČKOVÁ, Růžena: K problematice Robbe-Grilletových románů. In: Literatura a fiktivní světy. 1. Ed. Michal Špirit. Praha 1995, s. 34 – 42.
JEDLIČKOVÁ, Alice: Logika naratologie: stále nové možnosti. In: Česká literatura, 2003, roč. 51, č. 2, s. 197 – 211.
JOHANIDES, Ján: Táto chvíľa mladej prózy. In: Slovenské pohľady, 1966, roč. 82, č. 6, s. 9 – 10.
RONENOVÁ, Ruth: Možné světy v teorii literatury. Brno: Host 2006.
SŁAVIŃSKI, Janusz: Prostor v literatuře. In: Od poetiky k diskurzu. Výběr z polské literární teorie 70. – 90. let XX. století. Brno: Host 2002.

Kalendářově vázaná reklama

Radka Čapková

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

V současné době mnohým lidem nakupovací rituály do jisté míry nahrazují rituály náboženské, rozjímání. Reklama v době svátků (Vánoc, Velikonoc) proto využívá ochoty člověka investovat do dárků, snaží se navodit příjemnou slavností atmosféru, k níž patří dobroty, překvapení, porozumění a luxus. Mnohdy ale reklama naopak vyvolává pocit provinění, např. pokud nemáte dostatek finančních prostředků na vytvoření dokonalé sváteční atmosféry se vším všudy, a obratem nabízí pohotové řešení (půjčku, slevu). Reklama tedy vyvolává na člověka finanční tlak a současně se mu snaží pomoci různými půjčkami či výhodnou nabídkou překonat finanční potíže. Ve svém příspěvku se zaměřím na reklamu v období Vánoc a její specifické vyjadřovací prostředky.

Svatý Mikuláš

První datum, na které předvánoční reklama obvykle reaguje, je 6. prosince. Ačkoliv se tomto období reklamy většinou zaměřují už na samotné Vánoce, tvůrci reklam občas využijí i mikulášských motivů. Např. reklamy na povinné

ručení od pojišťovny Kooperativa vždy obsahují obrázek spokojeného zákazníka, který řídí auto, s textem: *Už má/mají v kapse dva bonusy dobrého řidiče*. Tyto postavy se v průběhu roku v sérii reklam střídaly a v prosinci se v obrazové části objevil v autě usměvavý Mikuláš, čert a anděl.

Motivy odkazující ke svatému Mikuláši bývají ovšem zařazeny i do verbálních složek reklamy. Reklama na sušenky Opavia nám radí:
BĚŽTE K ČERTU pro nejlepší ceny!
Čert vám ve vybraných obchodech nadělí pochoutky s ďábelsky nízkými cenami /.../ I když čerty nepotkáte osobně, nevadí! Pekelně výhodná cenová nabídka Opavia platí totiž až do Mikuláše.

Vánoce

Častým způsobem, jak se firmy snaží v období Vánoc zviditelnit, připomenout svoji existenci, je **poděkování** za přízeň v tomto roce nebo **vánoční a novoroční přání**. Dochází v nich i k jakémusi bilancování vztahu mezi zákazníkem a obchodníkem. Např.:
Celý rok nasloucháme Vašim přáním. Teď si dovolíme vyslovit své přání my: Krásné svátky. IPB.

Přání je často formulované tak, aby naznačilo či zvýraznilo nabízený produkt, službu a pod. Obsahuje slovo nebo obrazový materiál (případně obojí), související se zaměřením společnosti, využitím produktu:

Milí zákazníci, přejeme Vám krásné prožití vánočních svátků a jasné světlo do nového roku. Elektro-Praga

Díky za všechno, co jsme spolu letos prožili. Veselé Vánoce a bezpečnou jízdu novým rokem Vám přeje Škoda.

Přejeme Vám, abyste pod stromečkem našli to, po čem nejvíc toužíte. Vaše Stavební spořitelna České spořitelny.

Slovo *stromek* je zde dvojznačné. Vzhledem k předvánočnímu období má význam *vánoční stromek*. Na základě obrazového materiálu se ovšem jedná o glajchu, tj. o mašlemi ozdobený stromek, který se připevňuje na krov při příležitosti dovedení stavby do úrovně střechy.

Někdy bývají klasické formulace z vánočních přání ve snaze o vtip a aktualizaci obratu obměněny. Nejčastěji bývají modifikována adjektiva *šťastné/ý a veselé/ý*, např.:
Šťastné a výhodné
vánoční nabídka telefonů za akční ceny. Český Telecom.
nebo
Šťastné a červené. Oskar

(Červená je barva, kterou bývalá telefonní společnost Oskar používala v logu a ve většině reklam. S touto barvou si publikum operátora spojuje, odlišuje ho tak od ostatních mobilních operátorů. Např. Eurotel užíval modrou a červenou, T-mobile růžovou a šedou apod.)

Reklama na Kofolu má dodatek: *Šťastné a plyšové*. Celý text zní: *Získej k Vánocům za 12 výherních kódů plyšového kance*. Reklama tak intertextově odkazuje k loňskému televiznímu spotu, ve kterém holčička s tatínkem řežou v lese vánoční stromek.:
Tatínek: A když to vydržíš až do večera, nepapat, tak uvidíš zlatý prasátko.
Holčička: A tati, bude mít ty velký zahnutý zuby nahoru?
Tatínek: Zahnutý zuby? Musíš vydržet a budou i zuby.
Holčička: Ne, ne. Já nemusim, já už ho vidim.
Oba: Jéééé. (Utíkají před kancem. Tatínek nese holčičku.)
Užijte si ty pravé české Vánoce se vším Všudy. Když je milujete, není co řešit.

Reklama na oplatky Opavia navíc zajímavě zakomponovala do názvu firmy novoroční přání Pf 2006.
Křupavé Vánoce a sladký nový rok
OPfavia 2006

Občas nechybí ani symbolický dárek, který souvisí s nabízenými službami:
Aby každý den byl štědrý.
Vážení klienti, rádi bychom Vám poděkovali za přízeň a důvěru v roce 1998 a popřáli Vám
vše nejlepší do roku příštího. A aby Váš rok byl především ve znamení klidu, přidáváme i tuto šupinku z vánočního kapra – pro štěstí a finanční pohodu.
Česká spořitelna.

Častá slova, které s Vánocemi souvisejí, a proto se objevují v reklamách, jsou **stres a starost**. Reklamy tyto problémy zjednodušují na starost s vybíráním dárků a stres způsobený nedostatkem peněz, nápadů apod. Inzerovaný produkt nebo služba si klade za cíl recipienta starostí či stresu zbavit.

Reklama na mobilní telefony od operátora T-mobile nás nad širokou nabídkou nabádá: *Vybírejte bez starostí*. Na obrázku zatím mladý pár vybírá vánoční stromek. Reklama na stejného operátora propagující MMS pohlednice a Java hry zase říká: *Hoďte vánoční starosti za hlavu. Na T-zones najdete dárek opravdu pro každého*.

Reklama od GE Capital IMP Leas nabízí tzv. vánoční leasing, který vyjde vstříc našim předvánočním potřebám:
Náš rok končí v listopadu! Když se blíží Vánoce, máte asi jiné starosti než myslet na leasingové splátky. Proto pro vás IMP Leas připravila novinku: Vánoční leasing. Platíte jen 11 splátek ročně.

Rozšířené jsou i předvánoční půjčky:
Santa Claus říká svým pomocníkům: Slyšíte to? Vánoce jsou pro lidi svátky stresu. Ale co říká kniha Home Credit? Že si mohou letos Vánoce užít! Protože jim na ně půjčíme. Po telefonu. 20 000 Kč již za 499 Kč měsíčně.

Mnohé společnosti chystají pro klienty v průběhu roku různé „**speciální nabídky“ a „skvělá překvapení**“. O Vánocích mají tyto nabídky větší šanci se zviditelnit, upoutat, ospravedlnit svoji výjimečnost. Např.:

Specialista naděluje dvakrát
Raiffeisen stavební spořitelna má pro vás speciální vánoční nabídku! Můžete si vybrat buď některé ze tří skvělých *překvapení v hodnotě 800 Kč, nebo si 800 Kč dát připsat přímo na váš účet. /.../*

Pokud si nevíte **rady s výběrem dárků** pro své blízké, mnohé reklamy vám ochotně poradí. Nabídnou vhodný dárek, který popíšou. V některých popisech se objevují spíše slova významově spojená s tradicí, klasikou, osobním stylem:

Ježíšek od Parkera
Rok se sešel s rokem a už brzy nastanou Vánoce. Pokud ještě stále uvažujete, který dárek by vašim drahým slušel nejvíc, máme pro vás tip. Spojuje dokonale představu o eleganci, kráse a ušlechtilosti, a zároveň má praktické využití. Ano, mluvíme o psacích potřebách klasické značky Parker, dárku pro výjimečné chvíle. /.../

Jiné naopak zdůrazňují adjektiva jako neobvyklý, originální, exkluzivní:

Darujte zážitek na celý život
Hledáte netradiční vánoční dárek, na který budou vaši blízcí vzpomínat celý život? Máme pro vás inspiraci. Věnujte jim dárkový certifikát, který pak mohou vyměnit za jakoukoli letenku Czech Airlines stejné hodnoty /.../

Mnohdy jsou ovšem tato adjektiva použita i pro dárek, který rozhodně nijak neobyčejný není:

Vánoce s netradičním překvapením: Nebojte se být originální, překvapte netradičním dárkem. Dárkové kazety s čaji AHMAD tea

Nejčastější produkty propagované před Vánoci jsou zřejmě mobilní telefony a služby mobilních operátorů (viz též dále). Vánoční dárky jsou dobrým důvodem pro výměnu telefonu, i když ten váš ještě dobře funguje (podle průzkumů je nejčastějším vánočním dárkem právě mobilní telefon). Pokud vám mobilní telefon nikdo nekoupí, můžete si ho darovat i sami, např.:

Nadělte si ho pod stromeček. T-mobile

Hodnotou, kterou mobilní operátoři vyzdvihují, je více **vzájemné komunikace**, možnost „být si nablízku“. Toho využívá reklama na mobilní telefon Nokia 5110, která spojuje oba výše zmíněné principy. U obrázku telefonu je kartička s textem: *Sami sobě k Vánocům! Abychom si byli ještě blíž*.

Důležitou hodnotou zdůrazňovanou v reklamách nejen o Vánocích je **zdraví** (Srov. opakující se formulace *darujte zdraví* nebo *dárek, který pomáhá*). Významné místo v předvánoční reklamě z kvantitativního hlediska zaujímají proto reklamy na volně prodejné léky, vitamíny a doplňky stravy. Kvalitativně mají všechny tyto reklamy velice podobný charakter: bývají na nich šťastně se tvářící lidé (adekvátní cílovému odběrateli léku) a vánoční motivy (stromek, ozdoby, dárky, adventní věnec, svíčky apod.). Obal preparátu je vždy v reklamě zobrazen, aby si recipient daný přípravek v lékárně vizuálně vybavil. Mnohdy totiž nezná jeho jméno a vybírá jen na základě obalu.

Mnohé reklamy zapojují do svých sdělení zajímavým způsobem **intertextové odkazy** nebo pracují s **architextualitou**[1].

Reklama na službu OskarKontakt využila tzv. **obrázkového čtení** (typ textu určeného hlavně dětem, kde jsou některá podstatná jména ve větě nahrazena obrázkem.) Jedná se tedy o využití architextuality

Předvánoční televizní reklama na služby společnosti Eurotel z roku 2005 využívá intertextového i architextového navazování. Celý text, doprovázející obrazovou složku reklamy, zní:

Blížily se Vánoce, ale nad městem se vznášel strach. Kdo chtěl dlouze mluvit, draze na to doplatil. Děsivý hodinář ovládnul čas. Lidé však věděli, kam se obrátit o pomoc (přichází Batwoman). Čas se zastavil a po třetí hodině volají všichni zdarma. Přidejte se k nim i vy! Eurotel – více ze života.

V reklamě vystupuje atraktivní dívka v podobném úboru, jaký nosí Santa Claus. Oděv je ovšem nápadně svůdný (lesklé kozačky na vysokém podpatku, krátké červené šaty s velkým výstřihem). Současně má na sobě pláštík, jaký nosí Batwoman (partnerka Batmana ve filmu Batman a Robin). Jedná se tedy o kombinaci Santa Clause v ženském provedení a Batwoman. Reklama odkazuje k sérii **filmů či comicsů** o Batmanovi ještě dalšími motivy (např. děsivý hodinář vizuálně připomíná zloducha Oscara Copplepota s přezdívkou Penguin, lidé na oblohu promítají místo siluety Batmana logo Eurotelu atd.). Současně reklama využívá obecných motivů, které se vyskytují v hororech (např. hrozivý stín postavy na okně, děsivý smích, výkřiky). V reklamě je tedy propojeno intertextové i architextové navazování.

---

[1] Intertextualitu (Intertextovost) chápeme ve shodě s J. Homoláčem jako navazování textu na jiný text nebo soubor textů, který se stane součástí významové výstavby navazujícího textu (např. odkazy ke koledám, písním, příslovím, aluze na filmy apod). Architextualitou (Architextovostí) rozumíme odkazování k obecným pravidlům, podle nichž byl text vytvořen. Některé reklamy jsou např. koncipovány jako dopis, hádanka, horor, kaligram apod.

I v dalších českých reklamách se stále častěji objevuje **motiv Santa Clause**, který v nich vytlačuje českého Ježíška. Otázkou zůstává, zda tomu tak je, protože reklamy jsou často přeloženy z jiných jazyků (případně protože se jedná o produkty ze země, kde nosí dárky Santa Claus), nebo protože obdarovávající Ježíšek se hůře vizualizuje. V obrazovém materiálů bývá jako postava, která naděluje dárky, téměř vždy zobrazen Santa Claus. (Ve zkoumaném materiálu se ani jednou neobjevil obrázek Ježíška s dárky, vždy byl zobrazen Santa Claus.) Naopak reklamy bez obrazového materiálu v textu vždy zůstávají u tradičního Ježíška. Nezaznamenali jsme žádnou reklamu, která by např. zněla **Co byste si přáli od Santa Clause pod stromeček*?

Jednou z reklam, která ve svém sdělení oslovuje **Ježíška**, je starší reklama na službu od společnosti Eurotel nabízející *balík volání na půl roku*. Každá verze reklamy je doplněna obrázkem člověka s velikým zabaleným dárkem, který spadl z nebe, (kominík na střeše, starší paní, které balík zavalil psa apod.) a sloganem *více, Ježíšku, více*, případně *Go, Ježíšku, Go* (Go je název předplacené dobíjecí karty). Reklama na vánoční výrobky Orion zase zobrazuje dvě děti u vánočního stromku s dopisem, který začíná *Milý Ježíšku,* doplněným obrázky toho, co si děti přejí dostat pod stromeček.

Na základě vlivu médií, tedy i reklam, ale i obchodů, které často vystavují Santu ve výlohách, mnoho rodin v České republice mění tradici a dárky jejich dětem už nosí Santa Claus. Děti, kterým nosí dárky Ježíšek, bývají přítomností obou bytostí zmateny. Občas se objevují i podivné mutace Ježíška a Santy (srov. dětskou knížku A. Souškové *Vánoce se sněhulákem*, kde vystupuje Ježíšek, který nosí černobílý kožíšek, má soby a říká „ho,ho,ho“). Většina české veřejnosti se proti tomuto fenoménu brání, snaží se zachovat tradiční vánoční hodnoty a spirituální význam Ježíška (srov. německou kampaň „Santa-free zone“, českou kampaň AntiSanta nebo akci „Česko kreslí Ježíška“).

Mezi další projevy intertextuality v reklamě (viz výše) patří zapojení **koledy** nebo textu inspirovaného koledami. Obměny textu bývají často založené na rytmické a zvukové podobnosti slov. Tak může být zaměněno např. slovo *poslouchejte* za *nakupujte* nebo slovo *noviny* za *Nokii:*

Nesem vám noviny, nakupujte! (Je zbytečné platit víc! Electroworld)
Nesem vám Nokii, neváhejte!

Možné je také rozšíření textu:

Nesem vám nákupy za 200.000,- poslouchejte. /.../ Rádio Zlatá Praha

Reklama na domácí spotřebič od firmy Bosch odkazuje k vánoční písni Rolničky, rolničky. Navíc využívá stejnou výslovnost různě zapsaného slova (božská – boschská) :

Nejtěžší otázka roku? Boschská odpověď.
Rolničky, rolničky, když už máte hlas,
tak poraďte dárek pro každého z nás.
Robotem, sporákem, pračkou, sušičkou
Bosch udělá radost všem ne maličkou.

Podobně využívá **hry se slovy** i jiná reklama z této série: *BOSCHSKÁ vánoční nabídka.*

Hru se slovy, konkrétně jazykový humor založený na vypuštění jednoho písmene, zapojuje do svého textu i reklama na pivo Velkopopovický Kozel:
Kozelná chvilka

Vloženou slabiku naopak zapojily do svého sdělení reklamy na prodejny DATART:
Ozdobte si Vánoce krásnými DATARTKY.
nebo: *Datartky, které by ani Ježíšek nevymyslel.*

Jiné reklamy pracují s **tradicí, humorem** a **nadsázkou**. Často se jedná o reklamy na alkoholické nápoje, které bývají v době předvánoční propagovány. Důležitý bývá kontrast nebo významové spojení mezi obrazovou částí reklamy a krátkým doprovodným textem. Například reklama na pivo Budweiser Budvar zní: *Celý svět odpočítává s námi*. Je doplněna fotografií adventního kalendáře v podobě přepravky s lahvemi piv očíslovanými od jedničky do dvacet čtyřky, z nichž některé už jsou vypité.

V reklamě na Pilsner Urquell najdeme nenačatou láhev piva (s hliníkovým přebalem hrdla) a text *Čas rozbalit dárky…*

Reklamy využívají vánočních tradic různým způsobem. Výrobci lehlé domácí obuvi Cíl umístili do obrazové části reklamy kapra a papuči (tradiční vánoční dárek) pod kreslený vánoční stromek, který se celý skládá právě z inzerovaných papučí. Reklama tedy považuje tradiční dárek (až klišé) za pozitivní hodnotu.

Častěji ovšem reklamy tradice odmítají, ironizují, používají nadsázku. Reklama na skútr Kentoya, která je zacílena spíše na nezávislé mladé lidi a „rebely“, odmítá bačkory jako vhodný dárek, paroduje vánoční zvyky, ve snaze přiblížit se mladému recipientovi používá nespisovné tvary slov. Vyskytuje se v ní intertextový odkaz na psychiatra Chocholouška z filmu *Jáchyme, hoď ho do stroje*:
Takový Vánoce si nezažil
Jestli se každej rok při rozbalování dárků tváříš jak bubák a čekáš bačkory nebo jiný měkký dárky, tak letos budeš zralej k Chocholouškovi, až sklidíš Kentoyu, k ní 50% slevu na řidičák a taky asistenční službu kentoyassist.
(Reklama je doplněna obrázkem smějícího se jablka, které překrajuje člověka aby vidělo hvězdičku z jader.)

Některé reklamy přímo ironizují klasické předvánoční reklamy. Např. reklama Vodafone, v níž vystupuje Petr Čtvrtníček, známý ze satirického pořadu *Česká soda*, zní:
Ano, mohli jsme pro Vás natočit normální vánoční reklamu. A krásnou. Umělý sníh, falešní sobi, a potom ňáká ta vábnička pro nové zákazníky. Jenomže my jsme řekli: NE! Žádné návnady. A když dárky, tak pro všechny. O těchto Vánocích dostanou noví, ale i stávající zákazníci Vodafone víkendové SMSky zdarma.

(Mluvený text doplňují pobíhající malí psíci s připevněnými umělými sobími parohy.)

Některé předvánoční reklamy bychom mohli označit i za **kontroverzní**. Např. autor reklamy na skotskou whisky Ballantines (se sloganem INSPIRATION) použil kromě humoru i provokaci: Ve vánočně vyzdobeném obývacím pokoji s krbem leží na židlích svlečený oděv Santa Clause a ženské šaty. Sexuální podtext zde kontrastuje s poklidnou vánoční atmosférou a svatostí Santa Clause.

V reklamě na nápoj Pepsi Max mladý muž představuje na obchodní poradě prototyp nové hračky. Jedná se o klauna s motorovou pilou, který říká: „*Chci si hrát, chci si hrát*", posléze si prořeže cestu z dárkového vánočního balíčku a pokácí vánoční stromek. V časovém kontextu Vánoc tento prvek s výrazným stupněm brutality může určitou část recipientů pobouřit či šokovat.

Některé reklamy využívají zjitřené předvánoční nálady a pracují s **kontrastem a šokem** jinak než výše zmíněné kontroverzní reklamy. Pracují se strachem, s emocemi, s mírným patosem. Např. sociální reklama[2] společnosti BESIP nabádá účastníky silničního provozu k dodržování dopravních předpisů, aby nezkazili Vánoce sobě ani ostatním. Na fotografii je zobrazena Liběna Hlinková (manželka hokejového trenéra, který tragicky zemřel při dopravní nehodě) u vánočního stromku a stolu prostřeného pro dva. Text zní:

Milý Ivane,

budeš mít u vánočního stolu svoje místo prostřené jako vždy. Ale já tam budu sama. Budu na tebe myslet a doufám, že si na tebe vzpomenou i tisíce tvých fanoušků po celé naší zemi. Škoda, že se ta osudová vteřina nedá vrátit. Liběna Hlinková

Dodržujte na silnicích pravidla, abyste nezkazili Vánoce sobě i ostatním. /.../

Reklama v období po Vánocích

Novoroční reklamy často využívají **novoročních předsevzetí**. Např. reklama na telefony Nokia zní:

„*Letos si udělám víc času na rodinu"*

Ať už jsou vaše předsevzetí jakákoliv, určitě je splníte snáze, když budete dělat věci efektivněji. Budete mít víc času na rodinu, na sebe a na svoje zájmy. /.../ S námi dostanete tu nejlepší šanci správně vykročit do letošního roku. /.../

Při tvorbě reklamního textu může být nápaditě využita **pranostika[3].** Dlouhodobá zkušenost lidského společenství se přestane vztahovat na meteorologické jevy či hospodářský rok, ale bude aktuální ve vztahu k propagovanému vý-

[2] Reklamy tradičně dělíme na komerční, sociální a politické (viz např. Burton – Jirák)

[3] Tj. pořekadlo tematicky specializované na oblast zemědělského hospodaření a meteorologických jevů. Je lidovým pokusem formulovat přírodní zákonitosti (Vlašín 1984).

robku. Autor reklamy na prodejnu automobilů Jarov použil doslovné znění tří pranostik a pak vytvořil svoji vlastní, která není určena ročním obdobím a časem, ale místem a cenou (jedná se tedy opět o využití intertextuality a architextuality). Na rozdíl od pranostik, na něž navazuje, v pokračování textu nezachovává rým.

Na Nový rok o slepičí krok,
na tři krále o dva dále,
na Hromnice o hodinu více…
…ale v auto Jarov o 100 000 méně.

Politická reklama, která byla součástí předvolební kampaně ODS odkazuje k lidové pranostice Na Nový rok o slepičí krok, na Tři krále o dva dále. Současně využívá tradiční značky Kašpara, Melichara a Baltazara **K+M+B** (v tomto případě není ovšem značka zapsána tradičně na rámu dveří, ale na dřevěné ohradě):

Na tři krále
s úsměvem stále
O+D+S

Tuto značku napsanou nad dveřmi se zavěšeným adventním věncem použila i reklama na několik modelů automobilů značky Toyota:

To nejlepší přichází po Vánocích
AYGO + COROLLA + COROLLA VERSO + AVENSIS
2006

Nejčastější hodnoty, které najdeme v reklamách v období svátků a významných dnů, jsou zdraví, pohoda, splněná přání, tradice a zábava. Mezi nejobvyklejší výrazové prostředky kalendářově vázaných reklam obecně patří využití motivů a tradic typických pro dané období v obrazové i textové části reklamy (vánoční strom, ozdoby, cukroví, kapr, koledy, dárky, Santa Claus, svíčky, adventní věnec apod.). Obrazová a textová část jsou často v kontrastu, na jehož základě někdy dochází k záměrné dvojznačnosti. Některé reklamy využívají šok, kontroverzní motivy či parodování jiných textů. V reklamách najdeme intertextové odkazy, architextualitu, přání a poděkování za přízeň, humor, nadsázku, nabídku pomoci se starostmi a s výběrem dárků a další prostředky, jimiž se autoři snaží upoutat recipienta a přimět ho ke koupi propagované služby či nabízeného výrobku.

Literatura

BURTON, Graeme – JIRÁK, Jan: Úvod do studia médií. Brno: Barrister & Principal 2001. 391 s.

ČAPKOVÁ, Radka: Intertextualita jako prostředek přesvědčování v reklamě. In: Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích. Ostrava: Filozifická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě 2005, s. 39-45.

ČAPKOVÁ , RADKA: Intertextové navazování na folklorní žánry v reklamě. In: Varia XIV. Slovenská jazyková spoločnosť při SAV, Bratislava, Katedra slovenského jazyka FF UK v Nitre 2006. s. 303 – 308.

ČMEJRKOVÁ, Světla: *Reklama v češtině, čeština v reklamě*. Praha: Leda 2000. 258 s.

HOMOLÁČ, Jiří: Transtextovost a její typy. In: Slovo a slovesnost 1994, roč. 55, s. 18-33, s. 99-105.

VLAŠÍN, Štěpán a kol.: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel 1984. 471 s.

http://www.anti-santa.cz

http://www.ceskokreslijeziska.cz

Urbanonymia mesta Zvolen a jej premeny

Silvia Čatayová

SNG Zvolen – zámok

Urbanonymia[1] Zvolena je odrazom historického vývoja tohto stredoslovenského mesta. Jej dnešná podoba sa formovala počas niekoľkých storočí pod vplyvom hospodárskych, sociálnych, urbanistických, ale aj spoločensko-politických zmien.

Od vzniku mesta do polovice 19. storočia mali urbanonymá v podstate ustálenú povahu, ich ráz bol totiž prevažne opisný, aby umožňovali jednoznačnú identifikáciu pomenovaného objektu, a tým i správnu orientáciu vo vnútri mesta. Obvyklými motivačnými zdrojmi pomenovaní sa stávali tvar, veľkosť a poloha terénu. Časté boli pomenovania podľa toku riek a potokov, podľa svetových strán a smeru miesta, podľa prítomnosti cirkevných alebo svetských stavieb v ulici – fary, cintorína, mestských hradieb, či remeselníckych domov a dielní.

[1] Urbanonymiou rozumieme súbor názvov mestských geografických objektov. K definícii urbanonymie a jej vývinovým tendenciám: BAYEROVÁ, N. – ŠRÁMEK, R: Podíl onomastiky při standardizování urbanonymie. In: Urbanonymia. Zborník prednášok z 2. celoštátneho seminára Modra – Piesky 8. – 10. októbra 1986. Red. P. Žigo. Bratislava: UK 1988, s. 10–20. KRAJČOVIČ, R: Urbanonymia a dejiny. In: Urbanonymia. Zborník prednášok z 2. celoštátneho seminára Modra – Piesky 8. – 10. októbra 1986. Red. P. Žigo. Bratislava: UK 1988, s. 21–27. MAJTÁN, M: Onymia a urbanonymia. In: Urbanonymia. Zborník prednášok z 2. celoštátneho seminára Modra – Piesky 8. – 10. októbra 1986. Red. P. Žigo. Bratislava: UK 1988, s. 4–8. ODALOŠ, P: Vývinové tendencie názvov ulíc. In: Slovenská reč,1993, roč. 58, s. 332–338. MAJTÁN, M: Vývin urbanonymie pred obdobím národného obrodenia. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia (Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996). Red. P. Odaloš – M. Majtán. Banská Bystrica – Bratislava: UMB – JÚĽŠ SAV 1996, s. 56–61.

Doteraz najstarším známym urbanonymom je názov *Hottergasse,* zapísaný v daňových súpisoch 15. storočia.[2] Keďže v tom období bolo jedinou ulicou vnútorného mesta námestie[3], toto urbanonymum muselo označovať verejné priestranstvo na zvolenskom predmestí. Za oporu tohto názoru môžeme považovať jazykový rozbor urbanonyma [4], ale aj jeho neskorší výskyt v mestských knihách: 1619 – *agrum Za hotrgasuw pod welikym jarkem*, 1621 – *platea Hotrgas*, 1686 – *Hortum in platea exteriori civitatis vulgo Otrgas*.[5] Je pravdepodobné, že urbanonymum *Hottergasse* slúžilo na pomenovanie severného predmestia, ktoré podľa starších vyobrazení bolo v tom období najviac zastavaným predmestím Zvolena.

V priebehu 16. a 17. storočia boli okolo mesta vybudované kamenné hradby so sústavou mestských brán[6], o názvoch ktorých máme informácie predovšetkým vďaka legendám mestských vedút. Podľa českej legendy pripojenej k vyobrazeniu Zvolena z roku 1599 sa hlavné mestské brány nazývali „*Dolni Brana*" a „*Brana Horny*"[7]. Pomenovanie Dolná brána patrilo bráne situovanej v južnej polovici mesta. Horná brána sa nachádzala na severnej strane mesta.[8] Podľa

---

[2] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Magistrát mesta Zvolen. Najstaršie účtovné knihy 1509–1565/priložený nedatovaný fragment daňového registra (pravdepodobne z obdobia pred rokom 1465 – datované podľa diplomovej práce RAGAČ, R.: Zvolen – obraz stredovekého mesta a jeho mestskej kancelárie. Filozofická fakulta UK v Bratislave 1996.), f. 73, škat. 11.

Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Magistrát mesta Zvolen. Najstaršia mestská kniha I. 1465–1503, rok 1465 *foss civitatis in hotergas*.

[3] BALAŠA, G: Príspevok k dejinám Zvolena. Bratislava: Osvetové stredisko 1956, s. 34. ZREBENÝ, A: Zvolen do roku 1526. In: Stredné Slovensko, 1986, roč. 5, s. 72. MARSINA, R: 1989. K najstarším dejinám Zvolena. In: Historický časopis, 1989, roč. 37, s. 793–804.

[4] Prvá časť názvu „*hotter*" je nemeckou adaptáciou slova *chotár*, ktorým sa označovalo územie mimo vnútornej obce. SCHWANZER, V: Nemecké slová v spisovnej a ľudovej slovenčine. In: Studia Academica Slovaca, 1976, roč. 5, s. 475. RIPKA, I. *et al.*: Slovník slovenských nárečí I. (A–K). Bratislava: VEDA 1994, s. 676. Druhá časť názvu „*gasse*" predstavuje lexikálne prevzatie z nemeckého jazyka. Týmto výrazom sa označovali komunikácie nielen v zastavanej časti mesta, ale aj predmestia. HORVÁTH, V: Bratislavský topografický lexikón. Bratislava: Tatran 1990, s. 70.

[5] Onomastická kartotéka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Za sprístupnenie ďakujem PhDr. Milanovi Majtánovi, DrSc.

[6] ZREBENÝ, A: Z dejín zvolenských hradieb. In: Vpred,1974, roč. 15, č. 51–52, s. 11.

[7] Ján Willenberg: Veduta Zvolena, 1599.

[8] Pomenovania brán podľa polohy sú známe aj v urbanonymii stredoslovenských miest Krupiny a Banskej Bystrice. MAJTÁN, M: Z urbanonymie mesta Krupiny. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 2, s. 77–78. ROHÁRIK, J: Banskobystrické urbanonymá. In: Acta Universitatis Mathiae Belii. Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty. Zborník príspevkov z odbornej konferencie Taká bola Banská Bystrica. Red. J. Darulová. Banská Bystria: UMB 1996, s. 115–117.

talianskeho popisu na vedute Zvolena z roku 1676[9], vytvorenej krátko po ukončení výstavby kamenných mestských hradieb, sú zaznamenané nasledovné názvy brán: Krupinská brána „*Porta di Karpfen*“, Bystrická brána „*Porta di Neusol*“[10], Nová brána „*Porta Nuoua*“, Malá brána „*Porta picciola*“, Stará brána „*Porta uechia*“. V tomto prípade sa stretávame s pomenovaním hlavných brán podľa smerovania ciest, ktoré z nich vychádzali. Pomenovanie Bystrická brána súvisí s názvom komunikácie vedúcej od nej smerom na sever „*Stradda di Neusol*“ (Cesta do Bystrice). Z Krupinskej brány zas viedla cesta smerom do Krupiny „*Stradda di Karpfen*“ (Cesta do Krupiny). Podľa neskorších zmienok sa však naďalej používali aj pomenovania brán podľa polohy, teda Dolná a Horná brána: 1682 – *domum vulgo na Proty dolneg Brani*[11], 1753 – *prope Portam inferiorem.*[12] Z druhej polovice 19. storočia sú zmienky aj o Hronskej bráne,[13] ktorá podľa opisu pomenúvala objekt totožný s Bystrickou bránou.[14] Ostatné spomínané brány – Nová, Stará a Malá, situované na východnej strane opevnenia, boli pomenované podľa veku a veľkosti.

O názvoch najstarších zvolenských ulíc situovaných v blízkosti historického centra máme podrobnejšie správy až z druhej polovice 19. storočia, a to z katastrálnej mapy[15] a dobovej monografie mesta.[16] Môžeme však predpokladať, že väčšina ulíc a ich názvy vznikli oveľa skôr s postupným rozrastaním sa mesta severne a východne od mestských hradieb. Nazývali sa: *Fortňa*, *Smrtná ulica*, *Hronská ulica*, *Farská ulica*, *Prostredná ulica*, *Hrnčiarska ulica*, *Tehelná ulica*, *Mottyovská ulica*, *Za ulicou*, *Na jame*.

Východne od mestských hradieb sa nachádzala dlhá severojužne orientovaná ulica, zvaná *Prostredná*, ktorej názov nepochybne vyplynul z jej dôležitej polohy.[17] Od východu na západ sa totiž do nej zbiehali ulice *Tehelná*, *Hrnčiarska* a *Môťovská ulica*; z vnútorného mesta do nej viedla *Farská ulica* a zo severného predmes-

---

[9] Gerard Bouttats: Veduta Zvolena, 1676.

[10] Banská Bystrica sa v tom čase nazývala Neusohl – Nový Zvolen. ZREBENÝ, A: Zvolen do roku 1526. In: Stredné Slovensko, 1986, roč. 5, s. 63.

[11] Onomastická kartotéka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied.

[12] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Listina Š. Esterházyho, 8. júla 1753.

[13] BÁNIK, J: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický. Turčiansky Svätý Martin: Kníhtlačiarenský účastinársky spolok 1891, s. 38.

[14] Prípad, keď sa jeden objekt označoval viacerými názvami je známy aj z Krupiny, kde *Hornú bránu* nazývali tiež *Zvolenskou bránou*. MAJTÁN, M: Z urbanonymie mesta Krupiny. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 2, s. 77.

[15] Stadt Altsohl slavisch Zvolen sammt Enclave Podzamok in Ungarn Prefsburger Distrikt Sohler Comitat, 1860.

[16] BÁNIK, J: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický. Turčiansky Svätý Martin: Kníhtlačiarenský účastinársky spolok 1891, s. 38.

[17] Urbanonymum *Prostredna ulička* je doložené v roku 1691aj v Krupine. MAJTÁN, M: Z urbanonymie mesta Krupiny. In: Slovenská reč,1979, roč. 44, č. 2, s. 79.

tia do nej ústila *Hronská ulica*. Prítomnosťou dôležitých objektov v priestore ulice boli motivované pomenovania – *Farská ulica* v blízkosti zvolenskej fary na východnej strane námestia, *Tehelná ulica* v blízkosti tehelne na pozemku zvanom Na tehle alebo Na Starej tehle.[18] Podľa umiestnenia obydlí a dielní hrnčiarov bola pomenovaná *Hrnčiarska ulica*. Ulica *Fortňa*[19] vznikla v blízkosti prejazdu mestským opevnením. Názov *Na jame* pomenúval objekt, ktorý bol pozostatkom obrannej priekopy v blízkosti východnej časti mestského opevnenia. Pomenovanie *Smrtná ulica*[20] patrilo komunikácii, smerujúcej k starému mestskému cintorínu a Kaplnke sv. Kríža, ležiacim severne od mesta na pozemku zvanom Harajch.[21] Pomenovanie *Hronská ulica* bolo motivované polohou ulice v blízkosti rieky Hron. Smerom na východ od mesta vznikla *Môťovská ulica*, ktorá dostala názov podľa smerovania. Názov *Za ulicou*, označujúci priestor východne od hradieb, poukazuje na umiestnenie objektu za *Prostrednou ulicou*.

Historická urbanonymia sa z centra mesta začala postupne vytrácať na prelome 19. a 20. storočia, keď názvy ulíc a verejných priestranstiev okrem svojej hlavnej orientačno-identifikačnej funkcie slúžili aj ideologickým cieľom, a preto boli staré orientačné názvy nahrádzané názvami, honorifikujúcimi osobnosti, zodpovedajúce politickému duchu jednotlivých období. Pretože kritériá na významné osobnosti podliehali spoločensko-politickým zmenám, značná časť názvov tohto typu sa často menila. K rozsiahlejším zmenám názvov došlo v rámci spoločensko-politického vývinu okolo rokov 1898[22], 1918, 1938, 1945, 1989, a kým

---

[18] BÁNIK, J: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický. Turčiansky Svätý Martin: Kníhtlačiarenský účastinársky spolok 1891, s. 49. Stadt Altsohl slavisch Zvolen sammt Enclave Podzamok in Ungarn Prefsburger Distrikt Sohler Comitat, 1860.

[19] Podľa katastrálnej mapy z roku1860 patrí názov *Fortňa* ulici ústiacej do námestia zo západnej strany. V monografii mesta z roku 1891 sa však *Fortňou* nazýva ulica, ktorá ústila z mesta do *Prostrednej ulice*, teda smerom na východ. Nie je vylúčené, že pomenovanie *Fortňa* s významom „hradbová brána“ alebo „prejazd hradbovým opevnením“ sa používalo pre všetky vnútromestské ulice, v priestore ktorých sa vyskytovala hradbová bránka.

Doklad na pomenovanie inšpirované úsekom hradieb „Fortnička“ je známe aj v urbanonymii Banskej Bystrice. ROHÁRIK, J: Banskobystrické urbanonymá. In: Acta Universitatis Mathiae Belii. Banská Bystrica. Sociokultúrne obrazy a portréty. Zborník príspevkov z odbornej konferencie Taká bola Banská Bystrica. Red. J. Darulová. Banská Bystrica: UMB 1996, s. 115. Pozri aj RIPKA, I. *et al.*: Slovník slovenských nárečí I. (A–K). Bratislava: VEDA 1994. s. 457.

[20] V Mestských knihách sa z roku 1706 zachoval záznam o *Čiernej ulici*, ktorá by mohla byť totožná so *Smrtnou ulicou.* Onomastická kartotéka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied.

[21] BÁNIK, J: Slobodné a kráľovské mesto Zvolen. Opis historicko-topografický. Turčiansky Svätý Martin: Kníhtlačiarenský účastinársky spolok 1891, s. 49.

[22] 17. 2. 1898 bol vyhlásený Zákonný článok IV. o obecných a iných miestnych menách. ODALOŠ, P: Legislatívna determinácia urbanonymie. In: Vlastné mená v jazyku

pre staršie obdobie bol typický spontánny, úradne neregulovaný vznik urbanoným, od druhej polovice 19. storočia urbanonymá vznikali oficiálnou cestou.[23]

Prvé väčšie zmeny názvov ulíc a verejných priestranstiev vo Zvolene sa uskutočnili koncom 19. storočia. Spojené boli najprv len s hungarizáciou názvov – *Közép utca*, *Tégla utca*, *Fazekas utca*, *Matyasfalvi út*[24]; neskôr aj s nahradením pôvodných názvov názvami honorifikujúcimi osobnosti uhorskej politiky: Tehelná ulica – *Árpád utca*, Hrnčiarska ulica – *Bethlen utca*, Môťovská ulica – *Kossuth utca*, Prostredná – *Petöfi utca*.

V súvislosti s výstavbou a rozrastaním sa mesta do periférnych častí sa menili pôvodné ulice a vznikali nové, ktoré boli pomenúvané buď opisným spôsobom, alebo podľa osobností. Prostredníctvom orientačných názvov sa zachovali informácie o dobových mestských objektoch – radnica, zámok, trhovisko, brány, bašta, hradby, elektráreň, majer, železnica, bitúnok, hať, fabrika: *Városház* – Radničná, *Vár utca* – Zámocká ulica, *Várkapu* – Ulica k zámockej bráne, *Bástya utca* – Baštová ulica, *Sánc utca* – Hradbová ulica, *Vásártér* – Trhovisko, *Fürdö utca* – Kúpeľná ulica[25], *Gát* – Hať, *Villamos utca* – Elektrárenská ulica, *Garampart* – Hronské nábrežie, *Magaspart* – Vysoký breh, *Vasuti* – Železničná ulica, *Külsö sor* – Vonkajší rad, *Vasuti telep* – Železničná osada, *Allomás tér* – Staničné námestie, *Közvágóhid utca* – Bitúnok, *Gyári utca* – Fabrická cesta. Názvy dedikačného typu boli výstižné pre politickú situáciu, ktorá vládla v Uhorsku od druhej polovice 19. storočia: *Széchenyi utca*, *Deák Ferenc utca*, *Rákoci utca*, *Bocskay utca*, *Mátyás király utca*, *Balassa utca*, *Jokay utca*, *Mikszáth utca*. Námestie sa nazývalo *Fö – tér*.[26]

---

spoločnosti. Zborník referátov zo 14. slovenskej onomastickej konferencie (Banská Bystrica 6. – 8. júla 2000). Red. J. Krško – M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica: JÚĽŠ SAV – UMB 2000, s. 289.

[23] ODALOŠ, P: Vývinové tendencie názvov ulíc. In: Slovenská reč, 1993, roč. 58, s. 332–338. HARVALÍK, M: Uliční názvosloví a společenské faktory. In: Urbanonymá v kontexte histórie a súčasnosti. Materiály z onomastického kolokvia (Banská Bystrica 3. – 5. septembra 1996). Red. P. Odaloš – M. Majtán. Banská Bystrica – Bratislava: UMB – JÚĽŠ SAV 1996, s. 158–162.

[24] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Mesto Zvolen. Plán výstavby Tehelnej ulice z 26. júna 1897 – č. 2018/1898; Plán výstavby južného konca Prostrednej ulice z 10. júla 1897 – č. 2018/1898; Plán juhovýchodnej časti mesta – č. 3863/1898; č. 3601/1898.

[25] Po premenovaní pôvodnej *Hronskej ulice* na *Kúpeľnú ulicu* bol názov *Hronská ulica (Garam utca)* pridelený ulici smerujúcej od mesta k *Hronskému mostu*. Tú v roku 1919 premenovali na *Šnejdárkovu* a názov *Hronská ulica* preniesli na objekt v priestore bývalého mestského bitúnku pri Hrone. Od roku 1987 nesie názov *Hronská ulica* objekt pri zvolenskom gymnáziu.

[26] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Mesto Zvolen, č. 2093/1920. Poslovenčenie názvov námestí, ulíc a parkov. Výťah zo zápisnice mimoriadneho výborového zasadnutia slobodného mesta Zvolena. č. 1113/1919. 28. augusta 1919. Strojopis 1 s.

Po vzniku Československa v októbri 1918 došlo k premenúvaniu ulíc a verejných priestranstiev tak, aby ich názvy zodpovedali novému štátoprávnemu usporiadaniu. Podľa nariadenia Županského úradu Zvolenskej župy zo 7. apríla 1919 boli názvy ulíc, námestí a parkov najprv poslovenčené.[27] 14. júla 1919 vydal Županský úrad zákaz označovať verejné miesta „*názvami obsahujúcimi mená členov bývalého panovníckeho rodu alebo menami osôb a osobností, ktoré v minulosti alebo prítomnosti vystúpili alebo vystupujú so zjavným nepriateľstvom proti československému národu a štátu*“.[28] V zmysle týchto zákazov a nariadení sa premenúvanie uskutočnilo ešte koncom leta 1919. Nové pomenovania sa vzťahovali k novému Československému štátu, osobnostiam slovenskej a českej národnosti celoštátneho i lokálneho významu, i osobnostiam zahraničnej politiky: *Námestie slobody*, *Masarykova ulica*, *Štefánikova ulica*, *Komenského ulica*, *Štúrova ulica*, *Bottova ulica*, *Sládkovičova ulica*, *Chalupkova ulica*, *Bánikova ulica*, *Wilsonova ulica*. Uplatnil sa však aj príklon k pôvodným pomenovaniam, ktoré dovtedy fungovali v neúradnej komunikácii: *Tehelná ulica*, *Hrnčiarska ulica*, *Lazovná ulica*, *Hronská ulica*, *Trhovisko*, *Hlbiny*, *Baštová ulica*.[29] Výstavbou v 20. rokoch 20. storočia vznikli nové ulice s názvami: *Bernolákova ulica*, *Ferienčíkova ulica*, *Hurbanova ulica*, *Kalinčiakova ulica*, *Legionárska ulica*, *Matuškova ulica*, *Moyzesova ulica*, *Hollého ulica*.[30]

S politickými zmenami, ktoré nastali po vyhlásení autonómie Slovenska, bolo samozrejme spojené aj odstraňovanie znakov, pripomínajúcich spoločný štát Čechov a Slovákov. Ako informuje výťah zo zápisnice k rozhodnutiu vládneho komisára mesta Zvolena z 3. decembra 1938, premenúvanie sa zameralo predovšetkým na odstraňovanie názvov ulíc pomenovaných podľa osobností, hnutí, udalostí a symbolov Československa – *Komenského ulica*, *Smetanova ulica*, *Ulica Jána Jiskru z Brandýsa*, *Masarykova ulica*, *Husova ulica*, *Námestie slobody*, *Sokolská trieda*. Tie boli nahradené pomenovaniami podľa osobností slovenskej národnej histórie – *Námestie Andreja Hlinku*, *Tisov most*, *Ulica Jozefa Kozáčeka*, *Škultétyho ulica*, *Ulica Janka Kráľa*, *Rázusova ulica*, *Kukučí-*

---

[27] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Mesto Zvolen, č. 2093/1920. Poslovenčenie názvov námestí, ulíc, parkov atď. v mestách Banskej Bystrici, Zvolene a Brezne. Vydal Županský úrad pre Župu Zvolenskú. č. 2440/1919. 7. apríla 1919. Strojopis 2 s.

[28] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Mesto Zvolen, č. 2093/1920. Zákaz označovať verejné budovy a priestory menami našich nepriateľov. Vydal Županský úrad pre Župu Zvolenskú. č. 6237/1919. 14. júla 1919. Rukopis 1 s.

[29] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Mesto Zvolen, č. 2093/1920. Poslovenčenie názvov námestí, ulíc a parkov. Výťah zo zápisnice mimoriadneho výborového zasadnutia slobodného mesta Zvolena. č. 1113/1919. 28. augusta 1919. Strojopis 1 s.

[30] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Mesto Zvolen. Pomenovanie nových ulíc a zmena pomenovania niektorých už označených ulíc mesta Zvolena. č. 11436/927. 7. januára 1928. Strojopis 2 s.

nova trieda, *Záborského ulica*, *Ulica V. P. Tótha*, *Ulica M. M. Hodžu*, *Franciscího ulica*, *Zochova ulica*, *Štúrov sad*, *Kubányho ulica*, *Radlinského ulica*, *Fándliho ulica*, *Kmeťova ulica*, *Maginova ulica*.[31]

Posledným premenovacím počinom obdobia slovenskej samostatnosti bolo rozhodnutie vládneho komisára mesta z 25. februára 1941 o premenovaní *Hviezdoslavovej ulice* na *Ulicu Adolfa Hitlera*. Premenovanie sa malo uskutočniť na návrh HSĽS a Nemecko-slovenskej spoločnosti. Ďalšie dôvody sú uvedené priamo v dokumente, rozhodujúcom o premenovaní: *Vládny komisár mesta tým, že pomenoval túto najhlavnejšiu ulicu menom Vodcu Adolfa Hitlera, len ešte viac dokumentovať chce vďačnosť a oddanosť aj pospolitosti mesta Zvolena za rozhodnú pomoc Vodcu poskytnutú pri osamostatnení.*[32] Tabuľka s pomenovaním mala byť umiestnená na budove bývalej Legiobanky, v ktorej v tom čase sídlilo Okresné veliteľstvo HG.[33]

Ďalšie premenúvanie verejných priestranstiev súviselo s organizovaním nového života po oslobodení. Jeho cieľom bolo odstrániť názvy podľa predstaviteľov bývalého politického režimu a nahradiť ich názvami, ktoré mali slúžiť posilneniu novej politickej línie. Krátko po oslobodení mesta príslušníkmi Červenej armády bolo námestie premenované na *Červené námestie*, neskôr *Námestie Červenej armády*.[34] Na jeseň 1946 v rámci „*celoštátnej akcie pre nové pomenovanie ulíc*“ bolo premenované na *Námestie národného povstania*. Dni povstania mal Zvolenu pripomínať aj názov *Ulica 29. augusta*, ktorým bolo nahradené pomenovanie *Ulica Terézie Vansovej*.[35]

---

[31] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Okresný úrad Zvolen, škat. 153, č. 19 740/38. Premenovanie niektorých ulíc a pomenovanie nepomenovaných ulíc a sadov. Výťah zo zápisnice vládneho komisára mesta Zvolena. č. 14.404/1938. 3. decembra 1938. Strojopis 2 s.

[32] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Okresný úrad Zvolen, škat. 187, č. 4132/1941 adm. Ulica Adolfa Hitlera vo Zvolene/Rozhodnutie. Výťah zo zápisnice vládneho komisára mesta Zvolena. č. 2822/1941. 25. februára 1941. Strojopis 1 s.

Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Okresný úrad Zvolen, škat. 187, č. 4132/1941 adm. Premenovanie Hviezdoslavovej ulice na ulicu Adolfa Hitlera a ulice Kúpeľnej na Hviezdoslavovu ulicu vo Zvolene. Obecný úrad mesta Zvolena. č. 2822/1941. 19. apríla 1941.

[33] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Okresný úrad Zvolen, škat. 162, č. 6900/39 adm. Oslava 50. narodenín A. Hitlera. Okresné veliteľstvo HG (Hviezdoslavova 1, Legiobanka). 17. apríla 1939.

[34] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Miestny národný výbor Zvolen. Zmena názvov ulíc. Miestny národný výbor vo Zvolene. č. 1630/1946. 20. februára 1946. Strojopis 1 s. Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Miestny národný výbor Zvolen. Zmena názvov ulíc. Miestny národný výbor vo Zvolene. č. 1630/1946. 9. mája 1946. Strojopis 1 s.

[35] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Miestny národný výbor Zvolen. Zmena názvov ulíc. Poverenictvo vnútra v Bratislave. č. 982/1-II/1-1946. Sb.

Ďalšie zmeny názvov zvolenských ulíc sa uskutočnili v roku 1953, opäť v rámci celoštátnej akcie, ktorá v súvislosti s budovaním socializmu po obnovení československého štátu presadzovala politicky motivované názvy. V zmysle Smernice na premenovanie závodov, budov, škôl, priestranstiev, ulíc a námestí Povereníctva vnútra v Bratislave z 24. apríla 1953[36] boli nevyhovujúce názvy nahradené novými, utvorenými z mien osobností socialistického verejného života – *Stalinova ulica*, *Leninova ulica*, *Gottwaldova ulica*, *Ulica Karola Marxa*, *Ulica Jána Švermu*, *Ulica Viliama Širokého*, *Ulica Petra Jilemnického*, *Ulica Júliusa* Fučíka, *Ulica Štefana Višňovského*, *Dimitrovova ulica*.[37] Postupným premenúvaním pribudli aj názvy: *Ulica ČSA*, *Zápotockého ulica*, *Blažovského ulica*, *Dukelských hrdinov*, *Ulica kpt. Nálepku*, *Námestie VOSR*, *Ulica Februárového víťazstva*, *Partizánska ulica*, *Ulica 11. marca.*[38]

Pre proces premenúvania po roku 1989 bola typická deschematizácia názvov, realizovaná návratom k starším dedikačným pomenovaniam, ktoré dovtedy často fungovali v neúradnej komunikácii paralelne s novšími úradnými názvami.[39] Z pôvodných orientačných názvov, spätých s najstaršími dejinami mesta, sa zachovali len názvy Hrnčiarska ulica, Tehelná ulica, Hronská ulica, Môťovská ulica.[40]

Bratislava. 12. januára 1946. Strojopis 1 s. Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Miestny národný výbor Zvolen. Premenovanie niektorých ulíc. Výťah zo zápisnice zasadnutia pléna MNV vo Zvolene konaného 18. októbra 1946. č. 1630/1946. Strojopis 1 s.

[36] ODALOŠ, P: Legislatívna determinácia urbanonymie. In: Vlastné mená v jazyku spoločnosti. Zborník referátov zo 14. slovenskej onomastickej konferencie (Banská Bystrica 6. – 8. júla 2000). Red. J. Krško – M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica: JÚĽŠ SAV – UMB 2000, s. 284–285.

[37] Štátny archív MV SR v Banskej Bystrici, Pobočka Zvolen. Fond Miestny národný výbor Zvolen. Zápisnica zapísaná na zasadnutí Rady MNV vo Zvolene dňa 16. januára 1953. Uznesenie č. 18/53. Strojopis.

[38] Plán mesta Zvolen, okolo roku 1980.

[39] Oznámenie z 18. augusta 1992. Mestský úrad Zvolen. Strojopis 2 s.

[40] Posledné dva názvy však v súčasnosti nepomenúvajú tie isté objekty, ktorým patrili pôvodne.

Temporálna súslednosť v podmienkových súvetiach na základe korpusových zistení

Vladimír Dziak – Slavomíra Rabatinová

Katedra slovenského jazyka Inštitútu slovakistiky, všeobecnej jazykovedy a masmediálnych štúdií, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Teoretické východiská

Na vyjadrenie modality sa v jazykovom systéme používajú prostriedky v rámci jazykových subsystémov, a to vo fonickom, morfologickom, syntaktickom, lexikálnom aj štylistickom. Samozrejme, nejde o izolovanú sústavu prvkov, ale o dialektickú prepojenosť, ktorú chápe používateľ jazyka na úrovni aktualizovanej predikatívnej syntagmémy, či už v jej jednoduchej alebo v komplexnej realizácii. Dominantným prostriedkom na vyjadrenie modality v rámci fonickej roviny sú suprasegmentálne javy, predovšetkým melódia a intonačná štruktúra konkrétnej výpovede. Na úrovni morfologickej roviny máme na mysli morfologickú kategóriu modus verbi. V slovenčine ide v tejto kategórii o ternárnu štruktúru – nepríznakový indikatív a príznakový imperatív a kondicionál. V iných typoch jazykov, napr. vo francúzštine a v nemčine je táto štruktúra štvorčlenná (navyše ide o konjunktív, resp. vo francúzskej terminológii o subjunktív). Syntakticky sa modalita vyjadruje v jednoduchej vete ako aj v súvetí v úzkom spojení s kategóriou modus verbi, navyše tu však zohráva dôležitú úlohu najmä poradie elementov v komplexnej výpovedi (pozri graf č.1). Z roviny lexiky, ktorú chápeme podobne ako Juraj Furdík (1980, s. 28), má používateľ jazyka k dispozícii takisto istý výber prostriedkov, ktoré selektuje z celej lexikálnej paradigmy v konkrétnej komunikačnej situácii. Na úrovni textu je modalita vyjadrená globálne, takže použitie jedného zo spomenutých modálnych prostriedkov je dostatočným vehiklom, ktorého vplyv badať na modálnom chápaní celej nadvetnej štruktúry (text, resp. odsek textu).

V štúdii sa venujeme základnému spôsobu vyjadrenia modality – kategórii modus verbi na úrovni výpovede nielen na morfologickej úrovni, ale aj v širšom syntaktickom kontexte. Skúmali sme jeden z príznakových členov kategórie modus verbi – kondicionál v súvetných konštrukciách. Všetky príklady, ktoré uvádzame, pochádzajú zo Slovenského národného korpusu (SNK) vo verzii prim-2.0-vyv, ktorý predstavuje reprezentatívnu vzorku o aktuálnom stave písaného jazyka, pretože zahŕňa štýlovo vyvážený pomer textov.

ŠTÝL	POMER V %	SKRATKA V SNK
publicistický	60	INF
umelecký	20	IMG
odborný	20	PRF

Kondicionál ako príznakový člen gramatickej kategórie vyjadruje, že „dej, ktorý sa pomenúva slovesom, by mohol byť za istých podmienok v príslušnom čase reálny; alebo vyjadruje želanie, aby sa dej stal v príslušnom čase reálnym“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 430). V slovenčine rozoznávame dva typy kondicionálu – kondicionál prézenta (Kpréz) a kondicionál préterita (Kprét). V rámci kondicionálu prézenta budeme musieť zohľadniť aj aspekt verba, od ktorého bol kondicionál utvorený, čiže súhrne rozlišujeme:

1. KONDICIONÁL PRÉZENTA

a) kondicionál prézenta imperfektívnych slovies
b) kondicionál prézenta perfektívnych slovies

2. KONDICIONÁL PRÉTERITA všetkých slovies

Kondicionál prézenta imperfektívnych slovies je svojou sémantikou bližšie ku kondicionálu préterita, keďže vyjadruje deje nerealizovateľné – fiktívne, ktoré nemožno uskutočniť v budúcnosti. Naproti tomu vyjadruje kondicionál prézenta perfektívnych slovies deje, ktoré možno v budúcnosti uskutočniť za istých podmienok – potenciálne (bližšie Horák, 1993, s. 112 – 113). Dôležitým aspektom pri skúmaní kondicionálu v korpuse boli najmä jeho komunikačné funkcie, keďže kondicionál ako základný prostriedok na vyjadrenie modality berie do úvahy postoj komunikanta smerom k (ir)reálnosti a potenciálnosti deja v samotnej výpovedi.

Základné komunikačné funkcie kondicionálu podľa Morfológie slovenského jazyka (1966):

1. vyjadrenie podmienky,
2. prirovnanie,
3. vyjadrenie želania,
4. tendencia, potreba, možnosť vykonať dej,
5. oslabené tvrdenie, skromná výzva.

Vyjadrenie podmienky pomocou kondicionálu sa najčastejšie realizuje vo forme súvetnej konštrukcie. Tu už zohráva rolu nielen samotný morfologický tvar kondicionálu, ale podľa našich zistení aj širší syntaktický kontext, príp. aj poradie viet v hypotaktickom súvetí. Z hľadiska sémantiky podmienkovej vety hovoríme o dvoch typoch deja – podmienený a podmieňujúci, pričom v nadradenej vete ide o dej podmienený čiže potenciálny za istých podmienok a v podradenej vete o dej podmieňujúci, ktorý vyjadruje okolnosti a podmienky realizácie deja podmieneného. Keďže poradie viet v slovenčine nie je pri vedľajších adverbiálnych vetách gramatikalizované, nemožno súhlasiť s G. Horákom (1993, s. 113), ktorý tvrdí, že „objektívne poradie viet [v podmienkovom súvetí] je vedľajšia, hlavná; aktuálne poradie hlavná, vedľajšia.“ Domnievame sa, že

možno hovoriť len o aktuálnom poradí, v rámci výpovede. Z výskumu však jednoznačne vyplýva, že častejšie je poradie viet vedľajšia → hlavná, pozri graf č. 1.

GRAF 1:

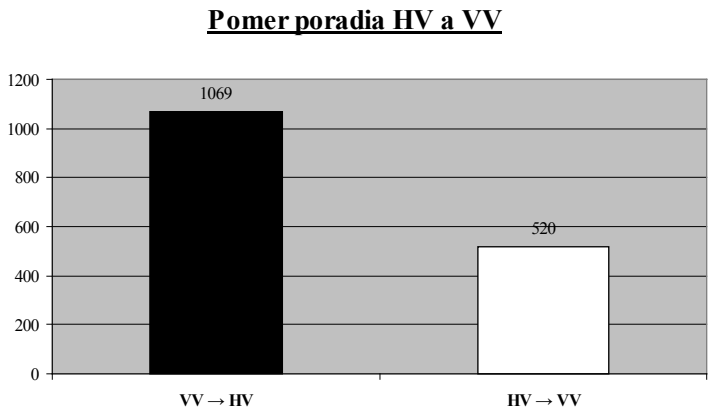

S problematikou poradia viet v rámci súvetia úzko súvisí aj otázka temporálnej súslednosti. Pod týmto pojmom rozumieme, podobne ako aj v iných cudzojazyčných gramatikách, fakt, že ak sme v prvej (hlavnej, resp. vedľajšej) vete použili istý časový stupeň (Kprét alebo Kpréz), v druhej (vedľajšej, resp. hlavnej) vete musí byť použitý iný alebo ten istý časový stupeň (Kprét alebo Kpréz). Zjednodušene povedané, ak je podmieňujúci dej vo vedľajšej vete chápaný v prítomnosti (Kpréz), potom nemôže byť podmienený dej v hlavnej vete v minulosti (Kprét). Tu sa zároveň dotýkame aj problematiky poradia viet. Z našich zistení vyplýva, že opačné poradie sa ukazuje ako bezproblémové a možné (Kprét → Kpréz). Tieto reflexie nás viedli k základnému teoretickému východisku práce a k zostaveniu modelových vzorcov, ktoré by odrážali možné a nemožné poradia viet a jednotlivých časových stupňov v rámci podmienkového súvetia.

Potenciálne vzorce jednotlivých typov kondicionálových viet v podmienkových súvetiach s Kprét

SKUPINA	PODTYP	TYP VZORCA	PRÍKLAD
I.	I. 1A	***keby / ak by + Kprét → Kprét***	< Keby bol žil> o pár mesiacov dlhšie, bol by zdedil titul earla z Kingstonu a slušný ročný príjem štyridsaťtisíc libier .
	I. 1B	***Kprét → keby / ak by + Kprét***	Bol by mu odolával, < keby bol mal> možnosť ustavične hovoriť a uvažovať , keby bol donútený počúvať . Vrátil sa domov oveľa pokojnejší , ako odchádzal .
	I. 2A	***keby / ak by + Kprét → Kpréz***	< Keby bol mal> flintu, myslíte, že by vám to tu všetko vystrieľal ?
	I. 2B	***Kpréz → keby / ak by + Kprét***	Dušan nevie, čo by sa stalo, < keby bol odmietol> .
	I. 3A	***keby / ak by + Kpréz → Kprét***	-————————————————-
	I. 3B	***Kprét → keby / ak by + Kpréz***	-————————————————-
II.	II. 1A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{perf}$prét***	-————————————————-
	II. 1B	***VFind$_{perf}$prét → keby / ak by + Kprét***	Čosi podobné prišlo na um i mne a už už som tomu uveril , < keby som> sa nebol pozrel do svojho písacieho stola.
	II. 2A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{perf}$préz/futur***	Som presvedčený, že < ak by sme boli> tento set uhrali , vyhráme celý zápas.
	II. 2B	***VFind$_{perf}$préz/futur → keby / ak by + Kprét***	Po prvom návale negatívnych citov mu viera znova odkryje horizont Boha a v Ňom znova nájde orientáciu a istotu aj vtedy , < keby nebol> pochopil zmysel toho , čo sa s ním stalo.
	II. 3A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{imperf}$prét***	<Keby> ju bol pustil , za ním stáli ďalší číhajúci spoluhráči , a tí mali určite väčšiu šancu dostať loptu po druhý raz za Pilipov chrbát.
	II. 3B	***VFind$_{imperf}$prét → keby / ak by + Kprét***	Ako Židovka vtedy nijako netúžila byť Nemkou , aj < keby> boli o ňu stáli .
	II. 4A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{imperf}$préz***	Vývoj ukázal , že sme mali pravdu a < keby> sa podľa toho bolo riadilo zastupiteľstvo a vedenie mesta, dnes v Košiciach neriešime dvojmiliardový dlh .
	II. 4B	***VFind$_{imperf}$préz → keby / ak by + Kprét***	Utiekaj sa k nemu o pomoc, ale neočakávaj ju kvôli svojim zásluhám, aj < keby si bol> dosiahol mnohé a veľké víťazstvá.
	II. 5A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{imperf}$futur***	Uvedomil som si, že < keby si bola> so mnou ostala , postupne bude v tebe proti mne narastať odpor.
	II. 5B	***VFind$_{imperf}$futur → keby / ak by + Kprét***	-————————————————-
III.	III. 1A	***Keby / ak by + Kprét → VFind$_{mod}$ prét + INF***	< Keby bol ustúpil>, mohli sme v peknej susedskej zhode nažívať .
	III. 1B	***VFind$_{mod}$ prét + INF → keby / ak by + Kprét***	Titus si mohol vypočuť obidva prúdy týchto banalít, < keby bol> chcel.
	III. 2A	***Keby / ak by + Kprét → VFind$_{mod}$ préz + INF***	A < keby sme> sa aj boli hrali, tak sa nám nemá čo vysmievať .
	III. 2B	***VFind$_{mod}$ préz + INF → keby / ak by + Kprét***	-————————————————-
	III. 3A	***Keby / ak by + Kprét → VFind$_{mod}$ futur + INF***	-————————————————-
	III. 3B	***VFind$_{mod}$ futur + INF → keby / ak by + Kprét***	-————————————————-
IV.	IV. 1A	***keby / ak by + Kprét → VFind $_{kopula}$ prét***	Škoda , < keby bol> vyhral de Courtenay , boli by vzťahy medzi Poľskom a Slovenskom priaznivejšie.
	IV. 1B	***VFind $_{kopula}$ prét → keby / ak by + Kprét***	Defenzíva bola ich slabinou , < ak by bolo> šlo o občiansku vojnu .
	IV. 2A	***keby / ak by + Kprét → VFind $_{kopula}$ préz***	<Keby> bol šiel do školy , už dávno je z neho lekár.
	IV. 2B	***VFind $_{kopula}$ préz → keby / ak by + Kprét***	-————————————————-
	IV. 3A	***keby / ak by + Kprét → VFind $_{kopula}$ futur***	-————————————————-
	IV. 3B	***VFind $_{kopula}$ futur → keby / ak by + Kprét***	-————————————————-

Vysvetlivky: K préz – kondicionál prézenta, K prét – kondicionál préterita, VFind$_{perf}$prét – indikatív dokonavého slovesa v préterite, VFind$_{perf}$préz/futur – indikatív dokonavého slovesa v prézente/futúre, VFind $_{imperf}$prét – indikatív nedokonavého slovesa v préterite, VFind $_{imperf}$préz – indikatív nedokonavého slovesa v prézente, VFind $_{imperf}$ futur – indikatív nedokonavého slovesa vo futúre, VFind$_{mod}$ prét – indikatív modálneho slovesa v préterite, VFind$_{mod}$ préz – indikatív modálneho slovesa v prézente, VFind$_{mod}$ futur – indikatív modálneho slovesa vo futúre, VFind$_{kopula}$ prét – indikatív kopuly v préterite, VFind$_{kopula}$ préz – indikatív kopuly v prézente, VFind$_{kopula}$ futur – indikatív kopuly vo futúre

Potenciálne vzorce s Kprét sme zostavili vo všetkých možných variáciách so zreteľom na jednotlivé časové stupne, ale do úvahy sme vzali aj osobitné prostriedky na vyjadrenie modality – modálne a kopulatívne verbá.

I. Skupina vzorcov s Kprét, Kpréz vo všetkých možných variáciách.
VZORCE I.1A – I.3B

SKUPINA	PODTYP	TYP VZORCA
I.	**I. 1A**	***keby / ak by + Kprét → Kprét***
	I. 1B	***Kprét → keby / ak by + Kprét***
	I. 2A	***keby / ak by + Kprét → Kpréz***
	I. 2B	***Kpréz → keby / ak by + Kprét***
	I. 3A	***keby / ak by + Kpréz → Kprét***
	I. 3B	***Kprét → keby / ak by + Kpréz***

Tieto tri vzorce tvorili východisko našej práce, keďže ide o základné typy na skúmanie temporálnej súslednosti. Ku vzťahu Kprét a Kpréz zaujíma isté stanovisko aj Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 545): „Kde-tu badať nenáležité nahrádzanie minulého kondicionálu prítomným kondicionálom. No kondicionál minulý ma taký časový význam, ktorý nemožno zahrnúť do významu prítomného kondicionálu. Priehľadne sa to ukazuje najmä pri prítomnom kondicionáli dokonavých slovies, ktorý má význam budúcnosti.“

Otázka nenáležitosti nahrádzania Kprét kondicionálom prézenta nie je v slovenčine dostatočne rozpracovaná, ale o jazykovej správnosti viet takéhoto typu uvažujú aj vysokoškolské učebnice (pozri Sokolová, 1995, s. 144, cv. 6). V jazykovom povedomí dominuje ako normatívny typ vzorec I.1A a jeho variant I.1B.

I.1A *< Keby bol žil> o pár mesiacov dlhšie, bol by zdedil titul earla z Kingstonu a slušný ročný príjem štyridsaťtisíc libier.*

I.1B *Bol by mu odolával, < keby bol mal> možnosť ustavične hovoriť a uvažovať , keby bol donútený počúvať . Vrátil sa domov oveľa pokojnejší , ako odchádzal .*

Za „nenormatívne používanie“ sa vo všeobecnosti pokladá typ, ktorý v nadradenej vete vyjadrujúcej podmienený dej nepoužíva Kprét, ale nahrádza ho jednoduchším analytickým tvarom Kpréz. Ide o vzorce typu I.2A a eventuálne aj I.2B.

I.2A *< Keby bol mal> flintu, myslíte, že by vám to tu všetko vystrieľal ?*

I.2B *Dušan nevie, čo by sa stalo, < keby bol odmietol>.*

Používanie vzorca typu I.2A považujeme za prirodzené a v žiadnom prípade nemôžeme hovoriť o „nenormatívnosti,“ pretože adresát už v prvej časti vety dostal informáciu o charaktere deja – t.j. o faktickom potenciálnom deji, ktorý sa nerealizoval a je vyjadrený Kprét. A tak nie je nutné, aby hovoriaci tento charakter deja znova duplicitne vyjadril (nie je to však vylúčené, záleží na

subjektívnom postoji hovoriaceho). Keďže ekonomizácia jazyka je aktuálnym fenoménom, aj korpusové zistenia jasne ukázali, že pomer medzi „normatívnym“ vzorcom I.1A a „nenormatívnym“ I.2A sa stále zmenšuje (graf č. 2). Dopad fenoménu ekonomizácie jazyka sa prejavuje aj v type I.2A, konkrétne v prípade používania kopuly v kondicionáli.

I.2A *< Keby bol> sval iba natiahnutý, nebolo by to také hrozné.*

Tu sa navyše pociťuje ako archaické normatívne používanie kopuly v Kprét (*< Keby bol> sval iba natiahnutý, nebolo by to bývalo také hrozné.*) analogické s použitím príznakového tvaru kondicionálu préterita typu *bol by som býval prišiel*.

GRAF 2:

Pomer I.1A k I.2A

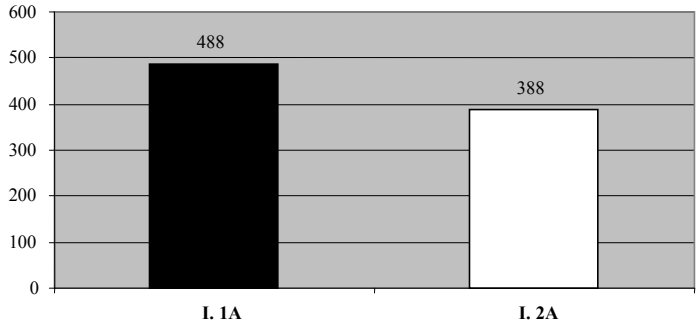

Používanie vzorca I.2A dominuje v publicistickom štýle, v ktorom sa fenomén ekonomizácie jazyka prejavuje najzreteľnejšie. Naopak, typ I.1A ako modelový najčastejšie používa umelecký štýl ako reprezentant tradičnej písanej podoby jazyka, príp. aj prekladová literatúra.

TYP VZORCA	CELKOVÝ POČET	IMG	PRF	INF
I.1A keby / ak by + Kprét → Kprét	488	73,8%	17,2%	9,0%
I.2A keby / ak by + Kprét → Kpréz	388	54,4%	12,1%	33,5%

Na základe korpusových zistení by azda bolo možné prehodnotiť postoj o „nenormatívnosti“ modelového typu ***keby / ak by + Kprét → Kpréz***, s ktorým sa používateľ jazyka stretáva a ktorý sám pomerne často produkuje.

Problematickým z hľadiska časovej súslednosti sa môže javiť typ I.2B, pretože informáciu o charaktere deja (nie potenciálny) dostáva adresát až v druhej časti hypotaxe, v podradenej vete. Odhliadnuc od daného typu už samotná najvšeobecnejšia charakteristika kondicionálu (nereálne deje) poskytuje používateľovi dostatočný potenciál na vyjadrenie komplexnej informácie o ireálnosti deja.

Napriek už spomínanej diskutabilnosti a problematickosti je typ I.2B pomerne frekventovaný v porovnaní s analogickým normatívnym typom I.1B.

TYP VZORCA	CELKOVÝ POČET	IMG	PRF	INF
I.1B Kprét → keby / ak by + Kprét	299	79,9%	13,0%	7,1%
I.2B Kpréz → keby / ak by + Kprét	168	61,3%	19,1%	19,6%

Pri tomto type vzorcov sa zároveň musíme vyjadriť k otázke afirmatívneho a negatívneho charakteru výpovede. Pri negovaných tvaroch na úkor trendu ekonomizácie jazyka používatelia volia zložitejší analytický tvar Kprét:
< Keby bol> býval múdry, nikdy by nebol získal svätý Grál.
namiesto Kpréz:
< Keby bol> býval múdry, nikdy by nezískal svätý Grál.

Tu ide pravdepodobne o istý druh zjednodušenia na úrovni tvorenia tvaru, aj keď možno predpokladať, že v hovorenom prejave by sme teoreticky mohli očakávať skôr tvar typu *neprišiel by*.

V korpuse sa nám nepotvrdil ani jeden výskyt potenciálneho vzorca typu I.3A (*keby / ak by + Kpréz → Kprét)* a I.3B *(Kprét → keby / ak by + Kpréz)*, s ktorým sme v teoretickej rovine počítali. Dôvodom je nelogickosť takýchto výpovedí, keďže podmieňujúci dej podradenej vety, čiže dej, ktorý vyjadruje podmienky uskutočnenia deja podmieneného vo vete nadradenej, by bol v takomto prípade vyjadrený kondicionálom prézenta vyjadrujúcim dej možný, realizovateľný, zatiaľ čo dej nadradenej vety vyjadrený Kprét by mal charakter deja nerealizovaného, aj keď fakticky potenciálneho. Perspektíva uskutočnenia podmieneného deja je tak nulová.
*I.3A *Keby prišiel, bol by nám to doniesol.*
*I.3B *Bol by nám to doniesol, keby prišiel.*

II. Skupina vzorcov s Kprét s VFind $_{perf\ /\ imperf}$ vo všetkých možných variáciách.

VZORCE II.1A – II.5B

II.	**II. 1A**	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{perf}$prét***
	II. 1B	***VFind$_{perf}$prét → keby / ak by + Kprét***
	II. 2A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{perf}$préz/futur***
	II. 2B	***VFind$_{perf}$préz/futur → keby / ak by + Kprét***
	II. 3A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{imperf}$prét***
	II. 3B	***VFind$_{imperf}$prét → keby / ak by + Kprét***
	II. 4A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{imperf}$préz***
	II. 4B	***VFind$_{imperf}$préz → keby / ak by + Kprét***
	II. 5A	***keby / ak by + Kprét → VFind$_{imperf}$futur***
	II. 5B	***VFind$_{imperf}$futur → keby / ak by + Kprét***

Pri tomto type vzorcov sa modalita v druhej časti vety už nevyjadruje pomocou morfologickej kategórie modus verbi v kondicionáli, ale pomocou opozície lexikálno-morfologickej kategórie aspekt verbi v indikatíve – perfektívne a imperfektívne slovesá.

Vzorce štvrtého typu sú vo svojej podstate nerealizovateľné, pretože hovoriť o podmienenom deji, ktorý sa už odohral, nemá zmysel.

II.1A **Keby bol prišiel, urobil to..*

II.1B **Urobil to, keby bol prišiel.*

V korpusovej databáze sme však našli prípad vzorca typu II.1B, ktorý v podstate potvrdzuje naše pôvodne tvrdenie, pretože modálny charakter je modifikovaný lexikálnym prostriedkom vyjadrujúcim modalitu – partikula *už-už (takmer, skoro)* – zároveň vyjadruje aj istý druh limitnosti.

II.1B *Čosi podobné prišlo na um i mne a už už som tomu uveril, < keby som> sa nebol pozrel do svojho písacieho stola.*

Ďalšie vzorce s finitným tvarom dokonavého slovesa sú možné, v prípade typu II.2A pomerne frekventované (počet výskytov 45), pretože podmienka realizácie deja je vyjadrená už v prvej časti súvetia v poradí podradená veta → nadradená veta.

II.2A *Som presvedčený, že < ak by sme boli> tento set uhrali , vyhráme celý zápas.*

Potenciálne je aj použitie vzorca typu II.2B, hoci nie natoľko frekventované, ba priam raritné (počet výskytov v SNK 1). Tu sa podmienený dej nachádza v prvej časti, pričom okolnosti jeho realizácie sa adresát dozvedá až neskôr, v druhej časti vety, pričom by mohlo dôjsť k skresleniu informácie, resp. k až k jej nepochopeniu.

II.2B *Po prvom návale negatívnych citov mu viera znova odkryje horizont Boha a v Ňom znova nájde orientáciu a istotu aj vtedy , < keby nebol> pochopil zmysel toho , čo sa s ním stalo.*

Pri impefektívach sa deje, ktoré pomenúvajú, chápu ako priebehové, neohraničené, neuzavreté. Vďaka tomu sa podmienený dej, vyjadrený ktorýmkoľvek časovým stupňom (préteritum, prézent, futúrum) môže realizovať. Záleží však, podobne ako pri perfektívnych slovesách, na poradí nadradenej a podradenej vety v hypotaxe. Podmieňujúci dej podradenej vety stojí na začiatku:

II.3A *<Keby> ju bol pustil , za ním stáli ďalší číhajúci spoluhráči, a tí mali určite väčšiu šancu dostať loptu po druhý raz za Pilipov chrbát.*

II.4A *Vývoj ukázal , že sme mali pravdu a < keby> sa podľa toho bolo riadilo zastupiteľstvo a vedenie mesta, dnes v Košiciach neriešime dvojmiliardový dlh .*

II.5A *Uvedomil som si, že < keby si bola> so mnou ostala, postupne bude v tebe proti mne narastať odpor.*

Rovnako ako v prípade II.2B je modálny odtienok dominantnejší ako samotná temporalita. Buď ide o prípustku s podmienkou (typ II.3B), alebo o imperatív (typ II.4B). Bez tejto modifikácie je tento typ nerealizovateľný.

II.3B Ako Židovka vtedy nijako netúžila byť Nemkou , aj < keby> boli o ňu stáli .

II.4B Utiekaj sa k nemu o pomoc, ale neočakávaj ju kvôli svojim zásluhám, aj < keby si bol> dosiahol mnohé a veľké víťazstvá.

Ak k zmene modality nedošlo, výskyt sa nepotvrdil (II.5B).

III. Skupina vzorcov s Kprét s VFind$_{mod}$ vo všetkých možných variáciách.

VZORCE III.1A – III.3B

III.	**III. 1A**	***Keby / ak by + Kprét → VFind$_{mod}$ prét + INF***
	III. 1B	***VFind$_{mod}$ prét + INF → keby / ak by + Kprét***
	III. 2A	***Keby / ak by + Kprét → VFind$_{mod}$ préz + INF***
	III. 2B	***VFind$_{mod}$ préz + INF → keby / ak by + Kprét***
	III. 3A	***Keby / ak by + Kprét → VFind$_{mod}$ futur + INF***
	III. 3B	***VFind$_{mod}$ futur + INF → keby / ak by + Kprét***

Modálne sloveso je po samostatnej kategórii modus verbi jedným z najvýraznejších nemorfologických prostriedkov modality.

„Modálne slovesá nevyjadrujú samostatné deje, ale iba v slovesnej forme podávajú vôľové, citové alebo príčinné tendencie a predpoklady zamierené na uskutočnenie samostatného deja vyjadreného pripojeným slovesom. Ako také majú úzky vzťah k slovesnej kategórii spôsobu. Modálnym slovesom sa explicitne vyjadruje reálnosť deja, teda tá zložka významu, ktorá sa gramaticky vyjadruje v kategórii spôsobu a času.“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 366).

Úzky vzťah medzi modálnym slovesom a kategóriou modus verbi nám potvrdzuje aj výskyt vzorcov typu III.1A, III.1B, ktoré sú analogické k vzorcom I.1A, I.1B.

I.1A < Keby bol žil> o pár mesiacov dlhšie, bol by zdedil titul earla z Kingstonu a slušný ročný príjem štyridsaťtisíc libier.

III.1A < Keby bol ustúpil>, mohli sme v peknej susedskej zhode nažívať.I.1B Bol by mu odolával, < keby bol mal> možnosť ustavične hovoriť a uvažovať , keby bol donútený počúvať . Vrátil sa domov oveľa pokojnejší , ako odchádzal .

III.1B Titus si mohol vypočuť obidva prúdy týchto banalít, < keby bol> chcel.

Zaujímavé je pozorovať, že analogicky s typom I.2B nedochádza pri modálnych verbách v prézente, príp. vo futúre, pretože modálne sloveso je len sekundárnym prostriedkom modality, zatiaľ čo v type I.2B ide primárnu kategóriu modus verbi. Navyše, v tomto prípade dochádza k časovému posunu o jeden až dva stupne.

Schéma časového posunu – modálne slovesá

typ III.1B VF$_{mod}$ prét → → → Kprét

Mohol prísť, keby bol chcel.

typ III.2B *VF_{mod} préz → → → Kprét
*Môže prísť, keby bol chcel.
typ III.3B VF_{mod} futur → → → Kprét
*Bude môcť prísť, keby bol chcel.

Prípady typu III.3A v teoretickej rovine môže existovať, ale v SNK s fondom 55 mil. tokenov sme ho nezaznamenali.

IV. Skupina vzorcov s Kprét s VFind $_{kopula}$ vo všetkých možných variáciách.
VZORCE IV.1A –IV.3B

IV.	**IV. 1A**	***keby / ak by + Kprét → VFind $_{kopula}$ prét***
	IV. 1B	***Vfind $_{kopula}$ prét → keby / ak by + Kprét***
	IV. 2A	***keby / ak by + Kprét → VFind $_{kopula}$ préz***
	IV. 2B	***VFind $_{kopula}$ préz → keby / ak by + Kprét***
	IV. 3A	***keby / ak by + Kprét → VFind $_{kopula}$ futur***
	IV. 3B	***VFind $_{kopula}$ futur → keby / ak by + Kprét***

„Sponové čiže kopulatívne pomocné slovesá majú úzky vzťah k predikatívnym kategóriám plnovýznamových slovies, ku kategóriám osoby, času a spôsobu.“ (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 370)

Kopuly patriace spolu s modálnymi slovesami do skupiny synsémantických slovies tvoria taktiež množinu sekundárnych nemorfologických prostriedkov modality. V kondicionálových súvetiach sú však pomerne málo frekventované, pretože ich modalita je v porovnaní s modálnymi slovesami značne obmedzená. Z hľadiska temporálnej súslednosti však korešpondujú s modálnymi slovesami.

Schéma časového posunu – kopulatívne slovesá

typ IV.1B VF_{kopula} prét → → → Kprét
Defenzíva bola ich slabinou, < ak by bolo> šlo o občiansku vojnu.
typ IV.2B *VF_{kopula} préz → → → Kprét
* Defenzíva je ich slabinou, < ak by bolo> šlo o občiansku vojnu.
typ IV.3B *VF_{kopula} futur → → → Kprét
* Defenzíva bude ich slabinou, < ak by bolo> šlo o občiansku vojnu.

Podobne ako pri modálnych slovesách aj poradie viet podradená → nadradená je teoreticky korektné, ale prípady typu IV.3B v korpuse opäť neboli zaznamenané.

ZÁVER

Cieľom našej štúdie bolo komplexnejšie zmapovať problematiku používania kondicionálu préterita v hypotaktickom podmienkovom súvetí. Problematiku

sme poňali z pohľadu úzu a normy, najmä ak ide o rešpektovanie časovej súslednosti vo všetkých možných variáciách podľa typov matríc. Za kľúčové pokladáme prehodnotenie normy pri rešpektovaní, resp. nerešpektovaní temporálnej súslednosti type I.2:

I.2A	**keby / ak by + Kprét → Kpréz**	< Keby bol mal> flintu, myslíte, že by vám to tu všetko vystrieľal ?
I.2B	**Kpréz → keby / ak by + Kprét**	Dušan nevie, čo by sa stalo, < keby bol odmietol> .

Venovali sme sa zároveň sekundárnym prostriedkom, ktoré nie sú síce natoľko frekventované v porovnaní so základným prostriedkom na vyjadrenie modality v rámci gramatickej kategórie modus verbi, ale vo výpovedi dokážu, až na isté obmedzenia, na ktoré sme v príspevku poukázali, flexibilne nahradiť kondicionálové tvary.

GRAF 3:

Pomer Kprét k iným prostriedkom na vyjadrenie modality

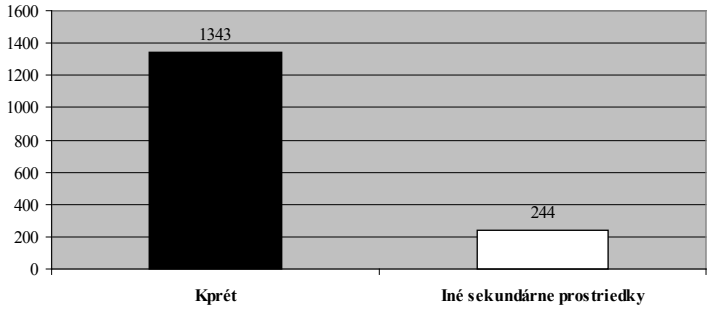

Zároveň naznačujeme možné perspektívy skúmania nielen okrajových javov (ktorým Kprét je), ale aj javov podstatne viac frekventovaných (Kpréz), ktoré vďaka korpusovej databáze bude možné preskúmať detailnejšie a efektívnejšie.

Literatúra

HORÁK, Gejza: Slovesné kategórie osoby, času, spôsobu a ich využitie. Bratislava: VEDA 1993. 173 s.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra: 2006 [online]. Dostupné na WWW: http://korpus.juls.savba.sk

KARLÍK, Petr: Studie o českém souvětí. Brno: Masarykova Univerzita 1995. 135 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 895 s.
ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk – lexikológia. Bratislava: SPN 1980. 225 s.
RUŽIČKA, Jozef: Zložené súvetie. SR XIX. Bratislava: 1954. s. 27 – 35.
SOKOLOVÁ, Miloslava: Kapitolky zo slovenskej morfológie. Prešov: SLOVACONTACT 1995. 178 s.
ŠABRŠULA, Jan: Vědecká mluvnice francouzštiny. Praha: Academia 1986. 386 s.

Pokus o definíciu Sk-ToBI (Slovak Tones and Break Indices)

Martin Dzúr – Róbert Sabo – Milan Rusko

Katedra slovenskej literatúry a literárnej vedy, Filozofická fakulta
Univerzity Komenského, Bratislava
Ústav informatiky Slovenskej akadémie vied, Bratislava
Ústav informatiky Slovenskej akadémie vied, Bratislava

0. Úvod

V našom príspevku sa zameriame na popis slovenskej prozódie s cieľom vypracovať súbor konvencií na jej označovanie. Jednotlivé suprasegmentálne javy by mal zachytávať súbor značiek, ktorý bude následne aplikovaný pri zostavovaní rečového analyzátora a syntetizátora. Budeme pritom vychádzať z doterajších výskumov v oblasti slovenskej fonetiky a fonológie, ale inšpirujeme sa aj inonárodnými konvenciami pre označovanie prozódie.

Najznámejšia konvencia pre označovanie suprasegmentálnych javov má názov ToBI (Tones and Break Indices), ktorá bola zostavená tímom amerických vedcov na základe intonačného modelu Jannet Pierhumbertovej a odprezentovaná v roku 1992. I keď slovenčina nemá rovnaké prozodické vlastnosti ako angličtina, pri používaní konkrétnych značiek sa inšpirujeme práve touto sústavou, prispôsobíme ju však slovenskej prozódii. Na základe konkrétnych vlastností slovenčiny môžeme vyčleniť súbor všetkých potrebných značiek a ich kombinácií, ktoré sa môžu v tomto jazyku realizovať. Náš príspevok tak predstavuje akýsi úvod do problematiky slovenského ToBI.

V slovenčine existujú najrôznejšie melodické realizácie výpovedí. Pokúsime sa podať náčrt možných realizácií, najmä tých štandardných, a na týchto príkladoch vybudovať konvencie pre značenie, ktoré si dovoľujeme nazvať slovenským ToBI. Tento systém, v súčinnosti so svojím názvom, ktorý je odvodený nielen od značenia intonačných čŕt reči (tones), ale i od značenia páuz (breakes), zachytáva popri melodickej i časovú segmentáciu reči.

1. Indexy prerušenia

Prerušenia (z angl. breakes, medzislovné hranice, pauzy) a ich anotácia bude korešpondovať s ToBI anotačnými systémami iných jazykov, azda až na niektoré upresnenia. Tak ako v iných systémoch aj v slovenčine odporúčame využívať systém značenia indexmi
0 - 4 a nejasnosti označovať znakmi „?“ a „-“.

1.1 Charakteristika jednotlivých indexov prerušenia

„0“ – označuje prerušenie, ktoré pri neutrálnej výslovnosti splýva. Ide teda o hranice vo vnútri slovných celkov (pozri nižšie), napr. medzi predložkou a slovom, či medzi slovom a enklitikou, napríklad pri spojení „*s ním*“.

„1“ – označuje prerušenie, ktoré sa vyskytuje v slovenčine najčastejšie a zvyčajne medzi dvoma slovami.

„2“ – označuje prerušenie, ktoré stojí medzi označeniami prerušení „1“ a „3“. Je tu mierne narušená plynulosť melódie a často sa vyskytuje pri neprirodzenom prerušení výpovede.

„3“ – označuje prerušenie, ktoré sa vyskytuje medzi dvoma vetami vo väčších syntaktických celkoch (napr. v súvetiach).

„4“ – označuje prerušenie, ktorá znamená zvyčajne koniec výpovede. Môže však ísť aj o symptomatické prerušenie medzi dvoma časťami väčšieho syntaktického celku.

„-“ – uvádza sa, keď si anotátor nie je istý, ktorú hodnotu indexu prerušenia má uviesť a váha medzi dvoma indexmi. V takomto prípade uvedie vyšší z indexov, medzi ktorými sa rozhoduje a doplní znak „-“. Napríklad ak sa nevie rozhodnúť medzi indexom „1“ a „2“ uvedie „2-“, na označenie neistoty medzi indexmi „0“ a „1“ sa uvedie „1-“.

„?“ – uvádza sa, keď anotátor nevie určiť index prerušenia.

2. Tónové indexy

Venujme sa teraz schematickému znázorneniu možných melodických priebehov výpovedí – značenie „tónov“. Značenia pre popis melodického priebehu preberáme v slovenskom ToBI z predchádzajúcich cudzojazyčných vzorov.

2.1 Charakteristika jednotlivých tónových indexov

H* melodicky vysoko umiestnený akcent

L* melodicky nízko umiestnený akcent

!H* akcent umiestnený približne v strednom rozsahu melodickej krivky hovoriaceho, nasledujúci po predchádzajúcom vysokom akcente

L*+H melodicky nízko umiestnený akcent s následným stúpnutím na vysokú melodickú úroveň hovoriaceho na nasledujúcich slabikách

HiF0 najvyššie melodicky položená úroveň výpovede hovoriaceho, je základom a pomôckou najmä pre určenie stredného melodického rozsahu hovoriaceho

%L melodicky nízko položený začiatok výpovede hovoriaceho
%H melodicky vysoko položený začiatok výpovede hovoriaceho
H- melodicky vysoké ukončenie výpovede (pred prerušením typu „3“ alebo „4“)
L- melodicky nízke ukončenie výpovede (pred prerušením typu „3“ alebo „4“)
!H- ukončenie výpovede približne v strednom rozsahu melodickej krivky hovoriaceho (pred prerušením typu „3“ alebo „4“)
H% antikadencia na konci výpovede (prerušenie typu „4“)
L% konkluzívna kadencia na konci výpovede (prerušenie typu „4“)

V slovenskom ToBI sa berie do úvahy konštantný slovný prízvuk na prvej slabike[1] slovných celkov[2]. Z tohto dôvodu sa tónová anotácia uskutočňuje na prvých slabikách slovných celkov a pri výbere anotačných znakov sa vylučujú kombinácie typu L+H* a H+L*[3].

Zvláštnym prípadom sú proklitiky po pauze. Tieto, ak sú melodicky umiestnené mimo stredový rozsah hovoriaceho, označia sa vstupným znakom %L, alebo %H, v iných prípadoch sa proklitiky neanotujú a ostáva pre nich v platnosti značenie z predchádzajúceho tónového indexu.

Z uvedeného je zrejmé, že základným časovým prvkom v segmentácii reči pri ToBI anotácii v slovenčine bude úsek slabiky. Je to dané sylabickým charakterom slovenskej výslovnosti, ako aj viazaním dynamických príznakov reči na slabiku.

2.2 Možné realizácie melodických priebehov výpovedí v slovenčine

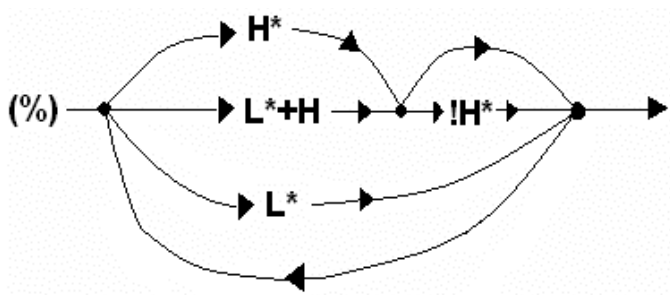

Obrázok č. 1. Schéma graficky znázorňuje všetky možné realizácie melodických priebehov úvodov a stredov výpovedí.

---

[1] vychádzame z úvah o anotovaní neutrálnej výslovnosti v slovenčine, v prípade niektorých nárečí, napr. niektorých východoslovenských, bude nutné vychádzať z iných predpokladov

[2] slovný celok je zvyčajne skupina slabík s jednou slabikou pod prízvukom – zvyčajne ide o jedno slovo, môže to však byť aj predložka + slovo, proklitika + slovo + enklitika a pod.

[3] v prípadoch typu „*do nekonečna*“, keď dochádza k posunutiu akcentu na prvú slabiku štvor- a viacslabičného slova, pre predložku ostáva v platnosti značenie z predchádzajúceho tónového indexu

Závery výpovedí sa v anglickom, nemeckom i ďalších ToBI systémoch už tradične značia systémom symbolov {L-, H-} + {L%, H%}. Prvá skupina sa používa pri označení výšky tónu v časovom úseku tesne pred prerušením výpovede a druhá skupina naznačuje aj zakončenie výpovede uspokojivou kadenciou, či antikadenciou. Prvá skupina sa využíva pri indexoch prerušenia typu „3“ a v kombinácii s druhou skupinou pri indexoch prerušenia typu „4“. Semikadencia, ako charakteristický prvok slovenčiny, je apriori obsiahnutá v značení indexu prerušenia typu „3“ a samostatne pre ňu nevyčleňujeme špeciálne značenie. V záveroch výpovedí je nutné rešpektovať prirodzený pokles melódie, ktorý súvisí s poklesom energie rečového prúdu – tento pokles sa v anotácii nezachytáva.

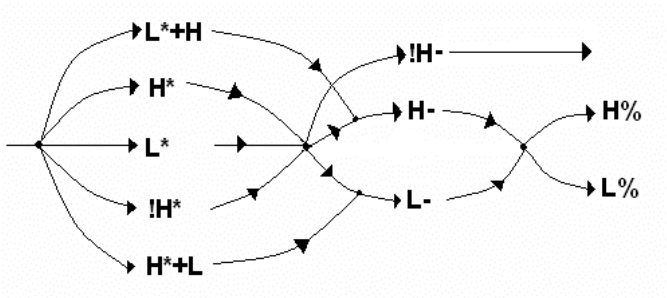

Obrázok č. 2. Schéma znázorňuje možné priebehy záverov výpovedí.

V našej koncepcii pri indexe prerušenia typu „3“ vymedzujeme tri možné prípady (pozri Tabuľku č. 1) a v prípade indexu označeného ako „4“ rozlišujeme štyri možné prípady (pozri Tabuľku č. 2).

Tabuľka č. 1. Pre prerušenia typu „3“ nastávajú tieto tri možné prípady:

L-	Melodicky nízko umiestnená semikadencia - štandardne v priraďovacích (parataktických) súvetiach.	*Ležím s knihou v posteli a nezunuje sa mi.* 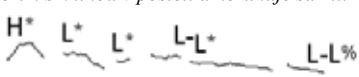
!H-	Semikadencia umiestnená v strednom melodickom rozsahu hovoriaceho – väčšina slovenských hypotaktických súvetí, ale i vnútri dlhších jednoduchých viet.	*Chcete sa s ním stretnúť a dať mu ten dar?*
H-	Melodicky vysoko umiestnená semikadencia - štandardne v zložených otázkach a niektorých druhoch podraďovacích súvetí (napríklad vylučovacie súvetia).	Už si ho nevšímala, ani mu eodpovedala.

Tabuľka č. 2. Pre prerušenia označené ako „4“ teda vymedzujeme tieto štyri možné prípady:

L-L%	Ukončenie vety uspokojivou kadenciou – štandardne oznamova-cie vety.	*Ležím s knihou v posteli a nezunuje sa mi.*
H-L%	Ukončenie vety melodicky vysoko s konkluzívnou kadenciou – oznamovacie vety, zvolacie vety.	*V y n e s s m e t i !*
L-H%	Ukončenie vety melodicky nízko s antikadenciou napr. zisťovacie otázky.	*Neprišiel?*
H-H%	Ukončenie vety melodicky vysoko s antikadenciou - štandardne zisťovacie otázky.	*Chcete sa s ním stretnúť a dať mu ten dar?*

Prípady H-H% a L-H% nás odkazujú k antikadencii a prípady L-L% a H-L% ku konkluzívnej kadencii.

4. Záver

Náš príspevok predstavuje len úvod a základné konvencie, z ktorých by mali vychádzať anotátori pracujúci v rámci slovenského ToBI. Pokúsili sme sa poukázať na základné a štandardné priebehy výpovedí vyskytujúce sa v slovenčine. Je zrejmé, že konkrétna realizácia výpovede a následná anotácia bude vždy závisieť od individuality hovoriaceho a môže sa odlišovať od štandardných situácií načrtnutých v tomto príspevku. Je však potrebné, aby sa anotátori zhodli na základných značeniach a pravidlách Sk-ToBI. Táto dohoda je nevyhnutná pre ďalšiu prácu na počítačovej analýze a syntéze ľudskej reči. Najmä z procesu počítačovej analýzy pri zavedenom zjednotenom systéme anotácie môžu profitovať aj iné vedné disciplíny (napr. verzológia). Základné pravidlá Sk-ToBI tak, ako boli prezentované v našom príspevku smerujú zároveň ku kompatibilite s obdobnými cudzojazyčnými systémami.

Literatúra

KRÁĽ, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Bratislava: SPN 1988. 632 s.
SABOL, Ján – KRÁĽ, Ábel: Fonetika a fonológia. Bratislava: SPN 1989. 392 s.

BAUMANN, Stefan – GRICE, Martine – BENZMÜLLER, Ralf: GToBI – a phonological system for the transcription of German intonation. In: Proceedings Prosody. Cracow, Speech Recognition and Synthesis Workshop 2000, s. 21 – 28.

BECKMAN, Mary – ELAM, Gayle: Guidelines for ToBI Labelling. Ohio State Univesity: Research Foundation 1993.

PAČESOVÁ, Jaroslava: Fonetika a fonologie současné angličtiny. Brno: Masarykova univerzita 1990. 155 s.

SILVERMAN, M. et al.: ToBI: A standard for labeling English prosody. In: Proceedings of the 2nd International Conference of Spoken Language Processing. Canada: Banff 1992, s. 867 - 870.

Jauchim Fedarovič Karski – zakladateľ bieloruskej jazykovedy

(Príspevok odznel na XV. kolokviu mladých jazykovedcov 7. – 9. 12. 2005 v Tajove.)

Ivana Džundová

Inštitút rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky,
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Bieloruský jazyk ako súčasť východoslovanskej vetvy slovanských jazykov patrí do kontextu slavistického skúmania. Na základe možností, ktoré slavistika ako veda ponúka možno sledovať jazyk, literatúru, kultúru, históriu i geografiu. Prepojením všetkých týchto možností je život a dielo zakladateľa bieloruskej jazykovedy Jauchima F. Karského (1861 – 1931), ktorý bol nielen jazykovedcom, ale aj paleografom, etnografom, dialektológom, folkloristom, literárnym vedcom, historikom, kritikom a samozrejme slavistom. Podstatnú časť života venoval štúdiu a opisu bieloruského jazyka vo všetkých jeho podobách, a tak ako prvý bieloruský akademik podal syntetický obraz bielorusistiky.

Jauchim F. Navicki-Karski sa narodil 1. januára 1861 v dedine Laša v Hrodzenskej oblasti. Pochádzal z učiteľskej rodiny, a tak sa často sťahovali po viacerých oblastiach Bieloruska. Už v tomto období vnímal prvé dialektologické rozdiely v jazyku rôznych miest. Meno Jauchim pochádza z gréckeho „euphemos“, čo znamená nábožný, svätý a vybrala mu ho matkina rodina, ktorá pochádzala z kruhov národnej inteligencie. Predpokladá sa, že ho natoľko ovplyvnili, že si sám vybral práve matkino priezvisko ako meno, ktoré ho neskôr preslávilo a pod ktorým vydal tisícky svojich prác. Biografické údaje o Karskom sú veľmi vzácne, pretože sám vedec trpel akousi neochotou písať autobiografiu, či memoáre. Tvrdil, že na opisovanie svojho vlastného života sa treba priveľmi milovať. Svoj život zasvätil vedeckým prácam a práve tie nesú stopy tej pravej autobiografie, praktickej a nie teoretickej. Základné vzdelanie získal J. Navicki-

-Karski v Jatranskom národnom učilišti, odkiaľ postúpil v roku 1874 na Minské duchovné lýceum, pretože ho otec ako chudobný dedinský učiteľ nemohol dať študovať na gymnázium. Život v Minsku bol pre Karského ako chudobného študenta veľmi ťažký, dokonca ani len cez prázdniny nemohol odcestovať za rodinou, lebo na to nemal vhodné oblečenie. Pomáhal si súkromným doučovaním a podľa spomienok jeho vnučky sa traduje príbeh, ako práve týmto doučovaním zarobil rodine na koňa, ktorý bol v danom období nevyhnutnosťou i bohatstvom zároveň. V roku 1881 sa prihlásil na Nežynský historicko-filologický inštitút pod matkiným priezviskom, ktoré si vybral, aby sa vôbec mohol stať študentom, keďže jeho „staré" meno bolo známe už z predchádzajúceho demokratického ruchu. V tomto období, keď študoval na slovansko-ruskej katedre pod novým menom si

vybral svoju životnú cestu za osudom vlasti. Vďaka prvotnému „duchovnému" vzdelaniu ovládal staroslovienčinu a starú gréčtinu, ktoré sú neodmysliteľnou súčasťou jazykovedného vzdelania. Práve v rámci týchto štúdií, už v roku 1883 publikoval svoju prvú jazykovú prácu, recenziu na prácu M. Badrova **Слово „человек" в производствах**, ktorú mu vydal Ruskij filologičeskij vestnik vo Voroneži. J. Karski žil svoj študentský život v podmienkach intenzívneho formovania sa bieloruskej národnosti, v období boja za sociálnu existenciu a národnú hrdosť, takže jeho výber stať sa „*народазнаўцам*", teda znalcom národa, bol prirodzeným dôsledkom okolností.

Svoje rozhodnutie sledovať všetky podoby bieloruského života zdôvodnil už v prvej vedeckej práci **Обзор звуков и форм белорусской речи**, ktorá vyšla v Moskve roku 1885 a ktorou vlastne ukončil Nežynský inštitút, pretože to bola zároveň jeho diplomová práca. Už toto prvé dielo bolo prekvapením pre vtedajšiu slavistiku, pretože po prvýkrát opisovalo bieloruský jazyk na všetkých úrovniach, nie ako osamotený jav, ale v kontexte histórie a priestoru. Predchádzajúce práce o bieloruštine boli väčšinou slovníkového, respektíve folklórneho charakteru (Ch. Šymkevič, I. Nasovič), takže sa Karski vo svojom mladom veku (vtedy mal len 24 rokov) preslávil nielen precíznou, ale aj originálnou prácou. Hneď vtedy dostal možnosť rozvíjať svoju prácu, pretože vedenie Nežynského inštitútu mu ponúklo miesto i priestor pre písanie dizertácie, ale Karski to odmietol, pretože sa konečne chcel zbaviť nedostatku a pomôcť svojej rodine. Odišiel do Vilniusu, kde pôsobil ako učiteľ ruského a staroslovienskeho jazyka na gymnáziu, postupne prednášal aj ruskú literatúru. Počas pedagogickej činnosti sa venoval samoštúdiu staroruských letopisov, kroník, preložených i originálnych umeleckých textov, ktoré mu prinášali svedectvo minulosti a boli zdrojom poznania vtedajšej súčasnosti. Okrem umeleckých a historických textov sledoval aj už vydané práce o bieloruštine, ktoré objektívne hodnotil a lingvisticky upravoval. Takýmto spôsobom rozoberal práce napríklad I. Nasoviča, P. Šejna, S. Mikuckého a ďalších.

Karského práca **Обзор звуков и форм белорусской речи** priniesla jedno dôležité zistenie nielen pre jeho vlastnú krajinu, ale pre celý slavistický svet.

Okrem osobného priznania, že je Bielorus – „*будучи природным белоруссом...*“, obsahuje aj odvážne tvrdenie: „*...белорусское наречие должно считаться самостоятельным: совокупность его характерных черт не повторяется ни в одном славянском языке*.“ (Januškevič, 1998. s. 154). Týmto bol položený základ vedeckého výskumu samostatného bieloruského jazyka. Aj vďaka tomuto vedeckému prínosu sa práca spolu s ďalšou **К истории звуков и форм белорусской речи** (Varšava, 1893) stala súčasťou Karského magisterskej dizertácie, ktorú obhájil 23. októbra 1893 na Kyjevskej univerzite. Táto dizertácia nebola prelomovou len po obsahovej stránke, ale predovšetkým preto, že to bola vôbec prvá dizertácia o bieloruštine.

Svojimi mnohými prevažne bielorusistickými prácami sa Karski zviditeľnil vo vedeckom i slavistickom svete. Donedávna mu pripisovali autorstvo viac ako osemsto vedeckých prác, monografií, štúdií a článkov, ale keďže ešte stále sa objavujú nové a nové diela, ktoré rozširujú jeho bibliografiu, dnes je to vedec, ktorého diela sa počítajú na tisícky. Jedným z veľmi známych diel je konfrontačná práca **Грамматика древнего церковнославянского языка сравнительно с русским** (Vilnius, 1888), ktorá len do októbrovej revolúcie roku 1917 uzrela svetlo sveta až v devätnástich vydaniach (Vilnius, Varšava). Medzi posledné diela objavené až v 90. rokoch 20. storočia patria práce **Пособие при изучении русского языка и словесности** (1886) a **Православные святыни г. Вилни** (1899), ktoré sú svedectvom o živote vedca vo vilniuskom prostredí, ktoré bolo v tom období centrom tzv. severo-zapadnogo kraja. Práve o tomto úseku vedcovho života jeho manželka Zosja Scepuržynskaja povedala, že to bolo najkrajšie obdobie. Aj keď sa Karski už pripravoval na doktorandskú dizertáciu, bolo to veselé obdobie spojené s divadlom, karnevalmi a častými návštevami v ich dome, kde sa mu dostávalo aj pracovného uznania.

V roku 1893 odchádza J. Karski do Poľska pracovať na Varšavskú univerzitu, kde od 1. februára pôsobil ako lektor ruského jazyka. Varšava sa mu stala osudnou a ostal tu 18 rokov, teda až do začiatku prvej svetovej vojny. Práve tu sa stal profesorom ruského a staroslovienského jazyka, histórie ruskej literatúry a začal prednášať slovanskú paleografiu, ruskú dialektológiu a gramatiku cirkevnej slovančiny. Vo Varšave sa mu dostalo uznania aj vo forme kariérneho postupu, pretože ho až dvakrát zvolili za rektora a to v rokoch 1905 a 1908. Práca na univerzite ho napĺňala, ale nemôžeme povedať, že do Poľska odišiel len za vedou. Pracovať tam šiel aj z čisto praktických dôvodov, aby zabezpečil rodinu (v tom čase mal už tri deti – dvoch synov Sjarheja a Jauhena a dcéru Natallju), keďže podľa zákonov ruského impéria bola práca v poľskej gubernii ocenená za prvých päť rokov 25% štátnej odmeny a po ďalších piatich rokoch až 50%. V každom prípade, J. Karski dokázal svojim deťom poskytnúť oveľa viac, ako sa dostávalo jemu a zabezpečil, aby nikdy nepocítili biedu, ktorou trpel on sám.

Ako vedec bol oceňovaný nielen finančne, ale, samozrejme, aj odborne. Už v roku 1894 Karského prácu ocenila aj Ruská geografická spoločnosť, keď mu

udelila Veľkú zlatú medailu. V tomto období sa začala jeho obnovená spolupráca s profesorom Aleksejom Ivanovičom Sabalevskim, ktorý bol pôvodne recenzentom jeho diplomovej práce. Sabalevski sa stal jeho poradcom pri výbere doktorskej dizertácie. J. Karski sa v tom čase venoval predovšetkým tzv. západoruskému jazyku, čo je vlastne synonymum k termínu starobieloruský jazyk a vydal práce **К вопросу о розработке старого западнорусского наречия** (1893), **О языке так называемых Литовских летописей** (1894), **Особенности письма и языка Мстиславова Евангелия** (1895). Práve v súvislosti s týmto odborným smerovaním mu Sabalevski pomohol vybrať tému dizertácie **Западнорусские переводы псалтыря в XV – XVII веках**. Práca bola dokončená už v januári 1897 a Karski ju chcel obhájiť hneď v lete, ale nebolo mu to umožnené, pretože prebiehala korunovácia nového ruského cára Mikuláša II., takže obhajoba bola odložená na jeseň. Medzitým však Karski napísal ďalšie cenné dielo **Программы для собирания особенностей белорусского наречия** (1896). V novembri 1896 získal titul doktora ruskej slovesnosti na Moskovskej univerzite a vzápätí si ho Archeografická komisia Moskovského archeologického tovarišstva vybrala za svojho priateľa, čím vlastne uznala jeho prínos pri spoznávaní staroslovienskej gramotnosti. Avšak práve doktorská dizertácia dala priamy a konečný smer jeho práci. Porovnával v nej starobieloruský, staroslovienský a poľský jazyk a definitívne si vybral za svoj odbor bielorusistiku. Jeho najbližším cieľom sa stal vedecký výskum starobieloruských písomných pamiatok.

S prácou s historickými textami sa nevyhnutne spája paleografický výskum. Paleografia ako historicko-filologická disciplína sleduje vonkajšie príznaky starožitných rukopisných pamiatok, aby bolo možné určiť čas a miesto ich vzniku, ako aj určiť ich pravosť, pretože pri historických textoch vždy existuje riziko falzifikátov. J. Karski sa venoval predovšetkým výskumu hlások, ich zmenám v čase a priestore. Aj v tomto smere mu patrí bieloruské prvenstvo, pretože paleografiou sa v tomto kontexte pred ním nikto nezaoberal. Za svoje výskumné práce **Из лекций по славянской кирилловской палеографии** (1987), **Очерк славянской кирилловской палеографии: Из лекций, читанных в Варшавском университете** (1901) ho petrohradská akadémia vied ocenila malou Lomonosovovou prémiou. Karského kniha **Образцы славянского кирилловского письма с X по XVII век** (1901-1902) sa stala vzorom pre všetkých ďalších vedcov a spisovateľov, ktorí sa chceli zaoberať písmom, pretože práve v nej priniesol nielen obsahové, ale aj estetické bohatstvo v podobách iniciál a ornamentov.

Jazykový výskum J. Karski rozšíril aj o koncepciu vyznačenia geografického teritória, čím len potvrdil svoju odbornosť: „*Основой для определения границ Белорусской области у нас исключительно служит язык*“ (s.159, r.1998, J. Januškevič). Sám vedec spoznal celé Bielorusko, rôznymi spôsobmi navštívil okolo 114 miest svojej krajiny, zozbieral unikátny materiál o živej bieloruskej reči priamo v miestach jej používania, určil jazykovo-etnickú hra-

nicu blízkych slovanských národov. Výsledkom tejto práce bolo určenie 70 miest kde „*белорусскую речь знают*“, a teda po prvýkrát bol vedecky opísaný areál osídlenia Bielorusov na jazykovom základe. Podľa týchto výsledkov bola vytvorená etnografická mapa Bieloruska, ktorá sa stala súčasťou prvej časti Karského celoživotného monumentálneho diela **Беларусы – Введение в изучение языка и народной словесности** (Varšava, 1903). Táto prvá časť bola akýmsi osobitným úvodom do vedy zvanej bielorusistika, okrem toho priniesla spracovanie bieloruskej histórie a podrobný opis osídlenia, respektíve etnografických hraníc bieloruského národa. Vedecký svet obohatila o chýbajúcu bibliografiu, ktorá sa stala praktickou pomôckou pre širokú verejnosť.

Práca bola vo všeobecnosti veľmi pozitívne prijatá a tak Karski pokračoval vo svojom výskume a čoskoro sa objavila druhá časť „Bielorusov“: **Язык белорусского племени**, ktorá pozostávala z troch postupných vydaní: **I. Исторический очерк звуков белорусского наречия** (1908), **II. Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском наречии** (1911) a **III. Очерки синтаксиса белорусского наречия** (1912). Prvá časť je venovaná detailnému historickému rozboru bieloruských hlások, druhá morfológii a tretia rozoberá syntax bieloruského jazyka. Takýmto spôsobom sleduje cestu bieloruštiny od jej vzniku cez ustanovenie ako jazyka svojho národa, obnovuje starobieloruské formy a zároveň všetky svoje tvrdenia dokumentuje tisíckami príkladov zo starých písomných pamiatok ako i z diel svojich súčasníkov. Hlboký záujem dokazujú aj odborné výklady málo používaných, neznámych slov a výrazov. Syntaktická časť práce rozoberá všetky druhy viet používaných v živom bieloruskom jazyku, podáva ucelený podrobný obraz, keď postupuje od jednoslovných viet až k zloženým súvetiam.

Systém, analýza a dôslednosť charakterizujú každú prácu J. Karského. Podľa spomienok jeho detí a vnukov to bol človek veľmi poriadkumilovný s obrovskou dávkou sebadisciplíny. Jeho jazyk bol výrazný, presný a zrozumiteľný. Jediná spomienka

dcéry na otca je spojená s jeho tvárou za písacím stolom, kde pracoval každodenne a s veľkým odhodlaním. Spomína si, ako niekedy len na jednej strane slávnych „Bielorusov“ bolo okolo päťdesiat príkladov bieloruskej reči, čo je naozaj podrobná práca, ak vieme, že každá časť „Bielorusov“ má približne 400 strán. V tom čase už Karski aj dobrovoľne a bezplatne redigoval Ruskij filologičeskij vestnik.

Tretiu časť „Bielorusov“ zastihla revolúcia, a tak do nepokojov vyšla len časť **I. Народная поэзия** (Moskva, 1916). V rokoch 1915 – 1916 sa Kraski ocitol v Rostove na Done, kde bola evakuovaná celá varšavská univerzita. Keď sa roku 1916 stal členom Imperátorskej Akadémie vied, odcestoval do Petrohradu. Koncom roka 1917 sa však zúčastnil prvého „všebieloruského zjazdu“ v Minsku, na zhromaždení prehováral k ľudu, objasnil svoje zistenia ohľadom osídlenia a geografickej mapy. Tým si vyslúžil titul „starešina“ tohoto zjazdu Bielorusov a práve tam sa začala jeho cesta za slobodným Bieloruskom. Stal sa

podporovateľom národného obrodenia a vzniku samostatného Bieloruska ako jedného z európskych štátov. Bol jedným z prvých profesorov vzniknutého Minského pedagogického inštitútu. Druhé vydanie tretej časti „Bielorusov“ vyšlo v Petrohrade pod názvom **Старая западнорусская словесность** (1921) a venuje sa predovšetkým funkcii národného jazyka západnej Rusi v úlohe literárneho jazyka. Podrobne charakterizuje písomníctvo, ktoré vzniklo na bieloruskom území – od prvej tlačenej knihy F. Skarynu až po jeho súčasníkov publikujúcich predovšetkým v časopisoch Naša dolja a Naša niva. Na základe tejto práce, ktorá ako prvá podáva ucelený obraz bieloruskej literatúry je jasné, že sa Karski počíta ako zakladateľ literárnej vedy v Bielorusku. V treťom vydaní **Художественная литература на народном языке** (1922) len upevňuje svoju pozíciu literárneho vedca a predstavuje sa ako folklorista, pretože tu podáva obraz bieloruskej literatúry od textov ľudovej slovesnosti až po súčasnú umeleckú tvorbu Je to dôkladná analýza textov od 17. storočia po posledné dni pred vydaním knihy. Kompletná tretia časť nesie názov **Народная словесность**.

J. F. Karskému sa podarilo splniť plán – priniesol ucelený obraz tvorby, národného ducha, hodnotnej reči a dokázal bieloruskú neopakovateľnosť a nenapodobiteľnosť, teda odlišnosť od susedov, čím naplnil myšlienku samostatného slovanského národa. Aj keď bola táto siedma kniha poslednou, určite to nebolo z autorovej vôle, lebo už v nej prezentoval svoj veľký plán pokračovať v encyklopédii bielorusistiky. Mal predstavu o vytvorení dialektologického atlasu ruského, bieloruského a ukrajinského jazyka, plánoval kompletný výkladový slovník bieloruštiny a slovník bieloruských spisovateľov. Pre štvrtú časť „Bielorusov“ mal už aj meno – **Слоўнік беларускай мовы**.

Rastúca sila národného obrodenia sa prejavovala aj v praktickom živote a jedným z prejavov „bieloruskosti“ malo byť vytvorenie novej univerzity v Minsku. Karski v Petrohrade sa, so spolupracovníkmi Uladzimiram Pičetom v Moskve a Jazepom Dylom v Minsku, zaslúžil o vznik Inštitútu bieloruskej kultúry, ktorý práve od Karského dostal do vienka bohatú knižnicu, ktorú si vedec celý život namáhavo budoval. Aj touto prácou sa stával pre sovietsku vládu, čím ďalej tým menej pohodlným. Prejavilo sa to jeho odvolaním z postu riaditeľa Múzea etnografie Ruskej Akadémie vied v roku 1930, napriek tomu, že tam dlhoročne pôsobil a že ho rok predtým (1929) Česká Akadémia vied vybrala za svojho člena. To bol však len začiatok krutého osudu, ktorý na akademika čakal. Poslednou ranou pre vedca bol výsmech a znehodnotenie jeho práce v minskom časopise Hviezda a moskovskej Pravde, pretože tieto vyjadrenia mali vplyv aj na spoločenskú mienku. Po uverejnení viacerých falošných informácií sa Karski už nevedel brániť a nakoniec to nevydržalo ani jeho srdce. Zomrel 29. apríla 1931.

Veľký prínos, mohutné dielo a v neposlednom rade silná osobnosť J. Karského je aj dnes len veľmi málo známa, či už medzi slavistami, alebo lingvistami. Pravdepodobne je veľa z jeho diel ešte neobjavených, ale keďže ani tie

objavené nie sú preštudované, všetko má svoj čas. Rodná dedina Karského dnes zíva prázdnotou aj keď v mestách, kde študoval – Hrodno (Bielorusko) a Nežyn (Ukrajina) – sa každoročne konajú medzinárodné konferencie tzv. „Karskija čitanni". Jeho práca je dodnes aktuálna – dokazovať samostatnosť Bielorusov, študovať ich jazyk a literatúru je dnes takisto potrebné ako v období národného obrodenia. Aj keď sa Karski v podstate nakoniec odklonil od názoru, že Bielorusi sú samostatný slovanský národ tvrdením, že bieloruština má regionálny charakter, jeho prínos je obrovský. Treba povedať, že všetky svoje diela napísal v ruštine, ktorú používal ako jazyk vhodný na opísanie bieloruštiny, pretože na jednej strane oba jazyky sú veľmi podobné, teda zrozumiteľné, a na druhej strane práve pomocou príbuznosti dokázal ich odlišnosť. Poukázal na to, že rozdiely nie sú až také malé, respektíve zanedbateľné.

V bieloruskom kontexte patrí Karskému prvenstvo vo viacerých sférach, v slavistickom kontexte je to vedec, ktorý ukázal svetu ďalší samostatný slovanský národ – Bielorusov.

Literatúra

BULACHOV, M. H.: Jefimij Fedorovič Karskij: Žizň, naučnaja i obščestvennaja dejateľnosť. Minsk: Izdateľstvo BGU im. V. I. Lenina 1981. 271 s.

JANUŠKEVIČ, Jazep: Kalumb Belarusi. In: Polymja, 1998, č. 1, s. 142 – 178.

KARSKI, J. F.: Belarusi. Minsk: Belaruski knihazbor 2001. 640s.

PLOTNIKAV, B. A. – ANTAŇUK, L. V.: Belaruskaja mova. Linhvističny kampendyum. Minsk: Knižnyj dom 2003. 671s.

Niektoré črty osobnosti Alexandra V. Isačenka z pohľadu korešpondencie s Ľubomírom Ďurovičom

Monika Franková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta UK

„Moje meno pochádza nie od Isakij, ale od Isaja a v XVIII. stor. sa písalo Isajčenko. ...A kto má také imia-otčestvo? Predsa Solženicyn."[1]

Príspevok vychádza z korešpondencie A. V. Isačenka s Ľ. Ďurovičom, ktorú Ľ. Ďurovič venoval Záhorskému múzeu v Skalici. Ide o 143 Isačenkových listov napísaných v rozmedzí rokov 1957 - 1978 (do Isačenkovej smrti). Keďže uvedený materiál dokumentuje len istý úsek Isačenkovho života, pri kompletizovaní

[1] List z 31. 11. 1974

širšieho spektra údajov sa opierame o svedectvá a štúdie profesora Ďurovača. Korešpondencia predstavuje súhrn fragmentov, ktoré dokumentujú pracovnú i osobnú sféru Isačenkovho pestrého života (vzťahy s blízkymi ľuďmi, záľuby ako rybačka, príroda a pod.), preto i príspevok predstavuje len mozaiku javov, ktoré pokladáme za dôležité alebo zaujímavé. Zameriavame sa na Isačenka ako na jazykovedca, všímame si jeho profesný život. Z listov sa dozvedáme o súkromných vzťahoch s niektorými jazykovedcami (Ľ. Ďurovičom, L. Kopeckým, H.H. Bielfeldtom, D. S. Worthom- súkromné návštevy, spoločne trávené chvíle v prírode s rodinnými príslušníkmi a pod.), na druhej strane tu nachádzame narážky na niektoré osoby z vedeckého života, tie majú politický charakter alebo poukazujú na ich odbornú neznalosť. Zaznieva tu i kritický tón na adresu niektorých sovietskych lingvistov. Vyjadruje sa k pomerom v slavistických inštitútoch v Čechách, Nemecku, Amerike, a to z hľadiska odbornosti pracoviska, personálneho obsadenia či politických vplyvov. My sa však zameriavame na iné oblasti. V príspevku si všímame niekoľko pôsobísk Isačenka, teda miest, v ktorých sa zdržal dlhodobo či krátkodobo ako vyučujúci či prednášajúci. Pozornosť venujeme aj založeniu jazykovedného časopisu Russian linguistics. V ďalšej časti podávame náčrt pracovných vzťahov Isačenka s niektorými jazykovedcami, o ktorých sa v korešpondencii zmieňuje. V závere sa len selektívne venujeme jeho bibliografii, a to najmä vzhľadom na korešpondenciu, a okrajovo si všímame niektoré oblasti jazykovedy, v ktorých bol činný. Patrí tu nepochybne oblasť morfológie a s tým súvisiaci Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim, ktorý predstavuje vzácne dielo v slovakistike. Potrebné je spomenúť aj oblasť fonetiky, a to najmä prácu na spektrografii slovenských samohlások, výsledkom ktorej je dielo Spektrografická analýza slovenských hlások z roku 1968. Listy sú písané v slovenčine, ruštine, nemčine a angličtine, majú hybridný charakter, keďže sú bohaté na bohemizmy, anglicizmy, rusizmy a často sa v nich vyskytujú i latinské zvraty. V prípade citácií ponechávame jazykovú stránku Isačenkových listov v origináli, modifikujeme len pravopis listov podľa platnej kodifikácie.

1. Pôsobiská Alexandra V. Isačenka

Aleksander Vasiľjevič Isačenko sa narodil 21. decembra 1910 v Petrohrade. Ako desaťročný odchádza s rodičmi do Klagenfurtu v Rakúsku. A práve Rakúsko ovplyvní jeho budúce smerovanie. Štúdium na Viedenskej univerzite pod vedením N. Trubeckého formuje mladého študenta na jazykovedca. Isačenko nadobudne nielen germanistickú a slavistickú, ale aj indologickú a indoeuropeistickú jazykovednú prípravu a cez osobnosť Trubeckého, spoluzakladateľa Pražského lingvistického krúžku, osvojí si metodológiu štrukturalizmu. Venuje sa slovanským dialektom a etnografii v Korutánsku[2] a Burgenlande, zároveň sa

[2] ĎUROVIČ, Ľubomír: Prof. A.V. Isačenko päťdesiatročný. In: Československá rusistika, 1956, roč. 1, s. 29

však prehlbuje jeho záujem o fonológiu. V roku 1937 obháji dizertačnú prácu **Les parlers slovènes de Podjunje en Carinthie** v Paríži a o dva roky neskôr sa stáva docentom na Univerzite v Ľubľane obhájením práce **Narečje vasi Sele na Rožu**, ktorá, ako to sám spomína[3], predstavuje prvú štrukturalistickú dialektologickú prácu. Tu sa zrodí aj vzácna a dovtedy jediná monografia tohto druhu v Slovinsku **Slovenski verz** /Slovinský verš/**.**

Najmä zásluhou prof. Ľ. Nováka smerujú v r. 1941 Isačenkove kroky do Bratislavy, kde sa stretáva s komplikáciami. *„Hoci sa tu počítalo s jeho prechodom na univerzitu, úrady klérofašistického tzv. slovenského štátu mu po dva roky nedali právo prednášať, a keď mu konečne uznali habilitáciu z Ľubľany, musel sa až do oslobodenia uspokojiť v podstate s vyučovaním praktickej ruštiny na bývalej Vysokej obchodnej škole.“* [4] Ďalej sa dozvedáme, že ako predstaviteľa protifašisticky orientovanej inteligencie ho fašistické úrady vypočúvajú a na jar 1945 ho napokon zaistí gestapo a len zásluhou sovietskej armády sa opäť dostáva na slobodu. V 40. rokoch sa stáva významnou práca o pôvode Frizinských pamiatok, v ktorej popiera ich slovinský pôvod a spája ho so staroslovienčinou a hornou nemčinou. Tým si zrejme pohnevá istý okruh slovinských lingvistov a k zmiereniu s nimi dochádza až po niekoľkých rokoch, v liste z 27. mája 1975 píše*: „Ja som tu mal jeden z najväčších morálnych triumfov života, keď ma Ljubljanska univerzita a akadémia pozvali na prednášky. Je príznačné, že iniciátormi neboli moji vtedajší vrstovníci, ale aj moji vtedajší žiaci... Vieš, že ma vtedy verteuflovali za Frizinske pamiatky a že Kolarič písal o „nevedeckosti“... Prednášky ale sa premenili na triumfálny návrat, kde predsedajúci na konci konštatoval, že moja slovinčina a znalosť tamojších pomerov ja taká, že navrhuje, aby som bol „nazaj nostrificiran na Slovensko“. Moja slovinčina sa skutočne zlepšila od čias pražských a mládež mi robila nicht enden wollende Ovationen. A čo je viac: začali so mnou rokovať o spolupráci na novom, no tentokrát „vedeckom“ (to je narážka na Kolariča) vydaní Frizinských pamiatok. Mám stochutí sa tam presťahovať...a pôsobiť ako Gastprofessor. Skrátka: bol to come back, ako stojí v knižke, a ja z toho mám úžasné zadosťučinenie (spolu s novým vydaním Slovenského verza /Slovinského verša - pozn. autora/, kt. ostal povinnou lektúrou pre všetkých slovinistov).“*

Počas jeho pôsobenia v Bratislave v polovici štyridsiatych rokov bol založený Bratislavský lingvistický krúžok. Keďže nemal stále miesto, po odchode z Bratislavy pôsobí ešte v Ľubľane, Olomouci, Berlíne, prednáša na škandinávskych univerzitách, ďalej na Kalifornskej, Michiganskej a Jalskej univerzite, a samozrejme sa vracia na pôdu Univerzity v Klagenfurte. Na obdobie, ktoré je predmetom korešpondencie, sa vzťahujú tieto pôsobiská: 1957- 1958 Olomouc/Palackého univerzita, 1960 Olomouc/Praha/Berlín, 1961 Olomouc/Berlín,

[3] List z 22.1. 1975

[4] ĎUROVIČ, Ľubomír: Prof. A.V. Isačenko päťdesiatročný. In: Československá rusistika, 1956, roč. 1, s. 29

1966 Praha, 1967 California/Michigan, 1973-1974 Klagenfurt, 1975 Klagenfurt/Kalifornia, 1976 Kalifornia/Klagenfurt, 1977-1978 Klagenfurt. Na mnohých miestach korešpondencie vykresľuje priebeh a výsledky svojej práce, vynikajúce vzťahy s kolegami aj so študentmi, ktorých vedie a zasväcuje do tajov jazykovedy. *„Moja práca sa rozbehla naplno. Skupina nemeckej štrukturálnej gramatiky pracuje skvele, chystáme tézy pre krátku gramatiku...Okrem povinností v Akadémii, kde som práve dokončil dva cykly prednášok o lexikológii a o vzniku národných jazykov, som plne zapojený do práce germanistického ústavu na Humboldtovej univerzite, kde uvádzam mládež /asistentov/ do štrukturalizmu, ďalej na Institut für Sprachunterricht, kde vediem niekoľko doktorských prác, v Postupimi, kde robím rusistiku pravidelne každý týždeň, a od nedávna aj v Lipsku, kde 14-denne /každých 14 dní- pozn. autora/ prednášam na Institut für allgemein. Sprachwissenschaft a na Dolmetschinstitut Univerz. Karla Marxa."*[5]

2. Časopis Russian linguistics

Nepochybne dôležitým momentom v dejinách rusistiky je založenie časopisu Russian linguistics (RL). Rozhodnutie vydávať nezávislý jazykovedný časopis, ktorý by sa týkal ruského jazyka, padlo v apríli 1973, a to v konštelácii Isačenko, Ďurovič a Saľnikov (ruský Rakúšan).[6] Koncom roka 1973 prebiehajú prípravy na túto veľkú udalosť. Zapĺňajú sa miesta redakčného kolégia /B. A. Uspenskij a R. Růžička/, prebieha korešpondencia s Bogusławskim a Oliverim, dohaduje sa podoba rukopisu a rozsah rôznych typov článkov[7], zbiera sa potrebný materiál a uvažuje sa o počte a rozsahu jednotlivých čísel RL /4 čísla po 125 strán, teda 500 strán ročne/.[8] Isačenko pokladá za dôležité oficiálne informovať o zrode nového časopisu cez Jazykovedný ústav AV ZSSR v Moskve aj F. P. Filina, s ktorým navzájom nesympatizujú, zodpovedného za už vychádzajúci časopis Voprosy jazykoznanija. V korešpondencii sa nachádza odpoveď Filina a Panfilova, ktorá má štipľavý charakter. Blahoželajú ku vzniku nového rusistického časopisu a dúfajú, že sa časopis bude vydávať na potrebnej vedeckej úrovni a bude zaujímavý pre špecialistov.[9] Štipľavejšia je hádam odpoveď Isačenka, ktorý v mene členov redakčnej rady odkazuje Filinovi, že zárukou odbornej úrovne časopisu je nepochybne odborný profil vydavateľa. Ubezpečuje ho, že články nebudú mať marrovský charakter. Zároveň mu pripomína, že sa naňho neobracal so žiadosťou o hodnotenie kvality, ale s návrhom spoluprá-

[5] List z 9. 5. 1961

[6] Ďurovič, Ľubomír: O vozniknovenii žurnala Russian Linguistics. In: Všeobecná jazykoveda a slavistika. Vybrané štúdie II. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 2005, s. 358-368

[7] List zo 4. 12. 1973

[8] List z 19. 2. 1974

[9] List zo 7. 2. 1974

ce. Vyzdvihuje prvenstvo a jedinečnosť časopisu, čo sa týka zamerania na teoretické otázky ruského jazyka.[10]

Prvé číslo je pripravené a odoslané, hoci ho čaká ešte rad korektúr. *„Vydavateľstvo Dordrecht-Reidel rozhodlo, že zväzok bude mať (zatiaľ) 400 strán...“* Isačenko sa zamýšľa nad skratkou RL, ktorá je už obsadená novým časopisom RUSSIAN LITERATURE. V súvislosti so záujmom mnohých prispievateľov (napr. prof. Segal/ Jeruzalem; V. A. Levinton/ Leningrad) o poetiku by vraj prichádzal do úvahy i názov RUSSIAN LINGUISTICS AND POETICS.[11] Ako sa neskôr ukáže, „po dlhých debatách“[12] so spolupracovníkmi ostáva ponechaný názov RUSSIAN LINGUISTICS. Jeho prvé číslo /v prípravnej fáze/ pokladá Isačenko za slušné a zároveň si uvedomuje potrebu získať viacerých spolupracovníkov, čo sa nedá zorganizovať len tak.[13] Rukopisov je neúrekom, horšie je to s recenzentmi. *„Mám dojem, že publikum ešte akosi nebolo ochotné vziať na vedomie existenciu RL, nedôveruje, že sa uskutoční. Myslím, že po prvom čísle (prvých číslach) sa to zlepší a že budeme dostávať stálych spolurecenzentov... Máme nových členov: Jaksche/ Frinourg, E. Wendel/ Regensburg, W. Witkowski/ Kraków.“*[14] Členov a prispievateľov si Isačenko vyberá starostlivo, záleží mu na kvalite časopisu o to viac, že prvé číslo je obmedzené aj kvantitatívne, a to len na rovných sto strán.[15]

Keďže Isačenko má množstvo materiálu, uvažuje o možnosti koncipovať jednotlivé čísla RL obsahovo homogénne. V tejto súvislosti treba pripomenúť, že tematickým favoritom by bola jednoznačne poetika: *„Prekvapuje úžasný záujem o poetiku, a ak by sme nemali toto, mali by sme otvoriť zvláštny časopis pre poetiku.“*[16]

S prvým číslom RL súvisí aj otázka jeho distribúcie. Isačenko má najprv v úmysle ponechať túto úlohu na vydavateľstvo, od ktorého očakáva nadviazanie kontaktov v ZSSR, Česko-Slovensku, Poľsku, ako aj s inými rôznymi európskymi univerzitami. V Prahe s objednávaním váhajú, Univerzitná knižnica v Bratislave, naopak, prejavuje záujem. Ďalšou možnosťou sprístupnenia časopisu čo najširšej verejnosti by bolo jeho umiestnenie v ústavoch, na katedrách či v knižniciach (u zodpovedných osôb) prostredníctvom samotných členov redakčného kolégia, ktorí by zodpovedali aspoň za jeden ústav za železnou oponou. Potreba rozšíriť pôsobenie časopisu vyplýva aj z faktu, že Isačenko, ani Ďurovič nemôžu publikovať v už existujúcom sovietskom časopise Voprosy jazykoznanija.[17] V Poľsku zodpovedá za výmenu RL za poľský odborný

[10] List z 5. 4. 1974
[11] List z 30. 3. 1974
[12] List z 12. 4. 1974
[13] List z 20. 5. 1974
[14] List z 30. 5. 1974
[15] List z 30. 5. 1974
[16] List z 8. 6. 1974
[17] List z 13. 6. 1974

časopis Studia Rossica Poznanienses jazykovedec Witkowski, Uspenskij zastrešuje distribúciu na dve katedry a niektoré inštitúty v Moskve a vo vtedajšom Leningrade.[18] Druhé číslo je už bez účasti Uspenského v redakčnej rade. Hoci ako príčinu uvádza zdravotné problémy, dôvod má, ako sa zdá, politický charakter. Do časopisu prispievali lingvisti z celého sveta: Rusi, Francúzi, Nemci, Američania, Angličania, Švédi a ďalší.

3. Styky s jazykovedcami

V korešpondencii vystupuje množstvo mien z oblasti jazykovedy, preto spomenieme iba tie najvýznamnejšie, o ktorých sa Isačenko zmieňuje najčastejšie. Jeho blízkym priateľom bol nepochybne adresát korešpondencie, ***Ľ. Ďurovič***, ktorý stál pri zrode časopisu Russian linguistics /RL/. Na Katedre slovanskej filológie Vysokej školy pedagogickej v Olomouci má dobré pracovné i priateľské vzťahy s ***L. Kopeckým*** a vtedy ešte ašpirantom ***R. Zimkom***. V Nemecku bol Isačenko v kontakte najmä s ***H. H. Bielfeldtom*** pôsobiacim na čele Slavistického inštitútu v Berlíne, pre ktorého písal štúdie o Herbersteinovi, a ***W. Steinitzom***, ktorý bol v rokoch 1954-63 viceprezidentom Nemeckej akadémie vied v Berlíne. V Amerike sa stretáva s ***N. Chomským*** a ***M. Hallem***, ale pravidelne korešponduje s ***D. S. Worthom*** pôsobiacim na Kalifornskej univerzite v Los Angeles. Poľskú vetvu lingvistov reprezentuje ***W. Witkowski*** a ***A. Bogusławski***. Zo sovietskych lingvistov si nesmierna váži ***B. A. Uspenského***, ktorý síce oficiálne opúšťa redakčnú radu RL, ale i tak naďalej prispieva do časopisu. Vzácnym prispievateľom do RL je aj ***G. A. Levinton***, pochádzajúci z Leningradu. V listoch sa vyskytujú aj ďalšie mená, napr. E. Sekaninová, P. Šíma, H. Křížková, R. Růžička, J. Bělič, F. V. Mareš, K. Horálek, J. Marvan, S. Urbanczyk, J.D. Apresjan, S. Karcevskij, I. A. Meľčuk, O. S. Achmanova, A. A. Reformatskij.

Vyhranené vzťahy má Isačenko s hlavným redaktorom časopisu Voprosy jazykoznanija- ***F. A. Filinom***, ako aj s R. Jakobsonom, ktorý emigruje do Ameriky a založí podľa vzoru pražskej školy tzv. harvardskú školu. Hoci Isačenko na jednej strane ***R. Jakobsona*** uznáva, na druhej strane mu zazlieva nedostatok úcty k ich učiteľovi ***N. S. Trubeckému***, čo je dostatočným dôvodom na ochladenie ich vzájomného vzťahu až do Isačenkovej smrti.

4. Oblasti záujmu, výňatky z bibliografie, prednášky

Ak nahliadneme do Isačenkovej ***bibliografie***, zistíme, že jeho oblasť záujmu je širokospektrálna. Nájdeme tu diela a články z oblasti všeobecnej jazykovedy, slavistiky, slovinskej a srbochorvátskej filológie, staroslovienčiny, starej ruštiny, v oblasti synchrónnej lingvistiky sa zaujímal o fonetiku a fonológiu, morfológiu,

[18] List z 2. 8. 1974

syntax, lexikológiu a lexikografiu súčasnej ruštiny, bol autorom učebníc a metodiky vyučovania ruštiny, venoval sa literatúre (najmä v súvislosti s Puškinom) a pozornosť venoval aj slovakistike.

V korešpondencii sa zmieňuje o ***Herbersteiniane***[19], ktorá zahŕňa dva články o Sigmundovi von Herberstein, uverejnené v *Zeitschrift für Slawistik* (1957). Spomína prácu na *nemeckej morfológii*[20], resp. *Russische Formenlehre*: *„Robím jedine **Russische Formenlehre**, ktorú nakladateľstvo chce vydať k moskovskému kongresu.“*[21] Práve v tomto období sa ozývajú problémy zo srdcom, a tak je Isačenko nútený po mesačnom pobyte na klinike zredukovať prácu aspoň dočasne. Počas pobytu v Berlíne v roku 1961 sa začína práca na krátkej gramatike. *„Moja práca tu sa rozbehla naplno. Skupina nemeckej štrukturalistickej gramatiky pracuje skvele, chystáme tézy pre krátku gramatiku a ja mám čo robiť, aby som jednak recenzoval jednotlivé kapitoly, jednak sa snažil zjednotiť často veľmi svojrázne chápania jednotlivých členov. Sú to báječní chlapci, s ktorými si výborne rozumieme a ktorí majú i ku mne veľmi dobrý vzťah.“*[22] Naším cieľom nie je obsiahnuť Isačenkovu bohatú bibliografiu, preto spomenieme už iba ***Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim***, ktorý predstavuje porovnávaciu morfológiu ruského a slovenského jazyka. Jej prvá časť vychádza v roku 1954, druhá v roku 1960, pričom v roku 2003 sa objavuje reprint tohto diela.

Z korešpondencie vyplýva, že Isačenko bol neustále v pohybe, nemenili sa len trvalejšie miesta jeho pôsobenia, ale pribudli aj početné krátkodobé pobyty a cesty. Veľmi pôsobivo opisuje napríklad pobyt u Lužických Srbov, ktorí ho pozvali do NDR. *„Prvá časť našej cesty platila Lužici. Bývali sme v skvelom starodávnom meste v Budyšíne, ktorý sa volá saským Norimberkom, a kde sú dejiny na dlani: od Boleslawa Chrabrého, cez husitov, Matiáša Corvina /ktorého jediná socha je práve tam, až k Napoleonovi je tam všetko, čo som vedel zo strednej školy ad oculos a architektonicky prvotriedne ukázané. Budyšín je stredisko Srbov, majú tam nový Srbský dom, nápisy sú dvojjazyčné..., ale medzi 50 000 obyvateľmi žije asi 5000-6000 Srbov. Je tam Institut za serbski ludospyt, skvelá knižnica... Ja som prednášal v Inštitúte, kde našu lexikograf. prácu dobre poznajú a pozorne sledujú. Ovzdušie je tam vyslovene matičné. Prekvapuje, že kultúrnou rečou Srbov je tam čeština! Majú teraz množstvo publikácií, gramatiky, slovníky, antológie, vydania klasikov, detské a technické knihy, a to všetko na 80 000 obyvateľov, z ktorých asi 25 000 majú dolnú luž. ako spisovný jazyk. (...)Medzitým ma bol Bielfeldt pozval na Gastvorlesung do Berlína... Prednášal som o najstaršom kult. jazyku Slovanov /vo Veľkomor. ríši/ a o zákonitostiach v slovníku, všetko po nemecky a bez jedinej cedulky /nebol som pripravený na niečo takého/.“*[23]

---

[19] List z 5. 2. 1957
[20] List z 28. 6. 1957
[21] List z 22. 7. 1957
[22] List z 9. 5. 1961
[23] List z 27. 3. 1957

Z veľkého počtu sfér týkajúcich sa jazyka, ktorým sa Isačenko venoval a ktorých časť uvádza aj v korešpondencii, upriamime pozornosť aspoň na jednu, ktorá v tom čase patrila k javom neznámym, najmä čo sa týkalo zapojenia novej techniky do výskumu. V súvislosti s plánovaním prednášky týkajúcej sa slovenskej fonetiky píše: *„Bude sranda, lebo budem púšťať segmentované signály, a Ty počuješ to, čo nepočul ešte ani jeden Slovák o svojej vlastnej reči. Hotová senzácia.“*[24] Isačenko pracuje na spektrografii, je to náročná práca, pretože technická stránka si vyžaduje veľa energie a všetko musí robiť sám. Zároveň dúfa, že práca nebude márna a nájde aspoň niekoľkých čitateľov.[25] Výsledkom je dielo **Spektrografická analýza slovenských hlások** z roku 1968. Vo východnom Berlíne spolupracuje so Schädlichom na publikácii ***A Model of German Intonation***, ktorá vyšla v angličtine.[26] Študentom v Nemeckej akadémii vied v Berlíne prednáša o lexikológii a o vzniku národných jazykov, zároveň má prednášky pre doktorandov a asistentov na Humboldtovej univerzite, a tiež v Postupime. O jeho prednášky prejavujú záujem aj matematici.[27]

Prof. Isačenko je významnou osobnosťou z obdobia štrukturalizmu, jeho učenie ovplyvnilo aj slovenskú jazykovedu najmä prostredníctvom členov Bratislavského lingvistického krúžku, ktorý sa sformoval podľa vzoru Pražského lingvistického krúžku. Svedectvo o ňom a o období rozkvetu štrukturalizmu na Slovensku môžeme i dnes počuť z úst napr. prof V. Blanára či Á. Kráľa, ktorí Isačenka osobne poznali.

Prof. Isačenko pracuje vytrvalo až do svojej smrti (19. 3. 1978), ktorú reflektuje v jednom z listov už predtým: *„Nemám najmenšiu chuť už odísť, ale keby bolo treba odídem s vedomím, že som absolvoval výnimočne bohatý a krásny život napriek všetkému, čo bolo, a nevidel by som v tom žiadnu tragédiu.“* [28]

Náboženské rozpravy Jana Bechyňky

Irena Fuková

Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, Praha

Utrakvistickému kaplanu a faráři Janu Bechyňkovi jsou kromě deseti traktátů obsažených v rukopise Muz IV H 45 (zv. neuberském), který je předmětem tohoto referátu, připisovány další prameny: Ve dvou rukopisech se dochoval traktát o viděních a pokušeních zbožného mládence, a to v Muz III E 47 a Muz

[24] List z 13. 5. 1955 /uvedená poznámka 1965?/
[25] List z 18. 1. 1966
[26] List zo 7. 2. 1966
[27] List zo 4. 2. 1961
[28] List z 1. 4. 1975

III H 8. V posledně jmenovaném rukopise je dále obsažen Bechyňkův list bratřím a mikulášencům a ve čtvrtém svazku Akt Jednoty bratrské (AB II R 1) je zaznamenaný jeho dopis Krescencii Zmrzlíkové. Souhrn Bechyňkových textů podává Pavel Spunar v soupisu Literární činnost utrakvistů doby poděbradské a jagellonské (1978).

Rukopis IV H 45 je označován jako neuberský podle rodu Neuberků, v jejichž majetku býval. V r. 1841 mu věnoval článek J. Jungmann (1842), v něm jej datoval do 2. poloviny 16. století. F. M. Bartoš v Soupisu rukopisů Národního musea (1926, str. 238) však jeho vznik položil do doby okolo r. 1500. Q. Hodura (1960) ukázal, že text rukopisu vznikl na přelomu 15. a 16. století, na základě zmínek o historických událostech v něm obsažených a v souladu s historickými zmínkami o Bechyňkově smrti. Rok Bechyňkovy smrti totiž známe z rukopisů K a M Starých letopisů českých, kde je zpráva nazvaná Konec života kněze Jana Bechyňky léta 1507 (ed. Palacký, 1829, s. 516 – 518). J. Jungmann ani Q. Hodura nevymezují žádný časový rozdíl mezi vznikem textu samotného a vznikem dochovaného rukopisu, předpokládají tedy zřejmě, že jsou totožné.

Rukopis obsahuje deset náboženských rozprav, osm je napsaných formou dopisů adresovaných konkrétním příjemcům. Formu dopisu nemá traktát Praga mystica, desáté pojednání je napsané formou sporu personifikované chudoby a bohatství.

J. Jungmann charakterizuje Bechyňkovu tvorbu mimo jiné následujícími slovy: „Měl velikou sklonnost k mysticismu, a protož líbil se sobě v podobenstvích, i se zvláštní způsobilostí a někdy s neočekávaným vtipem vysvětloval pravdy křesťanské a mravní obrazem věcí hmotných, někdy arci ne bez prohřešení se proti pravé chuti a krasocitu.“ (1842, s. 177). Tyto obrazy věcí hmotných jsou tím, co nejnápadněji charakterizuje traktáty tohoto sborníku. Jednotlivé traktáty obsahují kromě svého ústředního společenského a mravního tématu celou linii četných obrazů, které hlavní téma vysvětlují, dokazují nebo ilustrují, linii, která se vždy tematicky splétá kolem jedné oblasti lidské činnosti nebo řemesla. Zdrojem podobenství, metaforických vyjádření a přirovnání jsou vždy běžné věci a každodenní činnosti člověka. Oblast, ze které podobenství pramení, je většinou vybrána na základě jednoduché asociace plynoucí buď z hlavního tématu, nebo z nějaké jiné, často i vnější okolnosti souvisící s konkrétním adresátem: bratru Benešovi, který se chystá vstoupit do stavu manželského, se závažnost této instituce vykládá přirovnáními ke stavu tkalcovskému a výrobě plátna, pánu Pešíkovi na otázku, jak lze dosáhnout pokoje mezi lidmi, rozdělenými sociálním postavením i vírou, Bechyňka odpovídá obrazem matčina upokojování dítěte prý proto, že jej pán Pešík prohlásil za dítě pro jeho nízký věk. Paní Rybová je za své *šplechtání se* v rozkoších života napomínána podobenstvími ryb a jejich chytání.

Poslední uvedená souvislost nás opravňuje soudit, že jméno paní Rybové může být zcela fiktivní! Mohlo být zvoleno podle komparata přirovnání libovat si v něčem jako ryba šplouchající se ve vodě. Naopak Pešík z Komárova

je historicky doložená osoba, příslušník starobylého katolického zemanského rodu, který zemřel mezi lety 1470 a 1476 (Rejchrtová, 1991, s. 74). To ale nevylučuje možnost, že promlouvání ke konkrétním osobám může být pouze součástí fikce, že nejde o skutečné dopisy, že forma dopisů pro tato pojednání je pouhá literární stylizace. Stavba jednotlivých textů zároveň odpovídá obvyklé stavbě traktátů. Ukažme si její promyšlenost a přibližme si způsob, jakým jsou trakáty psány, na pojednání o dvou sýrech, které má podobu žákovského úkolu.

V úvodu tohoto traktátu, v exordiu, stylizovaném jako úvod dopisu knězi Jakubovi, se vysvětluje důvod vzniku tohoto dílka a předkládá se téma, propositio: Kněz Jakub, načeradský farář, prý poslal Bechyňkovi dva sýry, jeden čerstvý, chutný a druhý zkažený a červy prolezlý, spolu se vzkazem, vyzývajícím Bechyňku k napsání *něčeho* o smrtelných hříších a božích přikázáních. Traktát je zakončený podpisem *Kněz Jan od Svatého Apolináříše, discipulus vester*, Bechyňka tedy býval knězem u Svatého Apolináře a Jakub, farář z Načeradce, byl jeho duchovním učitelem.

Bechyňka se představuje jako žák velmi rozverný, jak ukazuje například žertovná poznámka: *Kteréžto sejry s vzkazováním o psaní na přikázaní buoží a na hříchy když sem srovnal, porozuměl sem, že ste mi ty sejry poslali, abych je naučil vám mluviti, ješto je to nepodobnějí, nežli oslici Balamovu naučiti mluviti* (26r – 26v). Autor prý tedy pomlčí a nechá dále promlouvat sýry. Ještě několikrát se pak v textu zmiňuje o tom, že slyší, jak sýry říkají toto ap., a toto opakování mu zároveň slouží ke kompozičnímu vymezování jednotlivých částí.

Podobné hravé stylizace prostupují celý rukopis. Například dopis paní Rybové je stylizovaný jako fiktivní rozhovor s ní: kazatel ji nejen oslovuje, ale také si představuje její odpovědi. Do tohoto fiktivního dialogu vtahuje i samotného Boha, když jej svými zvoláními s nářky prosí o pomoc při uvádění paní Rybové na správnou cestu poctivého konání. V traktátu věnovaném bratru Benešovi z Vilémova, který se chystá oženit, se zase jako mluvčí stylizuje do dvou vdov, které jsou tak životné, že mají dokonce jména a vdovská příjmí po manželích, a zdají se tedy být vybrány z autorova i adresátova společného okolí, aby mu ze svého pohledu, svými ústy a na základě svých životních zkušeností vysvětlily negativa a závažnost manželství.

Vraťme se však ke stavbě traktátu o dvou sýrech: v něm je jako výchozí zvolena biblická citace z 10. kapitoly knihy Jób, v Bechyňkově podání: *Rozpomeň se, Pane, že jako mléko vydojil jsi mne a jako sejr jsi mě sýřil...Budu li nemilostivý, běda mně, pak li spravedlivý, nepozdvihnu hlavy mé, nasycen jsa trápení* (26v). Výklad, který následuje, začíná otázkou: Člověk je stvořen Bohem podobně jako je sýr vytvořen člověkem, když nás stvořil Bůh, je tedy on vinen naší zkažeností? A odpovídá se na ni: Stejně jako sýr nemůže vzniknout bez přidání smrdutého syřidla, tak člověk nemůže být počat bez poskvrnění hříchem. Do sýra je třeba ale přidat i sůl, aby přemohla pach sy-

řidla, tak také Stvořitel vsypal i do nás sůl, sůl přirozeného zákona – přirozeného vědomí toho, co je správné. A stejně tak, jako nebývá hospodyně vinna, když se zkazí sýr, přestože jej dobře osolila, ale sám sýr je vinen a přisouzen sviním, tak nemůže být vinen Bůh naší špatností, my sami jsme ji zavinili.

Tato praktická ukázka měla demonstrovat, jak jsou obrazy, přirovnání a metafory svérázné, přebujelé, pečlivě hledané a do detailů propracované. Stejně promyšlená a propracovaná je zároveň i celá stavba jednotlivých textů. To, že jsou na první pohled vnímány jako chaotické a zmatečné blouznění, je způsobeno především jejich složitou syntaktickou stavbou.

Traktáty obsahují celý arzenál obvyklých rétorických a poetických prostředků. Rozsáhlé výčty, řadu epitet a mnohá přirovnání ilustruje následující úryvek: *Rybová slovu, a nedarmo, nebť jako ryba oplývám a koupi se šplechtáním u vodě rozkoši všemi smysly života svého: v měkkém oděvu a v křtaltovném, v lehkých a kyprých peřinách a v sytých poduškách, ušima v pochlebných radách a chválách, očima v barvách, čichem v vůni, okušením v sladkostech a v chutných lahod*(|215v)*ách pokrmův rozkošných, srdcem v nadálých oddavcích, břichem v sytosti, a nadto i penězi a groši sem tak jako ryba koupavá lupinami osutá.* V pojednáních je patrná snaha o pestrost výrazu a neopakování slov střídáním synonym.

Často se objevují zvolání, obsahující citoslovce (*Auve, ach auve, Pane Bože můj, ryba se z tvého nevodu vydřela!* 216v). Nejen ve výběru oblastí podobenství a metafor se snaží autor přiblížit své představě adresáta, traktáty obsahují také řadu lidových rčení a obratů (*jako frejířek ono přísloví: Co nás mrzí, to se nás drží, a co je milo nám, to nechce k nám* 184r).

Při utváření svého textu měl autor na zřeteli i zvukové kvality svého díla: v textu můžeme pozorovat záměrné využití rytmu a zvukové shody začátků nebo konců intonačních úseků nebo slov (*drážditeli božími nazváni sú hlaholem hrozného hromu ohromitedlným* 71v) nebo rýmovou shodu na koncích vět (*Osladiž jí, milý Pane, udici tuto, kterúž ji zamítám, nebť vo tvém milosrdenství nezoufám, ať ji lapě zase tobě dám!* 217r).

Nejen svou dialogičností tedy jednotlivá díla sborníku připomínají barvité divadlo plné velkých vášní, hravosti, humoru. Pojednání se vyznačují citovostí, afektovaností, snahou o co nejsilnější emocionální působivost, aby byl mravní apel na vnímatele co nejsilnější.

Grafická stránka rukopisu

Rukopis psali postupně čtyři písaři. Střídali se kdekoli, i uprostřed jednotlivých pojednání. Jeden písař většinou dopsal celou stránku a nevadilo, že skončil uprostřed věty, další písař pak pokračoval od začátku nové stránky. Jejich písmo můžeme rozlišit nejen podle vzhledu jednotlivých grafémů, ale především podle odlišných písařských zvyklostí:

Písař	A	B	C	D
kvantita samohlásek (á, é)	ojed. á, ee	ė, ȧ, ee	–	ojed. ee, é
bě, pě, mě, vě	ḃe, ṗe, ṁe, ẇe	bie pie mie wie, ẇe	bie, ḃe pie, ṗe mie, ṁe wie, ẇe	ḃe, ṗe, ṁe, ẇe
ď, ť, ň	ḋ, ṫ, ṅ,	die tie, tt nie, ṅ, ń, n	die, ḋ, tie, ṫ, ť, tt, t nie, ṅ, ń	ḋ, ď, ṫ, tt, ṅ, ň, ń, n
ř	ṙ	rź, ṙż, rz ŕ	ŕ, ṙ, r, rz, rź, ṙż, rzie	rz, ṙz, rź, ṙż
c	c	cz	c, ć, cz	c
č	ċ, (c)	cź, cźie	ċ, ć, c, cz	cż, ċż, cź, cž, cz, ċ
z	z	z	z	z
ž	ż, z	z, ż, zie, ź	zie, ź, z, ż	ż, z, ź

Jednotlivá pojednání průběžně navazují, většinou nezačínají a nekončí na zvláštních listech. Některý písař opatřil traktáty nadpisem, jiný pouze zvýraznil prvních několik řádků větším písmem. Písař C neoddělil dvě pojednání vůbec, začal psát nový traktát, jako by psal jen další odstavec jediného textu.

Rukopis obsahuje písařské chyby, které svědčí o mechanickém opisování bez vnímání smyslu: poměrně časté jsou přesmyčky (*neſlmyſnie* 82v), dvojí opisování téhož slova, špatné čtení některých grafémů, např. w jako m (*chudičkých pastýřuov* psáno *paſtyrzuom* 162v). Rukopis je tedy buď opis původního souboru, nebo soupis jednotlivých textů.

Slovní zásoba

Konfrontujeme-li slovní zásobu tohoto rukopisu s jazykovým materiálem lístkového archivu Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR shromážděným pro Staročeský slovník, najdeme nemálo slov nebo významů, které jsou doložené pouze v Bechyňkových traktátech. Můžeme tedy prohlásit Bechyňku za jazykového inovátora?

Předem si uvědomme, že Staročeský slovník se soustředí na slovní zásobu 14. a 15. století, v jeho materiálu jsou tudíž Bechyňkovy spisy z přelomu 15. a 16. století okrajovým, přelomovým zdrojem, který už částečně zachycuje jazyk další epochy. O pojmenováních nebo jejich významech doložených v rámci staročeského lískového archivu pouze v traktátech neuberského sborníku pak můžeme konstatovat následující. Někdy je ve staročeském materiálu slovo zachyceno pouze ve svém přeneseném významu, zkoumaný rukopis dokládá původní význam téhož pojmenování (např. **plácěti** je u Bechyňky doloženo ve významu ‚záplatovat, látat‘, v jiných památkách pouze v expresivním významu

‚přišívat, přidávat nenáležitě (jako nevzhlednou záplatu)‘ (Staročeský slovník 16, 1987, s. 206). V některých případech Bechyňkovy traktáty poprvé dokládají slova, o kterých víme, že musely existovat, protože se staly východiskem pro tvoření dalších, doložených, slov.

Velkou skupinu do té doby nedoložených slov představují pojmenování konkrétních nástrojů, výrobků a činností souvisejících s řemesly, která autor využívá jako zdroj svých důkladných podobenství. Bechyňkova pozornost k všednodenní realitě a didaktická snaha přiblížit posluchačům nábožensko-mravní úvahy na jim známých věcech je tak zachytila v jiném typu textu, než v jakých se objeví později. Příkladem jsou slova **planér:** ‚soukenický nástroj k uhlazování sukna, popř. k odstraňování uzlíků ap.‘ (StčS 16, 1987, s. 215), **pořez:** ‚koželužský nůž k seškrabávání přebytečné tkáně na vnitřní (masové) straně usně před jejím sušením‘ (StčS 19, 1990, s. 734) nebo **pisaný:** ‚(o tkanině) protkávaný vláknem jiné barvy‘.

V Bechyňkových traktátech nacházíme také řadu dříve nedoložených expresiv, která souvisí s autorovou snahou o co nejsilnější citový apel na posluchače (**plundr:** expr. ‚cár, kus hadru‘ (StčS 16, 1987, s. 270). Pokud všechna tato pro staročeské období jinde nedoložená pojmenování zároveň porovnáme se Slovníkem česko-německým J. Jungmanna, v naprosté většině případů zjistíme, že jsou dobře doložená později.

Budeme-li sledovat pojmenování poprvé doložená v Bechyňkově rukopisu z hlediska slovnědruhového a slovotvorného, najdeme něco specifického, co by nás opravňovalo prohlásit alespoň některá z těchto slov za autorovy vlastní novotvary? Ve zkoumané skupině pojmenování nacházíme nejvíce verb a adjektiv. U verb lze pozorovat tendence probíhající v celém jazykovém systému, především rozvíjení opozičních vidových funkcí předpony a přípony – různými předponami se naprosto systémově tvoří perfektiva z doložených imperfektiv a příponami (va-ovými) se naopak tvoří imperfektiva z doložených perfektiv.

Většina adjektiv zkoumaného souboru je deverbativní. Nejčastěji jsou odvozována sufixem -avý, který se připíná k základům a-kmenových sloves. Tvoří se jím adjektiva s významem vyjadřujícím vlastnosti vyplývající z neaktuálního vykonávání děje (*vrtavý, kúpavý*), je to sufix velmi produktivní v době střední.

Naše poznatky o slovní zásobě rukopisu tak dokreslují charakteristiku jeho obsahu, jak jsme ji podali výše, a zároveň odpovídají datování sborníku na přelom 15. a 16. století. Domněnku o autorově individuálním tvoření slov se nám nepodařilo potvrdit. Rukopis je zajímavý také z hlediska hláskoslovného, morfologického i syntaktického, jejich rozborem by však článek přesáhl vymezený rozsah.

Literatura

BARTOŠ, František Michálek: Soupis rukopisů Národního musea v Praze. Sv. I. Praha : Melantrich 1926. 330 s.

HODURA, Kvido, Datování spisů Jana Bechyňky. In: Listy filologické, 1960, roč. 83, s. 321 – 323.

JUNGMANN, Josef: Jana Bechyňky spisy křesťansko-mravného obsahu, dva díly. In: Rozbor staročeské literatury 1. Praha : Královská česká společnost nauk 1842, s. 177 – 186.

KOMENSKÝ, Jan Amos: Zpráva a naučení o kazatelství. In: Dílo Jana Amose Komenského. Sv. 4. Praha : Academia 1983. s. 11 – 112.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER Jaroslav: Historická mluvnice češtiny. Praha : Státní pedagogické nakladatelství 1986. 423 s.

MACEK, Josef: Jagellonský věk v českých zemích 1471 – 1526. Praha : Academia 2002. 599 s.

NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha : Academia 1968. 192 s.

REJCHRTOVÁ, Noemi: Jan Bechyňka – kněz a literát. In: Praga mystica. Ed. A. Molnár. Praha : Ústřední církevní nakladatelství 1984. s. 5 – 34.

REJCHRTOVÁ, Noemi: Bechyňkův traktát O pokoji církve v Čechách. In. http://biblio.hiu.cas.cz/ask.php?IsisScript=/wbib.xis&dot=h&type=h&from=1&pocet=10&db=-biblio&lang=de&format=standard&to=10&exp1=Folia Historica Bohemica. http://biblio.hiu.cas.cz/ask.php?IsisScript=/wbib.xis&dot=h&type=h&from=1&pocet=10&db=biblio&lang=de&format=standard&to=10&exp1=http://biblio.hiu.cas.cz/ask.php?IsisScript=/wbib.xis&dot=h&type=h&from=1&pocet=10&db=biblio&lang=de&format=standard&-to=10&exp1=15. Red. J. Pánek. Praha : Historický ústav 1991, s. 73 – 90.

Slovník česko-německý. Red. J. Jungmann. Praha 1835 – 1851.

Slovník staročeský I. A – J. Red. J. Gebauer. Praha : Unie 1903. 674 s.

Slovník staročeský 2. K – N. Red. J. Gebauer. Praha : Česká grafická akciová společnost Unie 1916. 632 s.

SPUNAR, Pavel: Literární činnost utrakvistů doby poděbradské a jagellonské. In: Příspěvky k dějinám utrakvismu. Ed. A. Molnár. Praha : Kalich 1978, s. 165 – 169.

Staročeský slovník. Praha : Academia 1968 –.

Staří letopisové čeští od roku 1378 do 1527. Ed. F. Palacký. Praha : J. H. Pospíšil 1829. 524 s.

TŘÍŠKA, Josef: Pražská rétorika. Praha : SPN 1987. 271 s.

Článek vznikl v rámci projektu Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny programu MŠMT Centra základního výzkumu, reg. č. LC 546

Využitie knižnice Jbowl pri spracovaní prirodzeného jazyka*

Karol Furdík – Peter Bednár

Centrum pre informačné technológie, Fakulta elektrotechniky a informatiky
Technickej univerzity v Košiciach

Úvod

Knižnica Jbowl (Java Bag-Of-Words Library)[1] je softvérový systém pre manipuláciu s textovými dokumentmi, poskytuje funkcie a metódy pre podporu spracovania prirodzeného jazyka, získavania znalostí a dolovania v textoch. Bol vytvorený v programovom prostredí Java a je realizovaný ako Open source projekt pod GNU Lesser licenciou.

Návrh systému, ciele a požiadavky

Systém Jbowl vznikol a je ďalej vyvíjaný v Centre pre informačné technológie, spoločnom pracovisku Ústavu informatiky SAV a Technickej univerzity v Košiciach. Hlavným cieľom bolo navrhnúť a implementovať ucelený, dostatočne flexibilný a rozšíriteľný systém, ktorý by na jednom mieste združoval algoritmy a technológie potrebné pre oblasti skúmané v Centre pre informačné technológie. Sú to predovšetkým manažment a reprezentácia znalostí, dolovanie a objavovanie znalostí v textoch, vyhľadávanie a extrakcia informácií, sémantický web a sémantické technológie vo všeobecnosti. Vo všetkých týchto oblastiach je primárnym zdrojom údajov písaný text, organizovaný do štruktúry rozsiahlych súborov elektronických textových dokumentov. Navrhovaný systém by teda mal poskytnúť jednoduchú rozšíriteľnosť a modulárnu konštrukciu na predspracovanie, jazykovú analýzu, indexáciu a ďalšie skúmanie takýchto veľkých textových súborov.

Z takto definovaného cieľa vyplynuli nasledujúce požiadavky, ktoré by mal softvérový systém pre tieto účely spĺňať (Bednár a kol., 2005):

- Schopnosť efektívne predspracovávať rozsiahle kolekcie textových dokumentov pomocou flexibilnej množiny dostupných techník predspracovania.

* Príspevok vznikol s podporou Kultúrnej a edukačnej agentúry Ministerstva školstva SR (KEGA) v rámci projektu č. 3/3124/05 s názvom „Virtuálne laboratórium manažmentu dodávateľsko-odberateľských reťazcov“ a projektu VEGA č. 1/4074/07 „Metódy anotovania, vyhľadávania, tvorby a sprístupňovania znalostí s využitím metadát pre sémantický popis znalostí“.

[1] http://sourceforge.net/projects/jbowl/

- Presné techniky predspracovania by mali byť dobre adaptovateľné na rôznych typoch a formátoch textu (napr. zrozumiteľný text, HTML alebo XML).
- Schopnosť spracovávať súbory textov v rôznych jazykoch, predovšetkým v angličtine a v slovenčine. Rôzne jazyky vyžadujú rozdielne prístupy vo fáze predspracovania a jazykovej analýzy.
- Podpora pre indexáciu a vyhľadávanie v súboroch textových dokumentov (a experimenty s rôznymi vyhľadávacími technikami).
- Dobre navrhnuté rozhranie pre znalostné štruktúry ako sú ontológie, kontrolované slovníky, alebo WordNet.

Samotnej implementácii systému Jbowl predchádzala detailná analýza existujúcich Open source nástrojov s funkcionalitou blízkou formulovaným požiadavkám. Boli identifikované štyri skupiny nástrojov, a to:

- Nástroje pre indexáciu a vyhľadávacie mechanizmy (Jakarta Lucene).
- Nástroje pre spracovanie textu (GATE, JavaNLP).
- Nástroje pre podporu objavovania znalostí v databázach (Weka, KDD package, JDM API).
- Nástroje pre prácu s ontológiami (KAON).

Ako sa ukázalo v práci P. Bednár a kol. (2005), každá z týchto skupín pokrýva iba jednu, nanajvýš dve z deklarovnaých požiadaviek. Pre požadovanú úroveň podpory dolovania v textoch a sémantického vyhľadávania bolo teda potrebné vyvinúť knižnicu Jbowl ako modulárny, flexibilný a rozšíriteľný rámec s ľahko pochopiteľnou vnútornou štruktúrou, poskytujúci mechanizmy pre predspracovanie, jazykovú analýzu a indexáciu rozsiahlych kolekcií textových dokumentov, a tiež pre tvorbu, testovanie a vyhodnocovanie modelov dolovania v textoch algoritmami kontrolovaného aj nekontrolovaného učenia.

Architektúra knižnice Jbowl

Jbowl má rovnakú architektúru ako štandardné rozhranie Java Data Mining API (JSR 73, špecifikácia 6)[2]. Táto architektúra pozostáva z troch základných komponentov, ktoré môžu byť implementované buď samostatne, alebo v distribuovanom prostredí:

- **Aplikačné programovacie rozhranie** (API) obsahuje množinu používateľsky viditeľných tried a rozhraní, ktoré dovoľujú prístup k poskytovaným službám pomocou prostriedkov dolovania v textoch (TME). Pre aplikácie využívajúce knižnicu Jbowl stačí poznať iba toto API rozhranie, nie je potrebná detailná znalosť ďalších podporných komponentov.
- **Prostriedky dolovania v textoch** (Text Mining Engine, TME) poskytujú infraštruktúru, ktorá ponúka množinu služieb dolovania v textoch pre API

[2] http://www.jcp.org/en/jsr/detail?id=73

klientov. TME časť môže byť implementovaná ako lokálna knižnica, alebo ako server v architektúre klient – server.

- **Sklady dolovaných objektov** (Mining Objects Repository, MOR) – TME využíva sklady dolovaných objektov, ktoré slúžia na umiestnenie modelov dolovania v textoch (pre algoritmy kontrolovaného aj nekontrolovaného učenia).

TME riadi realizáciu všeobecných úloh dolovania v textoch, ktorými sú napríklad jazyková analýza textu dokumentu, budovanie a testovanie modelu, aplikovanie modelu na nové údaje, výpočet štatistík, import a export existujúcich objektov dolovania z a do MOR.

Z funkčného hľadiska pozostáva knižnica Jbowl z modulov, ktoré možno rozdeliť do piatich úrovní (obrázok 1):

1. **Dokumenty**. Na tejto úrovni sú implementované mechanizmy pre reprezentáciu textových dokumentov v XML formáte (delenie na kapitoly, odseky, meta-údaje), fulltextový index (klasické vyhľadávanie v plnom texte) a tezaurus pre popis obsahu dokumentu pomocou kľúčových slov.
2. **Analýza**. Do tejto úrovne patria všetky operácie predspracovania a jazykovej analýzy textu: načítanie a konverzia na jednotný formát, značkovanie, identifikácia slovných druhov (POS tagging), morfologická analýza (stemming), lematizácia, identifikácia ustálených slovných spojení, syntaktická analýza.
3. **Údaje**. V tejto úrovni sa nachádzajú funkcie na manipuláciu s vektorovým modelom, čiže údajovou reprezentáciou textov po predspracovaní a jazykovej analýze. Patria sem mechanizmy výberu vhodných termov (kľúčových slov, fráz, konceptuálnych popisov), rôzne spôsoby váženia termov (binárne, na základe frekvencie výskytu, alebo TF-IDF váženie), a napokon štatistické operácie na vyhodnocovanie matice term – dokument.
4. **Modely**. Táto úroveň obsahuje implementáciu viacerých algoritmov pre dolovanie v textoch (kategorizácia textov využívajúca kontrolované učenie, zhlukovanie textov na základe nekontrolovaného učenia), pre extrakciu kľúčových slov (a následnú automatickú tvorbu sumárov a abstraktov) a pre extrakciu informácií z textov.
5. **Utility**. Napokon, na tejto úrovni sa nachádzajú podporné a obslužné programy pre efektívnu prácu s maticovou a vektorovou reprezentáciou dokumentov.

V nasledujúcich troch častiach stručne popíšeme činnosť funkcií knižnice Jbowl pri predspracovaní a jazykovej analýze textov na získanie vektorovej reprezentácie dokumentu a následné využitie tejto reprezentácie v algoritmoch klasifikácie a zhlukovania.

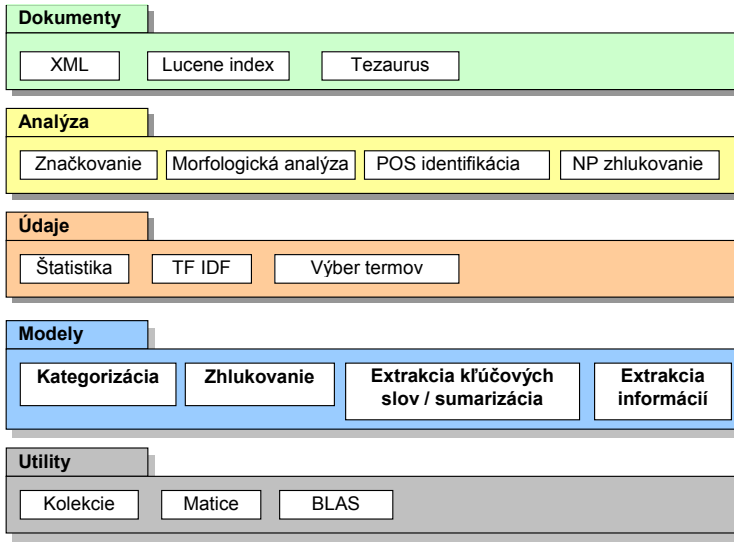

Obrázok 1. Funkčné moduly systému Jbowl.

Predspracovanie a jazyková analýza

Úlohou modulu predspracovania v systéme Jbowl je úprava textov dokumentov na jednotný XML formát. Knižnica obsahuje implementácie funkcií na konverziu zo vstupných formátov HTML, XML a plain text, a tiež programové rozhranie, pomocou ktorého sa dá doplniť konverzia z prípadných ďalších textových formátov.

Súčasťou predspracovania je aj ohodnotenie dokumentu meta-údajmi, ktorými sú napríklad informácie o autoroch, názov dokumentu, dátum vzniku, príslušnosť k dátovej množine, jednoznačný identifikátor, ale napríklad aj delenie na sekcie (kapitoly, odseky) či zoznam kategórií popisujúcich obsah dokumentu. Príklad dokumentu v XML formáte s príslušnými meta-údajmi je na obrázku 2.

```
<document id="12" name="Reuters-21578-12" dataset="ModApte-train">
<category>topics.commodity.exchange</category>
<category>topics.wheat-commodity</category>
<title>
    OHIO MATTRESS MAY HAVE LOWER 1ST QTR NET
</title>
<text>
    Ohio Mattress Co said its first quarter, ending February 28,
    profits may be below the 2.4 mln dlrs, earned in the first
    quarter of fiscal 1986.
    ...
</text>
</document>
```

Obrázok 2. Dokument v XML formáte, ohodnotený meta-údajmi.

Pre klasifikačné a zhlukovacie algoritmy dolovania v textoch však tento XML formát ešte nie je vhodný. Potrebné je získať vektorovú reprezentáciu, v ktorej je dokument reprezentovaný ako vektor v *n*-rozmernom príznakovom priestore (*n* je počet príznakov, termov). Príznakmi môžu byť napríklad slová, korene slov, frázy, n-gramy, významy slov (napr. WordNet synsety), a podobne. Voľba príznakov závisí od konkrétnej aplikácie, vo všeobecnosti však platí, že najefektívnejším spôsobom vyhľadania a identifikácie príznakov v texte sú metódy jazykovej analýzy a počítačového spracovania jazyka.

Proces jazykovej analýzy pozostáva z niekoľkých krokov, ktorými sú *značkovanie* (tokenizácia, delenie textu na textové jednotky – slová, interpunkciu, numerické znaky, a pod.), *eliminácia* tzv. *stop-slov* (stop-words, t.j. slov, pri ktorých sa predpokladá zanedbateľne malý príspevok k celkovému obsahu), *morfologická analýza* (stemming – určenie koreňa slov, POS tagging – identifikácia slovných druhov), *lematizácia* (úprava slov na ich základný tvar – lemmu), *dezambiguácia* (zjednoznačnenie, odstránenie alternatív), *syntaktická analýza* (zhlukovanie fráz, určenie syntaktických kategórií), *váženie* (číselné ohodnotenie termov, t.j. slov a fráz, podľa ich relatívnej dôležitosti, príspevku k celkovému obsahu dokumentu).

Konkrétne mechanizmy jazykovej analýzy sú do veľkej miery jazykovo a aplikačne závislé. Knižnica Jbowl ponúka sériu tzv. *značkovacích filtrov* (Machová, 2006), ktoré slúžia na zmenu textu niektorej značky (na malé písmená, stemming), pridanie informácie k značke (POS tagging, dezambiguácia), odstránenie niektorých značiek (stop-words), spájanie značiek (zhlukovanie fráz) a váženie termov vo výslednom indexe. Pomocou definovaného API rozhrania je možné pomerne jednoducho pripojiť k Jbowl aj ďalšie mechanizmy jazykovej analýzy.

M. Tymeš (2006) implementoval do knižnice Jbowl ďalšie moduly jazykovej analýzy pre spracovanie textov v slovenčine. Upravil mechanizmy značkovania, lematizácie a následnej morfologickej anotácie podľa spôsobov použitých pri morfologickej anotácii Slovenského národného korpusu (Garabík a kol., 2004). Navrhol a implementoval aj modul syntakticko-sémantickej analýzy, založený na ATN sieťach a na viazaní gramatických kategórií medzi značkami. Na základe údajov z reálnych textov bol vytvorený slovník ATN sietí pre slovenčinu a výsledná aplikácia bola úspešne testovaná v systéme na extrakciu informácií.

Jazyková analýza vo všeobecnosti identifikuje v textoch tie jazykové a sémantické javy, ktoré sú podstatné pre konštruovanie obsahu textu. Formálnym vyjadrením obsahu textu pre ďalšie spracovanie algoritmami dolovania v texte (kategorizáciou a zhlukovaním) je jeho vektorový model. Kvalita jazykovej analýzy je teda určujúca pre úspešnú aplikáciu klasifikačných a zhlukovacích algoritmov. Na druhej strane, kvalitu jednotlivých krokov v procese jazykovej analýzy možno zvýšiť jednak modifikáciou existujúcich modulov a algoritmov, a jednak rozšírením použitých slovníkov, napríklad pre morfologickú analýzu

či ATN siete. Otvorené rozhranie a modulárna architektúra knižnice Jbowl dovoľuje pomerne jednoducho tieto rozšírenia realizovať.

Kategorizácia textov

Cieľom úloh kategorizácie textov je klasifikácia, zatriedenie dokumentov podľa ich obsahu do niektorých z preddefinovaných kategórií. Pri klasifikácii sa využívajú princípy kontrolovaného učenia, kde sa z množiny trénovacích príkladov, t.j. vopred ručne do daných kategórií zaradených dokumentov, vytvorí model, a tento sa následne použije pri klasifikácii ďalších (neznámych, nezaradených) dokumentov.

Knižnica Jbowl poskytuje množinu (súbor) všeobecných Java tried a rozhraní, ktoré dovoľujú integráciu rôznych klasifikačných metód. Rozlišujú sa klasifikačné algoritmy (napr. SVM, lineárny perceptrón, atď.) a klasifikačné modely (lineárny klasifikátor, klasifikátor založený na pravidlách).

Používatelia knižnice Jbowl majú veľké množstvo možností ako implementovať vybrané algoritmy. Algoritmus môže byť dokonca implementovaný aj v iných programovacích jazykoch (C, C++) a následne integrovaný do Jbowl s Java Native Interface.

V súčasnosti sú v knižnici Jbowl implementované tieto klasifikačné algoritmy:

- jednoduché porovnávanie termov,
- Support Vector Machine, lineárna klasifikácia,
- *k*NN, metóda *k* najbližších susedov,
- rozhodovacie stromy (rôzne kombinácie orezávania a rastu),
- lineárny perceptrón,
- bayesovský klasifikátor (binomiálny a multinomiálny),
- Winnow algoritmus,
- Boosting, metóda na zvýšenie presnosti klasifikátorov.

Proces klasifikácie možno ukázať na príklade metódy *k najbližších susedov*. Tento algoritmus pracuje na nasledujúcom princípe: ak do systému vstupuje nový dokument, systém k nemu nájde *k* najbližších susedov medzi trénovacími dokumentmi, pričom použije už priradené kategórie týchto susedov na váženie kandidátskych kategórií pre nový dokument. Pri analýze dokumentu sa dajú vybrať rôzne komponenty, napríklad frekvencia termov, opačná frekvenciu dokumentu a normalizačného faktora. Týmto sa vytvorí vektorový model dokumentu s rozličnými váhovými schémami (t.j. binárne, TF, TF-IDF váhovanie).

Zhlukovanie dokumentov

Cieľom zhlukovania dokumentov je nájsť v kolekcii nejaké „skryté“, explicitne nevyjadrené kategórie, zhluky či skupiny istým spôsobom vzájomne podobných dokumentov, pričom ich podobnosť je daná sémantickou blízkosťou

ich textov. Na rozdiel od kategorizácie, zhlukovanie je príkladom nekontrolovaného učenia.

Na zhlukovanie dokumentov poskytuje knižnica Jbowl prístup založený na samoorganizujúcich sa mapách (self-organizing maps – SOM: Kohonen, 1995). Toto riešenie je vhodné pre mnohorozmerné údaje, aké sa produkujú pri úlohách dolovania v textoch. Metóda SOM je nelineárne zobraznenie, ktoré transformuje mnohorozmernú kolekciu vstupných údajov na dvojrozmernú výstupnú mapu. Istou nevýhodou metódy SOM je jej statická architektúra, preto bola do knižnice Jbowl doplnená aj implementácia metódy GHSOM (Growing Hierarchical SOM) s modifikovaným algoritmom, zamedzujúcim problémom s rastom mapy a inicializáciou nových vrstiev (Paralič – Bednár, 2003).

Implementácia metódy GHSOM v knižnici Jbowl pozostáva zo zhlukovacieho algoritmu a z vizualizačnej a vyhodnocovacej metódy. Na rozdiel od pôvodnej GHSOM metódy, modifikovaná verzia pridáva vo fáze rastu iba jeden neurón, čo zamedzuje objavovaniu sa neinicializovaných neurónov pri pridávaní celého riadku či stĺpca matice.

Výstupom vizualizačnej a vyhodnocovacej metódy je skupina HTML stránok generovaných osobitne pre jednotlivé vrstvy. Pre každý neurón sa extrahuje zoznam charakteristických termov, zoradených podľa variability ich výskytov v textoch, spolu s informáciou o počte dokumentov patriacich do daného zhluku.

Kvalita zhlukovacej analýzy, podobne ako aj klasifikačných úloh, vo veľkej miere závisí od úspešnosti predspracovania a jazykovej analýzy textu. Voľba najvhodnejšieho algoritmu pre tú-ktorú aplikáciu pritom závisí aj od konkrétnej úlohy, ktorá sa má v danej aplikácii riešiť. Z tohto hľadiska je veľkou výhodou modulárna architektúra knižnice, ktorá umožňuje paralelne porovnať rôzne algoritmy, vyhodnotiť ich úspešnosť a pre finálne riešenie vybrať najefektívnejší prístup.

Aplikácie

Knižnica Jbowl bola od začiatku navrhovaná a budovaná ako podporný nástroj pre nasadenie v praktických aplikáciách a projektoch. Práve orientácia na praktickú použiteľnosť bola hnacou silou dopĺňania jednotlivých algortimov, a zároveň aj testovacou platformou pre úspešnosť a efektívnosť konkrétnej implementácie. Spomenieme tri projekty z rôznych aplikačných oblastí, v ktorých knižnica Jbowl zohráva dôležitú úlohu.

V projekte **GridMiner**[3] bola knižnica Jbowl využitá na objavovanie znalostí v heterogénnych a distribuovaných priestoroch údajov. Aplikačnou oblasťou boli texty z oblasti medicíny, písané v angličtine. Metódami knižnice Jbowl sa uskutočovalo predspracovanie textov (delenie na lexikálne jednotky, značkovanie, filtrovanie stop-slov a morfologická analýza), indexácia textov, transformácia do matice term – dokument, nastavenie váh pomocou algoritmu TF-IDF.

[3] http://www.gridminer.org

Z algoritmov dolovania v textoch boli použité klasifikačné aj zhlukovacie algoritmy, výstupné modely boli reprezentované v jazyku PMML. Metódy na vyhodnotenie kvality a úspešnosti klasifikácie a zhlukovania poskytla tiež knižnica Jbowl, vizualizáciu výsledkov a ich následné využitie zabezpečoval samotný systém GridMiner. Riešiteľmi projektu GridMiner boli Technická univerzita Viedeň a Technická univerzita Košice.

V oblasti elektronickej verejnej správy (e-Government) sa v rámci 5. rámcového programu EÚ realizoval projekt **Webocracy**[4], ktorého výsledkom bol systém **Webocrat** – webovská aplikácia pre podporu participácie občanov v demokratických procesoch. Knižnica Jbowl bola v systéme Webocrat použitá na podporu inteligentného vyhľadávania informácií, a to predovšetkým na predspracovanie a jazykovú analýzu dokumentov a ich následnú indexáciu, tvorbu vektorovej reprezentácie dokumentov a na dolovanie v textoch (obrázok 3).

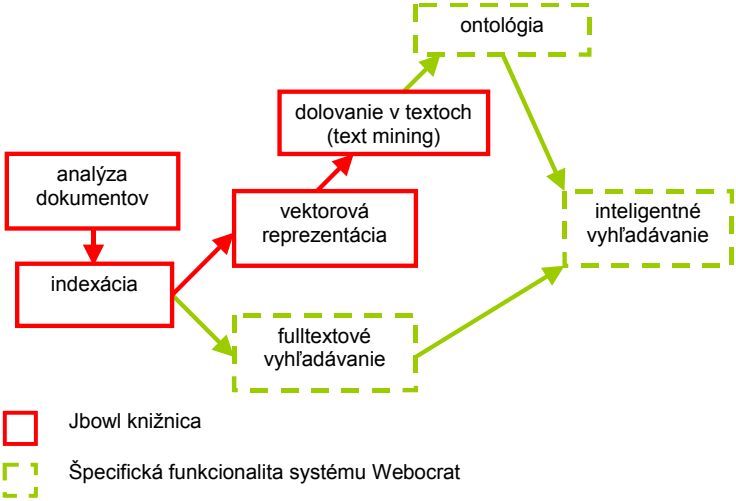

Obrázok 3. Aplikácia knižnice Jbowl v systéme Webocrat.

V systéme Webocrat boli testované tri rôzne prístupy dolovania znalostí z textov (Paralič – Bednár, 2003). Pri tvorbe a budovaní ontológií sa využilo zhlukovanie textov pomocou asociačných pravidiel. Následne sa pre identifikáciu asociačných vzťahov medzi textami a ontológiou uplatnili algoritmy kategorizácie textov. Podpora semi-automatickej anotácie textov pojmami znalostného modelu je azda najdôležitejšou ukážkou komplexného využitia funkcionality ponúkanej knižnicou Jbowl. Napokon sa index a vektorová reprezentácia dokumentov využili aj pri fulltextovom vyhľadávaní, integrovanom do konceptuálneho vyhľadávania podľa asociovaných pojmov ontológie.

[4] http://www.webocrat.sk

Projekt vyvíjaný v rámci 6. rámcového programu EÚ s názvom **KP-Lab**[5] je aplikáciou v oblasti elektronickej výučby (e-Learning). Jeho cieľom je vybudovať distribuovaný výučbový systém s využitím znalostných a sémantických technológií, pričom teoretickým základom je tzv. *trialogické učenie* a *teória aktivít*. Knižnica Jbowl sa v projekte KP-Lab využíva na podporu anotácií a sémantického popisu znalostných artefaktov – elementárnych jednotiek výučbového procesu. Konkrétne sa uplatňujú algoritmy kategorizácie (klasifikácia artefaktov do preddefinovaných kategórií podľa ich textového popisu), zhlukovania (identifikácia skupín vzájomne obsahovo podobných artefaktov), extrakcie kľúčových slov a sumarizácie (výber najdôležitejších pojmov z textového popisu artefaktov, tvorba inicializačného slovníka pre budovanie ontológie) a extrakcie informácií (identifikácia hodnôt jednotlivých meta-vlastností artefaktov, s použitím metód počítačového spracovania jazyka). Pri všetkých z týchto algoritmov sa uplatňuje jazyková analýza textu, využíva sa integrácia so systémom GATE. Primárne je projekt zameraný na artefakty v angličtine, avšak ambíciou Centra pre informačné technológie FEU TU v Košiciach v spolupráci s Fakultou informačních technologií VUT v Brne je rozšíriť pôsobnosť na výučbové materiály aj v češtine a slovenčine.

Okrem spomínaných troch projektov je knižnica Jbowl prostriedkom alebo cieľom výskumu vo viacerých ďalších oblastiach a čiastkových úlohách realizovaných v rámci diplomových a dizertačných prác na Technickej univerzite v Košiciach, predovšetkým so zameraním na spracovanie textu v prirodzenom jazyku, dolovanie znalostí, inteligentné vyhľadávanie informácií, sémantické a znalostné technológie.

Záver

V príspevku sme predstavili architektúru a funkčnosť knižnice Jbowl pre podporu aplikácií spracovania prirodzeného jazyka a objavovania znalostí v textoch. Otvorená a modulárna architektúra knižnice umožňuje jednoduchú integráciu do systémov slúžiacich na spracovanie textu, ako aj ďalšie rozšírenia o algoritmy a metódy jazykovej analýzy či znalostných technológií. Možnosti využitia knižnice Jbowl sme prezentovali v prehľade realizovaných praktických projektov z rôznych aplikačných oblastí.

V budúcnosti by sme radi pokračovali vo vývoji a dopĺňaní funkcií knižnice, predovšetkým sa chceme zamerať na:

- dokončenie a publikovanie dokumentácie, vrátane príkladov použitia a implementácie pre typové úlohy,
- dokončenie implementácie modulu pre dezambiguáciu, zjednoznačnenie určenia slovných tvarov v slovenčine,

[5] http://www.kp-lab.org

- rozšírenie slovníkov pridaním dalších atribútov (sémantických a lexikálnych kategórií) a doplnením slovníkových hesiel (napr. zo špecializovaných korpusov),
- implementáciu rozhrania na OWL ontológie, konverziu formátov RDF / OWL / WSMO,
- podporu rozvoja vývojárskej komunity, usmerňovanie aktivít pri vývoji nových verzií, rozširovanie možností aplikovania v rôznych výskumných oblastiach.

Veríme, že sa nám postupne bude dariť tieto úlohy úspešne plniť a že sa knižnica Jbowl stane užitočným nástrojom pre aplikácie spracovania prirodzeného jazyka, získavania znalostí a dolovania v textoch.

Literatúra

BEDNÁR, Peter – BUTKA, Peter – PARALIČ, Ján: Java Library for Support of Text Mining and Retrieval. In: Proceedings of the 4th annual conference Znalosti 2005. Eds. L. Popelínský, M. Krátký. Ostrava: VŠB TU 2005, s. 162 – 169.

GARABÍK, Radovan – GIANITSOVÁ, Lucia – HORÁK, Alexander – ŠIMKOVÁ, Mária (2004): Tokenizácia, lematizácia a morfologická anotácia Slovenského národného korpusu. Interný materiál. Bratislava 2004. Dostupné na: http://korpus.juls.savba.sk/publications/index.sk.html.

KOHONEN, Teuvo.: Self-organizing maps. Berlin: Springer Verlag 1995.

MACHOVÁ, Kristína – SZABÓOVA, Andrea – BEDNÁR, Peter: Generation of a Set of Key Terms Characterising Text Documents. In: Proc. of the 17th International Conference „IIS – Information and Intelligent Systems“, 20. – 22. september 2006, Varaždin, Croatia: University of Zagreb 2006.

PARALIČ, Ján – BEDNÁR, Peter: Text Mining for Documents Annotation and Ontology Support. In: Intelligent Systems and the Service oof Mankind. Eds. W. Elmenreich, T. Machado, I. J. Rudas. Germany: Ubooks 2003, s. 237 – 248.

TYMEŠ, Matej: Extrahovanie informácií pomocou metód spracovania prirodzeného jazyka. Diplomová práca. Technická univerzita v Košiciach, Katedra kybernetiky a umelej inteligencie. Košice 2006.

Socio-ekonomický kontext existencie bihorskej slovenčiny

Rujanca Gaidos

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Zahraniční Slováci. Dolnozemskí Slováci. Slováci v Rumunsku. Môžeme ísť ďalej – do rovinatých oblastí aradskej župy, do zalesnených oblastí bihorskej a sălajskej župy, do nížinných a banských osád žúp Satu-Mare a Mararmureş[1] a do

[1] Po slovensky Satmar a Marmaroš.

severovýchodnej Bukoviny. Sú to miesta, do ktorých sa dostali Slováci. Nielen z územia dnešného Slovenska (primárna kolonizácia), ale aj z iných krajín, ako sú Juhoslávia a Maďarsko (sekundárna kolonizácia). Začali sem prichádzať v druhej polovici 18. storočia a tento proces pokračoval v prvej polovici 19. storočia. Hlavnou príčinou tohto presunu boli nepriaznivé životné podmienky, ako výrazné zvýšenie počtu obyvateľstva (napr. v druhej polovici 18. storočia na Orave počet obyvateľstva vzrástol takmer o 100 %), živelné pohromy (požiare, povodne), neúroda (v rokoch 1811 – 1817 zomrelo od hladu v 5 župách Horného Uhorska 44 000 obyvateľov) atď. (Michalčák: 1995, s. 22). Podľa sčítania ľudu v roku 1992 malo Rumunsko 22 526 096 obyvateľov, z toho bolo 17 199 Slovákov – 0,1 % celkového počtu obyvateľov štátu. V roku 1992 v Bihore bolo 8 652 Slovákov, z toho v Bodonoši 1 056 a v Novom Šasteleku 410 (Štefanko: 1998, s. 20).

V tomto príspevku sledujeme sociálne a ekonomické faktory, ktoré sa podieľajú na špecifickom profilovaní jazyka slovenských spoločenstiev, ktoré žijú v lokalitách Bodonoš[2], Nový Šastelek,[3] Derna a Harasov[4]. Reagujeme týmto aj na Weinreichovo varovanie pred ignorovaním sociálneho kontextu pri charakterizovaní určitej jazykovej situácie: „The linguist that makes theories about language influence but neglects to account for the socio-cultural setting of the language contact leaves his study suspended, as it were, in mid-air... (a cituje Haugena /1953, s. 271/) „talk of substrata and superstrata must remain stratospheric unless we can found it solidly on the behavior of living observable speakers“ (Weinreich 1953, s. 4).

Lokality, v ktorých realizujeme náš výskum sú súčasťou bihorskej župy, ktorá je situovaná v severozápadnej časti Rumunska, približne 100 kilometrov od hraníc s Maďarskom. Bodonoš a Derna sú vzdialené od seba 5 km a tvoria spolu s obcou Nový Šastelek trojuholník, v rámci ktorého žije jedna z kompaktnejších skupín slovenskej menšiny v Rumunsku; tvorí výraznejšie percento z celkového počtu miestneho obyvateľstva, čo prispieva k udržiavaniu vedomia slovenskej národnej identity u jej členov. V tomto prípade nielen kvalita podnetov, ktoré zabezpečujú udržiavanie kontinuity vedomia slovenskej národnej identity, ale aj kvantita subjektov realizujúcich tieto podnety je rozhodujúca. Dá sa povedať, že tieto dva faktory – počet členov národnostnej menšiny a intenzita pestovania duchovného života so všetkými jeho hodnotami – sa navzájom ovplyvňujú. Ak je Slovákov na určitom mieste málo, je pre nich ťažšie rozvíjať duchovnú tradíciu svojich predkov. Pravdepodobnejší je nástup asimilácie menšiny majoritným obyvateľstvom tým, že menšina prijme jazyk majoritného obyvateľstva a stotožní sa s jeho duchovným bohatstvom. Nedeje sa to samozrejme zo dňa na deň a stojí za tým množstvo socio-ekonomických faktorov. Lokalita Harasov potvrdzuje túto skutočnosť. Je vzdialená približne 20 km od

[2] Po rumunsky Budoi.

[3] Po rumunsky Sacalasău Nou.

[4] Po rumunsky Varasău.

ostatných slovenských dedín a je obklopená rumunskými obcami, čo znamená, že kontakty s majoritným obyvateľstvom, a teda s ich kultúrou a jazykom, sú intenzívnejšie ako v ostatných obciach. Vzdialenosť od ostatných slovenských obcí spôsobuje aj to, že rodičia uprednostňujú pre svoje deti rumunské školy. Tieto faktory viedli k vytvoreniu osobitného obrazu jazykovej situácie členov tejto slovenskej komunity – asimilačné procesy sú tu o krok vpred v porovnaní s členmi ostatných slovenských subkomunít.

Výsledky výskumu, ktoré poukazujú na pozíciu slovenčiny v komunikácii slovenskej komunity v Bihore. V minulých rokoch sme uskutočnili výskum zameraný na zistenie pozície slovenčiny v komunikácii slovenských žiakov (108 respondentov) v obciach Bodonoš, Derna, Harasov a Nový Šastelek, ktorí navštevujú tak rumunské, ako aj slovenské školy. Výskum bol realizovaný dotazníkovou metódou; pýtali sme sa žiakov na jazyk, ktorý používajú v jednotlivých, oficiálnych i súkromných, komunikačných sférach. Keďže získané odpovede sú výsledkom sebahodnotenia respondentov, nemôžeme ich považovať za maximálne objektívne, ale poskytli nám aspoň aproximatívnu informáciu o tom, ktoré komunikačné sféry podporujú existenciu slovenského jazyka v radoch mladej generácie, pozíciu slovenčiny v komunikácii najmladšej generácie a na základe toho usúdiť, na akom stupni vývoja sa nachádza slovenská menšina v obciach Bodonoš, Derna, Harasov, Nový Šastelek.

Tabuľka 1. Počet žiakov slovenských a rumunských škôl, v ktorých komunikácii dominuje slovenčina.

Zdroje kontaktu so slovenčinou		*slovenská škola: Bodonoš, Nový Šastelek*	*rumunská škola: Derna, Harasov*
Verejná sféra	kostol	100%	45%
	obchod	97%	5%
	Biblia	90%	45%
	pošta	83%	0%
	cirkevná hudba	67%	45%
	knihy	43%	0%
	lekár	37%	0%
	TV	17%	10%
	hudba	13%	5%
Súkromná sféra	starí rodičia	100%	95%
	matka	100%	90%
	modlitba	100%	75%
	spolužiaci	100%	70%
	súrodenci	96%	75%
	otec	92%	85%
	priatelia	87%	55%
	denník	70%	0%
	nadávanie	63%	5%
Jazykovokomunikačné aktivity	rozmýšľanie	100%	60%
	počítanie	100%	10%
	rozprávanie	83%	40%
	učenie	73%	0%
	písanie	63%	0%

Podľa výsledkov dotazníkového výskumu je rodina najsilnejším ohnivkom, ktorý podporuje pozíciu slovenčiny ako živého, funkčného jazyka, a to tak v slovenských, ako aj v etnicky zmiešaných obciach. Dôležitosť používania jazyka v rodinnej komunikačnej sfére pre zachovanie jazyka určitého etnika potvrdzuje aj Clyne: „if a language is not transmitted in the home, it is not likely to survive another generation" (Clyne 2003, s. 22).

Táto „proslovenská" aktivita rodiny je podporovaná verejnými inštitúciami len v slovenských obciach, v ostatných sa to deje minimálne. V slovenských obciach – Bodonoš a Nový Šastelek – hlavným vyučovacím jazykom v školách je slovenčina, v etnicky zmiešaných obciach – Harasov a Derna – je ním rumunčina; slovenčine sú vyhradené dve výberové hodiny týždenne. Rodina je teda v etnicky zmiešaných obciach jediným zdrojom slovenských jazykových podnetov, viac-menej úspešne sa snaží vyvážiť nepomerne silnejšiu pozíciu rumunčinu, ktorá sa hrnie zo škôl, kostolov, masmédií atď. V etnicky zmiešaných obciach, najmä v obci Harasov, sme si všimli vzostupnú pozíciu rumunčiny, a to hlavne v mladších rodinách, kde rodičia sú vystavení silnému vplyvu rumunčiny na pracoviskách. Dominancia rumunčiny sa prejavuje potom v komunikácii príslušníkov mladej generácie aj v súkromnej sfére, ako to môžeme vidieť v tabuľke.

Pozícia slovenčiny zaujíma teda, ako vyplýva z výsledkov nášho výskumu prezentovaných v daných tabuľkách, výrazné postavenie v každodennej komunikácii príslušníkov mladej generácie v Rumunsku. V ich prípade sa jazyk ešte nestál ikonou, pomocou ktorej by si sem-tam pripomenuli minulosť, ale je živým dorozumievacím prostriedkom, ktorý ešte stále výdatne slúži svojim používateľom, aj keď slovenským žiakom rumunských škôl nie vo všetkých komunikačných sférach. V ich prípade monopol v niektorých komunikačných situáciách prebrala rumunčina, ktorá koexistuje so slovenčinou vo vzťahu vzájomnej komplementarizácie. Mohli by sme povedať, že každý z týchto jazykov má neoficiálne, striktne vymedzené pole pôsobnosti dané parametrami, ktoré vytvárajú jednotlivé komunikačné situácie, napr. partneri komunikácie, priestor komunikácie, téma, psychický stav komunikantov a iné faktory. Existujú pevné nepísané pravidlá, poriadok používania jazykov v komunikácii, ktorý väčšinou neuvedomene jednotliví členovia rešpektujú. Minulá skúsenosť vedie k vytvoreniu schém a pravidiel, šablón, ktoré potom modelujú tvar jazykového správania v ďalších komunikačných situáciách. Dolník nazýva túto schopnosť aktivizovať/aktualizovať v momente danej komunikačnej situácie informáciu získanú v minulej skúsenosti komunikačnou kompetenciou (schopnosť vyberať zo sústavy jazykových prostriedkov tie, ktoré zodpovedajú komunikačným a sociálnym normám v príslušných situáciách), resp. sociolingvistickou kompetenciou (schopnosť porozumieť primeraným jazykovým variantom a adekvátne ich používať); (Dolník 1999, s. 202).

Aj Grosjean (1982, s. 140) konštatuje, že každú jazykovú situáciu formujú rôzne konfigurácie faktorov, ktoré prispievajú k vytvoreniu komunikačných návykov, stereotypov v komunikačnej interakcii. Vybočenie z tohto systému

pôsobí prekvapujúco, niekedy pozitívne, inokedy negatívne, môže byť aj sankcionované. Môžeme tu použiť príklad, ktorý uvádza Grosjean z prostredia, kde sa pestoval intenčný bilingvizmus v jazykovej výchove detí – matka zvykla hovoriť s deťmi v jednom jazyku, otec v druhom; nastala však situácia, kedy sa matka prihovorila dieťaťu v „nesprávnom" jazyku. Dieťa sa rozplakalo a prosilo matku, aby sa s ním nerozprávala „tak ako ocko" (Grosjean 1982, s. 141). Skúsenosť bihorských Slovákov je podobná; vyplýva to aj z vyjadrenia Slováka z Derny: „*Pochádzam z multilingválneho prostredia – moji rodičia vedia po slovensky, rumunsky a maďarsky, plynulo komunikujú v týchto jazykoch, ale pre komunikáciu so svojimi deťmi alebo rodičmi používajú výlučne slovenčinu. Bolo by veľmi divné a nepohodlné, keby vniesli do našej komunikácie iný jazyk.*" Ale, samozrejme, nie každá rodina z prostredia, v ktorom realizujeme výskum, sa riadi týmto pravidlom. Každá komunikačná interakcia sa uskutočňuje v inom sociálnom ovzduší, ktoré tvoria rôzne konfigurácie činiteľov, ako vek komunikantov, miera vystavenia vplyvu určitého jazyka, z toho vyplývajúca jazyková kompetencia v danom jazyku, socio-ekonomický status komunikantov, kvalita vzťahu medzi komunikantmi. Všetky tieto činitele (a mnohé ďalšie) tvoria mozaiku jednotlivých jazykových biografií, napr. príslušníci mladej generácie Slovákov v Derne, Bodonoši a Novom Šasteleku často komunikujú medzi sebou po rumunsky (niektorí výlučne po rumunsky), ale je nemysliteľné, aby sa mladý človek prihovoril príslušníkovi staršej generácie Slovákov inak ako po slovensky. Iná je situácia v Harasove, kde veková hranica ľudí, „s ktorými sa dá rozprávať len po slovensky", je posunutá. Priestor pre používanie iného jazyka v komunikácii vytvára obyčajne člen dialógu, ktorý má nadradenú pozíciu (danú sociálnym statusom). V Harasove posun vekovej hranice, za ktorou sa môže používať iný jazyk ako slovenčina, je daný intenzívnejšou infiltráciou iných jazykov do komunikácie širšieho vekového spektra členov slovenskej komunity (čo je zase dané ich vyššou mierou kontaktov s členmi iných etnických skupín). Je to jasné z porovnania komunikácie žien vo veku 60-tich rokov. Pre ženy v Derne a v Bodonoši je nemysliteľné, aby komunikovali s ostatnými členmi komunity inak ako po slovensky. V Harasove to nie je problém.

Faktory, ktoré vytvorili vhodné podmienky pre zachovanie jazyka. Botík (2002, s. 45) vo svojom príspevku predstavuje schému, ktorá zobrazuje zvyčajný vývin jazykovej situácie minorít: prechod od monolingvizmu v materinskom jazyku cez bilingvizmus k ďalšiemu stupňu monolingvizmu, ale tentoraz v jazyku majoritného spoločenstva, t.j. nahradenie minoritného jazyka majoritným. Tento proces tvoria štyri fázy:

1. *monolingvizmus* v jazyku minoritného spoločenstva,
2. *bilingvizmus*, v ktorom dominuje jazyk minoritného spoločenstva, pozícia inoetnického jazyka je slabá,
3. *bilingvizmus*, v ktorom dominuje jazyk majoritného spoločenstva, pozíciu slabého jazyka preberá jazyk minoritného spoločenstva,
4. *monolingvizmus* v jazyku majoritného spoločenstva.

Následnosť a počet fáz, ktoré sme tu uviedli, však nemôžeme hodnotiť ako absolútne, platné pre každú minoritnú jazykovú situáciu. Tento proces môže byť len jedným (aj keď možno najčastejším) zo scenárov vývoja jazyka v minoritnom spoločenstve. Jedným z momentov, ktorý by ho mohol modifikovať, je napr. revitalizujúca etapa v existencii jazyka. Podľa informácií, ktoré máme, história tohto spoločenstva sa uberala lineárne bez výrazných odbočiek od monolingvizmu v slovenčine k druhému stupňu, u niektorých jej členov k tretiemu stupňu tohto vzorca. Napr. jazykovú situáciu príslušníkov mladej generácie, ktorí navštevujú rumunské školy alebo sa dostali do prostredia, kde rumunský vplyv je veľmi silný, charakterizuje dominancia rumunčiny. Žiaci slovenských škôl zase preferujú vo svojej komunikácii slovenčinu. Zaujímavým javom, ktorý ovplyvnili sociálne a ekonomické faktory, je odchod mladých Slovákov z týchto obcí za prácou alebo za štúdiom na Slovensko. V prípade niektorých z nich sa vyššie uvedený vzorec modifikuje – objavuje sa moment revitalizácie slovenčiny, návratu od dominancie rumunčiny k dominancii slovenčiny. A nielen až po príchode na Slovensko, ale ešte počas domácich štúdií. Uvedieme príklad. Harasov je obec, v ktorej slovenčina sa dostávala u mnohých respondentov do pozície slabšieho jazyka. U niektorých predstaviteľov mladej generácie tejto obce však nastal zlom, pretože nadobudli motiváciu rozvíjať svoju slovenčinu kvôli štúdiu na Slovensku. Robia teda aj následné kroky: navštevujú slovenskú školu, čítajú slovenské knihy, vedome sa snažia zvýšiť svoju kompetenciu v slovenčine.

Slováci odchádzali do Ameriky a na Dolnú zem približne v tom istom čase a z podobných dôvodov. Čo spôsobilo, že už tretia generácia amerických Slovákov nemá slovenskú jazykovú kompetenciu, na druhej strane jazyk dolnozemských Slovákov je stále živý a dominuje v mnohých komunikačných sférach? Žeby dolnozemských Slovákov bolo viazalo silnejšie puto k slovenskému jazyku ako tých amerických? Odpoveď je negatívna. Odlišný vývin týchto spoločenstiev má na svedomí skôr sociálne a ekonomické ovzdušie, do ktorého sa dostali. A tiež historické faktory, ako napr. repatriácia Slovákov z Maďarska – z toho vyplývajúce oslabenie slovenskej komunity v Maďarsku. Človek vytvára dejiny, ale často sa stáva, že nedokáže prekonať diskurz, ktorý formoval jeho život.

Uvedieme niektoré faktory, ktoré vytvorili vhodné podmienky pre zachovanie slovenského jazyka ako jazyka, ktorý efektívne plní všetky komunikačné funkcie.

1. Ekonomický obraz komunity. Ako povedala jedna bihorská Slovenka „*človek, ktorý nemá čo jesť, ťažko bude uvažovať o kráse svojo jazyka. Jedinou jeho prioritou bude chlieb a zaplatí zaň všetko, čo sa od neho vyžaduje. Niekedy aj to, čo sa nevyžaduje... Naši Slováci nemuseli platiť jazykom za chlieb. Pretože im ho dávala pôda. A tá rozumela aj slovenčine.*“ Botík (2002, s. 45) konštatuje na základe pozorovania života minoritných skupín, že začlenenie do agrárneho prostredia bolo priaznivé pre zachovanie materinského jazyka. Situ-

ácia bihorskej komunity potvrdzuje tento fakt. Keďže približne sto rokov poľnohospodárstvo bolo ich hlavným zdrojom obživy, členovia tejto komunity nemuseli chodiť väčšinou za prácou do rumunského prostredia, čím sa výrazne obmedzil vplyv majoritného spoločenstva na ich kultúru a jazyk.

Aj keď po čase ľudia začali stále viac hľadať zdroj obživy v iných oblastiach ako v poľnohospodárstve, okolnosti boli zase načas priaznivé pre slovenskú komunitu. V roku 1830 sa otvorili v Bodonoši asfaltové bane, neskôr v roku 1888 lignitové bane. To malo za následok zvýšenie nielen životnej, ale aj vzdelanostnej úrovne slovenskej komunity (Štefanko: 1998, s. 18). Ďalšie pozitívum bolo to, že ľudia mohli zostávať doma, nemuseli odchádzať od svojich rodín, nemuseli opúšťať komunitu, čo umožnilo kontinuitu denného kontaktu so slovenčinou. Na druhej strane existencia baní sem prilákala príslušníkov iných etnických skupín (Rumunov, Maďarov), čím sa vytvorili podmienky pre vyššiu mieru kontaktov s ich jazykmi a kultúrou. V tomto období sa húfom preberali mnohé rumunské výrazy baníckej terminológie.

Táto situácia prirodzene viedla k zvýšeniu miery jazykových kontaktov a k vzájomnému ovplyvňovaniu týchto jazykov. Spoločenstvo, ktoré bolo dovtedy viac-menej izolované od ostatných etnických skupín, sa zrazu stalo križovatkou, kde sa rôzne etniká dostávali do kontaktu a vymieňali si produkty svojej histórie. Pritom miera ovplyvňovania jednotlivých etník závisela od mnohých faktorov: počet členov určitého etnika, vzťahy medzi nositeľmi jednotlivých kultúr a z toho vyplývajúce postoje voči daným kultúram. Dominancia „rumunského“ bola umocňovaná hlavne tým, že vo vedení baní mali prevahu Rumuni: zákony, nariadenia boli realizované v rumunčine atď.

V súčasnosti sú už bane minulosťou a obyvatelia Bodonoša, aj ostatných slovenských obcí, keďže sa už nevrátili k spôsobu života orientovaného na obrábanie pôdy, musia hľadať zdroje obživy v okolitých mestách a dedinách. Sú nútení takto vychádzať omnoho viac zo svojej „ulity“, čo amplifikuje možnosti kultúrnych, teda aj jazykových kontaktov.

2. Kompaktnosť osídlenia. Ako sme už spomínali, slovenské obce sa nachádzajú blízko seba a prebieha medzi nimi čulá komunikácia vďaka rodinným a priateľským vzťahom. Slovenskú školu v Bodonoši navštevujú mnohé deti z okolitých dedín, kde žijú Slováci. Sú teda vytvorené vhodné podmienky na udržiavanie a zveľaďovanie materinského jazyka.

3. Relatívne uchovanie etnickej endogamie pri výbere manželských partnerov. K úspechom v zachovávaní etnickej endogamie prispela aj dominantná pozícia katolíckej cirkvi v živote členov slovenskej komunity a z toho vyplývajúca snaha vstúpiť do rodinného zväzku len s príslušníkom rovnakého vierovyznania. V obciach, o ktorých píšeme, Rumuni sa hlásili k pravoslávnemu vierovyznaniu a Maďari k reformovanému. Vierovyznanie bolo dôležitým kritériom pri výbere partnera a vnútorný nepísaný, ale silne pôsobiaci kódex, nedovoľoval „miešanie sa“ s členmi iných cirkevných spoločenstiev.

Ešte aj dnes dominuje v radoch staršej generácie averzia voči prijatiu členov iného jazykového alebo cirkevného spoločenstva do rodiny. V radoch mladej generácie komunity je to rôzne. U väčšiny mladých ľudí paralelne so zmenou hodnotových ideálov dochádza aj k zmene v kritériách výberu manželského partnera, čo vedie stále viac k miešaniu členov odlišných etník. Je to predzvesťou akcelerácie asimilačných procesov v radoch členov slovenskej komunity, keď sa prostredníctvom nových inoetnických rodinných vzťahov amplifikuje kontakt s kultúrou majoritného spoločenstva. U niektorých zase pretrváva snaha zostať verným tradícii etnika (pri formovaní postojov k tejto otázke je dôležitá miera a kvalita kontaktov s príslušníkmi majoritného etnika). Vyplýva to aj s etnografického výskumu, ktorý realizoval medzi bihorskými Slovákmi J. Čukan a kol. (2006). Cituje Slovenku z Bihora, ktorá sa vyjadruje k problému nedostatku chlapcov (kvôli valnému odchodu za prácou na Slovensko a do ostatných európskych štátov): „Ďefčatoch by bolo, aľe ňebolo chlapcoch. A ak bolo, tak bratranci. Mňa aňi ňenapadlo choďiť z Rumunom. Rodiča by ňechceľi, žeby sme sa pomešaľi“ (Čukan a kol. 2006, s. 10).

4. Kontakty s materskou krajinou boli jedným z faktorov, ktoré podporovali existenciu slovenského etnika v rumunskej diaspóre. Realizovali sa prostredníctvom osobných kontaktov s rodinnými príslušníkmi, ktorí žili na Slovensku, odsťahovali sa tam (hlavne počas repatriácie v rokoch 1947-1948), prostredníctvom osobnej korešpondencie, neskôr masmediálnych prostriedkov. Inštitúcie zo Slovenska, tiež slovenské inštitúcie z Rumunska iniciovali tieto kontakty: zo Slovenska sa sem vysielali slovenskí učitelia, knihy, časopisy, organizovali sa tábory na Slovensku pre slovenské deti z Rumunska, folklórne festivaly, ktorých sa zúčastňovali aj miestne folklórne súbory: Lipka (Bodonoš), Mladosť (Nový Šastelek).

V súčasnosti kontakty so Slovenskom sú stále intenzívne. Mnoho absolventov slovenského lýcea v Bodonoši pokračuje v štúdiu na Slovensku; silnou motiváciou tohto rozhodnutia je štipendium, ktoré slovenská vláda poskytuje zahraničným Slovákom. V posledných rokoch nastala valná migrácia bihorských Slovákov za prácou na Slovensko. Dôsledky tejto situácie komentuje Čukan nasledovne: „Návštevy svojich detí s nevestami, zaťmi a vnukmi zo Slovenska mobilizujú vedomie etnickej príslušnosti, umožňujú komunikáciu v spisovnom jazyku... Objavujú sa nosiče so slovenským folklórom, slovenské knihy a časopisy. Snaha byť v duchu so svojimi blízkymi na Slovensku... viedla príbuzných inštalovať si programy slovenskej televízie. Nikde, od Budapešti po Belehrad, nie je taký intenzívny a kvalitný príjem signálu slovenských staníc ako práve tu“ (Čukan 2006, s. 9-10).

5. Postoj členov spoločenstva k svojmu jazyku. Ako hovorí Winford (2003, s. 40): „Loyality to one´s native language and pride about it may encourage resistance to any foreign incursions.“ U príslušníkov staršej generácie je čitateľná veľmi silná väzba k rodnému jazyku. Z toho, že v komunikácii vždy uprednostňujú slovenčinu a v tomto duchu vychovávajú aj svoje deti. Pod vply-

vom školského prostredia slovenské deti mali často tendenciu rozprávať aj doma medzi sebou po rumunsky. Starí rodičia, aj starší rodičia ich prísne upozorňovali na to, že majú používať slovenčinu. Časté boli aj vyjadrenia, že je to hanba, keď niekto viac používa rumunčinu alebo slovenčinu nebodaj zabúda.

Príslušníci každej generácie sú vystavení rôznej sociálnej konfigurácii faktorov, ktorá dáva každej z nich novú tvár, modifikuje tradíciu – hodnoty, ideály, prístup k jazyku, a teda aj jazyk samotný. Ako píše aj Ripka (1994, s. 89): „Kultúrne hodnoty nie sú statické, ale menia svoje postavenie v hodnotovom systéme príslušníkov danej spoločenskej i etnickej skupiny. Je všeobecne známy fakt, že každé obdobie spoločenského vývinu stavia pred ľudí iné hodnotové ideály. Táto skutočnosť bezprostredne súvisí s názorom, podľa ktorého kultúrna hodnota má dynamický charakter. Podstata tejto dynamickosti spočíva predovšetkým v tom, že kultúra a kultúrne hodnoty sa prispôsobujú potrebám spoločenstva, v rámci ktorého vznikajú, pretrvávajú, menia sa a ktoré zároveň spoluvytvárajú." A dokladuje to skúsenosťou amerických Slovákov, ktorí pod silným vplyvom nového prostredia, do ktorého sa dostali, sa „amerikanizovali", a to aj v oblasti jazyka. Aj v radoch mladšej generácie bihorských Slovákov je možné pozorovať zmenu v myslení – pod tlakom okolia, požiadaviek na lepšie uplatnenie v trhovom reťazci podporujú používanie rumunčiny u svojich detí.

Napriek silnejúcemu postaveniu rumunčiny v živote príslušníkov mladej generácie slovenčina stále ešte nosí prívlastok „môj". Môžeme to vyčítať aj z odpovedí slovenských žiakov, ktorých sme sa pýtali, prečo by chceli vedieť lepšie po slovensky:

Lebo je to moj materinský jazyk a mám ho rada. Som šťastna keď možem rospravať po slovensky.

Lebo mi sa pači najradšej.

Zato bo sa my pači a chcem nekedy isť na SLOVENSKO. Som rada je som SLOVAČKA.[5]

Literatúra

Botík, J. – Botíková, M.: Bilingvizmus v živote etnických minorít. In: Bilingvizmus – minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Zborník príspevkov z medzinárodného kolokvia o bilingvizme 22. 2. 2002. Ed. J. Štefánik. Bratislava: Academic Electronic Press, 2002, s. 43-47. ISBN 80-88880-51-3

Clyne, M: Dynamics of language contact. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Čukan, J. a kol.: Spôsob života akultúra Slovákov v Bihore. Borumlak – Varzaľ. Nitra – Nadlak: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína v Nitre a Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2006.

Dolník, J.: Základy jazykovedy. Bratislava: Stimul 1999.

[5] Zachovali sme pôvodnú formu písomného vyjadrenia respondentov.

Grosjean, F.: Life with Two Languages. An introduction to bilingualism. Cambridge Massachusetts, Harvard University Press, 1982.

Hammerová, L. B. – Ripka, I.: Jazykové prejavy amerických Slovákov. Bratislava: VEDA, 1994. ISBN 80-224-0151-X

Michalčák, L.: Kolonizácia Slovákov v Rumunsku. In: Slováci v Rumunsku. Zborník materiálov z vedeckej konferencie 7. júna 1995. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 1995, s. 22-30.

Štefanko, O.: Slovenské osídlenie v Rumunsku. In: *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Rumunsku.* Zodp. red. Ondrej Štefanko. Nadlak: Vydavateľstvo kultúrnej a vedeckej spoločnosti Ivana Krasku, 1998, s. 15-21. ISBN 973-9292-35-6

Weinreich, U.: Languages in Contact. The Hague: Mouton, 1953.

Winford, D.: An introduction to contact linguistics. Blackwell, 2003.

Syntaktická anotácia vybraných textov Slovenského národného korpusu

Katarína Gajdošová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Syntax, jedna z najdôležitejších disciplín lingvistiky, má svoje zastúpenie aj v počítačovom spracovaní prirodzeného jazyka. S počítačovým spracovaním slovenského jazyka sa začalo intenzívne až v roku 2002, keď bolo v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave utvorené oddelenie Slovenského národného korpusu (ďalej SNK), ktoré sa systematicky venuje počítačovému spracovávaniu prirodzeného jazyka (http://korpus.juls.savba.sk).

Syntaktickú anotáciu zahŕňame spolu s morfologickou anotáciou do internej anotácie textov v korpuse. Štýlovo-žánrová a bibliografická anotácia textov sú externými anotáciami SNK (bližšie Forróová – Horák, 2004).

Práca na ručnej syntaktickej anotácii vybraných textov Slovenského národného korpusu sa začala v polovici roka 2005. Začiatku prác predchádzali teoretické prednášky i praktické kurzy pracovníkov z partnerského pracoviska Ústavu formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy v Prahe (ďalej ÚFaL). Na syntaktickej anotácii vybraných textov SNK začal pracovať 6-členný tím študentov, ktorého členovia sa priebežne obmieňali. Teoretické východiská, resp. vedomosti anotátorov zodpovedajú jednotlivým lingvistickým „školám“ na Slovensku (Trnava – prof. Kačala, Prešov – prof. Nižníková). Na konci roku 2006 mal anotátorský kolektív 4 stále členky, jednu externú spolupracovníčku a za sebou 34 613 viet rôznych štýlov a žánrov, pričom každý text je syntakticky anotovaný dvakrát, dvoma rôznymi anotátormi (bližšie Šimková – Garabík, 2006). Celkový počet zanotovaných

viet je teda dvojnásobný – takmer 70 tisíc viet. Jadro anotovaných dát tvoria nasledujúce texty:

- **beletria** (román Georgea Orwella 1984, román Ladislava Balleka Pomocník, preklady rozprávok, mládežnícky román)
- **odborné texty** (historická monografia, lingvisticko-spoločenské štúdie)
- **populárno-náučný štýl** (texty z internetového portálu <http://sk.wikipedia.org/wiki/>
- **publicistika** (texty z denníka SME a internetového časopisu InZine)

Teoretické východiská syntaktickej anotácie SNK predstavujú práce:

Hajič, Jan – Panevová, Jarmila – Buráňová, Eva – Urešová, Zdeňka – Bémová, Alla – Kárník, Jiří – Štěpánek, Jan – Pajas, Petr: Anotace na analytické rovině. Návod pro anotátory. Praha: ÚFaL MFF UK 1999. 214 s.

Nižníková, Jolana – Sokolová, Miloslava: Valenčný slovník slovenčiny. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove, Prešovská univerzita 1998. 270 s.

Oravec, Ján – Bajzíková, Eugénia: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 261 s.

Pri pohľade na syntaktickú anotáciu SNK je potrebné uvedomiť si, že anotácia SNK je inšpirovaná pražskou závislostnou syntaxou a projektom PDT 1.0 – analytickou rovinou českého závislostného korpusu. Teoretickým východiskom PDT 1.0 bola Šmilauerova Novočeská skladba, z ktorej boli niektoré časti prispôsobené počítačovému spracovaniu, teda spôsobu vešania jednotlivých syntaktických závislostí vo vete. Rovnako sa autori opierali o valenčnú teóriu profesorky Jarmily Panevovej.

Základnou príručkou pri anotovaní SNK bol manuál *Anotace na analytické rovině. Návod pro anotátory.* Dôvodov na zvolenie smerovania v línii pražskej závislostnej syntaxe bolo viacero:

- blízkosť syntaktickej štruktúry oboch jazykov;
- blízkosť teoretických východísk na analytickej rovine;
- bohaté skúsenosti českých kolegov z niekoľkoročného anotovania;
- vynikajúco zvládnutá technická stránka spracovania syntaktickej roviny jazyka.

Rovnako však i ústretovosť a ochota pomôcť zo strany lingvistického i programátorského kolektívu ÚFaL. V čase, keď sa syntaktická anotácia SNK začínala, prebiehala v ÚFaLe už tretia, nadstavbová anotácia lingvistických dát – anotácia tzv. tektogramatickej roviny. Z toho vyplýva, že mnohé cenné skúsenosti, ale i omyly pražských lingvistov pri anotácii na analytickej rovine mohli byť naplno využité pri syntaktickom anotovaní SNK.

Hoci východiskom syntaktickej anotácie SNK bola aj súčasná syntaktická teória slovenčiny, v niektorých javoch a spôsoboch zachytenia jednotlivých syntaktických vzťahov vo vete museli zaužívané konvencie v jazyku ustúpiť počítačovému spracovaniu vetných štruktúr. Z konkrétnych prípadov osobitos-

tí spracovania niektorých syntagiem pri anotovaní uvedieme vzhľadom na rozsah príspevku a šírku teoretického výkladu len niektoré, sumár odlišností bude zachytený v pripravovanom slovenskom syntaktickom manuáli. (Zoznam používaných funktorov v syntaktickej anotácii vybraných textov SNK uvádzame v prílohe.)

Vrcholom každej syntaktickej štruktúry (ďalej strom) je hlavný syntaktický uzol vety, v pozadí označený symbolom # – ide o technické označenie vety. V ňom sa uvádzajú informácie o názve súboru/textu, z ktorého veta pochádza, a o poradí vetnej konštrukcie v súbore i v celom texte. Technický vrchol vety má automaticky priradenú imaginárnu funkciu AuxS (koreň stromu).
V ukážke vidíme nezanotovanú vetu, ako sa zobrazí anotátorovi. V hornej časti vidí vetu reálneho textu lineárne usporiadanú, v dolnej časti sú jednotlivé uzly zavesené na seba jeden po druhom bez špecifikácie vetnočlenskej funkcie. Anotátor musí vetu „rozvešať“ a jednotlivým vetným členom priradiť zodpovedajúce funktory.

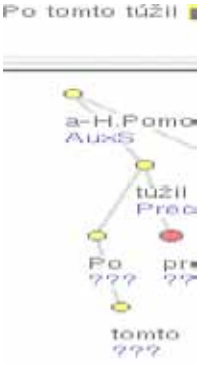

Na hlavnom uzle visí predikát vety. Pri počítačovom spracovaní syntaktických štruktúr je potrebný jeden hlavný uzol a predikát vety považovaný za nadradený vetný člen, ktorému sú podradené na ňom závislé vetné členy, teda aj subjekt vety. Toto poňatie primárnosti predikátu vo vete je jedným z rozdielov medzi tradičnou syntaxou a počítačovým spracovaním syntaktickej roviny jazyka. Rovnako visí na hlavnom uzle vety i koncová interpunkcia, ktorá má podobne ako tento uzol automaticky priradenú imaginárnu syntaktickú funkciu AuxK (koniec vety).

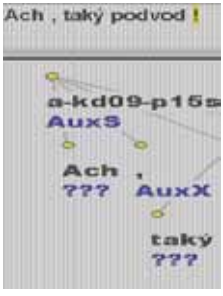

V prípade vety bez predikátu visia všetky nadradené vetné členy na hlavnom uzle.

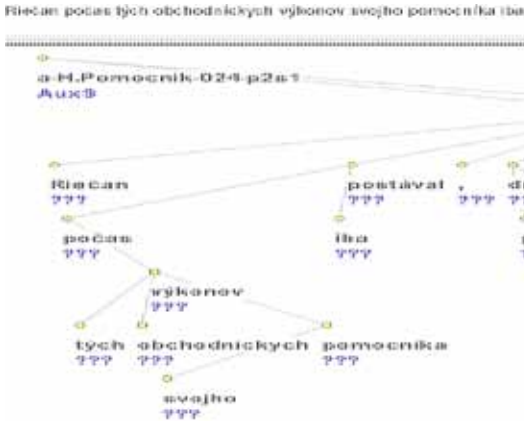

Ak je anotovanou syntaktickou štruktúrou súvetie, visí na koreni vety koordinačná spojka alebo čiarka celého súvetia. V prípade spojenia troch a viacerých viet – uvedený príklad – visí na koreni vety posledná koordinačná spojka alebo čiarka.

Po vyhľadaní a zavesení predikátu vety dochádza k identifikovaniu jeho obligatórnych a fakultatívnych doplnení, ako aj k priradeniu ostatných rozvíjacích vetných členov k nadradeným vetným členom.

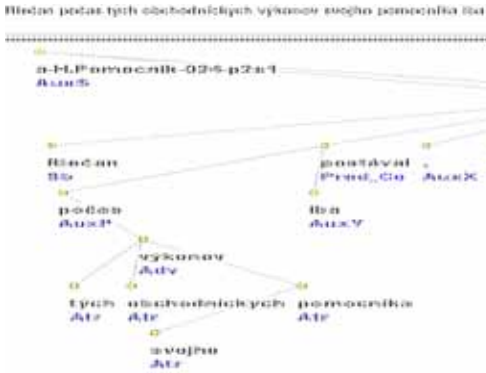

Po analýze syntaktickej konštrukcie nasleduje priradenie adekvátnych funkcií jednotlivým uzlom – označeniu vetných členov vo vete. Na analytickej rovine sa funktor priraďuje každému slovu vo vete, aj synsyntaktikám a interpunkcii.

Ako sme už vyššie spomenuli, nie vždy je funkcia či metóda počítačového spracovania vetných členov vo vete totožná so spôsobom analýzy tých istých vetných členov z pohľadu klasickej štruktúrnej syntaxe. Niektoré rozdiely, skôr technického charakteru, sme už uviedli, v nasledujúcej časti poukážeme na základné rozdiely v hodnotení jednotlivých vetných členov. Ku každému rozdielu uvádzame príklad.

Klasická slovenská syntax vyčleňuje viacero neplnovýznamových, pomocných slovies, ktoré sú súčasťou slovesno-menného prísudku. Počítačové spracovanie hodnotí ako jediné pomocné sloveso sponové sloveso *byť*. Ostatné pomocné slovesá sú chápané ako plnohodnotné predikáty vety. Slovesá, ktoré stoja v tradičnej

syntaxi za pomocným slovesom a hodnotia sa ako časť zloženého prísudku, sú v počítačovom spracovaní považované za objekty.

Na uvedenom príklade možno vidieť, že počítačové spracovanie syntaktických štruktúr sa opiera i o kontextové začlenenie viet do celku. Ak by sme mali prístup k celému textu, zistili by sme, že veta nadväzuje na predchádzajúcu výpoveď, a preto je zaznačená cez koordinačný uzol ako pokračovanie predchádzajúcej výpovede, teda súčasť súvetia. Tento fakt sa odráža na slovese vety – je mu priradená funkcia Pred_Co, čiže predikát v koordinácii.

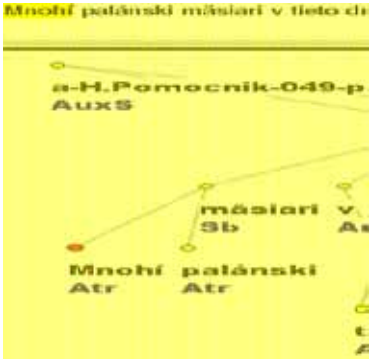

Ďalším rozdielom medzi klasickou slovenskou syntaxou a počítačovým spracovaním syntaktických štruktúr sú postupne rozvité prívlastky. Sémantické vzťahy medzi jednotlivými adjektívnymi tvarmi sú vyjadrené nadradenosťou, resp. podradenosťou – čiže umiestnením (zavesením) podradených atribútov jedného na druhý. Počítačové spracovanie, vzhľadom na náročnosť segmentácie, volí jednoduchú možnosť samostatného zavesenia každého z postupne rozvitých atribútov na rozvíjané substantívum.

Rovnakú funkciu atribútu má člen recipročnej syntagmy. Tu možno najzreteľnejšie vidieť rozdiel v spôsobe zavesenia vetného člena. Ak by nebolo počítačového pravidla, ktorému je potrebné vyjsť v tomto spôsobe spracúvania dát v ústrety, bolo by znázornené umiestnenie presne opačné.

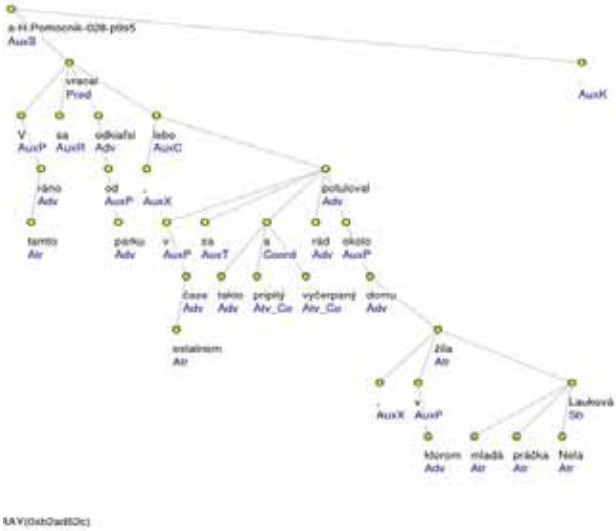

Klasická slovenská, a nielen slovenská syntax má rozpracovanú teóriu o doplnku ako o vetnom člene viažucom sa naraz na dva vetné členy vo vete. Buď na subjekt a predikát vety, vtedy hovoríme o subjektovom doplnku, alebo na objekt a predikát a vtedy hovoríme o objektovom doplnku. Oba vzťahy (subjekt – doplnok a predikát – doplnok, resp. objekt – doplnok a predikát – doplnok) sú rovnocenné, teda doplnok má plnohodnotný vzťah k predikátu i subjektu či objektu.

Pri syntaktickej anotácii je zachytenie tohto vzťahu doplnku odlišné. Ak je vo vete vyjadrený subjekt, na ktorý sa doplnok viaže, je doplnok priradený k nemu a dostáva označenie Atv. Pokiaľ subjekt nie je vyjadrený, doplnok je priradený k predikátu a dostáva funkciu AtvV. V prípade objektového doplnku je doplnok priradený k objektu, ku ktorému sa vzťahuje, s funkciou Atv.

Na uvedenom príklade možno vidieť aj špecifický spôsob značenia vedľajších viet v súvetí. Predikát vedľajšej vety je označený funkciou vetného člena, ktorý táto veta vyjadruje. V uvedenom prípade je predikát vedľajšej vety prívlastkovej označený funktorom Atr, teda funkciou prívlastku.

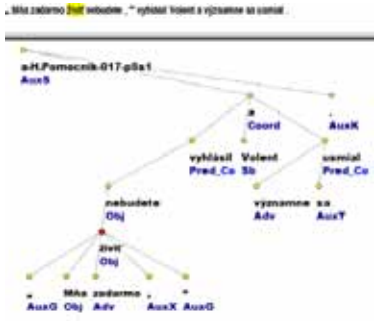

Medzi jeden zo základných rozdielov štruktúrnej a počítačovej syntaktickej analýzy patrí aj pohľad na priamu reč. Priama reč, ktorá nasleduje po slovesách typu *myslieť, hovoriť, povedať, vravieť*..., je označovaná ako objekt.

Na ďalšie typy priamej reči existujú dva rôzne spôsoby zavesenia:

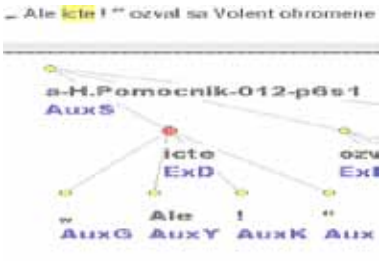

V ilustračnom príklade priamej reči nie je medzi uvádzacou vetou a priamou rečou žiaden formálny vzťah. Predikáty oboch viet dostanú funktor ExD (elipsa) a budú zavesené na technickom hlavnom uzle vety. Všetky ostatné vetné členy budú určené tak, akoby obe slovesá mali funkciu predikátu.

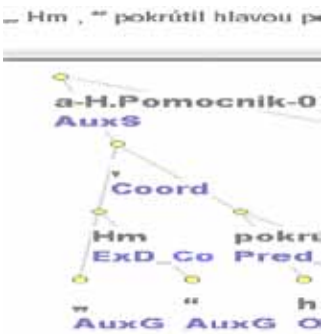

V uvedenom prípade je možné do uvádzacej vety doplniť sloveso „*povedal*“. Preto je možné zavesiť celú koordináciu tak, ako to vidno na príklade. Ak by priama reč obsahovala predikát, bol by členom koordinácie a priradili by sme mu funktor Pred_Co. Vzhľadom na to, že v uvedenom prípade je priama reč vyjadrená prostredníctvom interjekcie, priradíme jej funkciu ExD_Co (účasť v koordinácii).

V súčasnosti prebieha spolu s anotáciou nových textov i prvá fáza opráv ručne syntakticky anotovaných textov. Keďže ide o veľké množstvá textov, nie je možné ich ani efektívne skontrolovať ručne, a to by nakoniec ani neplnilo svoj účel, keďže počítačové spracovanie prirodzeného jazyka, v našom prípade syntaktickej roviny jazyka, je späté s využitím počítačových nástrojov nielen pri samotnej anotácii textov, ale aj pri opravách. Opravy syntaktickej anotácie majú niekoľko fáz, ktoré môžeme pracovne vyčleniť takto:

Fáza odstránenia nezanotovaných vrcholov, označených predanotovaným symbolom ???. Pri opravách syntaktických anotácií sa zistilo, že z celkového počtu 1 070 099 vrcholov je syntakticky neoznačených 7922 vrcholov, teda 0,74 % vrcholov. Tieto chyby, ktoré vznikli z nepozornosti, bolo nevyhnutné odstrániť ako prvé. Je pochopiteľné, že tento druh opráv musel byť vykonaný čiastočne ručne, keďže počítačový nástroj je síce schopný automaticky pridelený znak ??? nájsť, ale jeho označenie nedokáže vykonať.

Ďalšou fázou opráv anotovaných textov je **využitie morfologickej anotácie SNK** pri opravách syntaktickej roviny anotácií. Na základe morfologických informácií v pozadí syntaktickej anotácie dokážeme identifikovať chybné funktory v syntagmách. Napr. slovo označené morfologickým tagom T nemôže mať v žiadnom prípade na syntaktickej úrovni žiaden z autosyntaktických funktorov (Pred, Obj, Atr...).

Po tejto úvodnej, zdĺhavej fáze nasleduje porovnanie textu anotovaného dvoma anotátormi, pri ktorom sa zameriavame na rozdielnosti v anotovanom texte a rovnako aj na tzv. **fázu počítačového odstránenia chybných funktorov**, ktorých umiestnenie v syntaktickej štruktúre nie je relevantné z hľadiska syntaktického kontextu funktora. Do tejto skupiny opráv zaraďujeme napríklad:

Skorigovanie funktorov, ktoré majú označenie _ERR, teda chyby pri označovaní vrcholov koordinácie a apozície, ktoré vznikli z nepozornosti alebo pri preklápaní textov zo starého formátu .fs do nového formátu .pml.

Odstránenie funtora Atr, ktorý je zavesený na akomkoľvek inom slovnom druhu ako je nadradené substantívum, pronominum, numerálium.

Odstránenie funktora Obj, ktorý je umiestnený na inom slovnom druhu ako je verbum alebo isté typy adjetív.

Doplnenie, resp. spresnenie umiestnenia interpunkcie. Ide o chybné zavesenie úvodzoviek, pomlčiek, troch bodiek (či už na konci vety alebo v priebehu výpovede), rovnako i prípadné opravenie funktorov na týchto pozíciách, ktoré je spôsobené zmenou umiestnenia v syntaktickej štruktúre.

Rozsiahlejšie formy opráv by mali prispieť k skvalitneniu automatizovanej syntaktickej anotácie textov tak, aby boli počítačové nástroje schopné do istej miery sami syntakticky rozanalyzovať text, ktorý im bude predložený. Na základe ručne anotovaných dát bude možné v budúcnosti počítať s poloautomatizovanou-poloručnou syntaktickou anotáciou textov SNK a so sprístupnením Slovenského závislostného korpusu na lingvistické výskumy.

Literatúra

FORRÓOVÁ, Martina – HORÁK, Alexander: Morfologická anotácia korpusu. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Ed. Mária Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004, s. 174 – 186. (http://korpus.juls.savba.sk/publications/index.sk.html)

HAJIČ, Jan – PANEVOVÁ, Jarmila – BURÁŇOVÁ, Eva – UREŠOVÁ, Zdeňka – BÉMOVÁ, Alla – KÁRNÍK, Jiří – ŠTĚPÁNEK, Jan – PAJAS, Petr: Anotace na analytické rovině. Návod pro anotátory. Praha: ÚFaL MFF UK 1999. 214 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava: Valenčný slovník slovenčiny. Prešov: Filozofická fakulta v Prešove, Prešovská univerzita 1998. 270 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 261 s.

Pracovná verzia Slovenského závislostného korpusu

Slovenský národný korpus (http://korpus.juls.savba.sk)

ŠIMKOVÁ, Mária – GARABÍK, Radovan: Синтаксическая разметка в Словацком национальном корпусе In: Труды международной конференции Корпусная лингвистика – 2006. Sankt-Petersburg: St. Petersburg University Press 2006, s. 389 – 394. (http://korpus.juls.savba.sk/publications/index.sk.html)

Príloha

Zoznam funktorov používaných v syntaktickej anotácii vybraných textov SNK

afun	*Popis*
Pred	Predikát, resp. uzol, ktorý nezávisí od iného uzlu; vešia sa len na # – technický vrchol vety
Sb	Subjekt
Obj	Objekt
Adv	Adverbiále (bez bližšieho rozlíšenia)
Atv	Doplnok technicky zavesený na neslovesnom člene
AtvV	Doplnok visiaci na slovese (chýba druhý riadiaci člen)
Atr	Atribút
Pnom	Predikát nominálny, resp. menná časť prísudku so sponou *byť*
AuxV	Pomocné sloveso *byť* (Auxiliary Verb)
Coord	Koordinačný uzol
Apos	Apozícia
AuxT	Zvratné sa, neoddeliteľné sa – reflexívum
AuxR	Zvratné sa, ktoré nie je Obj ani AuxT (tvorí reflexívne pasívum)
AuxP	Primárna predložka, časť sekundárnej predložky
AuxC	Spojka (podraďovacia)
AuxO	Nadbytočný (odkazovací, emocionálny) element
AuxZ	Zdôrazňovacie slovo
AuxX	Čiarka (nie nositeľka koordinácie)
AuxG	Iné grafické symboly, ktoré neukončujú vetu
AuxY	Príslovky a častice, ktoré nie je možné zaradiť inam
AuxS	Koreň stromu (#), technický vrchol
AuxK	Koncová interpunkcia vety
ExD	Náhradná funkcia pre technické hrany smerujúce miesto od elidovaného člena k „pseudoriadiacemu“ slovu alebo pre hlavný člen vety bez predikátu (Ex-Dependent)
AtrAtr	Riadiacim slovom atribútu môže byť vďaka štruktúrnej viacznačnosti ktorýkoľvek z bezprostredne predchádzajúcich (syntaktických) substantív
AtrAdv	Štruktúrna viacznačnosť medzi adverbiálnou a adnominálnou závislosťou bez sémantických dôsledkov
AdvAtr	Detto, s opačnou preferenciou
AtrObj	Štruktúrna viacznačnosť medzi objektovou a adnominálnou závislosťou bez sémantických dôsledkov
ObjAtr	Detto, s opačnou preferenciou

Poznámky ku komunikačnému registru hráčov kartových hier

Anna Gálisová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Z diachrónneho hľadiska sa v rámci lingvistiky venovalo nemálo pozornosti rôznym nespisovným formám jazykového správania. Pre lingvistov sú sociálne semivariety národného jazyka zaujímavé z viacerých hľadísk, a to či už ide o nomenklatúrny systém, klasifikáciu jednotlivých výrazových prostriedkov, alebo o prelínanie sa jazykových rovín a ich participáciu na formovaní komunikačného registra danej skupiny, otázky spisovnosti a nespisovnosti atď. V popredí však vždy stojí snaha uchopiť a pomenovať kód, ktorý sa realizuje v komunikačných aktoch a jeho hlavnými determinantami sú vysoká variabilnosť a expresívnosť, prípadne odbornosť.

V súvislosti so skupinou hráčov kartových hier a nimi používanými špecifickými výrazovými prostriedkami sa v slovenskej odbornej lingvistickej literatúre nestretneme s mnohými zdrojmi. Bez akejkoľvek snahy hodnotiť príčiny tohto javu sme sa rozhodli pokúsiť sa získať elementárne informácie a priblížiť ich slovenskej odbornej lingvistickej verejnosti.

Pred zaužívaným pojmom *karátsky slang* uprednostňujeme pomenovanie *kartársky komunikačný register*, pretože tu nejde len o súbor lexikálnych a gramatických prostriedkov charakteristických pre komunikáciu v danej sociálnej skupine, ale aj o spôsob ich používania v komunikačných aktoch s variabilitou postoja komunikantov ku komunikačným partnerom. Ba čo viac, z lexikálneho hľadiska je slang ako útvar nositeľom vlastnosti nespisovnosti a tým pojem *kartársky slang* neakceptuje pomerne široký inventár spisovných lexikálnych prostriedkov využívaných v skupine.

Pri koncipovaní výskumu a získavaní výskumného materiálu sme zvolili 2 prístupy:

1. **lexikografický** – jeho cieľom bolo získať lexikálny materiál, ktorý bude možné lexikograficky spracovať,
2. **komunikačný** – jeho cieľom bolo na základe preferenčného vyjadrovania komunikantov zistiť:
   - frekvenciu používania záujmových lexikálnych prostriedkov,
   - príslušnosť týchto lexém do aktívnej alebo pasívnej slovnej zásoby,
   - pomer využívania spisovných a nespisovných výrazových prostriedkov v danej skupine,
   - gramatické osobitosti,
   - motivácie lexém,
   - ich pôvod a ortoepický úzus,
   - synonymiu,
   - príp. frazeologické jednotky a ustálené slovné spojenia,
   - pozíciu vulgarizmov a hrubých slov v kartárskej komunikácii.

Pri realizácii výskumu sme použili viaceré výskumné metódy: (neštruktúrované) pozorovanie, dotazník, analýzu textových dokumentov (excerpcia zo slovníkov, diskusných fór, internetových stránok a pod.), analýzu spontánnych reálnych dialógov. Dialógy sme získali nahrávaním na diktafón pri realizácii hry, a to buď priamo alebo za spolupráce prostredníka. Získali sme pomerne rozsiahly materiál, ktorý poskytuje priame možnosti analýzy využívania kartárskeho komunikačného registra priamo v komunikačnom akte, ktorý je ukotvený v konkrétnej komunikačnej situácii a determinovaný o. i. aj vzťahmi komunikantov, prostredím, v ktorom sa komunikačný akt realizoval, ako aj emočnou klímou. Pri transformácií akustického kódu nahrávok sme použili upravenú transkripciu, akú používa J. Kesselová (2001).

Medzi pozorované a analyzované hry sme zaradili žolíkové karty: žolík, americký žolík; a sedmové karty: mariáš, sedma (s variantom osmová sedma), faraón. Dané hry sme zvolili vzhľadom na ich vyššiu frekvenciu a celkovú popularitu, čo v istom smere zjednodušilo získavanie výskumného materiálu.

Pri pozorovaní a analýze získaných nahrávok reálnych dialógov sme najčastejšie komunikačné situácie klasifikovali takto:

1. dialogická komunikácia medzi hráčmi počas hry:
   - rôzne tematické zamerania nesúvisiace s hrou,
   - priebehu hry (ako hráč zahral svoj ťah, ako ho mohol, resp. mal zahrať a pod.),
   - kartách,
     - kt. majú hráči v ruke,
     - kt. hráč vyhodil,
     - kt. hráč vyložil;
2. dialogická komunikácia medzi hráčmi po hre (analýza práve ukončenej hry – časté v hre mariáš).

Sociolekt hráčov kartových hier zahŕňa spisovnú i nespisovnú lexiku. Spisovná i nespisovná lexika sa používa na pomenovanie:

- druhu kariet (*sedmové, sedmy, žoľové*),
- kvality kariet (*ošúchané, cinknuté*),
- farby karty (*žaluď/mak, zelenáč*),
- hodnoty karty (*desiatka, desina, deska, jé, jéčko, Janko, mládenec, malá, veľká/velká*),
- karty s istou vlastnosťou (*plonková, plonkáčka, plonk, tichá/hlasná (sedmička)*),
- kombinácie kariet (*hláška, hlas, oko, čistá postupka, terc, tercka, dvojlist*),
- funkcie kariet (*talón, spodná, kopa, tromf)*,
- druhu a variantu hry (*farba, malý, veľký, durch, betl, vykladaný, ložený, liciťák, stovka, stovečka, červených stosedem, pauzovaný, lízaný*),
- situácií v hre (*renonce, chyba, flek, kontra*),
- osôb hrajúcich karty (*kartár, mariášnik, karbaník, forhond*),

- činností a stavov spojených s hraním kariet (*pustiť štich, drviť, rezať, ťahať za chvost, vyniesť z prázdnych, podliezť, voliť z národa, byť holý*).

Pre dialogické komunikáty hráčov kartových hier sú charakteristické tieto vlastnosti:

- *neoficiálnosť* (používanie slangizmov, univerbizovaných a substantivizovaných výrazových prostriedkov a pod.),
- *súkromnosť* (uvoľnenosť vo vyjadrovaní, využívanie slangizmov, vulgarizmov, expresívnych výrazov),
- *ústnosť* (ústne formulovanie výrazu, spontánnosť, intonačné členenie výpovede, uvoľnená štylizácia vety, asyndetické pripájanie),
- *subjektívnosť*,
- *situačnosť* (konkrétnosť komunikačnej situácie, využívanie neverbálnych prejavov),
- *adresnosť* (prítomnosť adresáta, bezprostrednosť spätnej väzby),
- *expresívnosť* (deminutíva, vulgarizmy).

Ukážky dialogických segmentov:

dialogický segment č. 1

B: môžem hneď **zahodiť** ≥
D: **zatváraš** ≤
B: **nezatváram** ≥ aj keď ř
D: » množia sa mi karty ktoré nepotrebujem ≥
C: samé **DUpliaky** ≥
B: musíš mať **čistú postupku** keď chcem **zatvoriť z ruky** však ≤
C: a koľko **hráme** ≥ **päťdesiatjedna či päťdesiatdva** ≤
∑: päťdesiatjedna ≥
A: tak si hrajte ako chcete ≥
B: takže ≤
A: he:j ≥ takže musíš mať **čistú postupku** keď **sa** chceš **vyložiť** ≥
B: ale keď **z ruky** ≤
A: A:no ≥
D: no hraj ≥
B: ale veď už **ide:m** ≥
A: čo si vyhodila ≤
C: kartu ≥
D: ale **nezatváraš z ruky** ≤
A: nemusím ≥

dialogický segment č. 2

C: čo som ti chcel povedať ≥ ja som dal **maličkú kartu** a ty si na ňu **drbol eso** hoci **desiatka** ešte nešla ≥
B: no a čo ≤
C: tak si mal dať **osmičku** a čakať na tú **desiatku** ≥

A: vyhrala som ≥ aj **tichú sedmičku** som **uhrala** ≥
B: Ale ona mohla mať **plonkáčku** napríklad ≥
C: *B* ~ to je RIziko ~ ale nepustím **desinu** ≥ prekristoverany ≥ v žiadnom prípade keď mám inou kartou možnosť zobrať ≥

B: **guľa** ≥
C: **bohu čo je božie** ≥
B: prepáč ale potrebovali sme tú **desiatku** ≥
A: veď ale v poriadku.

Vysvetlivky:
≤ – antikadencia
≥ – konkluzívna kadencia
~ – krátka pauza
Ř – neukončená výpoveď (násilne prerušená)
» – vstúpenie do prehovoru iného komunikanta
RIziko – dôraz

Literatúra

GÁLISOVÁ, Anna: Sociolekty vybraných alternatívnych a marginálnych kultúr. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 53, č. 2, s. 97 – 110.
KESSELOVÁ, Jana: Lingvistické štúdie o dialógu detí. Prešov: Náuka, 2001.136 s.
PALENČÁROVÁ, Jana: Lingvistické štúdie o komunikácii detí. Prešov: Náuka 2001. 136 s.

O jednej skratke

Radovan Garabík

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Úvod

Sistemi automatickjeho prekladu patrja k najkomplikovaňejším aplikácijám v oblasťi počítačovjeho spracuvaňja prirodzenjeho jazika. Toto viplíva z potrebi urobiť hĺbkovú analízu zdrojovjeho nárečja a transformovať zmisel puovodnjeho textu do cjelovjeho nárečja. Schematicki muožeme proces prekladu znázorňiť diagramom podobním tomu na obr. 1. Plocha trojuholňíka vijadruje oblasť, v ktorej pracujú tipickje sistemi automatickjeho prekladu. Každá vodorovná čjara zodpovedá abstraktnej úrovňi transferu medzi zdrojovím

a cjelovím nárečím. Čím viššja úroveň, tím abstraktňejší transfer sa uskutočňuje, a vísledok je tím bližší prirodzenjemu nárečju. Úroveň 1vá zodpovedá fonetike a na obrázku je uveďená len kvuoli úplnosťi, pretože vo večšiňe sistemou automatickjeho prekladu (ako aj v našom článku) iďe o písaní text. Úroveň 2há zodpovedá ortografii, transfer na tejto úrovňi znamená len zmenu ortografickjeho sistemu (takíto transfer je použiťelní napríklad pri zmeňe pravopisu jedného nárečja, alebo preklad medzi nárečjami, ktorje sa líšja iba ortografiou). Úroveň 3ťja zodpovedá morfologii a je použiťelná pre preklad medzi nárečjami, ktorje sa odlišujú maximálňe morfologiou (s istími obmedzeňjamí muože ísť o dve velmi blízkje príbuzňje nárečja). Pri odlišňejších nárečjach dostaňeme na vístupe sintakticki a semanticki ňezmiselní text. Úroveň 4tá zodpovedá sintaxi, na vístupe dostaňeme text sintakticki správni, aj keď možno s ňezmiselním víznamom (alebo s víznamom ňezodpovedajúcim originálnemu textu). Moderňje špičkovje sistemi automatickjeho prekladu sa k tejto úrovňi iba približujú. Úroveň 5ta, semantika, zodpovedá pochopeňju víznamu slov a slovních spojení originálnjeho textu a ich preklad na slovňje spojeňja s rovnakím víznamom – na tejto úrovňi pracujú prekladaťelá-luďja. Úroveň 6ta, na diagrame znázorňená vrcholom trojuholňíka zodpovedá užiťju interlingvi (medzireči), pri ktorom preklad prebehou už po stranách trojuholňíka a transfer sa zredukovau na identicku operácju, pretože všetki črti puovodnjeho aj preloženjeho textu sú obsjahnutje v medziprodukťe. Do diagramu sme ešťe doplňili sjedmu úroveň, ležjacu nad vrcholom trojuholňíka. Táto úroveň bi sa dala opísať ako „pochopeňja toho, čo chceu autor povedať“ a jej znázorňeňja je vjacmeňej iba akademickje, pretože k dosjahnuťju tejto úrovňe dochádza velmi zrjedka.

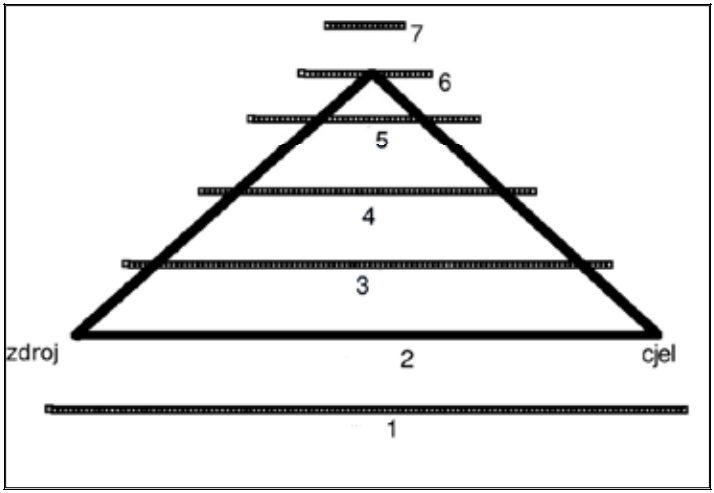

Obrázok 1ví: Schematicki znázorňení trojuholňík prekladu

Preklad medzi velmi blízkimi nárečjamí

Blízkje (geneticki aj štrukturňe) nárečja majú vela podobních čŕt. Pri vzďalovaní nárečí rozďjeli medzi ňimi celkom dobre sledujú úrovňe v uveďenom trojuholňíku – najprú sa zjavja rozďjeli v fonetike (aj v rámci jednjeho nárečja či dokonca rozličnorečja), potom v ortografii (pri kodifikácii alebo odšťjepení nárečja, často s politickou motiváciou). Pri morfologických rozďjeloch sme už oprávňení hovoriť o ruoznich nárečjach. Sintax často zostáva kompatibilná aj pri nárečjach od seba značňe vzďjaleních, a v prípaďe dramatických rozďjelou v lexike už ňemuožeme hovoriť o blízkich nárečjach v našom poňímaní. Z automatických prekladovích sistemou medzi blízkimi nárečjami muožeme spomenúť preklad medzi Češťinou a Slovenčinou[1] a preklad medzi Turečťinou a krimskou Tatárčinou[2].

Štúrovská Slovenčina

Spisovnuo Slovenskuo nárečje, tak ako ho definovau Ludevít Štúr v [3] sa od modernej Slovenčini [4] líši na prví pohlad prevažňe ortografiou, pričom rozďjeli sú lahko algoritmicki popísaťelňje. Hlavňje ortografickje rozďjeli spočívajú v absencii grafemi „y“, v inej realizácii dvojhlások a v explicitnom povinnom značení mekkosťi spoluhlások d, t, n.

Lexikálňje rozďjeli sú subtílňejšje, na prví pohlad badaťelňje len v ňjektorích najčasťejších slovách, ale v skutočnosťi mjerňe posúvajúce semantickí víznam celích trjed slov.

Technická realizácia

Pred prekladom je text najprú skonvertovaní zo vstupnjeho kódovaňja do Unicode, potom normalizovaní na NFKC normalizácju Unicode a všetki ďalšje operácje prebjehajú duosledňe v Unicode. Text je tokenizovaní na základňje jednotki – tokeni (slová), ku každjemu tokenu je priraďená informácja o prípadních bjelich znakoch (whitespace; Leerraum) pred slovom, abi sa po preklaďe mohlo zrekonštruovať vernuo rozloženja textu. Po preklaďe je velkosť písmen preloženjeho slova upravená tak, abi kopírovala velkosť písmen puovodnjeho slova – ak je preloženuo slovo dlhšje ako puovodnuo, velkosť „nadbitočních“ písmen kopíruje velkosť poslednej písmeni puovodnjeho slova. Toto zabezpečí verní preklad vlastních mjen a prípadních slov písaních kapitálkamí. Ako víňimka sú koreňe slov „Sloven(čina, ský)“ a „Vlád(a)“ vždi v preklaďe písaňje so začjatočním velkím písmenom, podla úzu užívanjeho L. Štúrom.

Samotní preklad prebjeha v dvoch fázach: najprú sa aplikuje lexikálna transformácja, pri ktorej sa nahrádzajú slová, ktorje sú v štúrovej Slovenčiňe inak reprezentovaňje. Víhodňe sa dá viužiť prevažná ekvivalencja morfem medzi súčasnou a štúrovskou Slovenčinou a v prekladovej tabulke stačí poveč-

šiňe uvjesť iba prekladi koreňovích morfem, iba ňjekedi je potrebnuo uvjesť preklad celích tvarov slov.

Druhá fáza prebjeha na ortografickej úrovňi. Prekladi v oboch fázach sú realizovaňje jednoduchím nahrádzaňím originálnich reťazcou prekladovimí. Začjatki a konce slov sú označeňje špecijálnimí znakmí (^ začjatok, $ koňjec), čo umožňuje efektívňe spracuvať transformácje v príveskách slov a zabraňuje možním ňesprávnim nahraďeňjam. Vzhladom na duosledňje značeňja palatalizovaních spoluhlások v štúrovskej Slovenčiňe je potrebnuo duokladňe rozlišovať tvrdje a mekkje „i“ podla víslovnosťi (čo veďe k prekladom politi→polity, diplo→dyplo, poézia→poesya) a takťjež bolo potrebnuo zavjesť tvrdje „e“ na označeňja ňepalatalizujúceho „e“ (toto písmeno sme arbitrárňe označili znakom „ë“ – U+00EB LATIN SMALL LETTER E WITH DIAERESIS, príkladi prekladou: internet→intërnët). V druhej úrovňi budú tjeto slová transformovaňje na štúrovskí pravopis (polity→politi, dyplo→diplo, poesya→poesia, intërnët→internet).

Naša skratka v prekladovom trojuholňíku potom sleduje transfer na ortografickej úrovňi, s krátkim vibočeňím do oblasťi semantiki (vlastňe iba zámena ňjektorích lexikálnich jednoťjek).

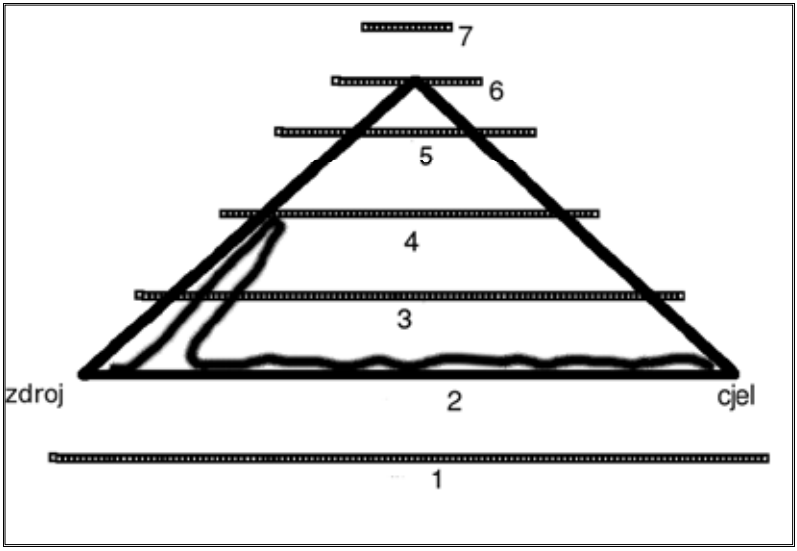

Obrázok 2hí: Trojuholňík prekladu so znázorňeňím našej skratki

lexikálni preklad	ortografický preklad
u‘grék‘ : u‘rék‘,	u‘ov$‘ : u‘ou$‘,
u‘gréc‘ : u‘réc‘,	u‘né$‘ : u‘ňje$‘,
u‘gréč‘ : u‘réč‘,	u‘é$‘ : u‘je$‘,
u‘maďar$‘ : u‘uher$‘,	u‘ého$‘ : u‘jeho$‘,
u‘maďar‘ : u‘uhr‘,	u‘ému$‘ : u‘jemu$‘,
u‘maďara‘ : u‘uhra‘,	u‘é‘ : u‘e‘,
u‘talian‘ : u‘talyan‘,	u‘ý‘ : u‘í‘,
u‘^ľudovít‘ : u‘^ludëvít‘,	u‘y‘ : u‘i‘,
u‘slávneho‘ : u‘slávnjëho‘,	u‘ô‘ : u‘uo‘,
	u‘ľ‘ : u‘l‘,
# pieseň -> peseň	u‘ä‘ : u‘e‘,
u‘^pies‘ : u‘^pes‘,	u‘ë‘ : u‘e‘,
u‘vidietˇ$‘ : u‘videtˇ$‘,	
u‘vedietˇ$‘ : u‘vedetˇ$‘,	u‘ia‘ : u‘ja‘,
u‘vedie‘ : u‘vede‘,	u‘dia‘ : u‘ďja‘,
u‘erie$‘ : u‘ere$‘,	u‘diakon‘ : u‘diakon‘,
u‘eriešˇ$‘ : u‘ereš$‘,	u‘tia‘ : u‘tˇja‘,
u‘^zmenši‘ : u‘^umenši‘,	u‘nia‘ : u‘ňja‘,

Tabulka 1vá – časť prekladovej lexikálnej a ortografickej tabulky

Popis funkcií programu

Program (nazvaní ludevít) je napísaní v programovacom jaziku Python. Hlavnuo zameraňja programu je pre unixovje sistemi, ašak, súc napísaní len s užiťím štandardních pythonovskích kňižňíc, funguje na velmi širokej množiňe sistemou a platform. Program funguje ako filter, čítajúc štandardní vstup a zapisujúc preložení text na štandardní vístup.

Vístup je možno modifikovať ďalšimí argumentamí k programu:

-o súbor alebo --output-file súbor – vístup zapíše do súboru mjesto na štadardní vístup

-D alebo --nfkd – vístup buďe v NFKD normalizácii

-d alebo --nfkd-hack – písmeni ď a ť budú v NFKD normalizácii, ostatnje v NFKC

-e ENCODING alebo --encoding ENCODING – mjesto štandardnjeho koduvaňja utf-8, predpokladá vstup a vístup v koduvaňí ENCODING, ktoruo muože biť hocijaké koduvaňje podporovanuo pythonom, ale pravďepodobňe

význam má len jedno z utf-8, iso8859_2, cp1250, cp852 alebo mac_latin2. Koduvaňja inuo ňež utf-8 ňje je kompatibilnuo s volbamí -D a -d.

Kďe sa zvuki mekko vislovujú takjeto sa zmekčujúcou čjarkou viznačujú, ale písmeni „d“ a „t“ ju v dobe modernej inakšje označujú, značka táto skoro ako dlhá čjarka má podobu. Abi sa historická vernosť zachovala, tjeto dve písmeni je možno normalizovať na unicodovskí „NFKD“ spuosob (parameter -d, prípadne normalizovať všetki písmeni parametrom -D), to značí že zmekčujúce čjarki sú ako samostatnje kombinujúce písmeni (combining characters, kombinierende diakritische Zeichen) reprezentovanje, keď sa s predchádzajúcou písmenou vjažu, v renderovacích sistemoch zrjedka bíva úplná podpora kombinujúcich písmen, a tak sa často písmena nad predchádzajúcou ňezmeňená zobrazí, čo vizerá temer ako puovodní historicki správni spuosob písaňja. Žjal, mnohokrát sú tjeto čjarki zle zobrazenje, alebo naopak tak ako majú biť skombinuvanje dobre a správňe (na moderní spusob) zobrazenje, a teda tento spuosob ňje vždi dobrje vísledki dáva.

Nedostatki

Ňedostatki uveďenjeho sistemu prekladu (či prepisu) muožeme rozďeliť na dve skupini. Prvú skupinu tvorja ňedostatki teoreticki ňepodstatňje, ktorje je aspon teoreticki možnuo lahko odstráňiť aplikovaňím dostatočnjeho množstva ludskej práce. Sem patrí hlavňe malí rozsah prekladovjeho slovňíka (na lexikálnej úrovňi) a chibi v slovňíkoch na lexikálnej aj ortografickej úrovňi. Chibi je možnuo odstráňiť duokladním skontrolovaňím slovňíkou, a malí rozsah slovnej zásobi samozrejme doplňeňím – okrem potrebi ňevihnutnej ludskej práce tu ňje sú žjadnje problemi, ktorje tomuto principijálňe bráňja.

Ňedostatki teoreticki podstatňje sú horšje, pretože viplívajú buď prjamo z návrhu prekladacjeho sistjemu, alebo z vroďeních vlastností oboch versií Slovenčini a vzťahu medzi ňimi. Tjeto ňedostatki ňje je možnuo jednoducho odstráňiť. Najzávažňejšje z ňich sú:

- Absencja kontextovjeho prekladu. Sistem sa vždi pozerá iba na jedno konkretňe slovo. Toto zabraňuje možnosťi lexikálňeho prekladu slovamí s iním pohlavím, pretože ňje je možnuo súčasňe preložiť prípadňje adjekťíva a slovesá (v menosloví) tak, abi bola zachovaná zhoda pohlaví. V programe sme urobili jeďinú víňimku, slovo „Bratislava“ prekladáme slovom „Prešporok“ (spolu s patričnimí tvarmi skloňeňja), pretože iďe o slovo dosť známe a často užívaňje, a občas sa viskitnuvšju chibu v ňesúlaďe pohlavja prípadnjeho mena prídavnjeho sme považuvali za menšje zlo ako poňechať tvar „Braťislava“ (s ňejasním užívaňím v štúrovskích dobách)
- Ňerozlíšiťelná homonímja v štandardnej Slovenčiňe. Najčasťejším príkladom sú prídavňje mená ňijakjeho pohlavja v nominative a akusative

v jednotnom počťe (príveska -uo) a prídavňje mená ženskjeho a ňijakjeho pohlavja v množnom počťe (príveska -je), ktorje v štandardnej Slovenčiňe majú rovnakú prívesku (-je, alebo -e ak bola predchádzajúca silaba dlhá) a ňje je ňijakí spuosob, ako bez duokladnej semantickej analisi určiť správni preklad (taketo slovňje spojeňja bívajú často ňerozhodnuťelňje aj skúsením čitaťelom-človekom).

- Absencja úpravi sintaxe. Štúrovská Slovenčina sa od štandardnej odlišuje aj mjerňe inou skladbou veti, náš sistem ňeobsahuje nijakje prostrjedki aňi na sintaktickú analisu originálu aňi úpravu prekladu.

Zhrnuťja

Uveďení sistem umožňuje základní preklad zo štandardnej Slovenčini do štúrovskej na ortografickej a čjastočňe lexikálnej úrovňi. Preklad ňje je celkom dokonalí a od originálnej štúrovskej Slovenčini sa odlišuje hlavňe v sintaktickej skladbe vjet a v lexike, ale je dostatočňe dobrí na občasňje užiťje, na demonštrácju štúrovskej Slovenčini a ako pomuocka pre prekladaťelou do štúrovskej Slovenčini. Po jednoduchej úprave (náhrada slovňíka) je možnuo program užiť pre preklad medzi podobňe odlišnimí jazikovimí sistemamí (napríklad v prípaďe závažňejších zmjen v Slovenskom pravopise pri preklaďe do novej normi).

Program je dostupní pod licenciou GNU GPL v. 2.0, a jeho demoversiu prístupnú cez WWW rozhraňja prostredňíctvom jednoduchjeho CGI skriptu je možnuo si prezreť na stránke Jazikovednjeho ústavu Ludevíta Štúra SAV[5]. O potrebe a užitočnosťi takjeho prekladu svedčí aj ňeočakávaná popularita, ktorej sa istú dobu uveďenuo WWW rozhraňja ťešilo[6].

Literatúra

HAJIČ, Jan – HRIC, Ján – KUBOŇ, Vladislav: Machine translation of very close languages. In: Proceedings of the sixth conference on Applied natural language processing, Seattle, Washington, s. 7 – 12. Morgan Kaufmann Publishers Inc., San Francisco, 2000.

ALTINTAŞ, Kemal: Turkish to Crimean Tatar Machine Translation System, MSc Thesis, Bilkent University Computer Engineering Department, July 2001.

ŠTÚR, Ludevít: Nauka reči Slovenskej. Prešporok, Tatrín, 1846.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

Štúrovská slovenčina. In: SME, 20. 12. 2006, s. 29.

http://vvv.juls.savba.sk/ludevit/

Špecifické spôsoby vyjadrenia posesivity

Alexandra Gerlaková

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Vyjadrenie vzťahov pozorovaných vo vonkajšom svete patrí k podstate komunikácie. Jedným z týchto vzťahov odpozorovaných človekom v prostredí, ktoré ho obklopuje, je aj vzťah založený na ovládaní, vzťah vyplývajúci z existencie vlastníctva a jemu podobných vzťahov. Ide o reláciu medzi (minimálne) dvoma substanciami okolitého sveta, z ktorých jedna prislúcha druhej na základe špecifického vzťahu vlastníctva.

Každý jazyk si na vyjadrenie istých daných vzťahov vo svojom vývine vytvára súbor jednotiek a pravidiel (napr. gramatických, syntaktických), ktoré umožňujú ich spracovanie a vyjadrenie.

Kategória posesívnosti ako jazyková kategória vyjadruje jeden z vývinovo prvotných a základných sociálnych vzťahov, ktoré si ľudstvo vo svojej genéze vytvorilo a ktorá sa zmenila na kategóriu jazykovú (Bednaříková, 1998). Neskôr ju rozšírilo aj na typy iných podobných vzťahov. Je motivovaná vzťahom istej substancie (posesor) k inej substancii (posesum) a charakterizuje sa ako obsahovo-sémantická kategória vymedziteľná zámenom *ČÍ*, z ktorej možno špecifikovať príslušnosť, vlastníctvo, teda vyjadrenie vlastníckeho vzťahu jednotlivca (prípadne skupiny) k objektu jeho záujmu.

Túto kategóriu možno chápať v užšom i širšom zmysle. Posesivita v sebe zahŕňa, obsahuje vlastnenie, disponovanie. Jej sémantickým signálom je sloveso *MAŤ* so synonymnými paralelami *VLASTNIŤ, VLÁDNUŤ*, teda „pokladať niečo za svoje na základe práva, byť majiteľom niečoho“ (*Krátky slovník slovenského jazyka*, 1997, s. 803). Takýto vzťah definuje sféru subjektu (v prvom pláne ide o človeka), priestor jeho dosahu, pričom základným sémantickým modelom je *posesor MÁ posesum*. Formálna realizácia tejto obsahovej roviny nemusí byť v jazyku vždy rovnaká. Na vyjadrenie posesívneho vzťahu existuje množstvo špecifických jazykových foriem.

I v slovenčine existuje na vyjadrenie posesivity niekoľko možností, pričom medzi základné spôsoby sa radí vyjadrenie privlastňovania pomocou predikácie s využitím posesívnych slovies (*Mal nádherný palác.; Patrilo mu všetko naokolo.* – Tatár, 1999), použitie foriem posesívnych adjektív (*V tom zmätku zabil tatársky lukostrelec kráľovho koňa.* – Tatár, 1999), posesívnych pronomín (*Môj dedo vám to dosvedčí!* – Tatár, 1999), ďalej je to forma posesívneho genitívu (*Popri zlých a ťažkých časoch pristavilo sa šťastie i v drevenici Jána Páľavu z Jasenového.* – Tatár, 1999). Okrem nich však existuje v jazyku množstvo iných vyjadrení posesivity (explicitné vyjadrenie vlastníctva, forma posesívneho datívu, posesívne zloženiny a pod.).

Vzťah posesivity sa chápe rôzne:

- vzťah záujmovej účasti zahŕňajúci vlastnenie konkrétnych predmetov, mentálne vlastnenie a vzťah daný záujmom či účasťou osoby na obsahu komunikácie (Poldauf – citované podľa Bednaříková, 1998, s. 18 – 23);
- v „širšom" zmysle ide o „príslušnosť", vzťah medzi dvoma substanciami, pričom prvá substancia prináleží druhej ako prislúchajúca, logicky podriadená; ide o súhrn odtienkov vzťahov príslušnosti, zahŕňajúci vzťah osoby k predmetu, osoby k osobe, osoby k častiam svojho tela alebo psychiky či osoby k určitým akciám, ktoré sú v sfére jej úzkeho záujmu (Zimek – citované podľa Bednaříková, 1998, s. 18 – 23);
- jav zovšeobecňovania, uvedomenie si objektívnej skutočnosti v individuálnom i spoločenskom vedomí, pričom ide o jazykovú objektivizáciu, konkretizáciu vo vzťahu k účastníkom komunikačného aktu (Štěpan – citované podľa Bednaříková, 1998, s. 18 – 23);
- považuje sa za gramatickú kategóriu, ktorá sa vyjadruje lexikálnymi a gramatickými prostriedkami. Z hľadiska obsahu sa potom pod posesívnosťou rozumie vzťah medzi vlastníkom a privlastňovaným javom. Z pohľadu vlastníka ide o vlastnenie, z pohľadu privlastňovaného javu o prináležitosť. Takto chápaná gramatická kategória posesívnosti prekračuje rozsah vlastníctva a prináležitosti vo vlastnom užšom zmysle (Daneš, Hausenblas – citované podľa Bednaříková, 1998, s. 18 – 23);
- na pozadí posesívnej predikácie sa hovorí o spojení majiteľa a majetku (Mathesius – citované podľa Bednaříková, 1998, s. 18 – 23);
- je to relácia medzi dvoma substanciami, pri ktorej možno hovoriť o istej lokalizácii objektu vlastnenia (posesa) do sféry záujmu vlastníka (posesora), pričom povrchový, formálny signál tejto lokalizácie je rôzny; realizuje sa prostredníctvom špecifických lexikálnych, morfologických, syntaktických i slovotvorných prostriedkov (Bednaříková, 1998, s. 18 – 23);
- ako nerozštiepený pojem, ako kategória skladajúca sa z niekoľkých subkategórií, pri skúmaní ktorej nejde len o čistý vlastnícky vzťah medzi posesorom a posesom, ale aj o spätosť s vyjadrením aj iných významov (Buzássyová, 1980, s. 261);
- kategória posesívnosti sa chápe aj ako kategória odcudziteľnosti na jednej strane a neodcudziteľnosti na strane druhej. Ide o priame, prípadne nepriame vlastníctvo substancie, ktorú vlastník nadobudol bez vlastného pričinenia (vnútorné vlastníctvo) alebo inak získal (ustanovené vlastníctvo) do svojho dosahu (Krupa, 1980; *Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach*, 1989).

Posesivita nachádza svoje vyjadrenie v špecifických jazykových jednotkách (lexikálnych, slovotvorných a pod.), či už je spracovaná pojmovo prostredníctvom osobného (forma adjektív, pronomín) a menného (tvar genitívu) privlastňovania alebo myšlienkovo s použitím predikácie (napríklad posesívny datív, konštrukcie so slovesom *BYŤ*; posesívny vzťah sa tu vo väčšine prípadov len

vyrozumieva, prípadne je posesívny význam zastretý, vznikajú homonymné konštrukcie so sémantickými posunmi) alebo sa oba spôsoby spracovania kombinujú, krížia (Štěpan, 1985).

K základným spôsobom vyjadrenia posesívnych vzťahov v slovenčine patrí:

- vyjadrenie posesívnosti pomocou **posesívnych adjektív;** je základným prostriedkom vyjadrovania individuálnej príslušnosti a spolu s posesívnymi zámenami tvorí najpoužívanejší spôsob vyjadrovania privlastňovacích vzťahov (*trpaslíkov domček, kráľovho koňa, muzikantovo prekľatie, Belovi rytieri, Uzdovej žene, matkino srdce, ženine jazvy, Marka z Páľavovie domu, Marka od Pikúľov, Pikúľovský dvor, Ňáriho drevorubači a pod.)* – podľa monografie *Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach* (red. Vjač. V. Ivanov, 1989) sa slovenčina sa radí k jazykom, ktoré prednostne pri vyjadrení posesívnych vzťahov používajú privlastňovacie adjektíva;
- vyjadrenie posesívnosti patrí vyjadrenie privlastňovania pomocou **posesívnych pronomín**, ktoré označujú privlastnenie ukazovaním alebo odkazovaním na gramatickú osobu (*môj, tvoj, jeho, jej, náš, váš, ich, svoj*) - *Môj dedo, tvojim blízkym, deň jeho svadby, jej spev, v našich časoch, s vaším mlynom, ich ľahkosť, so svojimi vernými , k svojmu menu*
- za základný gramatický prostriedok vyjadrenia posesivity sa považuje aj **genitív -** základná báza vyjadrenia vlastníckeho vzťahu obsiahnutá v predikácii *posesor má posesum* sa tu transformuje do atributívnej syntagmy, genitívna väzba je motivovaná vzťahom príslušnosti v širokom zmysle, táto väzba pri substantíve vyjadruje, že pomenovaná vec patrí k inej veci – dané substantívum (posesum) sa doplní genitívom iného substantíva (posesor) - *telo sokola, strachu chudoby, múry pevného hradu, príbeh krásnej Margity, priatelia uhorského kráľa Belu IV, v drevenici Jána Páľavu z Jasenového, noha kresla, rúčka aktovky, majiteľ auta, bubnovanie konských kopýt, k brehu prekrásneho jazera, strecha domu, tvár mojej sestry, báseň Jána Kostru, koláče starej mamy, plač dieťaťa, pisateľ listu, dom môjho otca, chlapec dolného suseda, krv dobrodruha, gesto rečníka, človek vysokej postavy, , tóny basy, synovia diabla, útok nepriateľa, hlas horára, sekery drevorubačov, otec dievčiny, ruka dievčaťa*

Tieto spôsoby však nie sú jedinými. Protikladnost v jazykovom stvárnení posesívnych vzťahov dokazuje, že aj tu sa v rovine semiotiky prejavuje závislosť a spätosť všetkých jazykových rovín, možnosť podania tej istej situácie viacerými spôsobmi. Tento fakt potvrdzuje, že jazykový odraz sveta je odrazom mnohoaspektovosti objektívnych a subjektívnych faktorov ovplyvňujúcich proces vnímania a myslenia. Jazyk ako komplex znakov a pravidiel ich spájania slúžiaci na vyjadrenie a prenos informácií dáva široký priestor na vyjadrenie obsahu istou formou, pričom obsah sa dá vyjadriť aj niekoľkými rôznymi forma-

mi bez jeho zmeny, prípadne s viac či menej viditeľnou modifikáciou. Výber tej-ktorej formy vyjadrenia i významové modifikácie závisia od kontextu, komunikačnej potreby i od charakteru samotného posesora a posesa. I tu existuje možnosť variantného vyjadrenia sledovaného vzťahu.

Zvláštnosť či osobitosť sledovaných konštrukcií chápeme ako vlastnosť, ktorá neumožňuje jednoznačné zaradenie k slovám posesívneho typu (alebo, ako ich možno nazvať, k vlastným posesívnym konštrukciám), ktoré na pomenovaný objekt navrstvujú posesívny význam, a tým ho vyčleňujú zo systému všeobecných predmetov, javov a pod. ako jedinečnosť (s významom „práve tento jediný"), čím sa prejavuje protiklad všeobecnosti a jedinečnosti. Ide o spojenia, ktoré na úrovni formy, sémantiky a pragmatiky stoja v protiklade k prvkom, pri ktorých možno hovoriť o gramatickom podopretí posesívneho významu. Je pri nich potrebné širšie chápanie vlastníckeho vzťahu, pretože sa pri nich často vyjadrujú aj iné vzťahy ako čisto posesívne, prípadne pri nich na opačnej strane dochádza až k strate posesívneho významu a vznikajú tzv. homonymné konštrukcie. Rovnako môžeme hovoriť o istej perifernosti, pretože sa tu vyjadrenie posesívnosti chápe ako subdominanta. Avšak mnohé z týchto konštrukcií je možné transformovať do paralelnej „vlastnej" posesívnej konštrukcie (hoci niekedy obsahovo užšej – to je napr. prípad posesívneho datívu) a práve táto možnosť vytvorenia príslušnej formy umožňuje vnímať v obsahu danej výpovede posesívny vzťah. Pri vymedzení jednotlivých foriem špecifického vyjadrenia posesívnych vzťahov sa budeme opierať predovšetkým o publikáciu *Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach* (1989).

Ak chápeme posesívnosť ako nerozštiepený pojem, ako kategóriu skladajúcu sa z niekoľkých subkategórií, pri ktorej skúmaní nejde len o čistý vlastnícky vzťah medzi posesorom a posesom, ale aj o spätosť s vyjadrením aj iných významov (Buzássyová, 1980, s. 261), potom možno k prostriedkom vyjadrenia posesivity zaradiť **posesívny datív**. Ten vyjadruje vlastníka alebo príslušnosť, ak medzi osobou, v prospech ktorej sa dej koná, a vecou, ktorej sa vec bezprostredne dotýka, možno badať takýto vzťah.

Osobné zámená v datíve sa používajú vo funkcii posesívnych slov v citových výpovediach. Napríklad *Dcéra ti je chorá*. – tvoja dcéra; *umrela mu matka* – jeho matka (1997, s. 70); *Syn sa im nevydaril.* – ich syn; *Povedali ste, že vám umrela teta.* – vaša teta; *Zašpinil ti zošit.* – tvoj zošit; *Od choroby jej vypadali vlasy.* – jej vlasy; *Roztrhla si sukňu.* – svoju sukňu; *Pripravil som si peniaze.* – svoje peniaze; *Oholil si bradu.* – svoju bradu; *Oči mu znova ožili.* – jeho oči, *Zapáčila sa mu, to áno, aj sa mu srdce roztĺklo, keď ju tam videl ako otrokyňu.* – jeho srdce (Tatár, 1999), *nad hlavou mu visí Damoklov meč* – nad jeho hlavou; *poranil mu hlavu* – jeho hlavu; *ruky sa mu chveli* – jeho ruky; *oči im behali po všetkých kútoch* – ich oči; *vlasy sa jej leskli v slnečných lúčoch* – jej vlasy; *pošepkala mi do ucha* – do môjho ucha, v datíve nemusí byť nevyhnutne zámeno – *padol matke k nohám* – k matkiným nohám.

J. Stanislav (1978, s. 275) hodnotí posesívny atributívny datív na základe analýzy jazyka staroslovienskych jazykových pamiatok ako zvyčajný jav na Slovensku, Morave i v cudzine. Uvádza príklady *Otec mi je zdravý.; Tvár mu bola plná akéhosi tajomstva.* Tento typ datívu vydeľuje aj pri substantíve – *Hane* (D) *tvár zjasnie radosťou.* (Hanina tvár)*; Vedzte, že som pán Rímu, a Rím je pán svetu.* Zaraďuje sem aj slovenský preklad textu Pochvala Cyrilovi – *Slovienskemu národu, ktorý bol v nevedomosti a v mraku hriechov, milosťou a láskou ľuďom Pána nášho Ježiša Krista prikázaný bol za pastiera a učiteľa.* (pôvodný text *Slověnьsku ęzyku...javľenъ bystъ pastyrь i učitelь emu...*).

Podopretím Stanislavovho názoru môže byť aj fakt uvádzaný v monografii *Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach* (1989, s. 151) týkajúci sa používania genitívnej posesívnej formy v staroslovienskych prekladoch, na ktoré silne vplýval jazyk prekladu. V tomto prípade išlo o gréčtinu, v ktorej dominovala na vyjadrenie posesívnosti práve forma s genitívom. To mohlo silne ovplyvniť vyjadrenie vlastného menného posesívneho datívu v staroslovienčine. Vo všetkých slovanských jazykoch sa datív s posesívnym významom hodnotí ako archaická forma.

Morfológia slovenského jazyka (1966) v rámci datívu vlastníka a príslušnosti, ktorý vyjadruje vzťah príslušnosti a vlastníctva medzi osobou, v prospech ktorej sa dej koná, a vecou, ktorej sa dej bezprostredne týka, uvádza nasledujúce prípady vyjadrenia datívu:

1. pri predmetovom akuzatíve – *stratiť sestre knihu, poznať niekomu otca i matku, rozbiť susedovi okno, naučiť niekomu syna statočnosti, vziať niekomu deti do opatery;*
2. pri predložkovom páde – *(...) blesne lúč dobra aj Mišovi do chyže.; (...) kladie pozorne paničkám do košíkov a berie peniaze;*
3. pri podmetovom nominatíve, ktorý je často zamlčaný – *Odpadla mi koníčkovi podkova.; Kde ti je klobúk?;*
4. pri prísudkovom a doplnkovom nominatíve a inštrumentáli – *To mu je bratranec!; Pes psu brat.; Tá zem hrobom každému vrahovi stane sa.;*
5. v zložitejších konštrukciách sa vyjadruje príslušnosť substantivizovaného deja osobe pomenovanej datívom – *Bez nej mne niet života.; (...) keď si tak dieťa zohavia na posmech svetu.*

Pri jemnejšej sémantickej analýze si možno všimnúť, že v konštrukciách typu *oči sa im stretli, padli si do náručia* obaja posesori obsiahnutí v slovesnej forme konajú vzájomne identické deje. Vo formách typu *oči mu zbystreli, vlasy jej odrástli, hlava mu oťažela* existuje možnosť transformácie pomocou determinácie *jeho oči zbystreli, jej vlasy odrástli, jeho hlava oťažela*, ale aj predikácie *má bystré oči, má odrastené vlasy, má ťažkú hlavu.* V konštrukciách, v ktorých vystupuje v datíve zvratné zámeno – *utrel si z tváre špinu, zádumčivo si pohládzal bradu, prešiel si rukou po čele, udrel si nohu* – posesor koná dej pomocou vlastnej časti tela, resp. koná dej na samom sebe. I tu existuje možnosť doplnenia zvratného zámena v datíve a použitie zároveň aj posesívneho prono-

mina – *držal si klobúk /držal si svoj klobúk, nechcel vám kaziť kariéru/ nechcel vám kaziť vašu kariéru* – čo možno hodnotiť ako pleonazmus .

Datív vlastníka je možné synonymne nahradiť genitívom vlastníka alebo posesívnym adjektívom, respektíve posesívnym zámenom. Zatiaľ čo tieto genitívne väzby sú štylisticky bezpríznakové, datív sa chápe ako citovejší. Je nutné znova podotknúť, že pri konštrukciách s posesívnym datívom do hry vstupuje širší kontext a konkrétne lexikálne obsadenie syntaktickej konštrukcie.

K posesívnym formám, ktoré stoja oproti slovám, ktoré nepotrebujú širší kontext na rozlúštenie posesívneho významu, možno priradiť mnohé ďalšie spôsoby vyjadrenia posesívnosti. Tu sa sledovaná sémantika môže vyjasniť len na základe širšieho chápania posesívnosti či širšieho kontextu.

Posesívny význam sa môže vyjadriť v rámci jedného slova prostredníctvom slovotvorných prostriedkov. Tento spôsob vyjadrenia príslušnosti poznajú všetky slovanské jazyky a používajú ho už dávno. V monografii *Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach* (1989, s. 162) sa konštatuje, že v starších jazykoch bola neodcudziteľnosť objektov ovládania chápaná oveľa širšie. S tým súvisí i väčšia rozšírenosť adjektívnych posesívnych konštrukcií vo forme zložených slov, o čom svedčia i mnohé vlastné mená, ktoré zachovávajú práve tvar posesívnych adjektívnych spojení. Spomeňme napríklad dochované onymické pomenovania, ktoré majú pôvodne adjektívnu povahu – typ Ľubotín, *Radvaň* (Radovanov), *Ždaňa* (zo starobylého slovanského mena Ždan), *Semiteš* (Sěmitěch), *Trenč* (Trenъk), *Ľubča* (Ľubъk), *Zbudza* (Sъbod), *Boleráz* (Bolerad+jь), či *Kubín* (utvorený od osobného mena Kuba, príp. Jakub), *Unín* (Una), *Uňatín* (Uňata), *Kojatín* (Kojata), *Žilina* (Žila), *Pribylina* (Pribyla), *Vavriš* (Vavro), *Beňadiková* (Beňadik), *Paraštiná* (Paraska) a pod. (podľa J. Stanislava, 1958).

Zložené adjektíva typu modrooký, dlhoprstý, bielovlasý, dlhovlasý, krivonohý, bystrozraký, jemnosrstý, drobnolistý, rýchlonohý, ostrouhlý, rovnostranný, rovnoramenný a pod. tvoria skupinu tzv. **posesívnych zložení**n vyjadrujúcich privlastňovanie pomocou významu „majúci to, čo sa zloženým prídavným menom označuje“. Pri takomto zúženom chápaní hovoríme o tzv. vlastných posesívnych zloženinách. Tvoria sa od základu adjektív a substantív vytvárajúcich dvojslovné spojenie a možno ich transformovať na sčítanie typu *jednooký starec = jedno oko + mať jedno oko*. Existuje však aj možnosť vytvorenia spojenia s genitívom, resp. predložkovej formy – *jenmosrstý = jemnej srsti/ s jemnou srsťou*. V základe zloženého slova sa môže objaviť i číslovka – *štvorročný, stvoruholníkový, trojdenný, dvojhlasný, šesťhodinový, osemmesačný*. Lexémy tohto typu nemusia mať len formu adjektíva, objavujú sa i substantívne tvary – *čiernokožec, červenokožec, osemhran, štvorsten, Tešili sa <u>holohlavci</u>, že hrad vyhladujú.*; *V hostinci ľahko zistili <u>dlhoprstého</u>, lebo sa našiel svedok: ...* (Tatár, 1999).

Zložené slová vyjadrujúce význam vlastníctva možno tvoriť i pomocou prefixu ***bez-***. Zvláštnosťou týchto slov je ich sémantika. Vyjadrujú totiž tzv. negatívnu posesívnosť, teda neovládanie, nedisponovanie tým, čo označuje ich

substantívny základ – typ *bezzubý (= nemajúci zuby); bezfarebný, bezbrehý, bezhraničný, bezruký, bezdetný; bezcitný, beznádejný, bezmenný, bezbranný, bezcieľny*. Predpona ***bez-*** vytlačila straroslovienskú predponu ***u-*** **u-богъ/ ne--богъ** vo význame „ničí, nikomu nepatriaci". (*Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach*, 1989, s. 40 – 42)

K problematike foriem vyjadrovania posesívnych vzťahov možno rovnako pričleniť predložkové a bezpredložkové pádové konštrukcie. Hoci sa ako dominantné v oblasti pádového vyjadrovania posesívnosti javia predovšetkým genitívne a datívne formy, objavuje sa i skupina konštrukcií, ktoré nemožno opomenúť. Ide predovšetkým o spojenia s lokálom a inštrumentálom, pričom v predložkových spojeniach dominantne vystupujú predložky ***s/so, z, na, bez,*** ale i ***v, o, od*** – *pán s briadkou, človek s klobúkom, malý človiečik s vydutými perami, povedala s červenou tvárou, stál so sklonenou hlavou, kôň s bujnou hrivou, padol na kolená, golier na košeli, stolík na dutých nôžkach, kľučka na dverách, vypustil z ruky, človek bez ruky, človek bez domova, dievčatko v bielych šatách, chlapec v národnom kroji, muž v rovnošate, dráma v piatich dejstvách, bledý v tvári, pán v cylindri, oprel sa o lakte*. Spojenie predložky ***bez + genitív*** majú len jeden význam, a to negatívny. Paralelu k nim tvoria adjektíva s prefixom ***bez-*** (*človek bez ruky – bezruký človek)*. Posesívny význam možno nájsť aj vo vyjadrení formou konštrukcie s nepriamymi pádmi (bezpredložkovými) – *povedal zastretým hlasom, potriasla hlavou, zažmurkal očami, žena potriasla hlavou, malý postavou, silný duchom i telom.* Vzťah príbuzenstva a autorstva vyjadruje predložkové spojenie ***od + genitív*** – *Anka od susedov, syn od brata, báseň od Krasku* – toto spojenie je veľmi frekventované v češtine, kde vyjadruje i časť celku (*límec od košile, knoflík od kabátu, řetízek od hodinek*) (pozri *Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach*, 1989, s. 154 – 163). Pri identifikácii posesívneho významu napomáha transformácia na konštrukciu s posesívnym slovesom MAŤ, prípadne na genitívnu väzbu – *človek s jemnými mravmi/ človek jemných mravov, otvoriť oči slepým/ otvoriť oči slepých, osušiť slzy zarmúteným/ osušiť slzy zarmútených.*

Spôsoby vyjadrenia tejto kategórie môžu presiahnuť jednoduchú syntaktickú konštrukciu. Tu sa forma vyjadrenia posesívnosti (ktorú možno vyjadriť dvojčlenným syntagmatickým spojením prívlastku a rozvíjaného vetného člena), ktorá sa viaže na konkrétny nadradený člen, stáva súčasťou širšieho (rozvinutého) syntagmatického priestoru a dokonca nemusia ani stáť v jeho tesnej blízkosti, ako je to pri jednoduchých posesívnych konštrukciách – napr. vedľajšej vety, teda nie dvojčlennej ale viacčlennej štruktúry – *I zachvel sa ten necitlivý Osman, <u>ktorého prsia</u> boli pusté a hluché pre každý útlejší alebo vznešenejší cit...; Rada by stála po boku niekoho, <u>koho tvár</u> si uchovala v pamäti.* (Tatár, 1999); *Druhú časť Rómov, z ktorých väčšina bola na nižšom stupni spoločenského rebríčka, tvorili ľudia neodvádzajúci produktívnu prácu, <u>ktorých zdrojom obživy</u> boli tzv. potulné profesie...*; *...umenie je prostriedkom výchovného pôsobenia, <u>ktorého cieľom</u> je rozvoj osobnosti dieťaťa...*

Problematika posesívnosti sa teda javí ako širšia a nemožno ju obmedziť len na oblasť tzv. „vlastných“ posesívnych konštrukcií, ale je potrebné rozšíriť jej skúmanie aj na oblasti, v ktorých sa vyjadrenie posesívnych vzťahov ukazuje ako subdominantné a ich identifikácii napomáha širší kontext.

Literatúra

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena: *Kapitoly o posesivite.* (Rigorózna práca) Olomouc: Univerzita Palackého, 1998.

BAJZÍKOVÁ, Eugénia – ORAVEC, Ján: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1982. 272 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: *Posesívny datív v slovenčine a ekvivalentné maďarské konštrukcie.* Slavica Slovaca, 15, 1980, č. 3, s. 261 – 280.

GERLAKOVÁ, Alexandra: *Genitív ako pád vyjadrenia posesívneho vzťahu v slovenčine.* In: Západoslovanské jazyky v 21. storočí. Zborník vedeckovýskumných prác. Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Ostravská univerzita v Ostravě, Uniwersitet Śląski w Katowicach Red. P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB, 2005, s. 32 – 39.

GERLAKOVÁ, Alexandra: *Posesivita – vzťah posesora a posesa – hľadanie východiska.* In: Jazyky v kontaktu/ Jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 12. – 14. května 2003. Ed. P. Pořízka, V. P. Polach. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003. s. 72 – 75.

GERLAKOVÁ, Alexandra: *Posesívnosť v textoch Turčianskych povestí Jozefa Tatára.* In: Jazyky v kontaktu/ Jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor. Sborník příspěvků ze 4. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci ve dnech 12. – 14. května 2003. Ed. P. Pořízka, V. P. Polach. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2003.

GERLAKOVÁ, Alexandra: *Posesívny vzťah vyjadrený formou genitívu (Teoretický náčrt problematiky).* In: Studia Slovaca. Zborník vedeckých prác členov katedry slovenského jazyka a literatúry. Red. J. Tatár. Banská Bystrica: Katedra slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty UMB, 2004, s. 237 – 242. (dostupné na http://www.pdf.umb.sk/2004/tmp/file_736.pdf)

GERLAKOVÁ, Alexandra: *Posesor, posesum a posesívny vzťah v procese komunikácie.* In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. 5. medzinárodná konferencia o komunikácii Banská Bystrica 3. – 4. 9. 2003. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2004, s. 143 – 151. (dostupné na http://www.fhv.umb.sk/Fhv.html)

GERLAKOVÁ, Alexandra: *Príznakovosť vo vyjadrení posesívnych vzťahov v slovenčine.* In: Západoslovanské jazyky v 21. století 2. Lingvistický sborník. Ostravská univerzita v Ostravě, Uniwersitet Śląski w Katowicach, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici. 1. vyd., Svobodová, D. Svobodová, E. Höflerová. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2005, s. 55 – 61.

HORÁK, Emil: *K datívu posesívnemu v spisovnej slovenčine a v srbochorvátčine.* Slavica Slovaca, roč. 5, 1970, č. 3, s. 281 – 289.

Kategorija posessivnosti v slavianskich i balkanskich jezykach. Otvet. red. Vjač. V. Ivanov. Moskva: Nauka, 1989. 261 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Bratislava: Veda, 1997. Tretie, doplnené a prepracované vydanie. 944 s.

KRUPA, Viktor: *Jednota a variabilita jazyka.* Bratislava: Veda, 1980.

MAJTÁN, Milan: *Z lexiky slovenskej toponymie.* Bratislava: Veda, 1996.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966. 896 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia.* Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1984. 232 s.

PIŤHA, Petr: *Existuje datív posesivní?* Slovo a slovesnost, 32, 1971, s. 301 – 311.

STANISLAV, Ján: *Dejiny slovenského jazyka II. Tvaroslovie.* Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1958. 744 s.

STANISLAV, Ján: *Staroslovienskyy jazyk 1.* Prvé vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1978. 372 s.

ŠTĚPAN, J.: *Ke kategorii posesivity a jejímu stvárneňí v jazycích*. Slovo a slovesnost, 46, 1985, č. 1, s. 20 – 27.

TATÁR, Jozef: *Turčianske povesti.* Martin: Matica slovenská, 1999.

VACHEK, Josef: *Ještě k osudu českých posesivních adjektiv.* Slovo a slovesnost, 33, 1972, 2, s. 146 – 148.

O skloňovaní niektorých chorvátskych miestnych názvov v slovenčine

Siniša Habijanec

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity v Záhrebe

Chorvátsko-slovenské jazykové vzťahy sú veľmi starobylé a ich začiatok možno datovať rokom 1102, v ktorom sa Chorvátsko stalo súčasťou Uhorska a ktorý zároveň označuje aj začiatok osemstoročného spolunažívania Slovákov a Chorvátov v jednotnom štátnom útvare. Tieto vzťahy nadobúdajú intenzívnejší ráz v 19. storočí súbežne s rozkvitajúcim obrodením u obidvoch národov, keď sa v slovenskej obrodeneckej tlači začínajú objavovať rôzne dovtedy málo známe chorvátske miestne názvy. V našom príspevku sa sústredíme na najnovšie obdobie – obdobie začínajúce sa spoločenskými zmenami v r. 1989, po ktorých sa Chorvátsko stalo jednou z najčastejších a najobľúbenejších letných destinácií dovolenkujúcich Slovákov. Takto sa čoraz častejšie výskytujú chorvátske miestne názvy v súvislosti s turistickým ruchom, a to predovšetkým v publicistike, bežnej a vysokej, v hovorovej reči a prenikajú aj do literárneho žánru.

Pri prieskume morfonologického prispôsobovania a skloňovania chorvátskych miestnych názvov v slovenských internetových zdrojoch, ktoré sa z objektívnych príčin javili ako najprístupnejšie na účel výskumu, vyšlo najavo, že pri styku s chorvátskymi miestnymi názvami slovensky hovoriaci narážajú na typické problémy súvisiace s fonologickým, morfonologickým a morfologickým

prispôsobovaním cudzích miestnych názvov. V príspevku sa zaoberáme vybranými názvami, ktoré tradične predstavujú tvrdý oriešok pri zaraďovaní do skloňovacieho vzoru, niekedy aj pri určovaní gramatického rodu.

Cudzie miestne názvy, ktoré slovenčina prijíma, prejavujú rozličné stupne adaptácie fonologickému, morfonologickému (alternačnému) a skloňovaciemu systému slovenského jazyka. Za najvyšší stupeň adaptácie považujeme tzv. vžité názvy, ku ktorým spomedzi všetkých chorvátskych miestnych názvov patrí jedine *Záhreb* – etymologicky prispôsobený názov hlavného mesta Chorvátska (chorv. *Zagreb*). Ide o uzatvorenú množinu zemepisne pomerne blízkych (takmer výlučne európskych) miestnych názvov, ktorých prevzatie a prispôsobovanie je podmienené historickými okolnosťami.

Ďalšiu skupinu tvoria miestne názvy, ktoré v slovenčine ponechávajú pôvodné znenie z východiskového jazyka, niekedy s minimálnymi fonologickými úpravami v súlade s fonologickou štruktúrou slovenčiny, ale zaraďujú sa do určitého skloňovacieho vzoru s príslušnými morfonologickými alternáciami. Vďaka genetickej príbuznosti chorvátčiny a slovenčiny patrí do tejto skupiny väčšina chorvátskych miestnych názvov, napríklad *Osijek*, *Split*, *Dubrovník*, *Knin*, *Varaždin*, *Pazin*, *Vukovar*, *Ilok* a pod., ktoré sú ako v chorvátčine, tak aj v slovenčine, mužského rodu a skloňujú sa podľa vzoru *dub*, zatiaľ čo *Rijeka*, *Pula*, *Požega*, *Istra* a pod. sú ženského rodu a skloňujú sa podľa vzoru *žena*. Slováci bezproblémovo skloňujú aj názvy typu *Crikvenica*, *Opatija*, *Kraljevica*, *Kukljica* a pod., zaraďujúc ich do skloňovacieho vzoru *ulica*.

S ťažkosťami sa stretávame už pri názvoch mužského rodu končiacich sa na mäkkú spoluhlásku, ktoré by sa v slovenčine mali skloňovať podľa vzoru *stroj*. Ako príklad uvedieme isterské mestá, známe turistické strediská *Poreč* a *Rovinj* (chorv. *Poreč*, *Poreča*; *Rovinj*, *Rovinja*), ktoré sa väčšinou skloňujú správne, podľa vzoru *stroj* (*z Poreča*, *v Poreči*; *do Rovinja*, *v Rovinji*). Predsa, niekedy sa im prideľuje ženský rod a skloňovací vzor *dlaň* (vo dvoch prípadoch dokonca *kosť*), ako v záznamoch:

„Poloha: známe stredisko Amarin, vzdialené od Rovinje 4 km, sa nachádza uprostred rozsiahleho borovicového lesa.“
(www.dovolenka.sk)[1]

„Vyberte si buď Slovinsko (je síce drahé, ale krásne), alebo sever Chorvátska, oblasť okolo Rovinje, Poreče až po Pulu.“
(www.materskecentrum.sk)

„Poloha: hotel sa nachádza len pár minút od centra Rovinje v kľudnej, zalesnenej časti.“
(www.zajazdy.sk)

[1] Kvôli jednoduchosti vo väčšine príkladov podávame iba základné internetové domény.

„My sme boli v Chorvátsku na Istrii, v okolí Poreče, Rovinje až po Pulu a našli sme len málo miest, ozaj vhodných pre deti.“
(www.babetko.sk/)

„Od Puly na juh je nožička písmena spoločná, približne na úrovni Rovinje sa trasy oddeľujú.“
(automix.centrum.sk/iso)

„V lete roku 1983 boli z chorvátskej Rovinji odoslané dva telegramy rádiu Slobodná Európa v Mníchove.“
(www.szcpv.szm.sk)

„V úvodnom kole vyraďovačky si juniorský európsky šampión z chorvátskej Poreči z roku 2003 poradil s Poliakom Tomaszom Motykom 15:13 na body, v boji o osemfinále ale prehral 13:15 s Robertom Andrzejukom, ktorý mu tak odplatil prehru zo skupiny.“
(sport.sme.sk)

Príčiny možno hľadať v skutočnosti, že Slovákovi *Roviň* a *Poreč* jednoducho znejú ako podstatné mená ženského rodu skloňovacieho vzoru *dlaň*, ale treba uvažovať aj o vplyve českých turisticko-propagačných textov, v ktorých je tvar genitívu singuláru mužského rodu *Rovinje* očakávaný a správny.

S nedôsledným skloňovaním sa stretávame aj v prípadoch miestnych názvov, končiacich sa na *-ac*, ktoré sú v Chorvátsku pomerne časté, napr. *Karlovac*, *Obrovac*, *Benkovac*, *Pirovac*, polostrov *Pelješac* a pod. Prípona *-ac* sa vyvinula z praslovanského *-ьсь, v dôsledku čoho *-a-* v nepriamych pádoch alternuje s *Ø*, takže genitív singuláru uvedených miestnych názvov znie: *Karlovca*, *Obrovca*, *Benkovca*, *Pelješca* atď. Miestne názvy tohto typu Slováci väčšinou skloňujú správne, a to z dvoch dôvodov:

1.) V slovenčine sa vyskytujú miestne názvy, končiace sa na *-ec*, so striedaním *-e-/-Ø-*, napr. *Lučenec*, *Hlohovec*, *Tisovec*, *Starý Smokovec* a ďalšie. Okrem toho, takéto názvy vyskytujú sa aj v Chorvátsku v oblastiach, v ktorých sa používa kajkavské nárečie (severozápadné Chorvátsko): *Čakovec*, *Kumrovec*, *Ivanec*, *Šenkovec* a pod., navyše ide o najfrekventovanejší spôsob tvorby názvov dedín v kajkavskej nárečovej oblasti.
2.) Miestne názvy, končiace sa na *-ac* (gen. sg. *-ca*) sú pomerne časté v celej oblasti štokavských nárečí, teda aj v Srbsku, Bosne a Hercegovíne a Čiernej Hore, takže sú Slovákom dobre známe, o čom svedčí aj pokyn z gramatiky: „Srbské a chorvátske mená na *–ac* strácajú pri skloňovaní samohlásku *a*: *Kragujevac – Kragujevca*.“ (Pauliny, 1997, s. 84).

Keďže sa však alternácia *-a-/-Ø-* (až na ojedinelý prípad *chrbát* / *chrbta*) v slovenčine nevyskytuje, stretávame sa aj s príkladmi, v ktorých sa *-a-* ponecháva aj v nepriamych pádoch:

„Ale odpor, ktorý som cítila počas cesty do Karlovaca a ktorý premáhal moju profesionálnu zvedavosť...“
(www.aspekt.sk)

„Už len myšlienka na návštevu v utečeneckom tábore v Karlovaci s cieľom urobiť interview, mi spôsobovala umŕtvenie tela.“
(www.aspekt.sk)

„S Karlovacom uhrali set.“
(www.cassovia.sk/korzar)

„V tejto súvislosti by ma zaujímalo, kde sú benzínky na novej diaľnici medzi Karlovacom a Splitom.“
(www.ihvar.cz/jaderske)

„Severná strana Pelješacu geograficky pripomína skôr Nórsko.“
(dovolenka.skrz.sk/chorvatsko/index.php)

„Existujú neklamné dôkazy o starobylosti vinárstva na Pelješaci.“
(dovolenka.skrz.sk/chorvatsko/index.php)

Niekedy sa stretávame aj s prípadmi kolísania v rámci toho istého textu:

„Lesnícke dni v Karlovaci“ (titul)
„Centrom návštevy bola účasť delegovaných zamestnancov LSR, š.p. na Dni chorvátskych lesníkov v Karlovci.“
(www.lesy.sk)

Striedajúce sa *a* sa takmer vždy ponecháva aj v ohýbaní známeho strediska *Rabac*, aj keď pôvodné tvary po chorvátsky znejú: *Rabac*, *Rapca*, *Rapcu* atď.

„Okolie Rabacu je ako stvorené pre milovníkov horských bicyklov, či pešej turistiky.“
„Tak príďte do Rabacu a proste len oddychujte a počúvajte.“
„Postupne tu však povyrastali rôzne letné sídla a hotely a Rabacu tak nestálo nič v ceste, aby sa stal vyhľadávaným letným strediskom.“
„Nad Rabacom leží staroveké mesto Labin, ktoré je rovnako častým cieľom turistov dovolenkujúcich v Rabaci.“
(cestovanie.azet.sk/index.php?)

„Okrem v Rabaci, môžete si užívať i v mnohých väčších a menších zátokách, ktoré nájdete na oboch brehoch rabackého zálivu.“
(www.skrz.sk)

Tomu napomáhajú aj prípady, v ktorých sa *-a-* ponecháva aj v chorvátčine, napr. *Gračac*, *Gračaca*, *Pakrac*, *Pakraca* kvôli ťažko vysloviteľnej spoluhláskovej skupine.

Na rozdiel od názvov končiacich sa na *-ac,* (ktoré slovensky hovoriaci ľahko stotožní s tými na *-ec)* v iných názvoch, v ktorých sa v poslednej slabike vyskytuje striedajúce sa *a*, sa toto *a* v slovenčine ponecháva aj v nepriamych pádoch. Ako príklad uvedieme mestečko *Trpanj*, ktoré sa v chorvátčine skloňuje takto: NA *Trpanj*, G *Trpnja*, DL *Trpnju*, I *Trpnjem*. V nasledujúcom príklade sa stretávame nielen s ponechaným *a* v nepriamom páde, ale aj s pridelením nenáležitého gramatického rodu:

„Trajekt Ploče – Trpanj na poloostrove Pelješac sa môže použiť i pri ceste do Orebića, odkiaľ je to z Trpanje 14 km.“
(www.cestujme.sk/trajekty.html)

Azda najčastejší príklad tohto druhu je známe turistické mesto *Zadar*, ktoré sa v chorvátčine skloňuje takto:

NA	*Zadar*
G	*Zadra*
DL	*Zadru*
V	*Zadre*
I	*Zadrom*

Skloňovanie *Zadar*, *Zadaru*, *v Zadare...* je v slovenčine takmer bezvýnimočné, zatiaľ čo ojedinelé prípady skloňovania so striedajúcim sa *a*, s ktorými sme sa v slovenských internetových textoch tiež stretli, pravdepodobne vyšli z pera bilingválneho autora. O tomto možno usudzovať na základe ďalších jazykových prvkov vyskytujúcich sa v spomínaných textoch.

Vychádzajúc z predpokladu, že prispôsobovanie cudzích miestnych názvov je doménou prijímajúceho jazyka, dokonca jeho suverénnym právom, tento vžitý typ skloňovania nepovažujeme za akúsi anomáliu alebo gramatickú chybu, ale navrhujeme alternatívne skloňovanie pre náročnejších používateľov spisovného jazyka:

	vžité skloňovanie	alternatívne skloňovanie
NA	*Zadar*	*Zadar*
G	*Zadaru*	*Zadra*
D	*Zadaru*	*Zadru*
L	*o Zadare*	*o Zadri*
I	*Zadarom*	*Zadrom*

Je ťažko očakávať, že by si Slováci osvojili nový druh skloňovania podľa tvarov vo východiskovom jazyku, dokonca na to ani nemajú dôvod, lebo *Zadar*

v slovenčine funguje ako cudzí prvok, ale predovšetkým inkorporovaný prvok slovenského jazyka, ktorý sa prispôsobuje jeho štruktúre. Trvať na úplnom prevzatí východiskového tvaru, teda vrátane morfonologických vlastností (striedajúce *a*), bolo by neopodstatnené aj z toho dôvodu, lebo v Chorvátsku sa vyskytujú viaceré miestne názvy, s ktorými si aj samotní Chorváti niekedy nevedia poradiť.[2] Ide napríklad o historické mestečko *Kastav* neďaleko Rijeky, ktoré nejeden Chorvát, najmä zo severu, skloňuje ako *Kastav*, *Kastava*, *Kastavu...*, aj keď správne tvary sú *Kastav*, *Kastva*, *Kastvu* atď. Na druhej strane časť Rijeky *Sušak* sa správne skloňuje: N *Sušak*, G *Sušaka*, D *Sušaku* atď, lebo tu nejde o príponu *-ъkъ (aká je napr. v *Sisak*, *Siska*), ale o *-ākъ, ale tento rozdiel (*a* : *ā*) sa v bežnom písme neodráža. Podobne aj *Vrsar*, *Vrsara* oproti *Bakar*, *Bakra*.

Nenáležité skloňovanie názvov tohto typu u oboch používateľov, tak slovenského ako aj chorvátskeho, korení v tej istej príčine – v skutočnosti, že slovníkový tvar (s ktorým sa používatelia najčastejšie stretávajú, napr. v mapách alebo na oznamovacích tabuliach) neobsahuje v sebe informáciu o morfonologických vlastnostiach slova. Je to hĺbková lexikálna informácia, ktorá vychádza na povrch až pri ohýbaní.

S nenáležitým pridelením gramatického rodu, ale aj gramatického čísla sa často stretávame pri názve známeho turistického strediska *Brela*. V chorvátčine je to nominatív plurálu stredného rodu (pluráliá tantum), ktoré sa skloňuje týmto spôsobom:

NAV *Brela*
G *Brelā*
DLI *Brelima*

Pre neprítomnosť typickej koncovky plurálu stredného rodu -*á*, Slováci tento názov veľmi často identifikujú ako tvar ženského rodu jednotného čísla skloňovacieho vzoru *žena*:

„Teraz by sme chceli navštíviť Brelu."
(www.ihvar.cz)

„Hotel je považovaný za najlepší hotel v Brele."
(www.ckeurobus.sk/chorvatsko/stredna_dalmacia/brela/)

„Ukrýva sa pod zrázmi Biokova a patrí spolu s Brelou medzi najznámejšie strediská Makarskej riviéry."
(www.invia.sk/chorvatsko/tucepi/)

[2] Pravdepodobne najznámejším príkladom je miestny názov *Sali* na Dlhom ostrove (Dugi otok), ktorý správne skloňujú azda iba obyvatelia tohto ostrova.

Síce, v internetových zdrojoch narazili sme aj na viacero prípadov správnych tvarov, napr.:

„Je ťažké označiť jednu z nich ako najkrajšiu, ale treba poznamenať, že najviac navštevovanými plážami sú tie v Makarskej, Tučepoch a Brelách.“ (www.adriatour.com)

Keďže ide o názov z blízkeho príbuzného slovanského jazyka, ktorý sa jednak svojou fonologickou štruktúrou jednak výberom skloňovacieho vzoru môže bezproblémovo začleniť do systému slovenského jazyka, navrhujeme nasledujúci spôsob skloňovania:

NA *Brela* (aj poslovenčené *Brelá*)
G *Brel* (*Briel* ?)[3]
D *Brelám*
L *o Brelách*
I *Brelami*

Obdobným príkladom sú *Postira* na ostrove Brač, pri ktorých sa pomýli aj nejeden Chorvát.

Na základe rozsiahleho prieskumu slovenských internetových zdrojov sme zistili, že Slovákom najväčšiu ťažkosť pri adaptácii spôsobuje názov turistického strediska *Tučepi.* Slováci si s ním jednoducho nevedia poradiť a najčastejšie ho ponechávajú nesklonným. Stretli sme sa s množstvom príkladov, ktoré uvádzame podľa jednotlivých pádov. Ťažkosti dokonca nevznikajú iba pri výbere skloňovacieho vzoru, ale už pri určení gramatického rodu a čísla, ktoré niekedy kolíšu v rámci toho istého textu:

„Tučepi na západe hraničí s mestom Makarska a na východe hraničí s pohorím Biokovo.“
(www.tiptour.sk)

„Tučepi ako také patrí medzi moje najnavštevovanejšie stredisko na Makarskej riviere.“
(www.recenzie-hotelov.sk)

„Tučepi je turistické stredisko v strednej Dalmácii, ktoré leží na území atraktívnej Makarskej riviéry. (...) Miesto, kde teraz stojí Tučepi, bolo osídlené už v antických dobách. (...). Vďaka krásnemu pobrežiu a kvalitnej ponuke ubytovania sa Tučepi stali obľúbeným letoviskom.“
(www.ceres.sk)

[3] Pri pomnožných cudzích miestnych názvoch s jednoslabičným základom koreňová samohláska sa spravidla nepredlžuje, ako vidno z príkladov: *Mety*, *Met* (Francúzsko, pôv. *Metz*), *Bruggy*, *Brugg* (Belgicko, pôv. *Brugge*) a pod.

GENITÍV:

„Poloha: novopostavený, luxusný 4-poschodový aparthotel na západnom okraji Tučepi, priamo pri plážovej promenáde, neďaleko od športového centra.“
(www.coimex.sk/ganet/coimex/travel.nsf)

„Vzdialenosť z Bratislavy do Tučepi je cca 870 km.“
(www.ceres.sk)

„Spolu s pestrou ponukou vodných športov a množstvom kaviarní, reštaurácií, barov a pizzerií, robia z Tučepi jedno z najžiadanejších miest stredísk Jadranu.“
(www.invia.sk/chorvatsko/tucepi/)

LOKÁL:

„Na jednu osobu s polpenziou bola v Tučepi 4 000 Sk, čo spolu s prepravou znamená dokopy cca 300 000 Sk - podotýkam v hotovosti.“
(www.uniag.sk)

„Ubytovanie v privátnych izbách alebo v apartmánoch v Makarskej, Brele, Tučepi, Podgore, Baška vode.“
(www.intermedial.sk/krajiny/chorv.php?id_str=43)

„V Tučepi som navštívila hotel Alga a môžem povedať, že ho hodnotím medzi špičku a to vo všetkom...“
(www.recenzie-hotelov.sk)

INŠTRUMENTÁL:

„V posledný deň som si dal tri kolečká medzi Tučepi a Podgorou.“
(www.lsi.sk/sergej/archiv/1112042939-sustredenie-v-chorvatsku.html)

„Medzi Tučepi a Makarskou je veľmi dobrá FKK pláž Nugal.“
(www.ihvar.cz)

„Vynikajúci je ranč nad Tučepi alebo pizzéria Gajeta v prístave Tučepi.“
(orebic.szm.sk)

V chorvátčine sú *Tučepi* podstatným menom množného čísla mužského rodu (pluráliá tantum); skloňujú sa týmto spôsobom:

NAV *Tučepi*
G *Tučepā*
DLI *Tučepima*

Ako zavádzajúci prvok sa tu javí koncovka *-i*, ktorá je z morfologického hľadiska úplne totožná so slovenským *-y*, ale očividne prekáža Slovákom pri zaradení tohto miestneho názvu do skloňovacieho vzoru *dub*. Z tohto dôvodu znejú *Tučepi* Slovákom do istej miery exoticky, obdobne ako napr. názov štátu *Burundi* alebo názov ruského letoviska *Soči*, ktoré sa neskloňujú a takisto sú neutrá. Keďže ide o názov prevzatý zo slovanského jazyka, myslíme si, že najvhodnejší je v tomto prípade spôsob skloňovania pomnožných miestnych názvov so zastretým gramatickým rodom (napr. názov *Piešťany*). Preto v slovenčine navrhujeme skloňovanie:

NA *Tučepi* (aj poslovenčené *Tučepy*)
G *Tučiep*
D *Tučepom*
L *o Tučepoch*
I *Tučepmi*

Ťažkosti niekedy spôsobujú aj rozdiely v pravopisných pravidlách slovenčiny a chorvátčiny, ako aj sémantická nepriezračnosť slova. Napríklad, názvy typu *Makarska*, *Malinska*, *Vrboska* sa ako v slovenčine, tak i v chorvátčine, dôsledne skloňujú ako prídavné mená vďaka všeslovanskej adjektívnej prípone *-sk-*, zatiaľ čo v názve typu *Baška Voda* sa prvá zložka často neskloňuje:

„Hľadám čo najlacnejšiu dovolenku pre 2 osoby v Tučepi, Makarskej alebo Baška vode."
(www.dovolenka.go.sk)

„Teší sa tomu aj Tonči Lalič, riaditeľ turistického úradu v Makarskej, aj Ante Jurišič, riaditeľ rovnakého úradu v Baška Vode."
(orebic.szm.sk)

V tomto názve Slováci nerozpoznávajú prídavné meno pre fonologické zmeny, ktoré zastierajú pôvodnú príponu *-sk-*, ale poslovenčený tvar *Bašská by vniesol jasno do tejto otázky. Zavádzajúci prvok je v tomto prípade aj mesto *Baška* na ostrove Krk, ktorá sa skloňuje ako podstatné meno ženského rodu.

Aj sémantická priezračnosť slova môže vplývať na spôsob skloňovania. Zatiaľ čo *Stari Grad* na Hvare Slováci očakávane správne skloňuju (*Starého Gradu*, *v Starom Grade*), v prípade názvu *Vela Luka* nerozpoznávajú prídavné meno, ktoré je v chorvátčine nárečovým (čakavským) slovom:

„Trajektom, ktorý jazdí zo Splitu cez Hvar a Vela Luku (Korčula) do Ubli na Lastovu, si môžu turisti smerujúci na ostrov Korčula veľmi podstatne skrátiť svoju cestu.“
(www.cestujme.sk/trajekty.html)

Záver

Takýto prehľad skloňovania vybraných chorvátskych miestnych názvov zreteľne ukazuje, že niektoré z nich spôsobujú používateľom slovenčiny ťažkosti. V príspevku sme sa pokúsili navrhnúť spôsob skloňovania tých miestnych názvov, ktoré kolíšu pri výbere skloňovacieho vzoru alebo zostávajú nesklonnými. Toto svedčí o ich nezačlenenosti do morfologickej štruktúry slovenského jazyka. Opierali sme sa o ich fungovanie vo východiskovom jazyku, ktoré považujeme za najrelevantnejšie kritérium pri preberaní slov z príbuzného slovanského jazyka.

Literatúra

PAULINY, Eugen: Krátka gramatika slovenská. Bratislava: Národné literárne centrum 1997. 216 s.

Frazeológia v škole

Andrej Habiňák

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Úlohou mnou predkladaného príspevku je zdôrazniť potrebu ďalšieho výskumu a využitia frazeológie vo výchovno-vzdelávacom procese. V minulosti naše školské osnovy i štandardy – paradoxne – nevenovali tejto problematike takmer žiadnu pozornosť. Takýto stav spracovania frazeológie v učebniciach (i osnovách) treba však chápať aj ako odraz nerozvinutosti samej frazeologickej teórie. Frazeológia sa totiž systematickejšie skúmala len v povojnovom období, u nás len od prvej polovice 50.rokov. Súčasný rozvoj tejto disciplíny však prináša nielen kvantitatívne rozširovanie, narastanie výskumov tejto jazykovej oblasti, ale aj jej teoretické prehlbovanie (bližšie porov. Mlacek, 1976).

Ako hovorí František Miko (1985, s. 3), frazeológia sa všeobecne pokladá za jednu z najvšeobecnejších oblastí v každom prirodzenom jazyku a podľa stupňa jej ovládania sa často hodnotí aj celková úroveň poznania materinského

či cudzieho jazyka. Keďže nový frazeologický výskum odhaľuje ďalšie súvislosti tejto disciplíny s ostatnými oblasťami jazyka, prispieva takto aj on k prehĺbenému poznaniu celej jazykovej výstavby.

Teda myslím, že niet pochýb o tom, že dostatočné osvojenie si frazeológie je neoddeliteľnou súčasťou výučby materinského jazyka už na ZŠ.

Faktom však je, že i v podmienkach súčasného školského vzdelávania je význam frazeológie často podceňovaný alebo je dokonca táto samostatná zložka lexikológie úplne ignorovaná. Vo vyučovaní materinského jazyka sa jej nevenuje dostatočná pozornosť, čo spôsobuje, že žiaci správne nechápu podstatu a význam frazeologických jednotiek a ich miesto v slovnej zásobe. Následky konštatuje laická i odborná verejnosť už desaťročia – slovník súčasnej populácie stráca na všeobecnej kultivovanosti a špecifickej vycibrenosti. Parciálny vplyv má iste i súčasná pretechnizovaná doba, no nesporne je to aj výsledok slabého vplyvu na úroveň rečovej kultúry a vyjadrovania vôbec. Jazyková komunikácia je proces, implikujúci množstvo zložito štruktúrovaných mentálnych a sociálnych faktorov. Na jej charakteristiku už nepostačuje prostý model, podľa ktorého ide pri komunikácii o rozšifrovanie zakódovanej informácie od vysielateľa k prijímateľovi.

Význam vyučovania frazeológie spočíva v tom, že frazeologické jednotky:

- rozvíjajú poznanie, tvorivé myslenie a jazykové cítenie, pretože ich poznanie, porovnávanie a analýza vedú žiakov k citlivému a kultivovanému výberu jazykových prostriedkov v štylizácii;
- sú zdrojom výchovného pôsobenia, pretože prostredníctvom nich sa formuje citový vzťah k jazyku, k ľudovým múdrostiam a k etike správania (raz vtipne, inokedy poeticky či expresívne, no vždy s etickým podtextom zachytávajú ľudové a ľudské múdrosti a životné skúsenosti celých generácií a vekov)

Komunikačné kompetencie, schopnosť žiakov dekódovať význam frazém a schopnosť využiť frazeologické jednotky vo svojich textoch sme overili na vybranej vzorke žiakov niekoľkých základných škôl. Ako model nám poslúžila štúdia Jany Palenčárovej. Na ukážku uvádzam niekoľko vybraných úloh z tejto štúdie i s príslušným štatistickým vyhodnotením:

Samotní učitelia využívajú frazeologické jednotky vo svojej reči minimálne, takmer vôbec (z 98 učiteľov použilo frazému počas vyučovacej hodiny iba 6), čo je veľkým mínusom (z hľadiska motivácie), keď si uvedomíme, akým vzorom (najmä rečovým) je v tomto veku pre žiakov učiteľ. Odsledovali sme s týmto cieľom 62 videozáznamov vyučovacích hodín slovenského jazyka na 1. stupni ZŠ a osobne sme hospitovali na 36 vyučovacích hodinách. Išlo o učiteľov prevažne kvalifikovaných (78%) s priemernou dĺžkou praxe 14 rokov. Pohlavie: 93% žien, 7% mužov; priemerný vek učiteľov: 40 rokov.

Používaním frazém sa v istom zmysle verbálna interakcia učiteľ – žiak (i celý edukačný proces) „osviežuje“, dáva vzájomnej komunikácii nový rozmer,

preto je aj z tohto aspektu potrebné tak málo akcentované vyučovanie frazeológie jednoznačne posilniť, systematizovať a uvažovať, ako toto „tradičné“ netradične vniesť do hodín slovenského jazyka a literatúry .

Väčšina učiteľov (53%) je presvedčená, že vyučovanie frazeológie patrí na ZŠ, pretože *rozvíja komunikačné zručnosti, obohacuje slovnú zásobu, rozvíja tvorivosť a formuje vzťah k ľudovým múdrostiam*. Avšak stretli sme sa aj s názormi (12%), že vyučovanie frazeológie na 1. stupeň nepatrí, pretože *žiaci majú problém zvládnuť základné učivo, netreba ich zaťažovať abstraktnými frazeologickými jednotkami, dnes vo svete internetu a počítačov nie sú frazeologizmy potrebné...*

Formy práce s frazeologickými jednotkami volí učiteľ sám – napr. práca s textom na hodine čítania (o tom viac Gejgušová, 2004, s. 109), využitie frazeologických jednotiek pri jazykovom vyučovaní (je vhodné vsúvať ich do jazykového učiva akejkoľvek roviny, nevyučovať ich izolovane) či na hodinách komunikačno-slohovej výchovy (v zhode s témou uvažovať o vhodných frazeologických zvratoch).

Z uvedeného vyplýva, že frazeologické jednotky sa v učebných textoch slovenského jazyka na 2. stupni základnej školy nachádzajú v dostatočnej miere (spolu približne 273 frazém) na to, aby obohacovali a rozširovali slovnú zásobu detí, aby boli prirodzenou súčasťou hodín slovenského jazyka a čítania, teda práci s nimi sa nemožno vyhnúť. Rozhodujúci je však prístup učiteľa a použitie dostupných pomôcok (napr. učebníc a iných školských kníh), ktoré sú k dispozícii. Učebnica je prameňom vzdelania. Patrí ku knihám, ktoré učia poznávať osobitosti vonkajšieho prostredia, pomáhajú nám uvedomiť si vlastné možnosti, predpoklady a hranice nášho vnútorného sveta, utvárajú pohľad na svet, formujú prístup k nemu. Stimulujú vývin a osobnostný rozvoj každého človeka.

Otázne však je, do akej miery sa súčasné učebnice podieľajú pri využívaní frazeológie na hodinách SJ.

Ukážka poznania a chápania správneho významu frazém:

1. a) Doplň vhodné slovo, ktoré podľa Teba do prirovnania patrí:
   studený ako .... *ako ruža*
   usilovný ako .... *ako buk*

   b) Skús to isté so slovami, ktoré sú navzájom opačné:
   múdry ako ..... – hlúpy ako .....
   usilovná ako ..... – ..... ako voš
   ..... ako slimák – .....ako .....

2. a) Pokús sa spojiť čiarami vety tak, aby dávali zmysel:

Bez práce	*tak sa z nej ozýva.*
Čo na srdci,	*sám do nej spadne.*
Ako sa do hory volá,	*nie sú koláče.*
Kto druhému jamu kope,	*to na jazyku.*

b) Vyber si príslovie, ktoré Ťa zaujalo, a pokús sa vysvetliť, čo asi znamená:
.....
.....

3. a) Vyber si z viacerých možností tú, ktorá sa podľa Teba najviac hodí k dokončeniu vety, a podčiarkni ju:

	v obchode.	*Láska*	
Nekupuj mačku	*vo vreci.*	*Strach*	*má veľké oči.*
	v lese.	*Smäd*	

	ruky.		*dochnú.*
Lož má krátke	*vlasy.*	*Od roboty kone*	*vyskakujú.*
	nohy.		*erdžia.*

b) Ktoré z týchto porekadiel už dávno dobre poznáš? Vieš mi ho vysvetliť?
.....
.....
.....

4. Skús spojiť prídavné meno, ktoré Ti vyšlo, s rôznymi slovami. Môžeš ho použiť aj v inom tvare, napr. dlhé, dlhý... Vysvetli mi slovné spojenia, ktoré si vymyslel.

Napr.: *mám <u>dlhú</u> chvíľu*	=	*nudím sa*
odišiel s dlhým nosom	=	.....
.....	=	.....
.....	=	.....

Pri hodnotení odpovedí žiakov sme volili kritérium *správne – nesprávne*, pričom pod *správne* sme zaradili nielen riešenia úplne vyhovujúce, ale i také, ktoré boli približné, náznakové, vystihovali danú vlastnosť. V prvej časti úlohy sme pokladali za správne odpovede: studený ako *ľad, sneh, cencúľ, kameň...*; usilovný ako *včelička, mravček, moja mamka...*; *voňavá, pekná, pichľavá, červená...* ako ruža; *silný, veľký, zdravý, mohutný...* ako buk. Za nesprávne sme považovali odpovede napr.: *usilovný ako mucha, hlúpa ako ruža, drevený ako buk*. Úlohu zvládlo 72% žiakov.

Časť B prvej otázky sme pokladali za správnu iba vtedy, ak žiaci doplnili obe antonymné slová. Zo správnych odpovedí vyberáme: múdry ako *sova, Šalamún, učiteľ...* – hlúpy ako *somár, baran, Jano...*; usilovná ako *včela, mamka... – lenivá* ako voš; *pomalý* ako slimák – *rýchly ako blesk, vietor, bežec...* Za nesprávne sme označili odpovede napr.: múdry ako *vták* – hlúpy ako *bezdomovec, vlk*; usilovná ako *koza – hlúpa* ako voš; *malý* ako slimák – *široký ako strom*. Úlohu zvládlo 65% žiakov.

V druhej úlohe až 97% žiakov správne spojilo príslovia, snáď aj preto, že sme im predložili množinu správnych odpovedí, čo im mohlo napomôcť, všetky boli z učebných textov a všetky sú známe z komunikačnej praxe.

V časti B si najčastejšie (80%) na vysvetlenie vybrali príslovie *Bez práce nie sú koláče.* Je zaujímavé, že vôbec nikto si nevybral príslovie *Ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva.* 5% žiakov nevysvetlilo žiadne príslovie, 39% žiakov nevysvetlilo zvolené príslovie správne, 56% žiakov úlohu zvládlo.

V tretej úlohe mali žiaci z viacerých možností vybrať tú, ktorá sa najviac hodila na dokončenie vety. Aj keď žiaci dokázali zvyšok porekadla doplniť zväčša správne (64%), časť B tejto úlohy zostávala často (až 72%) nevyplnená alebo odpoveď bola nesprávna.

Tento test bol použitý i na 1.stupni ZŠ a niektoré odpovede boli milé, ale zároveň i mylné:

Napr. vysvetlenia frazém: *Nekupuj mačku vo vreci, lebo môže byť zdochnutá.*
Láska má veľké oči, lebo keď si zamilovaný, iba sa pozeráš.
Lož má krátke nohy, lebo všetci klamári majú krátke nohy.

Vo štvrtej úlohe si 24% žiakov nevybralo žiadnu frazému, teda nevytvorili žiadny „príbeh“. Z prác, ktoré sú dôkazom pochopenia danej frazeologickej jednotky (48%), uvádzame napr.:

Nevydarená svadba
Včielka a psík sa išli zobrať. Psík bol veľmi zábudlivý a na svadbu zabudol prísť. Včielka veľmi plakala, lebo si to nevedela vysvetliť. Ako len mohol zabudnúť. A tak chudera ostala na ocot.

Neznalosť významu (28%) daných frazém dokumentujú nasledujúce ukážky, napr.:

Chodí spať so sliepkami:
Viete kto chodí spať so sliepkami? Preca kohút!

Konštatovanie na záver:

Vychádzajúc z hlavného cieľa slovenského jazyka a literatúry, ktorým je položenie základov komunikačných zručností žiakov, je potrebné a žiaduce zaraďovať do jazykového materiálu vhodné frazeologické jednotky, pretože sú organickou súčasťou živej reči. Vyučovanie slovenského jazyka na 2. stupni základnej školy je zamerané na rozvíjanie komunikačnej kompetencie žiakov v bežných životných situáciách, preto možno jednoznačne súhlasiť s J. Svobodovou (2000, s. 126), podľa ktorej pozvoľné osvojenie si myšlienky, že jeden význam možno vyjadriť viacerými slovami (frazeologickým zvratom), je užitočné pestovať u žiakov už od 1. stupňa základnej školy a na 2. stupni ho postupne rozvíjať a zdokonaľovať. Výsledkom by malo byť oživenie slovného prejavu.

Literatúra

MIKO, František: Frazeológia v škole. Učebné texty pre štúdium slovenského jazyka. Nitra 1985

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976.

PALENČÁROVÁ, Jana: O vyučovaní frazeológie na I. stupni ZŠ. In: Slovo o slove, 9, 2003, s. 103 – 109.

PALENČÁROVÁ, Jana – KESSELOVÁ, Jana – KUPCOVÁ, Jana: Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá, s.r.o. 2003.

SVOBODOVÁ, Jana: Jazyková specifika školské komunikace a výuka mateštiny. Spisy Ostravské univerzity č. 133. Ostrava: Pedagogická fakulta Ostravské univerzity 2000.

ŠVEC, Štefan a kol.: Metodológia vied o výchove. Bratislava: IRIS 1998.

Odraz modernizácie výučby slovenského jazyka v novej generácii učebníc

(Príspevok odznel na XV. kolokviu mladých jazykovedcov 7. – 9. 12. 2005 v Tajove)

Katarína Harčarová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Slovenský jazyk ako materinský jazyk má v škole v porovnaní s ostatnými vyučovacími predmetmi dominantné postavenie. Oproti akejsi „suchopárnosti“ vo vyučovaní slovenčiny v minulosti, keď sa preferoval písaný jazyk, dôraz sa kládol na zvládnutie gramatiky a podstatných vedomostí z jednotlivých jazykových disciplín, sa v súčasnosti dostáva do popredia jej sociálno-komunikačná funkcia. Výučba jazyka sa primárne zameriava na získanie potrebných vedomostí pre vytvorenie vhodného komunikátu, rešpektujúceho tak jazykovú kodifikáciu, ako aj písané či nepísané pravidlá požadovaného spoločenského správania. Cieľom výučby jazyka je preto viesť žiakov k tomu, aby ich komunikáty (písané či hovorené) boli primerané cieľu komunikácie, adresátovi, situácii a téme.

Neoddeliteľnou súčasťou realizácie zložitého vyučovacieho procesu je používanie vhodných didaktických nástrojov a pomôcok. Tie využívajú učitelia pri výučbe, ale aj samotní žiaci pri učení sa. Jedným z najdôležitejších materiálnych prostriedkov, napomáhajúcich plniť cieľ a účel vzdelávacieho procesu, sú učebnice.

Vytvorenie akejkoľvek učebnice tak, aby v čo najväčšej miere plnila svoju didaktickú funkciu, je doslova majstrovské dielo. Je výsledkom fantázie, talentu, odborných i technických vedomostí a zručností svojho autora (resp. autorov), pričom tento subjektívny charakter procesu jej tvorby podlieha vyšším princípom ako je individuálna spokojnosť jej tvorcu.

Výchovno-vzdelávací proces je veľmi zložitý fenomén. V rámci neho totiž dochádza k formovaniu najuvedomelejšej zo všetkých živých bytostí – človeka. Ontogenéza ľudského jedinca je poznačená neustálym zdokonaľovaním rozumu, nadobúdaním nových vedomostí, zručností, postojov k životu spoločnosti i k svojmu vlastnému. Odborníci i laici sa zhodujú v názore, že charakteristické črty osobností súčasných detí sa líšia od osobností ich rovesníkov spred niekoľkých desaťročí, ale aj spred niekoľkých pár rokov. Čarovné obdobie detstva, obdobie nevinnej detskej naivnosti, vysvetľovanie detským rozumom nepochopiteľných javov skutočnosti (resp. života dospelých) cez prizmu krásnej detskej fantázie, to všetko je čím ďalej, tým viac eliminované dikciou moderného životného štýlu o potrebe racionálnych vedomostí, o manipulácii s mobilom, o pravidlách počítačových hier, o prístupe a orientácii na Internete ...

Tejto skutočnosti sa musí neustále prispôsobovať aj školský systém z hľadiska organizačno-riadiacich aktivít i materiálno-technického zabezpečenia.

Nové učebnice slovenského jazyka, ktoré teraz predstavím, sú, podľa môjho názoru, prispôsobené spomenutým inovatívnym zámerom a potrebám vo vzdelávaní.

S vydávaním novej generácie učebníc autorského kolektívu na čele s doc. PhDr. Evou Tibenskou, CSc. sa začalo v roku 1997, keď vyšiel 1. diel učebnice pre 5. ročník. V ďalších rokoch pokračovala tvorba a vydávanie učebníc slovenského jazyka aj pre ostatné ročníky 2. stupňa základnej školy. Originálnosť a jedinečnosť novovytvorených učebníc sa však nezaobišla ani bez pomoci odborníkov z oblasti výtvarného umenia. Ilustrátorkou učebnice pre 5. ročník je Jana Malotová, učebnice pre 6. ročník Jiří Bezděk, ilustrácie Mgr. art. Alexandra Valka zdobia učebnicu slovenského jazyka pre siedmakov, ôsmaci a deviataci sa zasa vo svojich učebniciach stretávajú s výsledkami umeleckej práce Petra Stankoviča.

Už pri pohľade na grafickú úpravu týchto učebníc možno predpokladať, že autori sa pri ich tvorbe opierali o dôležitý humanistický prístup k tým, pre ktorých sú učebnice prioritne určené – deťom. Nielen formát A4, ale predovšetkým krásne farebné ilustrácie na vonkajších i vnútorných stranách obalu pripomínajú na prvý pohľad skôr nejaký detský časopis. Zámer autorov je v tomto prípade jasný – zaujať žiaka príťažlivým zovňajškom učebnice, pritiahnuť jeho pozornosť, túžbu ju aj otvoriť a vďaka tomu začať nenásilným, zaujímavým spôsobom spoznávať materinský jazyk.

Pod vplyvom tejto skutočnosti možno ľahko prehliadnuť aj hlavný názov učebnice v záhlaví prednej strany obalu. Pohľad čitateľa totiž skôr upúta výrazný doplnkový beletrizovaný názov, naznačujúci obsahovú zameranosť učiva

danej učebnice. Ide v podstate o presné alebo účelovo upravené úryvky známych frazeologizmov, riekaniek, básní. Napr.: *Ohýbaj ma mamko, pokým som ja Janko, keď ja budem Jano, neohneš ma, mamo* (Slovenský jazyk pre 5. ročník ZŠ, 2. diel), *Gúľame slovesá aj iné kolesá* (Slovenský jazyk pre 6. ročník ZŠ, 1. diel), *Babka k babce, budú kapce, veta k vete, je súvetie* (Slovenský jazyk pre 8. ročník ZŠ, 1. diel). Vonkajšiu zadnú stranu obalu každej z učebníc autori prakticky využili na informovanie o jej obsahu. Priestor vnútornej strany prednej časti obalu prvého dielu učebníc je prehľadne vyplnený údajmi potrebnými pre ľahkú a rýchlu orientáciu v učebnici. Žiaci 5. ročníka sa tak najprv oboznámia so štyrmi obrázkovými pokynmi, s ktorými sa budú pri práci s učebnicou stretávať. Okrem piktogramov autori predstavujú piatakom aj tri postavičky, ktoré ich budú učebnicou sprevádzať – Bodku, Otáznika a uja Jazykovedka. V učebnici sa objaví aj postava Zmätka, ktorú autori funkčne využili pri formulácii pokynov k riešeniu jednotlivých úloh, a tým sa vyhli strohému a príliš direktívnemu podaniu týchto inštrukcií . V učebniciach pre 6. a 7. ročník sú síce použité odlišne ilustrované farebné piktogramy ako v učebniciach pre piatakov, je však medzi nimi zrejmá grafická podobnosť a zhoda vo význame. Časť učebnej témy, ktorá je venovaná slohu, je vo všetkých učebniciach okrem piktogramu dúhy označená aj farebným prúžkom na okraji príslušnej strany. Informácie o piktogramoch dopĺňajú v učebnici pre šiestakov aj vysvetlenia v učebnici použitých skratiek a značiek jazykovedných slovníkov, s ktorými majú žiaci pracovať pri riešení jednotlivých úloh, a ostatných slovníkových skratiek a značiek. V učebniciach pre 8. a 9. ročník sa jednotlivé typy úloh označujú jednofarebnými piktogramami. Okrem známeho piktogramu dúhy sú tu, v porovnaní s učebnicami pre nižšie ročníky, použité piktogramy inej grafickej úpravy.

Vnútorná strana zadnej časti obalu 1. dielu učebníc a obe vnútorné strany obalu 2. dielu učebníc autori využili na prehľadné heslovité, často grafickou formou naznačené, zhrnutie poznatkov z prebraných učebných tém.

Prejavom úsilia autorov vzbudiť záujem žiakov o učivo je aj beletrizovanie nadpisov jednotlivých kapitol a učebných tém, čo však niektorí kritici zhodnotili negatívne. Takéto názvy sú vraj pre žiakov zavádzajúce, niektoré sú dokonca použité nevhodne, nevystihujú podstatu problematiky, ktorá by mala byť zrejmá už z názvu. Sčasti s týmto tvrdením súhlasím. Je pochopiteľné, že beletrizované názvy najprv zaujmú detskú imaginácu a zastrú tak prvotnú orientáciu na fakty vyučovacej problematiky. Na druhej strane som však pochopila zámer autorov, ktorý sa pre mňa stal pri opätovnom zhodnotení tohto „kvázi“ nedostatku učebníc kľúčovým a otvoril mi inú dimenziu pohľadu naň. Musím v tomto prípade apelovať na učiteľov a na úlohy súvisiace s plnením požadovaných kritérií výkonu ich zamestnania. Jednou z požiadaviek na výkon učiteľskej profesie je komunikatívnosť s objektmi svojho výchovno-vzdelávacieho pôsobenia – so žiakmi. Učiteľ by preto mal žiakov vopred oboznámiť s presným odborným názvom a základnými informáciami o podstate, význame novej učebnej témy. Spomínaná beletrizácia jej názvu v učebnici potom pre žiakov

nebude zavádzajúca ale, podľa môjho názoru, skôr motivujúca. Túto skutočnosť môže učiteľ pozitívne využiť, pretože ho môže odbremeniť od požiadavky na kreatívnosť pri vymýšľaní vhodnej formy vstupnej motivácie žiakov. Využitie beletrizovaných názvov je tiež prejavom empatie autorov voči žiakom. Dovolím si však upozorniť na to, že v učebniciach pre 8. a 9. ročník by bolo vhodnejšie použiť jasnejšie formulované nadpisy učebných tém, minimalizovať alebo úplne odstrániť ich beletrizáciu. Pre žiakov v období puberty totiž môžu vyznievať detinsky a hoci ich možno pobavia, nemyslím, že majú pre nich výraznú motivačnú funkciu. Napríklad obsahom učebníc pre 8. ročník sú aj témy s názvom *Medzinárodný rýchlik slov* alebo *Nerozlučné priateľstvo slov*, deviataci si vo svojej učebnici nájdu tému s názvom *Obzeráme sa v krivom zrkadle*. Každá kapitola má aj svoje farebné označenie a ilustrovaný piktogram umiestnený na hornom okraji všetkých strán obsahujúcich učivo viažuce sa k tejto kapitole.

Jednotlivé strany v učebniciach pre 5. – 7. ročník môžu na prvý pohľad prekvapiť akousi vizuálnou chaotickosťou spôsobenou rôznorodosťou použitých farieb pri zobrazení hneď niekoľkých zaujímavých ilustrácií, piktogramov či farebnosť tzv. „rečových bublín“, spojených s ilustráciami detských alebo dospelých postáv. Po pozornom a sústredenom prezretí viacerých strán (resp. spracovaných učebných tém) možno ľahko odhaliť snáď trochu zastretý jednotný systém, na ktorom sú vybudované.

Už samotný úvodný motivačný text učebnej témy autori spracovali obsahovo i formálne veľmi zaujímavo, vizuálne príťažlivo a originálne. Okrem pestrých farieb podkladovej plochy papiera sú doplnené farebnou ilustráciou vystihujúcou ich tematický obsah, ba dokonca niektoré texty zaujmú nevšedným formálnym usporiadaním a celkovým tvarom, keďže sú vpísané priamo do ilustračného obrázka. V učebnici pre 6. ročník tak možno vidieť východiskový text vpísaný do skrine, arény kolosea, vtáčích krídel i kopy pečených buchiet. Ilustrácie tým plnia funkciu poznávaciu, motivačnú i estetickú. Z obsahového hľadiska sú tieto vzorové texty starostlivo vyberané, upravované alebo účelovo tvarované komunikáty, pričom vo väčšine z nich autori uplatnili rozprávací slohový postup, často s prvkami humoru a napätia. Tematicky pre ne čerpali námety z bežného života detí, časté sú rozprávkové motívy, zaujímavou a pútavou formou prerozprávané udalosti z histórie, no niektoré texty umožnia žiakom získať nenásilnou formou aj podstatné vedomosti a zaujímavosti z oblasti iných vyučovacích disciplín, napr. z prírodopisu či zemepisu. Vďaka týmto učebniciam sa teda môžu rozvíjať aj medzipredmetové vzťahy.

Formálne i obsahové spracovanie učebnicových úloh odráža základný cieľ autorov – vytvoriť také učebnice, ktoré by sa stali nástrojom samostatného učenia sa a myslenia, čo sa však nezaobíde bez učiteľovho usmernenia. Tvorba jednotlivých typov cvičení je prispôsobená nielen požiadavkám na obsah a rozsah osvojených vedomostí, ale predovšetkým na výber takého spôsobu, ktorý by podnietil záujem samotných detí rozvíjať svoje schopnosti, vyhľadávať informačné zdroje, usilovať sa porozumieť textu, spracovávať a využívať informácie.

Úvodný motivačný text príslušnej témy sa stáva pre žiakov prostriedkom na získanie jazykovo-teoretických informácií o ňom samom. Induktívny charakter naň nadväzujúcich úloh umožňuje žiakom formou malých krokov zopakovať si spontánnou, nenásilnou formou nielen doterajšie vedomosti viažuce sa k danej téme, ale s evokáciou zároveň aktivizovať svoje myslenie, hlbšie uvažovanie nad doterajšími vedomosťami v záujme ľahšieho a rýchlejšieho porozumenia podstaty ponúkaných nových poznatkov. Žiaci sa teda učia niečo nové, a zároveň sú podnecovaní premýšľať o naučenom. Tento kvázi útok na myslenie žiakov je tak účelovo zameraný na to, aby žiaci nechápali jazyk ako inventár izolovaných prvkov, lež ako zložito i zaujímavo vybudovaný, vnútorne štruktúrovaný systém. Samozrejme, v tomto prípade sa musí brať do úvahy aj tá skutočnosť, že úroveň porozumenia textu nie je u všetkých žiakov rovnaká. Autori vyriešili tento problém rôznorodosťou cvičení, vyžadujúcich si na vyriešenie v nich obsiahnutých úloh viac či menej náročnú prácu s textom. Riešenia niektorých úloh sú v texte vyjadrené explicitne, pri niektorých musia žiaci využiť svoje kognitívno-psychologické schopnosti vyššieho stupňa a vydedukovať správnu odpoveď z textových indícií. Sú tu však obsiahnuté aj cvičenia, ktoré žiakom umožnia integrovať nové myšlienky s predchádzajúcimi skúsenosťami a poznatkami, či také, ktoré vyzývajú žiakov k zhodnoteniu formálnej, obsahovej či štylistickej stránky textu.

Učebné témy obsahujú aj druhú skupinu cvičení. Obsahové zameranie a spôsob spracovania úloh v nich obsiahnutých ich predurčuje plniť dôležitú funkciu pre upevňovanie a precvičovanie tých vedomostí, ku ktorým žiaci dospeli spomenutou induktívnou metódou. Na vonkajšiu formálnu identifikáciu týchto cvičení sú použité arabské číslice (resp. malé písmená abecedy, ak ide o čiastkové úlohy), a taktiež aj príslušný piktogram, ktorý žiakovi hneď naznačí, aký formálny spôsob riešenia príslušnej úlohy sa od neho vyžaduje. Vypracovávanie týchto cvičení predstavuje ďalšiu fázu vzdelávacieho procesu, pri ktorom žiaci rozvíjajú svoje deduktívne myšlienkové operácie, t. j. aplikujú všeobecné poznatky na riešenie konkrétnych, praktických úloh.

Obe skupiny cvičení však nie sú zamerané iba na rozvíjanie kognitívnych schopností žiakov, ale sú to aj komunikačne orientované cvičenia. To implikuje praktický zmysel nadobudnutých vedomostí v bežnom dorozumievaní.

Osobitný typ cvičenia v závere učebnej témy, slohová úloha, umožňuje jednotné zhodnotenie úrovne osvojených teoretických poznatkov o sledovanom jazykovom jave i schopnosť využiť ich v komunikačnej sfére.

Učebnice umožňujú žiakom nielen získavať informácie o jazyku, ale aj rozvíjať schopnosti pracovať s nimi a to nielen jedným, ale viacerými spôsobmi.

Vychádzajúc z členenia jazykových cvičení podľa Valérie. Betákovej, možno v týchto učebniciach nájsť cvičenia realizovateľné ústne alebo písomne. Tie sú, ako som už spomenula, odlíšené piktogramami. Samozrejme, v niektorých prípadoch sa môže uplatniť iný spôsob ich vypracovania. Pomer kognitívnych

a aplikatívnych cvičení v prevažnej miere závisí od charakteru učebných tém. Na precvičovanie vedomostí, získavanie zručností a návykov o jednotlivých jazykových prostriedkoch, resp. o príslušnom jazykovom jave, sú v niektorom prípade vhodnejšie úlohy typu *rozober, spoj, urob prehľad, porovnaj, vyhľadaj, urči,...* zamerané na poznávacie schopnosti žiakov, aplikatívne cvičenia s pokynmi typu *pomenuj, vysvetli, použi, vyslov, doplň* zasa rozvíjajú komunikačné zručnosti žiakov a ich schopnosti reprodukovať i produkovať vhodný jazykový prejav.

Pozitívne hodnotenie si autori zaslúžia aj pre inovatívnu formu štylizácie inštrukcií k niektorým typom úloh, ktorou sa snažili zjemniť ich direktívnosť. Strohé príkazy ako napr.: *vyhľadaj, utvor, spoj, doplň, vymysli* autori preštylizovali na inštrukcie typu: *pokús sa, vyhľadať, sústreď sa a uvažuj o..., spomeň si a porozprávaj...* .

Pri niektorých úlohách nedostávajú žiaci formou imperatívu pokyn k spôsobu ich riešenia hneď, ale až po akomsi beletrizovanom úvode. Negatívne znejúci strohý príkaz sa tým mení na pozitívne ladený príkaz, ako je to napríklad v učebnici pre 7. ročník: *„Úlohy sa samy nenapíšu a obed sa sám neuvarí. Kto to všetko zvládne? Rozdeľ úlohy pre všetkých členov rodiny.“* Častejšie sú beletrizované formulácie komentárov k úlohám v učebnici pre 5. ročník: *„Zmätko nám teraz poskrýval joty a ypsilony. Pomôž nám!“* alebo *„Z nasledujúcich viet poutekali dĺžne. Pochytaj ich a správne umiestni!“*

Cvičenia osobitného charakteru s názvom *Zahrajme sa*, ktoré sú celkovo od ostatných úloh odlíšené aj farebne a graficky, predstavujú návrhy na zaujímavé slovné hry, pri ktorých si žiaci môžu zábavnou formou precvičiť a upevniť vedomosti z preberaného učiva.

Vedomie autorov o potrebe rozvíjať komunikačný aspekt vo výučbe slovenského jazyka odráža tá skutočnosť, že v učebniciach sa v prevažnej miere vyskytujú cvičenia orientované na rozvoj jazykovo-komunikačných zručností žiakov. O význame tohto druhu cvičení sa bližšie hovorí v publikácii **Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo** od kolektívu autoriek Jany Palenčárovej, Jany Kesselovej a Jany Kupcovej: „Zmyslom komunikačne zameraných cvičení je ukázať žiakom, že poznatky o jazyku možno využívať v každodennom dorozumievaní s ľuďmi. Takéto cvičenia umožňujú žiakom vidieť vzťah medzi preberanými jazykovými javmi a využiteľnosťou poznatkov na kultivovanie vlastnej ústnej a písomnej komunikácie, nechcú poučovať o jazykovom systéme, chcú komplexne rozvíjať komunikačné zručnosti žiakov.“ (Palenčárová, Kesselová, Kupcová, 2003, s. 68)

V učebnici je zrejmá integrácia jazykovej a slohovej zložky, ale využitím umelecky ladených textov (úryvky z básní, hádanky, rečňovanky) aj literárnej zložky. Tým sa iba potvrdzuje snaha autorov predstaviť žiakom jazyk ako zložito vnútorne štruktúrovaný, ale zároveň jednotný systém.

Milan Ligoš, CSc. na margo charakteru úloh v učebniciach poznamenáva: V podstate sa žiak neučí metatext, ale primárne pracuje s mnohotvárnymi tex-

tami, ktoré mu vznikajú (a predkladajú sa) v kontexte živých a variabilných komunikačných situácií. Učivo materinského jazyka sa teda prirodzene viaže na tieto premyslené komunikačné situácie a predpokladá sa, že žiak sa bude zapájať do vyučovacieho procesu tvorivou, autentickou, komunikačnou i poznávacou činnosťou s jazykom a textom" (Ligoš, 1998, s. 9).

Ilustrácia muža s okuliarmi, z úvodnej strany učebnice pre 5. ročník je zrejmé, že ide o tzv. uja Jazykovedka, takmer vždy dopĺňa, a tým aj upozorňuje na poučku, ktorá odborno-didaktickým spôsobom vysvetľuje podstatu preberaných jazykových javov. Poučky sú od ostatného textu (cvičení, úloh, motivačných textov, ...) didakticky spracovanej učebnej témy oddelené výrazným typom písma, farebným podkladom i vonkajšou tvarovou úpravou textu. Štylizované sú jednoducho a stručne, vystihujú podstatné znaky preberaných jazykových javov. Musím však upozorniť na fakt, že v učebnici pre 5. ročník je v niektorých poučkách slovník „uja Jazykovedka" príliš odborný, využíva termíny, ktoré sú pre väčšinu žiakov tohto veku neznáme. Učitelia sú preto nútení preštylizovať tieto poučky tak, aby sa stali pre žiakov zrozumiteľné. Niektorí učitelia v záujme obohacovania slovnej zásoby piatakov uprednostnia iba vysvetlenie spomenutých odborných slov, a tým sa vyhnú štylistickej prestavbe poučky.

Priestor marginálií autori využili na rozširovanie slovnej zásoby, na osvojovanie si kultúry jazyka a reči, ale aj na zábavu žiakov a ich čiastočné odpútanie sa od učebných povinností. Charakter týchto jednotlivých položiek prezrádzajú už ich názvy: *Ostrovtipné príbehy a žarty*; *Vieš – odpovieš* (hádanky, logické otázky); *Učíme sa spisovnú slovenčinu* (upozornenia na často sa vyskytujúce nespisovné výrazy v bežnej hovorovej reči); *Lámeme si jazýčky*; *Múdrosti predkov* (príklady na frazeologizmy, citáty); *Slovo o slove* (vysvetlenia významu niektorých hovorových, nárečových, rozlíšenie homonymných výrazov,...); *Zaprášené slová* (príklady na archaizmy a historizmy); *Listujeme v slovníku* (príklady zápisu slov v slovníkoch); *Slová z dovozu* (vysvetlenie cudzích slov); *Hráme sa so slovami*; *Učíme sa správny pravopis*; *Učíme sa správnu výslovnosť*; atď.

Jednotlivé kapitoly uzatvára osobitná stať zložená z testových úloh na opakovanie prebraného učiva. V učebniciach pre 5. a 6. ročník signalizuje túto časť beletrizovaný názov *„Múdra hlavička vie"* s piktogramom klbka nite (pripomína pravdepodobne bájnu Ariadninu niť s významom riešenia nejakého problému). V učebniciach pre vyššie ročníky je jej názov strohý *„Otestuj svoje vedomosti"*. Pri každej úlohe je uvedený počet bodov za správnu odpoveď a po spočítaní všetkých získaných bodov si žiaci na základe rozpisu bodového hodnotenia, uvedeného pod testom, zistia úroveň svojich vedomostí. Opakovaciu časť tvoria okrem testov aj kontrolné diktáty a kontrolné úlohy.

Na záver spomeniem ešte menšie technicko-formálne odlišnosti učebníc pre 8. a 9. ročník v porovnaní s učebnicami zvyšných ročníkov. To, že sú tieto učebnice primerané veku ôsmakov a deviatakov, potvrdzuje aj výrazný ústup

ilustrácií a farebnosti oproti učebniciam pre žiakov nižších tried. Úbytok ilustrácií je kompenzovaný výskytom fotografií, ktoré v menšom množstve plnia svoju (motivačnú) funkciu aj v učebniciach pre 7. ročník. Fotografie však mohli byť v týchto učebniciach použité aj vo väčšom množstve. Dôležité je však spomenúť, že v týchto učebniciach nie každá kapitola obsahuje test na kontrolu vedomostí. V týchto kapitolách sa ale tento deficit kompenzuje v poslednej učebnej téme, ktorej súčasťou sú cvičenia aktivizujúce žiakov k súhrnnému zopakovaniu si osvojených poznatkov z príslušnej kapitoly.

Na záver si dovolím vyjadriť presvedčenie, že tieto nové učebnice slovenského jazyka predstavujú bohatý zdroj vedomostí a motivácie pre žiakov, ako aj nápadov a inšpirácie pre tvorivých učiteľov slovenského jazyka.

Literatúra

KESSELOVÁ, Jana: Porozumenie textu ako znovuoživený lingvo-didaktický problém. In: Slovo o slove. 11. Ed. Ľ. Sičáková, Ľ. Liptáková. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, Katedra komunikačnej a literárnej výchovy 2005, s. 62 – 72.

LIGOŠ, Milan: Prvá z generácie nových učebníc slovenského jazyka? In: Učiteľské noviny, 1998, roč. 48, č. 5, s. 9.

PALENČÁROVÁ, Jana – KESSELOVÁ, Jana – KUPCOVÁ, Jana: Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo. Bratislava: SPN 2003.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Mamka ohýba mňa, ja ohýbam slová. Slovenský jazyk pre 5. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Mamka ohýba mňa, ja ohýbam slová. Slovenský jazyk pre 5. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 1998.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Gúľame slovesá aj iné kolesá. Slovenský jazyk pre 6. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna: Gúľame slovesá aj iné kolesá. Slovenský jazyk pre 6. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2002.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana: Klebetíme o sebe a o jazyku. Slovenský jazyk pre 7. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2002.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Jedna Beta, dve Bety urobili klebety. Slovenský jazyk pre 7. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Skladáme slová a vety. Babka k babce, budú kapce, veta k vete, je súvetie. Slovenský jazyk pre 8. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2001.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Skladáme slová a vety. Babka k babce, budú kapce, veta k vete, je súvetie. Slovenský jazyk pre 8. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2002.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Už sme jazykovo podkutí. Slovenský jazyk pre 9. ročník základných škôl. 1. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2003.

SABOL, Ján – TIBENSKÁ, Eva – PATRÁŠ, Vladimír – SEDLÁKOVÁ, Marianna – KESSELOVÁ, Jana – FRUHAUFOVÁ, Eva: Slovenský jazyk pre 9. ročník základných škôl. 2. diel. Bratislava: Orbis Pictus Istropolitana 2004.

Medzikultúrna komunikácia a jej miesto vo výučbe cudzieho jazyka

Eva Henčeková

Katedra moderných filológií, Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Množstvo pedagógov je počas pedagogickej praxe konfrontovaných s pocitom hľadania zmyslu svojej činnosti a overovania výsledkov svojho snaženia sa . Hľadajú nové spôsoby a metódy pre zefektívnenie vyučovacieho procesu a uľahčenie osvojovania si vyučovacej látky študentmi.

Hovoriac v mene učiteľov cudzieho jazyka, mnohí konštatujú, že študent musí absorbovať množstvo gramatických pravidiel a zvládnuť slovnú zásobu primeranú k jeho stupňu osvojenia jazyka, zdokonaľovať výslovnosť a komunikatívne zručnosti. Avšak zdá sa, že ani toto všetko im nepomáha dosiahnuť cieľ, ktorým je bezprostredná a plynulá komunikácia žiaka v cudzom jazyku a jeho schopnosť pochopiť svet mimo priestorov školskej triedy. Niektoré aspekty vedúce k sprístupneniu zmysluplného, dostatočného a skutočného obsahu sú podceňované. Vydavatelia materiálov pre učiteľov anglického jazyka pristupujú k svojim publikáciám opatrne, snažiac sa nikoho neuraziť, čím však v materiáloch vznikajú nevyplnené medzery a nezmyselné situácie. Ak majú naši študenti mať nádej na to, že jazykové zručnosti použijú v skutočnej komunikácii, budú chápať a budú pochopení, medzikultúrne povedomie alebo uvedomenie je rozhodujúce.

Interkultúrne učenie sa je procesom vedúcim k uvedomeniu si a lepšiemu porozumeniu vlastnej kultúry a iných kultúr sveta. Je prirodzené, že tento proces by mal byť stredobodom pozornosti hlavne pre oblasť výchovy a vzdelávania, posilňújúc vzájomné pochopenie rozličných názorov a uhlov pohľadu vychádzajúc z princípu rovnosti a vzájomného rešpektu. V prípade výučby cudzieho jazyka hovoríme o kultúre cieľového jazyka. Cieľom medzikultúrneho učenia

sa je zvýšiť medzikultúrnu toleranciu a pochopenie. Môže sa uskutočňovať v mnohých formách a oblastiach edukácie, v žiadnom prípade nie je iba záležitosťou výučby angličtiny ako cudzieho jazyka.

Keďže hovoríme o spoznávaní kultúry cieľového jazyka, je nevyhnutné definovať pojem **kultúra**. Tá môže byť chápaná ako spôsob života, súbor spoločenských zvykov, viera, zdieľaná história alebo súbor skúseností. Kultúra môže byť synonymná s krajinou, regiónom alebo národnosťou alebo môže prechádzať viacerými krajinami alebo regiónmi. Možnosť byť zaradený do viacerých kultúr je vysoko pravdepodobná.

„Culture is a set of the collective programming of the mind which distinguishes the members of one group or category of people from another" (Geert Hofstede).

„It is a set of patterns of behaviour habits and of conduct, customs, laws, beliefs and instinctive responses that are displayed by a society" (Henry Steele Commager).

Kultúra je aj individuálnou ako aj skupinovou záležitosťou. Neberie do úvahy iba správanie, ale aj to, ako sa jednotlivec cíti, ako myslí a koná.

Správanie sa príslušníkov určitej kultúry nesie v sebe istú informáciu. Tej nemôžeme porozumieť, kým nepoznáme kód. Ako je možné dekódovať zvyky iných? Rozlišujeme tri **aspekty ľudského správania**:

- prirodzené biologické činnosti ľudského tela
- aktivity technického typu – menia svet okolo nás
- expresívne aktivity – komentovanie sveta, menenie ho, avšak metafyzickými prostriedkami

Tieto tri aspekty nie sú nikdy úplne oddeliteľné.

Komunikačné kanály sú rôzne. Signály, symboly a znaky v ľudskej komunikácii môžu byť interpretované priamo (hovoriaci vs. počúvajúci) alebo nepriamo (písanie listu – adresát dekóduje správu v ňom po jeho prečítaní).

Neverbálna komunikácia má takisto nezanedbateľnú úlohu pri prenose správ alebo informácie. Zahŕňa:

- reč tela – pohyby, gestikulácia, držanie tela, pohľad, dotyky
- reč predmetov – používanie symbolov, artefaktov, reálií, oblečenia....
- jazyk okolitého prostredia – farba, svetlo, architektúra, príroda.....

Ray L. Birdwhistell (1960) nazval túto špecifickú disciplínu „kinestetikou". Zaoberá sa štúdiom pohybov tela, ktoré sú komunikatívne.

Medzikultúrne povedomie sa pri vyučovaní cudzieho jazyka často považuje za piatu zručnosť- schopnosť uvedomovať si kultúrnu relativitu, nasledujúc tak čítanie, písanie, počúvanie a hovorenie.

Claire Kramsch tvrdí, že ak je jazyk vnímaný ako spoločenský zvyk, kultúra musí tvoriť samotné jadro výučby jazyka. Kultúrne povedomie musí byť vnímané ako niečo, čo umožňuje jazykovú zručnosť a nie je akousi nahraditeľnou piatou zručnosťou, pripojenou k čítaniu, písaniu, hovoreniu a počúvaniu.

Samotný jazyk je definovaný kultúrou. Nemôžeme byť zdatní v jazyku, ak nechápeme kultúru, ktorá ho vytvorila. Nemôžeme sa naučiť druhý jazyk, ak nemáme povedomie o danej kultúre a o tom, ako sa vzťahuje k našej kultúre. Preto je dôležité mať nielen kultúrne, ale aj medzikultúrne povedomie.

Teda podľa Claire Kramschovej medzikultúrne povedomie nie je skutočnou piatou zručnosťou, ale je akousi zbierkou zručností a postojov, ktoré by sa dali označiť za kompetenciu. Medzikultúrna komunikatívna kompetencia je snahou o zvýšenie povedomia študentov o ich vlastnej kultúre a tým im pomôcť pochopiť a interpretovať i iné kultúry. Nie je teda iba vedomosťou, ale súborom metód vyžadujúcich vedomosť, zručnosti a postoj.

Aké sú teda postoje a zručnosti tvoriace túto kompetenciu? Medzi ne patria:

- pozorovanie, identifikovanie a spoznanie
- porovnávanie a kontrastovanie
- vyjednávanie významu
- zaoberanie sa s alebo tolerovanie dvojznačnosti
- efektívna interpretácia správ
- obmedzenie možnosti chybnej interpretácie
- obhájenie vlastného pohľadu na vec, rešpektujúc pri tom názory iných
- akceptovanie rozdielov

Zvýšené uvedomenie si toho, čo robíme ako aj významu týchto zručností, robí z medzikultúrnej komunikácie dosiahnuteľnejší cieľ. Zručnosti medzikultúrneho povedomia môžu byť rozvíjané navrhovaním materiálov, ktoré obsahujú ako kultúrne, tak i medzikultúrne témy.

Interkultúrne učenia stavia učiteľa do úlohy edukátora. Mnohí učitelia sa obávajú toho, že z pohľadu svojej pozície by do určitej miery mohli svojich žiakov ovplyvniť. Učiteľ však nezodpovedá za sprostredkovanie určitej ideológie študentom. Pomáha im lepšie pochopiť svet naokolo a interagovať s ním. Toto sú základné úlohy učiteľa. Učitelia cudzích jazykov väčšinou veľa cestujú, žili, pôsobili alebo navštívili mnohé krajiny a boli konfrontovaní s ich kultúrou. Svojim študentom môžu veľa ponúknuť. Stávajú sa mediátormi kultúry.

Medzikultúrne povedomie je fundamentálnou črtou jazyka a neoddeliteľnou súčasťou učenia sa cudzieho jazyka a preto je nesmierne dôležité na všetkých úrovniach učenia sa cudzieho jazyka.

Študent by potom mal byť schopný chápať vlastnú kultúru, uvedomovať si, ako je jeho kultúra vnímaná zvonku, inými krajinami a kultúrami, chápať a vnímať kultúru cieľového jazyka z jej vlastnej perspektívy, teda to, ako ju vnímajú členovia danej komunity.

Kultúrne ciele môžeme teda zhrnúť do nasledujúcich bodov:

- uvedomovanie si cieľovej kultúry a získavanie širších poznatkov o nej
- získať kontrolu nad etiketou cieľového jazyka
- porozumenie rozdielom medzi cieľovou kultúrou a kultúrou študenta
- pochopenie hodnôt cieľovej kultúry

Pomáhať študentom chápať a reagovať na svet okolo nás a možno ho aspoň trochu zmeniť k lepšiemu by malo byť neodmysliteľnou súčasťou a cieľom vyučovacieho procesu. Ak sa zamyslíme nad súčasnou situáciou vo svete, je zrejmé, že interkultúrny aspekt, jeho význam a opodstatnenosť, sú neodškriepiteľné. Jeho prítomnosť na hodinách výučby cudzieho jazyka je zárukou nielen zlepšenia komunikatívnych schopností našich študentov, ale i zárukou tolerantného vnímania sveta a "tých iných". Dívajúc sa do budúcnosti, je naozaj len málo vecí dôležitejších ako toto.

Literatúra

Birdwhistell, Ray L.: Kinesics and Communication. In: Edmund S. Carpenter and Marshall McLuhan (eds.), Boston: Beacon Press, 1960.

Breveníková, D. a kolektív: Culture, Society and Communication. Bratislava: Ekonóm 2000.

Byram, Michael: Intercultural competence. Council of Europe. Strasbourg: Cedex 2003.

Leclercq, Jean-Michel: Facets of interculturality in education, Council of Europe. Strasbourg: Cedex 2003.

Prvky narácie v umeleckom texte

Renáta Hlavatá

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Teóriou a analýzou naratívnych štruktúr, t. j. štrukturáciou rozprávania sa zaoberá vedný odbor **naratológia**. Základy tohto odboru položil ruský folklorista V. J. Propp v knihe *Morfológia rozprávky* z roku 1928 (slov. prekl. 1971). Podrobnou analýzou ruských rozprávok autor dospel k názoru, že aj napriek „povrchovej" variabilite sú tieto rozprávkové príbehy založené na určitom počte abstraktných „hĺbkových" štruktúr, ktoré sa neustále opakujú a modifikujú.

Teória V. J. Proppa ovplyvnila v šesťdesiatych rokoch 20. storočia celú generáciu francúzskych štrukturalistov: R. Barthes, C. Brémond, G. Genette, A. Greimas, J. Kristeva, T. Todorov, ktorí sa pokúsili popísať a klasifikovať významové štruktúry rozprávania. Prístup francúzskych štrukturalistov ovplyvňuje výskum v oblasti naratológie dodnes, napr. autori **tzv**. **story grammars** zamerali svoje výskumy na psycholingvistický a kognitívne psycholingvistický popis základných príbehových schém, ktorými človek disponuje vo svojej pamäti a podľa potreby produkcie a recepcie ich aktivizuje. **Naratívna sémantika** sa zaoberá okrem iného aj kategóriou fiktívnosti, vzťahom medzi fikciou a re-

álnym príbehom. Všíma si v akých možných svetoch sa rozprávaný príbeh odohráva a zameriava svoju pozornosť aj na niektoré tematické a motivické jednotky v rôznych príbehoch. V súčasnosti sa **naratológia** (ako veda o naratívnych štruktúrach) sústreďuje aj na fikčné rozprávanie bez vylúčenia odbočiek do historiografie. Podľa P. Ricoeura je možné de facto konfrontovať naratológiu a historiografiu... Pre historické rozprávanie a fikčné rozprávanie je spoločné, že spadajú do istých konfigurujúcich operácií (Ricoeur 2004, s. 13). V príspevku poukážeme na štrukturáciu príbehu cez podoby naračných foriem a ich podoby vytvorené na metaforicko-metonymickom princípe v prológu prvej časti románovej trilógie Svätopluk autora Milana Ferka.

Milan Ferko v románovej trilógii *Svätopluk* (1975; ďalej skratky SV1, SV2, SV3) rozpracoval vlastnú literárnu verziu historickej témy z veľkomoravského obdobia, do ktorej zaradil aj nové podoby naračných foriem. Narácia sa pre M. Ferka stala prostriedkom výstavby textu, jeho fabulovanej štruktúry, ktorou si vyčlenil istý úsek skutočnosti a zároveň ho aj chronologicky a tematicky ohraničil. Milan Ferko využil diferenciačné prepojenie medzi časovou následnosťou udalostí v diele a zároveň spojil protikladné výpovede, ktorými aktivizuje čitateľa spoznávať cesty poznania umenia alebo (podľa V. Šklovského 1986, s. 293) – prvky – energiu poznania. Pre čitateľa to nie je ľahká cesta, pretože si vyžaduje viacnásobný, rôznorodý, nepretržitý prístup k jazykovému materiálu, a to prehodnocovaním „starého“ (už napísaného), ktoré sa stalo súčasťou nového.

Prostredníctvom obsahových segmentov M. Ferko napĺňa svoj komunikačný zámer. Na jednej strane akceptuje historickú skutočnosť, fakty, udalosti a na druhej strane pri vytváraní modelu života a medziľudských vzťahov podlieha vlastnej umeleckej stratégii. Sústreďuje sa na konkrétne „ľudské“ motívy a povahové vlastnosti postáv.

Dominantné miesto v románe má rozprávač pôsobiaci ako nezainteresovaný pozorovateľ. Referuje o všetkom čo súvisí s dejom s vonkajším a vnútorným svetom postáv, s ich činmi a myšlienkami.

Pri analýze literárneho textu ako hotového a štruktúrovaného útvaru možno vychádzať zo zásad M. A. K. Hollidaya a R. Hasanovej (1990), ktorí upozorňujú na základné zložky modelu textu ako sú: **pole textu** (field of dicourse) – čo sa deje; **nosič textu** (tenor of discourse) – kto sa na výstavbe textu zúčastňuje a **spôsob textu** (mode of discourse) – akú úlohu v texte má jazyk (pozri Horecký, 2000, s. 9 – 13).

Pri analýze štruktúry textu na tieto zásady nadväzuje pojem **kontextová konfigurácia**, ktorá podáva obraz o vzájomnom prepojení troch zložiek diskurzu a komunikačnej situácii. Zároveň vyznačuje priestor možných významov textu cez tri operačné kroky:

1. segmentácia textu (vytváranie fragmentov výpovedí),
2. zachytenie kódov citovaných v diele (napr. naratívny, topografický, akčný, onomastický, rétorický kód ...),
3. koordinácia **externých** a **interných** typov textov v diele.

Narácia je aktivitou jazyka, a preto sa realizuje v termínoch jazyka. R. Barthes uvádza „... naratívny jazyk si „vyberá“ medzi niekoľkými možnosťami postupu narácie“... príbeh je orientovaný na budúcnosť a nevyberá si alternatívu, ktorá by umlčala story „naráciu“ (bližšie pozri Michalovič – Minár, 1997, s. 103).

Podľa R. Jakobsona jazyk v texte tvorí diagramatické figúry, t. j. nemôže doslova kopírovať obsah formou, pretože neexistuje porovnávacia miera medzi obsahom a lingvistickou formou (tamže 1997, s. 78).

Pri **narácii** môžeme vnímať prirodzenú postupnosť udalostí tak, ako mohli udalosti v „skutočnosti“ nasledovať za sebou a zároveň tak, ako zodpovedajú zafixovaným schémam individuálnych príjemcov. Ide o postupnosť, ktorá je založená na časovej chronológii a na logických a kauzálnych vzťahoch medzi udalosťami. Z príbehu umeleckého textu musíme túto potupnosť udalostí tzv. fabulu (Šklovskij, 1985) vyvodiť, rekonštruovať za pomoci **inferencií**. Rozprávač (narátor) nám môže podávať jednotlivé udalosti v odlišnom poradí (pričom sa dosahuje napätie), a tak vzniká sujet rozprávania.

Naráciu v prológu prvej časti románu Svätopluk (SV1, s. 7 – 13) organizuje rozprávač ako udalosť, ktorá predchádza, predbieha dej románu. Záverečná časť druhého zväzku románu (SV2, s. 376 – 385) objasňuje, vysvetľuje, dopĺňa súvislosti z prológu a tretia časť románu (SV3, s. 210) končí rokom ,v ktorom narácia prológu začínala.

V prológu M. Ferko vytvára retrospektívnu pasáž, **tzv. fleshback** a cez postavy anticipuje udalosti, ktoré mohli nastať. Prostredníctvom „naračných“ narážok spisovateľ vytvára predpovede, ktorých význam môže príjemca pochopiť až neskôr. Ide o pasáž anticipačnú, **tzv. flesh-floward**. Gerald Genette (Discours du récit, 1972; bližšie pozri Zeman, 1988, s. 142 – 150) označuje tieto odchýlky od predpokladaného poradia udalostí ako **anachrónie**, t. j. časový odstup od rozprávaného príbehu a jeho trvanie. Rozlišuje tzv. **analepsu** – návraty späť a tzv. **prolepsu** – predbiehanie v čase (Michalovič – Minár, 1997, s. 124 – 125).

Retrospektívy sú nevyhnutné v prípade, keď sa začiatok rozprávania podáva technikou **in medias res**, t. j. vytvára sa ilúzia, že základná situácia (vrátane historickej postavy Svätopluka) je už známa. Táto ilúzia sa dosahuje rôznymi prostriedkami, napr. intertextovosťou, ktorá vytvára zmysel medzitextových vzťahov alebo odkazovacími zámenami, ktoré sa stávajú aj prostriedkom estetiky výrazu, subjektívneho hodnotenia citového zdôraznenia prehovoru postavy či rozprávača, napr.:

*„Až do **tejto** chvíle pevný a dôverne známy svet unikol mu z rúk.* (SV1, s. 8)

*„A **tí**, čo sa naňho nikdy neodvážili pozrieť (teraz) škeria sa mu bezočivo do tváre“.* (SV1, s. 8).

*„Mohla by sa mu stať hrobom **táto** medvedia jama.“* (SV1, s. 9)

V románe možno pozorovať prepojenie pramenného historického materiálu s jeho literárnym spracovaním. Spája sa v ňom historická dokumentárnosť so subjektívnymi motívmi, fantazijnými prvkami a umeleckou fikciou.

Kapitoly poskytujú **retrospektívu** aj určité informácie o udalostiach, postavách, ich osudoch (Vorgeschichte) v podobe citácií z naračných historických prameňov alebo staroslovienskych literárnych prameňov Moravsko-panónskych legiend.

M. Ferko v románe Svätopluk využil odchýlku od predpokladaného usporiadania udalostí, ktoré označujeme ako **anachrónie.** Anachróniu možno dešifrovať vzhľadom na naráciu, do ktorej je vložená. V prológu románu možno sledovať naratívny postup, ktorým sa rozpráva neskoršia udalosť, a to prostredníctvom rozprávača alebo aktantov deja, označujeme ju ako ANALEPSIS, ktorá má **dosah**, t. j. časový odstup tri roky a **rozsah**, t. j. trvanie niekoľko mesiacov. M. Ferko vyplnil časové a udalostné medzery spätnými „návratmi", ktoré kompletizujú príbeh a poúčajú čitateľa o predchádzajúcom. Podľa G. Genetta ide o **externú analepsis**, ktorá má začiatok a koniec **pred TERAZ** (Michalovič – Minár, 1997, s. 125).

*„Áno, **odtiaľ** treba klbko rozmotávať, **tam** sa treba vrátiť".* (SV1, s. 13)

Vzťah časovej postupnosti udalostí, trvania príbehu možno skúmať podľa návrhu G. Genetta (tamže, s. 143) cez štyri naratívne pohyby:

1. **elipsu (výpustku)** – kedy trvanie času rozprávania je neporovnateľne menšie než „vypustený" čas príbehu. Dej románu sa odohráva od Veľkej noci r. 867 do vytvorenia Veľkomoravskej ríše (r. 871).
   V prológu možno vnímať odlíšenie medzi časom fikcie – préteritom a časom vzťahujúcom sa na „skutočno" (dokumentované a chronologicky registrované, napr. vo Fuldských análoch) a časom (vnútorného, osobného) monológu postavy Svätopluka.
2. **popisnú pauzu:** kedy čas rozprávania je neporovnateľne väčší ako čas príbehu. Obsah reči, t. j. výpoveď nie je viazaná na časovú postupnosť a vzťahuje sa k javom prítomným, minulým, budúcim i nadčasovým.
   V románovej trilógii Svätopluk sa dej odohráva v priebehu štyroch rokov (867 – 871) v rozsahu približne 800 strán. Využíva pritom **„spätné pohľady",** t. j. sprítomňovanie najdôležitejších životných situácií postáv a „spätné pohyby", kedy dianie je zachytené cez rôzne spomienky, správy a vysvetlenia postáv.
3. **scéna:** rieši problém dimenzie času a reči v procese rozprávania s dôrazom na dialogizovanú viacvrstevnosť procesu rozprávania a napätie medzi slovami postáv a rozprávačom. Reč postáv (dialóg, resp. monológ) pokladajú francúzski štrukturalisti za zvláštny spôsob rozprávania, a to rozprávanie, v ktorom sa môžu realizovať rôzne formy reprodukcie reči (priamej, nepriamej, správy o reči atď.)
4. **zhrnutie:** je naratívnym pohybom pokrývajúcim vzťah medzi scénou a elipsou.

Rozprávanie s opisom v prológu (SV1, s. 8 – 13) je generované metonymickým princípom. Vytvára metonymickú sériu, ktorú možno naznačil ako *(duša) - srdce – muky – brezy - nádvorie.*

*„Večer ešte aj jedľové smolienky zlomyseľne praskajú. Čo zmôže smolenica proti tme, ktorá presiahne **dušu smutnú**! Nezostáva s ním ani netopier, ktorý s tajomnou nevšímavosťou prespáva krušné dni pod začadenou hradou.“* (SV1, s. 8)
V tichu uvažovania si Svätopluk všíma: *„Aj brezy sa ustavične vypínajú a pohadzujú hrivami ani neskrotné kobyly. A čo ešte ľudia!* (SV1, s. 8)

Pocit neistoty a strachu je vyjadrený **v prológu** cez topos nádvoria tullunských valov, múry svetlice a spomienka na trh s otrokmi na verdunskej lúke. Medzi toposom **nádvoria** a **svetlice** v tullunských valoch nachádzame paradigmu, ktorá sa vzťahuje na systematickú organizáciu **miesta** v narácii prológu.
„... kruh tullunských valov (sa) neúprosne zužuje a škrtí ho a možno iba od siniskalka Izagrima závisí či sa kruh nezúži na uzol.“ (SV1, s. 9 – 10)

Do osobných spomienok, sebahodnotenia a skúmania „terénu“ pripravujúc si útek vstupuje úsečný a strohý dialóg s otrokom, ktorého Svätopluk spočiatku nepoznal:
„Knieža, ty ma nepoznáš? ... Hádam aj ... Som Ľuban, a to nie kráľ... (SV1, s. 10 – 11)

Rozhovor anticipuje strach a hrôzu:
„Už sa videl na verdunskej lúke, na vychýrenom trhu otrokov, tam, kde sa miesto slova servus zrodilo slavus a pohovorka: lacný ako slovenský rab.“ (SV1, s. 11)

Od opisovaného *toposu* a *priestoru* možno zacieliť pozornosť aj na synekdochický detail. Pomenovanie **servus (otrok)** zastúpil názov **slavus (Slovan),** ktorý predstavuje arbitrárnejší, „povrchnejší“ vzťah spájajúci vzájomne sa dopĺňajúce elementy.

Vzťah priľahlosti, ktorý funguje v metonýmii je menej symbolicky *„nabitý“,* ako napr. **analógia** založená na pocite hlbokej intímnej podobnosti a zároveň pozostávajúca zo symbolickej motivácie.

Metafora, **epiteton** a **prirovnanie** sú podľa M. Jasińskej (1972, s. 394 – 395) dôležité prostriedky na vyjadrenie vzťahu rozprávania k objektu. Sú tesnejšie spojené s predmetom rozprávania. Čitateľ pri percepcii ich obrazno-subjektívneho obsahu nerozptyľuje svoju pozornosť iba na zobrazované predmety, ale aj na osobu premietajúcu sa v samotných zobrazeniach.
„Kto srdcom do krvava neoral bezdnú brázdu múk, nikdy sa nepovznesie k výšinám škovránčieho opojenia. ... a jemu tie slová (Konštantína Filozofa – pozn. RH*) ustavične ťažia hlavu.“* (SV1, s. 7)
„Bolo mu čudné, že nechali jeho žart ako sirotu a Slavomír – kamenná tvár siahol po brku a znova márnil vzácne teľacie kožky.“ (SV1, s. 7)
„On bol ustavične na koni, ustavične s hlavou v oblakoch, až sa v ňom zahniezdil pocit, že kniežacia stolica k nemu prirástla“. (SV1. s. 7)

M. Ferko pomenúva veci metaforickým výrazom, pričom daný výraz vystupuje aj v úlohe „vecného“ pomenovania, ktorým pretvára vyšší významový metaforický rad na lexikálnu vrstvu, z ktorej čerpá jazykový materiál.

Podľa G. Genetta (pozri Michalovič – Minár 1997, s. 87) metafora by mala byť v texte prirodzená, t. j. nikdy nie odvodzovaná príliš zďaleka (porovnáva-

júci pojem musí prináležať do oblasti natoľko blízkej porovnávanému pojmu, ako je to len možné). Najprirodzenejšie je to podľa G. Genetta (tamže) vtedy, keď je podobnosť akoby zdvojená a podporovaná **vzťahom priľahlosti.** R. Jakobson tento typ umeleckého vyjadrovania nazýva **metaforou s „metonymickým zafarbením“** (Michalovič – Minár 1997, s. 87).

Analýzou rozprávača možno postupne odhaľovať **spôsob narácie**. Rozprávač v románe sa neusiluje byť iba chladným sprievodcom, ale prejavuje osobnú, citovú alebo rozumovú zaangažovanosť na predmete svojho rozprávania. V prológu románu využíva reflexívne digresie a komentáre, ktoré poukazujú na vzťah rozprávača k zobrazovanému svetu a nepriamo aj na rozprávačov postoj k zobrazenej historickej skutočnosti.

„On bol ustavične na koni, ustavične s hlavou v oblakoch.“ (SV1, s. 7)

„Až teraz badá...“ (SV1, s. 7)

„Vzápätí sa zachvela zem a vzácny sýrsky džbán na jastrabej nôžke sa prevrhol. Všetko s prevrhlo, všetko sa prevrátilo.“ (SV1, s. 7)

Zameranie rozprávača na príjemcu je zrejmé aj v spôsobe rozprávania, ktoré aktivizuje jeho pozornosť. Odzrkadľuje sa to v rozličných **zdôrazňujúcich** a **nadväzujúcich** výrazoch: *„* ***No tá****, ktorej meno...* (SV1, s. 9); ***A tí****, čo sa naňho nikdy neopovážili...“* (SV1, s. 8); *„****Tí****, čo ešte včera...“* (SV1, s. 8); *„ ... –* ***tí ho*** *zrazu nepočujú.“* (SV1, s. 8); *„****Ale tuto****...* (SV1, s. 8); **v presvedčeniach:** *„****Predsa len*** *chcel povedať...“* (SV1, s. 9); „***Celkom zreteľne*** *pocítil...“* (SV1, s. 9).

Umelecké rozprávanie využíva čitateľovu znalosť historického kontextu, pričom do rozprávania začleňuje zastarané pomenovania a historicky autentické citáty, ktoré v závere jednotlivých častí románu vysvetľuje:

„Keď nedosiahol nič podobrotky, ani ***so siniskalkom****, rozzúril sa.“* (SV1, s. 9)

Vysvetlivka (SV1, s. 223): *siniskalk (neskôr senešal) – dvorský úradník, nádvorník*

„a ... neželáš si, knieža, ***jokulátora*** *alebo* ***zengera****,“* (SV1, s. 9)

Vysvetlivka (SV1, s. 223): *jokulátor – figliar, komediant*

zenger (sänger) – spevák, básnik.

Pri charakteristike naračných foriem historického románu M. Ferka Svätopluk možno vychádzať aj zo vzťahu medzi kultúrno-historickým kontextom doby a jeho metaforicko-metonymickým vyjadrením. Nadradenosť lexikálneho systému nad pomenovanou skutočnosťou, t. j. nadradenosť homonymického princípu vyplýva z toho, že M. Ferko využil tradičnú básnickú metaforu v odlišnom funkčnom chápaní. Ich význam sa tak stáva akcesórny a ich skryté významy priehľadnými, ustálenými. Podľa J. Findru (2004, s. 45) proces vzniku obrazných pomenovaní geneticky súvisí s napätím medzi slovom a vecou, ktorú označuje a zároveň nie je dôležité, či ide o jednovýznamové alebo viacvýznamové pomenovanie.

Naračné formy a vzdelanostná úroveň postáv sa v románe zvýrazňuje aj cez významové paralely vyjadrené obrazne, pričom sa javia ako charakterizačný princíp. Prostriedkom názornosti, intenzifikácie výrazu alebo estetizácie vyjad-

rovania sa stáva **prirovnanie**. Pri prirovnaniach vychádzame z dvoch podstát. Jedným je básnická tradícia, druhým sú bežné obrazy z rôznych vrstiev hovorenej reči. **Stereotypné prirovnania**, blízke názornému typu z hovorenej reči sú v románe využité v individualizovanom prehovore postáv i v reči rozprávača, napr.:

*„**ulovili ho** do jamy **ako medveďa**“* (SV1, s. 10)

*„... **skočil ako maco** po pláste medu, a teraz sa zmieta v jame a ohrýza si laby.“* (SV1, s. 10)

*„**Sfúkli ho** z nej ľahučko **ani páperko**, prudko ani blesk, ...“* (SV1, s. 8)

*„... **lacný ako slovenský rab** ... **bude ťahať** tuho a pokojne **ako vôl**.“* (SV1, s. 11)

V románe sú využité aj výrazy z oblasti hovorových prirovnaní a prísloví, ale aj alúzie na frazeologizmy:

„skôr ustrážiš vietor ako mladú ženu“ (SV1, s. 9)

„... kostičky chrumkajú ako srieň pod lasičími labkami“ (SV1, s. 7)

„... všetko bolo zrazu ako voda“ (SV1, s. 8)

„Aj brezy sa vystatovačne vypínajú a pohadzuj hrivami ani neskrotné kobyly.“ (SV1, s. 8)

„... moc opája dobré srdcia tak ako víno múdre hlavy.“ (SV1, s. 12)

Ak porovnáme scény, ktoré sa uskutočnili v prológu zistíme, že ide o skutočnosť psychickú, ktorá sa nadraďuje nad skutočnosť materiálnu. Autor ju vyjadruje monografickým opisom vnútorných pocitov hlavnej postavy, pričom opisovaná scéna sa fiktívne odohráva v historickom čase, ktorá je ovplyvnená rôznymi životnými skúsenosťami postavy. V prológu ide o opis scény, kde uväznený Svätopluk spomína na to všetko čo prežil, čo bolo predtým. Scéna je vyjadrená sledom jednoduchých viet, z ktorých každá nadväzuje na seba a zároveň má samostatný vzťah k zobrazovanej historickej skutočnosti. Opis situácie sleduje povrch vecí, vonkajšie zmeny, ktoré však vyvolávajú psychické procesy postavy, pričom zvrat v psychickom stave sa vyjadruje s dôrazom na jeho fyzické zmeny, kde znázornená scéna je rámcovaná obrazom postoja Svätopluka k danej skutočnosti, faktom príčinnosti a následnosti:

„Keby mu za opaskom nezvonilo ešte pár mincí, mohol by sa už celkom rozlúčiť s týmto svetom.“ (SV1, s. 9)

Umelecký text M. Ferka je zaujímavým rozprávaním plným premien, orientujúce sa na opis, retrospektívnu spomienku a autorskú úvahu. Výpovede postáv sa dialogicky striedajú a dopĺňajú ako útržky úvah, charakteristík a monológov.

M. Ferko pre svoj komunikačný zámer, prerozprávať historickú skutočnosť a doplniť ju o autorské fikcie, využil dve tendencie jazykového prejavu, a to reč **metaforicko-obraznú** a súčasne **naračno-opisnú**. V románe ide o syntézu týchto dvoch tendencií, t. j. o prózu vytvorenú na obrazných pomenovaniach a ustálených (obrazných) spojeniach z rôznych vrstiev jazyka. Možno konštatovať, že autor pri pomenovaní stojí viac na platforme lexiky ako na pomenovanej historickej skutočnosti čím sa usiluje o nový kontakt slova s historickou skutočnosťou.

Literatúra

FERKO, Milan: Svätopluk 1, 2, 3. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1975.

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. 232 s.

GENETTE, Gérard.: Rozprava o vyprávění (Discours du récit, 1972) In: Průvodce po světové literární teorii. Praha: Panorama. Redig. V. Macura 1988, s. 142 – 150.

HIRSCHBERGER, Johannes.: Krátke dejiny filozofie. Trnava: Dobrá kniha 1999. 303 s.

HOLLIDAY, M. A. K. – HASANOVÁ, R.: Language, context and text. Aspects of language in a social-semiotic perspective. Oxford: University Press 1990. 126 s.

HORECKÝ, Ján: O jazyku a štýle kriticky a prakticky. Prešov: Náuka 2000. 161 s.

JASIŃSKÁ, Maria: Rozprávač v epickom diele (Náčrt problémov). In: Slovo, význam, dielo. Antológia poľskej literárnej vedy. Zostavil A. Popovič. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1972, s. 376 - 402.

LÄMMERT, Eberhard.: Formy výstavby vyprávění (Bauformen des Erzählies, 1955) In: Průvodce po světové literární teorii. Praha: Panorama. Redig. V. Macura 1988, s. 266 – 272.

MICHALOVIČ, Peter – MINÁR, Pavol: Úvod do štrukturalizmu a postštrukturalizmu. Bratislava: Iris 1997. 320 s.

PROPP, Vladimír: *Morfológia rozprávky*. 1. vyd. Bratislava: Tatran 1971. 192 s.

RICOUER, Paul: Čas a literárne rozprávanie. Bratislava: Iris 2004. 265 s.

ŠKLOVSKIJ, Viktor – EJCHENBAUM, Boris – TYŇANOV, Jurij – TOMAŠEVSKIJ, Boris: Teória literatúry. (Výber z formálnej metódy). Zostavil M. Bakoš. Bratislava: Pravda 1971. 417 s.

ŠKLOVSKIJ, Viktor: Energia omylu (Kniha o sujete). Bratislava: Smena 1986. 318 s.

ZEMAN, Milan a kol.: Průvodce po světové literární teorii. Praha: Panorama. Redig. V. Macura 1988. 636 s.

Motivačné činitele hydronymie z povodia Ondavy

Juraj Homoľa

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied
Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Povodie Ondavy síce nepatrí medzi najväčšie toky nachádzajúce sa na území Slovenska, no jeho špecifická poloha mu zaručuje preklenutie niekoľkých fyzicko-geografických celkov a prepojenie takmer troch štátov. Rieka Ondava, dlhá takmer 150 km, prameniaca v Nízkych Beskydách severne od vrchu Pleskanka (576 m n. m.) na hranici s Poľskou republikou spája so svojimi prítokmi (vynímajúc rieku Topľu ako pravý prítok Ondavy ústiaci pri Vranove nad Topľou) až 8 okresov a ústi len niekoľko kilometrov od hranice s Maďarskom. Už

táto skutočnosť ovplyvňuje pomenovania jednotlivých tokov povodia, ktoré sú predmetom tejto práce.

V doterajšom priebehu skúmania v rámci projektu Hydronymie Slovaciae sa pozornosť povodiu Ondavy nevenovala. Preto sme sa pokúsili spracovať problematiku názvov tohto toku, aby sme napomohli ku komplexnejšiemu pohľadu na hydronymiu Slovenska.

Výsledky, ktoré prezentujeme v tejto práci ešte nie sú úplným zhrnutím pomenovaní vodných tokov skúmaného územia, ale sú minimálne prvým krokom, ktorý sa usiluje o pomoc pri jeho ďalšom prebádaní.

Vzhľadom na to, že územie Zemplína, na prevažnej väčšine ktorého sa rieka Ondava vetví, nebolo takmer nikdy stredobodom pozornosti, je získavanie poznatkov o ňom, o obciach, ktoré zahŕňa i jednotlivých vodných tokoch z historického hľadiska behom na dlhé trate. Zároveň aj rozloha skúmaného územia, na ktorom bude treba vykonať výskum v teréne na dôkladnejšie, hlbšie zosumarizovanie riečnej siete z hľadiska jazykového, dáva priestor na dlhšie angažovanie sa v tejto časti Slovenska. Takisto malé množstvo monografií obcí povodia nás núti k fyzickému skúmaniu v jednotlivých chotároch.

V doterajšom priebehu výskumu hydronymie povodia Ondavy sme excerpovali vodohospodárske mapy mierky 1 : 50 000, ktoré sú vlastne základom pri skúmaní hydronymie akéhokoľvek povodia. Ďalej sme preskúmali základné mapy Slovenskej republiky i rôzne ďalšie dostupné mapy rozličných mierok, zoznamy vodohospodárskeho podniku a monografie obcí, v ktorých nás zaujímala prítomnosť hydronyma skúmanej lokality. Okrem iného sme excerpovali aj vojenské mapy a *Vodopis starého Slovenska* od Vladimíra Šmilauera (1932). Doterajší výskum zosumarizujeme v diplomovej práci na jar budúceho roku.

Úlohou pri skúmaní hydronymie povodia Ondavy je zostavenie zoznamu vodných tokov a vytvorenie hydrografického členenia pre lepší prehľad v sústave potokov. Zaujíma nás taktiež etymológia pomenovania opierajúca sa o bezprostrednú motiváciu, ktorá sa podieľa na určení hydronyma. Pravda, hlbšie preskúmanie, t. j. získanie aj prvotného základu pomenovania by si vyžadovalo presné zhodnotenie aj iných onymických bodov (terénnych názvov, osadných názvov) a osobných mien, ktoré sú súčasťou povodia.

Motivácia je veľmi dôležitou súčasťou skúmania hydronymie vybraného povodia, pretože nám umožňuje pochopiť a určiť napríklad kolonizačné zmeny v lokalite, pochopiť videnie a vnímanie okolia i prostredia jej obyvateľmi. Toto všetko je súčasťou skúmania pomenovaní riečnej siete. Výskum si však vyžaduje trpezlivosť a potrebný čas. Preto v doterajšom priebehu skúmania, pri ktorom sa stále vlastne pohybujeme iba na povrchu, prípadne jemne zasahujeme aj do podhubia pomenovaní sa vynára veľké množstvo otázok súvisiacich s motiváciou jednotlivých potokov, jarkov, riečok a riek.

Pri motivácii je dôležité dbať na správnosť jej určenia. Je potrebné všímať si motivačné príznaky, ku ktorým patrí napr. opis, vlastníctvo, príslušnosť objektu a s ich pomocou ohodnotiť hydronymum a určiť jeho motiváciu.

Zaujímavosťou pri určovaní motivácie hydroným je aj zmena názvu na základe zmeny motivačného bodu, ktorý už dnes nie je takým dôležitým ako v minulosti. Dnes je nahradený novým názvom, pre miestnych obyvateľov adekvátnejším. Príkladom môže byť potok *Brusnička* pretekajúci obcou Brusnica vzťahujúci sa na túto obec. Názov potoka je vyjadrený deminutívnou podobou vzhľadom k nadradenému osadnému názvu. V minulosti sa tento potok nazýval *Čierťaž* a vyjadroval skutočnosť, že preteká lesom s rovnomenným názvom (názov lesa bol motivovaný apelatívom čierťaž – hranica, pretože ide o les na okraji chotára obce).

V súčasnosti je v rámci hydronymie povodia Ondavy úplne alebo čiastočne preskúmaných 333 vodných tokov. Pri niektorých sa nám však nepodarilo presne zistiť motiváciu. Keďže povodie Ondavy zasahuje aj oblasť Východoslovenskej nížiny, v jej intraviláne sa nachádza aj bohatá sieť kanálov, ktorá slúži na odvodnenie prebytočných vôd. Ich tok býva väčšinou umelo usmerňovaný. Z týchto objektov sme zaznamenali 48 názvov. Samozrejme súčasťou povodia sú aj pramene, studne a vodné nádrže.

Keďže riečna sieť povodia Ondavy obsahuje okrem vodných tokov aj vodné kanály a stojaté vody, takisto hydronymá v tejto práci rozdeľujeme do troch skupín podľa toho, ktorú zložku povodia označujú. Pričom hydronymá vodných tokov a hydronymá kanálov, hoci majú k sebe blízko, budeme skúmať osobitne, ale na záver ich analyzujeme spoločne.

Doterajší prieskum ukázal, že vodné toky povodia Ondavy boli najčastejšie motivované terénnymi názvami. Z 333 zistených názvov bolo terénnymi názvami motivovaných 142, čo v prepočte predstavuje 42,6 %. Tento údaj sa dá porovnať s výsledkami iných skúmaných povodí, kde výpočty dopadli podobne. Vysoký percentuálny podiel takto motivovaných hydroným je dosiahnutý z viacerých dôvodov. Jedným z nich je aj samotná skutočnosť, že napríklad osád, dedín alebo samôt je menej ako rôznych geografických objektov, ktoré vytvorila príroda. Ďalším dôvodom je prirodzený jav, podľa ktorého „vodné toky (najmä menšie pramenné toky) sú menej významné ako oronymá alebo toponymá vo všeobecnosti a často sú pomenované druhotne – po proprializácii toponým, ktoré zároveň slúžia ako dôležitý orientačný bod, ktorý motivuje názov hydronyma (Krško, 2004, v tlači). Do takejto skupiny názvov patria napríklad pomenovania potokov: *Banský potok* (terénny názov [TN] Baňa), *Dubový potok* (TN Dubová), *Korunkovský potok* (TN Korunková), *Kostolný potok* (TN Kostolný vrch), *Košiarsky potok* (TN Košiare), *Kyjovský potok* (TN Kyjovec), *Lysý potok* (TN Lysá hora), *Mäsiarsky potok* (TN Mäsiarske), *Pecový jarok* (TN Pece), *Poliansky potok* (TN Polianka), *Radový potok* (TN Radový), *Spálený potok* (TN Spálený vrch), *Uhliskový potok* (TN Uhlisko), *Vápenícky potok* (TN Vápeník) atď. Takto motivované názvy sa nachádzajú prevažne v horných častiach povodia, bližšie k prameňu jednotlivých prítokov hlavného toku.

Pri hydronymách motivovaných terénnymi názvami vzniká niekoľko zaujímavých skutočností. Nachádzame tu napríklad názvy potokov typu *Medvedí*

potok, *Mravčí potok*, *Vlčí potok* alebo *Zajačí potok*. Ak by sme nepoznali motiváciu týchto názvov, mohli by sme ich zaradiť do skupiny pomenovaní podľa zvierat, či živočíchov. Zaujímavosťou však je, že v skutočnosti by sa mohli pri potoku pohybovať medvede, vlky alebo zajace, ale keďže v rámci hydronymie sa nezisťuje etymológia v pravom slova zmysle, ale určujeme bezprostredné východisko motivácie propria vieme, že spomínané potoky sú motivované terénnymi názvami Medvedia, Mravčí kopec, Vlčie a Zajačí vrch.

V mnohých prípadoch sa pri hydronymách motivovaných terénnymi názvami objavujú názvy potokov totožné s motivantom. Ide o onymickú homonymiu. Príkladom môžu byť potoky *Dubina* (TN Dubina), *Gaboška* (TN Gaboška), *Hrabina* (TN Hrabina), *Kačarník* (TN Kačarník), *Kamenec* (TN Kamenec), *Kaštielik* (TN Kaštielik), *Kolesovka* (TN Kolesovka), *Kút* (TN Kút), *Lesík* (TN Lesík), *Lipovica* (TN Lipovica), *Mostovka* (TN Mostovka), *Pastovňa* (TN Pastovňa), *Pohorelá* (TN Pohorelá), *Polianka* (TN Polianka), *Pomierka* (TN Pomierka), *Požiare* (TN Požiare), *Stavenec* (TN Stavenec), *Stykovica* (TN Stykovica), *Žabník* (TN Žabník) a mnohé ďalšie. Pri takýchto názvoch je potom obtiažne zistiť, čo vlastne označujú. Musíme sa spoliehať na komunikačný kontext, na základe ktorého dokážeme rozlíšiť k čomu sa dané pomenovanie vzťahuje.

Pri hydronymách motivovanými terénnymi názvami sa stretávame aj s javom, ktorý označujeme ako onymická polysémia (ide o rovnakú motiváciu a rovnakú formu názvu). V povodí Ondavy napríklad nachádzame trikrát pomenovanie potokov *Kamenec*: *Kamenec (1)* – pravý prítok Hrabovca, *Kamenec (2)* – ľavý prítok Hrabovčíka, *Kamenec (3)* – ľavý prítok Ondavy. Každý z týchto názvov má rovnako pomenovaného motivanta, ale nachádzajúceho sa v inej časti povodia. To znamená, že v oblasti povodia sa vyskytujú minimálne tri vrchy s názvom Kamenec.

Osadnými názvami (ojkonymami) bolo motivovaných 94 hydroným, čo predstavuje 28,3 %. Osady plnia z hľadiska orientácie veľmi dôležitú úlohu. Pomocou hydroným motivovaných osadnými názvami zisťujeme príslušnosť k obci. Sú prípady, v ktorých potok cez obec tečie, ale aj prípady, v ktorých potok preteká len jej v blízkosti. Napriek tomu nám naznačujú dôležitosť toku pre obec. Podobne ako pri terénnych názvoch, aj pri osadných názvoch sa stretávame s onymickou homonymiou. To znamená, že sa tu vyskytujú rovnaké pomenovania pre obec aj pre potok: *Holčíkovce* (ON Holčíkovce), *Hudcovce* (ON Hudcovce), *Petrovce* (ON Petrovce), *Stropkov* (ON Stropkov).

Pri niektorých tokoch sa vyskytuje polyonymia. V prípadoch, keď potok preteká niekoľkými obcami je pomenovanie v rôznych častiach toku iné. Napríklad potok, tečúci obcou nachádzajúcou sa v blízkosti prameňa, nesie iný názov ako ten istý potok, tečúci obcou nachádzajúcou sa pri ústí potoka do iného toku. V povodí Ondavy je takto pomenovaný *Tovarniansky potok,* ktorého názov vzišiel z obce nachádzajúcej sa pri ústí toku do Ondavky. Avšak jeho severná časť, teda časť nachádzajúca sa neďaleko prameňa, nesie názov *Štefa-*

novský potok podľa obce nachádzajúcej sa v tomto priestore, ktorou potok takisto preteká.

Samozrejme pri určovaní motivácie nastávali aj problémy. Pri toku s názvom *Potôčsky potok* sme zistili, že preteká obcou s názvom Potôčky. Z dostupnej literatúry sme však zistili, že táto obec dostala názov prevzatím staršieho ľudového názvu údolia. To znamená, že jestvuje aj terénny názov s pomenovaním Potôčky. Keďže potok preteká údolím s týmto názvom, indícia by nám ukazovala na motiváciu práve týmto toponymom. Lenže nevieme, kedy vznikol názov potoka. Je možné, že vznikol až po neskoršom pomenovaní obce. Vtedy by sme *Potôčsky potok* označili ako potok motivovaný ojkonymom. V súčasnosti sa prikláňame k druhej možnosti, t. j. motiváciou osadným názvom, v skutočnosti je to stále otvorený problém, ktorý sa môže rozlúštiť len ďalším výskumom. Takýchto prípadov je samozrejme viac a aj preto je opodstatnené hovoriť o výskume hydronymie ako o behu na dlhé trate.

Pri hydronymách motivovaných osadnými názvami sa stretávame s ich deminutívnou podobou, ktorá nám naznačuje podradenosť nadradenému ojkonymu, alebo príslušnosť k obci. Zároveň však plní aj úlohu rozlíšenia názvu potoka a názvu obce, teda vyhnutie sa onymickej homonymii. V povodí Ondavy sa stretávame s deminutívami *Brusnička* (ON Brusnica), *Hrabovčík* (ON Vyšný Hrabovec), *Sitnička* (ON Nižná Sitnica, Vyšná Sitnica).

Ďalšou skupinou hydroným sú pomenovania vodných tokov motivované osobným menom. V povodí Ondavy sme ich zaznamenali 10, čo predstavuje 3 %. Pri tejto skupine hydroným je zložité určiť, či názov *Bučkov potok* zodpovedá motivácii osobným menom. Pretože stále nemôžeme s určitosťou povedať, či v minulosti nepatril nejaký terénny objekt práve Bučkovi. V tomto prípade by tak išlo o motiváciu terénnym názvom. K hydronymám motivovaným osobným menom sme zaradili aj pomenovania potokov, ktoré nesú názov zakladateľa osady, resp. prvého tunajšieho šoltýsa. V týchto prípadoch by sme mohli uvažovať aj o motivácii osadným názvom, ale prípona *–ov*, nám ukazuje na určenie motivácie osobným menom. Kritériom ďalej bolo aj zistenie mena zakladateľa osady. Ak sme takéto meno zistili, určili sme ho aj za motivanta názvu vodného toku tečúceho obcou. S takouto skutočnosťou sme sa stretli pri hydronymách *Lukáčov potok* (< ON Lukačovce < OM Lukač, Lukáš), *Miňov potok* (< ON Miňovce < OM Miňo), *Mikulášov potok* (< ON Mikulášová < OM Mikuláš), *Mrázov potok* (< ON Mrázovce < OM Mráz), *Rafajov potok* (< ON Rafajovce < OM Rafaj) a *Staškov potok* (< ON Staškovce < OM Stašek).

Podobný problém nastal aj s hydronymami motivovanými terénnymi názvami. Tu sa nachádzalo veľké množstvo pomenovaní poukazujúcich na antroponymum: *Barancov potok, Blichov potok, Bujalov potok, Ferligov potok, Kasperov potok, Kučkov potok, Levkovec, Paľov potok, Petrov potok, Vaškov potok* a ďalšie. Opäť názvy poukazujú na prítomnosť osoby ako pôvodcu vodného názvu. My však vieme, že v blízkosti týchto potokov sa nachádza terénny názov s rovnakým propriom. Kým v terénnom názve je toto antroponymum primárnym

motivantom, hydronymá motivované antroponymom majú sekundárnu motiváciu (Krško, 2006, v tlači). Z toho vyplýva, že *Blichov potok* nenesie meno po Blichovi, *Paľov potok* po Paľovi, *Petrov potok* po Petrovi, ale vyjadruje skutočnosť, ktorá hovorí o tom, že potok tečie územím alebo pramení na území, ktoré patrí spomínaným majiteľom. Teda v terénnych názvoch sa stretneme s názvami: *Barancová* (vrch), *Blichov laz* (pasienok), *Bujalov vrch* (vrch), *Ferligov* (vrch), *Kasperov* (vrch), *Kučkov* (vrch) atď.

Pomerne početnú skupinu názvov predstavujú názvy, ktoré vo svojom diele *Vodopis starého Slovenska* rozlišuje aj Vladimír Šmilauer. Ide o názvy prevzaté z povahy vôd a takisto názvy podľa povahy územia, ktorým voda preteká. Z prvej skupiny názvov sa v povodí Ondavy nachádzajú hydronymá *Dlhý potok, Kraťúch, Vidlák, Vypuklý potok, Zalomený potok, Zaoblený potok, Dolný potok, Stredný potok, Bočný potok, Hraničný potok, Chotárny potok, Ťahavý potok, Záhumienka,* ďalej *Hlboký potok, Silný potok, Suchý potok, Bystrica, Starý potok, Spiežovec, Šumivý potok, Poskakujúci potok, Príjemný potok, Hlasný potok, Lapaj, Surový potok, Šibal, Svižný potok, Záludný potok, Zlobivá, Osvieżujúci potok.* Patria sem aj názvy poukazujúce na farbu, teplotu chuť alebo povahu riečišťa, napr. *Strieborný potok, Zimný potok, Slaný potok, Kamenný potok, Mutelka, Mazgalica.* Do druhej skupiny pomenovaní, teda názvy podľa povahy územia patria: *Lúčny potok, Lesný potok, Rubáň, Dubový potok, Hrabovec, Javorový potok, Olšava, Lieskovec, Hruškový potok*. Niekoľko názvov bolo motivovaných stavbami alebo nástrojmi, ktoré sa pravdepodobne nachádzali na, či v blízkosti toku: *Mlynský potok, Žarnovec*.

Zaujímavým je aj sledovanie prítomnosti metaforických názvov, ktoré hovoria o povahe vody, nachádzajúcej sa v koryte potoka. Mnohé z nich zaraďujeme práve do skupín poukazujúcich na vlastnosť vody. Niektoré sme už spomenuli napr. *Lapaj, Šibal, Záludný potok, Zlobivá.* Tieto toky nám naznačujú, ako sa ten ktorý potok správa, ale sú tu aj toky typu *Pyšný potok, Smutný potok, Divný potok, Hlúpy potok, Opustený potok, Slobodný potok,* pri ktorých sa len vzdialene môžeme domnievať aký je pôvod ich názvu.

V riečnej sieti Ondavy majú zastúpenie aj pomenovania odkazujúce na prítomnosť zvierat. Stretávame sa tu s názvami *Líščí potok, Husí potok, Kačací potok, Rakovec, Žabí potok.* Názvy iných potokov sú vyjadrením vlastníctva: *Dedinský potok, Panský potok.* Niekoľko potokov sa nám určiť nepodarilo.

Ako sme už spomínali na začiatku, súčasťou povodia Ondavy sú okrem potokov aj odvodňovacie kanály, ktoré sú rovnako ako vodné toky nositeľmi pomenovaní. V doterajšom priebehu výskumu sme zistili 48 názvov kanálov. V porovnaní s názvami potokov, v sieti kanálov prevažuje počet osadných názvov nad terénnymi názvami. Zistili sme 14 kanálov motivovaných osadnými názvami, čo predstavuje 29,2 %. Je to zrejme spôsobené tým, že v oblasti, kde sa kanály nachádzajú, prevažujú široké roviny. Nemáme tu toľko záchytných bodov (kopcov, dolín, údolí atď.) ako v hornatejších oblastiach, teda sa orientujeme hlavne podľa osád v blízkosti ktorých sa kanál nachádza, prípadne sú

motivantom jednotlivé pozemky (polia, lúky, pasienky), ktoré kanály pretínajú. Ďalej prevahu ojkoným ako motivantov kanálov spôsobuje aj mladší vek týchto umelých tokov. Teda ich spätosť s terénnymi názvami je slabšia ako u prirodzených tokov.

7 kanálov bolo motivovaných terénnymi názvami a rovnako 7 bolo motivovaných osobnými menami. V oboch prípadoch to predstavuje 14,6 %. Je zrejmé, že výsledky zo skúmania pomenovaní kanálov a prirodzených vodných tokov sú značne odlišné. Niekoľko kanálov bolo pomenovaných podľa tvaru, polohy: *Bočný kanál, Kopaný jarok, Krivý kanál, Pravobrežný kanál, Široký kanál*, avšak motiváciu niektorých sa nám zatiaľ zistiť nepodarilo (*Asič, Stará Oľka, Rákoš, Šarkan, Zajac*). V týchto prípadoch sa môžeme iba domnievať, či sú motivované osobným menom, terénnym názvom alebo vlastnosťou toku.

Pri vodných nádržiach jednoznačne prevažujú motivácie osadnými názvami: *Hrčeľ, Malý Ruskov, Nižný Hrušov, Nižný Žipov, Parchovany, Rakovec, Sečovce, Teplický rybník* a ďalšie.

V bohatej riečnej sieti povodia Ondavy sme sa u prirodzených, ale aj umelých vodných tokoch stretli s pôvodnými slovanskými názvami. Napríklad v blízkosti Zemplínskeho Hradišťa sa nachádza kanál s názvom *Sopot* (*sopotъ* – šumieť), ďalší kanál v blízkosti tej istej obce nesie názov *Kropa* (*kro(n)pa* - kropaj). Pri Zemplínskom Hradišti sa pritom našli stopy po slovienskych sídliskových objektoch. Teda aj vodná sieť nám poskytuje doklad o pravdivosti tohto tvrdenia. Ďalším zisteným názvom so staroslovienskymi koreňmi je potok *Olšava*. Pramení v slove *olьcha*, olša, ktorý slúžil na označenie stromu jelša. Slovanské korene má i samotný hlavný tok povodia rieka *Ondava*, svedčí o tom sufix *–ava*, ktorý sa veľmi často používal u Slovanov pri názvoch riek. Motivácia jej názvu je však stále nejasná. Zaujímavosťou tejto rieky je aj fakt, že v starých písomných dokumentoch sa často objavoval názov *Bodrog*, teda názov toku, do ktorého sa rieka Ondava vlieva. Slovania však mali názov pre túto rieku ešte pred príchodom Maďarov.

Pri výskume hydronymie sme sa stretli aj s prípadmi nesprávneho pomenovania toku, respektíve nesprávneho prepisu. V niektorých prípadoch došlo k zmene v hláskach alebo chybnom gramatickom zápise. Tak sa stretávame s pomenovaniami *Liščí potok* (správne *Líščí potok*), *Syrový potok* (*Surový potok*). Máme tu aj toky, ktoré sú motivované terénnymi názvami, no ich zápis nám sťažuje identifikáciu. *Bebriansky potok* je potok prameniaci pod vrchom Dobrianske. Je zrejmé, že tok by mal niesť názov *Dobriansky potok*. Takto je to aj pri tokoch *Zrelá* (TN Zvezlá), *Grótňa* (TN Grófňa), *Klamarica* (TN Klamárnica). Správny zápis nám uľahčuje prácu a pomáha pri dôkladnejšej analýze skúmaného názvu. Preto je dôležité porovnávanie názvov so základnými mapami. Aj tu vidno, čo všetko je potrebné pri výskume hydronymie zohľadňovať. Výskum povodia Ondavy ešte nie je ukončený, ale už teraz v mnohom vypovedá o motivácii názvov v tejto oblasti.

Literatúra

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Turca. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2003. 167 s.

KRŠKO, Jaromír: Motivačné činitele hydronymie z povodia Hrona. In: Súradnice súcasnej onomastiky. Zborník materiálov zo 16. slovenskej onomastickej konferencie. Bratislava: VEDA, 2007. s. 227 – 233.

KRŠKO, Jaromír: Spracovanie hydronymie Slovenska. (Metodické pokyny na spracúvanie projektov Hydronymie Slovaciae). Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, 2005. 105 s.

KRŠKO, Jaromír: Antroponymá ako motivanty terénnych názvov a hydroným. In. Acta onomastica, 2006, roč. 47, s. 326 – 336.

MAJTÁN, Milan: Z lexiky slovenskej toponymie. Bratislava : Veda, 1996. 191 s.

SIČÁKOVÁ, Ľuba: Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej. Prešov : Pedagogická fakulta UPJŠ, 1996. 108 s.

ŠMILAUER, Vladimír: Vodopis starého Slovenska. Bratislava : Učená společnost Šafařikova, 1932.

VARSIK, Branislav: Slovanské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10. – 12. storočí. Bratislava : Veda, 1989. 181 s.

Úvod do lingvokulturológie

Miloš Horváth

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1. Úvod

K charakterizačným príznakom súčasnej modernej vedy, ktorý postupne zaznamenávame od druhej polovice 20. storočia až podnes, patrí nepochybne rozpínavosť jednotlivých vedných odborov a prakticky nemožnosť vymedzenia ich pevných a stabilných hraníc. Pod vplyvom tohto príznaku dochádza ku kríženiu (synkretizácii) pôvodne samostatných a etablovaných vedných disciplín a k vytváraniu nových, v prvej fáze nedostatočne konštituovaných disciplín a subdisciplín. Uvedený **epifenomén modernej vedy** sa nevyhol ani súčasnej lingvistike, ktorá si analogicky ako pri iných vedných odboroch vytvára kontaktové zväzky s inými disciplínami, ktoré v minulosti nepatrili ani do jej širšieho predmetno-metodologického rámca. Na poli lingvistiky vzniká tak celý rad interdisciplinárnych jazykovedných odvetví, ktoré skúmajú jazyk v širších kultúrno-spoločenských, ideologicko-politických i pragmaticko-komunikačných súvislostiach. Túto heterogénnosť, príp. multi-disciplinárnosť súčasnej lingvistiky i procesu lingvistického bádania môžeme hodnotiť z dvoch zorných uhlov. „Na jednej strane to potvrdzuje myšlienku o určitej kríze súčasnej jazykovedy.

Na strane druhej je ale nespochybniteľné, že v lingvistike – rovnako ako v ostatných vedných odboroch – sa dnes už proste ani nesnažíme vypočítavať po vzore pozitivistov presný počet jednotlivých vedných disciplín a vymedzovať ich hranice, ale skôr máme tendenciu uznávať, že prechody medzi jednotlivými disciplínami sú prirodzené, ich vzájomné vzťahy zložité a ich hierarchia často závisí od uhla, z akého na danú problematiku nazeráme" (Černý, 1996, s. 464). A práve lingvokulturológia, ktorá v sebe spája predmetné oblasti kulturológie a pragmaticky orientovanej lingvistiky, je jedným z vedľajších produktov spomínaného epifenoménu modernej vedy, resp. tendencie po interdisciplinárnom zameraní súčasných vedných odborov.

2. Východiská vzniku kulturológie

V kontexte toho, čo bolo povedané v úvode, možno za východiskový predpoklad vzniku lingvokulturológie považovať prudký zlom, ktorý nastal v lingvistike na začiatku sedemdesiatych rokov tradične označovaný ako **komunikatívno-pragmatický obrat v lingvistike**. Išlo v ňom o akési „preskupenie síl", ktoré v najvšeobecnejšej rovine charakterizujeme ako prechod od systémovej ku komunikačnej lingvistike. „Začlenenie jazyka do komplexnejších súvislostí komunikačnej činnosti bolo vyvolané šíriacim sa názorom, že znakové systémy nie sú samoúčelné, ale vždy len prostriedkom k mimojazykovým účelom, že sú preto determinované rovnako „externými faktormi", a teda iba takto ich možno vysvetliť v úplnosti" (Helbig, 1991, s. 11). Na rozdiel od prvotného, klasického štrukturalistického postulátu lingvistického bádania, podľa ktorého sa má jazykovedné skúmanie koncentrovať na oblasť imanentnej lingvistiky (langue), postulát lingvistického výskumu po uskutočnení komunikatívno-pragmatického obratu v lingvistike znie: „Všetko, čo má vzťah k jestvovaniu a fungovaniu jazyka, je v kompetencii lingvistiky. Jazykoveda sa usiluje o vybudovanie prirodzeného modelu jazyka, ktorý zobrazuje reálny jazyk, t. j. ktorý neabstrahuje od dôležitých faktorov jestvovania a fungovania jazyka" (Dolník, 1993, s. 9). Čistá, systémová, imanentná lingvistika sa tak dostáva do úzadia, jej poznatková báza sa prehodnocuje a výrazne subjektivizuje, čoho dôkazom je prechod od objektívneho k subjektívnemu nazeraniu na jazyk. Zároveň prijatie uvedeného postulátu modernej interdisciplinárnej jazykovedy nás oprávňuje k hľadaniu ďalších komponentov či sústav, ktoré majú rovnako vzťah k existencii a fungovaniu jazyka. Už pri bežnom uvažovaní nám vychodí, že takouto dôležitou sústavou vo vzťahu k jazyku je kategória kultúry.

Jedným z dôsledkov spomínaného komunikatívno-pragmatického obratu v lingvistike je i výrazné rozšírenie jej hraníc, resp. otvorenie sa lingvistiky prístupom, ideám a metódam z iných vedných odborov. Výrazne interdisciplinárny až multidisciplinárny charakter súčasných hraničných lingvistických disciplín, akou je aj lingvokulturológia, možno interpretovať v dvojakom zmysle. Okrem toho, že sa v týchto disciplínach kombinujú vždy metódy a prístupy

lingvistické s metódami a prístupmi typickými pre iné vedné odbory, čím vzniká odbor, resp. medziodbor nový (ako napr. neurolingvistika, psycholingvistika, sociolingvistika, etnolingvistika a pod.), rovnako dôležitým faktorom je aj to, že mnoho styčných bodov, podnetov a tém, majú tieto moderné hraničné vedné disciplíny spoločné i medzi sebou navzájom.

3. Kulturológia a lingvokulturológia

Či už lingvokulturológiu chápeme „len" ako novovzniknutý medziodbor v súčasnej lingvistike alebo ako samostatnú hraničnú vednú disciplínu, môžeme konštatovať, že vznikla integrálnym prepojením dvoch pôvodne samostatných vedných disciplín, a to lingvistiky a kulturológie, presne podľa vzoru iných novokonštituovaných vedných disciplín. Dôvodom takéhoto spojenia je zrejme aktuálna spoločenská objednávka, čo priznáva aj J. Kořenský, keď tvrdí: „Inštitucionálna lingvistika bude i naďalej vyzývaná k rozmanitým medziodborovým kontaktom a aplikáciám. Je vecou jej záujmu (napokon nielen čisto vedeckého, ale i materiálneho), aby pred týmito výzvami neuhýbala, ale naopak správala sa k nim ústretovo. Nezdá sa, že by sa objekt lingvistiky v dohľadnej dobe uzatváral do seba, naopak jej vlastné vývojové tendencie a aplikačné potreby budú neustále vyžadovať, aby do svojho predmetu infiltrovala stále širšie sociálne, psychické a všeobecné semiotické súvislosti fenoménu ľudskej reči (Kořenský, 1992, s. 98).

Jedným zo zdrojov lingvokulturológie je teda, prirodzene, samotná **kulturológia**, veda ešte sama dostatočne nevyhranená a modelujúca sa, a tiež záujem o jazykovú analýzu vybraných javov sociokultúrnej reality. Podľa koncepcie našej poprednej kultorologičky Viery Gažovej (2003, s. 126) je kulturológia „kreujúcim sa odborom, ktorý využíva, syntetizuje a integruje poznatky vied o kultúre, človeku a spoločnosti. Vychádza z analýzy špecifík výkladu kultúry v jednotlivých disciplínach skúmajúcich človeka a kultúru, zaoberá sa komparáciou vied o kultúre a komparáciou jednotlivých kategoriálnych systémov, identifikuje a systematizuje relevantné problémové okruhy." Ako ďalej uvádza Gažová medzi najzávažnejšie témy súčasného kulturologického diskurzu v takomto vymedzení patria: analýza kultúrnych podmienok spoločenských praktík, produkcia a „prenos" kultúrnych významov, orientácia na každodennosť, fenomén mediálnej kultúry, globalizácia, kultúrna rozmanitosť, multikulturalizmus, kultúrna identita, problém rodu, národa, etnicity, ekologické kontexty jestvovania kultúry, kultúrne kompetencie, medzikultúrna komunikácia a iné témy. Ako je vidieť, pri viacerých uvedených témach, resp. mikroproblémoch, sú paralely medzi kulturológiou a jazykovedou viac ako zjavné (napr. v otázke medzikultúrnej komunikácie, prenosu kultúrnych významov prostredníctvom komunikátu, resp. textu a pod.).

Rovnako ako kulturológia aj lingvokulturológia je v súčasnosti zatiaľ príliš nevyhraneným a kreujúcim sa vedným odborom. V najvšeobecnejšom poňatí

ju možno vymedziť ako interdisciplinárne jazykovedné odvetvie, ktorého cieľom je opis a explanácia kultúrnych špecifík, príp. anomálií zafixovaných v danom jazyku (najčastejšie v texte) a naopak jazykových špecifík, ktoré sú determinované kultúrnymi faktormi daného spoločenstva. Z uvedeného vyplývajú aj dve fundamentálne otázky, na ktoré sa snaží lingvokulturológia nájsť adekvátne odpovede, a to: 1. Ako kultúra a jej elementy ovplyvňujú jazyk istého socio-kultúrneho spoločenstva? 2. Ako jazykové (textové) produkty spätne ovplyvňujú, resp. môžu ovplyvňovať kultúru daného spoločenstva, príp. i jeho kultúrnosť?

Základným východiskovým predpokladom uskutočnenia akéhokoľvek výskumu v oblasti lingvokulturológie je teda bezpodmienečné prijatie faktu, že **jazyk je kultúrnym javom**. Osvojenie si takéhoto stanoviska napokon nie je nijako zvlášť problematické, čo dokazujú aj názory mnohých kultúrnych antropológov, etnológov i kulturológov. „Možno povedať, že v rámci fyzickej a sociálnej evolúcie nášho druhu sme sa skutočnými „ľuďmi" stali až potom, ako sme začali používať jazyk. Jazyk je centrálnou súčasťou kultúry, jadrom všetkých symbolických systémov. Jazyky odrážajú kultúru a prostredie tých, ktorý nimi hovoria" (Murphy, 1999, s. 38-39).

Okrem toho ďalším výrazným znakom lingvokulturológie, ktorý má dopad na jej aktuálny stav i ďalšie metodologické formovanie, je fakt, že má v súčasnosti prevažne **selektívny charakter**. To znamená, že jazyk a jeho prejavy sa v kultúre (alebo kultúra a jej prejavy so zreteľom na jazyk) neskúmajú v celej ich komplexnosti a možnej variabilite, ale naopak podliehajú selektívnemu filtru. Na základe spomínanej selekcie sa teda vyberie určitá časť jazyka (najčastejšie to býva text, resp. isté typy alebo druhy textov) a tá potom podlieha relevantným kultúrnym interpretáciám, alebo sa vyberie istý segment kategórie kultúry a sleduje sa jeho aktualizovanie na poli jazyka.

Je len prirodzené, že lingvokulturológia v takomto vymedzení sa nevyhnutne prekrýva s predmetnými oblasťami ďalších hraničných lingvistických disciplín, ako je predmetná oblasť lingvistickej antropológie a najmä etnolingvistiky. Už pri aktualizovaní notoricky známej Humboldtovej relativistickej tézy o „duchu národa" sú paralely medzi uvedenými hraničnými disciplínami lingvistiky viac ako zjavné. Podobne je to aj s Whorf-Sapirovou hypotézou, podľa ktorej jazyk ovplyvňuje myslenie ľudí vrátane špecifík ich etnickej i širšej kultúrnej identity. Jazyk, etnicita a kultúra sa tu teda pretínajú vo viacerých bodoch. Dokazuje to aj nasledujúca formulácia: „Pri súčasnom skúmaní jazykov a s ním spojeného chápania kultúry došli predstavitelia etnolingvistiky k záverom interpretujúcim jazyk ako mimoriadne efektívny dorozumievací prostriedok, ktorý umožnil človeku odlíšiť sa od ostatnej prírody a ktorý má zároveň značný vplyv na chápanie okolitého sveta a klasifikáciu jeho jednotlivých javov. Najvýznamnejšia teória, ktorá v tejto súvislosti vznikla a považuje sa za hlavný prínos etnolingvistiky, je (už spomínaná) hypotéza E. Sapira a B. L. Whorfa" (Černý, 1998, s. 220-221).

4. Kategória kultúry

Centrálnym pojmom lingvokulturológie i samotnej kulturológie je, prirodzene, pojem, resp. kategória kultúry. Zároveň však pokus o definovanie tohto pojmu môže spôsobovať lingvokulturológovi i vážnejšie problémy, najmä v počiatočnej fáze výskumu. V odbornej literatúre predovšetkým ruského a anglo-amerického pôvodu sa totiž môžeme stretnúť s desiatkami, ba aj stovkami rôznych definícií fenoménu kultúry. Táto neprehľadnosť či vágnosť v nazeraní na kategóriu kultúry spôsobuje nápadné ťažkosti v jej definičnom zobrazení i teoreticko-odbornom profilovaní. V závislosti od faktu, že kultúra je pomerne zložitý a mnohodimenzionálny (mnohofunkcionálny) jav, práve snaha o jej čo najpresnejšie zachytenie vzhľadom na potreby a ciele daného konkrétneho výskumu bude jednou z principiálnych zložiek výskumnej činnosti lingvokulturológa. „Zložitosť a nejednoznačnosť fenoménu kultúry umožňuje používať najrozličnejšie metódy jej skúmania, v závislosti na tom, akému aspektu venujeme najväčšiu pozornosť. V súčasnosti sú najrozšírenejšie semiotické, teoreticko-informatické, všeobecnosystémové, štrukturálne a celý rad ďalších prístupov ku skúmaniu kultúry ako celku ako aj jej rôznych foriem a prejavov" (Kultúra vo svetle filozofie, 1981, s. 206).

Pre potreby nášho príspevku, ktorý má byť len istou vstupnou kapitolou do sféry kreujúcej sa lingvokulturológie, si nateraz vystačíme aj s celkom jednoduchou definíciou kultúry od už citovaného Roberta F. Murphyho: „**Kultúra je celostný systém významov, hodnôt a spoločenských noriem, ktorými sa riadia členovia danej spoločnosti a ktoré prostredníctvom socializácie odovzdávajú ďalším generáciám**" (Murphy, 1999, s. 32). V Murphyho poňatí sa badateľne prejavuje tendencia po zjednocovaní jednotlivých aspektov kategórie kultúry (procesuálneho, rezultatívneho, historického, axiologického a iných), ktorá je motivovaná práve snahou o jej bližšie a prehľadnejšie zachytenie.

Ďalším z možných prístupov ako dospieť k jasnejšiemu zobrazeniu kultúry a jej prejavov, môže byť prístup jazykový, presnejšie etymologický. Zjednodušene povedané, z etymológie slova „cultura" a z následných sémantických posunov tejto lexémy sa vyvodí jej komplexný význam a zmysel. Z lingvistického hľadiska „kultúra" ako lexikálna jednotka má svoj pôvod v latinskom *„colere--cultura"* (t. j. opracúvanie, obrábanie, opatrovanie, zlepšovanie), ktoré pôvodne označovalo obrábanie pôdy, poľnohospodársku prácu (odtiaľ aj – *agricultura*). V klasickej latinčine sa toto slovo používa syntagmaticky usúvzťažnené práve v uvedenej konštrukcii.

Prvá teoretická predstava o kultúre však spadá až do obdobia novoveku. „Práve v tomto období sa kultúra stáva objektom filozoficko-teoretického záujmu a nadobúda význam samostatného pojmu. Potvrdzuje to aj história samého slova „kultúra", ktoré sa podľa svedectva nemeckého lingvistu I. Niedermanna vyskytuje ako samostatná lexikálna jednotka len od 18. storočia. Do tých čias sa toto slovo používalo len v slovných spojeniach, ktoré označovali „funkciu

niečoho“: *cultura juris* (vypracovanie pravidiel správania), *cultura scientiae* (nadobudnutie poznatkov, skúseností), *cultura literarum* (zdokonalenie písomníctva), *cultura linguae* (zdokonalenie jazyka) atď. V týchto slovných spojeniach prejavuje „cultura“ prvé náznaky samostatného významu, hoci ako podstatné meno sa ešte opiera o význam druhého slova, ktoré s ním tvorí určitú formálnu alebo významovú jednotu“ (Mežujev, 1980, s. 21). Ako vidíme aj komponentová a etymologická analýza lexikálnej jednotky „kultúra“ môže byť podnetnou a relevantnou zložkou lingvokulturologického výskumu, najmä vtedy, keď pri pôvodnom latinskom slove *„colo“, „colere“* sústredíme pozornosť nie na jeho prvý, vecný význam (obrábať, pestovať), ale až na aktualizovaný význam v podobe „colore“ = „uctievať“ (porov. so slovom kult). Pri takejto interpretácii sa nám javí kultúra z procesuálneho hľadiska ako **akt uctievania** a z rezultatívneho hľadiska ako **súbor kultov** čiže artefaktov (materiálnej i duchovnej povahy), ktoré sú hodné uctievania, resp. ktoré uctievame.

Za elementárnu jednotku kultúry môžeme považovať **kulturému.** Pri jej vyčleňovaní a následnom definovaní sa však ponúkajú prinajmenšom dve cesty. Ak budeme postupovať analogicky, ako sa postupuje v lingvistike pri vyčleňovaní základných jednotiek jednotlivých subsystémov (rovín) jazyka (pozri fonéma, morféma, lexéma...), pod kulturému budeme rozumieť základnú jednotku systému kultúry vyabstrahovanú zo súboru kultúrnych prejavov rôzneho druhu. Možný (a podľa môjho odhadu v tejto fáze prijateľnejší) je však prístup, pri ktorom opustíme striktne systémové kritériá terminologizácie a za kulturému budeme považovať akýkoľvek štandardizovaný prejav pôsobenia kultúry, ktorý má znakovú, resp. symbolickú povahu.

5. Základné koncepcie kultúry a ich aplikovateľnosť v lingvokulturológii

Pri teoretickom modelovaní svojej predstavy o kultúre lingvokulturológ nevyhnutne narazí na problém, ktorú z početných koncepcií kultúry si osvojí a postaví na nej svoju interpretáciu kultúrnych javov. Vo všeobecnosti sa v súčasnej odbornej literatúre ponúkajú predovšetkým tri koncepcie, z ktorých každá vlastným spôsobom opisuje a interpretuje fenomén kultúry v celej jeho globalite, ako aj jednotlivo jeho separátne zložky. Ich aplikovateľnosť v lingvokulturológii je rôzna. Sú to predovšetkým tieto koncepcie kultúry:

a) **Tradičná axiologická koncepcia (poňatie) kultúry** je najstaršou zaznamenanou koncepciou kultúry a zachytáva tento fenomén v jeho pôvodnom, humanistickom hodnotiacom zmysle. „Axiologická koncepcia kultúry je výrazne hodnotiaca. Obmedzuje rozsah triedy kultúrnych javov výlučne na sféru pozitívnych hodnôt, ktoré prispievajú ku kultivácii a humanizácii človeka a k progresívnemu rozvoju ľudskej spoločnosti“ (Soukup, 2004, s. 286). Do kultúry sú v tomto ponímaní zaraďované predovšetkým duchovné a v istom zmysle nadstavbové kultúrne hodnoty spoločnosti ako napr. umenie, veda, lite-

ratúra, osveta, výchova a v neposlednom rade i systém čisto duchovných pokrokových, resp. ušľachtilých ideí.

b) **Globálna antropologická koncepcia (poňatie) kultúry** na rozdiel od predchádzajúcej koncepcie do kultúry zahŕňa nielen pozitívne (ušľachtilé) hodnoty, prejavy, ale prakticky všetky „nadbiologické prostriedky a mechanizmy, prostredníctvom ktorých sa človek ako člen spoločnosti adaptuje k vonkajšiemu prostrediu" (Soukup, 2004, s. 286). Široké antropologické poňatie kultúry nemá a ani nemá mať hodnotiaci charakter (podľa môjho názoru ho však nemožno za nijakých okolností celkom obísť – pozn. M. H.), a preto možno podľa neho charakterizovať a klasifikovať rôzne (vyspelé i primitívne, minulé i dnešné, blízke i vzdialené) kultúrne spoločenstvá podľa ich špecifických kultúrnych prvkov a komplexov a zároveň ich komparovať v čase a priestore. Globálne antropologické poňatie kultúry a kultúrnych javov je blízke najmä kultúrnej a sociálnej antropológii, kulturológii, archeológii, etnografii, etnológii i psychológii a sociológii. Do rámca tejto kulturologickej koncepcie možno priradiť aj **historický pohľad na kategóriu kultúry**, pretože ten rovnako spočíva v napredovaní, resp. zušľachťovaní človeka a jeho prostredia od reflexívno-pudového prazákladu smerom k pojmu civilizácie[1]. Nič na tom nemení ani fakt, že tento prechod od prírodného človeka k človeku kultúrnemu sa uskutočňoval veľa ráz technikou pokusu a omylu. Práve o tom nám všeobecné dejiny i antropológia poskytujú dostatok priamych i nepriamych dôkazov. Historický rozmer (tzv. historizmus) je teda v komplexe kultúry rovnako nepopierateľný ako sama kultúra.

c) **Redukcionisticko-semiotická koncepcia (poňatie) kultúry[2]**. Redukcionistická preto, že jej cieľom je obmedziť rozsah pojmu a následne i predmetnú oblasť kultúry len na určitý výsek sociokultúrnej reality, čo nám potom umožňuje detailnejší pohľad na vybraté kultúrne kategórie bez prílišného zovšeobecňovania a idealizácie. „Snaha vymedziť antropologický pojem kultúry tak, aby zahŕňal menej a odhaľoval viacej je charakteristická napríklad pre prístupy rozvíjané v rámci súčasnej kognitívnej a symbolickej antropológie" (Soukup, 2004, s. 287). A semiotická preto, že v protiklade k príliš širokým globálnym antropologickým poňatiam kultúry je práve semiotický prístup ku kultúre najčastejším pokusom o detailnejšie zachytenie tejto kategórie. Kultúra sa nám tu javí ako súbor, systém javov a vzťahov znakovej povahy a ich príslušných štandardizovaných významov, ktoré majú svoje opodstatnenie medzi členmi určitého kultúrneho spoločenstva.

Každá z uvedených makrokoncepcií kultúry má svoje výhody, ale aj metodologické a ideové obmedzenia. Pre lingvokulturológa je najprijateľnejšou

---

[1] Pojem civilizácie tu chápem užšie ako pojem kultúry. Konkrétne ako jednu jej stránku, dimenziu, resp. vývojovú fázu, čo nemusí byť v zhode s niektorými autormi, ktorí tieto dva pojmy považujú za viac-menej synonymné.

[2] V odbornej literatúre sa tento pohľad označuje len ako redukcionistický. S ohľadom na obsah i cieľ príspevku som však jeho názov čiastočne modifikoval.

tretia zo spomínaných koncepcií, t. j. redukcionisticko-semiotická, a to práve pre svoj semiotický rozmer. Kultúra totiž rovnako ako jazyk má svoje semiotické pozadie, pričom jazyk ako kultúrny jav je, ako hovorí J. Dolník (2002, s. 27), „produktom štandardizácií“, resp. štandardných interpretácií a dodáva: „Jazykové znaky ako akumulátory štandardizovaných interpretácií (signifikácií a konotácií) sa uchovávajú v štandardizovaných vzťahoch. Podkladom štandardizovaných vzťahov sú relácie medzi entitami, ktoré dané kultúrne spoločenstvo aktualizovalo interpretáciou sveta“ (Dolník, 2002, s. 26). Spojenie semiotiky, lingvistiky a kulturológie sa v tejto súvislosti javí ako nanajvýš relevantné a najlepšie aplikovateľné na opis i explanáciu vybraných lingvokulturologických otázok. Na druhej strane mimo kompetencie lingvokulturológa (a najmä lingvistu) stojí príliš široké chápanie kultúry v globálnom antropologickom poňatí tejto kategórie, predovšetkým pre svoju pomerne značnú materiálnu, organizačnú i časovú náročnosť. Predpokladá totiž podrobnejší teoretický rozhľad (a to nielen v kulturológii či etnológii), ďalej napríklad relevantný areálový terénny výskum a pod.

6. Záver

Predkladaný, širšie koncipovaný príspevok má byť vstupnou kapitolou do oblasti kreujúceho sa interdisciplinárneho odboru lingvokulturológie. Jeho cieľom je nielen ponúknuť prehľad základných makrokoncepcií kultúry a podať prehľad i eventuálne definície kľúčových pojmov lingvokulturológie, ale najmä motivovať (i samotného autora) k ďalším teoretickým i praktickým výskumom v tejto oblasti. Takouto formou príspevku sme sa snažili ukázať, že i lingvokulturologicky zameraný výskum môže výrazne prispieť k poznaniu reálneho jazyka v celej jeho komplexnosti, čo napokon tvorí cieľovú zložku modernej pragmaticky orientovanej jazykovedy interdisciplinárneho charakteru.

Literatúra

ČERNÝ, Jiří: Dějiny lingvistiky. Olomouc: Votobia 1996, 520 s.

ČERNÝ, Jiří: Úvod do studia jazyka. Olomouc: Rubico 1998, 256 s.

DOLNÍK, Juraj: Všeobecná lingvistika: Sémantika a pragmatika. Bratislava: Univerzita Komenského 1993, 164 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazyk ako kultúrny jav. In: Jazykovedný časopis, 2002, roč. 37, č. 1, s. 19 – 30.

GAŽOVÁ, Viera: Perspektívy kulturológie. Bratislava: PEEM 2003, 260 s.

HELBIG, Gerhard: Vývoj jazykovědy po roce 1970. Praha: Academia 1991, 304 s.

KOŘENSKÝ, Jan: Teoretická jazykověda a komunikačně orientovaný výzkum řeči. In: Slovo a slovesnost, 1992, roč. 53, č. 6, s. 97 – 103.

Kultúra vo svetle filozofie (z ruského originálu: Kuľtura vo svete filosofii. Tbilisi: Chelovneba 1979, 321 s.). Ed. A. Cenká. Bratislava: Výskumný ústav kultúry v Bratislave 1981, 252 s.

MEŽUJEV, Vadim, M.: Kultúra a dejiny. Bratislava: Pravda 1980, 212 s.
MURPHY, Robert, F.: Úvod do kulturní a sociální antropologie. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 1999, 268 s.
SOUKUP, Václav: Dějiny antropologie. Praha: Karolinum 2004, 670 s.

Poznámky k onomaziologickej štruktúre slovies

Nicol Janočková

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Onomaziológia alebo náuka o teórii pomenovania formálne stvárňuje myšlienkové odrazy objektov mimojazykovej skutočnosti, čím ich jazykovo spracúva. Tieto procesy sú predmetom záujmu tak psychológie, ako aj lingvistiky. V našom príspevku sa na tento problém pozrieme z jazykovedného hľadiska.

Lexéma ako výsledok pomenovacieho procesu a verbalizácie poznaného má znakovú povahu. Na rovine pomenovania sa rozlišuje systémový a komunikačný jazykový znak. Obsahovú stránku systémového jazykového znaku tvoria hierarchicky usporiadané sémantické dištinktívne príznaky, formálnu stránku, konkrétne vnútornú formu predstavuje onomaziologická štruktúra vyjadrená onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom.

Komunikačný jazykový znak je realizáciou systémového jazykového znaku, a uplatňuje sa teda pri tvorbe rečového prejavu. Jeho obsahovú zložku tvorí systémový jazykový znak (onomaziologická štruktúra a sémantické dištinktívne príznaky), vonkajšiu formu komunikačného jazykového znaku reprezentuje spojenie foném vytvárajúce „matériu“ lexémy (Horecký a kol., 1989, s. 21).

1.1. Onomaziologická štruktúra (vnútorná forma systémového jazykového znaku) – podčiarknime, že sa to týka slovotvorne motivovaných slov, a to odvodených a zložených – sa tradične vyčleňovala binárne: onomaziologickou bázou reprezentovanou slovotvorným formantom (napr. *lov-**ec***) a onomaziologickým príznakom zastúpeným slovotvorným základom (***lov**-ec*). V **onomaziologickej báze (OB)** sa utvára všeobecný význam, ktorý sa v metajazyku, v lingvistickej parafráze vyjadruje prostredníctvom najvšeobecnejších gramatických kategórií, napr. v deverbatíve *lov-ec* onomaziologická báza signalizuje pomenovanie osoby mužského rodu – činiteľský názov, v desubstantívnom adjektíve *drevený* sa odráža pomenovanie vlastnosti vo vzťahu k odvodzujúcemu slovu *drevo*, ide teda o vyjadrenie vzťahovosti, resp. kvality (v prenesenom význame: *Je to drevený tanečník.*). Na sémantickej rovine onomaziologickej báze zodpovedajú klasifikačné sémantické príznaky (resp. kategoriálne sémy podľa Blanára, 1984), ktoré zaraďujú lexému do všeobecnejších formálno-sémantických paradigiem, ako je slovný druh, slovotvorný typ či onomaziologická kategória.

J. Horecký (2003) podľa toho, ako sa báza formálne stvárňuje a či sa v onomaziologickom príznaku vyjadruje motivačný vzťah, rozlišuje:

1. gramatickú OB, ktorá je vyjadrená súborom gramatických kategórií reprezentovaných flektívnou paradigmou, napr. deverbatíva typu *zá-pis-**0**, vý--ber-**0**, zo-strih-**0***, ktoré vznikli transflexným slovotvorným postupom zo slovies. Pri slovesách je to napr. osoba, číslo, čas, vid, ktoré signalizujú, že ide o pomenovanie dynamického príznaku. Autor sem zaraďuje aj nemotivované slovesá typu *prosiť, volať, trpieť*.

2. derivačnú OB, ktorú predstavuje v podstate gramatická onomaziologická báza s derivačným prvkom, napr. *dom-**ček-0***, zo slovies typy *bež-**k-ať**, ty-**k-ať**, sp-**ink-ať**, hm-**k-ať**, lyž-**ov-ať sa**, stolár-**č-iť**, sumar-**izov-ať***.

3. lexikálnu OB, ktorá je zastúpená samostatným slovom, resp. gramaticky uceleným slovom a je typická hlavne pre združené pomenovania a kompozitá (*obecný **úrad***, *drevo**výroba***). Autor sem radí aj predponové slovesá, pretože v nich sa predpona pripája k základovému slovesu (t. j. útvaru s gramatickou, resp. paradigmatickou OB), ktoré existuje samostatne. Teda v tomto zmysle pripúšťa vnímanie prefixálnych slovies ako zložených slov, a tým upravuje svoje staršie tvrdenia (porov. Horecký, 1957) o predponových slovesách ako o odvodených, a nie zložených útvaroch.

1.2. V **onomaziologickom príznaku (OP)** sa všeobecný význam onomaziologickej bázy bližšie špecifikuje. M. Dokulil (1962) v onomaziologickom príznaku identifikuje onomaziologický motív, ktorý býva najvýraznejší a vždy vyjadrený. V rámci kategórie substancie autor rozlišuje jednoduchý a zložený OP, pričom jednoduchý OP vyjadruje vzťah k vlastnosti alebo k deju, zložený OP rozvíja tento vzťah k deju (*týždenník* – časopis vychádzajúci týždenne) alebo k vlastnosti (*hadica* – vec podobná hadovi). V súvislosti s pripúšťaním existencie lexikálnej onomaziologickej bázy sa núka otázka, či by sa analogicky nemohlo hovoriť aj o lexikálnom onomaziologickom príznaku. Predpoklady na to sú (porov. J. Horeckým uvádzané prípady na lexikálnu OB vyhovujú aj lexikálnemu OP ***drevo**výroba, **obecný** úrad*). V širšom ponímaní onomaziologický príznak býva v porovnaní s bázou explicitnejšie vyjadrený už v odvodených slovách, nielen v kompozitách či združených pomenovaniach, napr. *čerešň--ový* „vzťahujúci sa na čerešňu; týkajúci sa čerešne“ (*čerešňová kôstka, čerešňová šťava, čerešňová farba, čerešňový likér*)*; telefon-ov-ať* „komunikovať prostredníctvom telefónu“ (*telefonovať s priateľom, telefonovať lekárovi*).

1.3. Onomaziologická štruktúra sa však nevyčerpáva len onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom, pretože posledné výskumy (porov. napr. Furdík, 2004, 2005; autor vychádza z koncepcie Ľ. Nováka o začiatku – strede – konci lineárnych útvarov[1], z Dokulilovho pomenovania onomaziologický spoj

[1] J. Furdík (2005, s. 413 – 427) sa pokúsil interpretovať Novákovu ternárnu teóriu, ktorá vychádza z troch axióm: 1. Každý lineárny útvar má začiatok, stred a koniec. 2. Koniec je znakom začiatku. 3. Znakový vzťah konca k začiatku uskutočňuje sa prostredníctvom

a Kubriakovovej vnútornej syntaxe) ukazujú, že medzi onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom môžeme pozorovať latentný **onomaziologický spoj (OS)** ako tretí prvok onomaziologickej štruktúry. OS má povahu tranzitného člena, ktorý usúvzťažňuje onomaziologickú bázu s onomaziologickým príznakom a dopĺňa to, čo nie je v slovotvornej štruktúre slovotvorne motivovaného slova explicitne vyjadrené, napr.:

SZ		SF
strel	**-**	***ec***
„strieľa“	[1. „zo zbrane“]	„osoba mužského pohlavia“
	[2. „loptu na bránu“]	
	[3. „šachová figúrka“]	
OP	OS	OB

Onomaziologický spoj explicitne nevyjadrený na forme, to sú v podstate implicitné sémantické príznaky, ktoré sa navrstvujú na motivačný význam motivátu (slovotvorne odvodeného alebo zloženého slova) ako sémantický dodatok a vedú k vzniku nového lexikálneho významu slova, napr. *bielizeň* – motivačný význam: „čo je charakteristické bielou farbou“, lexikálny význam: „spodné šatstvo al. posteľné obliečky“; *dozrieť*[2] – motivačný význam: „zrakom dosiahnuť, dovidieť“, lexikálny význam: „dať pozor na niekoho, na niečo“. „Čím viac sémantických príznakov absorbuje onomaziologický spoj v podobe sémantického dodatku, tým väčší je nesúlad medzi slovotvorným a lexikálnym významom, teda čím väčšia sémantická kapacita derivatémy, tým väčšmi sa dané slovo demotivuje (slovotvorný význam sa „prekrýva“ lexikálnym významom)“ (Furdík, 2004, s. 56). Vzťah medzi motivačným a slovotvorným významom chápeme v intenciách s J. Furdíkom ako vzťah medzi konkrétnym a abstraktným: slovotvorný význam je zovšeobecnením jednotlivých motivačných významov, napr. slovotvorný význam derivátov *dovidieť* a *dopočuť* je „dejom vyjadreným v motivante dosiahnuť niečo“.

Onomaziologický spoj tým, že dotvára lexikálny význam, pomáha odlíšiť významy polysémickej jednotky, napr. *polievkar/polievkár*:

SZ		SF
polievk	**-**	***ar/ár***
„polievku“	[1. „rada varí“]	„osoba mužského pohlavia“
	[2. „rada jedáva“]	
	[3. „ako kuchár – špecialista na“]	
OP	OS	OB

---

stredu, ktorý je funkciou tohto označenia. (Ľ. Novák, 1968, s. 23). Ľ. Novák svoju teóriu postavil na troch prameňoch: vychádzal zo Saussurovej tézy o linearite jazykových útvarov, z teologického učenia o Svätej Trojici a z princípu ternarity v hudbe, a to v hudobnej akustike a v štruktúre klasických hudobných foriem.

2. Slovesá vzhľadom na polysémický charakter a slovotvornú rôznorodosť väčšiny z nich (desubstantíva, deadjektíva, deverbatíva a pod.) poskytujú širokospektrálny priestor na onomaziologickú interpretáciu. V tejto súvislosti sme si položili otázku: môžeme na všetky typy slovies (nemotivované, odvodené z iných slovných druhov alebo zo slovies – prefixálne slovesá, a zložené slovesá) rovnako aplikovať uvedené princípy vyčleňovania onomaziologickej štruktúry?

Sloveso (bezpredponové alebo predponové) je jednotkou lexikálnej zásoby jazyka. Zo semiotického hľadiska vystupuje ako znak, ktorý má svoju formu a obsah. Obsahová zložka jazykového znaku zahŕňa významovú a mimovýznamovú zložku (J. Dolník, 1990, s. 28). Významová zložka – lexikálny význam slovesa je utvorená sémovou štruktúrou, t. j. sémantickými príznakmi v istej hierarchii. Keďže väčšina slovies, hlavne predponových je polysémická, jednotlivé významy majú túto sémovú štruktúru do istej miery modifikovanú. Táto modifikácia zasahuje najviac onomaziologický spoj, napr.:

SZ		SF
voň	**-**	***ať***
„vôňu“	[1. „vydávať, šíriť“: *kvety voňajú*]	„dej“
	[2. „zisťovať, ovoniavať“: *voňať výpary z kuchyne*]	
OP	OS	OB

V prípade slovesa *voňať* OS odkrýva dokonca lexikálno-sémantickú (vnútroslovnú) konverziu jednotky. Pri lexikálno-sémantickej konverzii majú lexémy „dva významy poukazujúce na ten istý denotát, pričom ich konvertibilné roly sú v príslušných slovesno-menných konštrukciách explicitne vyjadrené“ (Dolník, 1990, s. 110). J. Dolník uvádza podobný prípad *Mach obrástol kmeň. – Kmeň obrástol machom.* (op. cit., s. 111).

Kombináciou sém sa vytvára konkrétny čiastkový význam polysémického slovesa. Súhrn čiastkových významov, semém, dáva komplexný význam slovesa. Ak je sloveso slovotvorne nemotivované, má iba lexikálny význam. V prípade, že je sloveso slovotvorne motivované, či už odvodené z iného slovného druhu (*odhmyziť, modelovať* – desubstantívum, *bieliť, bohatnúť* – deadjektívum, *oneskoriť sa, spomaliť* – deadverbium, *vykať, mojkať, osamieť* – depronominálium, *fúkať, mňaučať* – deinterjekcionálium), alebo ide o deverbatívum (*bežkať, vymyslieť, zadívať sa*), okrem lexikálneho významu sa vyznačuje aj slovotvorným, t. j. motivačným významom. Slovotvorný význam vyplýva zo slovotvornej formy odvodeného alebo zloženého slova, ktorá je binárna – skladá sa zo slovotvorného základu (SZ) a slovotvorného formantu (SF). V prípade predponových slovies formantom je prefix: *pre-voňať*. Binárna slovotvorná štruktúra tvorí teda vonkajšiu formu motivovanej lexémy (v našom prípade slovesa), pričom tejto slovotvornej štruktúre na obsahovej rovine zodpovedá ternárna onomaziologická štruktúra: OB zastúpená slovotvorným formantom, OP vyjadrený slovotvorným základom a explicitne, formálne nevyjadrený OS.

2.1. Pri neodvodených, **nemotivovaných slovesách** by sme teoreticky mohli vyčleniť onomaziologickú bázu (morfematicky pozostáva z gramatickej – formovej morfémy a príp. realizovanej tematickej submorfémy), ktorá by bola gramatickej povahy – signalizovala by prítomnosť dejovej sémy (*chyt-ať, nies-0ť, tr-ieť, hyn-úť, br-ať, čes-ať, ža-ť, žu-0ť, rob-iť, vid-ieť, krič-ať* a pod.), no onomaziologický príznak by sme však obsahovo nemohli špecifikovať, keďže ide o synchrónne nemotivované slovesá. Slovotvorný základ sa tu totiž významovo neopiera o odvodzujúce slovo tak, ako je to pri slovotvorne motivovaných jednotkách, teda nenaznačuje, vo vzťahu k čomu sa dejový príznak realizuje. Dané slovesá majú len lexikálny význam.

2.2. Ak sa pozrieme napr. na **desubstantívne sloveso** *priateliť sa*, môžeme povedať, že OB vyjadrená príponou *-iť sa* naznačuje len veľmi všeobecný kategoriálny význam – dejový príznak. OP potom dopĺňa to, že táto dejová séma sa týka vzťahu k motivujúcemu slovu *priateľ*. Slovotvorná motivovanosť slova, ktorá sa v tomto slovese synchrónne uvedomuje, tu teda napovedá o veľmi všeobecnom význame slovesa. Potvrdzuje sa téza J. Furdíka, že slovotvorná motivovanosť hrá v jazyku „úlohu ‚nosnej informácie‘, ktorá v málo frekventovaných slovách sprostredkúva ‚hlavnú informáciu‘ ..., t. j. rámcovo naznačuje lexikálny význam...“ (Furdík, 1993, s. 21 – 22). Toto tvrdenie sa v podstate dotýka všetkých motivovaných lexém.

OS by sme v onomaziologickej štruktúre (na úrovni obsahu) lokalizovali do onomaziologickej bázy, podobne ako J. Horecký[2] (2003), pretože OS bližšie špecifikuje túto dejovú zložku z hľadiska sémantickej klasifikácie slovies. Z onomaziologickej bázy izolovanej od onomaziologického príznaku totiž nevieme vyčítať, či ide o činnostný, procesný alebo statický dej (procesné *chud-n-úť* oproti činnostnému *krad-n-úť, sad-n-úť*, statické *sed-ieť* oproti procesnému *dosp-ieť*). Motivačnému významu slovesa *priateliť sa* („dej vo vzťahu k priateľovi“) by mohlo zodpovedať viacero fiktívnych interpretácií lexikálneho významu, napr. „konať ako priateľ“, „navštíviť priateľa“, „odmietnuť priateľa“, „nakaziť sa od priateľa“, „nahnevať priateľa“, „odviezť priateľa niekam“ a pod., no prostredníctvom onomaziologického spoja sa interpretuje reálny lexikálny význam ako „mať niekoho za priateľa/byť priateľom s niekým“ s implicitným sémantickým prvkom reciprocity. K. Vužňáková (2006, s. 22) radí slovesá so slovotvorným významom „byť/stať sa/stávať sa + substantívum, resp. adjektívum“ (*priateliť sa, ovdovieť, zhavranieť, gazdovať, lesknúť sa*) do transpozičného typu onomaziologickej kategórie a vníma ich ako prechod substancie, resp. vlastnosti na dej. Podľa našej mienky, ak môžeme hodnotiť ako transpozíciu spredmetnenie deja alebo spredmetnenie vlastnosti,

[2] „Podľa našej mienky tieto tzv. spoje treba klásť nie do oblasti onomaziologického príznaku, ale do samého základu , do onomaziologickej bázy. Potom bude táto báza nielenže odkazovať na vonkajší, pojmový obsah, ale bude zahrnovať aj možné sémantické odtiene (významy), ba aj rozličné „onomatologické“ pravidlá, resp. poukazy na rozličné fonologické alternácie“ (Horecký, 2003, s. 10).

čiže prechod deja na substanciu alebo prechod vlastnosti na substanciu (*čítanie, prechádzka, rýchlosť*), tak je to možné aj tom zmysle, ako uvádza autorka.

2.3. Pri **desubstantívach** a **deadjektívach** utvorených prefixálno-sufixálnym, resp. prefixálno-transflexným (v kombinácii s reflexívnym) postupom typu *oslniť, nastoliť, zhavranieť*, *zobraziť* je onomaziologická báza rozšiepená (podľa Horeckého rámcová). V odvodeninách tohto typu môžeme pozorovať malé „slovotvorné príbehy v skratke", ktorých motivačný význam sa pomaly presúva do úzadia a uvoľňuje miesto lexikalizovanému, zväčša metaforickému významu: *oslniť* – motivačný význam: „nasmerovať na niekoho slnko", lexikálny význam: „zapôsobiť silným dojmom"; *nastoliť* – motivačný význam: „položiť (ako) na stôl", lexikálny význam: „predložiť na posúdenie"; *zhavranieť* – motivačný význam: „(obyč. o človeku) stať sa havranom", lexikálny význam: „(o vlasoch) stať sa čiernym, tmavým, sčernieť, očernieť, stmavnúť""; *zobraziť* – motivačný význam: „urobiť ako obraz", lexikálny význam: „umelecky, graficky stvárniť".

2.4. Z onomaziologickej bázy môžeme v istých prípadoch identifikovať lexikálno-gramatický príznak vidu. Výrazným signálom iteratívnosti – opakovanosti z hľadiska aspektu bývajú sufixy *-ávať* (*chytávať*), *-ievať* (*robievať*), *-úvať* (*spracúvať*), *-ovať* (*preskakovať*). M. Sokolová (M. Sokolová a kol., 2005) zaraďuje takéto prípady slovies do modifikačného typu onomaziologickej kategórie, slovotvorným aktom sa nemení slovný druh ani lexikálny význam, lexéma len získava jeden sémantický príznak navyše. Teda ako modifikáciu klasifikuje všetky prejavy lexikálno-sémantickej kategórie spôsobu slovesného deja (Aktionsartu) – temporálnosť (*rozštekať sa, chodievať*), lokalizovanosť (*doletieť*) a modalitnosť (*narobiť sa*). V iných prípadoch, prevažne pri bezpredponových slovesách, z onomaziologickej bázy nemusíme vedieť, či ide o dej dokonavý alebo nedokonavý, opakovaný alebo jednorazový, keďže existujú jednotky s homonymnou príponou (dok. *skočiť, kúpiť, spojiť* – nedok. *robiť, trúbiť, čistiť;* dok. *padnúť, dýchnuť* – nedok. *chudnúť, bohatnúť, kradnúť*). Rozštiepená onomaziologická báza (*pre-most-iť, o-sln-iť*) zväčša signalizuje perfektívnosť dejového príznaku. K týmto prípadom však nerátame deverbatíva typu *pofukovať, pokašliavať, poletovať*, ktoré vyjadrujú prerývano-zmierňovaný spôsob slovesného deja („soveršajemosť" v terminológii A. V. Isačenka, 1960), či typ *vyzváňať, vysedávať* s komplikatívno-intenzívnym spôsobom slovesného deja. Obidva typy vznikli prefixálno-sufixálnym slovotvorným postupom od základových slovies, resp. medzistupňovou deriváciou (*fúkať → po-fuk-ov-ať, kašľať → po-kašľ-iav-ať, zvoniť → vy-zváň-ať, sedieť → vy-sed-áv-ať*).

2.5. Slovesá odvodené od citosloviec a vyjadrujúce zvuk (*békať, bľačať, bručať, bučať, bzučať, čirikať, ehmkať, fučať, gágať, havkať*) sú prostredníctvom svojho slovotvorného významu, v porovnaní napr. s nemotivovanými slovesami, najtesnejšie späté s označovaným javom skutočnosti, pretože vznikli na základe zvukovej motivácie, ktorá vychádza z napodobňovania mimojazykových zvukov. Tieto slovesá predstavujú samostatný slovotvorný typ, ktorého členy sú zjednotené spoločným významovým prvkom (séma „zvuk") a spoločným typom

motivátu. Podľa J. Furdíka (2004, s. 105) spolu s depronomináliámi (*tykať*) a delokutívami (*pozdraviť*) tvoria reprodukčný typ onomaziologickej kategórie so slovotvorným významom „povedať/hovoriť to, čo pomenúva motivant“. My by sme pri tejto skupine slovies vzhľadom na denotát, na ktorý sa dej vzťahuje, trochu modifikovali ich slovotvorný význam na „vydávať taký zvuk, ako je zachytený v motivante“. Pri lexikalizovanom prenesenom význame týchto slovies sa aktualizuje komponent „akoby“ (porov. princíp ekvivalencie podľa J. Dolníka; In: Dolník – Bajzíková – Mlacek – Tomajková – Žigo, 1999): „vydávať akoby taký (= podobný) zvuk, ako je zachytený v motivante“, napr. *jedáleň bzučí hovorom; o tejto novine gágali susedky ešte aj na ulici*. Onomaziologická báza je buď gramatická (*gág-**at’***), alebo derivačná (*ehm-**k-at’***). Lexikálny význam týchto slovies je zachytený lexikograficky rôznym spôsobom:

– „vydávať zvuk bé/bú/gá-gá“,

– „vydávať zvuk + prirovnanie k denotátu“ (napr. „vydávať zvuk ako ovca, teľa, koza/ako jarabica“) doplnené sémantizáciou, ktorá ohraničuje oblasť použitia lexikálnej jednotky. Z onomaziologického hľadiska je výstižnejší opis „vydávať zvuk + citoslovce“.

2.6. V súvislosti s vyčleňovaním onomaziologickej štruktúry sa ukazuje problém, ako onomaziologicky poňať **predponové slovesá**. Ak budeme vychádzať z onomaziologickej štruktúry substantív, pri ktorých onomaziologická báza korešponduje so slovotvorným formantom (SF), tak v prípade predponových slovies by prefix ako slovotvorný formant mal byť nositeľom onomaziologickej bázy, na ktorú sa pripájajú iba určité typy slovesných základov (SZ) ako nositele onomaziologického príznaku, napr. k prefixu *pri-* s významom „priblíženie, preniknutie k určitej hranici v priestore“ (Slovník slovenského jazyka, 1963, s. 532) sa môžu pripájať slovesné základy pohybových slovies ako vyjadrovatele onomaziologického príznaku (*priviezť, priniesť, pricestovať, prifrčať*):

SF		SZ
pri	**-**	***niesť***
„k niečomu“	[„dopraviť niekam“]	„špecifický dej: mať v ruke niečo + pohyb“
OB	OS	OP

Zdá sa však, že predponové slovesá môžeme uchopiť onomaziologicky aj z opačnej strany, teda symetricky so slovotvornou štruktúrou: OB koreluje so slovotvorným základom, v tomto prípade so základovým bezpredponovým slovesom, OP je vyjadrený daným prefixom ako slovotvorným formantom, napr. sloveso zrakového vnímania *dozrieť* (= dovidieť):

SF		SZ
do	**-**	***zrieť***
„preniknutie, prenikanie k určitej hranici v priestore“	[1. dosiahnuť = dovidieť] [2. dať pozor]	„dej – zrakom sledovať“
OP	OS	OB

Aj pri predponových slovesách OS pomáha odlíšiť významy polysémickej jednotky, ktoré môžu byť aj kosémické, teda vzájomne nezávislé (porov. Dolník, 1989, 2003; Janočková, 2002), napr. *prepáliť*:

SF		SZ
pre	**-**	***páliť***
„lokalizovanosť – smerovanie cez niečo“	1. zničiť, poškodiť: *p. obrus*]	„dej – vydávať teplo“
„temporálnosť – výsledok deja (rezultatívnosť)“	[2. spotrebovať: *p. veľa plynu*]	
„temporálnosť – zopakovanie niečoho (nového pálenia)“	[3. upraviť: *p. vínny destilát*]	
OP	OS	OB

Pri zadefinovaní onomaziologickej štruktúry predponových slovies sa prikláňame k druhej koncepcii (OB koreluje so slovotvorným základom a OP zase so slovotvorným formantom). Deverbatíva tohto typu spadajú do modifikačného typu onomaziologickej kategórie. Prefix ako onomaziologický príznak modifikuje bezpredponové sloveso (onomaziologickú bázu) z hľadiska jednotlivých sém spôsobu slovesného deja, a to sémy lokalizovanosti, temporálnosti a modalitnosti. Onomaziologická báza v tomto prípade predstavuje samostatné slovo – bezpredponové sloveso s viazaným alebo neviazaným slovotvorným základom (z hľadiska klasifikácie Horeckého by sme mohli hovoriť o lexikálnej OB). Pri uvedených predponových slovesách sa uplatnil aditívny spôsob: k už gramaticky a lexikálne ucelenej OB sa pripája OP v podobe prefixu, ktorý má výrazný lexikálno-perfektivizačný charakter. V prípadoch typu *hodiť* → *vyhodiť, kúpiť* → *nakúpiť* zdokonavujúca funkcia prefixu je tu nadbytočná, keďže základové sloveso bolo dokonavé už pred vstupom do derivačného procesu. Predpona tu modifikuje iba význam, nie vid.

2.7. Pri **slovesných kompozitách** sa vyskytujú tieto typy slovotvorných postupov: juxtapozícia (nevlastná kompozícia) slovies typu *spolurozhodovať, spolupracovať, spolucítiť, blahopriať, blahoželať, znovuožívať*, ktoré vznikli „syntagmatickou deaktualizáciou voľného syntagmatického spojenia, ktorá spočíva v zotretí pôvodnej hranice medzi komponentmi“ (M. Sokolová – M. Ivanová – K. Vužňáková, 2005, s. 101); ďalej je to kombinovaný prefixálno-kompozično-sufixálny slovotvorný postup *splnomocniť* („dať plnú moc“), príp. kompozično-transflexný postup *cudzopasiť* („pásť sa na cudzom“), *zlorečiť* („hovoriť zlé veci“, resp. doslovne „mať zlé reči“).

Onomaziologicky sa pri kompozitách uplatňuje modalitná alebo temporálna modifikácia (*spolurozhodovať, znovuožívať*) a mutácia (*cudzopasiť, blahopriať, zlorečiť*). K. Vužňáková (2006, s. 30) uvádza len mutáciu. Autori Slovníka

koreňových morfém (Sokolová a kol., 2005) od kompozít odlišujú deriváty z kompozít. Ide hlavne o typy slovies *zmalomyseľnieť, zovšeobecniť, zdvojnásobiť*, ktoré vznikli prefixálno-transflexne zo zložených adjektív: „stať sa malomyseľným“, „dať všeobecný význam (niečomu)“, „urobiť dvojnásobným“. Tieto slovesá sa podľa našej mienky vyznačujú rozštiepenou onomaziologickou bázou ***z- + -ieť, z(o)- + -iť***, onomaziologický príznak je stvárnený zloženým adjektívom (*malomyseľný, všeobecný, dvojnásobný*).

Pri nevlastných kompozitách, ktoré vyjadrujú podraďovanie, druhý slovotvorný základ je nositeľom lexikálnej onomaziologickej bázy, prvý slovotvorný základ zase lexikálneho onomaziologického príznaku. Zložené slovesá *spolurozhodovať, spolupracovať* nemajú onomaziologický spoj, keďže vyčlenená onomaziologická štruktúra je explicitná a v podstate ekvivalentná s lexikálnym významom (*spolurozhodovať*„spoločne rozhodovať“, *spolupracovať*„spoločne pracovať“). Kompozitum *spolupracovať* vystupuje ako domáci slovotvorný model prevzatej jednotky *kooperovať*. Ide tu o uplatnenie odlišných slovotvorných postupov – prefixácia pri prevzatom slovese a kompozícia pri domácom ekvivalente. Podobné prípady domácich ekvivalentov prevzatých slov (*re-setovať – znovu-nastaviť počítač*) sa vnímajú „ako vyvažovanie internacionálnych modelov tvorenia“ a ako snaha o autochtónnosť a nacionalizáciu (Buzássyová, 2003, s. 45 – 46). Zložené slovesá *blahoželať, blahopriať, spolucítiť* majú síce slovotvorný význam „želať blaho“, „priať blaho“, „cítiť spolu“, no tento význam sa pri slovesách *blahoželať, blahopriať* dopĺňa aj o implicitné sémy „ústne alebo písomne“, „pri nejakej príležitosti“, „všetko dobré (nielen blaho)“ a pri slovese *spolucítiť* o sémy „byť/mať pochopenie“ „s niekým“, „pri bolesti a iných problémoch“, ktoré sa navrstvujú ako OS na pôvodný slovotvorný význam (teda onomaziologickú bázu a onomaziologický príznak) a postupne ho lexikálne prekrývajú.

3. V príspevku sme pozorovali ternárnu onomaziologickú štruktúru rôznych typov slovies. Pri nemotivovaných slovesách môžeme vyčleniť formálne len gramatickú onomaziologickú bázu, ktorá vyjadruje najvšeobecnejší kategoriálny význam „dejový príznak“. Ostatné zložky sa identifikovať nedajú, tieto slovesá majú iba lexikálny význam. Desubstantívnym, deadjektívnym a deinterjekcionálnym slovesám zodpovedá v porovnaní so slovotvornou štruktúrou obrátené poradie komponentov onomaziologickej štruktúry, teda SZ = OP, SF = OB a implicitný OS (*telefon-ovať, chorľav-ieť, bzuč-ať*). Prefixálno-sufixálne alebo prefixálno-transflexne (príp. v kombinácii s reflexivizáciou) utvorené slovesá majú rozštiepenú onomaziologickú bázu (*na-stol-iť, od-hmyz-iť, roz-konár-iť sa, po-kašľ-iavať*). Prefixálne deverbatívne slovesá, ako sú napr. *prečítať, dozrieť*, môžu mať okrem predstaveného poradia onomaziologických komponentov aj poradie, ktoré je symetrické so slovotvornou štruktúrou, teda SZ = OB, SF = OP a formálne nevyjadrený OS. Implicitný OS nemusí byť vždy nevyhnutne prítomný v onomaziologickej štruktúre. To je vtedy, keď sa slovotvorný (motivačný)

a lexikálny význam zhodujú. Čo vlastne znamená, že všeobecný slovotvorný význam vyplýva zo slovotvornej formy, ktorá je binárna (na rozdiel od ternárnej onomaziologickej štruktúry), napr. *rozosmiať sa* – „začať (OP) sa smiať (OB)“, *dočítať* – „dokončiť (OP) čítanie (OB)“. Pri slovesných kompozitách môžeme hovoriť o lexikálnej onomaziologickej báze aj lexikálnom onomaziologickom príznaku, pričom prítomnosť OS závisí do istej miery od stupňa navrstvenia implicitných príznakov lexikálneho významu na slovotvorný (motivačný) význam, napr. *spolurozhodovať* – „rozhodovať (OB) spolu (OP)“, ale *zlorečiť* – „hovoriť (OB) zlé (OP) veci; vyslovovať kliatby, nadávky (OS)“.

V referáte sme sa dotkli len niektorých čiastkových problémov súvisiacich s onomaziologickou štruktúrou vybraných skupín slovies. Zaujímavé by bolo podrobnejšie sledovať napríklad aj onomaziologickú stránku lexikalizovaných spojení s kategoriálnym slovesom, ktoré môžu, no nemusia mať jednoslovný ekvivalent, napr. *položiť/dať otázku* (= opýtať sa), *dať odpoveď* (= odpovedať), *dať ďalej* (= povedať aj ďalším), *byť na prekážku* (= prekážať), *dostať strach* (= zľaknúť sa).

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. 1. vyd. Bratislava: Veda 1984. 216 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Zložené slová z hľadiska internacionalizácie a inovácií. In: Jazykovedný časopis, 2003, roč. 54, č. 1 – 2, s. 31 – 49.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.

DOLNÍK, Juraj: Mnohovýznamovosť a sémantické odvodzovanie. In: Kultúra slova, 1989, roč. 23, č. 10, s. 321 – 329.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – MLACEK, Jozef – TOMAJKOVÁ, Elena – ŽIGO, Pavol: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FIF UK 1999. 165 s.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. 1. vyd. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Ed. M. Ološtiak. 1. vyd. Prešov: Náuka 2004. 200 s. FURDÍK, Juraj: Život so slovotvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedožitých sedemdesiatin. Ed. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. 1. vyd. Košice: Vydavateľstvo LG 2005. 472 s.

HORECKÝ, Ján: O tvorení slovies predponami. In: Slovenská reč, 1957, roč. 22, č. 3, s. 141 – 145.

HORECKÝ, Ján: Onomaziologická štruktúra slovenčiny. Spisy Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV 5. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2003. 59 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. 1. vyd. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

ISAČENKO, Aleksandr V.: Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavleniji s slovackim. Morfologija II. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1960, s. 130 – 344.

JANOČKOVÁ, Nicol: O kosémii predponových slovies. In: Slovenská reč, 2002, roč. 67, č. 6, s. 321 – 329.

NOVÁK, Ľudovít: K fonologickej štruktúre vokalizmov slovanských spisovných jazykov. In: Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Jazykovedný zborník. Red. J. Dzurenda. Bratislava: SPN 1968, s. 19 – 33.

SEKANINOVÁ, Ella: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. 1. vyd. Bratislava: Veda 1980. 200 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

SOKOLOVÁ, Miloslava a kol.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005. 584 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – IVANOVÁ, Martina – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Prínos slovníka koreňových morfém k charakteristike kompozít. In: Jazykovedný časopis, 2005, roč. 56, č. 2, s. 99 – 126.

VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Slovotvorné (onomaziologické) kategórie a slovotvorný význam derivátov a kompozít v slovenčine. In: Jazykovedný časopis, 2006, roč. 57, č. 1, s. 13 – 32.

Ikóny a fonosémantika – poznámky k problematice

Ladislav Janovec

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Můj příspěvek vychází z jednoho z dílčích témat, kterými jsem se zabýval v rámci své dizertační práce (Janovec, 2005) věnované problematice významu jednoduchého jazykového znaku. V ní jsem se mimo jiné zabýval různými sémiotickými koncepcemi uchopování termínu znak, z nichž jedna ze základních (třísložková teorie) Charlesa S. Peirce (viz Palek, 1997) a reakce Romana Jakobsona (1957, 1970) byly impulzem k tomuto příspěvku.

Ch. S. Peirce vyděluje deset tříd znaků a v každé třídě rozlišuje ještě trojici znaků – triádu. Za nejpropracovanější a nejpochopitelnější z triád je považována trojice znaků **ikóny**, **indexy** a **symboly**, jejichž rozlišení je založeno na míře nahodilosti vztahu označujícího a označovaného, resp. na míře jejich podobnosti a přímé souvislosti. I Ferdinand de Saussure (1996) připomínal, že v jazyce jsou znaky, které jsou arbitrární radikálně, a znaky, které jsou arbitrární relativně (viz výše). V tomto příspěvku se soustředíme na ikóny jako znaky, u kterých je míra podobnosti označovaného a označujícího nejvyšší. Jejich vztah je zalo-

žen na tom, že označované zobrazuje, napodobuje, přímo reflektuje označující. „Znak je obrazem svého předmětu“ (Peirce; cit. podle Palek, 1997, s. 58).

Z nejazykových znaků může být příkladem ikónu fotografie, která přímo zobrazuje určitou situaci, ale zůstává v ní atribut zástupné funkce (za danou situaci) (zejména typická je momentka, za jejímž vytvořením se neskrývá žádná hlubší umělecká intence).

Jiným příkladem ikónu může být diagram či graf. R. Jakobson upozorňuje na příbuznost diagramů s gramatickými formami, neboť lze jak morfologickou, tak syntaktickou organizaci jazykové jednotky převést do grafů. Jedním z prototypových příkladů, které R. Jakobson uvádí, může být stupňování adjektiv v angličtině *high – higher – the highest.* Narůstání počtu fonémů odráží zvyšování míry kvality u jednotlivých stupňů. Podobně odpovídá této teorii v češtině *tvrdý – tvrdší – nejtvrdší; krátký - kratší - nejkratší,* v některých případech se prodlužování realizuje i u adjektiv, u nichž dochází při stupňování k supletivizmu *malý - menší - nejmenší.* Podobné pravidlo ovšem neplatí u gradačních forem pozitiv - komparativ, ve kterých došlo k supletivizmu jako *vysoký - vyšší - nejvyšší, dobrý - lepší - nejlepší*, nebo u adjektiv, u nichž dochází ke změně kmenové souhlásky a s tím se gradační příznak váže na změněnou hlásku: *sladký - sladší - nejsladší, měkký - měkčí - nejměkčí, hezký - hezčí - nejhezčí.* I u těchto nepravidelných typů však odráží superlativ nejvyšší míru kvality zároveň s nejdelší hláskovou formou adjektiva.

Analogický příklad bychom mohli demonstrovat na anglickém plurálu *dog – dogs*. Podobně ve španělštině např. *tío – tíos, maestro – maestros, perro – perros* k podobné realizaci dochází v opozici singulár – plurál i u členu určitého *el, la – los, las.* Čeština jako flektivní jazyk tvoří plurál změnou koncovky, proto opět některé typy v současné češtině prodloužení formy při zvětšení množství nerealizují *žena - ženy, město – města*, ale *pán - pán**i***. Rozšíření formy doprovázející zvětšení množství se realizuje u životných typů maskulin (*pán – páni / pánové, muž – muži / mužové, předseda – předsedové* apod.) a neutra typu kuře, kde dochází z historických důvodů k rozšíření kmene *kuře – kuřata.*

Další příklad ikónu je, podle Ch. S. Peirce, zaznamenání algebraické funkce, neboť tvrdí, že u nich lze *přímým pozorováním rozpoznat jiné pravdy týkající se jeho objektu než ty, které jsou dostatečné pro určení jeho stavby* (Peirce; cit. podle Palek, 1997, s. 59). Ikoničnost algebraických zápisů podporují podle Peirce pravidla komutace, asociace a distribuce symbolů (srov. Peirce; cit. podle Palek, tamtéž; rovněž Jakobson, 1970, s. 35).

Z jazykových znaků se k ikónům tradičně přiřazují slova onomatopoická, především citoslovce, např. *kykyryký, mňau, haf*, Obvykle bývají spolu s nimi uváděny i další příklady jako *mňoukání, hafat, cinkot, bublavý* apod. Ačkoli bývají taková slovesa a jména uváděna jako příklady ikónů.

Na základě míry čisté ikoničnosti, tedy čistého zpodobňování reality za pomoci onomatopičnosti s různým množstvím přídavných prvků (fonetických, slovotvorných aj.) vydělujeme čtyři skupiny ikónů (o čtvrté skupině bude řeč na konci příspěvku):

i. ikóny prvního řádu, což by byla vlastní onomatopoická citoslovce, vlastní napodobeniny, jazykové zobrazení zvuků;

ii. ikóny druhého řádu, mezi které bychom řadili jejich odvozeniny, u nichž se ikoničnost začíná jistým způsobem oslabovat, neboť se na jejich formě podílí nejen odraz označovaného, ale i slovotvorné možnosti daného jazyka;

iii. na základě statě R. Jakobsona *Hledání podstaty jazyka* můžeme vydělit ještě ikóny třetího řádu. Mezi ikóny třetího řády bychom zařadili některé jevy, kde *při zjišťování souvislostí mezi označujícím a označovaným u gramatických morfémů musíme brát v úvahu nejen takové případy, kdy formální identita je absolutní, nýbrž i takové situace, kdy různé afixy mají společnou jistou funkci gramatickou a nějaký* ***konstantní fonologický rys*** (Jakobson, 1970, s. 38, zvýraznil L.J.). Jakobson dokazuje, že určité fonémy, resp. fonetické rysy mohou být indikátorem určité gramatické kategorie – např. nazalita v morfému vyjadřujícím v polštině instrumentál, podobně bychom mohli uvést např. foném *t* jako součást třetí osoby sloves v ruštině, v češtině by to mohl být foném *š* indikující druhou osobu singuláru indikativu prézenta. Tyto typy chápe Jakobson také jako jisté typy diagramů, proto jim přiřazuje ikonickou platnost. Vzhledem k tomu, že přímo nezobrazují dané morfologické kategorie, ale indikují je (jak i sám Jakobson několikrát píše), lze podobné případy považovat spíše za indexy.

R. Jakobson dále ve shodě s D. L. Dolingerem upozorňuje na důležitost křížení zvukové stránky a významu slov. Upozorňuje tak na mnoho případů, na které se rozšíří chápání slova ikón, neboť vyzdvihuje některé vnitřní souvislosti mezi formami slov: *smash* (bum, prásk), *crash* (řach), *plash* (šplouch), *lash* (prásk), *mash* (kaše), *hash* (zmatek, sekaná), *brash* (sutiny) aj., ve významu se objevuje rys [+rozbití, rozdrcení apod.].

Přes podobné typy se dostáváme k problému, který současná psycholingvistika zařazuje pod termín **fonosémantika**. Jde o problematiku úzce svázanou s onomatopoickou, která dává mnohem širší platnost ikónům, než se obvykle připouští. Určité fonémy sice nemají svůj význam, ale v uživatelích jazyka evokují nějakou představu o své kvalitě, tj. nesou s sebou a v sobě jakýsi předpokládaný význam. Mluvčí určitého jazykového společenství jsou schopni podat víceméně jednotný pohled na kvalitu hlásek, často diferencovaný podle grafické podoby – např. *y* je v češtině chápáno jako výrazně temné, zatímco *i*, ač se vyslovuje stejně, bývá považováno za jasné, *o* je pociťováno jako tlusté, široké apod. Při kumulaci hlásek s určitou významovou asociací mluvčí očekává jistý typ významu, resp. opět charakter označovaného, a to i tehdy, kdy dané označující v jazyce neexistuje.

V češtině bychom mohli uvést z existujících slov uvést např. lexém *oblouk*, který množstvím svých zaokrouhlených vokálů a konzonanty *b* a *l* svou formou evokuje něco kulatého, zavalitého. Podobně slovo *blesk* svým spojením konzonantů *sk* v konci formy evokuje rychlost, ráznost pohybu.

Někdy může mluvčího toto spojování asociací fonémů a významu slova zmást, zejména v případě přejatých slov, jejichž význam si mluvčí dosud neosvojil a pouze kontextově odhaduje jejich význam. Mnoho českých mluvčích například uvádí, že lexém *subtilní*, původem z francouzštiny, chápalo při odhadování významu z kontextu ve významu *tlustý, neohrabaný, boubelatý*, neboť bylo zmateno souvýskytem hlásek *u, b, l* (a snad v jejich kontextu i hláska *t*), které evokují představu tloušťky.

Efekt zvukomalebnosti je jedním z hlavních rysů umělecké literatury. Prožitek literárního obrazu je intenzifikován, volí-li spisovatel k deskripci obrazu slova, jejichž hlásky evokují obsah slov. *Zvuk musí být ozvěnou významu,* říká Alexandr Pop (citováno podle Jakobson, 1970, s. 43). Klasický příklad můžeme uvést z *Kytice* K. J. Erbena*: Vývalily se vlny zdola, roztáhnuly se v širá kola;* refrén v Seifertově básni *Starý vodník* zní *Padá sníh* a má pomocí gradace *a – á – í* evokovat představu vloček pomalu se snášejících k zemi.

S problematikou fonosémantickou souvisí ještě problém jevu, který I. N. Gorelov a K. F. Sedov (1998) nazývají soupocit (soočuščenije), A. R. Lurija hovoří o jevu, který se nazývá **synesteze** (srov. Gorelov – Sedov, 1998).

Synesteze jsou dvojího druhu. Jedny jsou individuální, mohou být často důsledkem nějakého podstatného prožitku z dětství a spočívají ve schopnosti člověka vnímat některé jevy spolu s jinými, zdánlivě neslučitelnými, např. některé osoby, předměty či zvuky dokáže vnímat barevně. Druhý typ synestezí je společný celému jazykovému společenství. Spočívá ve spojení určitých jevů s jevy fyzickými, dostáváme tak to, co kognitivní lingvisté G. Lakoff a M. Johnson nazývají metafory, kterými žijeme. Jedna z metafor, kterými žijeme, tj. kterými si strukturujeme naši pojmovou soustavu, je prožívání některých jevů prostřednictvím fyzických projevů lidského těla: *lehký dech, vlahý pohled, silný mráz, těžký vzdech, tvrdý pohled, hluboký hlas, vysoký hlas, lehký dotek* (srov. Lakoff – Johnson, 1980, česky 2002).

Na základě tohoto výkladu tedy můžeme nyní vydělit čtvrtou vrstvu ikónů (iv.) a dokázat jejich platnost jako ikónů, které zmiňuje i Ch. S. Peirce, a to jsou metafory. Metafory patří vedle obrazů mezi tzv. hypoikóny. Obrazy jsou založeny na analogičnosti vztahů s věcmi, kterým jsou znakem, metafory na paralelnosti vztahů (srov. Peirce, 1997, s. 58). S jeho názorem se ztotožňuje i R. Jakobson, který říká, že *částečná podobnost mezi dvěma signifikáty (označovanými) může být vyjádřena částečnou podobností označujících* (Jakobson, 1970, s. 41). Metaforické, přenesené významy slova jsou vždy založeny na nějaké souvislosti, podobnosti. Máme-li tedy básnické vyjádření *červený kohout* ve významu *oheň*, je na pozadí jeho metaforického významu podobnost s červeným hřebínkem kohouta – realizuje se prostřednictvím barvy (červená) a tvaru (podobný tvar plamenů a tvar hřebínku).

Jak je vidět, ikoničnost v jazyce lze chápat buď široce, jako soubor všech čtyř vrstev výše popsaných ikónů, nebo zúženě, pak se za ikóny považují pouze první, resp. druhá vrstva, které odraz svého označovaného v označujícím vyja-

dřují nejexplicitněji, jsou nejčistšími ikóny. Ostatní dvě vrstvy už vykazují více souvislostí s dalšími typy (jazykových) znaků.

Literatura

DE SAUSSURE, Ferdinand: Kurs obecné lingvistiky. Praha: Academia 1996.

GORELOV, I. N. – SEDOV, K. F.: Osnovy psicholingvistiki. Moskva: Labirint 1998.

JAKOBSON, Roman: Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb. Russian Language Project, Department of Slavic Languages and Literature, Harvard University, Harvard, 1957. (separát)

JAKOBSON, Roman: Hledání podstaty jazyka. In: 12 esejů o jazyce. Eds.: M. Pravda – J., Šabršula. Praha: Mladá fronta 1970.

JANOVEC, Ladislav: Význam jednoduchého jazykového znaku a jeho osvojování na základní a střední škole. Dizertační práce. UK PedF, 2005.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Methaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press 1980.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metafory, kterými žijeme. Brno: Host 2002.

PALEK, Bohumil: Charles Sanders Peirce v kontextu F. de Saussura. In: Sémiotika. Ed. B. Palek. Praha: Karolinum, 1997.

Modelovanie dvojmennej sústavy v antroponomastike alebo Čo nám prezrádzajú antroponymické modely?

Michal Jozefovič

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta
Univerzity Komenského, Bratislava

Živé mená (ďalej ŽM) chápeme ako neúradné pomenúvanie osôb, ktoré sa realizuje v hovorovej komunikácii. ŽM slúžia na identifikáciu/diferenciáciu osôb v societe. Osoby sa v bežnom rozhovore identifikujú všeobecnými menami (*pán, slečna, chlapec, žena, stará, mladí* atď.), vlastnými menami (*Jožo, Jožko Mrkvička*), ale aj ich kombináciou (*mladí Mrkvička, Joža Mrkvičku žena*). Na výskum tohto spôsobu pomenúvania (antroponymického systému) sa najlepšie osvedčila modelová metóda (por. Blanár – Matejčík 1978 a 1983, Valentová 2003, Jozefovič 2006). Model predstavuje označovanie určitej hodnoty (javu, vlastnosti) jediným znakom (písmenom, číslicou a i.), pričom určený znak v modeli tieto podstatné (charakteristické) hodnoty zastupuje. V antroponomastike rozoznávame nasledovné časti (funkčné členy – ďalej FČ) živých mien:

K – krstné (rodné) meno, P – priezvisko, RM – rodinné meno, CH – individuálna charakteristika, A – apelatívny funkčný člen a MD – meno do domu.

Modelovanie v antroponomastike na Slovensku sa začalo začiatkom 70-tych rokov, keď Vincent Blanár (Skopje, 1971 a 1972) predstavil označovanie „funkcií" (dnes funkčných členov a špecificky onymických príznakov). Toto označovanie sa používalo do vydania dvojzväzkovej monografie Vincenta Blanára a Jána Matejčíka *Živé osobné mená na strednom Slovensku* (1978 a 1983); s menšími zmenami sa používa doteraz (por. Valentová 2003, Jozefovič 2006).

Vo svojej dizertácii som sa zameral okrem iného na prehĺbenie metodiky označovania modelov, pričom som vychádzal zo stredoslovenského onomastického materiálu, z ktorého som spracoval ŽM desiatich obcí. V antroponymii rozlišujem obsahový (jeho súčasťou je motivačný), slovotvorný a syntaktický model. Obsahový model vyjadruje onymickú platnosť ŽM, t. j. špecificky onymické príznaky, motivačný model ho dopĺňa o jedinečné onymické príznaky (motiváciu z hľadiska príbuzenských a iných vzťahov). Slovotvorný model vyjadruje antropobázu a antropoformant, na nižšej úrovni rozlišujeme slovotvorný typ, ktorý antropoformant explicitne vyjadruje. Syntaktický model sme vyčlenili na základe vzťahov, ktoré existujú medzi jednotlivými funkčnými členmi, ako aj zo základnej funkcie vlastných mien – špecificky podmienenej identifikácie/diferenciácie jednotliviny. Všetky tieto modely vytvárajú jeden antropononymický pomenúvací model (por. Jozefovič 2006). Modelové spracovanie a využitie výpočtovej techniky umožňuje i kartografovať jednotlivé modely a ich časti.

Zo živého mena musí byť komunikantom jasná (rodinná) identifikácia osoby a jej pohlavie. Osoba sa v komunikácii identifikuje hociktorým propriálnym funkčným členom, ich využitie závisí od veľkosti society, kontextu a kotextu. Pohlavie osoby môže byť vyjadrené apelatívom (*Čerťíkova céra, Koncošove bapka*, *starí Madáč, mladí Madáčeje, ťeta Dobrotove*), lexikálnym propriom (*Martin – Martina, Peter – Petra*), prirodzeným rodom FČ (gramaticky silnými príponami, napr. *Polák**ová** – Poláč**ka**, Uhrin**ová** – Uhrin**ka**.* Z komunikácie vyplýva pohlavie v prípadoch: *prišiel-**Ø** za mnou Novákeje; bol**a** tam Hraškovie* a pod. V. Blanár (1972, s. 19) uvádza pri takýchto jednočlenných ŽM ukazovacie zámená *ten, tá* a hodnotí ich ako gramatické morfémy.

Medzi FČ môžu byť koordinatívne a/alebo subordinatívne vzťahy. Rozlišujeme tu pomenúvacie a privlastňovacie FČ. Pomenúvací FČ je substantívum alebo akostné adjektívum v N sg., napr. *Jano Čajka, starí Čajka*. Privlastňovacie FČ sú substantíva v G sg. alebo pl. – ***starého Čajku** žena, **Čajkovie** Jano* alebo privlastňovacie adjektíva v N sg. – ***Čajkova** žena*.

Obsahový model

Obsahový model (ďalej OM) sa skladá z funkčných členov, ktoré vyjadrujú onymickú sémantiku živého mena. Zisťujeme rozdiely v pomenúvaní v skupi-

nách ženatých mužov, vydatých žien i slobodných chlapcov a dievčat, ktoré sú diferencované i geograficky.

V antroponymii zisťujeme centrum a periféria antroponymických modelov. Najfrekventovanejšie modely tvoria centrum, periféria zase bohatosť v pomenúvaní osôb. Dôležitá je tu otázka, čo v modeli považovať za jeho variant. Za variant obsahového modelu považujeme: 1. poradie FČ, napr. K + P a P + K; 2. dvojitý index, pričom je rozhodujúca motivácia antropoformantom, napr. RMD1 a RMD3/1 alebo P33/3=RMD a P3=RMD; 3. apelatívne FČ, ktoré vyjadrujú rodinnú a generačnú identifikáciu a ktoré majú rovnaký syntaktický model, napr. *Nováčkin starí – Nováčkin muž*.

Hodnota frekvencie ŽM vyjadruje priemerný počet mien, ktorými je osoba v societe identifikovateľná. Distribúcia antroponymických modelov vyjadruje priemernú frekvenciu všetkých modelov, teda priemerne koľko ŽM pripadá na jeden obsahový model – spôsob pomenúvania. Vypočítame ju pomerom ŽM a OM.

Motivácia funkčných členov

Pri individuálnej charakteristike zisťujeme jej najčastejšiu motiváciu. Najbohatšie členenie zisťujeme v menšej societe, v ktorej funguje jednomenná sústava, napr. v triede, v školskom klube (napr. Krško, 2000; Bauko, 2006; Jozefovič, 2006b).

Pri všetkých FČ určujeme tiež motiváciu z hľadiska príbuzenských vzťahov. Dôležité je pritom rozlišovať motiváciu rodinou ako celkom a označovanie osoby ako takej. Vyskytuje sa aj motivácia s dvojitým indexom, kde sa napr. žena pomenúva vo vzťahu k mužovi (privlastňovací antropofomant), no antropobázou svojho dedičného mena zaslobodna.

Menná sústava

Antroponymickými modelmi môžeme zistiť, či v societe funguje jednomenná, dvojmenná alebo trojmenná sústava. Za jednomennú sústavu považujeme takú, ktorej ŽM obsahujú len nededičné FČ (A, K, CH a ich kombinácie). Dvojmennou sústavou sa realizujú také spôsoby pomenúvania, keď sa v ŽM využíva maximálne dedičný FČ (P, RM, MD a ich kombinácie). Trojmenná sústava funguje v takej societe, v ktorej je vyššia frekvencia rovnakých dedičných funkčných členov, preto sa osoba identifikuje jedným ŽM s dvomi dedičnými funkčnými členmi.

Vo väčších societach (obce, osady), kde žije viacero rodín, funguje dvojmenná sústava. Jej charakter môže byť rozdielny a závisí od definovania dvojmenného pomenúvania.

Dvojmennú sústavu definujeme ako:

1. pomenúvanie krstným menom a dedičným funkčným členom v N sg.;
2. pomenúvanie krstným menom a dedičným funkčným členom;

3. pomenúvanie aspoň jedným dedičným funkčným členom v N sg.;
4. pomenúvanie aspoň jedným dedičným funkčným členom;

Z uvedeného vyplývajú nasledovné kombinácie funkčných členov v živých menách:

1.

K + P.; K + P=RMD.; K + RMD.	*Jano Slovák, Hana Slováková, Ďuro Veselí, Hela Veselá*

2.

K + P.; K + P=RMD.; K + RMD.	*Jano Slovák, Hana Slováková, Ďuro Veselí, Hela Veselá*
K + P; K + RMD=P; K + RMD	*Jano Slovákovie, Hana Slováčka/Slovákove/ Slovákeje Ďuro Veselích, Hela Veselí*
K + P=RMD	*Slovákov Jano, Slováčkina/Slovákovej Hana, Veselého Ďurko, Veselej Helka*
K + MD=RM=P; K + MD=RM	*Jano od Slovákov, Hana od Slovákov, Ďuro od Veselích, Hela od Veselích*
K + MD=P=RM; K + MD=RMα	*Jano od Slováka, Hana od Slováka, Ďuro od Veselého, Hela od Veselého*

3. ako v bode 1, no namiesto K môže byť i A alebo CH, napr. *starí Slovák, mladá Veselá, Predavačka Slováková, Šofér Veselí* a i.;
4. ako v bode 3, no namiesto K môže byť i A alebo CH, napr. *starí Slovákovie, nevesta Slovákeje, Šofér Veselého, Predavačka od Slováka, Veselého žena/stará, Slováčkin muž/starí* a i.;

Slovotvorný model

Slovotvorným modelom zisťujeme zmeny antropobázy a charakter antropoformantu. V slovotvornom type antropobázu charakterizujeme z hľadiska slovných druhov, antropoformant uvádzame explicitne. Zisťujeme tiež slovotvorné modely jednotlivých funkčných členov. Porovnaním s obsahovým modelom môžeme určiť najfrekventovanejší slovotvorný model a typ živého mena.

Syntaktický model

Pri syntaktickom modeli si musíme uvedomiť, že stojí na najvyššej abstrakčnej úrovni, lebo si v ŽM všíma len koordinatívne a subordinantívne vzťahy medzi FČ, voľné pripojenie niektorého FČ (lokalizácia – pri CH a MD), ako aj doplnenie chýbajúceho pomenúvacieho FČ. Všetky FČ (okrem mena domu

a individuálnej charakteristiky vyjadrujúcej pôvod, lokalizáciu a pod.) môžu byť pomenúvacími i privlastňovacími funkčnými členmi. Tieto vzťahy môžeme sledovať porovnaním syntaktického a obsahového modelu konkrétneho funkčného člena.

Antroponymický materiál sme spracúvali programom MS Excel, ktorý nám umožnil rýchle a presné štatistické spracovanie jednotlivých častí FČ. Pri štatistickom spracúvaní sme použili funkcie **filter** (výber z každého druhu len jeden model/typ), **countif** (počet daných modelov/typov v stĺpci), **concatenate** (zlúčenie buniek do textu) a matematické funkcie (súčet a podiel). FČ a ich jednotlivé časti sme dávali do samostatných stĺpcov, dôležité bolo tiež zrušiť všetky medzery v bunkách.

Výskum

Spracovali sme dotazníkový výskum živých osobných mien z Hrnčiarskych Zalužian (Novohrad) zo 70-tych rokov. Výskumnú vzorku tvorilo 151 osôb (asi 14% ľudí z obce), u ktorých sme zistili 374 živých mien.

Vytvorili sme tri skupiny; prvú skupinu tvoria ženatí muži (tiež vdovci), druhú skupinu tvoria vydaté ženy (tiež vdovy a slobodné matky), tretiu skupinu tvoria slobodné osoby (deti, starí mládenci a staré dievky). Takto rozčlenené skupiny osôb sme spracúvali samostatne.

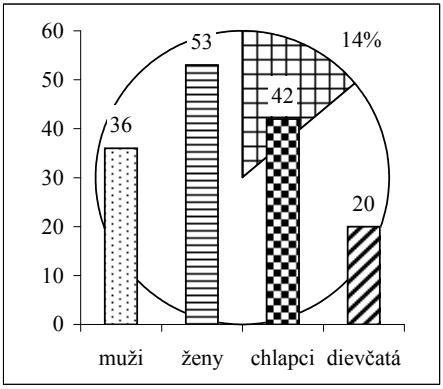

Z hľadiska využitia funkčných členov v živých menách je najčastejšie v ŽM zastúpené krstné meno, nasleduje uplatňovanie antropolexémy priezviska alebo rodinného mena a individuálnej charakteristiky. Rodinné meno sa využíva častejšie v ŽM vydatých žien, v ŽM ženatých mužov a slobodných detí prevažuje vyššie percento využívania antropolexémy priezviska v ich ŽM.

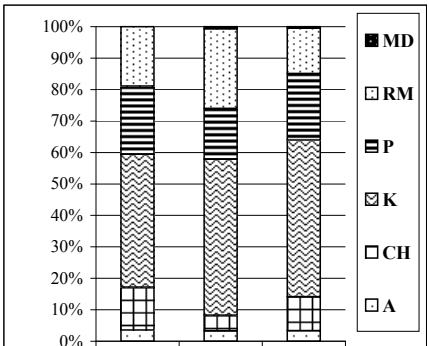

	muži	ženy	deti
MD	0	2	1
RM	43	77	35
P	49	49	51
K	96	151	120
CH	31	15	26
A	8	10	8

Členitosť ŽM nám hovorí o tom, z koľkých častí – funkčných členov – sa ŽM skladajú. Z hľadiska členitosti sú najčastejšie zastúpené dvojčlenné ŽM, ktorými sa osoby identifikovali. Jednočlenné ŽM tvoria od 8 % do 13 %, dvojčlenné od 70 % do 84 %, trojčlenné od 8 % do 17 %, štvorčlenné ŽM sme zaznamenali len dve, jedno v ŽM vydatých žien (*Aňička Janová Peraceve z píle*), druhé v ŽM slobodných chlapcov (*Vlado malej Vladov Macove*).

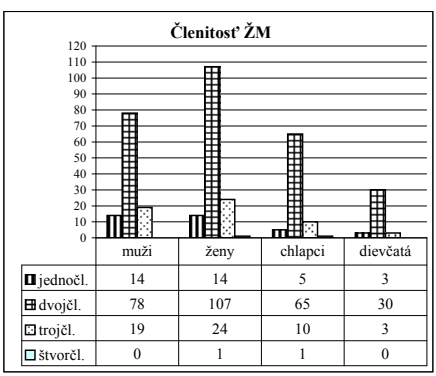

	muži	ženy	chlapci	dievčatá
jednočl.	14	14	5	3
dvojčl.	78	107	65	30
trojčl.	19	24	10	3
štvorčl.	0	1	1	0

Obsahové modely (OM) vyjadrujú najčastejšie spôsoby pomenúvania osôb, teda skupinu funkčných členov, ktoré tvoria jednotlivé živé mená. Najčastejšie OM ženatých mužov tvoria ŽM obsahujúce krstné meno a priezvisko v N sg., ktorého antropolexéma sa uplatňuje aj v rodinnom mene a v mene domu, typ *Jožko Rázus, Ďula Škultéty*. Početné sú tiež ŽM skladajúce sa z krstného mena a rodinného mena, ktorého antropolexéma je tiež v mene domu, napr. privlastňovacie tvary RM: *Deško Johanove, Janko Krátkove, Pišta Macove*, pomenúvacie tvary RM: *Ďula Pískár, Janko Krátky, Jano Klieštik*. Päť ŽM ženatých mužov tvorí krstné meno a individuálna charakteristika motivovaná povolaním osoby, napr. *Ondro Bača, Jano Majster, Gieza Účtovňík, Ero Kombajnista, Pali Šuster*. Zaznamenali sme 37 OM s frekvenciou jeden, čo tvorí približne 33 % zo všetkých ŽM, t. j. približne jedna tretina ŽM tvorí okraj antroponymického systému a tieto ŽM sú jedinečným pomenúvaním osôb v societe.

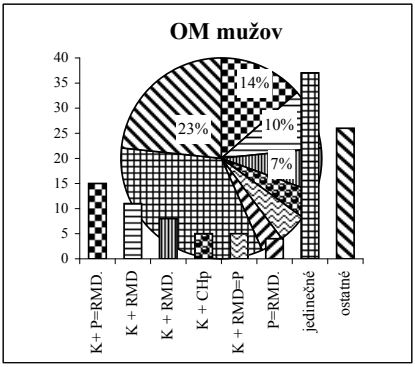

	muži	%
K+ P=RMD.	15	13,51
K + RMD	11	9,91
K + RMD.	8	7,21
K + CHp	5	4,50
K + RMD=P	5	4,50
P=RMD.	4	3,60
jedinečné	37	33,33
ostatné	26	23,42
spolu ŽM	111	100

Vydaté ženy bývajú najčastejšie pomenúvané krstným menom a rodinným menom manžela, napr. *Nela Kliešťikove, Magduška Macove, Anča Kačanove, Pavlinka Kinereševe*, nasleduje pomenúvanie krstným menom a privlastňovacím tvarom priezviska (po manželovi) zhodným s antropolexémou rodinného mena a mena domu, typ *Boriška Rázuseve*. Jedenásť ŽM vydatých žien pozostáva z ich krstného mena a mena manžela a rodinného mena, ktorého antropolexéma je tiež v mene domu, napr. *Mariška Dešková Johanove, Nelka Janová Kliešťikove, Evka Janková Krátkove*. V desiatich prípadoch sme zaznamenali OM obsahujúce krstné meno a priezvisko po manželovi v základnom tvare, typ *Hanka Jesenská, Mariška Rázuska*. V deviatich prípadoch sa ženy (nevesty) pomenúvajú krstných menom a rodinným menom, ktorým sa pomenúvali v rodičovskom dome, napr. *Giska Pigaseve, Irienka Kántoreve, Katovka Faráreve*.

	ženy	%
K + RMD3	19	13,01
K + RMD3=P	12	8,22
K + (K3 + RMD3)	11	7,53
K + P3=RMD.	10	6,85
K + RM1	9	6,16
K + RMD3.	6	4,11
K + P=RMD.	5	3,42
jedinečné	45	30,82
ostaté	29	19,86
spolu ŽM	146	100

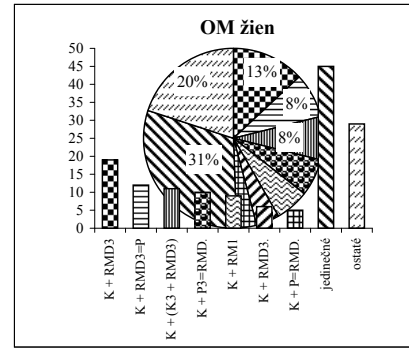

OM slobodných osôb tvoria najčastejšie spojenie krstného mena s (otcovým) priezviskom v základnom tvare, ktorého antropolexéma je tiež v rodinnom mene a v mene domu, typ *Števo Rázus, Julo Jesenský*. Druhý najčastejší model tvorí krstné meno a rodinné meno dedené po mužskej línii, ktorého antropolexéma sa uplatňuje i v mene domu, napr. *Edo Gajľaševe, Mirko Macove, Ivetka Johanove, Etelka Salajkove*. Tretí model tvoria FČ krstné meno a (dedičné) privlastňovacie priezvisko, ktorého antropolexéma sa uplatňuje i v rodinnom mene a mene domu, typ *Števo Rázuseve*. V siedmich prípadoch na identifikáciu osoby v obci postačuje krstné meno, ide o mená *Edo, Alino, Áronko, Arnold, Etela, Katuška, Katurienka*. Vo výskumnej vzorke je 28 obsahových modelov s frekvenciou jeden.

	deti	%
K + P1=RMD.	24	20,51
K + RMD1	15	12,82
K + RMD1=P	12	10,26
K	7	5,98
jedinečné	28	23,93
ostatné	31	26,50
spolu ŽM	117	100

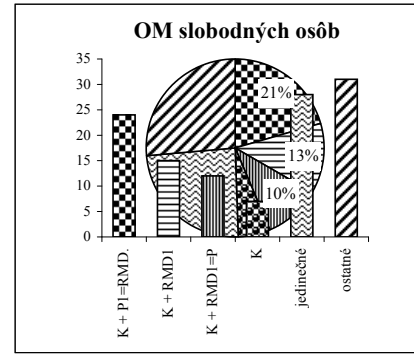

Ženatí muži sa v Hrnčiarskych Zalužanoch pomenúvajú 56 spôsobmi, ženy 65, slobodné osoby 45. Variabilita OM je pomerne nízka, od jedného po tri varianty, v obci je ustálený spôsob pomenúvania, ide najmä o poradie funkčných členov, ktoré sa používajú v jednotlivých OM. Frekvenčná distribúcia OM (priemerný výskyt jedného modelu) u mužov je 1,98, žien 2,25, slobodných osôb 2,6. Jeden muž sa v obci identifikuje priemerne tromi ŽM, žena 2,75 ŽM, slobodné osoby priemerne 1,89 ŽM.

Hrnčiarske Zalužany			
	muži	ženy	slobodní
počet osôb	26	53	62
počet ŽM	111	146	117
počet OM	56	65	45
varianty OM	1	2	3
frekvencia ŽM	3,08	2,75	1,89
distribúcia OM	1,98	2,25	2,6

Skúmali sme tiež mennú sústavu, ktorá funguje v živom pomenúvaní osôb. Jednomenná sústava sa používa od 14 % v ŽM žien do 26 % v ŽM slobodných detí. Dvojmenná sústava funguje v ŽM od 73 % v ŽM slobodných detí do 85 % v ŽM žien. Trojmennú sústavu sme u ženatých mužov zaznamenali v ŽM. V jednomennej sústave sme zaznamenali nasledovné OM: K + CHp, K, At + CHp (*pán Lechtor, pán Správca, ňaňika Kurátorka*);: K + K3 (len u vydatých žien: *Marka Petríková, Helka Danová, Mariška Dešková*) K + CH *Kata Hrôťik, Helka Maznavá, Mariška Kuchárka*); u slobodných osôb: K + CH (*Dušan Holubár, Mirko Bitkár*). V trojmennej sústave sme zaznamenali nasledovné OM: K + P=RMD. + RMD (*Jano Rázus Kliešťik, Ďula Rázus Peraceve*), K + P3=RMD. + RMD3 (*Margita Rázusová Gajľaševe*) K + RMD3 + RM1 (*Mariana Dulajeve od Dorákov,* K + RMD1 + RM1 (*Janko Peraceve Hinov*).

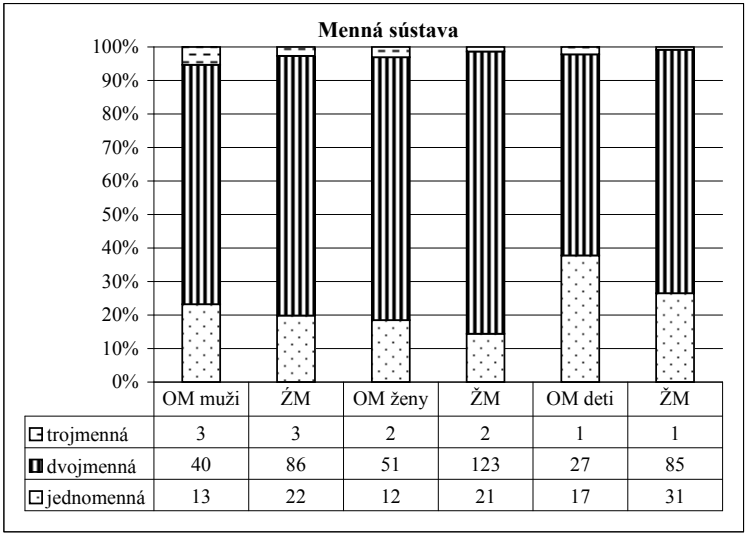

Na troch grafoch vyjadrujúcich pomenúvacie a privlastňovacie FČ v ŽM môžeme porovnávať:

1. uplatňovanie antropolexémy P a RM v ŽM, t. j. závislosť a nezávislosť ŽM od ÚM z hľadiska dedičných antropolexém. Antropolexéma priezviska (54 – 59 %) sa využíva viac u ženatých mužov a slobodných osôb. Antropolexéma rodinného mena (61 %) sa využíva viac v ŽM vydatých žien.

2. uplatňovanie pomenúvacích a privlastňovacích tvarov dedičných funkčných členov. Pomenúvacie FČ prevládajú u ženatých osôb, privlastňovacie u vydatých žien a slobodných osôb. Rodinné meno (pôvodný neúradný FČ nezávislý od antropolexémy priezviska) sa používa väčšinou v domácom nárečovom tvare. V tomto vidím zachovávanie pôvodného, ústne tradovaného spôsobu pomenúvania, na ktoré úradné kodifikovanie mena a priezviska v matrikách nemalo vplyv a žije v „reči ľudu“ aj naďalej.

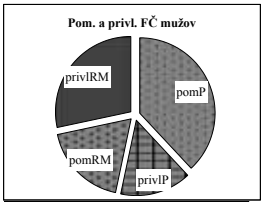

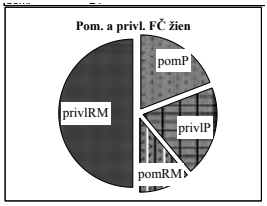

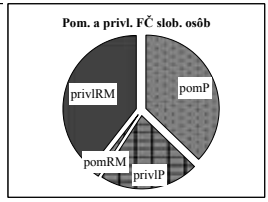

	muži	ženy	slobodní
pomP	35	24	32
privlP	14	25	19
pomRM	17	14	1
privlRM	26	63	34
spolu FČ	92	126	86

Literatúra

BAUKO, Ján: Prezývky študentov v bilingválnom prostredí. VARIA XIV. Zostavil M. Olšiak. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV a Katedra slovenského jazyka FF UKF v Nitre 2006, s. 232 – 240.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava: SPN 1978. 416 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 2. Distribúcia obsahových modelov. Martin: Osveta 1983. 648 s.

BLANÁR, Vincent: Osobné mená. (K základom semiologickej onomastiky). Doktorská práca. Bratislava 1945. 138 s.

BLANÁR, Vincent: Sústava živého pomenúvania osôb. In: Četvrto zasedanie na Megunarodnata komisija za slovenska onomastika. Skopje – Ochrid, 17. 9. – 23. 9. 1970. Red. B. Vidolski a kol. Skopje : Makedonska akademija na naukite i umenostite 1971, s. 37 – 51.

BLANÁR, Vincent: Problematika výskumu živých mien. In: Acta facultatis paedagogicae. Zborník materiálov z III. slovenskej onomastickej konferencie v Banskej Bystrici 4. XI. – 6. XI. 1970. Zost. V. Blanár. Banská Bystrica: SPN 1972, s. 7 – 50.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. (Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii). Bratislava: Veda 1996. 250. s

BLANÁR, Vincent: Problematika vývinu pomenúvania osôb. In: Studia Academica Slovaca, 2001, 30, s. 59 – 72.

BLANÁR, Vincent: Vlastné meno v komunikácii (teoretické východiská). In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 6 – 7. septembra 2002. Zborník referátov. Zost. P. Žigo a M. Majtán. Bratislava: JÚĽŠ SAV, FF UK, Veda, vydavateľstvo SAV 2003, s. 9 – 18.

JOZEFOVIČ, Michal: Začiatky semiologického chápania vlastných mien na Slovensku : K 85. jubileu profesora Vincenta Blanára. In: Slovenská reč, 2005, roč. 70, č. 5, s. 309 – 312.

JOZEFOVIČ, Michal: Modelovanie živých osobných mien na strednom Slovensku. Dizertačná práca. Bratislava 2006. 157 s. rkp. (2006a)

JOZEFOVIČ, Michal: Živé mená žiakov a študentov z motivačného a slovotvorného hľadiska. In: K problémom vyučovania slovenského jazyka a literatúry na ZŠ a SŠ. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 2006 s. 19 – 37. (2006b)

KRIŠTOF, Štefan: Problematika kartografovania priezvisk. In: Zborník pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. Roč. XII zväzok 3. Slavistika. V. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovanskú onomastiku a V. slovenská onomastická konferencia (Prešov 3. – 7. mája 1972). Zost. M. Michal Blicha a M. Majtán. Bratislava: SPN 1976, s. 47 – 51.

KRŠKO, Jaromír: Sociálno-psychologické aspekty pomenovania. In: 14. slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica 6. – 8. júla 2000. Zost. J. Krško a M. Majtán. Bratislava – Banská Bystrica 2000, s. 75 – 83.

Słowiańska onomastyka. Encyklopedia, I – II. Red. E. Rzetelska-Feleszko a A. Cieślikowa. Warszawa-Kraków 2002.

VALENTOVÁ, Iveta: K teórii spracovania jazykovej stránky živých osobných mien. In: Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia. Bratislava 6 – 7. septembra 2002. Zborník referátov. Zost. P. Žigo a M. Majtán. Bratislava: JÚĽŠ SAV, FF UK, Veda, vydavateľstvo SAV 2003, s. 91 – 99.

Charakter bieloruskej deklinácie substantív v porovnaní so slovenskou deklináciou

(Príspevok odznel na XV. kolokviu mladých jazykovedcov 7. – 9. 12. 2005 v Tajove.)

Jana Jusková

Inštitút rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky, Filozofická fakulta
Prešovskej univerzity, Prešov

Bieloruština si zaslúži oveľa viac pozornosti, ako sa jej dostáva nielen popri jej „východoslovanských sestrách" ruštine a ukrajinčine, ale aj v celej rodine slovanských jazykov. Všetky roviny jej jazykového systému ponúkajú ešte veľa nepreskúmaného.

Vybrali sme si morfologickú rovinu, aby sme sa prostredníctvom porovnania bieloruského deklinačného systému substantív so slovenským pokúsili (v povolenom rozsahu príspevku) dokázať, že bieloruština je samostatný slovanský jazyk so svojimi normami a pravidlami.

Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že slovenčinu od bieloruštiny viac vecí odlišuje, ako spája: napr. slovenčina je jazyk západoslovanský a ako písmo využíva latinku, bieloruština je východoslovanský jazyk písaný cyrilikou (azbukou), rozdiely sú aj v pravopisných princípoch, funkcii prízvuku, ktorý je v bieloruštine pohyblivý, má význam rozlišujúcu funkciu a pri skloňovaní podstatných mien ovplyvňuje tvary pádových prípon[1].

Okrem toho hlavným kritériom pre zaradenie podstatných mien do vzorov je v slovenčine rod, až potom zakončenie slova, v bieloruštine o zaradení do jednotlivých deklinácií (nie vzorov) rozhoduje práve zakončenie slova.

Môžeme sa na to však pozrieť aj z druhej strany – podľa toho, čo je v oboch jazykoch spoločné. Začať sa dá pri členení jednotlivých slovných druhov. Je ich desať v slovenčine aj bieloruštine: podstatné mená (назоўнікі), prídavné mená (прыметнікі), zámená (займеннікі), číslovky (лічэбнікі), slovesá (дзеясловы), príslovky (прыслоўе), predložky (прыназоўнікі), spojky (злучнікі), častice (часціцы), citoslovcia (выклічнікі).

V podrobnejšom delení tiež nie sú rozdiely (tab. č.1), treba však spomenúť, že podľa Jána Oravca (1983, s. 15) príslovky tvoria prechod k ohybným slovným druhom, lebo značná časť z nich sa stupňuje.

V oboch jazykoch sú **podstatné mená** definované ako plnovýznamové slová, najzákladnejšie a zároveň aj najvšeobecnejšie pomenovanie v jazyku. Môžu byť vlastné (*Bratislava, Andrej Sládkovič; Мінск, Якуб Колас*) a všeobecné (*voda,*

[1] V slovenčine je prízvuk viazaný na prvú slabiku, preto je tvar prípony len jeden (porov. bieloruština mužský rod ***I. sg***. *-ом/ -ам*, ***G. pl.*** *–аў (-яў), -óў (-ёў),* slovenčina mužský rod ***I. sg***. *-om*, ***G. pl***. *-ov*).

vlak; вадá, цягнíк); konkrétne (*dom, strom; дом, дрэ́ва*) a abstraktné (*zdravie, smútok; здарóўе, сум*), životné (*učiteľ, vták; настáўнік, птýшка*) a neživotné (*škola, slnko, hmla; шкóла, сóнца, тумáн*), hromadné (*mládež, lístie, riad; мóладзь, лíсце, пóсуд*) či látkové (*múka, hlina; мукá, глíна*). Tiež gramatické kategórie sa pri slovenských a bieloruských podstatných menách veľmi nelíšia. Podstatné mená môžu byť v jednotnom alebo množnom čísle, patria k niektorému z trochu gramatických rodov a pri skloňovaní nadobúdajú prípony jednotlivých pádov, ktorých je v oboch jazykoch šesť: nominatív – N. (назоўны склон – Н.), genitív – G. (родны скл. – Р.), datív – D. (давальны скл. – Д.), akuzatív – A. (вінавальны скл. – В.), lokál – L. (месны скл. – М.), inštrumentál – I. (творны скл. – Т.). Vokatív (клічны склон) sa medzi pády už nepočíta, lebo nevyjadruje vzťahy medzi tvarmi slov vo vete, funguje ako oslovenie adresáta prejavu.

Tabuľka č. 1

Plnovýznamové slovné druhy			**Neplnovýznamové slovné druhy**	
ohybné, ktoré sa skloňujú	*ohybné, ktoré sa časujú*	*neohybné*	*pomocné*	citoslovcia
Podstatné mená Prídavné mená Zámená Číslovky	Slovesá	Príslovky	Predložky Spojky Častice	

Паўназначныя (самастойныя) часціны мовы			**Непаўназначныя (несамастойныя) часціны мовы**	
скланяльныя	*спрагальныя*	*нязменныя*	*службовыя*	выклічнік
Назоўнік Прыметнік Займеннік Лічэбнік	Дзеяслоў	Прыслоўе	Прыназоўнік Злучнік Часціцы	

Rod

Prirodzený rod podstatných mien je založený na rozdiele v pohlaví, čiže je buď ženský alebo mužský a rozlišuje sa len pri osobných podstatných menách (napr. *otec – matka, syn – dcéra; бáцька – мáці, сын – дачкá*) a pri niektorých zvieracích (*baran – ovca, kohút – sliepka; барáн – авéчка, пéвень – кýрыца*). Veľa zvieracích podstatných mien však označuje samcov aj samičky len jednou formou rodu (*žirafa, ryba, chrobák; жырáфа, рыба, жук*), nevyjadrujú teda prirodzený rod. Prirodzený rod nevyjadrujú ani niektoré všeobecné pomenovania ako napr. *anjel, bytosť, osoba; анёл, істóта, асóба*. Do prirodzeného rodu sa nedajú zaradiť všetky podstatné mená, preto máme aj gramatický rod, v ktorom je okrem mužského a ženského rodu aj rod stredný. V slovenčine každé

podstatné meno patrí do jedného z gramatických rodov. Všetky substantíva v bieloruštine sa tiež zaraďujú do gramatických rodov, okrem tých, ktoré sa používajú len v množnom čísle (pluráliá tantum) a slov tzv. **spoločného rodu** (агульнага роду). V tomto sa bieloruština od slovenčiny odlišuje. Na určenie gramatického rodu pomnožných podstatných mien v slovenčine pomáhajú pádové prípony jednotlivých vzorov v množnom čísle. V bieloruštine sú v množnom čísle jednotné pádové prípony, pretože tu sa už nerozlišuje kategória rodu. Ďalšou zvláštnosťou v bieloruštine sú práve slová tzv. spoločného rodu. Sem patria slová, ktoré môžu označovať osoby mužského aj ženského pohlavia. Charakteristické pre ne je to, že kedykoľvek menia svoj rod v závislosti od používania. Znamená to, že na pomenovanie osôb mužského alebo ženského pohlavia sa použijú v daný moment. V prípade, že označujú osoby mužského pohlavia, zaraďujú sa k mužskému rodu, ak označujú osoby ženského pohlavia, sú to feminína. Ide o slová ako napr. *калéка, сóня, сірамá, падлíза, плáкса* a i. V slovenčine sa podobné slová (*kalika, sirota, rojko...*) zaraďujú k rodom podľa zakončenia (teda: *sirota, kalika* – ženský rod, *rojko* – mužský rod).

Ako môžeme zaradiť substantíva do jednotlivých gramatických rodov?

Podľa Ladislava Navrátila (1996, str. 19) sa v slovenčine gramatický rod prejavuje rodovo silnými pádovými príponami v N. singuláru. Pre mužský rod je to zakončenie na spoluhlásku: otec, strom, Slovák, deň, oheň, kvet, kraj...; substantíva ženského rodu sa najčastejšie končia na samohlásku -a: *mama, Zuzana, lampa, strecha, opica..* a neutrá na: -o (*pero, drevo, pivo*), -e (*vrece, vajce, pole, more*) resp. -ie (*pohorie, písanie*) al. -ä (*holúbä, žriebä*). Slabé prípony sú potom také, ktoré sú pre daný rod nezvyčajné. V mužskom rode sú to prípony -a/ -o v N. sg. (*prednosta, hokejista, Chalupka; dedo, ujo, Maťo*), v ženskom rode zakončenie na spoluhlásku (*noc, zem, kaviareň*) a v strednom rode prípona -a (*vtáča, vnúča, zviera*).

V doposiaľ preštudovanej bieloruskej literatúre sme sa s podobným členením podľa silných a slabých pádových prípon síce nestretli, ale keďže aj v bieloruštine sa pri zaraďovaní substantív do gramatických rodov vychádza hlavne zo zakončenia slova, vyčlenili sme tieto silné prípony:

mužský rod – zakončenie na spoluhlásku: *дом, сад, стол, жыхáр, гнеў, герóй*;

ženský rod – zakončenie na -a (-я*): краíна, сцянá, травá, пáрта, сястрá, мяжá, кнíга, стýдня, зязюля;*

stredný rod: 1) zakončenie na -o (pod prízvukom), -a (v neprízvučnej pozícii): *акнó, пісьмó, яйцó; пíва, слóва;*

2) zakončenie na -e/ -ё: *пóле, зéрне, здарóўе; жыццё, пачуццё.*

Silné rodové prípony sú v podstate také ako v slovenčine[2]. Čo sa týka slabých pádových prípon v bieloruštine, pre mužský rod je to -a (-я): *ваявóда, бáцька,*

[2] Nemôžeme však porovnávať bieloruskú silnú príponu -a so slovenskou slabou príponou -a, pretože v bieloruštine tvary pádových prípon ovplyvňuje nielen zakončenie tvarotvorného základu, ale aj prízvuk. Prízvuk v bieloruštine je voľný, pohyblivý, má aj

ста́раста, суддзя́, Мікóла; v ženskom rode zakončenie na spoluhlásku *(вóсень, косць, ноч*) a v strednom rode nie je veľa slov zakončených na -мя (*брэ́мя, плéмя*) a na -я (-ё – variantná prípona): *ягня – ягнё, кацяня́ – кацянё* a pod.

Dá sa teda povedať, že ak by sme zaraďovali podstatné mená do jednotlivých gramatických rodov podľa silných (a slabých) pádových prípon, medzi slovenčinou a bieloruštinou by sme sa nestretli so žiadnymi väčšími rozdielmi.

Skôr ako prejdeme k samotnej stručnej charakteristike skloňovania, treba ešte spomenúť **kategórie životnosti/ neživotnosti**. Táto sa v slovenčine vzťahuje len na životné maskulína a patria sem všetky názvy osôb a zvierat, zatiaľ čo v bieloruštine majú životné skloňovanie všetku podstatné mená, ktoré označujú živé bytosti, a to v jednotnom aj množnom čísle. Prejavuje sa to hlavne pri pádovom synkretizme.

Pádový synkretizmus **v slovenčine**: A. – G. sg. a pl. a D. – L. sg. je charakteristický pre životné maskulína označujúce mužské osoby;

A. – G. sg, D. – L. sg. u maskulín, ktoré označujú zvieratá (v pl. majú neživotné skloňovanie);

v bieloruštine: A. – G. sg. a pl., D. – L. sg. u životných maskulín;

A. – G. pl. majú ostatné substantíva označujúce živé bytosti (porov. bieloruština: N. *карóвы* – G., A. *карóў*; N. *гусяняты* – G., A. *гусянят;* slovenčina: , N. *kravy* –G. *krav,* A. *kravy;* N. *húsatá* – G. *húsat,* A. *húsatá*).

Základný rozdiel v skloňovaní medzi slovenčinou a bieloruštinou je ten, že slovenčina na základe zaradenia podstatných mien podľa rodov vydeľuje dvanásť (resp. štrnásť vzorov, ak rátame aj okrajové) skloňovacích vzorov. V bieloruštine sa podstatné mená skloňujú podľa troch skloňovacích typov (deklinácií), najdôležitejším kritériom je tu **zakončenie slova**, resp. jeho tvarotvorného základu (kmeňa), až potom rod. Podľa prvej deklinácie – **I. скланення** sa skloňujú podstatné mená mužského rodu, ktoré majú v N. sg. nulovú príponu (*стол, дзень, край*) a podstatné mená stredného rodu s koncovkami -o (-ё), -e, -a: *акнó, жыццё, задáнне, мóра*, podľa druhej deklinácie – **II. скланення** podstatné mená ženského rodu zakončené v N. sg. na -a (-я): *дарóга, краíна, пéсня*; a do tretej deklinácie – **III. скланення** patria feminína s nulovou príponou v N. sg.: *ноч, соль, любóў*. Do žiadneho z troch typov skloňovania sa nezaraďujú **рознаскланяльныя назоўнікі** (zmiešané alebo nepravidelné skloňovanie): *імя, плéмя, стрэ́мя, бáцька, плáкса*; nesklonné podstatné mená (**нескланяльныя**): *метро, радыё, кенгуру, Тбілісі*, substantivizované prídavné mená (субстантызаваныя прыметнікі, дзеепрыметнікі): *марóжанае,*

význam rozlišujúcu funkciu. V neprízvučnej pozícii po tvrdých a pôvodne tvrdých spoluhláskach sa samohlásky /e, o/ menia na /a/. Táto zmena sa nazýva *akanie*. *Jakanie* nastáva vtedy, keď sa po mäkkých spoluhláskach v prvej predprízvučnej slabike zmení /e, ё/ na /я/. Obidve tieto zmeny sa na rozdiel od ruštiny prejavujú nielen vo výslovnosti, ale aj v pravopise.

хво́рая a podstatné mená, ktoré majú len množné číslo: *нажні́цы, дзве́ры, акуля́ры, гра́блі*. [3]

Slovenčina:

Maskulína:	životné:	zakončené na spoluhlásku alebo samohlásku -o → vzor chlap (*otec, syn, učiteľ; ujo, dedo, Jano*); zakončené na samohlásku -a → vzor hrdina (*traktorista, huslista, starosta, kolega);*
	neživotné:	zakončené na tvrdú alebo obojakú spoluhlásku → vzor dub (*dom, strom, obraz, smiech, krok*); zakončené na mäkkú spoluhlásku → vzor stroj (*kraj, deň, plameň, dážď*).
Feminína:		zakončené na samohlásku -a, pred ktorou je: A) tvrdá alebo obojaká spoluhláska → vzor žena (*matka, teta, stena, kniha, ryba, láska*); B) mäkká spoluhláska → vzor ulica (*skriňa, vaňa, ruža, opica, hranica, polica*); zakončené na spoluhlásku: vzor dlaň (*laň, pieseň, reťaz, púšť*); vzor kosť (*bolesť, vec, masť, reč*).
Neutrá:		zakončené na samohlásku (resp. dvojhlásku): -o: → vzor mesto (*okno, sklo, hniezdo, drevo, slovo, divadlo, jablko, jazero, pero, slnko*); -e: → vzor srdce (*vajce, vrece, pole, more, učilište*); -ie: → vzor vysvedčenie (*ústie, nábrežie, pohorie, námestie, úsilie, námestie, čítanie*); -a/ -ä: → vzor dievča (*mača, šteňa, chlapča; holúbä, žriebä*).
+ okrajové vzory		kuli: podľa tohoto vzoru sa skloňujú cudzie podstatné mená mužského rodu vo výslovnosti zakončené na i, í, e, é, ä (*grizly, pony, Verdi, Armani, Goethe, Priestley*); gazdiná: pre podstatné mená ženského rodu, ktoré majú zmiešané (adjektívno–substantívne) skloňovanie (princezná*, kráľovná, švagriná*).

[3] V niektorých bieloruských učebniciach, príručkách pre základné a stredné školy sa stretávame aj s iným členením podstatných mien do typov skloňovania: I. deklinácia (I. скланенне): podstatné mená ženského rodu zakončené v N. sg. na -a (-я), II. deklinácia (II. скланенне): podstatné mená mužského rodu, ktoré majú v N. sg. nulovú príponu a III. deklinácia (III. скланенне) podstatné mená ženského rodu s nulovou príponou v N. sg. Tu uvádzame delenie podľa A. I. Narkeviča.

Bieloruština:

I. deklinácia:	maskulína	zakončené na spoluhlásku osobné (*брат, дзед, чытач, выкла́дчык, во́раг, пасту́х, кава́ль, геро́й*); neosobné (*стол, воз, шум, нож, плач, цу́кар, снег, крок, аго́нь, гнеў*);
	neutrá	zakončené na samohlásku -о/ -а, -ё/ -е (*акно́, шкло, дрэва, мо́ра, во́зера, со́нца, малако́, ву́ха, жыццё, зада́нне, надвор'е*).
II. deklinácia:	feminína	zakončené na samohlásku -а/ -я (*сцяна́, трава́, вярба́, пу́шча, мяжа́, даро́га, страха́, ру́ка, пе́сня, сту́дня*).
III. deklinácia:	feminína	zakončené na spoluhlásku: *глыб, кроў, любо́ў, во́сень, су́вязь, рэч, моц, ноч.*

Maskulína, ktoré sa v slovenčine skloňujú podľa vzoru kuli, sú v bieloruštine nesklonné (pozri ďalej) a feminína, ktoré v slovenčine patria ku vzoru gazdiná, majú v bieloruštine inú podobu (nie adjektívnu): napr. *каралёва, прынцэ́са, швагéрка*.

Porovnanie slovenskej a bieloruskej deklinácie substantív

Skloňovanie maskulín

Slovenské životné maskulína sa skloňujú podľa spoluhláskového vzoru **chlap** a podľa samohláskového vzoru **hrdina**. Pre cudzie životné maskulína zakončené vo výslovnosti na samohlásky i, í, e, é, ä má slovenčina osobitný vzor **kuli**, skloňovanie podľa neho je pravidelné. V bieloruštine sú tieto slová nesklonné (napr. *Веспучы, Гандзі, Джоны, Нізамі, Гейнэ, Дантэ* a i.). Slovenské neživotné maskulína a zvieracie podstatné mená v množnom sa skloňujú podľa vzorov **dub** a **stroj.**

Všetky maskulína v bieloruštine patria k **I. typu skloňovania**, životné (zvieracie aj osobné) majú však pri skloňovaní určité osobitosti, ktoré ich odlišujú od neživotných. Je to hlavne homonymia pádov: genitívu a akuzatívu (роднага – вінавальнага скл.) a tiež datívu a lokálu (давальнага – меснага скл.). Takisto je to aj v slovenčine.

V používaní základných pádových prípon sa oba jazyky **zhodujú**:

Mužský rod – životné maskulína:

jednotné číslo: **G., A**. **-a/ -a (-я):** napr. *čitateľa, brata/ чытача, брата;* **I**. **-om/ -ам, -ом (-ем, -ём):** napr. *čitateľom, bratom, kováčom, hrdinom/ чытачо́м, братам, кавалём, героем;*

množné číslo: **G., A**. **-ov/ -aў (-яў), -oў (-ёў):** napr. *čitateľov, učiteľov, hrdinov, kováčov/ чытачо́ў, наста́ўнікаў, геро́яў, кавалёў;* **D**. **-om/ -ам (-ям):** napr. *čitateľom, hrdinom/ чытачам, героям;* **L**. **-och/ -ах (-ях):** napr. *(o) čitateľoch, hrdinoch/ (аб) чытачах, героях;* **I**. **-mi, -ami/ -амі (-ямі):** napr. *čitateľmi, hrdinami/ чытачамі, героямі.*

	sg.	pl.
N.	Ø/ -a/ -o/ -as, -os a i.	-i, -ovia, -ia
G.	-a/ -u	-ov/ -í
D.	-ovi/ -u	-om
A.	= G.	= G.
L. (o)	-ovi/ -u/ -i	-och
I.	-om	-mi/ -ami

	sg.	pl.
Н.	Ø	-ы, -і
Р.	-а (-я)	-аў (-яў), -оў (ёў), Ø
Д.	-у (-ю)	-ам (-ям)
В.	= Р.	= Р.
М. (аб)	-у (-ю), -е	-ах (-ях)
Т.	-ам, -ом, -ем, -ём	-амі (-ямі), -мі

Prehľad používaných pádových prípon pre životné maskulína v slovenčine a bieloruštine:

Mužský rod – neživotné maskulína:

jednotné číslo: **N**. zakončenie na spoluhlásku, **G**. **-a, -u/ -a (-я), -y (-ю):** napr. *voza, hromu, dňa/ воза, грому, дня;* **D. -u/ -y (-ю):** napr. *vozu, cukru, kraju, dňu/ возу, цукру, краю, дню;* **A.** = N., **L**. **-e, -u, -i/ -e, -y, -i (-ы):** napr. *(o) voze, strachu, kraji/ (аб) возе, страху, краі*; **I. -om/ -ам, -ом (-ем, -ём):** napr. *vozom, snom, dňom, krajom/ во́зам, сном, днём, краем;*

množné číslo: **N.** pri zakončení tvarotvorného základu na tvrdé a obojaké spoluhlásky v slovenčine, na tvrdé a zatvrdnuté spoluhlásky v bieloruštine prípona **-y/ -ы:** napr. *vozy, hromy, sny, cukry/ во́зы, гро́мы*[4]*, сны, цукры;* **G. -ov/ -аў (-яў), -оў (-ёў):** napr. *vozov, krajov, prílivov, tieňov/ вазо́ў, краёў, прыліваў, ценяў*; **D. -om/ -ам (-ям):** napr. *vozom, tieňom, krajom/ вазам, ценям, краям;* **A**. = N.; **L**. **-och/ -ах (-ях):** napr. *(o) vozoch, tieňoch/ (аб) вазах, ценях;* **I. -mi, -ami/ -амі (-ямі):** napr. *vozmi, hromami, tieňmi/ вазамі, громамі, ценямі.*

Porovnanie pádových prípon pri neživotných maskulínach:

slovenčina

	sg.	pl.
N.	Ø	-y, -e
G.	-a/ -u	-ov/ Ø/-í
D.	-u	-om
A.	= N.	= N.
L. (o)	-e/ -u/ -i	-och
I.	-om	-mi/ -ami

bieloruština

	sg.	pl.
Н.	Ø	-ы, -і
Р.	-а (-я)/ -у (-ю)	-аў (-яў), -оў (ёў), Ø
Д.	-у (-ю)	-ам (-ям)
В.	= Н.	= Н.
М. (аб)	-е/ -у/ -і/ -ы	-ах (-ях)
Т.	-ам, -ом, -ем, -ём	-амі (-ямі), -мі

Rozdiely sú:

V mužskom rode v jednotnom čísle pri samohláskovom vzore hrdina v **G.** je prípona ***-u*** (napr. *starostu*), bieloruské maskulína zakončené na samohlásku majú príp. ***-ы*** (napr. *старасты*). V datíve a lokáli je pri slovenských životných maskulínach prípona ***-ovi*** (bratovi, čitateľovi)**,** v bieloruštine prípona ***-y*** (napr. *брату, чытачу*), prípadne v lokáli aj ***-e*** pri alternáciách т/ ц, д/ дз: *браце, дзедзе*). V množnom čísle sú v slovenčine v nominatíve prípony ***-i, -ovia, -ia***,

[4] V závislosti od prízvuku (ak je na konci) môžu byť aj tvary *грамы́, грамо́ў* atď.

v bieloruštine prípony ***-ы/ -i*** (napr. *bratia, dedovia, pastieri/ браты, дзяды, пастухі*). Neživotné maskulína, ktoré sú zakončené mäkko, majú v N. pl. v slovenčine príponu ***-e***, v bieloruštine ***-i*** (napr. *tiene, kraje/ цені, краі*).

Skloňovanie feminín

Pre ženský rod sú v slovenčine štyri základné vzory – dva samohláskové: tvrdý vz. **žena** a mäkký vz**. ulica**, dva spoluhláskové vzory – **dlaň** a **kosť** plus periférny zmiešaný vzor **gazdiná.** Bieloruské feminína zakončené na samohlásku -a (-я) sa skloňujú podľa II. deklinácie a zakončené na spoluhlásku podľa III. deklinácie. Samozrejme, aj v tomto prípade závisia pádové prípony od zakončenia tvarotvorného základu a od prízvuku.

Zhody:

Ženský rod – zakončenie na samohlásku:

jednotné číslo: **G.** pri zakončení tvarotvorného základu na tvrdé spoluhlásky, v slovenčine aj obojaké, v bieloruštine zatvrdnuté spoluhlásky prípona **-y/ -ы:** napr. *ženy, trávy, brezy/ жанчыны, травы, бярóзы;* **D. -e, -i/ -e, -i (-э, -ы):** napr. *žene, rieke, ulici/ жанчыне, рацэ, вуліцы;* **A. -u/ -y (-ю):** napr. *ženu, trávu, studňu/ жанчыну, траву, студню*; **L.** = D.;

množné číslo: **N**. pri zakončení tvarotvorného základu na tvrdé spoluhlásky, v slovenčine aj obojaké, v bieloruštine zatvrdnuté spoluhlásky prípona prípona **-y/ -ы:** napr. *ženy, trávy, brezy/ жанчыны, травы, бярозы*; **G**. s nulovou pádovou príponou (napr. *žien, tráv, ulíc/ жанчын, траў, вуліц*), **D. -ám, -am, -iam/ -ам (-ям):** napr. *ženám, trávam, uliciam, studniam/ жанчынам, травам, вуліцам, студням*, **A.** v slovenčine ako N. (napr. *ženy, trávy*), v bieloruštine ako N. neživotné (napr. *травы*) alebo ako G. životné (napr. *жанчын*), **L. -ách, -ach, -iach/ -ах (-ях):** napr. *(o) brezách, trávach, studniach/ (аб) бярóзах, травах, стýднях*, **I. -ami/ -амі (-ямі):** napr. *brezami, studňami/ бярóзамі, студнямі*.

Ženský rod – zakončenie na spoluhlásku:

jednotné číslo: **N**. = A., v **G., D., L**. prípona **-i/ -i (-ы):** napr. *krvi, noci, myši/ крыві, ночы, мышы;*

množné číslo: **N.** prípona **-i** v slovenčine pri feminínach vzoru kosť, v bieloruštine pri feminínach zakončených mäkko (napr. *soli, radosti/ солі, радасці*), **D. -iam, -am/ -ам (-ям), A**. v slovenčine ako N.(napr. *myši, husi, noci*), v bieloruštine ako N. neživotné (napr. *ночы*) alebo ako G. životné (*мышэ́й, гусéй*), **L. -iach, -ach/ -ах (-ях):** napr. *(o) kostiach, peciach/ (аб) касцях, печах*, **I. -ami/ -амі (-ямі):** napr. *myšami, pocami/ мышамі, начамі*.

Rozdiely:

V ženskom rode majú podstatné mená zakončené na samohlásku v G. sg. a N. pl**.** pri mäkko zakončenom tvarotvornom základe príponu **-e** v slovenčine, príponu **-i** v bieloruštine (*studne/ студні*). Odlišné sú prípony v **I. sg**. – v slovenčine **-ou**, v bieloruštine **-ой (-ай)**, variantná *-ою (-аю)* po tvrdých spoluhláskach a po р, ж, ш, ч, ц, г, к, х; **-ёй (-яй)**, variantná *-ёю (-яю)* po mäkkých spoluhláskach a *j: бярóзай/бярóзаю; травóй/ травою); папера́й/ папера́ю; мяжóй/мяжóю; рукóй/ рукóю; зямлёй/ зямлёю; стýдняй/ стýдняю.*

Feminína zakončené na spoluhlásku, ktoré sa skloňujú v slovenčine podľa vz. dlaň majú v G. sg. a N. pl**.** príponu **-e** (*pece/ печы*). V inštrumentáli je prípona **-ou**, v bieloruštine **-y (-ю).**

Skloňovanie neutier

Veľa neutier v bieloruštine sa zaraďuje k podstatným menám s tzv. zmiešaným skloňovaním (рознаскланяльныя назоўнікі). Podstatné mená stredného rodu označujúce veci, mláďatá ľudí a zvierat sa v slovenčine skloňujú podľa vzorov **mesto, srdce, vysvedčenie, dievča.** Bieloruské neutrá patria k I. typu skloňovania, názvy mláďat a slová na **-мя** majú zmiešané skloňovanie. Neutrá sa v slovenčine aj bieloruštine končia v N. sg. na samohlásky. Pádová homonymia (synkretizmus) je v nominatíve a akuzatíve jednotného aj množného čísla.

Skloňovanie neutier, ktoré označujú mláďatá, sa odlišuje len v genitíve a datíve sg. (porov. prípony v slovenčine **-ať'a, -ať'u** – *káčaťa, káčaťu;* v bieloruštine **-яці** - *качаняці*), ďalej v inštrumentáli, lebo slovenčina má v tomto páde pri neutrách rozšírený TZ a bieloruština nie (porov. *húsaťom – гусянём*). V množnom čísle je rozdiel v nominatívnom tvare (*húsatá – гусяняты*).

Slov. sg. N. húsa, G. húsaťa , D. húsaťu A. = N. L. (o) húsati I. húsaťom
pl. N.húsatá, G. húsat Ø, D. húsatám,A. = N , L. húsatách, I. húsatami

Bielor. sg. H. гусяня (-ё), P. гусяняці, Д. гусяняці, B. = H., M. (аб) гусяняці, T. гусянём
pl. H. гусяняты, P. гусянят Ø, Д. гусянятам, B. = P., M. гусянятах, T. гусянятамі

Neutrum dieťa (дзіця) sa v pluráli skloňuje rovnako v slovenčine aj bieloruštine, ak chápeme príponu **-ей** ako zodpovedajúcu k slovenskej prípone **-í,** pretože vo viacerých prípadoch sme pri porovnávaní zistili, že tam, kde je v slovenčine -í, v bieloruštine je -ей, -эй, -ай (napr. *koní – коней, myší – мышэй, solí – солей, reňazí – грошай*).

sg. N. dieťa	pl. deti	sg.	H. дзіця (-ё)	pl.	дзеці
G. dieťaťa	detí		P. дзіцяці		дзяцей
D. dieťaťu	deťom		Д. дзіцяці		дзецям
A. = N.	= N.		B. = H.		= P.
L. (o) dieťati	deťoch		M. (аб) дзіцяці		дзецях
I. dieťaťom	deťmi		T. дзіцём/ дзіцем		дзецьмі/ дзецямі

Neutrá s rozšíreným základom o **-en-** má slovenčina pri archaických tvaroch *temä – temena – temenu – temene – temenom, plemä – plemena – plemenu* (a pod. aj *semä, bremä, vemä)* a tie sa skloňujú podľa vz. mesto. Pri porovnaní skloňovania s bieloruskými neutrami s rozšíreným zákadom o -ен- sa v jednotnom čísle odlišujú vo všetkých pádoch, v množnom čísle v nominatíve.

Slov. sg. N. plemä, G. plemena, D. plemenu, A. = N., L. (o) plemene, I. plemenom
pl. N. plemená, G. plemien, D. plemenám, A. = N., L. plemenách, I. plemenami

Biel. sg. H. плéмя, P. племя/ племені, Д. племю/ племені, B. = H., M. (аб) племі/ племені, T. племем/ племенем

pl. Н. пляме́ны, Р. пляме́н/ пляме́наў, Д. пляме́нам, В. = Н., М. пляме́нах, Т. пляме́намі

Zhody:

Stredný rod:

jednotné číslo: **N.** zakončenie na samohlásku, **G. -a, -ia/ -a (-я):** napr. *vedra, srdca, pokolenia/ вядра, сэ́рца, пакалення*, **D. -u, -iu/ -y (-ю):** napr. *vedru, srdcu, uchu, pokoleniu/ вядру, сэрцу, вуху, пакаленню*, **A**. = N., **L. -e, -u, -i, -í/ -e, -y,-i (-ы):** napr. *(o) vedre, srdci, uchu, pokolení/ (аб) вядры, сэрцы, вуху, пакаленні;* **I. -om, -ím/ -ам, -ом (-ем, -ём):** *vedrom, srdcom, poľom/ вядром, сэрцам, полем;*

množné číslo **G.** s nulovou pádovou príponou (napr. *vedier, okien/ вёдзер, акóн*), **D**. **-ám, -iam (-om)/ -ам (-ям):** napr. *vedrám, srdciam/ вёдрам, сэрцам*, **L. -ách, -iach (-och)/ -ах (-ях):** napr. *vedrách, poliach/ вёдрах, палях*, **I. -ami, -iami/ -амі (-ямі):** napr. *oknami, pokoleniami/ вóкнамі, пакаленнямі.*

Rozdiely:

V strednom rode sú najväčšie rozdiely v **N. pl**., kde sú v slovenčine prípony *-á, -a, -ia (-e)* a v bieloruštine spoločné prípony pre všetky rody *-ы/ -i* (porov. *priezviská, srdcia, miesta/ прозвішы, сэрцы, месцы*).

Porovnanie pádových prípon neutier:

	sg.	pl.
N.	-o/ -e/ -ie/ -a	-á, -a/ -ia (e)
G.	-a/ -ia	Ø/-í
D.	-u/ -iu	-ám/ -iam (-om)
A.	= N.	= N.
L. (o)	-e (-u)/ -i/ -í	-ách/ -iach (-och)
I.	-om/ -ím	-ami/ -iami

	sg.	pl.
Н.	-о (-ё), -а, -е	-ы, -і
Р.	-а (-я)	-óў (-ёў) /-аў (-яў), Ø
Д.	-у (-ю)	-ам (-ям)
В.	= Н.	= Н.
М. (аб)	-е, ы (-і), -у	-ах (-ях)
Т.	-ом (-ём), -ам, -ем	-амі (-ямі)

K podstatným menám so zmiešaným alebo nepravidelným skloňovaním (рознаскланяльныя назоўнікі) sa dajú zaradiť napríklad aj maskulína z I. typu skloňovania na -анін (-янін), slová *сусед, чорт*, ďalej neutrá *вóка, вýха, нéба, плячó, калéна,* feminínum *маці.* Zmiešané skloňovanie v slovenčine majú feminína, ktoré sa skloňujú podľa vzoru gazdiná, nepravidelné skloňovanie však majú napríklad feminína *pani* a *mať*, neutrá *oko, ucho, nebo.*

V slovenčine sa nevydeľuje spoločný (агульны) rod ako v bieloruštine. Slová na -a (-я), ktoré sa v bieloruštine k nemu zaraďujú, môžu označovať osoby ženského aj mužského pohlavia. V slovenčine sa slová ako *sirota, kalika* sa skloňujú podľa vz. žena, hoci označujú aj osoby mužského pohlavia, slová ako *rojko, bojko* sa zase skloňujú podľa vzoru chlap, aj keď môžu označovať aj osoby ženského pohlavia. Teda o zaradení do rodu v slovenčine v týchto prípadoch rozhoduje zakončenie.

Pri skloňovaní podstatných mien sa vyskytujú aj *variantné prípony*, ktoré do istej miery narúšajú pravidelnosť skloňovania, majú však aj svoje opodstatnenie,

ak sa používajú pri určitej skupine slov alebo je ich funkciou zachovávať rytmický zákon v slovenčine. Najviac variantných prípon majú v slovenčine vzory chlap, dub, žena, mesto. Úplne pravidelné skloňovanie má vzor vysvedčenie a periférne vzory kuli a gazdiná. Variantné prípony môžu mať v bieloruštine aj význam rozlišujúcu funkciu, hlavne v G. sg. pri podstatných menách mužského rodu *(нашага нарóда* ako obyvateľstva určitej krajiny – *многа нарóду*: veľa ľudí, dav*)*, niektoré sú len dôsledkom zachovania starých dvojtvarov (popri tvaroch *дзвярамі, плячамі, вачамі* sú tvary *дзвярыма, плячыма, вачыма)* alebo vôbec nerozlišujú význam: prípony v I. sg. *-óю (-аю), -ёю (-яю).*

Slovenčina má však aj *špecifické prípony*, ktoré sa v bieloruštine nevyskytujú. Ide najmä o príponu *-ou* v I. sg. v ženskom rode, príp. *-ovi* v D. a L. sg. v mužskom rode. Pre bieloruštinu je zase charakteristické skloňovanie v množnom čísle, ktorého prípony platia pre všetky deklinácie. Slovenčina napríklad nemá prípony v I. sg. pri ženskom rode *-óй (-ай), -ёй (-яй),* variantné *-óю (-аю), -ёю (-яю).* Prípony *-aў (-яў), -óў (-ёў),* ktoré zodpovedajú slovenskej *-ov*, sú v slovenčine len v mužskom rode. V bieloruštine sú podstatné mená so zdvojenými spoluhláskami. Zdvojenie poslednej spoluhlásky v I. sg. v pozícii medzi dvoma samohláskami je príznačné aj pre feminína zakončené na spoluhlásku. Takýto jav v slovenčine nemá obdobu. Pre skloňovanie v slovenčine je ďalej charakteristické striedanie spoluhlások k/c, ch/s v nominatíve pluráli pri vzore chlap (napr. *robotník – robotníci, beloch – belosi*). V tejto pozícii v bieloruštine takéto alternácie nie sú, avšak na rozdiel od slovenčiny sú alternácie ch/s a h/z pri niektorých neživotných maskulínach (*кажух – кажусе, снег – снезе*), alternácie k/c, ch/s a h/z pri feminínach (*муха – мусе, рука – руцэ́, нога – назе́*).

Literatúra

JUSKOVÁ Jana: Systém skloňovania podstatných mien v spisovnej slovenčine a bieloruštine. Diplomová práca. FF PU Prešov.

KAPILOU, I. L. – RAPACEVIČ, S. J.: Belaruskaja mova u tablicach i schemach. Dapamožnik dľa škoľnikau i abiturientau. Minsk: Sučasnaje slova 2002. 224 s.

MIKO, František: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

NARKEVIČ, A. I.: Nazounik. Hramatyčnyja katehoryi i formy. Minsk: Vydavectva imja V. I. Lenina 1976. 248 s.

NAVRÁTIL, Ladislav: Skloňovanie podstatných mien. Nitra: Enigma 1996. 81 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia. Bratislava: SPN 1988. 232 s.

PLOTNIKAU, B. A. – ANTAŇUK, L. A.: Belaruskaja mova. Linhvistyčny kampendyum. Minsk: Interpresservis 2003. 672 s.

RUŽIČKA, Jozef et al: Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

Výsledky vlastnej diplomovej práce Systém skloňovania podstatných mien v spisovnej slovenčine a bieloruštine

Kilka uwag o języku „Gęśli różnorymych" Jana Rybińskiego

Joanna Kamper-Warejko

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Autor tytułowych *Gęśli*, Jan Rybiński, pochodził z rodziny czeskiej. W połowie wieku XVI ojciec poety - Jan Ryba, z rzeszą innych uchodźców, przywędrował z Moraw do Wielkopolski. Jako wyznawca reformowanego kościoła braci czeskich został skazany na banicję dekretem cesarza Ferdynanda I Habsburga, króla Czech i Węgier. Dekret nakazujący opuszczenie braciom czeskim kraju, skłonił wielu z nich do schronienia się w sąsiedniej Polsce, jednym z niewielu wówczas państw szczycących się tolerancją wyznaniową. Jan Ryba senior brał czynny udział w zjazdach, synodach i dyskusjach religijnych. Zachowane akta synodów dowodzą, że opowiadał się za zjednoczeniem wyznań protestanckich w Polsce. W 1562 roku nadano mu godność ministra braci czeskich, objął kościół w Barcinie nad Notecią. Tu przyszedł na świat, około roku 1565 (dokładna data nie jest znana), Jan Rybiński. Wiadomo, że był starszym bratem urodzonego w 1566 roku Macieja, późniejszego kaznodziei kalwińskiego i autora polskiego tłumaczenia *Psałterza* wydanego w Gdańsku w 1605 roku, którego liczne wznowienia w Toruniu, Rakowie, Królewcu i innych ośrodkach protestanckich ukazywały się po rok 1792. Dzieciństwo braci przypadło na okres polonizacji uchodźców. Jednym z jej przejawów była częsta wówczas praktyka dodawania do nazwiska szlacheckiej końcówki *–iński*.

Odnajdujemy więc w literaturze przedmiotu przynajmniej trzy formy nazwiska poety:

Jan Rybiński, Jan Ryba i Johannes Rybinius. Wraz z bratem otrzymał solidne wykształcenie. Po edukacji w elementarnej i wyższej szkole braci czeskich, gdzie nauczano również języka polskiego, udali się bracia Rybińscy w roku 1581 do gimnazjum gdańskiego, przeżywającego w tym czasie odrodzenie naukowe. Po roku Jan podejmuje studia w Wittenberdze, a już w dwa lata później zostaje studentem słynnego uniwersytetu w Heidelbergu. Napływają tu licznie, by studiować teologię, uczniowie z europejskich ośrodków reformacyjnych, także z Polski. Jan studiów teologicznych nigdy nie ukończył, interesował się literaturą i prawem. Nawiązał w tym czasie wiele kontaktów z wybitnymi osobami, zwiedzał miasto, podróżował do Francji i Szwajcarii. Uciekając prawdopodobnie z Heidelbergu przed zarazą udał się przez Frankfurt n. Menem, Norymbergę, Miśnię, Erfurt, Wiedeń, Pragę, Wrocław i Kraków do Wielkopolski. Około roku 1584-1585 objął na krótko posadę nauczyciela w toruńskim gimnazjum. Dokładna data pierwszego pobytu poety w Toruniu nie jest jednak znana. Do roku 1589 był w służbie Ostrorogów, uczył na tamtejszym dworze, wspólnie z Ostrorogami podróżował.

Wrażenia z podróży, swoje przeżycia i wspomnienia przyjaciół notował w formie poetyckiej. Wydał je po latach w Toruniu pt. *Hodoeporicorum liber I*

(1592). Ten tomik elegii łacińskich nie był debiutem literackim poety. Pierwsze wiersze powstały już w Wittenberdze i były reakcją młodego Rybińskiego na wieść o śmierci jego protektora Jana Ostroroga. *Wiersze żałobliwe*, dedykowane siostrom zmarłego nie znającym zapewne łaciny, napisane są po polsku. Wydrukowano je w Toruniu w 1583 roku. Ten nieplanowany, jak pisze sam autor, debiut poetycki odbiegał od powszechnej wówczas ścieżki robienia kariery, która wiodła od tekstów pisanych po łacinie do utworów w języku narodowym. Tak zaczynali tworzyć prawie wszyscy poeci renesansowi. Jan Rybiński po debiucie w języku narodowym, pisze utwory po łacinie, by po latach na stałe wrócić do polszczyzny, tym razem już operując wykształconym warsztatem i znajomością rodzimej wielkiej poezji Jana Kochanowskiego.

W 1589 roku przybył do Gdańska na zaproszenie Rady Miejskiej, która powierzyła mu stanowisko lektora języka polskiego w Gimnazjum Akademickim. W mowie inaugurującej rozpoczęcie pracy Rybiński wychwalał język polski ukazując jego historię, użyteczność i walory stylistyczne, przedstawił też swój program nauczania. Jako pierwszy wprowadził, wzbogacając naukę języka polskiego opartą głównie na rozmówkach, czytanie tekstów wybitnych poetów współczesnych – Reja i Kochanowskiego. Wspomniana przemowa pierwszego profesora języka polskiego w gdańskim gimnazjum zapewniła Rybińskiemu stałe miejsce w gronie XVI-wiecznych obrońców języka polskiego.

Warunki materialne skłoniły poetę do przyjęcia posady sekretarza Rady Miejskiej w Toruniu, gdzie przeniósł się wraz z rodziną jesienią 1592 roku. Oprócz funkcji sekretarza Rady Miasta, nauczał Rybiński w toruńskim gimnazjum, które przeżywało okres swojej świetności, pełniło funkcję ważnego ośrodka umysłowego w mieście i gromadziło w swoich murach wybitnych wykładowców. Częste wyjazdy do Warszawy w celu złagodzenia sporów Torunia z katolickim duchowieństwem zaowocowały uzyskaniem w roku 1593 przez poetę honorowego tytułu sekretarza królewskiego. Pomogła mu w tym zapewne protekcja Jana Zamoyskiego i Lwa Sapiehy, późniejszych protektorów poety. Po wywołanych nominacją sporach z luterańską Radą Miejską Torunia i opuszczeniu miasta w 1594 roku, swoje usługi oddał właśnie kanclerzowi Zamoyskiemu. Przebywał też w Wilnie w służbie u Sapiehy. Data śmierci poety nie jest znana. Opracowania podają lata po 1608 roku. W roku 1621 ukazał się jednak jeszcze ostatni utwór Rybińskiego, wydany z okazji śmierci Janusza Radziwiłła. Prawdopodobne jest więc, że poeta między rokiem 1608 a 1621 przebywał na Litwie pod mecenatem Radziwiłłów. Za datę śmierci uznać by wówczas należało lata po 1621 roku. Jest to jednocześnie cezura, po której nie znajdujemy żadnych wzmianek o życiu i twórczości poety[1].

---

[1] Por. Jan Rybiński, *Wiersze polskie,* opr. Z. Nowak i A. Świderska, Gdańsk 1968r., s.XI-LXXIV; *Wybitni ludzie dawnego Torunia* pod red. M. Biskupa, Toruń 1982, s.57-62; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut"*, Piśmiennictwo staropolskie, t.3, pod red. R. Pollaka, 1965, s. 190-192.

Dwuletni pobyt w Toruniu, poza sprawowaniem obowiązków sekretarza miejskiego, pisarz poświęcił twórczości literackiej. Tu, w drukarni Koteniusza, wyszedł wspomniany już wyżej zbiór elegii łacińskich pt. *Hodoeporicorum liber I.* [Pozycja ta zasługuje na uwagę ze względu na teksty w niej zawarte. Hodoeporikony, inaczej elegie podróżnicze, to gatunek literacki popularny w Renesansie, szczególnie w Niemczech. Kształt tych tekstów pozwalał na wypowiadanie osobistych przeżyć z podróży, wrażeń z zawierania znajomości, witania i żegnania przyjaciół. Teoretyczne omówienie znalazło się w renesansowej poetyce J. C. Scaligera, *Poetices libri septem,* 1617r.]

Rok później, w 1593 roku, w tej samej oficynie, ukazał się napisany w języku polskim zbiorek poezji, uznany za szczytowe osiągnięcie literatury renesansowej na Pomorzu[2] i jeden z najznamienitszych druków toruńskich tego okresu, pt. *Gęśli roznoryme księga I.* Na *Gęśli* w zamyśle poety miały składać się dwie księgi, z informacji biograficznych wiemy jednak, że cyklu tego Rybiński nie ukończył. Ten zapomniany dziś zbiór pieśni, oryginalnie przez poetę nazwanych *gęślami*[3], był wysoko oceniany przez współczesnych (o czym świadczyć może między innymi treść zamieszczonego na początku tomu wiersza zalecającego autorstwa Jana Glicznera).

Wybór tworzywa, jakim jest pieśń, kompozycja i styl tekstów w wyraźny sposób nawiązują do cyklu *Pieśni* Jana Kochanowskiego. Świadczyć o tym może również niezrealizowany zamiar ujęcia *Gęśli* w dwóch księgach. Każdą pieśń, zgodnie z renesansową poetyką, poprzedził Rybiński łacińskim mottem zaczerpniętym z pisarzy starożytnych. W większości są to teksty refleksyjne, moralizatorskie, mają też walor dydaktyczny. Podobnie jak inni poeci Renesansu drogę wiodącą do szczęścia upatruje w pielęgnowaniu cnót wychwalając umiar, pokój, bezinteresowną przyjaźń czy dążenie do naprawy obyczajów. Pomimo wielu nawiązań do Kochanowskiego, Rybiński często na płaszczyźnie światopoglądowej pozostaje oryginalny. Do *Gęśli* przenika etyka braci czeskich, zaleca autor życie pobożne, wstrzemięźliwe. Radość i umiłowanie świata zawsze ma w tekstach wymiar wieczny – radość w Bogu i wzgardę dla rzeczy doczesnych. Nie zabrakło tu jednak apoteozy poezji i poetów, wiary w ich nieśmiertelność[4].

---

[2] Jan Rybiński, *Wiersze polskie,* opr. Z. Nowak i A. Świderska, Gdańsk 1968r., s.LII.

[3] W *Słowniku Polszczyzny XVI wieku* (SPXVIw.) pod hasłem **GĘŚL** jako drugie znaczenie znajdujemy wyjaśnienie: ‚tytuł zbioru wierszy lirycznych oraz jego części', odnotowano je w XVI-wiecznej polszczyźnie aż 30 razy (w tym z Rybińskiego). Synonimem jest *pieśń*. Por. SPXVIw., t.7. 1973r.

[4] Wiadomości biograficzne, por. Jan Rybiński, *Wiersze polskie,* opr. Z. Nowak i A. Świderska, Gdańsk 1968r.; *Wybitni ludzie dawnego Torunia* pod red. M. Biskupa, Toruń 1982, s.57-62; *Polski Słownik Biograficzny*, t.33/3, z.138, Wrocław 1992, s.329-331; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut"*, Piśmiennictwo staropolskie, t.3, pod red. R. Pollaka, 1965, s. 190-192; K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t.26, Kraków 1915, s.504-505.

Ten renesansowy zbiorek pieśni znalazł się w kręgu moich zainteresowań z powodu rozpoczętych badań nad polskimi drukami Andrzeja Koteniusza, XVI-wiecznego typografa toruńskiego. Analiza języka tekstu może być przyczynkiem do ukazania poziomu polskich druków, jakie wyszły w Toruniu spod prasy Koteniusza. Już wstępna ekscerpcja tekstów pozwala wysnuć tezę, że druk ten w warstwie językowej na ogół nie odbiega od średniopolskiej normy. Wynotowane przeze mnie fakty z zakresu grafii, fonetyki i fleksji potwierdzone są w XVI-wiecznej polszczyźnie, niektóre tylko zjawiska uznać można za pozostałość minionej epoki. Obok form starszych pojawiają się jednak również ich nowsze warianty. Na podstawie frekwencji użytych w pieśniach wariantów można wnioskować o preferencjach językowych autora lub korektora tekstu, z dużym prawdopodobieństwem też o obecnych w języku tendencjach.

Na płaszczyźnie grafii *Gęśli*, poza drobnymi niekonsekwencjami, zgodne są z wprowadzanymi od początku XVI wieku zasadami pisowni. Zwyczaj oznaczania samogłoskowej opozycji jasna : pochylona szybko zredukowany został w grafii do jednej głoski. Kreskując *a* jasne wyróżnia się ją od *a* pochylonego. Z dużą konsekwencją zabieg ten wprowadzono w pieśniach, np. *dáło, iáwnie, mász*[5], *ná, nádźieiá, Pánem, płáći, podporá, sromotá, śidłá* : *coffam, duffliwa, jam, Pan, postawce, sam, taczki, żadne*. Głoskę ‚*u*' w nagłosie zawsze zapisuje się tu literą *v* (np. *vbogi, vźieszyćiel, vcho, vczę, vmysł, vpráwia, vstáną, vśmierz, vśpionym* i in.), podobnie w funkcji przyimka (np. *v mnie, v skrzydeł)*, w pozostałych pozycjach za pomocą *u* (*cichuchno, w gumnie, kuśiemy*, *mu, poczuie, pokoiu, w tyśiącu, vczynku* i in.). Głoskom ‚*s*', ‚*z*', ‚*c*' odpowiadają znaki *s* lub *ň*, *з* i *c*, szumiącej ‚*š*' - połączenie liter *ňз*, ‚*ž*' - *з* z kropką, ten sam znak poprzedzony literą *c* oznacza głoskę ‚*č*'- *cз*. Wykładnikiem miękkości przed samogłoskami jest w tekście utrwalony już w piśmiennictwie tego okresu znak *i*. W tej pozycji miękkość oznaczana jest podwójnie, poza literą *i* również diakrytem (np. *ćienie, ćirpliwy, dźiatki, dźieći, nieprzyiaćiela, śieką, śmieciách*), który jako jedyny wykładnik miękkości pojawia się także przed spółgłoskami i w wygłosie (np. *bić, chronić, gonić, leżeć, myśl, śmiele, śmierćią, świát, vśpionymi*). Połączenie dwóch głosek szumiących ‚*šč*' oddawano często w XVI-wiecznej grafii za pomocą trójznaku *ňcз*, u Rybińskiego zapisuje się je za pomocą dwóch dwuznaków (*niszczy, nieszczęśćie, szczęśćie, szczyćić*[6]).

Podobnie jak w innych tekstach tego okresu utrzymuje się średniowieczny sposób oznaczania joty za pomocą liter *i* oraz *y*. Stosuje się je zgodnie z przyjętą w początkach XVI stulecia zasadą: *i* przed samogłoską i w nagłosie (np. *iáwnie, iedney, iedno, iest, máiąc, moiey, przyiaćiele, żyiąc*), *y* przed spółgłoską oraz w wygłosie (np. *lepiey, poydźiesz, swey, miłey, Moyzesz, podday*). Sporadycznie, bo zaledwie pięciokrotnie, trafia się w pieśniach znak *j* (*bije, mijam,*

[5] Długie *ň,* obecne w pieśniach, zastępuje w przykładach podawanych w artykule literą *s*.

[6] W cytowanych tu wyrazach pomijam oryginalny zapis głoski ‚*z*' za pomocą *з* oraz kropkę nad tą literą w połączeniu oddającym w grafii głoskę ‚*č*'.

pijćie, swoiej, vpijam) użyty w tych samych tekstach dla oznaczenia joty obok *i, y*. Jota upowszechni się dopiero pod koniec doby nowopolskiej, ale takie jednostkowe użycia trafiają się też w innych tekstach XVI-wiecznych[7]. W następnym stuleciu literę tę znaleźć można dość często w tekstach protestanckich. Znak ten w tekście pieśni 3. jednorazowo zastąpił literę *y*, graficzny odpowiednik głoski ‚*y*'- *krzjcząc*[8].

Problemem graficznym, który wyraźnie uwidacznia preferowanie jednego z wariantów zapisu jest oznaczanie głoski ‚*f*'. W dobie średniopolskiej znaleźć można różne sposoby oznaczania tego fonemu (*f, ff, ph*)[9], w *Gęślach* zastosowano 19x pojedynczą i 8x podwojoną literę *f*, np.: *coffać, coffam, duffliwa, duffność* (3x), *kuffel, traffty*; różne formy wyrazów *dufać, fałsz, farby, fortuna, franty, frasowliwy, frasunek, fraszka, fukanie*. Wynotowane przykłady ukazują zdecydowaną przewagę zapisów pojedynczą literą, ilustrują też wyraźnie pojawianie się jej na ogół w nagłosie. Wyjątek stanowi czasownikowa forma *dufać*. Zapis to odosobniony również na tle użytych w pieśniach, cytowanych powyżej, form przymiotnika i rzeczownika – *duffliwa* i *duffność*.

Warto może odnotować jeszcze drobną niekonsekwencję w oznaczaniu głoski ‚*t*'. Obok oczywistego zapisu za pomocą znaku *t* pięciokrotnie użyto w tekstach niepotrzebne połączenie *th*. Dwa razy zapisano w ten sposób imiona obce - *Protheus* i *Demosthen* – co można wytłumaczyć naśladowaniem pisowni oryginalnej. Kolejne trzy zapisy to *thor, tham* i *themi*.

Na styku problemów graficznych i fonetycznych sytuuje się zapis form *ćięszki* (1x), *ćieszkość* (2x) oraz *śćieszka* (2x), konsekwentnie oddający ubezdźwięcznienie i mający w tekście ortografię fonetyczną (*ňz*). Wyrazy te dziś zapisywane są zgodnie z zasadą etymologiczną. Mniej konsekwentnie występuje bezdźwięczny wariant partykuły wzmacniającej *–ż*: *cosz* (2x), *krzyknimysz, niezmiernasz, poczuyćiesz, tudźiesz* (2x) i *iuszći*. Wyjątkowy charakter na tle występujących w tekście zapisów *iuż* (11x), oddających dźwięczność wygłosowego ‚ž' ma ostatnia forma, jeden raz użyta w gęśli 7. W tym samym utworze odnajdujemy oba warianty graficzne wyrazu. Ustalony jest natomiast w pieśniach zapis *też*, z *ż* w wygłosie wyrazu. Podobny zapis partykuły ilustruje tekst gęśli 18.: *przetoż, tegoż, gdyż* i 20.- *gdyż*.

Wspomniana tu zasada fonetyczna pozwalała na uwzględnienie w druku również innych asymilacji pod względem dźwięczności: *roskázuie* (G.15), *roskosz* (G.11), *rostopi* (G.10). Ścieranie się zasady fonetycznej z etymologiczną

---

[7] Por. S. Rospond, *Gramatyka historyczna języka polskiego,* Warszawa 1970, s.52-55.

[8] W piśmiennictwie XVII-wiecznym nie jest to zjawisko odosobnione. Por. I. Bajerowa, A. Wieczorkowa, *Uwagi o pisowni polskich druków XVII-wiecznych*, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 1061, s.9-21; H. Popowska-Taborska, *Polszczyzna kancjonałów wydanych na Pomorzu w XVII wieku*, Polszczyzna regionalna Pomorza 1, Wejherowo 1986.

[9] Por. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego,* t.2, Warszawa 1985, s.357-359.

i niekiedy przesadne stosowanie tej ostatniej ilustruje istniejąca w tekstach oboczność form z przedrostkiem *z*-ďęs-. W *Gęśli* 3. są zapisy *spłodźił*, *skąd, stąd,* ale też hiperpoprawne *zchronić, zprząął*. Czasownikową formę s*prząść* użyto też w innej gęśli – 10, jednak tu przedrostek ma postać pierwotną: *sprząg-szy.* Podporządkowany zasadzie etymologicznej jest zapis *zhańbię*, jej nadużywanie ilustruje szereg innych wynotowanych z pieśni wyrazów: *ztłuczonym, zkuśiemy, , ztrzymam, zfukania, zprzyiaźliwie*.

Analizując zjawiska fonetyczne warto zwrócić uwagę na istniejącą w tekstach oboczność form z -*ir*(*z*)- i -*er*(*z*)-, będącą rezultatem wpływu spółgłoski sonornej na poprzedzającą ją samogłoskę[10]. W wieku XVI dawna grupa -*ir*- pochodząca z **ŕ* przekształca się w -*er*-||-*ér*-. W omawianym starodruku nie zaznacza się opozycji *e* jasne i pochylone, trudno więc stwierdzić jaka była wymowa grupy -*er*-. Wyekscerpowany materiał cechuje wyjątkowa, jak na owe czasy, konsekwencja[11]. Mamy tu bez wyjątku formy *serce* (12x; 1x *sercołomne*), *śmierć* (11x; 2x *śmiertelny*, 1x *śmiertny*), *pierwey* (6x), *pierwszy* (3x), *twierdza* (1x), *wiersz* (7x; 1x *wierszopis*) i *wierzch* (1x; 1x *wierzchny*). Grupa -*ir*- zachowała się tylko w jednym rdzeniu *cirp*-, ubogo (zaledwie 1x) reprezentowanym w przymiotnikowej formie *cirpliwy.* Wariantywną postać mają w tekście formy wyrazu z grupą **-ir*- odziedziczoną z prasłowiańszczyzny. Dwukrotnie występuje w pieśniach przymiotnikowa forma *szczyry*, zaledwie 1x z rozszerzoną artykulacją *e*: *szczery.*

Zjawiskiem niewiele młodszym od omówionego powyżej jest wpływ spółgłosek półotwartych na poprzedzające je samogłoski *e* lub *i/y.* W takich warunkach fonetycznych *e* podwyższa swoją artykulację, *i/y* ją obniża. Wpływ sąsiedztwa półotwartych uwidacznia się szczególnie w mieszaniu zaimkowych końcówek N. i Msc. r.m. i n. lp. oraz N. lmn. Omawiane utwory nie ilustrują tego zjawiska, w użytych tu formach N.lp. i lmn. odnotowano tylko zakończenie *–ym* oraz *–ymi* (np. *łaskawym, uśpionym, stłuczonym; płochymi, śinymi*, *żałobnymi, żółćiuchnymi*). Zmiana *iN>eN* zauważalna jest natomiast w czasownikowych formach 1 os. lmn.: *nośiemy, skuśiemy, wynośiemy, baczemy* (2x) oraz do dziś zachowanych *gotujemy, ozwiemy, wiemy.* Istnienie obocznych zakończeń -*emy*-||-*imy* w wieku XVI potwierdza materiał zgromadzony w SPXVIw. Użyte przez poetę, przytoczone tu czasownikowe formy 1-osobowe lmn., nie dostarczają na tyle bogatego materiału, by zilustrować tę oboczność.

---

[10] Por. I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku,* s.171-185; Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego,* Warszawa 1952, s.33-39.

[11] M. Borecki podsumowując wyniki badań na temat omawianych tu grup, w których uwzględnił też toruńskie druki Nehringa i Koteniusza, doszedł do wniosku, że w 2. pol. XVI wieku dokonano ujednolicenia zasad pisowni i w cytowanych tu rdzeniach stosowano albo -*ir(z)*-, albo -*er(z)*-. Druki toruńskie, obok królewieckich i poznańskich, ze względu na obecne w nich niekonsekwencje zaliczył jednak do grupy, w której brak ustalonego systemu ortograficznego. Por. tenże, *Kształtowanie się normy językowej w drukach polskich XVI wieku*, Wrocław 1974, s.16-21.

Zgodna z panującą w XVI-wiecznych drukach i ówczesnym języku literackim normą jest w *Gęślach* postać dawnych grup **sr'*, **zr'*. Pierwotne ich brzmienie w polszczyźnie *śrz, źrz* w wieku XV zaczyna, w zależności od regionu, ulegać zmianie. W dialektach małopolskich i mazowieckich zaczyna pojawiać się ich odpowiednik w postaci *śr, źr*[12]. W 20 utworach zarejestrowano wyrazy, w których pojawiają się wspomniane połączenia, sześciokrotnie. Wśród nich zadziwia, biorąc pod uwagę pochodzenie pisarza i miejsce wydania tekstu, jednorazowe użycie grupy *śr*, niezgodnej z panującą normą i wymową wielkopolską. Oto wynotowane z tekstów wyrazy: *śrzodek* (2x)*, śrzód, śrzonowy, źrzodło* i forma *pojśród.*, w której obok dysymilacji grupy *śrz* zaszło rozsunięcie artykulacyjne.

Osobliwością fonetyczną tekstów są znalezione w nich formy nieprzegłoszone (6x). Utrwalono tu aż cztery wyrazy regularne fonetycznie (nie było w nich warunków, by przegłos zaszedł; głoska *o* lub *a* pojawia się od XVI wieku na skutek analogii): *lećie* (obok regularnej *lato*)*, w ledźie* G.7*, uważeniu* G.14, *wierę* G.10 (w G.11 *wiara*) lub*,* jak formy *powieda* G.6 (w G.9 *powiada*) i *macecha* G.7, będące przykładem rozchwiania alternacji *e/a, e/o*. Taka postać wyrazów spotykana była w epoce staropolskiej, nierzadko też w gwarach.

Warto w tym miejscu jeszcze wspomnieć o istniejącej w zabytku oboczności form *wszystcy* ďď *wszytcy*. Powszechną w staropolszczyźnie oboczność *wszystek* do *wszytek* tłumaczy się z punktu widzenia słowotwórstwa lub fonetyki[13]. Są też próby (S. Rospond) wyjaśniania jej na podłożu dialektalnym, łącząc formy z *s* z regionem północnopolskim, a ściślej z wielkopolskim[14]. Różne formy paradygmatu wystąpiły w pieśniach 11 razy, konsekwentnie użyto formę *wszystko* (7x) i *wszystkie* (1x). Wariantywnie, z przewagą form z *s*, wprowadzono jedynie zaimek *wszystcy* (2x) ďď*wszytkim* (1x).

Jak widać na podstawie przedstawionych tu problemów graficznych pisarz utrzymuje upowszechnione już pod koniec XVI stulecia zasady pisowni. Konsekwentnie i zgodnie z przyjętą normą oznacza miękkość, głoskę *u,* samogłoski pochylone (a właściwie tylko jedną z opozycji), jotę. W zapisie przedrostków ściera się jeszcze zasada fonetyczna z etymologiczną. Wydaje się, że są próby uporządkowania zapisu głoski *f,* podwojona litera w śródgłosie, pojedyncza w nagłosie. Wyraźnie konsekwentne stosowanie wariantów z *-er(z)-*. Nie wiemy, w jakim stopniu wpływał na grafię tekstu autor, a w jakim wydawca i drukarz. Ten ostatni miał zapewne wpływ na ostateczny kształt pisowni zabytku. Na tej podstawie można stwierdzić, że typografia Koteniusza stała na wysokim poziomie i nie odbiegała od ówczesnej normy.

W warstwie fonetycznej język *Gęśli* może bardziej niż w grafii odzwierciedlać wymowę autora. I tu jednak zapisy nie odbiegają od XVI-wiecznej normy

---

[12] Por. Z. Klemensiewicz, op.cit., t.1, s.53; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s.149-150; S Rospond, op.cit., s.123-125.

[13] Por. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, op.cit., s.237.

[14] S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, 1949, s.210-211.

i odzwierciedlają tendencje działające w ówczesnym języku, np.: podwyższenie lub obniżenie artykulacji pod wpływem sąsiedztwa półotwartych, występowanie grup *śrz, źrz*; upodobnienia pod względem dźwięczności. Niektóre formy, jak zaimek *wszystko, wszyscy*, wyraźnie wskazują na wielkopolskie pochodzenie autora i silny wpływ tego dialektu w ówczesnym Toruniu. O zachowawczości tekstu w warstwie fonetycznej świadczą wyrazy, w których nie zaszły jeszcze wyrównania związane z przegłosem.

Na koniec chciałabym jeszcze dodać, że ciekawe i na pewno godne uwagi są leksykalne neologizmy Rybińskiego, bardzo często wprowadzane do pieśni, oto kilka z nich: *bezbiedny, cudopręty, chleborodne, duszołowne, grzejiskarb, psalmodziej, płaczotulny, wierszopis* i wiele innych.

Produktívnosť vzoru *vysvedčenie*, jeho vplyv na skloňovanie substantív stredného rodu a nové lexikálne jednotky prináležiace k tomuto vzoru

Agáta Karčová

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Úvod

V priebehu práce na dopĺňaní slovníka paradigiem pre morfologický analyzátor, ktorý slúži na presnejšiu lematizáciu a morfologické značkovanie *Slovenského národného korpusu* (ďalej SNK), sme v praxi nepriamo overili vysokú produktívnosť vzoru *vysvedčenie*. Po spracovaní lexém z *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* (1997; ďalej KSSJ) sme začali do nášho elektronického slovníka zaraďovať ďalšie najfrekventovanejšie lexémy z aktuálnej verzie SNK prim-2.1-snk-all. Prevažná väčšina týchto najfrekventovanejších substantív sa skloňuje podľa vzoru *vysvedčenie*. Táto skutočnosť nás podnietila k hľadaniu príčin veľkej produktívnosti daného vzoru, pričom sme sa zamerali predovšetkým na deverbatívne substantíva s formantom *-nie/-tie.*

Tvorenie verbálnych substantív s formantom *-nie/-tie*

Jedným z hlavných faktorov, vďaka ktorým patrí vzor *vysvedčenie* k najproduktívnejším vzorom substantív a neustále doň pribúdajú nové lexikálne jednotky, je ten, že verbálne substantíva s formantom *-nie/-tie* sa dajú tvoriť prakticky bez obmedzenia od všetkých existujúcich slovenských slovies.

Spôsob tvorenia verbálnych substantív s formantom *-nie/-tie* je veľmi priezračný a zároveň pravidelný. K slovesnému základu sa pomocou tematickej morfémy (najčastejšie *-a-*, *-e-*, *-i-*) pripája formant *-nie/-tie* a vzniká deverbatívne substantívum s procesuálnym charakterom.

VZ + (- tematická morféma -) + -nie / -tie = VS s procesuálnym charakterom
Príklad: pôsob -e- + -nie = pôsobenie
použ -i- + -tie = použitie

V monografii *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký a kol., 1989; ďalej DSZ) sú uvedené ako výnimky, od ktorých sa verbálne substantíva nedajú utvoriť, modálne slovesá *ísť, báť sa, môcť, smieť, stačiť, dať sa, dozvedieť sa.* Pri vyhľadávaní v prim-2.1-snk-all sme však zaregistrovali deverbatívne substantíva odvodené aj od niektorých z týchto slovies.

Od slovesa *ísť* bolo utvorené substantívum *idenie*, ktoré sa raz vyskytovalo v tvare N sg. a štyrikrát v tvare G sg, pričom všetky tieto výskyty sú z jedného prameňa (ide o preklad vedeckého diela). Na ilustráciu uvádzame nasledujúce príklady použitia tohto slova v kontexte:

- Treba totiž priznať, že pojem ***idenia*** sa nezhoduje priamo s pasívom ako takým...(Wilhelm von Humboldt - O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu)

- ...latinské fieri a nemecké werden , pristupujú k obraznému vyjadreniu ***idenia***, len ho modifikujú rozumnejším spôsobom, obsahujúcim akoby poukaz na cieľ pohybu... (Wilhelm von Humboldt - O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu)

Od slovesa *báť sa* bolo vytvorené a použité prevažne v publicistických textoch substantívum *bátie sa*. V základnom tvare sme našli šesť výskytov s morfémou *sa*, jeden výskyt v základnom tvare bol bez tejto morfémy (*bátie*), v nepriamych pádoch sa toto deverbatívum vyskytovalo výlučne bez morfémy *sa.* Morféma *sa* je pri slovese súčasťou koreňovej morfémy, pričom má nulový sémantický obsah. V G sg. boli zaznamenané štyri výskyty, v D sg. jeden výskyt.

- Nástrahy, strašidelná atmosféra a príjemné ***bátie*** trvá až do chvíle, kým z veže Bojnického zámku neodletí posledná bosorka. (Cestovateľ 2002/12)

- Nešlo o ***bátie sa***, ide o otázku psychiky. (SME 1997-apr)

Zaznamenali sme aj deverbatívne substantívum *datie*, ktoré sa vyskytovalo jedenkrát v tvare A sg.

- Nemám ani v päte tu , na týchto riadkoch obhajovať jej legalizáciu , či ***datie*** na index. (Sme blog 2005)

Lexému *dozvedenie sa* sme našli v dvoch rôznych zdrojoch, v obidvoch prípadoch v tvare L sg. s morfémou *sa*.

- Po ***dozvedení sa*** konečného výsledku som bol veľmi sklamaný spoločne so Zdenom Cígerom , proti ktorému som v tom čase hral na ľade. (Východoslovenské noviny - Korzár 2002)

- Po odchode mužov na front zostávajú mnohé ženy verné ako napr . Kristína , kt . sa sama snaží starať o vinice , ale aj neverné ako Filoména Ejhledevková, kt. po ***dozvedení sa*** , že jej muž padol, odpovie na inzerát istému zajatcovi (Texty z http://www.referaty.sk)

Všetky nájdené lexémy pôsobia štylisticky príznakovo, ale skutočnosť, že boli funkčne použité v reálnych textoch rôznych štýlových oblastí, svedčí o možnosti ich tvorenia, ich zrozumiteľnosti a súčasne o produktívnosti tvorenia deverbatívnych substantív s formantom *-nie/-tie* zo slovies domáceho pôvodu.

Podtypy verbálnych substantív s formantom ***-nie/-tie*** a príslušné slovotvorné parafrázy

V DSZ sú uvedené tieto podtypy verbálnych substantív s formantom *-nie/--tie* spolu s príslušnými slovotvornými parafrázami (príklady použitia v texte sú vybraté z prim-2.1-snk-all):

1. „spôsobovanie toho, že X sa stane takým, ako označuje adjektívny základ slovesa“
   Ich premenu na ústavy verejného zdravotníctva treba chápať ako ***posilnenie*** prevencie v štáte. (Slovo, 2003)
2. „zbavovanie, odstraňovanie toho, čo je označené základovým slovom“
   Vďaka tejto metóde je možné ***odsírenie*** s účinnosťou 75 až 80 percent . (Profit, 1998-07-08)
3. „spôsobenie zmeny X na to, čo je označené v substantívnom základe slovesa“
   Počíta sa aj s vybudovaním exportného terminálu a fabriky na ***skvapalňovanie*** zemného plynu. (SME 1995)
4. „opatrenie niečoho tým, čo je označené v slovotvornom základe slovesa“
   Pribudla kríková výsadba, ***zatrávnenie***, ihličnaté i listnaté stromy. (SME 1999)
5. „dávanie, poskytovanie (niečomu) toho, čo je označené základovým substantívom“
   V garáži sa dokončuje ***betónovanie*** základnej dosky . (Profit 2000)
6. „používanie toho, čo je označené základovým substantívom ako nástroja, prostriedku“
   Aby sa po cestách jazdilo celú zimu bez väčších problémov, prispieť by k tomu malo okrem dvanástich mechanizmov (šesť sypačov s radlicou, traktor s radlicou na ***pluhovanie***, dva nakladače posypového materiálu a snehu... (SME, 1999-11-15)

7. „robenie, tvorenie toho, čo je označené v slovotvornom základe, prípadne manipulácie s tým“
   Na druhej strane analýzy jazyka rozhlasu by sa nemali obmedzovať na ***sledovanie*** gramatických chýb, na nesprávny výber jazykových prostriedkov, ale…(Kultúra slova 1994/5)

Hranice medzi jednotlivými podtypmi sú neostré, pri pokuse presne zatriediť konkrétne lexémy do niektorého z podtypov môžeme váhať medzi významovo príbuznými parafrázami (porovnaj podtypy 4, 5 a 6). Počet týchto podtypov nemusíme nutne chápať ako konečný a uzavretý, ponúka sa tu reálna možnosť dopĺňania ďalších podtypov s príslušnými zovšeobecňujúcimi parafrázami. Často sa spredmetnene používajú napr. technologické postupy (*predsušenie*, *urýchľovanie*), manipulačné činnosti (*otáčanie*, *zaklapávanie*), menej často sa verbálnym substantívom vyjadruje neakčný (statický) dej: „byť tým, čo označuje substantívum v slovotvornom základe, správať sa ako príslušná osoba“ (napr. *riaditeľovanie*, *poručníkovanie*, *šéfovanie*) a iné (porov. DSZ, s. 123). Do vyššie uvedených typov citovaných z DSZ by sa ťažko zaraďovali viaceré verbálne substantíva, napríklad viacvýznamové slovo *trvanie,* abstraktá *sklamanie, ocenenie* a iné.

Lexikalizované deverbatívne substantíva

Pri lexikalizovaných deverbatívnych substantívach, kde je oslabené vnímanie ich motivácie od slovesa, je viditeľný odklon od vyjadrenia procesuálneho charakteru činnosti. Dochádza pri nich k posunu významu a vzniká polysémia. Paralelne vedľa seba fungujú dva významy lexém, z ktorých denotátom prvého významu je jednotlivý predmet alebo jav materiálnej skutočnosti, a druhý, abstraktný význam nemá taký denotát, ktorý by jestvoval ako jednotlivý predmet objektívnej a bezprostredne pozorovateľnej skutočnosti. Lexéma ***kostýmovanie*** nie je len „navrhovanie a úprava divadelných kostýmov“, ale má aj rezultatívny význam: „to, ako sú kostýmy použité“ (DSZ, s. 124).

Popri procesuálnom význame má aj rezultatívny význam veľa deverbatívnych substantív s formantom *-nie/-tie.* Pri lexéme ***krytie*** sú v *Slovníku slovenského jazyka* (1959 – 1968; ďalej SSJ) uvedené tri významy. Všetky vychádzajú z 1. rezultatívneho významu „*čím je niečo obalené, pokryté, príkrov*“ – z tohto významu boli metaforicky vytvorené aj ďalšie dva významy z oblasti ekonómie a finančníctva: 2. *úhrada: k. výdavkov* 3. *zlaté k. meny – zábezpeka hodnoty meny zlatom*. Lexéma *krytie* s procesuálnym významom s parafrázou „robenie, tvorenie toho, čo je označené v slovotvornom základe, prípadne manipulácie s tým“ sa už používa zriedka. Podobne slovo ***ocenenie*** má popri význame definovanom parafrázou „dávanie, poskytovanie (niečomu) toho, čo je označené základovým substantívom ako nástroja, prostriedku“ aj často používaný rezultatívny význam ako synonymum slov *cena*, *odmena*. Lexéma ***rozprávanie*** sa

používa nielen vo význame „hovorenie, ústne uskutočňovanie komunikácie“, ale označuje aj konkrétny žánrový útvar so svojimi charakteristickými znakmi. Podobne má rezultatívny význam primárne miesto pri lexémach ***vzdelanie*** – „rozvinutie duš. schopností štúdiom; takto získané vedomosti“ (KSSJ), ***hnutie*** – „pohyb; pohnutie, vzrušenie, emócia; organizované hromadné úsilie o uskutočnenie nejakej myšlienky“ (KSSJ), ***zloženie*** – „súhrn zložiek, z kt. je niečo zložené, skladba, štruktúra“ (KSSJ), ako aj pri lexéme ***prijímanie*** – „obrad požitia premenenej hostie; príslušná časť omše“ (KSSJ). Podľa nášho názoru môžeme aj nasledujúce lexémy považovať za lexémy s rezultatívnym významom, pričom pri niektorých z nich funguje rezultatívny význam popri procesuálnom význame, pri niektorých rezultatívny význam úplne vytlačil pôvodný procesuálny význam a funguje samostatne: *fungovanie*, *cestovanie*, *financovanie*, *hlasovanie, hodnotenie, konštatovanie, obchodovanie, otvorenie, riešenie, uplatnenie, vylúčenie, zistenie, zlepšenie, zvýšenie, zníženie, želanie.*

Frekvencia verb a deverbatívnych substantív s totožnou koreňovou morfémou

Deverbatívne substantíva s formantom *-nie/-tie* nesú v sebe informáciu o vide slovesa, od ktorého boli odvodené. Pri zisťovaní frekvencií verb a od nich odvodených deverbatívnych substantív s totožnou koreňovou morfémou sa ukázalo, že frekvencia výskytov motivovaného substantíva často priamo úmerne korešponduje s frekvenciou motivujúceho slovesa. Najviac výskytov spomedzi deverbatív s totožnou koreňovou morfémou majú substantíva vytvorené od slovies s dokonavým vidom a tak akoby kopírovali vysokú frekvenciu motivujúcich dokonavých slovies. Podobne nižší počet výskytov nedokonavých slovies sa odráža pri nižšom počte výskytov substantív od nich odvodených. V nasledujúcej vzorke dvojíc a trojíc slovies s totožnou koreňovou morfémou (dokonavé sú písané tučným písmom, nedokonavé obyčajným) a od nich odvodených substantív sú napravo od lexém uvedené čísla, ktoré označujú počet výskytov všetkých tvarov slova v ručne morfologicky anotovanom podkorpuse SNK r-mak-2.0 obsahujúceho 511 534 textových jednotiek. Väčšina z týchto deverbatív sa nenachádza v SSJ ani v KSSJ.

VERBÁ		**DEVERBATÍVNE SUBSTANTÍVA**	
odstrániť	**32**	**odstránenie**	**18**
odstraňovať	6	odstraňovanie	3
poskytnúť	**31**	**poskytnutie**	**1**
poskytovať	23	poskytovanie	17
použiť	**54**	**použitie**	**39**
používať	139	používanie	46

rozšíriť	**22**	**rozšírenie**	**28**
rozširovať	14	rozširovanie	12
vytvoriť	**143**	**vytvorenie**	**36**
vytvárať	51	vytváranie	25
využiť	**34**	**využitie**	**23**
využívať	34	využívanie	31
znížiť	**25**	**zníženie**	**38**
znižovať	11	znižovanie	11
zvýšiť	**57**	**zvýšenie**	**51**
zvyšovať	14	zvyšovanie	20
dodržať	**7**	**dodržanie**	**4**
dodržiavať	6	dodržiavanie	25
dodržovať	1	dodržovanie	1
dokončiť	**27**	**dokončenie**	**5**
dokončievať	0	dokončievanie	0
dokončovať	2	dokončovanie	0
nasadiť	**10**	**nasadenie**	**7**
nasádzať	0	nasádzanie	0
nasadzovať	1	nasadzovanie	0
prepojiť	**1**	**prepojenie**	**11**
prepájať	0	prepájanie	0
prepojovať	0	prepojovanie	0
prerokovať	**4**	**prerokovanie**	**2**
prerokúvať	0	prerokúvanie	0
prerokovávať	1	prerokovávanie	0
spracovať	**11**	**spracovanie**	**13**
spracúvať	3	spracúvanie	1
spracovávať	2	spracovávanie	0
udržať	**44**	**udržanie**	**8**
udržiavať	16	udržiavanie	1
udržovať	3	udržovanie	1

usporiadať	**10**	**usporiadanie**	**9**
usporadúvať	1	usporadúvanie	0
usporadovať	0	usporadovanie	0

Z uvedených príkladov sa nami formulovanému pravidlu vymyká počet výskytov slova *poskytnutie*, ktorý je nižší ako výskyty deverbatíva utvoreného od nedokonavého slovesa – *poskytovanie*. Podobne je vyššia frekvencia deverbatíva *využívanie* oproti slovu *využitie* a substantíva *dodržiavanie* oproti *dodržanie*. Slovo *používanie* má vyššiu frekvenciu ako slovo *použitie*, pričom však kopíruje frekvenciu slovies *používať* a *použiť*, ktorá je takisto v obrátenom pomere oproti ostatným slovesám.

Vplyv vzoru *vysvedčenie* na skloňovanie neutier vzoru *srdce*

Vzor *vysvedčenie* je jedným z najproduktívnejších vzorov substantív, v rámci skupiny vzorov pre substantíva stredného rodu je jeho zastúpenie najsilnejšie. Môžeme uvažovať nad tým, že vplýva aj na paradigmu lexém skloňujúcich sa podľa vzoru *srdce* – v tvare I pl. preberajú niektoré lexémy namiesto relevantnej prípony *-ami* nenáležitú príponu *-iami.* Tento jav sa však môže vysvetľovať aj vnútroparadigmatickým vyrovnávaním v rámci paradigmy vzoru *srdce,* analogicky podľa tvarov N, A, D a L pl. (*srdcia, srdciam, srdciach*) sa uplatňuje pri I pl. dvojhlásková relačná morféma (porov. Navrátil, s. 277). V tabuľke 1 uvádzame pri jednotlivých lexémach počet nájdených výskytov najprv s relevantnou príponou *-ami,* na druhom mieste s nenáležitou príponou *-iami.* Za určujúce považujeme výsledky zo Slovenského národného korpusu, lebo texty v ňom sa neopakujú, sú žánrovo vyvážené a bibliograficky spracované. Údaje z internetových portálov Google a Morfeo sú menej presné, slúžia ako doplňujúce. Z počtu nájdených výskytov je očividné, že v prípade slov *more*, *pole* a *vajce* je frekvencia výskytov s príponou *-iami* na portáloch Google a Morfeo vyššia ako frekvencia s relevantnou príponou *-ami*. Používanie oboch prípon v tvare I pl. pri slovách *plece*, *srdce* a *vrece* je rozkolísané. Počet nájdených tvarov *plecami* aj *vrecami* výrazne prevažuje nad tvarmi *pleciami* a *vreciami* v súčasnej najrozsiahlejšej verzii Slovenského národného korpusu, ako aj na oboch internetových portáloch. Výskyty tvarov *srdcami* a *srdciami* sú zastúpené takmer rovnako.

Vybrané slová z oblasti informatiky a programovania

Deverbatívne substantíva s formantom *-nie/-tie* sa vyskytujú bez obmedzenia vo všetkých štýlových oblastiach. Vybrali sme niekoľko príkladov zdomácnených aj nových slov z oblasti programovania a rozdelili sme ich do štyroch skupín podľa miery príznakovosti a zdomácnenia. Ani jedno z týchto slov sa nenachádza v SSJ ani v KSSJ.

Tabuľka 1: Prvé číslo v stĺpci je počet výskytov s relevantnou príponou -ami, druhé číslo je počet výskytov s príponou -iami

	prim-2.1.-snk-all		Google		Morfeo	
more	66	61	266	283	380	358
plece	3825	8	718	74	2014	41
pole	174	151	404	705	885	1079
srdce	68	21	238	236	215	318
vajce	167	45	319	263	1107	1809
vrece	174	7	413	58	404	33

Prvú skupinu tvoria slová, ktoré sú domáceho pôvodu, alebo sú natoľko vžité, že ich vnímame ako zdomácnené. Sú zrozumiteľné väčšine zo skupiny používateľov jazyka. Niektoré z nich sa používajú aj v iných oblastiach ako v informatike a majú rôzne významy. Zápis slov cudzieho pôvodu je prispôsobený slovenskému pravopisu (*skenovanie*, *inštalovanie*)

- *balíčkovanie* – zoskupenie softvéru do „balíčka“, t. j. do špeciálneho súboru, pomocou ktorého sa dá distribuovať a inštalovať do iných počítačov
- *formátovanie* – vytvorenie súborového systému na úložnom zariadení
- *inštalovanie* – zavedenie a príprava softvéru / programu na používanie
- *kopírovanie* – zhotovovanie kópie
- *mazanie* – odstraňovanie dát
- *prenášanie* – premiestňovanie (súborov)
- *skenovanie* (pôv. scanning) – snímanie údajov pomocou skenera
- *tlačenie* – zhotovovanie tlačeného dokumentu
- *zálohovanie* – bezpečné a dlhodobé uloženie dát
- *zamŕzanie* – prerušenie práce počítača pre vnútorné problémy

Do druhej skupiny sme zaradili tie slová, ktoré sú práve v procese zdomácňovania. Sú to špecifické termíny nielen z oblasti programovania, všetky sú cudzieho pôvodu vrátane slov *listovanie* a *vylistovanie* (z angl. *list* – zoznam, súbor). Ich význam je známy väčšine používateľov jazyka

- *copy&pasteovanie* /kopiændpe͡istovaɲ͡ie/ – kopírovanie a vloženie inam zabehnutým spôsobom
- *dekomprimovanie* – získanie pôvodných dát z komprimovaného súboru
- *e-mailovanie* /i:me͡ilovaɲ͡ie/ – komunikácia pomocou elektronických správ
- *komprimovanie* – stlačenie – zmenšenie priestoru, ktorý zaberajú dáta tak, aby sa dekomprimovaním mohli získať pôvodné dáta
- *listovanie* – vytváranie zoznamu / výpis celého zoznamu
- *spamovanie* /spemovaɲ͡ie/ – odosielanie nevyžiadaných elektronických správ
- *tagovanie* – značkovanie, priraďovanie tagov (*tag* /tag/ al. /teg/ – súbor znakov vyjadrujúci relevantné formálne kategórie)
- *updatovanie* /apde͡itovaɲ͡ie/ – nahradenie programu novšou verziou

- *vylistovanie* – vytvorenie zoznamu / výpis celého zoznamu
- *zoomovanie* /zu:movaɲie/ – približovanie a zároveň zväčšovanie objektu pri snímaní

V tretej skupine sú slová, ktoré sú užšie odborné (okrem slov *quakeovanie a doomovanie*) a ich pravopis je v pôvodnom grafickom systéme. Nepatria do aktívnej a často ani do pasívnej slovnej zásoby ľudí, ktorí nepracujú v oblasti vývoja softvérov

- *bootovanie* /bu:tovaɲie/ – zavádzanie operačného systému pri štarte počítača
- *dekryptovanie* – operácia, ktorou sa zo šifrovanej správy získa skutočná správa
- *doomovanie* /du:movaɲie/ – hranie hry doom
- *enkryptovanie* – zašifrovanie správy
- *grepovanie* – zadanie príkazu na špeciálny druh vyhľadávania v textovom súbore
- *haltovanie* – zastavenie chodu počítača
- *kompilovanie* – preklad z programovacieho jazyka do iného jazyka
- *quakeovanie* /kweikovaɲie/ – hranie hry quake
- *removovanie* /rimu:vovaɲie/ – odstránenie súboru / dát
- *shutdownovanie* /šatdawnovaɲie/ – vypnutie počítača
- *spellcheckovanie* /spelčekovaɲie/ – kontrola pravopisu
- *tarovanie* – vytvorenie tar archívu, zálohovanie na disky (dávnejšie na magnetické pásky)

Poslednú skupinu tvoria slová, ktoré sú vytvorené analogicky k predchádzajúcim a sú zložené zo skratky názvu programu a formantu *-ovanie*. Znejú kakofonicky, sú úzko odborné a idiomatické. Je veľmi málo pravdepodobné, že tieto slová prejdú procesom adaptovania a prijatia do slovnej zásoby slovenčiny

- *fsckovanie* /fəsəcəkovaɲie/ – oprava poškodeného systému súborov pomocou programu fsck
- *gzipovanie* – komprimovanie dát pomocou algoritmu gzip
- *ircčkovanie* /i:ercečkovaɲie/ – spôsob, ktorým sa medzi veľkými skupinami distribuujú správy, chatovanie pomocou IRC (IRC – Internet Relay Chat)
- *mkfskovanie* /məkəfəskovaɲie/ – vytvorenie systému súborov
- *ocrkovanie* /oce:erkovaɲie/ – získavanie textu z oskenovaného ocr-obrázka
- *rsyncovanie* /rsinkovaɲie/ – synchronizovanie dát medzi vzdialenými počítačmi algoritmom rsync

Tieto slová patria do aktívnej slovnej zásoby programátorov a je viac než pravdepodobné, že v súvislosti s rýchlym tempom vývoja a modernizácie softvérov sa budú analogicky preberať a vytvárať ďalšie nové slová tohto typu.

Deverbatíva s formantom *-nie/-tie*, okazionalizmy tohto typu a ich funkcia v umeleckom štýle

V umeleckom štýle sa deverbatíva s formantom *-nie/-tie* často využívajú nielen pre ich schopnosť nominálne pomenúvať spredmetnený dej či proces.

Ich použitie v umeleckých textoch vrátane názvov umeleckých diel má rôzne funkcie. Nápadná je miera využívania verbálnych substantív v súčasnej slovenskej poézii v pomenúvacej funkcii, pričom verbálne substantívum je označením situácie autorského subjektu. V prípade okazionalizmov (napr. *súvisenie* a iné) je výrazná ozvláštňujúca funkcia, pôsobia originálne a exkluzívne: Ivan Kadlečík: *Lunenie*; Ján Lenčo: *Rozpamätávanie.* Použitie neutrálnych deverbatívnych substantív tiež môže vyvolať zážitkovosť, ak sú použité v netypických kontextoch a stávajú sa súčasťou rôznych umeleckých trópov; v takom prípade fungujú v umeleckom texte ako poetizmy. Na ilustráciu uvádzame niektoré názvy diel: Ján Motulko: *Zobúdzanie* popola; Ján Ondruš: *Prehĺtanie* vlasu; Pavol Janík: *Táranie* nad hrobom; Ivan Kadlečík: Tváre a *oslovenia;* Štefan Žáry: Leto nášho *dospievania;* Pavel Krusanov: *Uhryznutie* anjela; Pavel Koyš: *Rozmrazovanie* slnka. V týchto prípadoch by hľadanie iného vhodného slova, ktoré by malo takú silnú výpovednú hodnotu a zároveň by v sebe nieslo dejovosť, bolo dosť náročné. Každý pokus uplatniť substitúciu deverbatíva by nieslo so sebou aj neželané modifikovanie významu. Zaujímavý je prípad, keď je deverbatívne substantívum súčasťou frazeologického spojenia a funguje ako súčasť názvu umeleckého diela (Štefan Žáry: *Snímanie* masiek). V názve diela sa takto navrstvujú nové významy a konotácie. Nezastupiteľnú funkciu majú verbálne substantíva s formantom *-nie/-tie* aj v názvoch iných významných diel: Ladislav Ťažký: *Zjavenie* Sabíny; Vladimír Mináč: Dlhý čas *čakania* a i.

Dejové substantíva sa často využívajú aj ako súčasť názvov cestopisov, rozprávok, dobrodružných románov a diel literatúry faktu: Richard Tames: *Objavovanie* Japonska; Herman Melville: Omu, *rozprávanie* o dobrodružstvách v južných moriach; Ján Fekete: *Cestovanie* v sedemmíľovom skafandri; Robert Bauval: Tajná komora: *hľadanie* siene záznamov; James Dickey: *Vyslobodenie.* Zaujímavé je použitie verbálnych substantív *poznanie* a *nepoznanie* tak, že sú zapísané ako jedno slovo a časť označujúca negáciu je v zátvorke – Martin Slobodník: Fascinácia a *(ne)poznanie*: kultúrne strety Západu a Východu. Nie je to síce neobvyklý spôsob zápisu, ale práve ten nás vedie k zamysleniu sa nad tým, že aj to, čo považujeme za známe a poznané, môže prinášať nové prekvapujúce a nepoznané fakty.

Podobne v textoch s náboženskou tematikou sa využívajú deverbatívne substantíva vďaka ich schopnosti vyjadriť dejovosť: Philip Yancey: *Sklamanie* z Boha; Teofil Klas: *Putovanie* do Loreta. Zaujímavý je názov diela – John Charles Ryle: *Posvätenie* a svätosť, kde sú v priraďovacom vzťahu použité dve lexémy s totožnou koreňovou morfémou, pričom jedna vyjadruje proces na nadobudnutie kvality a druhá danú kvalitu.

Príklady deverbatív vyskytujúcich sa v názvoch umeleckých diel a kníh s náboženskou tematikou sme vyhľadali v dokumente „Zoznam bibliografií všetkých textov spracovaných v SNK“ na adrese http://korpus.juls.savba.sk/stats/prim- 3.0/bibliography.txt.

Záver

Vzor *vysvedčenie* patrí k najproduktívnejším vzorom substantív. Veľká časť slov, ktoré sa skloňujú podľa tohto vzoru, sú deverbatíva s formantom *-nie/-tie*. Spôsob tvorenia týchto deverbatív je pravidelný a možný takmer bez obmedzenia od všetkých slovies dokonavého aj nedokonavého vidu, dokonca aj od niektorých modálnych slovies (*ísť*, *báť sa*, *dať*, *dozvedieť sa*), ktoré sa zväčša uvádzajú ako výnimky. Z hľadiska ich významu sa môžu zaraďovať do siedmich podtypov, ktoré sú navrhnuté v DSZ. Poukázali sme na to, že skupina týchto podtypov je otvorená možnosti dopĺňania ďalšími podtypmi s príslušnými parafrázami.

Mnohé substantíva s formantom *-nie/-tie* fungujú ako lexémy s rezultatívnym významom, pričom pri niektorých funguje rezultatívny význam popri procesuálnom význame (*obchodovanie*, *otvorenie*, *hlasovanie*) v ďalších bol procesuálny význam úplne vytlačený rezultatívnym významom (napr. *konštatovanie*, *želanie*, *zistenie*).

Zaujímavé je zistenie, že frekvencia výskytov motivovaného substantíva často priamo úmerne korešponduje s frekvenciou výskytov motivujúceho slovesa. Frekvencia substantív odvodených od dokonavých slovies je zväčša vyššia ako frekvencia substantív vytvorených od slovies nedokonavých .

Skupina slov patriacich do vzoru *vysvedčenie* je rozsiahla, preto môžeme uvažovať o vplyve daného vzoru na paradigmu lexém skloňujúcich sa podľa vzoru *srdce.* Rozkolísané je používanie prípon *-ami* a *-iami* v tvare I pl. hlavne pri slovách *more*, *pole*, *vajce*.

Deverbatívne substantíva s formantom *-nie/-tie* sa vyskytujú bez obmedzenia vo všetkých štýlových oblastiach. Vybrali sme niekoľko príkladov z oblasti programovania. Niektoré slová sú už zdomácnené (*formátovanie*, *tlačenie*, *inštalovanie*), iné sú v procese zdomácňovania (*spamovanie*, *zoomovanie*), ďalšie sú úzko odborné (*kompilovanie*, *grepovanie*, *bootovanie*) a ostatné idiomatické (*gzipovanie*).

Použitie deverbatív s formantom *-nie/-tie* má v umeleckých dielach rôzne funkcie – v texte pôsobia ozvláštňujúco, v netypických kontextoch fungujú ako poetizmy (Ján Ondruš: *Prehĺtanie* vlasu; Pavol Janík: *Táranie* nad hrobom), nesú v sebe dejovosť a napätie.

Rozsiahla skupina neutier so skloňovaním podľa vzoru *vysvedčenie* sa neustále obohacuje novými lexémami, pričom sú bohato zastúpené práve deverbatívne substantíva s formantom *-nie/-tie* odvodené od slovies domáceho i cudzieho pôvodu.

Literatúra

HORECKÝ, Ján a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 438 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. 4., doplnené a upravené vydanie. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

NAVRÁTIL, Ladislav: Tvorenie inštrumentálu plurálu substantív. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1999/2000, roč. 46, č. 9 – 10, s. 277 – 280.

Slovenský národný korpus, verzia prim-2.1-snk-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2006. Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Model triedenia neologizmov

Jana Kišová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

1. Úvod

Neologizačné procesy sú jedným z najcharakteristickejších znakov všetkých súčasných jazykov. Každý prirodzený jazyk, teda aj slovenčina, sa pod vplyvom rozličných intralingválnych i extralingválnych faktorov rozvíja a neologizačné procesy spôsobujú zmeny, ktoré sa najmarkatnejšie odrážajú práve v lexike jazyka ako v relatívne otvorenom a zmenám najprístupnejšom jazykovom subsystéme. Tie prvky, ktoré vnímame ako lexikálne inovácie, nazývame **neologizmy**. Pravda, ak ide o jednotky, ktoré používatelia jazyka už prijali a v komunikácii ich bežne používajú.

Cieľom tohto príspevku je vytvoriť istú typológiu neologizmov. Táto klasifikácia vychádza z nášho poňatia neologizmu, preto si hneď v úvode musíme jasne vymedziť a zadefinovať tento termín. Čo teda chápeme ako neologizmus a z čoho vychádzame pri ich triedení?

Napriek tomu, že nie je veľa autorov zaoberajúcich sa touto problematikou, veľakrát sa stretávame s nejednotným chápaním termínu neologizmus i s ich rozličnými typológiami.[1] O. Martincová (1983, s. 37, 82, 85) za neologizmy považuje 3 typy pomenovaní, a to:

1) pomenovania, ktorých črta novosti spočíva v pomenovaní nového myšlienkového obsahu novou formou,

2) pomenovania, ktorých črta novosti spočíva iba v pomenovacom obsahu a

3) pomenovania, ktorých črta novosti spočíva v novom slovotvornom spracovaní skôr pomenovaného obsahu.[2]

---

[1] Pri vymedzovaní pojmu neologizmus sme konfrontovali názory v slovenskej, českej a nemeckej lingvistickej literatúre.

[2] Práve práce O. Martincovej boli základným východiskom všetkých našich výskumov. Toto rámcové vymedzenie pojmu neologizmus sa stalo aj základom našej klasifikácie, hoci vo svojich prácach autorka ponúka triedenie neologizmov z rozličných hľadísk.

D. Herberg (2001, s. 92) definuje neologizmus takto: *„Ein Neologismus ist eine lexikalische Einheit bzw. eine Bedeutung, die in einem bestimmten Abschnitt der Sprachentwicklung in einer Kommunikationsgemeinschaft aufkommt, sich ausbreitet, als sprachliche Norm allgemein akzeptiert und in diesem Entwicklungsabschnitt von der Mehrheit der Sprachbenutzer über eine gewisse Zeit hin als neu empfunden wird. (Neologizmus je lexikálna jednotka, resp. význam, ktorý vzniká v jazykovom spoločenstve v istej etape vývinu jazyka, ktorý sa rozšíri, je všeobecne akceptovaný ako jazyková norma a v tomto vývinovom úseku ho väčšina používateľov istý čas vníma ako nový.)“* S touto definíciou neologizmu v podstate súhlasíme a aj D. Herberg hovorí o vágnosti tohto termínu a jeho nejednotnom ponímaní jednotlivými lingvistami. On chápe neologizmus ako bilaterálnu jednotku: *„Da Neubenennungen an lexikalische Einheiten gebunden sind, bildet die als bilaterales Zeichen aus Ausdrucks- und Inhaltsseite, also aus Form und Bedeutung aufgefasste lexikalische Einheit den nahe liegenden Ausgangspunkt für eine Definition des Neologismus. (Nové pomenovania sú zviazané s lexikálnymi jednotkami, tvoria teda bilaterálny znak pozostávajúci z výrazovej a obsahovej stránky, teda sú vnímané ako lexikálne jednotky s formou a významom a tvoria tak ľahko zrozumiteľné východisko pre definíciu neologizmu.)“*

Oproti tomu nemecká lingvistka T. Schippan (2002, s. 246) nepovažuje neosémantizmy za neologizmy, ak pri zmene významu nedochádza zároveň aj k zmene formy a hovorí: *„Ich beschränke den Begriff der Neologismen auf Neubildungen, Neuwörter aus einheimischen und / oder fremden Morphemen und Wörtern. Neosemantismen werden dann als Neuwörter betrachtet, wenn es sich um eine bewußte Neuzuordnung von Formativ und Bedeutung handelt, durch die eine neue lexikalische Einheit entsteht. Die Herausbildung neuer Sememe betrachte ich als einen Fall des Bedeutungswandels, der sich unter Umständen als ein langwieriger Prozeß darstellt. (Pojem neologizmov ohraničujem na novotvary a na nové slová utvorené z domácich a / alebo cudzích morfém a slov. Neosémantizmy považujem za nové slová vtedy, keď ide o nové vedomé priradenie formy k obsahu (významu), pričom vzniká nová lexikálna jednotka. Vznik novej semémy vnímam iba ako prípad zmeny významu, ktorý sa za istých okolností prejavuje ako veľmi zdĺhavý proces.)“*

K. Buzássyová (1979, s. 124) hovorí o neologizmoch ako o nových slovách, ktoré sú súčasťou jazykového systému a pri ktorých sa uplatňuje hierarchia systém – norma – úzus. Stavia ich do protikladu k okazionalizmom, ktoré hodnotí ako fakty reči, nie systému. Tie je dôležité odlišovať od neologizmov ako príležitostné výrazy. Aj keď sú veľakrát systémovo utvorené, používajú sa len príležitostne a sú neuzualizované (porov. aj Liptáková, 2000, s. 15 – 19).

V novej lexike sa často stretávame aj s výrazmi, ktoré sa síce dostanú do úzu, sú všeobecne zrozumiteľné a používané, no ich prítomnosť v jazyku je časovo ohraničená, respektíve relatívne krátka. Hovoríme o tzv. módnych výrazoch (porov. Dolník, 2000, s. 66 – 68), ktorých primárnou funkciou nie je

označiť / pomenovať nový jav alebo reáliu, ani diferencovať význam či jeho použitie. V tomto prípade sú používatelia motivovaní prestížnosťou a potrebou odlíšiť sa od ostatných.

Niekedy je tiež náročné odlíšiť neologizmus od internacionalizmu. Najmä dnes, keď veľkú časť novej lexiky tvoria slová cudzieho pôvodu. Tu sa vynára otázka, čo vlastne máme rozumieť pod termínom internacionalizmus? V najužšom zmysle tohto slova môžeme internacionalizmus definovať ako prvok, ktorý sa v kongruentnej forme a s rovnakým obsahom nachádza minimálne v troch jazykoch, pričom minimálne dva z nich musia byť typologicky odlišné (Dolník, 2003, s. 198). Vo všeobecnosti za internacionalizmy považujeme prevažne slová s gréckymi a latinskými základmi (Buzássyová, 2003a, s. 6), pričom tieto slová sú jazykovým spoločenstvom prijímané pomerne bezproblémovo, kladne a nepociťujú sa až v takej miere ako cudzie. Oproti týmto výrazom môžeme postaviť do opozície tzv. internacionálne neologizmy[3] prevzaté prevažne z angličtiny a dominujúce v novej lexike.

My považujeme neologizmy za inovačné prvky v lexikálnej zásobe jazyka. Chápeme ich ako nové jazykové znaky, teda ako jednotky bilaterálne, ktoré majú svoju formu aj svoj obsah. Ak sa inovácia týka čo len jednej z uvedených dvoch stránok jazykového znaku, hovoríme o neologizme. Práve téza o bilaterálnosti jazykového znaku a naše chápanie neologizácie ako najdominantnejšej a integrujúcej tendencie v lexikálnej dynamike, boli východiskom pre model triedenia neologizmov, ktorý v príspevku ponúkame.

2. Model triedenia neologizmov

V našich doterajších výskumoch[4] sme neologizáciu a jej výsledné produkty sledovali vždy na úrovni formy aj obsahu jazykového znaku a z toho vychádzame aj pri ich triedení. Z tohto pohľadu je pomerne bezproblematická identifikácia neologizmov, ktorá sa týka inovácie formy, respektíve absolútnych neologizmov. Jednotliví autori nielenže neologizmy odlišne vnímajú, ale ich aj odlišne členia. D. Herberg (2001, s. 92) rozlišuje dve skupiny neologizmov, a síce tzv. *Neulexeme* (*nové lexémy*), pri ktorých sa inovuje forma a obsah súčasne, alebo tzv. *Neubedeutungen* (*nové významy*), teda neosémantizmy, kedy už známa lexikálna jednotka nadobúda aj ďalší význam. Autor pritom zdôrazňuje: *„Dabei wird kein prinzipieller Unterschied gemacht zwischen im Deutschen gebildeten Neulexemen und als Ganzes aus anderen Sprachen neu entlehnten Lexemen. (Pritom nerobíme žiadny principiálny rozdiel medzi novými lexémami utvorenými v nemčine a novými, ako celok prevzatými, lexémami z iných jazykov.)“*

[3] O internacionálnych neologizmoch hovoríme v súvislosti s novou lexikou najmä v oblasti informačných technológií, kedy je pochopiteľné, že spolu s novými entitami sa do nášho jazyka dostáva aj ich prirodzený jazyk.

[4] Bližšie porov. Bakošová, 2005, Kišová, 2006.

V slovenskej a v českej neologickej literatúre sa spravidla vyčleňujú dve základné skupiny neologizmov, a to slovotvorné (prípadne lexikálne) a sémantické neologizmy. Niektorí autori však popri týchto dvoch základných skupinách vyčleňujú ako samostatnú triedu ešte aj cudzie adaptované neologizmy (porov. Martincová a kol., 2000, 2005).

Model triedenia neologizmov, ktorý sme vytvorili, vychádza zo základného kritéria, v rámci ktorého nás zaujíma, či sa inovácia danej lexikálnej jednotky týka jej obsahovej alebo formálnej stránky. Na základe toho sme vyčlenili tri základné skupiny a východiskom našich ďalších úvah sa stalo dvojaké poňatie neologizácie, teda neologizmy sme sledovali a triedili z pohľadu neologizácie v širšom zmysle.[5] To znamená, že zohľadňujeme výsledné produkty všetkých tendencií, ktoré predstavujú istú inováciu v našom jazyku. Uvedomujeme si, že veľká časť nových lexikálnych jednotiek pochádza z cudzích zdrojov, a preto v každej triede zohľadňujeme priebežne aj neologizmy v závislosti od ich pôvodu, teda neologizmy utvorené z domácich zdrojov a neologizmy cudzieho pôvodu, prevzaté z cudzích jazykov, ktoré nevyčleňujeme ako osobitnú skupinu.

2.1. Formálne neologizmy

Prvú skupinu tvoria **formálne neologizmy**, pri ktorých je dominantná zmena – t. j. pretvorenie – už jestvujúcej formy. Formálne nové lexikálne jednotky pritom zostávajú so svojimi modelovými výrazmi sémanticky totožné. Vznikajú ako výsledky rôznych slovotvorných postupov a odlišovať sa môžu svojou štylistickou príznakovosťou / nepríznakovosťou.

Do skupiny formálnych neologizmov patria:

1. nové výrazy, ktoré vznikli **abreviáciou**, teda nové skratky a značky, medzi ktorými majú najdominantnejšie postavenie iniciálové skratky. Nové výrazy utvorené takýmto spôsobom sa od svojho motivanta líšia iba formálne (ich forma sa skracuje). V zmysle abreviačnej motivácie (Ološtiak, 2005) sa nové abreviatúry od svojich motivantov sémanticky spravidla nelíšia, zostávajú s nimi totožné. V neutrálnej podobe môžeme pôvodné jednotky aj výsledné produkty použiť v rovnakých sémantických kolokáciách, avšak skratky, ktoré už prešli procesom slovotvornej adaptácie, možno použiť len obmedzene v určitých komunikačných sférach:

- *ISIC* (iniciálová skratka z angl.: *International Student Identity Card*)
- *DSS* (iniciálová skratka z: *dôchodková správcovská spoločnosť*) a *DSS-ka, dééseska*
- *SBS* (iniciálová skratka z: *strážna bezpečnostná služba*) a *SBS-ka, esbéeska*;

2. nové výrazy, ktoré vznikli **derivačnou alebo eliminačnou univerbizáciou**. Formálne sa nové výrazy skracujú, viacslovné sa stávajú jednoslovnými, pričom sémanticky zostávajú totožné. Použitie derivačných univerbizmov v komunikácii je štylisticky do istej miery vyprofilované na sféru bežnej komunikácie. Eliminačné univerbizmy môžu aj nemusia byť takto obmedzené:

[5] Bližšie porov. Kišová, 2006, s. 15 – 25.

- *výberovka* (z *výberový album*)
- *bulvár* (z *bulvárna tlač*)
- *anorexia* (z *mentálna anorexia*);

3. nové výrazy, ktoré vznikli **multiverbizačnými postupmi**. Formálne nové výrazy narastajú, jednoslovné sa stávajú viacslovnými, pričom sémanticky zostávajú totožné. Vznikajú ako prostriedky explicitnejšieho vyjadrenia v porovnaní s ich jednoslovnými ekvivalentmi alebo ako označenia nových denotátov. Obidva ekvivalenty sú horizontálne štylisticky neutrálne a použiteľné v rovnakých kontextoch:

- *globalizačný proces, proces globalizácie* (*globalizácia*)
- *providerská firma* (*provider*);

4. nové výrazy, ktoré môžeme označiť ako výsledky vyrovnávacích tendencií[6] v jazyku, konkrétne **slovotvorné kalky**. Ich inojazyčné ekvivalenty sa do novej lexiky slovenčiny síce dostávajú ako absolútne neologizmy, v dôsledku pôsobenia nacionalizačnej tendencie alebo v dôsledku potreby synonymných variantov sa však tieto výrazy prekladajú a do jazyka sa dostávajú nové formy, ktorých význam zostáva identický s významom ich pôvodného inojazyčného ekvivalentu:

- *voľné ruky* (z angl. *handsfree* – pomenovanie časti výbavy mobilného telefónu, ktorá nám umožňuje telefonovať a pritom nedržať telefón v rukách, slúži najmä ako pomôcka pre vodičov)
- *rodové štúdiá* (z angl. *gender studies*);

Zaujímavým javom pri slovotvornom kalkovaní je, že preberané jednoslovné lexémy často stimulujú vznik viacslovných kalkov (porov. Martincová, 2005, s. 216), čo však, podľa nášho názoru, vyplýva z povahy každého jazyka. V slovenčine v posledných rokoch sledujeme expanziu nových prvkov najmä z angličtiny, pre ktorú sú typickejšie práve kompozičné slovotvorné postupy. Hoci v slovenčine môžeme v poslednom čase sledovať pomerne výraznú tendenciu k tvoreniu kompozít či kvázikompozít (napríklad *etnohudba, pornostránka, aquapark, internetkafé*), napriek tomu tieto jednoslovné cudzie výrazy prekladáme ešte stále dosť často v podobe atributívnych syntagiem či perifrastických slovných spojení:

- *horúca linka* (z angl. *hotline*)
- *plážový volejbal* (z angl. *beachvolleyball*)
- *telesný strážca* (z angl. *bodyguard*)
- *závislosť na hracích automatoch* (z pôvodne angl. v slovenčine už slovotvorne adaptovaného výrazu *gamblerstvo*)
- *prepichovanie mäkkých častí tela, do ktorých sa nasadzujú drobné kovové šperky* (z angl. *piercing*).

2.2. Formálno-sémantické neologizmy

Druhú skupinu tvoria **formálno-sémantické neologizmy**, pri ktorých popri novosti ich formálnej stránky dochádza i k zmene (čiastočnej alebo úplnej)

[6] K termínu vyrovnávacie tendencie bližšie pozri Martincová, 2003.

významu a tvoria azda najrozsiahlejšiu skupinu (počtom jednotlivých podtried, ako aj počtom samotných nových jednotiek v jazyku).

Do skupiny formálno-sémantických neologizmov patria:

1. **absolútne** alebo **vlastné neologizmy**, teda výrazy, ktoré sú neologizmami vo vlastnom zmysle. V jazyku vznikajú predovšetkým ako pomenovania pre celkom nové denotáty, čo je spojené najmä s celospoločenskými zmenami a objavmi, pokrokom v oblasti vedy a techniky (najmä v oblasti informatiky, ekonómie, bankovníctva, politiky, ekológie, športu, populárnej hudby atď.) alebo slúžia na špecifikáciu významu jednotlivých entít. V dôsledku ich vzniku sa profiluje používanie nových výrazov v jednotlivých komunikačných sférach:

- zdomácnený výraz *konkurz* (súťaž, výberové konanie vo všeobecnosti, napríklad na obsadenie niektorej pracovnej pozície, do zamestnania)
- nový výraz *casting* (súťaž, výberové konanie v oblasti modelingu, showbiznisu)
- nový výraz *tender* (súťaž, výberové konanie v hospodárskej, ekonomickej sfére);

Tento typ neologizmov vzniká buď celkom novým spôsobom, čo sa týka predovšetkým inojazyčných výrazov (porov. aj predchádzajúce príklady), alebo podľa rozličných, v jazyku už fungujúcich procesov, napríklad na báze analogickej slovotvornej motivácie (Dolník, 2003; Furdík, 2004):

- *software / softvér* (programové vybavenie počítača)
- *napaľovačka* (prístroj na zaznamenávanie signálu na CD alebo DVD nosiče) – podľa slovotvorného typu „deverbatívne názvy vecí (prístrojov) s formantom *„-(č)ka“*
- *sendvičovač* (prístroj na zapekanie obložených chlebov – sendvičov), podobne *jogurtovač* (prístroj na výrobu jogurtov);

2. **revitalizované výrazy**, ktoré sa istý čas (niekoľko desaťročí) v jazyku nepoužívali a v súčasnosti sa opätovne používajú vo svojom pôvodnom význame (ale v *novom sociokultúrnom kontexte*). Boli vysunuté na periférium lexikálnej zásoby ako „neohistorizmy“ označujúce prechodne utlmené reálie a po „oživení“ historizovaných reálií prechádzajú z pasívnej lexiky späť do aktívnej:

- *primán* (žiak prímy, t. j. prvého ročníka osemročného gymnázia)
- *župa* (u nás v min. oblasť, územno-správny celok)
- *starosta* (volený najvyšší predstaviteľ obce);

3. **tautonymá (medzijazykové homonymá – homofóny** a / alebo **homoformy** sémanticky disjunktné). Ide o nové formálne internacionalizmy s novým významom a náhodnou identitou formy s istou gramatickou formou slovenského výrazu:

- *body* (v angl. telo, skupina, zbor, v slov. vo význame dámsky alebo detský jednodielny druh spodnej bielizne obliekaný na celý trup oproti starším slovenským už aj interne homonymným výrazom *bod*[1] v plurálovej forme = 1. priesečník dvoch priamok, 2. priestorovo malé miesto, časovo malý úsek, 3. časť, zložka, 4. jednotka hodnotenia výkonu, *bod*[2] = deverbatívum – bodnutie – od slovesa „bodnúť“)
- *email* (novšie prevzaté z angl. vo význame elektronická pošta oproti staršiemu výrazu, prevzatému z fr. vo význame náter, glazúra)
- homoformy typu napr.„*(na) chate* (od *chata* – menšia stavba na prechodný, obyč. rekreačný pobyt) a *(na) chate* [čete] (od *chat* – spôsob / druh komunikácie prostredníctvom internetu)“;

4. **zopakované internacionalizmy**, ktoré vyčleňujeme ako jednu z podtried v rámci opakovanej internacionalizácie (porov. Buzássyová, 1991). Ide o jednotky, ktoré sú voči prvému prevzatiu vo formálne privatívnom alebo ekvipolentnom vzťahu. Sémanticky inovované jednotky na rozdiel od pôvodných internacionalizmov majú zväčša užšie (špecifickejšie) uplatnenie v istej odbornej komunikačnej sfére, kým pôvodné internacionalizmy majú širšiu komunikačnú platnosť a všeobecnejší lexikálny význam. Lexikograficky ide o dve nezávislé jednotky, pri ktorých pod vplyvom zopakovania procesu internacionalizácie došlo ku vzniku dvoch slovotvorne štruktúrovaných lexém:

- pôvodný internacionalizmus *aktivizovať* (uvádzať do zvýšenej činnosti, podnecovať, povzbudzovať)
- zopakovaný internacionalizmus *aktivovať* (novšie napríklad uviesť do chodu mobilný telefón);

5. nové **rovnakokoreňové deriváty**, ktoré sú dotvárané afixami (prefixami alebo sufixami) k už fixovaným domácim alebo cudzím základovým výrazom:

a) pričom dochádza aj k **sémantickej obmene (mutácii)**:

aa) jednorazovo:

- *obsadiť* → *preobsadiť* (vymeniť niekoho v úlohe)
- *biotický* → *probiotický* (podporujúci životné procesy organizmov, pôsobiaci priaznivo na život organizmov)
- *štát* → *odštátniť* (prejsť zo štátneho vlastníctva do vlastníctva pôvodných súkromných majiteľov);

ab) viacnásobne (reťazením horizontálne alebo vertikálne do slovotvorných reťazcov a paradigiem):

- *eurooptimizmus* → *eurooptimista* → *eurooptimistický* → *eurooptimisticky* (sémanticky zostávajú lexikálne jednotky spojené sémou – *„niekto alebo niečo pozitívne naladené vo vzťahu k Európe, európskym záležitostiam, záležitostiam EÚ“* – mení sa ich bazálny význam (OB – hnutie, osoba, ...), a teda aj jeden zo základných obsahových komponentov onomaziologickej štruktúry);

ac) s možnosťou sémantického „vetvenia“ a následne so špecifikovanou kolokabilitou:

- *akcia* → *akciový* (tovar, predaj)
- *akcia* → *akčný* (hrdina, film);

b) pričom dochádza len k **sémantickej modifikácii**, prípadne k modifikácii štylistickej a expresívnej hodnoty pomenovania:

- *aférka* (deminutívum od *aféra*, má často štylistickú funkciu – tu posilnením expresívnosti posúva výraz aféra do hovorovej lexiky, znamená vzrušujúcu, pohoršujúcu alebo nepríjemnú udalosť)
- *makrobiotička* (prechýlené pomenovanie ženskej osoby od *makrobiotik*)
- *mentálny anorektik* (opačný jav ako v predchádzajúcom príklade, utvorilo sa pomenovanie mužskej osoby od primárne ženského pomenovania *mentálna anorektička*, tzv. inverzné feminatíva);

c) **transpozičné deriváty**, ktoré vznikajú ako výsledok slovnodruhovej (slovotvornej) neologizácie, pričom s transpozíciou jednotky do iného (plno-

významového) slovného druhu dochádza k zmene časti formy, čím sa zároveň mení aj jeden zo základných obsahových komponentov (OB) onomaziologickej kategórie v zmysle spredmetnenia vlastnosti, deja, ...[7]:
- *verejnoprávny → verejnoprávnosť*
- *sledovaný → sledovanosť*;

6. **hybridy afixoidného typu**, respektíve **kvázikompozitá**, teda produkty, ktoré sú výsledkom spojenia domáceho a cudzieho prvku. Konkrétne zložky určujúcej, spravidla v podobe skráteného tvaru vzťahového adjektíva a zložky určovanej, teda slovotvorného základu vyjadreného celým slovom. Tento spôsob utvárania nových výrazov sa prejavuje ako veľmi výrazná tendencia v súčasnom jazyku. Veľký nárast hybridných zložení súvisí aj s tendenciou k ekonomizácii jazykového prejavu. Martincová a Savický (1987) hodnotia afixoidný typ hybridných útvarov ako príklad ďalekosiahlej inovácie slovnej zásoby a Avramova (2003) ho hodnotí ako príklad tzv. vyrovnávacích tendencií v jazyku. Ološtiak (Furdík, 2004, s. 169, pozn. 85) upozorňuje na nevyhranenosť postojov ku kvázikompozitám, ktorá sa odráža aj v zaužívanej terminológii (kvázikompozitá, hybridné kompozitá, afixoidy, ...). Z tejto vlastnosti kvázikompozít potom vyplýva aj viacznačnosť a niekedy protirečivosť ich výkladu či ich zaradenia k jednotlivým slovotvorným útvarom.[8]
- *europoslanec* – poslanec európskeho parlamentu
- *infolinka* – informačná linka;

Práve v rámci tejto skupiny nových lexikálnych jednotiek vyčleňujeme novšie veľmi produktívne tzv. **iniciálové abreviačné kompozitá** s prvým komponentom nelexikálnej povahy[9]:
- *i-reklama* – internetová reklama
- *e-obchod* – elektronický obchod
- *m-banking* – mobil banking;

7. nové **kompozitá**, zloženiny z dvoch plnovýznamových slov, a to na báze:

a) priraďovacieho vzťahu dvoch koreňov – vtedy hovoríme o **koordinačných kompozitách**:
- *kladnozáporný* (vyjadrujúci vzťah vzájomnosti, kladný a záporný – napr. filmová postava);

b) nadradeno-podradeného vzťahu – vtedy pôjde o **subordinačné kompozitá**:
- *pravostredový* (týkajúci sa strán politického stredu s pravicovou orientáciou);

c) **juxtapozície** – spojenia, v ktorom sa po prostom zlúčení výrazov zachováva vo vnútri pôvodná morfémová stavba prvého komponentu:
- *činuschopný* (schopný vykonať nejaký čin, vyvinúť nejakú činnosť)
- *exportuschopný* (tovar zodpovedajúci istým kritériám, ktoré ho umožňujú exportovať);

---

[7] K tomu bližšie porov. Dokulil, 1962, s. 43 – 45.

[8] „Napr. J. Furdík vo svojom prehľade pokladá za kvázikompozitné aj lexémy typu *anglofil*, *frankofil*, zatiaľ čo M. Sokolová tie isté slová považuje za kompozitá vzhľadom na to, že dané elementy existujú v koreňových morfémach (*fil-o-zof-i-a*).“

[9] Bližšie porov. Opavská, 2005.

8. nové **lexikalizované spojenia** na pomenovanie určitého špecifického predmetu či javu, jednotlivé významy izolovaných slov v spojení sú už fixované, avšak nové spojenie ako celok vzniklo na pomenovanie nového významu. Existuje pritom špecifická skupina výrazov, ktorá vstupuje do kolokačných vzťahov. Napríklad na označenie rôznych miest sa často používajú výrazy ako *park, centrum, štúdio, salón,* na označenie osôb, respektíve funkcií slúžia výrazy *manažér/ka, asistent/ka* a podobne (porov. Martincová, 2005, s. 223):

- *plastové okno* (okno s plastovým rámom s vákuovo tesným uložením 2 – 3 sklenených tabúľ, znižujúce únik tepla a účinnejšie tlmiace hluk)
- *registrované partnerstvo* (oficiálne uznaný a potvrdený zväzok homosexuálnych partnerov, fungujúci na rovnakom princípe ako manželstvo)
- *interiérové centrum* (miesto, kde poskytujú rôzne služby súvisiace so zariaďovaním interiérov – výroba a predaj nábytku, rôznych doplnkov a podobne);

9. nové lexikálne jednotky s **axiologickými významami**, vznikajúcimi pridaním alebo zmenou hodnotiaceho postoja, v prípadnej kombinácii s posunom sémantiky či štylistickej hodnoty:

- *biele mäso* (nové v spojení *obchod s bielym mäsom* – obchod s prostitúciou)
- *lobbing* (posun od pejoratívnosti k neutrálnosti v dôsledku legalizácie lobistov);

10. **ustálené „nadslovné" jednotky**, ktoré sa predtým ako ustálené (frazeologické, obrazné) neuplatňovali vrátane sémantickej aktualizácie už jestvujúcich frazém (porov. Mlacek, 2001):

- *byť o niečom* (vzťahovať sa na niečo, týkať sa niečoho, napríklad: *Spolužitie je o kompromisoch a vzájomnej tolerancii.*)
- *balíček služieb* (komplet istých služieb, ktoré poskytuje firma zákazníkovi spravidla za zvýhodnenú cenu)
- *zamatová revolúcia* (pokojná, nenásilná zmena politického režimu v novembri 1989)
- *daňové prázdniny* (odpustenie daní právnickej osobe na istý čas).

2.3. Sémantické neologizmy

Poslednú skupinu tvoria **sémantické neologizmy** alebo **neosémantizmy**, teda nové významy už fixovaných výrazov, ktoré vznikli rôznymi postupmi sémantickej derivácie. Základ spočíva v tom, že k zmene významu dochádza napriek tomu, že formálna stránka lexikálnej jednotky zostáva zachovaná.

Do skupiny sémantických neologizmov patria:

1. produkty **polysémizácie** – už existujúce výrazy, ktoré nadobudli nový význam vo vzťahu privatívnej alebo ekvipolentnej sémantickej opozície s motivujúcim významom, čím dochádza ku vzniku alebo k rozšíreniu polysémie, často na báze metaforizácie, či metonymizácie:

- *tunel* (nový význam – podvodná finančná operácia, rozkrádačka)
- *menu* (nový význam – ponuka činností počítačového programu na počítačovej obrazovke)
- *iniciatíva* (nový význam – organizovaná skupina ľudí, ktorá vystupuje v prospech nejakej myšlienky, snaží sa presadiť isté názory, synonymum k výrazom *spolok, združenie*, napríklad *zástupcovia ekologickej iniciatívy*);

Podskupiny tejto triedy neologizmov tvoria neologizmy, ktoré vznikajú v dôsledku:

a) **špecifikácie motivujúceho významu**, ktorá je založená na pridávaní istých špecifikačných sém k lexikálnemu významu danej lexikálnej jednotky:

- *negociácia* (nový význam č. 3: prístupové rokovania o vstupe Slovenska do EÚ, spojené s vyjednávaním o veciach súvisiacich s členstvom v EÚ);

b) alebo **generalizácie motivujúceho významu**, ktorá sa vyznačuje naopak vypúšťaním istých špecifikačných sém z pôvodného lexikálneho významu danej lexikálnej jednotky:

- *kokteil* (1. miešaný nápoj, 2. zmes všeobecne: *hudobný kokteil* – zmes piesní, *morský kokteil* – zmes morských živočíchov, *ovocný kokteil* – kompót z viacerých druhov ovocia)
- *hitovka* (1. hudobný hit, pieseň, 2. módna vec vo všeobecnosti);

2. **kosémické jednotky** – ich nové významy vznikajúce v dôsledku významovej nejednoznačnosti slovotvorných prostriedkov v spojení so zmenou gramatickej (napríklad morfologickej) delimitácie nových významov:

- *práčka* (nové v spojení „abstraktná“ *práčka špinavých peňazí*, publ. prevádzka / miesto, kde sa nelegálne získané peniaze „čistia“ tak, že sa dostávajú do legálneho obehu s cieľom zastrieť ich pôvod)
- *animátor* (nové vo význame počítačový program na animáciu, zvládnutie jednotlivých sekvencií popri prvotnom význame: tvorivý pracovník animovaného filmu zaoberajúci sa animáciou);

3. **(kvázi)homonymné výrazy** ako druhá podtrieda v rámci opakovanej internacionalizácie, ktorých podoba je identická s ich starším internacionálnym prevzatím, avšak novoprevzaté lexie nadobúdajú význam bez evidentnej súvislosti s významom pôvodného internacionalizmu (vzhľadom na netransparentnosť sémantickej aj formálnej – slovotvornej – motivácie cudzieho výrazu):

- *au pair*[2] (cudzinka – opatrovateľka detí alebo starších ľudí v domácnosti za stravu a ubytovanie) popri *au pair*[1] (obch. termín: bezplatná, priama výmena hodnôt)
- *skaut*[2] (vyhľadávač talentov, talentovaných hráčov) popri *skaut*[1] (príslušník mládežníckeho hnutia)
- *legionár*[2] (športovec, dočasne pôsobiaci v zahraničnom klube) popri *legionár*[1] (príslušník légie);

4. nové výrazy, pre ktoré je dôležitá predovšetkým zmena typu alebo sféry komunikácie, a to preto, lebo prešli procesom:

a) **terminologizácie** (výrazy, ktoré prešli z bežnej lexiky do odbornej terminológie, prípadne sú „čakateľmi“ terminologizácie v pozícii profesionalizmov ako hovorových náprotivkov termínov):

- *pomarančová koža* (pomenovanie pre celulitídu)
- *choroba šialených kráv* (Creutzfeldova-Jacobova choroba);

b) **determinologizácie** (nadobudli bežný – zväčša extenzívnejší – význam na báze motivujúceho terminologického významu):

- *time out* (z pôvodného anglického športového termínu oddychový čas, nový neterminologický význam: dočasné prerušenie niečoho, prestávka)
- *aspirín* (z pôvodne konkrétneho lieku v novom význame zovšeobecňujúce pomenovanie farmakologického prípravku znižujúceho teplotu a tíšiaceho bolesť)

- *globula* (lekárske pomenovanie pre liek v tvare guličky rozšírené do bežnej komunikácie, hoci v lekárskej terminológii je tento výraz už výsledkom rerminologizácie, prevzatý z astrologickej terminológie – označenie guľatého tvaru, pravdepodobne zárodkov hviezd);

c) **reterminologizácie** (jestvujúce termíny sa s novým významom včlenili do inej odbornej sústavy termínov, prípadne profesionalizmov):

- *incest* (s novými ekonomickými významami 1. prepletené majetkové vzťahy medzi materským (pôvodným) podnikom a dcérskou, prípadne vnukovskou spoločnosťou, 2. kapitálové, majetkové a iné presuny medzi materským podnikom a dcérskou či vnukovskou spoločnosťou)
- *prefix* (pôvodne lingvistický termín s významom predpona, novšie v bankovníckej terminológii – predčíslie účtu).

3. Záver

Každá klasifikácia je, pravda, veľmi subjektívnou otázkou. Autori zaoberajúci sa problematikou neologizácie a neologizmov si vždy hľadajú a stanovujú vlastné východiská a kritériá členenia týchto lexikálnych jednotiek. Prirodzene, v závislosti od toho, čo sami vnímajú ako vhodné, či z istého pohľadu podstatné. Nám sa ako najvhodnejšie ukázalo poňatie neologizmu ako bilaterálnej jednotky s obsahom a formou, z čoho vyplynulo aj základné rozdelenie nových lexikálnych jednotiek. Pravdaže, ako sme už v úvode uviedli, neologizáciu nevnímame iba ako izolovaný proces, ale ako neoddeliteľnú súčasť celej jazykovej dynamiky (všetkých procesov predstavujúcich dynamické pohyby v každom prirodzenom jazyku). Ako ďalšie východisko ponúknutého modelu sme preto zvolili širšie poňatie neologizácie ako tendencie, ktorá hyperonymicky zastrešuje všetky ostatné. Chápeme ju ako tendenciu, ktorá je v lexike najdominantnejšia a v podstate istým spôsobom nadradená všetkým ostatným. Totiž v konečnom dôsledku, produkty všetkých tendencií vedú k novosti v jazyku. Preto v modeli osobitne vyčleňujeme aj napríklad produkty internacionalizácie, univerbizmy a abreviatúry, tautonymá, (kvázi)homonymá, či výsledky terminologizácie, determinologizácie a reterminologizácie.

Literatúra

AVRAMOVA, Cvetanka: Internacionalizace a autochtonizace u nových příslušenských názvů (nomina pertinentia) v bulharštině a češtine. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference Praha. 16. - 18. června 2003. Zost. Z. Tichá – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 84 – 93.

BAKOŠOVÁ, Jana: Proces neologizácie a neologizmy v systéme slovenčiny. In: RARA AVIS. Zborník z I. Medzinárodnej konferencie študentov a doktorandov Trnava 21. – 22. apríl 2004. Ed. E. Nemcová a kol. Trnava: Katedra slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda 2005, s. 9 – 32.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: K dimenziám internacionalizácie slovnej zásoby. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference Praha. 16. - 18.

června 2003. Zost. Z. Tichá – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003a, s. 5 – 16.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Opakovaná internacionalizácia a problém identifikácie morfologických a lexikálnych jednotiek. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 89 – 104.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: O vzťahu potenciálnych a príležitostných odvodených slov k jazykovej norme. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1979, s. 124 – 127.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Zložené slová z hľadiska internacionalizácie a inovácií. In: Jazykovedný časopis, 2003b, roč. 54, č. 1 – 2, s. 31 – 50.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 264 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj: Spisovná slovenčina a jej používatelia. Bratislava: STIMUL 2000. 215 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HERBERG, Dieter: Neologismen der Neunzigerjahre. In: Neues und Fremdes im deutschen Wortschatz. Aktueller lexikalischer Wandel. Hrsg. G. Stickel. Berlin: Walter de Gruyter 2001, s. 89 – 104.

HOBERG, Rudolf: Sprechen wir bald alle Denglisch oder Germeng? In: Die deutsche Sprache zur Jahrtausendwende. Sprachkultur oder Sprachverfall? Hrsg. K. M. Eichhoff--Cyrus – R. Hoberg. Wiesbaden: Gesellschaft für deutsche Sprache 2000, s. 303 – 316.

KIŠOVÁ, Jana: Neologizácia a neologizmy v súčasnom jazyku. [Diplomová práca]. Bratislava: Filozofická fakulta Univezity Komenského v Bratislave 2006. 151 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisarčíková. Štvrté, doplnené a upravené vydanie. Bratislava: Veda 2003. 988 s.

LIPTÁKOVÁ, Ľudmila: Okazionalizmy v hovorenej slovenčine. Prešov: Náuka 2000. 146 s.

MARTINCOVÁ, Olga – SAVICKÝ, Nikolaj: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. In: Slovo a slovesnost, 1987, roč. 48, s. 124 – 139.

MARTINCOVÁ, Olga: Internacionalizace a vyrovnávací tendence. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference. Praha, 16. – 18. června 2003. Zost. Z. Tichá – A. Rangelova. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2003, s. 17 – 22.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Praha: Academia 1998. 356 s.

MARTINCOVÁ, Olga a kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2. Praha: Academia 2004. 568 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Nová víceslovná pojmenování. In: Martincová, O. a kol.: Neologizmy v dnešní češtině. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2005, s. 212 – 231.

MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha: Univerzita Karlova 1983. 147 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Předponová slovesa s cizími základy. In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference Praha. 31. 10. – 1. 11. 2000. Zost. O. Martincová – J. Světlá. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2000, s. 105 – 113.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001. 170s.

OLOŠTIAK, Martin: Abreviačná a slovotvorná motivácia. In: Slovo o slove. Zborník Katedry komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity. Prešov: Katedra komunikačnej a literárnej výchovy Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity 2005, s. 39 – 50.

OPAVSKÁ, Zdeňka: Komponenty e-, i-, m- v nové slovní zásobě. In: Martincová, O. a kol.: Neologizmy v dnešní češtině. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2005, s. 232 -241.

SCHIPPAN, Thea: Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2002. 308 s.

Slovník cudzích slov. Ed. Ľ. Balážová – J. Bosák. Druhé, doplnené a upravené slovenské vydanie. Bratislava: SPN 2005. 1059 s.

Lichardova dialogizovaná publicistika

Peter Kosmály

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Daniel Gabriel Lichard sa narodil v januári roku 1812 v Slovenskej Ľupči a zomrel 17. novembra 1882 v Skalici. Študoval na maďarskej škole v Rimavskej Sobote, na evanjelickom lýceu v Kežmarku i na evanjelickom lýceu v Bratislave, kde sa zoznámil aj s mladším Ľudovítom Štúrom, s ktorým pracoval v Literárnej jednote. Po skončení štúdia cestoval po Taliansku a neskôr vydal aj Gramatiku taliančiny. Šesť rokov vyučoval na banskoštiavnickom evanjelickom lýceu a medzi jeho žiakov patrili Ondrej Braxatoris-Sládkovič a Alexander--Sándor Petőfi. Bol farárom v Ochotinej a od roku 1844 v Skalici. V 50-tych rokoch spolu s niektorými vtedajšími intelektuálmi a literátmi podnikol neúspešný pokus o založenie Matice slovenskej. V roku 1846 odišiel zo skalickej fary s úmyslom venovať sa literárnej činnosti. Začal vydávať obrázkový kalendár Domová pokladnica (v nej bola v roku 1851 uverejnená okrem iného aj pieseň Janka Matušku Nad Tatrou sa blýska) a po najbližších 35 rokov neprestajne oslovoval svoje publikum už nie z kazateľnice, ale zo stránok svojich novín, kalendárov a publikácií. Lichard svoju kazateľskú prax, a nepochybne aj talent, investoval do masovejšieho prostriedku – do tlače. Vo svojich tlačovinách vždy dôsledne dodržiaval a pestoval spisovnú slovenčinu a snažil sa tak prispieť k úradnej existencii slovenského národa.

Persuazívnym prvkom v Lichardovej publicistike sme sa venovali už v dvoch našich prácach (Kosmály, 2006), kde sme ukázali, že základom nielen rečníckych prejavov, ale aj publicistiky Daniela Licharda je virtuálny dialóg s recipientom. Ukázali sme, že Lichard vo svojich článkoch využíval rečnícke figúry a ďalšie persuazívne metódy, aby tak vytvoril pôsobivý a „živý“ prejav, ktorý čitateľa zaujme a presvedčí. Presviedčacia zložka je kľúčová v celej Lichardovej tvorbe.

Virtuálny dialóg teda chápeme ako taký moment, keď autor koncipuje text s prihliadnutím na čitateľa; keď to textu čitateľa priam „vnáša“. Najmarkantnejšie sa táto vlastnosť ukazuje v Lichardovej dialogizovanej publicistike. Tu sa dialóg realizuje buď forme otázok a odpovedí, alebo priamo ako literárny dialóg postáv.

Ladislav Tondl rozoznáva vo svojej práci *Dialog* priamy a nepriamy dialóg. Medzi priame dialógy zaraďuje „...všechny formy jednání, nichž je předpokládána přímá a bezprostřední aktivita a zpětná odezva všech účastníků dialogu.“ (1997, s. 15). Termín virtuálny dialóg súvisí s nepriamym dialógom. „Nepřímým dialogem je četba knihy, při niž čtenář může reagovat kladně i kriticky na názory autora...“ (tamže). Virtuálny dialóg sa však formuje už pri tvorbe textu. Preto je pre autora dôležitá projekcia čitateľa, ktorého Anton Popovič nazýva aj virtuálnym čitateľom: „Typológiu čitateľa bude však treba obohatiť o komunikačný aspekt. Pôjde tu o projekciu čitateľa z aspektu tvorby. Prejavuje sa to v type tzv. virtuálneho a konkrétneho čitateľa a napätia medzi nimi. Virtuálny čitateľ je potencionálny partner autora literárnej komunikácie projektovaný v texte na výrazovom podklade.“ (Miko – Popovič, 1978, s. 275). Pri literárnej komunikácii však, prirodzene, nejde o jazykovo sformulovaný dialóg, preto je to dialóg založený na asymetrickom modeli. Tak sa to uvádza aj v zborníku *Originál-preklad* v hesle *Autorská anticipácia čitateľa v komunikácii*: „Pri tvorbe literárneho textu vo všeobecnom systéme uplatňuje autor vo vzťahu k čitateľovi všeobecný spoločenský princíp intersubjektivity, zážitku, skúsenosti, poznania, vzdelania. V takomto vzťahu sa naplno presadzuje princíp asymetrie autorskej a čitateľskej informačnej hladiny v prospech autora...“ (Popovič a kol. 1983, s. 48).

Do výskumu Lichardovej dialogizovanej publicistiky sme zahrnuli šesť brožúr (*Kratičký obsah učení křesťanského..., Malý Gazda, Malá Gazdina, Malý účtovník, Naše nové peníze a Rozhovory o Matici slovenskej*). V nich sa dialóg ako persuazívna metóda uplatňuje dvojakým spôsobom: personalizovaným a depersonalizovaným. Personalizovaný persuazívny spôsob sa uskutočňuje v brožúrach *Naše nové peníze* a *Rozhovory o Matici slovenskej*. Depersonalizovaná forma je v ostatných brožúrach (*Kratičký obsah učení křesťanského..., Malý Gazda, Malá Gazdina, Malý účtovník*).

V prípade personalizovanej persuázie sa v literárnom texte uskutočňuje tzv. sprítomnenie. Autor i recipient sa sprítomňujú v literárnych postavách (v prípade autora je to farár, resp. vzdelanec). Autorský subjekt sa takto dostáva do priameho dialógu s čitateľom, a keďže ide o virtuálneho čitateľa sprítomneného v literárnej postave, táto postava bude akýmsi prototypom, nositeľom typických vlastností skutočného čitateľa. Dokladajú to často už samé mená postáv (Našinský, Cudzoň, Sused), ktoré korešpondujú s ich správaním (Našinský – „náš človek“ – už presvedčený a Cudzoň – cudzí – ešte nepresvedčený, Sused – hospodár s typickým nezáujmom o niektoré problémy a s typickou nedôverčivosťou k novým veciam). Lichardova autorská stratégia pritom spočíva v tom, že čitateľ sa s postavou stotožní na základe stotožnenia sa s charakteristickým správa-

ním a reagovaním danej postavy a zabudne tak na autorský zámer. František Miko v tejto súvislosti používa aj termín „čitateľská hra“ (Miko – Popovič, 1978, s. 155). A navyše, čitateľ má prostredníctvom literárnej postavy ponúknuté reálne i potenciálne protiargumenty, ktoré autor-literárna postava postupne vysvetľuje. Ide tu vlastne istým spôsobom o akýsi sokratovský dialóg. V neposlednom rade ponúka táto technika dostatok priestoru nielen na to, aby sa recipient s postavou stotožnil, ale aj na to, aby sa ju snažil prekonať – tzn. to, že recipient vedie dialóg nielen s autorskou literárnou postavou, ale aj s ďalšími literárnymi postavami, ešte viac opodstatňuje literárny text a zapája ho do recipientovho vedomia.

Sprítomnenie autora a čitateľa v literárnych postavách personalizovaného dialógu

V brožúrach *Naše nové peníze* a *Rozhovory o Matici...* sa uplatňuje forma personalizovaného persuazívneho dialógu – sprítomnenie aktérov komunikačného procesu v literárnych postavách. Navyše, pri brožúre *Naše nové peníze* je tento moment zakomponovaný už do samého názvu: „naše“ znamená „niečo spoločné“. Na ilustráciu sprítomnenia autora i recipienta nám poslúži nasledujúca ukážka:

„Far.: Moje slovo jsem vyplnil, sausedku! Tu máte nedávno slibené nejvyší cisařské patenty v důležité otázce: ***jaké budau ty nasse nové peníze*** *a jakým spůsobem je uvedau do života. aby se při tom* ***každé právo****, saukromé i veřejné, zachránilo.*

Saus.: No veru že mám co naděkovat jich milosti. Kdeže bych já byl v městě tuto knižečku vyhledal? máš dost jinných starosti na hlavě, ne tam za knihami chodit.

Far.: Kdo si ale ***dobrau knihu*** *obstará, najde v ní poučení; s důkladným ale poučením o věcech do behu vezdejšího života sáhajících, spadne i mnohá starost z hlavy. Či ne sausedu?*

Saus.: Tak je tak; a veru dost už bylo všelijakých pověstí o té nové minci. Jeden tak hovorí, druhý tak; jeden ukrývá „šupáky“ – druhý se zase tím „špekulantům“ po ***znížené*** *ceně podává, jen aby se jich čím skořeji sprostil, nebo že prý už nebudau mět platnosti.“* (Naše nové peníze, s. 13). Okrem slov „knižečka“ a synekdochického použitia výrazu „nová minca“ (ktorý zastupuje nové peniaze), ktoré smerujú akoby na samotný text, akoby vyvolávali ikonický charakter brožúry, sa v „Susedovi“ sprítomňuje i Lichardom často kritizovaný postoj vtedajších ľudí – tendencia ostať pri starom, tradičnom postupe i myslení: „*Saus. Ale nač to jen bylo, takéto proměny? Či jsme nemohli zůstati i na potom při* ***dosavadních*** *mincech našich, při dvacátniku, desátniku atd?* (Naše nové peníze, s. 13). Podobne prebieha sprítomnenie aktérov komunikácie aj v Rozhovoroch o Matici slovenskej – uvádzame ukážku sprítomnenia recipientov s typickými postojmi:

*Cudzoň: Ba počul som až **priveľa**; že vraj tam tí panslávi diétu či čo mali a že chcú našu krajinu potrhať.*

Cudzoň: No veď Vy, kmotre! pravda naveky pánslavov zastávate; to máte z tých Vašich novín! ešte si oči kaziť a platiť za to! (s. 5)

*Našinský (utiera si rukávom košele pot z čela): Nuž z mesta, Ich Milosť! ešte máme trochu ovsíka tam pod Holicou a zlomila sa mi kosa, nuž som bol pre novú. Ale veru voliako i to železo dražeje; dal som za ňu o 5 groší **viac**, jako inokedy. (s. 3)*

Autor sa sprítomňuje v postave farára a často vyzýva čitateľa, resp. druhú literárnu postavu: „*Far. Dobře, že jste to připomněl, abych vaše pochybnosti hned na počátku rozmluvy podvrátil. Táto proměna peněz našich, sausedu! byla nevyhnutně potřebná z více příčin a já Vám z nich aspoň nejhlavnejší udám. Pozorujte máličko!*“ (Naše nové peníze, s. 13).

V brožúre *Rozhovory o Matici slovenskej* niekedy prechádza až do zhovievavého, prívetivého, ba až otcovského tónu: *Farár (usmievave): No susedko, nemajte mi za zle! ale koľko slov ste včul povedali, toľko máte v tom – poviem to už len tak obyčajne – **toľko máte v tom cigánstva***. (Rozhovory o Matici slovenskej, s.5). *Farár (pretrhne prívetive): Len vo s tým, susedko! čokoľvek máte na srdci.* (Rozhovory o Matici slovenskej, s.7) *Farár: A teraz vám tu ešte dačo poviem, moji drahí!* (Rozhovory o Matici slovenskej, s.9). Nezriedka farár niečo akoby navrhoval, pričom ukazuje výhody svojho návrhu: „*...či to tedy nebude pro Vás i pro každého obchodníka dobře a pohodlně, když z **této** i z druhé strany Tater naleznete ty jisté **peníze**, potom ale i tu jistau míru a váhu.*“ (Naše nové peníze, s. 16).

Či už ide o postavu od začiatku naklonenú autorovmu postoju, alebo len o istý moment v rozhovore („*Saus. Věru raz i mně dával jakýsi špekulant za každý dvacátník kromě 20 kr. v bankovkách ještě šajnový groš a pověděl, že to bude moje **ažio**.*“ (Naše nové peníze, s. 15), afirmatívny postoj autor niekedy ešte zosilní povolaním ďalšej osoby do dialógu:

„*Saus. (K ženě). Stará, či počuješ? Už věru můžeš i ty ten měchúr z popod stajny vyhrabat.*“ (Naše nové peníze, s. 14).

„*Saus. I náš Janko věru spomínal, jako pán rechtor chválili ve škole nové peníze, že se to s nimi bude velmi lehko v otázkach kupeckých **počtovať**.*“ (Naše nové peníze, s. 17).

„*Našinský: Ej veru prosím, Ich Milosť! nechže to ráča i kmotrovi Cudzoňovi tak vyložiť o tých pánslavoch, jako to mne tam vo včeliene vysvetlili.*“ (Rozhovory o Matici slovenskej, s. 5). Táto situačná afirmácia vrcholí v konečnej afirmácii autorovi, v momente, keď zavŕšenia persuázívneho dialógu:

„*Saus. Páčte že! to věru lehko půjde. No, nech už jen co skořeji budau ty nové peníze!*“ (Naše nové peníze, s. 17).

„*Cudzoň: Ej veru dojdem, Ich Milosť! Veď je to všetko voliako **ináčej** jako som si ja myslieval, a **mne padá belmo z očí**. Tie moje deti! tie moje deti! Ej veru len **za zdarné deti** prosil som Pána Boha; **nebudem môjmu národu krivdu***

robiť, aby mä Pán Boh na dietkach mojich nepotrestal, že som vlastnú krev svoju, vlastnú matku svoju zapieral. *– A teraz pokojný odpočinok, Ich Milosť! za dnešné poučenie budem Im vďačný do smrti!"* (Rozhovory o Matici slovenskej, s. 27).

V druhom prípade, pri depersonalizovanom dialógu typu otázka-odpoveď spočíva Lichardova autorská stratégia v názornosti – otázky a odpovede možno ľahko reprodukovať i zapamätať si. Konkrétne prostriedky ukážeme v nasledujúcej analýze.

Výkladový postup v depersonalizovanom dialógu

Vo väčšine brožúr, ktoré sme charakterizovali depersonalizovaným spôsobom dialógu sa uplatňuje gnómickosť ako vlastnosť typická pre výklad (porov. heslo Slohový postup – výkladový s. p. v Encyklopédii jazykovedy na s. 387). Autor navyše vystupuje pod autorským plurálom, ktorý sa v Morfológii slovenského jazyka diferencuje takto: „Pri autorskej prvej osobe pl. rozoznávame také prípady, keď autor prehovoru robí skutočného alebo predpokladaného adresáta prehovoru spoluúčastníkom deja, zážitku, pozorovania, premýšľania (zainteresúva ho do veci a problematiky)... pri takomto používaní tvaru prvej osoby pl. akoby sa autorova reč uskutočňovala v podmienkach dialógu. Autor koncipuje svoj prehovor tak, že prihliada na skutočného alebo predpokladaného adresáta, vmýšľa sa do jeho postavenia a rešpektuje ho" (1966, s. 506). Ide vlastne o akúsi všeobecnú gnómickú osobu, ktorá zmierňuje dikciu výkladu. Napríklad brožúra Malý Gazda sa začína otázkou *„Čože je **hospodárstvo**?"* a odpoveď je takáto: *„Hospodárstvo je obsah rozličných, domácich i poľných prác, ktorými dobývame **plodiny**, ku zdržovaniu života ľudského nevyhnutne potrebné, jako sú menovite: obilie, strova, ovocina, zeleniny, kuchyňské mäso, maslo, mlieko, víno atd. k **pokrmu** a nápoju, – vlna, konope, ľan atd. k odevu našemu. Hospodárstvo je tedy **základ** společnosti ľudskej."* (Malý Gazda, s. 1). Podobne sú otázky a odpovede formulované aj v brožúre Malá Gazdiná, napríklad: *„Jako vyhubíme **blchy**? Jaké prostredky máme proti **plošticám**? Ktorá otrava je pre **muchy** bezpečná? Čím vyhubíme **stonohy**?"* Táto osoba sa však niekedy zmení na druhú osobu singuláru s imperatívnym tvarom, ktorý má operatívno-inštruktívnu funkciu návodu: *„Pre všetky, železné i hlinené kachle výborne slúži toto mazivo: vezmi dobre hliny, na prach potlčenej tehly a prachu z oľulin (domácich odpadov) z každého pol funta; pridaj toľko vody, aby cestu podobné mazivo povstalo, a ním škáry pozatieraj, Tento **chyt** ani dýmu neprepustí, ani v najvätšej pálčivosti neodskáče."* (Malá Gazdiná, s. 3 – 4).

Ďalšou vlastnosťou Lichardovho výkladu v týchto brožúrach je názornosť. Tá sa prejavuje nielen v zvýraznení kľúčových slov, ale aj v ich postupnom definovaní. S touto vlastnosťou je zviazaná aj explikatívnosť – t. zn. uvádzanie príkladov, napr.:

*„2. Jaký **majetok** má hospodár? Každý hospodár má **nemovitý** a **movitý** majetok, jehož rozumné a statočné **množenie** za cieľ hospodárstva považujeme.*

*3. Čo prislúcha k **nemovitému** majetku? K **nemovitému** majetku prislúcha v hospodárstve to, čo z miesta na miesto **preniesť nemôžeme**, tedy:...*

*4. V čom záleží **movitý** majetok hospodársky? **Movitý** majetok záleží v tých veciach, ktoré z miesta na miesto **prepraviť môžeme**, jako sú menovite:...“* (Malý Gazda, s. 1).

*„12. Ktorý je hlavný znak **dobrého** obydlia? Od dobrého obydlia vyhladáva sa nadovšetko, aby bolo **zdravé**.*

*13. Jaké obydlie nazývame **zdravým**? Zdravým nazývame to obydlie, v ktorom ľudské telo všetky prirodzené úkony svoje, jako sú na pr. dýchanie, prirodzené parenie tela, videnie, spánok atď. **bez prekážky** odbývať môže; z obmedzenia týchto prirodzených úkonov nasleduje slabosť a choroba.“* (Malá Gazdiná, s. 2 – 3).

*„98. Z 2ľ prešp. metrice koľko bude **hektolitrov**? 99. Z 12 uhorských holbi koľko máme **litrov**? 113. Gazda predáva cent lekváru po 14 zl. zač bude môcť dať pri novej váhe **1 kilogram**? 114. A na opak: jeden kilogram slaniny predáva sa po 62 kr. začby tedy pripadol vied. **cent**? 115. Holbu istého vína merali po 20 kr. zač budú môcť dať **liter**? 116. Keď uhorská okov vína stála 8 zl. zač bude **hektoliter**? 117. Jedna prešporská metrica pšenice stojí 7 zl. 20 kr. zač bude **hektoliter**?“* (Malý účtovník, s. 32, s. 34 – 35).

Ak porovnáme prvú, začiatočnú otázku v štyroch analyzovaných brožúrach, zistíme, že všetky sa zhodne začínajú výkladom základných pojmov: Malý Gazda – *„Čože je **hospodárstvo**?“*, Malá Gazdiná – *„Jaký **obsah** má domové hospodárstvo?“*, Malý účtovník – *„Jako povstala **miera**?“* a Kratičký obsah učení křesťanského... – *„Čeho žádá sobě každý šlechetný člověk?“* Pri poslednom príklade sa žiada uviesť aj odpoveď, a to nielen odpoveď na položenú otázku, ale aj odpoveď na otázku nasledujúcu: *„1. Čeho žádá sobě každý šlechetný člověk?*

Každý šlechetný člověk žádá sobě časného šťěstí a žádati má věčného blahoslavenství.

2. Kteráže cesta vede nás k opravdovému časnému štěstí a ku věčnému blahoslavenství?

*K opravdovému časnému štěstí a ku věčnému blahoslavenství vede nás **křesťanské náboženství**.* (Kratičký obsah učení křesťanského..., s. 3).

Osobitným spôsobom anticipácie čitateľa je nielen názov diela (*Malý Gazda, malá Gazdiná, Malý účtovník*), ale aj akási dedikácia, vymedzenie potenciálneho príjemcu, ktoré nájdeme vždy na obale danej brožúry (*Malý účtovník* – „K napomoženiu školského vyučovania, a pre domácu poradu v obchode“, *Malá Gazdiná* – „Pozornejším gazdinám našim, a nádejnej školskej mládeži slovenskej ženského pohlavia“, *Kratičký obsah...* – „ K napomožení dítek, v čas obšírnejšího vyučování a přípravy ku slávnosti Konfirmacie“). Potom sa už autor prihovára kon-

krétnej skupine čitateľov, čo môžeme ukázať na brožúre *Kratičký obsah učení křesťanského*. Keďže je venovaná deťom pripravujúcim sa na konfirmáciu, nielenže sa v nej uplatňuje výkladový slohový postup, ale tento má zosilnenú názornosť a elementárnosť (vysvetľovanie elemntárnych pojmov). Autor dokonca napodobňuje detského čitateľa opakovaným opytovaním sa na novú skutočnosť:

„4. Kolik jest hlavních náboženství na světě? Hlavních náboženství na světě jest čtvero, totiž: náboženství křesťanské, židovské, mohamedanské a pohanské aneb modloslužba.

5. Které jest nejdokonalejší z těchto náboženství? Nejdokonalejší z nich jest náboženství křesťanské.

6. Proč jest náboženství křesťanské nejdokonalejší? Náboženství křesťanské jest nejdokonalejší proto: že jest původu Božího a může člověka časně i věčně spasiti podle Ev. ***Jána 3 kap. v. 16****.*

7. Proč jmenuje se toto náboženství ***křesťanským****? Křesťanským jmenuje se toto náboženství proto:že ho* ***Kristus*** *Pán založil podle vůle Boží. – 1 list* ***Jána 4 kap. v. 9.****“* (Kratičký obsah učení křesťanského..., s. 3 – 4).

Na záver ešte spomenieme dva Lichardove osvedčené spôsoby argumentácie. V prvom prípade ide o emocionálnu argumentáciu, o pôsobenie na čitateľove city: „*Čo nám pomáha k* ***vykonaniu*** *pravidla toho? Ke zdarnému vykonaniu základného pravidla hospodárskeho dopomáha nám* ***rozumnosti****, ktorá nespolieha sa na obyčajné výhovorky: „tak robili dedovia i otcovia naši, zostaňme i my pritom“, – ale ktorá okrem* ***vlastnej*** *skúsenosti i* ***cudzú vedomosť*** *ku svojmu prospechu obracia.“* (Malý Gazda, s. 2). Podobne Lichard argumentoval už na začiatku svojej publicistickej práce vo svojom prvom úvodníku: „*Svet terajší s dušou a s telom odrjeka sa toho, pre náš slovenskí lud tak veľmi ňebezpečnjeho porekadla: ´to muoj otec aj dedo tak robili, budem i já tak robiť;´ novosvetskuo hospodárstvo už sa ňelapá staro-babskej púverčivosťi a hlúpeho čareňja ku prospechu svojich vecí; ono sa chiťilo známosti a umeňja, ktoruo zákoni prírodi visvetluje, a tak hospodárovi ukazuje cestu, po ktorej muože s najlepším osohom pokračovať.“* (Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život, s. 1 – 2.).

Druhým spôsobom argumentácie je vecná, logická argumentácia – v tomto prípade vo forme príkladov: *„1. Jako povstala* ***miera****? Tieň ľudského tela, behom jasného dňa rozličnú velikosť majúci, zavdal už starovekým ľuďom príčinu, aby ho prirovnali ku vlastnej postave; veď i do dnešku, najmä pri letných prácach poľných posudzujeme beh času podľa* ***dlhosti*** *tienu (tône) nášho tela.*

2. Čo ***svedčí*** *za tento pôvod miery?Svedectvo za tento* ***pôvod*** *miery leží hlavne v tom, že rozličná jej* ***dlhosť*** *nosila, ba i do dnešku nosí názvy* ***údov*** *ľudského tela, ku príkladu* ***palec*** *(coll),* ***stopa*** *či noha (šúch),* ***laket'*** *(loket, rýf),* ***siaha*** *(láchtor), tedy toľko, čo dospelý človek rovno rozpiatýma rukama* ***dosiahnuť*** *môže.* (Malý účtovník, s. 1).

Našu krátku analýzu zhrnieme takto: Daniel Lichard vo svojich brožúrach používa depersonalizovaný dialóg typu otázka-odpveď ako persuazívnu tech-

niku premietnutú do výkladového slohového postupu s jeho základnými vlastnosťami: gnómickosťou a explikatívnosťou. Navyše pridáva zvýraznenie kľúčových pojmov a v prevažnej miere používa dopĺňacie otázky (porov. heslo Otázka v Encyklopédii jazykovedy, 1993), ktoré sú charakteristické opytovacím elementom, napr.: ako, čo, čím, ktorý, aký, čo znamená atď. V odpovediach sa potom uplatňuje buď gnómický čas a osoba, alebo operatívno-inštruktívny prístup na spôsob návodu.

Na záver môžeme konštatovať, že Daniel Lichard vo svojich šiestich dialogizovaných brožúrach vedie ako autor dialóg s recipientom buď tak, že ho simuluje spôsobom otázok a odpovedí alebo v dialógu literárnych postáv. V oboch prípadoch sa na presviedčanie a motiváciu recipienta využívajú špecifické persuazívne formy a útvary.

Literatúra

Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor, 1993. 513 s.

HORECKÝ, Ján: Obsahová štruktúra argumentačného textu. In: Kultúra slova, 1988, roč. 22, č. 6, s. 203 – 208.

HORECKÝ, Ján: Formová štruktúra argumentačného textu. In: Kultúra slova, 1988, roč. 22, č. 7, s. 225 – 231.

KOSMÁLY, Peter: Prvky kázňovej tvorby v publicistických prejavoch Daniela Licharda. In: Slovenská kazateľská tvorba 19. storočia. Editori: J. Hladký, E. Krasnovská. Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2006. (v tlači)

KOSMÁLY, Peter: Persuazívne a rečnícke prvky v publicistických prejavoch Daniela Licharda. In: Varia. zv. 15. Editor: J. Krško. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2006. (v tlači)

MIKO, František – POPOVIČ, Anton: Tvorba a recepcia. Bratislava: Tatran, 1978. 386 s.

Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966. 896 s.

PAVLOVIČ, Jozef: Problematika virtuálneho dialógu. In: Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis. Séria A – Philologica. Trnava: PF TU 2000, s. 71 – 75.

POPOVIČ, Anton a kol.: Originál-Preklad. Bratislava: Tatran, 1983, 368 s.

TONDL, Ladislav: Dialog. Sémiotické rozměry a rozhraní dialogu. Praha: Filozofia – nakladatelství Filozofického ústavu AV ČR, 1997. 216 s.

Pramene

LICHARD, Daniel: Kratičký obsah učenj křesťanského, podle ewang. wyznání augssb. Skalica, 1867.

LICHARD, Daniel: Malý Gazda. Počiatky hospodárskych wedomostí, w otázkach a odpoweďach wzswetlené. Skalica, 1867.

LICHARD, Daniel: Malá Gazdina. Počiatky hospodárstwa domowého, w otázkach a odpoweďách wyswetlené. Skalica, 1877.

LICHARD, Daniel: Malý účtowník. Skalica, 1874.

LICHARD, Daniel: Nasse nowé penjze. Viedeň, 1858.
LICHARD, Daniel: Rozhovory o Matici slovenskej. B. Bystrica, 1865.
LICHARD, Daniel: Slovo k úvodu. Noviny pre hospodárstvo, remeslo a domáci život. roč. 1, č. 1, 1848, s. 1 – 2.

Komunikatívnosť v jazykovom vyučovaní

(Príspevok odznel na XV. kolokviu mladých jazykovedcov 7. – 9. 12. 2005 v Tajove)

Jana Kováčová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

„ Tak ako „medzery“ v pravopise zostanú v človeku takmer po celý život, aj nedostatky v jazykovom prejave sú len ťažko odstrániteľné a tento problém rastie s vekom“

(cit. podľa M. Marčekovej, 2002/2003, s. 121)

Komunikačné vyučovanie je svojím pôvodom termín z oblasti didaktiky vyučovania cudzích jazykov, v ktorom sa začal objavovať od počiatku sedemdesiatych rokov.

Komunikačné vyučovanie materinského jazyka vychádza z tzv. pragmalingvistiky, ktorá nechápe jazyk ako systém rečových tvarov, ale ako súčasť správania. Ľudia pri hovorení konajú /niečo tvrdia, prikazujú, získavajú informácie a pod./.Prvoradým znakom komunikačného vyučovania je dialogická forma hovoreného prejavu vyznačujúca sa jednoduchou vetou a nezložitou súvetnou stavbou oznámenia.

Pragmatickým cieľom komunikačného vyučovania je podľa Ľudmily Liptákovej a Jany Kesselovej (1994, s. 4) praktická príprava žiakov na každodenné dorozumievanie sa s ľuďmi v rozličných komunikačných situáciách prostredníctvom jazykových – spisovných a funkčne využitých nespisovných – i mimojazykových prostriedkov. Je to vlastne snaha o adekvátne rečovo jazykové zvládnutie každej komunikačnej situácie.

Jozef Mistrík (1984) považuje za komunikačné také vyučovanie materinského jazyka, ktoré rozvíja schopnosť dieťaťa pohotovo používať lingválne i paralingválne výrazové prostriedky v dialogických komunikátoch i v monologických útvaroch v závislosti od všetkých vektorov komunikácie. Komuni-

kačnú prípravu žiakov chápeme teda ako komplexný proces pozostávajúci podľa J. Kesselovej (1997/98, s. 223):

– z nácviku zvukovej realizácie prejavu,
– z rozširovania aktívnej lexiky a poznávania pravidiel gramatickej a sémantickej,
– spájateľnosti slov – z uplatňovania gramatických noriem,
– z tvorby výpovedí s konkrétnym komunikačným zámerom,
– z nácviku komunikačných princípov a súhry jazykových a mimojazykových prostriedkov.

Prvoradým cieľom a základnou úlohou komunikačného vyučovania slovenského jazyka je rozvíjať komunikačné zručnosti žiakov. Zručnosť chápeme ako schopnosť vykonávať prácu alebo činnosť rýchlo a dobre, obratne a šikovne.

Ústredným princípom vyučovania slovenského jazyka je dnes hľadisko jazykovej komunikácie a s ňou spojené hľadisko kultúrnosti rečového prejavu. Preto sa musí vyučovanie materinského jazyka orientovať na komunikatívnu činnosť žiaka v kolektíve.

Vo vyučovaní slovenčiny sa zdôrazňujú prirodzené komunikatívne situácie, ktoré žiaka motivujú na vyššie výkony rečového prejavu. Ide o to, aby učiteľ vedel žiakov aktivizovať do jazykového prejavu najmä tým, že im navodí prirodzené, ich životnej skúsenosti blízke situácie, aby žiaci mohli prirodzene, bez akýchkoľvek zábran, vlastnou vôľou vyjadriť svoje myšlienky kultúrne.

Oblasť kultúry vyjadrovania zasahuje všetky jazykové roviny, ktoré sú v obsahu vyučovania vrátane lexikálnej. Výstižné vyjadrovanie sa spisovným jazykom predpokladá:

– mať dostatočnú slovnú zásobu,
– poznať význam slov a slovných spojení,
– chápať príznakové slová,
– vedieť rozlíšiť spisovné slová od nespisovných slov,
– dokázať vhodne použiť ustálené slovné spojenia /frazeologické jednotky/.

Slovnú zásobu jazyka skúma lexikológia, náuka o slove. Lexikálna rovina je systémovo organizovaný súbor pomenúvacích jednotiek jazyka. Centrálnou lexikologickou disciplínou je náuka o tvorení slov – derivatológia, náuka o viacslovných lexikálnych jednotkách – frazeológia, náuka o odborných termínoch – terminológia a náuka o vedeckom zostavovaní slovníkov – lexikografia.

Na II. stupni základnej školy sa venuje v oblasti lexikológie pozornosť najmä významu slov, členeniu slovnej zásoby, tvoreniu slov, práce so slovníkom. Počas výchovno-vzdelávacieho procesu zohrávajú dôležitú úlohu didaktické metódy. Už za čias J. A. Komenského zohrávali vo výchovno-vzdelávacom procese dôležitú úlohu. J. A. Komenský metódu charakterizuje ako druh a spôsob činnosti učiteľa a žiaka. V našej školskej praxi je doposiaľ menej známou imitácia diskusnej metódy – **brainstormingova** metóda – burza nápadov.

Charakteristika brainstormingu (zhlukovania, slovného poľa, pojmového mapovania):

Ak sa chceme zrozumiteľne vyjadriť na nejakú tému, je dôležité, aby sme sa nad ňou najskôr zamysleli, čo o nej vieme, a aby sme svoje myšlienky dokázali postupne zhromaždiť a usporiadať. Veľmi účinným spojením myslenia a písania je **brainstarming**. Túto metódu poznáme tiež pod názvom **slovné pole, pojmové mapovanie, zhlukovanie**. Brainstorming sa môže vyučovať vo všetkých fázach rámca pre učenie a vyučovanie, rôznou formou (individuálne, vo dvojiciach, v skupinách, kolektívne).

Metóta brainstorming sa v skupinách uskutočňuje rýchle a umožňuje, aby sa v nej angažovali všetci žiaci. Pri individuálnej forme si až po dokončení vytvorenia zhlukov môžu žiaci navzájom odovzdať poznatky. Povzbudzuje žiakov rozmýšľať voľne a otvorene o určitej téme. Umožňuje im, aby si uvedomovali, čo o danej téme vedia, čo k nej cítia. Zapája žiakov do spoločného spracovávania informácií a myšlienok a uľahčuje učenie spoluprácou. Poslúži nám aj ako vodidlo pri písaní, pretože pomôže usporiadať si myšlienky pred písaním a je tiež jedným zo spôsobov prezentácie názorov a presvedčenia. Pri skupinovom brainstormingu sa hromadia nápady celej skupiny, čo pomáha žiakom zistiť, aké asociácie – vzťahy odvodili iní. Keď sa brainstorming uskutočňuje individuálne, téma by mohla byť žiakom dostatočne známa, pretože na rozdiel od skupinového brainstormingu, nemôžu si žiaci navzájom hneď odovzdať svoje poznatky. Je dôležité preto nechať žiakov vo dvojiciach alebo v skupine porovnať svoje zhluky a diskutovať o nich. Tým umožníme lepšie usporiadať si svoje myšlienky, doplniť ich o dobré nápady alebo pomôcť pri práci iným.

Brainstorming pozostáva z troch základných krokov:

1. EVOKÁCIA

Žiaci si aktívne vybavujú vedomosti, ktoré o téme majú. Dôležité je u nich vyvolať záujem, vyprovokovať ich, aby rozmýšľali, čiže zhromažďujú sa doterajšie vedomosti o téme a vzbudzuje sa zvedavosť žiakov.

2. UVEDOMENIE SI VÝZNAMU

Tu sa žiaci dostávajú do kontaktu s novými myšlienkami, informáciami. Formami kontaktu môže byť čítanie textu, sledovanie textu, počúvanie prednášky a pod.

3. REFLEXIA:

Žiaci si upevňujú nové vedomosti a aktívne menia informácie. Tu vznikajú trvalé vedomosti. Medzi žiakmi dochádza v tejto fáze k výmene myšlienok, čím sa rozširuje ich slovná zásoba, prezentujú a prijímajú rôzne názory. Diskutujú, pričom sa učia rešpektovať rôznorodosť názorov, formulovať vlastné otázky a informácie.

Na ilustráciu uvádzame konkrétnu vyučovaciu hodinu v rámci ktorej bude použitá metóda brainstormingu.

Trieda: 5
Dátum: 21.11.2005
Zložka: Slovenský jazyk
Tematický celok: Náuka o slove
Jazyková téma: Slová s opačným významom – ANTONYMÁ
Cieľ: Naučiť sa k danému slovu priradiť slovo s opačným významom. Využiť metódu brainstormingu ako jednu z možností aktivizácie myslenia žiakov.
Typ hodiny: kombinovaný
Pomôcky: učebnice, zošity, farebné kriedy, obrazový materiál, magnetická tabuľa...
Metódy a formy práce: motivačné rozprávanie, brainstormingova metóda, problémová úloha, skupinové vyučovanie.

ŠTRUKTÚRA VYUČOVACEJ HODINY:.

Úvodná časť hodiny: Oboznámenie žiakov s cieľom vyučovacej hodiny.
Frontálne opakovanie učiva o rovnozvučných slovách a slovách s podobným významom.
U: Čo sú homonymá:
Ž: Slová, ktoré rovnako znejú, ale pritom pomenúvajú rozdielne javy.
U: Čím sa líšia homonymá od viacvýznamových slov?
Ž: Tým, že vznikli ako samostatné pomenovania a náhodne sú rovnako zhodné.
U: Uveďte konkrétne príklady!
Napr. zámok (historická budova)
zámok (hlavný mechanizmus na uzamykanie)
U: Ktoré slová majú podobný význam? Roztrieďte ich:
mušľa, lastúra, vloha, talent, mrak, oblak, koľaj, trať, breh, svah, svedomie, chmára...
– slová sú napísané na výkresoch
– učiteľ ich pripne na magnetickú tabuľu
– žiaci správne priradia
U: Utvorte vety, v ktorých použijete homonymá:
pár (dvojica) – pár (malé množstvo)
vlna (na mori) – vlna (ovčia)
box (pästiarstvo) – box (miesto v reštaurácii)
družba (svadobčan) – družba (priateľstvo)

HLAVNÁ ČASŤ HODINY:

Motivácia:
Brainstormingova metóda:

Po vyriešení zadanej hláskovej prešmyčky (ÁMYNOTNA) sa žiaci dozvedia názov témy, čiže kľúčového slova (antonymá), ktoré učiteľ potom napíše na dobre viditeľné miesto v triede – na tabuľu.

Nasleduje využitie párového brainstormingu:

Pri metóde brainstormingu platia určité pravidlá (postupy):

Učiteľ vyzve žiakov (ktorí sedia vo dvojiciach), aby si vzali hárok čistého papiera. Do jeho stredu napíšu žiaci kľúčové slovo – PRÍRODA, zvyšok papiera nechajú prázdny. Slovo zakrúžkujú.

Napíšu všetky asociácie, ktoré ich napadnú. Nehodnotia, nerobia nijaký výber. Každé zakrúžkujú a tie, ktoré spolu nejako súvisia, pospájajú čiarami. Asi 5 – 6 min. pokračujú v zapisovaní asociácií, nápadov, myšlienok, ktoré im prídu na um na základe kľúčového slova. Nikto ich zápisy nebude hodnotiť, píšu slová tak, ako si myslia. Ide o to, aby nápady voľne, nerušene plynuli.

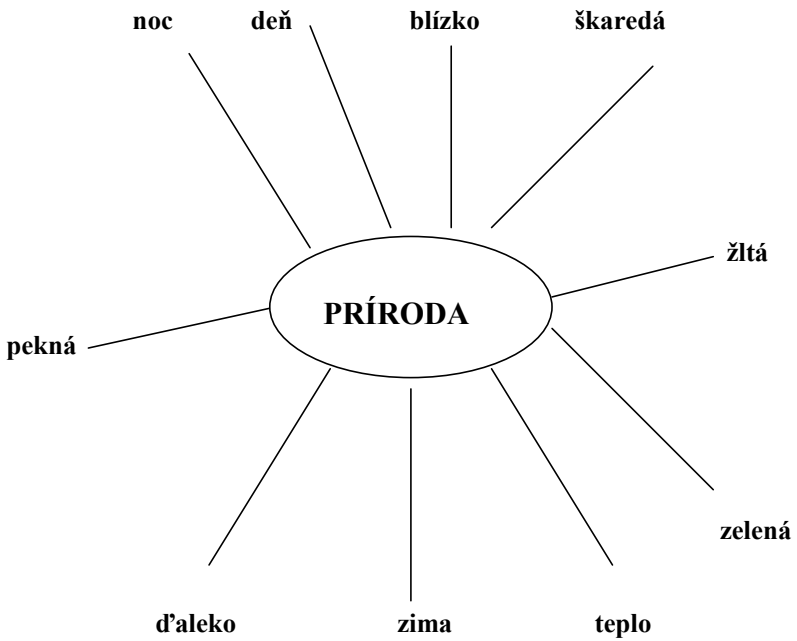

Keď ich momentálne nič nenapadne, mimovoľne si „čarbú“ po okraji papiera (tým sa udržiava myslenie) a počkajú, kým sa neobjavia nové nápady. Žiada sa od žiakov čo najviac „nápadov“ pričom kritika, posmešky, hodnotenie, irónia sa nepripúšťa.

Vyhodnotenie brainstormingu:

Najprv sa urobí spoločné overovanie, triedenie, porovnávanie zápisov na papieroch.

Expozícia

Učiteľ vyzve žiakov, aby si vo svojich zhlukoch podčiarkli alebo označili značkou „V“ prípadne farebne zvýraznili to, čo majú správne. Nesprávne sa preškrtne, zotrie, alebo opraví. To, na čo si žiaci nespomenuli, nevedeli a teraz sa napr. dozvedeli, doplnia do zhlukov.

Brainstorming učiteľ zhodnotí pozitívne, slovným hodnotením. Ocení pochvalou všetkých, ktorí pracovali aktívne. Povzbudí tých, ktorým sa menej darilo.

Po postupnom dokázaní slov s opačným významom nasleduje zápis na tabuľu a do zošitov.

Slová, ktoré majú opačný význam, nazývajú sa antonymá. Učiteľ napíše na tabuľu slovo a žiaci doplnia slovo s opačným významom:

svetlo – žiak doplní – tma
úprimnosť – neúprimnosť
horný – dolný
sedieť – stáť
ďaleko – blízko

Fixácia:

Učiteľ pripne na magnetickú tabuľu na výkrese napísaný vtip:

UČITEĽ VYVOLÁVA NADŠENIE, KEĎ NEVYVOLÁVA ŽIAKOV.

Predchádzajúci vtip má slová s opačným významom. Ktoré sú to? Čím sa odlišujú? Reakcie žiakov.

Nájdite a napíšte slová s opačným významom k slovám:

pravda, severný, východ, hore, ráno, smiech, slušný, svetlo, teplo, priateľ, začínať, vpredu

Žiaci sú rozdelení do troch skupín. Žiaci medzi sebou komunikujú. Po skončení zástupca každej skupiny povie slová s opačným významom.

Doplňte antonymá a potom na jednotlivé slová utvorte príbeh:

široký –
pekný –
veselý –
tmavý –
múdry –
dobrý –
teplý –
silný –
riedky –
príjemný –

Problémová úloha:

Žiaci sa rozdelia do štyroch skupín.

U: Porozmýšľajte, či máte na jednu a tú istú vec rovnaký, alebo opačný názor so spolužiakmi:
1. skupina – film
2. skupina – móda
3. skupina – kamarátstvo
4. skupina – časopis

Prezentácia názorov. Pochvala zo strany učiteľa.

Zhrnutie učiva:

Ako nazývame slová s opačným významom?

Jeden z dvojice žiakov povie slovo a druhý priradí slovo s opačným významom napr. deň – noc, teplo – zima...

Učiteľ povie niekoľko ľudových múdrostí. Žiaci hľadajú antonymá:
Veľká chystačka a malá hostina.
Z malej iskry, veľký oheň býva.
Kým múdry mudroval, sprostý to vykonal.

ZÁVEREČNÁ ČASŤ:

Zadanie domácej úlohy:

antonymá

mladý –
zima –
usilovnosť –
smiešny –

synonymá

rušno –
priviesť –
sviatočný –
jednoducho -

Literatúra

BETÁKOVÁ, Valéria – TARCALOVÁ, Želmíra: Didaktika materinského jazyka, Bratislava: SPN 1980.

KONČAL, D.: Motivácia v predmete slovenský jazyk a literatúra. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1998/1999, č. 1 – 2, s. 42 – 49.

KRAJČOVIČOVÁ, Jarmila – CALTÍKOVÁ Milada: Slovenský jazyk. 5 ročník. Bratislava: Orbis Pictus 2002.

LÁSZLÓ, Karol: Všeobecná didaktika. Banská Bystrica: UNIS 2001.
MARČEKOVÁ, Miroslava: Komunikačné útvary v základných školách a stredných školách. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 2002/2003, č. 3 – 4, s. 121 – 125.
MISTRÍK, Jozef: Moderná slovenčina. Bratislava: SPN 1984.
OHRABLOVÁ, D.: Komunikačné zručnosti v slovenskom jazyku. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1997/1998. č. 7 – 8, s. 233 – 235.
PÁLENČÁROVÁ, Jana: K základným pojmom komunikačného vyučovania. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole. 200/2001, č. 9 – 10, s. 283 – 289.
PÁLENČÁROVÁ, Jana – KESSEOVÁ, Jana – KUPCOVÁ, Jana: Učíme slovenčinu komunikačne a zážitkovo. Bratislava: SPN 2004. 222 s.
PÉTERYOVÁ, Oľga a kol.: Zbierka úloh zo slovenského jazyka. Bratislava: Didaktis s.r.o. 1992.
PÉTERYOVÁ, Oľga a kol.: Zbierka úloh zo slovenského jazyka. Bratislava: Didaktis s.r.o. 2000.
SOMOROVÁ, R.: Vzdelávací štandard s exemplifikačnými úlohami zo SJ pre 5. – 9. roč. ZŠ. Bratislava, MŠSR 2002.
ŠKVARENINOVÁ, Oľga: Rečová komunikácia. 1. vydanie. Bratislava: SPN 1994.
VAVREKOVÁ, Ž. a kol.: Učebné osnovy pre 5. -9. ročník ZŠ. Bratislava: MŠSR 1997.
ŽIGOVÁ, Ľudmila: Komunikácia v slovenčine. Textová príručka a cvičebnica. Bratislava, UK 2004.

Včerajšok a dnešok sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína v pohľade bádateľa-autochtóna
(Ján Šárga a výskum sotáckych nárečí)

Viera Kováčová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

„S jazykového stanoviska hovoriť teraz o Sotákoch v Zemplínskej, to je bez cieľa,“ uvádza v roku 1906 Samo Cambel v diele *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov* (1906, s. 122). Jeho negatívne stanovisko k vyčleneniu sotáckej nárečovej oblasti v priestore severovýchodného Zemplínu bolo podmienené nepostrehnutím špecifických jazykových znakov tohto nárečia a v neskoršom období – v nadväznosti na riešenie otázky pôvodu východoslovenských nárečí či v rámci zhodnotenia dialektologických aktivít S. Cambla – sa stalo zdrojom kritickej analýzy viacerých bádateľov (Liška, 1944, s. 21 – 23; Lipták, 1973; Uhlár, 1987, s. 234 – 235). Camblove chybné závery sa v odborných prácach zdôvodňovali zložitosťou problematiky sotáckych dialektov, vyznačujúcich sa okrajovou polohou na slovenskom jazykovom území a zacho-

vávajúcich vo svojom jazykovom systéme viaceré archaické javy, nedostatkom času potrebného na ich intenzívny prieskum v rámci náročného a široko koncipovaného terénneho výskumu dialektov východného Slovenska, a v danom čase aj absenciou technických prostriedkov na záznam nárečových prejavov, umožňujúcich vyhnúť sa nesprávnym zápisom nárečových textov. Napriek vysokej hodnote Camblovho diela pre slovenskú dialektológiu a slavistiku jeho náhľad na problematiku sotáckych nárečí nepredstavoval posun smerom k ich hlbšiemu a detailnejšiemu poznaniu a dané dialekty tak naďalej zostávali jedným z neuralgických bodov slovenskej dialektológie. V súvislosti s potrebou ich koncentrovaného výskumu možno spomenúť názor V. Uhlára (1987, s. 234), ktorý vo vzťahu k zachovávaným špecifickým znakom nárečia (napr. konsonantická mäkkostná korelácia, výslovnosť *y* a zúžených vokálov) pri ich výskume uprednostňoval bádateľa-autochtóna. Priorizácia výskumníka pochádzajúceho z príslušnej nárečovej oblasti mala a má svoje nesporné výhody – cez pozitívny vzťah k rodnému nárečiu (socioafektívna doména osobnosti) a jeho aktívne ovládanie vrátane schopnosti auditívnej identifikácie príslušných fónických prvkov v nárečových prejavoch obyvateľov je vytvorené vhodné podložie, pochopiteľne, v reláciách adekvátnych teoreticko-metodologickým východísk, na výskum nárečového celku a následnú analýzu údajov.[1]

S prvým autochtónnym bádateľom v areáli sotáckych nárečí sa stretávame v druhej polovici 30. rokov 20. storočia. V tejto súvislosti treba pripomenúť, že 30. roky znamenajú kvalitatívne novú etapu vo výskume sotáckych dialektov: záujem o tieto dialekty vzrástol pri polemike o pôvode východnej slovenčiny, pretože ich okrajová poloha na slovensko-ukrajinskom pomedzí a zachovanie viacerých archaických javov vytvárali vhodné argumentačné východisko pri dokazovaní slovenského pôvodu východoslovenských dialektov. Z tejto pozície pristúpil k sotáckym nárečiam predovšetkým J. Liška. Zároveň v druhej polovici 30. rokov začal s realizáciou systematického výskumu sotáckej nárečovej oblasti J. Šárga, a o sprostredkovaný prieskum dialektu severovýchodného Zemplína prejavil záujem ďalší z účastníkov diskusie o genéze východoslovenských nárečí, zástanca teórie o poľskom pôvode východnej slovenčiny – poľský dialektológ Z. Stieber (1935).[2]

Perspektívu kontinuitného a programového výskumu sotáckych dialektov severovýchodného Zemplína v druhej polovici tridsiatych rokov 20. storočia prinášali predovšetkým dialektologické aktivity Jána Šárgu (1918 – 1940), rodáka zo sotáckej obce Veľopolie – študent FF UK v Bratislave v tom čase predstavoval priekopníka v odstraňovaní jestvujúcich medzier vo vedomostiach

[1] Prácu bádateľa-autochtóna uľahčuje poznanie problematiky v súvislostiach „na tvári miesta“, dobrá orientácia v domácom teréne a interpersonálnych vzťahoch pri získavaní informátorov či existujúca možnosť verifikácie a doplnenia potrebných údajov v rámci terénneho výskumu.

[2] Bližšie o Stieberovej charakteristike hláskoslovia nárečia sotáckej obce Jabloň pozri Liška (1944), Kováčová (2003).

najmä o fonologickej a morfologickej jazykovej stavbe sotáckych dialektov. Parciálne výsledky ním uskutočnených terénnych výskumov boli publikované v rozsiahlom príspevku *Zprávy o štúdiu „sotáckeho" nárečia* v časopise Carpatica (1940).[3] Napriek predčasnej smrti, a teda i neukončenosti plánovaného výskumného programu, jeho dielo tvorí dodnes základ znalostí o sotáckej nárečovej oblasti.

Krokom vpred v poznaní sotáckych dialektov bolo najmä Šárgovo zistenie, že areál sotáckych nárečí tvorí síce jednotný, ale vnútorne členený celok. Na základe získaného materiálu, opierajúc sa o jazykové znaky a ich geografické rozšírenie, rozčlenil sotácke nárečové územie na dve skupiny, a to na skupinu juhovýchodnú a skupinu severnú – severozápadnú, resp. opierajúc sa o prírodné dominanty vyčlenených skupín (pohorie Vihorlat, rieka Laborec) pracoval i s označeniami podvihorlatská (juhovýchodná) a polaborecká skupina (severná, severozápadná). Sám sa venoval predovšetkým výskumu polaboreckej skupiny, príp. i udavskej časti podvihorlatskej skupiny[4], nechávajúc si cirošskú časť podvihorlatskej skupiny na neskoršie prebádanie a spracovanie. Predčasná smrť mu však jeho plány, smerujúce k súvislému terénnemu zmapovaniu polaboreckej i podvihorlatskej skupiny, zmarila.

Vo vzťahu k vnútornej diferenciácii sotáckej nárečovej oblasti boli J. Šárgom vyčlenené tri základné znaky[5], vydeľujúce podvihorlatský a polaborecký nárečový podtyp:

- uskutočnenie, resp. neuskutočnenie zmeny *l* > *ŭ* v l-ovom príčastí mužského rodu[6]

---

[3] Práca je z kompozičného hľadiska rozdelená do troch častí – v prvej a tretej časti autor prezentuje výsledky dialektologických výskumov za rok 1937 (lokality Rovné, Vyšný Hrušov, Koškovce, Hankovce) a 1938 (Zbudské Dlhé, Hrabovec nad Laborcom, Papín), jadro práce je zamerané na charakteristiku sotáckej morfológie (vybrané javy z deklinačného systému substantív a adjektív, okrajovo verbá).

[4] Hranicu medzi dvoma skupinami sotáckych dialektov vytvára rieka Udava, a to tak, že obce nachádzajúce sa v jej povodí (Adidovce, Vyšný Hrušov, Rovné, Udavské) patria na základe charakteristických nárečových znakov do podvihorlatskej skupiny. Výnimku z uvedenej charakteristiky vodopisných pomerov predstavuje obec Papín, ktorá síce leží v údolí Udavy, ale od ostatných sotáckych obcí v povodí tejto rieky je izolovaná prostredníctvom obce Zubné s ukrajinským dialektom, a súčasne je zemepisne situovaná v severnej časti sotáckeho nárečového areálu, preto sa zaraďuje – vychádzajúc primárne z jazykových znakov príznačných pre dialekt obce – medzi obce polaboreckej skupiny sotáckych dialektov.

[5] Okrem troch vyčlenených východiskových znakov J. Šárga (1940, s. 211 – 213) poukázal i na prípadné ďalšie javy odlišujúce podvihorlatskú a polaboreckú skupinu (napr. adjektívne a pronominálne prípony *-i* // *-e* uplatňujúce sa v nom. sg. stredného rodu a v nom. pl. všetkých rodov po velárach a laryngále: podvih. *veľiki orly, šytki* // polab. *take češke toto, šytke).*

[6] Zmena *l* > *ŭ* má v podvihorlatskom podtype širšie zastúpenie: *ŭ* nachádzame nielen v tvaroch 3. os. part. prét. akt. mask., ale i v pozícii pôvodného slabičného l.

- pádová prípona *-oma*[7]*// -ami* v inštr. pl. substantív všetkých rodov
- širšia // obmedzená distribúcia *y* v hláskoslovných i morfologických pozíciách[8]

Vo svetle ďalších výskumov uskutočnených v tejto oblasti koncom 20. a na začiatku 21. storočia (Kováčová, 2005) možno konštatovať, že inventár diferenciačných znakov podvihorlatskej a polaboreckej skupiny je širší:

- prípona *-oma // -ami* v inštr. pl. všetkých rodov (podvih. *murňikoma //* polab. *murňikami*)
- uskutočnenie // neuskutočnenie
- zmeny *l* > *ŭ* v tvaroch 3. os. part. prét. akt. mask. a v pozícii pôv. slabičného *l* (podvih. *cahaŭ, voŭna //* polab. *cahal, volna*)
- širšia // obmedzená distribúcia vokálu *y* (podvih. *žyvot //* polab. *život)*
- sloveso *byc // buc* a jeho tvary (podvih. *byŭ, byla, bylo, byľi //* polab. *bul, bula, bulo, buľi*)
- prípona *-oŭ // -ox* v gen. a lok. pl. všetkých rodov (podvih. *kolo jablukoŭ //* polab. *kolo jablukox;* podvih. *o gdovicoŭ //* polab. *o gdovicox*)
- prípony *-i // -e* v nom. sg. stredného rodu (podvih. *veśeľi //* polab. *veśeľe)*
- prípona *-i // -e* v nom. sg. stredného rodu a nom. pl. všetkých rodov v rámci skupiny adjektiválií s tvarotvorným základom zakončeným na *k, g, h, x* (podvih. *slatki jabluko, jabluka //* polab. *slatke jabluko, jabluka)*

Z vyčleneného súboru znakov však svojou relevantnosťou pre identifikáciu podtypu vyniká práve množina znakov, na ktoré ako prvý poukázal J. Šárga, doplnená – v súvislosti so širšou distribúciou *y* a zmenou *l* > *ŭ* v l-ovom príčastí mužského rodu v podvihorlatskom podtype – o tvary slovesa *byť*: podvih. *byc (byŭ, byla, bylo, byľi) //* polab. *buc (bul, bula, bulo, buľi)*. Tieto znaky[9] môžeme

---

[7] J. Šárga zaznamenával v pádovej prípone charakteristickej pre podvihorlatský sotácky podtyp výslovnosť zúženého vokálu *ą (-oma: nohomą, prutkomą, vidlomą*).

[8] J. Šárga pre podvihorlatský podtyp uvádza: *„dôsledné zachovávanie tvrdej výslovnosti -y po tvrdých spoluhláskach d, l, n, t, obojetných, po š, ž a dakedy po c...“*, pri polaboreckom podtype konštatuje: *„ V nom. sg. mask. adjektív i po tvrdých spoluhláskach miesto juhovýchodného -y je pravidelné -i* (...) *i vnútri niektorých slov...“* (Šárga, 1940, s. 205).

[9]

- pádová prípona *-oma // -ami* v inštr. pl. všetkých rodov (podvih. *za čorňičkoma //* polab. *za čorničkami*
- širšia // obmedzená distribúcia *y* v hláskoslovných i morfologických pozíciách (podvih. *ryxtovac, kolo kravy //* polab. *rixtovac, kolo kravi*)
- slovesné tvary *byc, byŭ, byla, bylo, byľi* (podvih.) // *buc, bul, bula, bulo, buľi* (polab.)
- uskutočnenie zmeny *l* > *ŭ* v tvaroch 3. os. part. prét. akt. mask. a v pozícii pôvodného slabičného *l* // neuskutočnenie zmeny *l* > *ŭ* (podvih. *cahaŭ, žoŭtok //* polab. c*ahal, žoltok*)

považovať za primárne diferenciačné znaky; ďalšie znaky možno označiť len za sekundárne diferenciačné.[10]

Z hľadiska teórie jazykových kontaktov, aplikovanej v súčasnosti pri výskume nárečových celkov na jazykovom pomedzí (bližšie Duddášová-Krišššáková, 1993a,b) je potrebné upozorniť na skutočnosť, že pri primárnych diferenciačných znakoch, charakteristických pre podvihorlatskú skupinu, ide jednak o javy archaické a jednak o ukrajinsko-slovenské interferenčné javy, čo dosvedčuje priestorové limitovanie väčšieho množstva špecifických (archaických i interferenčných javov) v podvihorlatskej (juhovýchodnej) skupine sotáckeho nárečového areálu.

So zreteľom na predmet svojho dialektologického záujmu J. Šárga reagoval i na otázku pôvodu sotáckych, širšie východoslovenských nárečí (porov. Slovenský biografický slovník, 5, 1992, s. 433). Poznanie nárečovej situácie v sotáckej oblasti ho *„pobáda k chápaniu sotáckeho nárečia ako samostatného a rovnocenného protikladu susedného rusínskeho nárečia, ako ostatného výbežku slovenských nárečí“* (Šárga, 1940, s. 232). Svoje tvrdenia rozširuje i ďalej, hovoriac, že *„možnosť nerusínskeho pôvodu sotáckeho nárečia opiera sa i na nesotácke nárečia“* (Šárga, 1940, s. 233). Tým v čase polemiky o genéze východoslovenských nárečí prezentoval svoje stanovisko k tézam o poľsko-ukrajinskom pôvode východnej slovenčiny.

Pri štúdiu práce J. Šárgu vystupuje do popredia spôsob zaznamenávania hlások. Už Ľ. Novák (1940, s. 357) naznačil isté problémy vyplývajúce z komplikovaného transkripčného systému, ktorý si dialektológ zvolil, a to v snahe čo najprecíznejšie zaznamenať špecifiká hláskoslovia sotáckych dialektov. Keďže J. Šárga presne nešpecifikuje kompletný súbor znakov aplikovaných pri zápise nárečových jednotiek, a vysvetľuje len časť z nich, úsilie autora o čo najpres-

[10] Napr.: Pre genitív i lokál pl. (pri životných maskulínach i akuzatív pl.) podvihorlatského i polaboreckého podtypu je charakteristické jestvovanie morfologických variantov, podmienené analogickým vyrovnávaním substantívnych tvarov v prospech genitívu i v prospech lokálu; podobný priebeh vývinu je pritom príznačný i pre nárečia stredného Zemplína (Dudášová-Krišššáková, 1998, s. 98). V podvihorlatskom podtype sa však ako primárna uplatňuje prípona *-oŭ (krosnoŭ, Čexoŭ, lagroŭ, koľanoŭ, nocoŭ)*, prípona *-ox* je sekundárna. Pre polaborecký podtyp je naopak príznačné využívanie *-ox* ako primárnej *(paračkox, zabavox, koňox, zahratkox)* a *-oŭ* ako sekundárnej prípony.

Pri pôvodne ьjo-kmeňových substantívach stredného rodu, ktoré mali v praslovančine v nom. sg. pádovú príponu *-ьje*, sa v makroareáli východoslovenských nárečí v týchto pádoch takmer všeobecne presadila prípona *-e*. Tvary *jeʒeňa, zdravja* – zaznamenané vo východnej časti druhej sotáckej nárečovej oblasti pri Sobranciach a hodnotené ako ukrajinský jav v dialektoch tejto oblasti (Čeripková, 2001, s. 9) – sa sotáckej nárečovej oblasti severovýchodného Zemplína nevyskytujú. Zároveň sa v rámci tejto skupiny neutier s tvarotvorným základom zakončeným na mäkkú spoluhlásku v pozíciách *ę* definitívne presadzuje v polaboreckej skupine sotáckych nárečí prípona *-e (kameňe, otpuščeňe, povoľeňe, sumeňe, trapeňe)*, v podvihorlatskej skupine popri prípone *-e* nachádza svoje uplatnenie prípona *-i (jeʒeňi, kameňi, poźehnaňi, sumeňi, veśeľi)*.

nejšie grafické zachytenie nárečových prejavov jednotlivých informátorov (podmienené v istých prípadoch i sociálnym statusom a rodovou príslušnosťou nositeľov dialektu, napr. konštatované nuansy vo výslovnosti mužov a žien) môže percipientovi spôsobovať isté problémy pri vnímaní nárečového textu.

V krátkom časovom období, ktorý mal J. Šárga k dispozícii pre svoj dialektologický výskum, dokázal upozorniť na viaceré javy, viažuce sa k problematike sotáckych nárečí, a zaujať k nim hodnotiace stanovisko (otázka vnútorného rôznenia sotáckych dialektov, hodnotenie zúžených vokálov ako samostatných foném, proces medziparadigmatického vyrovnávania tvarov a i.). Samozrejme, neukončenosť výskumu mu neumožnila zistenia kompletizovať a vyjadriť sa k ďalším okruhom problémov, pertraktovaných v odbornej literatúre, medzi ktoré patrili napr. akcentologické pomery či otázka fonologickej kvantitatívnej korelácie (porov. Bartko, 1998, s. 373). Na druhej strane, jeho posúdenie zúžených vokálov *ạ, ọ, ị*[11] z aspektu ich dlhšieho trvania oproti *a, o, i* (Šárga, 1940, s. 238) iniciovalo (popri tvrdeniach J. Lišku) diskusiu o zániku, resp. o pretrvávajúcej existencii kvantity v uvedených dialektoch (pozri Liška, 1968; Lipták, 1969a, 1969b).

S výnimkou kritického stanoviska V. Lattu (pozri Lipták, 1993, s. 113) na publikované výsledky terénneho výskumu J. Šárgu sa v svojich prácach odvolávali, príp. ich preberali, či komentovali J. Liška (1944, s. 11, 53; 1968, s. 170 – 171) a J. Stanislav (1956, s. 250, 404). Pohľad na život a tvorbu sotáckeho dialektológa pri príležitosti jeho nedožitého 80. výročia narodenia podal L. Bartko (1998, s. 370 – 373).

Napriek tomu, že J. Šárga nemohol zavŕšiť svoje dialektologické aktivity, predstavujúce jednu z prvých relevantných sond do sotáckej nárečovej problematiky, výsledkami vlastných terénnych výskumov výrazne prispel k prehĺbeniu poznania dovtedy málo prebádaného okruhu sotáckych dialektov (pozri Slovenský biografický slovník, 5, 1992, s. 433; Bartko, 1998, s. 373). Jeho zistenia sú hodnotným dokladom o vtedajšom stave sotáckych nárečí a z perspektívy ďalších, na sotácku nárečovú oblasť zameraných terénnych výskumov, poskytujú dostatok parciálnych záverov, umožňujúcich konfrontáciu starších a novších údajov.

---

[11] S ohľadom na použitý transkripčný systém je zaujímavé, že J. Šárga v práci hovorí o *ạ, ọ,* ale nie o *ẹ. Ẹ* v pozíciách jeho výskytu nahrádza hláskou *ị (bịda, bịly, pịc, ščipac)*, ktorej výslovnosť označuje ako otvorenejšie *i*, teda zatvorené *e* (Šárga, 1940, s. 204, 238). V týchto prípadoch by sme mohli hovoriť o ekvivalentoch s rovnakou výslovnosťou, rozdiely sú len v zapisovaní (*ẹ* oproti *ị*), resp. v terminológii. Hlásku, ktorú v súčasnosti klasifikujeme ako zúžené *ẹ* a zapisujeme ako *e s bodkou*, J. Šárga hodnotí ako *„otvorenejšie i“*, zatiaľ čo artikuláciu vokálov, ktoré dnes označujeme ako zúžené *ạ, ọ*, označuje za zatvorenejšiu (*ạ* smerom k *o; ọ* smerom k *u*). Keďže použitie transkripčných znakov J. Šárga bližšie nevysvetľuje a neodôvodňuje, príčinu nepoužitia označenia *ẹ* možno len predpokladať. Pravdepodobne spočíva v tom, že sa mu výslovnosť zúženého vokálu *ẹ* v sotáckych nárečiach javila ako bližšia k samohláske *i* než k samohláske *e*.

Literatúra

BARTKO, Ladislav: Ján Šárga (Na nedožité 80. výročie narodenia). Slovenská reč, 1998, roč. 63, č. 6, s. 370 – 373.

CAMBEL, Samo: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906. 624 s.

ČERIPKOVÁ, Martina: Nárečia sotáckej oblasti pri Sobranciach z hľadiska ukrajinsko-slovenských jazykových vzťahov. Autoreferát dizertačnej práce. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2001. 20 s.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Goralské nárečia. Odraz slovensko-poľských kontaktov na fonologickej rovine. Bratislava: Veda 1993a. 176 s.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Východoslovenské nárečia z aspektu ukrajinsko-slovenských jazykových kontaktov. In: Наукові записки. 18. Ed. M. Bobák et al. Prešov, Союз русинів-українців Словацкої Республіки 1993b, s. 93 – 110.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Osobitosti východnej slovenčiny nezápadoslovanského pôvodu. In: XII. medzinárodný zjazd slavistov v Krakove. Príspevky slovenských slavistov. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Slovenský komitét slavistov – Slavistický kabinet SAV 1998, s. 183 – 197.

KOVÁČOVÁ, Viera: Poľský dialektológ Zdisław Stieber a jeho výskum sotáckych nárečí. In: Varia. 10. Zborník materiálov z 10. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 22. – 24. 11. 2000). Ed. M. Nábělková a M. Šimková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2003, s. 147 – 150.

KOVÁČOVÁ, Viera: Sotácke nárečia na západoslovansko-východoslovanskom jazykovom pomedzí [dizertačná práca]. Bratislava: Slavistický ústav J. Stanislava SAV 2005. 150 s.

LIPTÁK, Štefan: Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nárečiach. In: Jazykovedný zborník. 2. Ed. P. Bunganič. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1969a, 13 – 23.

LIPTÁK, Štefan: K prízvukovým pomerom na rozhraní západoslovanského a východoslovanského jazykového územia. In: Slavistické štúdie jazykovedné. Ed. V. Blanár. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1969b, s. 19 – 34.

LIPTÁK, Štefan: Poznámka o Czamblovi – dialektológovi. In: Spoločenské vedy – Philologia 3. Zborník Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave so sídlom v Trnave. Bratislava: SPN 1973, s. 135 – 138.

LIPTÁK, Štefan: O výskume akcentu na slovensko-ukrajinskom jazykovom rozhraní. In: Наукові записки. 18. Ed. M. Bobák et al. Prešov: Союз русинів-українців Словацкої Республіки 1993, s. 113 – 120.

LIŠKA, Jozef: K otázke pôvodu východoslovenských nárečí. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1944. 83 s.

LIŠKA, Jozef: O kvantite sotáckych samohlások. Jazykovedný časopis, roč. 19, 1968, č. 1– 2, s. 169 –199.

NOVÁK, Ľudovít: Ján Šárga. Linguistica Slovaca, 1 – 2, 1939 – 1940, č. 1, s. 357 – 359.

SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK. Zv. 5 (R – Š) [heslo Šárga, Ján]. red. A. Maťovčík. Martin: Matica slovenská, 1992, s. 433.

STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. 1. Úvod a hláskoslovie. 1. vyd. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1956. 592 s.

STIEBER, Zdisław: Przyczynek do dialektologji Zemplina. Sborník Matice slovenskej, 13, 1935, s. 60 – 63.
ŠÁRGA, Ján: Zprávy o štúdiu „sotáckeho“ nárečia. Carpatica, 1, 1940, zv. 2/A, č. 3, s. 204 –241.

Pomenovacie modely v hydronymii povodia Hrona

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Doterajšie teoretické analýzy modelových štruktúr boli v slovenskej a českej onomastike venované predovšetkým antroponymii (Blanár – Matejčík, 1978, 1983, Blanár, 1996), ojkonymii a toponymii vo všeobecnosti (Majtán, 1994, 1996; Šrámek, 1972, 1976, 1999; Pleskalová, 1992). Modelovú analýzu hydroným povodia Slanej na Slovensku prvá analyzovala Ľuba Sičáková (2004). Vo svojej štúdii vychádzala najmä z teoretických základov Rudolfa Šrámka, ktorý problematiku modelovej teórie aplikoval predovšetkým na českú a moravskú ojkonymiu.

Šrámkova modelová analýza propriálneho pomenovacieho aktu vychádza z funkčného chápania onomastiky a umožňuje vo veľkej miere vyčleniť jednotlivé etapy onymického pomenovacieho procesu v celej jeho dĺžke trvania – teda od motivačných príznakov objektu, nominačnej komunikačnej situácie, vzťahu pomenovateľa k objektu, až po samotné užitie propria v komunikačnej situácii. Autor v ostatných desaťročiach venoval tejto problematike výraznú pozornosť – na začiatku pracoval s termínmi vzťahový model, slovotvorný (novšie aj názvotvorný) model a slovotvorný typ. Jeho teóriu aplikovala Jana Pleskalová na moravské a sliezske terénne názvy (anojkonymá) v monografii *Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku* (1992).

V nominačnom procese, resp. vo fáze vzniku propria, má významnú úlohu propriálne pomenovací motív, prostredníctvom ktorého sa vyjadruje noetický vzťah pomenúvateľa k pomenúvanému objektu (Šrámek, 1999, s. 36). R. Šrámek model vzniku propria označuje termínom vzťahový (alebo východiskový) model, ktorým je od počiatku determinovaná jazyková stránka propria[1]. Vzťahový i slovotvorný model „jsou systémově (kategoriálně) konstitutivní složkou propriální sféry jazyka. První ji spřahuje s komunikací, s pojmenovací potřebou, druhý s nominačním aktem, s jazykem jako materiálním zdrojem a materializo-

[1] R. Šrámek jazykovú stránku propria (jeho povrchovú štruktúru) označuje termínom slovotvorný (názvotvorný) model.

vanou podobou jména.“ (Šrámek, 1999, s. 36). Obidva modely sú súčasťou každého propria, t. j. vzťahový aj slovotvorný model sú jednou zo základných organizačných zložiek propriálnej sféry jazyka.

Podľa teórie R. Šrámka sa dá vzťah pomenúvateľa k pomenúvanému objektu vymedziť štyrmi obsahovo-sémantickými kategóriami, ktoré sú vymedzené zámenami:

I. „kde“
II. „kto, čo“
III. „aký, -á, -é, akí“, „za akých okolností“
IV. „čí“

J. Pleskalová, ktorá vychádza z tejto Šrámkovej koncepcie, nahradila rímske číslice písmenami A, B, C, D[2].

Zámená vymedzujúce jednotlivé kategórie vzťahových modelov majú platnosť onomastickej univerzálie, pretože platia všeobecne v každom jazyku. Pri terénnych názvoch, ktoré sú často dvoj a viacčlenné, sa jednotlivé druhy vzťahových modelov vzájomne kombinujú s uvedenými štyrmi druhmi jednoduchých vzťahových modelov, pričom nie všetky kombinačné možnosti sa môžu využiť. J. Pleskalová pripomína, že v určitých oblastiach sú dominantné kombinácie vzťahových modelov, ktoré môžu v iných regiónoch absentovať alebo sa pohybujú na periférii onymickej nominácie.

Viacčlenné vzťahové modely pozostávajú z dvoch častí – primárnu časť tvorí člen vyjadrujúci hlavný vzťah k pomenovanému objektu (J. Pleskalová ho graficky vyznačuje podčiarknutím); sekundárnu časť tvorí člen, ktorý bližšie charakterizuje primárnu časť (najčastejšie vo forme zhodného/nezhodného prívlastku), napr.: *Dolné záhrady* zodpovedajú modelu C + <u>B</u> (podľa Šrámkovej koncepcie III. + <u>II</u>). Predponové proprium sa v zápise od predložkového vlastného mena odlišuje polohou (medzerou) pri nadradenom propriu[3]: predložkový typ: *Za humnami*; predponový typ: *Zahrby*; predponovo-príponový typ: *Záhorie*.

Špecifikum hydroným (v porovnaní s terénnymi názvami, oronymami a pod.) spočíva v tom, že motivačnými činiteľmi už nie sú len apelatíva viažuce sa na oblasť vody (takto sa proprializáciou tvorili hydronymá v minulosti – potok > Potok, rieka > Rieka, bažina > Bažina, kaluž > Kaluž...), teda vzťahový model netvorí proprializované apelatívum, ale motivantami sú predovšetkým ojkonymá, terénne názvy, antroponymá a pod. Vodný tok, ako rozsiahly onymický objekt (čo sa týka geografickej dĺžky) môže mať preto aj niekoľko názvov

[2] R. Šrámek musel použiť rímske číslice a nie písmená, pretože okrem štyroch základných vzťahových modelov vo svojej (všeobecnej) teórii pracuje s kategóriou životné propriálne objekty (ojkonymá, označuje ich písmenom A) a neživotné propriálne objekty (anojkonymá, označuje ich písmenom B).

[3] Symbolický zápis predložkového toponyma je **p + N**, predponové toponymum **+N** a predponovo-príponový typ **+N+** (symbol N označuje vlastné meno – nomen).

(objekt sa vyznačuje polyonymiou), pretože motivačných činiteľov môže byť niekoľko. Hydronymá, ktoré vznikli transonymizáciou proprií iných onymických sústav preto predstavujú prvý vzťahový model (*kde*) – ide o názov vodného toku, *kde* sa nachádza osada X, potok tečie cez pole, *kde* sa mu hovorí... R. Šrámek približuje podobný (hoci opačný) prípad vzťahového modelu ojkoným, ktoré vznikli transonymizáciou hydroným – *Jihlava, Opava, Ostrava, Morava, Sázava, Bystřice, Lomnice…* V tomto prípade motivantom ojkoným je „lokalizujíci motiv – ‚tam, kde je'" (Šrámek, 1999, s. 40). Dôležitým faktom, ktorý odlišuje propriá rôznych onymických sústav v rámci štyroch základných vzťahových modelov, je ich odlišná motivická hodnota. Ojkonymum Bystrica, ktoré vzniklo transonymizáciou hydronyma Bystrica, zodpovedá prvému vzťahovému modelu – osada, ktorá leží tam, *kde* tečie potok Bystrica. Rovnomenné hydronymum však patrí do tretieho vzťahovému modelu – *aký* potok (bystrý, rýchly, čistý). V priebehu času dochádza postupne k zanikaniu motivačných príznakov pôvodných motivantov – dnes v akejkoľvek osade nazvanej Bystrica „bežný" človek nevie, že názov osady motivoval vodný tok (najmä ak zanikne jeho pôvodný názov).

V súvislosti s motiváciou medzi ojkonymami a hydronymami si Ľ. Sičáková kládla otázku „čo bolo skôr pomenované?" (Sičáková, 2004, s. 280). Vychádzala z logického predpokladu, že staršie sú hydronymá, pretože toky boli dôležité orientačné body, popri riekach postupovalo osídľovanie, nové obyvateľstvo preberalo názvy riek od pôvodných obyvateľov a novovznikajúce osady mohli vzniknúť transonymizáciou hydroným. Tento postup môžeme sledovať najmä pri ojkonymách, ktoré obsahujú sémantické príznaky pôvodných apelatív viažucich sa na oblasť vody, vodných stavieb...- *blato* > hydronymum *Blatnica* > ojkonymum *Blatnica*, bystrica > hydronymum *Bystrica* > ojkonymum *Bystrica*, muráň > hydronymum *Muráň* > ojkonymum *Muráň*… V priebehu času však hydronymum stratilo postavenie dominantného onymického bodu a tento lokalizačný, orientačný, diferenčný atribút prevzala osada. Vzniklo však napätie medzi rovnako znejúcimi propriami, ktoré označovali odlišné onymické body (dochádza k onymickej homonymii). Toto napätie sa vyriešilo „na úkor" v tom čase už menej významných hydroným, ktorých podoba sa upravila deriváciou (*Blatničianka, Bystrička, Muránka*), k propriu sa pridal apelatívny člen poukazujúci na hydronymiu (*potok Blatnica, potok Bystrica*, *potok Muráň*), prípadne sa v hydronyme naznačí subordinačný vzťah k obci (*Blatnický potok, Bystrický potok, Muránsky potok*).

Zaradenie hydronyma do príslušného vzťahového modelu závisí od jeho motivačných príznakov. M. Majtán (1994, s. 15 – 16) radí motivačné príznaky toponyma do oblasti mimojazykovej stránky (spolu s onymickou platnosťou toponyma pri jeho fungovaní, pri spoločensky podmienenej identifikácii objektov a javov skutočnosti). Motivačné príznaky charakterizujú vznik toponyma a možno ich rozdeliť do niekoľkých menších skupín (opis, charakteristika objektu; lokalizácia objektu vzhľadom na iný objekt; vlastníctvo, prí-

slušnosť objektu; oslavnosť, pamätnosť; sídelný charakter a pod.). Pri zatriedení hydroným povodia Hrona do vzťahových modelov bude teda rozhodujúce určenie motivačných príznakov jednotlivých hydroným. Na XVI. slovenskej onomastickej konferencii sme venovali pozornosť práve motivačným činiteľom, preto budeme pri modelovej analýze vychádzať z doterajších výskumov.

Výskumom v povodí Hrona sme zistili 1294 pomenovaných onymických objektov tečúcich vôd, z ktorých je 12 neidentifikovaných alebo zaniknutých a 107 názvov stojatých vôd, vodopádov a prameňov (z toho 11 neidentifikovaných), spolu je to teda 1400 pomenovaných onymických bodov. Celkovo sme však zistili 1712 názvov (1599 názvov tečúcich vôd a 114 pomenovaní stojatých vôd). Ide tu najmä o odlišne pomenované hydronymá. Z hľadiska motivácie sme teda nepočítali hláskové varianty názvov, ktoré majú rovnakú motiváciu. Získaný súbor hydroným povodia Hrona musíme rozdeliť na skupinu tečúcich a skupinu stojatých vôd, prameňov a vodopádov. Toto delenie je dôležité dodržať najmä pri vyhodnocovaní motivácie, pretože pomer motivácií toponymami a ojkonymami je pri týchto skupinách opačný, čo by pri komplexnej analýze skresľovalo celkové výsledky.

„Vodné toky povodia Hrona boli najčastejšie motivované terénnymi názvami. Z počtu 1599 zistených názvov bolo takto motivovaných 778, čo predstavuje 48,7 %. Ide o celkom prirodzený jav, pretože vodné toky (najmä menšie pramenné toky) sú menej významné ako oronymá alebo toponymá vo všeobecnosti) a často sú pomenované druhotne – po proprializácii toponým, ktoré zároveň slúžia ako dôležitý orientačný bod, ktorý motivuje názov hydronyma.“ (Krško, 2007, s. 3). Tento druh motivácie majú prevažne vodné toky v podhorských a horských oblastiach – ide teda predovšetkým o toky horného a stredného povodia Hrona. Terénnymi názvami sú väčšinou motivované aj hydronymá, ktoré v názve obsahujú antroponymum. V povodí Hrona sme zaznamenali 46 takýchto názvov, čo predstavuje 2,9 %. Antroponymum v toponymii vyjadruje posesívny vzťah, ale v hydronymii tomu tak nie je. Antroponymum ako motivant je v hydronyme sekundárnym motivantom, pretože je sprostredkované cez toponymum (k tomu bližšie Krško, 2006, s. 4). Hydronymum *Botkovský potok* nepoukazuje na fakt, že ide o potok patriaci Botkovi, *Budáčov jarok* nepatrí Budáčovi, *Piačkov potok* Piačkovi, *Tomov potok* Tomovi atď. Sekundárna motivácia vyjadruje, že názov potoka obsahujúci antroponymum preteká územím majiteľa, ktorého meno je obsiahnuté v terénnom názve. *Botkovský potok* bol motivovaný tým, že preteká cez územie nazývané *Botkovo*, *Budáčov jarok* preteká cez terénny objekt *Budáčovo*, *Piačkov potok* tečie cez *Piačkovu dolinu*, *Tomov potok* preteká cez *Tomov štál*…

253 názvov tečúcich vôd bolo motivovaných osadnými názvami (ojkonymami), čo predstavuje 15,8 %. Osady predstavujú dôležitý orientačný bod a takto motivovaným hydronymom sa vyjadruje príslušnosť vodného toku k obci, pričom nezáleží na tom, či tok pramení pri obci, tečie cez jej územie alebo tam

ústi. Nielen v rámci tohto druhu motivácie, ale aj v predchádzajúcich skupinách vznikli hydronymá rôznymi druhmi proprializácie – cez deriváciu až po transonymizáciu. Takto vzniknuté hydronymá patria do prvého vzťahového modelu, teda „*kde*“ sa nachádza relačný objekt, ktorý bol motivantom hydronyma – napr.: *Bachláč* (terénny názov – ďalej TN Bachláč), *Balkova dolina* (rovnomenný názov doliny), *Banský potok* (TN Banský vrch), *Bôrovský potok* (TN Bôrové), *Čistiny* (TN Čistiny), *Drieňovský potok* (časť chotára pod názvom Drieň), *Lohyňa* (TN Lohyňa), *Nehovo* (TN Nehovo), *Podhorský potok* (TN Podhora), *Smrekov* (TN Smreková), *Šiagiho potok* (TN Šiagiho vrch), *Tabla* (TN Tabla), *Záhorčie* (TN Záhorčie), *Zubáková* (TN Zubáková); *Braväcovský potok* (osadný názov – ďalej ON Braväcovo), *Čaradický potok* (ON Čaradice), *Fajtov potok* (ON Čierny Balog – časť Fajtov), *Hlinícky potok* (ON Hliník nad Hronom), *Hodrušský potok* (ON Banská Hodruša), *Očovka* (ON Očová), *Nemecká* (ON Nemecká), *Repište* (ON Repište), *Štúrovský kanál* (ON Štúrovo); hydronymá obsahujúce antroponymá, ktoré však nevyjadrujú posesívny charakter: *Karašová* (< TN Karašovo), *Kolesárka* (< TN Kolesárová), *Macákov* (< TN Macáková), *Mackov* (< TN Mackova dolina), Pivarčovský (< TN Pivarčovské), *Rácov* (< TN Rácovo), *Racvalovo* (< TN Racvalová), *Cibunov* (< TN Cibunovo), *Šifrovo* (< TN Šifrova (dolina), *Šimaníkov* (< TN Šimaníkovo), *Zubákový* (< TN Zubáková), *Židlová* (< TN Židľovo)...

Takmer 10 % názvov (149) bolo motivovaných vlastnosťou vodného toku – farbou koryta, šírkou, hĺbkou, pôvodným tokom – *Bachratý, Starý potok, Besná, Biela voda, Červená voda, Čierny potok, Mútny, Chamtivý, Kalný potok, Kyslá voda, Tmavá, Slaná, Slobodný jarok, Strmá, Spevavý, Spurný, Jazerný, Drevený, Štrkový, Teplý, Tichá voda, Úkladný jarok, Veľký zelený potok, Vírový potok, Vlčí potok (dravá voda), Zelená*... Ide o pomerne častú motiváciu, ktorá súvisí aj s ďalšími druhmi motivácií – akými sú napríklad tvar koryta (19 hydroným): *Driekyňa* (od apelatíva driek), *Kriváň*, *Hadí potok*, *Kompa*[4], *Krivá, Krivé, Krivuľa, Lomený potok, Vidličky, Zákruty*; vlastnosti vody (30 názvov): *Blatnianka*, *Lukavica*[5], *Mierna, Mokráň, Mrchavý kanál, Hnilec, Hučava, Hukava, Nevidzký potok, Osuch, Plamienok, Vraník* (rýchly), *Slanec, Strateník, Strmhlav, Šári potok*; veľkosť vodného toku (10 pomenovaní): *Gombička, Krátky, Jariabok, Malý jarok, Škriatok*... Túto skupinu tvoria staršie názvy utvorené v minulosti, ale aj novovytvorené názvy, ktoré tokom dali vodohospodári. Tieto druhy hydroným vyjadrujú vlastnosti alebo tvar toku, preto ich radí-

[4] Názov *Kompa* (podľa výkladu V. Šmilauera, 1932, s. 360) pochádza od keltských Kotínov – **Cambos* = krivý. Tvar prevzali západní Germáni ako **Kambaz* > **Kamba*, ktoré v bavorskom nárečí v VIII. st. znelo ako **Kampa*. Túto formu prevzali Slovania ako **Kǫpa*, ktorú Maďari prevzali v tvare *Kumpa* > *Kompa*.

[5] Názov vznikol z psl. * lǫkavъ, čo znamená divý, dravý, zákerný, ľstivý.

[6] Do tohto modelu patria hydronymá obsahujúce apelatívny člen *potok, rieka, jarok*..., pretože toto apelatívum je v názve dominantné a adjektívna časť bližšie charakterizuje celé proprium (v tomto prípade jeho vlastnosti).

me do druhého vzťahového modelu[6] – „*kto, čo*“: *Starý potok, Biela voda, Červená voda, Čierny potok, Kalný potok, Kyslá voda, Slobodný jarok, Tichá voda, Úkladný jarok, Vírový potok, Vlčí potok*… Tieto hydronymá majú vzťahový model C + A, prípadne C + C + A (*Veľký zelený potok, Dolný Hodrušský jarok, Horný Vysoký jarok, Első sári patak* (Prvý blatný potok), *Második sári patak* (Druhý blatný potok), *Harmadik sári patak* (Tretí blatný potok), *Negyedik sári patak* (Štvrtý blatný potok).

Do tretieho vzťahového modelu (C) – „*aký, -á, -é, akí*“, „*za akých okolností*“ patria tak isto hydronymá motivované vlastnosťami toku, tvarom koryta a pod. Diskutabilnými sú názvy adjektívneho typu bez apelatívneho člena – tieto mohli vzniknúť elidovaním tohto apelatíva: *Bachratý, Besná, Mútny, Chamtivý, Tmavá, Slaná, Strmá, Spevavý, Spurný, Jazerný, Drevený, Štrkový, Teplý* a pod. V prípade, že by obsahovali elidovaný apelatívny člen, patrili by do druhého vzťahového modelu.

Pri stojatých vodách, vodopádoch a prameňoch je situácia v oblasti vzťahových modelov trochu odlišná od tečúcich vôd. Vodné nádrže bývajú motivované najčastejšie názvom osady v katastri ktorej sa nachádzajú, preto takisto patria do prvého vzťahového modelu. Vodopády a pramene však predstavujú pomerne malý, ale významný onymický bod. Preto ich názvy môžu mať dedikačný charakter[7]. V minulosti mali tento charakter najmä urbanonymá a vo veľkej miere boli vystavené ideologickému tlaku. Pri výskume hydronymie povodia Hrona sme zaznamenali niekoľko prameňov, ktoré boli motivované menom majiteľa pozemku alebo boli pomenované menom významnej osobnosti, ktorá v minulosti pôsobila v danej oblasti: *Baďovka* (prameň), *Brutov jarok* (prameň), *Linhartovka* (prameň), *Čunderlíkov prameň*, *Drázto*vá (prameň), *Hericov prameň*, *Jegorovov prameň*[8], *Prameň Boženy Nemcovej*[9], *Prameň kráľa Mateja*[10], *Prameň Sama Chalupku*[11]. Tieto názvy patria do štvrtého vzťahového modelu, teda „čí“. Môžu sa vyznačovať posesivitou[12], alebo majú honorifikujúcu funkciu (v prípade významných osobností).

---

[7] R. Šrámek hovorí o honorifikujúcom motíve, ktorý sa vyvinul z posesívneho motívu. (Šrámek, 1999, s. 49)

[8] Prameň nesie meno ruského partizánskeho veliteľa, ktorý bojoval v oblasti Banskej Bystrice.

[9] Božena Němcová – významná česká spisovateľka bola známa aj tým, že mala veľmi dobré vzťahy s vtedajšími osobnosťami slovenskej kultúry a navštívila mnohé slovenské miesta. S obľubou navštevovala vaňové kúpele v horehronskej obci Bacúch, v blízkosti ktorých tento prameň vyviera.

[10] Prameň nesie meno uhorského kráľa Mateja I. (1440 – 1490), ktorý je často zobrazovaný v ľudovej slovesnosti ako prototyp obľúbeného panovníka.

[11] Samo Chalupka (1812 – 1883) – slovenský romantický básnik, narodený v Hornej Lehote neďaleko Banskej Bystrice. *Prameň Sama Chalupku* sa nachádza neďaleko jeho rodnej obce.

[12] K problematike posesivity pozri napr. Gerlaková, 2004; 2005.

Zložitejšími modelmi môžeme vyjadriť predložkové, predponové hydronymá, ktoré často vyjadrujú smerovanie z motivujúceho toponyma. Modelová analýza slovenskej hydronymie má byť ďalšou časťou výskumu tohto špecifického druhu národnej onymie. Dôležitým predpokladom pre jej komplexnú analýzu je však spracovanie celej hydronymie Slovenska a rozbor jej motivačných faktorov.

Príspevok predstavuje časť grantového projektu Grantovej vedeckej agentúry MŠ SR a SAV 1/4728/07 *Aplikácia spracovania hydronymie Hrona a Torysy do digitálnych máp (GIS)*

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii. 1. vyd. Bratislava: VEDA 1996. 250 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava: SPN 1978. 413 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 2. Distribúcia obsahových modelov. Martin: Osveta 1983. 647 s.

GERLAKOVÁ, Alexandra: Posesívny vzťah vyjadrený formou genitívu. In: Štúdia Slovaca. Zost. J. Tatár. Banská Bystrica: Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta UMB v Banskej Bystrici 2004, s. 237 – 242.

GERLAKOVÁ, Alexandra: Genitív ako pád vyjadrenia posesívneho vzťahu v slovenčine. In: Západoslovanské jazyky I. Lingvistický zborník. Editor: P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB v Banskej Bystrici 2005. s. 32 – 39.

KRŠKO, Jaromír: Terénne názvy z Muránskej doliny. 1. vyd. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB Banská Bystrica 2001. 232 s.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Hrona vo svetle etník. In: Varia XV. Zborník materiálov z XV. kolokvia mladých jazykovedcov (Tajov, 7. – 9. 12. 2005). Bratislava: SJS pri SAV – Katedra slovenského jazyka a literatúry FVH UMB 2008. s. 309 – 319.

KRŠKO, Jaromír: Antroponymá ako motivanty terénnych názvov a hydroným. In: Acta onomastika XLVII. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2006. s. 326 – 336.

KRŠKO, Jaromír: Motivačné činitele hydronymie z povodia Hrona. In: Súradnice súčasnej onomastiky. Zborník materiálov zo XVI. slovenskej onomastickej konferencie. (Bratislava 16. – 17. 9. 2004). Zost. M. Považaj a P. Žigo. Bratislava: Veda 2007. s. 227 – 233.

KRŠKO, Jaromír: Hydronymia povodia Hrona. 1. vyd. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 2008. 351 s.

MAJTÁN, Milan: Motivácia a lexikálna sémantika. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien, XI. Slovenská onomastická konferencia, Nitra 19. – 20. 5. 1994. Zborník referátov. Bratislava – Nitra: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Vysoká škola pedagogická v Nitre 1994, s. 15 – 19.

MAJTÁN, Milan: Z lexiky slovenskej toponymie. 1. vyd. Bratislava: Veda 1996. 191 s.

PLESKALOVÁ, Jana: Tvoření pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku. 1. vyd. Jinočany: H&H 1992. 151 s.

SIČÁKOVÁ, Ľuba: Pomenovacie modely v hydronymii. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia (Prešov, 5. – 7. 3. 2003). Zost. M. Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Fakulta humanitných a prírodných vied 2004, s. 278 – 283.

ŠRÁMEK, Rudolf: Toponymické modely a toponymický systém. In: Slovo a slovesnost, 33, 1972, s. 304 – 317.
ŠRÁMEK, Rudolf: Slovotvorný model v české toponymii. In: Slovo a slovesnost, 37, 1976, s. 112 – 120.
ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 1999. 191 s.

Przyczynek do historii *koranu* w języku polskim

Joanna Kulwicka-Kamińska

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Celem analizy jest pokazanie różnych dróg przenikania wyrazu *koran* oraz innych wyrazów mieszczących się w jego polu semantycznym do systemu leksykalnego polszczyzny.

Materiał źródłowy stanowią teksty zróżnicowane pod względem formalnym i czasowym, bowiem źródłem ekscerpcji słownictwa są zarówno polskie przekłady Koranu jak i mało znane historii języka polskiego zabytki Tatarów litewsko-polskich (dalej Tlp), pisane grafią arabską, wymagające transkrypcji i transliteracji. Są to więc pochodzące z XVII w. pierwsze zachowane kopie zabytków tatarskich (*Kitab z Kazania* /KzK/*, Chamaił lipski* /Chl/), teksty XVIII--wieczne (*Tefsir* - 1725r. fragm. /T1/, *Tefsir* - 1788r. fragm. /T2/, *Kitab Łuckiewicza* fragm. /KŁ/, *Kitab Milkamanowicza* /KM/ fragm.), XIX-wieczne (materiał leksykalny wyekscerpowany z XIX-wiecznych kitabów w formie słowniczków opracowanych przez S. Akiner /A/ i A. Woronowicza /W/, J. Sobolewskiego *Wykład wiary machometańskiej czyli iślamskiej* - 1830 r. /Ww/) oraz XIX i XX-wieczne przekłady Koranu: *Koran* w przekładzie J. Buczackiego - 1858 r. /KB1/, *Wersety z Koranu* - 1935 r. /WzK/, *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego - 1986 r. /KB2/, *Koran* - 1990 r. /K3/).

SPolXVI (I, 116 i 142; IX, 431-432) notuje hasła: *Alkoran* oraz *jelkuran* w znaczeniu `mahometańska księga praw i przepisów religijnych'. Wyraz *Alkoran* w XVI-wiecznych zabytkach języka polskiego, według SPolXVI, występuje 19 r. (*alkoran* - 17 r.; *alkoram* - 1 r.; *alchoran* - 1 r.: KrowObr, BielKron (7 r.), RejPos, RejZwierc, ReszPrz (3 r.), SkarKaz, SkarKazSej (3 r.), PowodPr, PatKaz I), np.: *machometh w swych ksyągach ktore przeszwal alchoran kthore vturkow są yako Ewanyelya tak mouy* PatKaz I 10; *áczkolwiek ich [Turków] Alkoran niedopuszcża żadnego Gáurá miedzy imi mieć/ ále obrzezány Krześćiánin niemoże od nich wynidź swą wolą* BielKron 260 v. SPolXVI notuje także wyrażenie *turecki alkoran, alkoran turecki* (np. KrowObr 147) i podaje znaczenie przenośne: `mahometanizm, religia mahometańska' (RejZwierc 250) oraz derywat *alkoranowy* (GrzegRóżn 2). Forma *jelkuran* występuje 1 r. - *przysięgać*

na jelkuranie (LibLeg 10/97 v). Słowo *Alkoran* (*Koran*) jest znane wszystkim późniejszym leksykografom (por. Kartoteka SPolXVII i XVIII: *Alkoran*, *Koran*, *Kuran*; SL I, 440: *Alkoran*; SMick I, 56 i III, 402: *Alkoran*, *Koran*; SWil I, 525: *Alkoran*, *Koran*; SDor I, 89 i III, 1002: *Alkoran*, *Koran*; SWO, 231). Obecnie występuje w znaczeniu: `święta księga muzułmanów, zawierająca naukę Mahometa (114 sur, rozdziałów), zbiór podstawowych przepisów religijnych i prawnych oraz nakazów moralnych islamu' (SWO, 231). Współczesnym użytkownikom języka polskiego znane są derywaty: *koraniczny*, *koranowy* (por. SDor III, 1003). Leksykografowie potwierdzają arabskie pochodzenie słowa: ar. ‚al-Qur',n - `czytanie, wykład; nazwa zbioru 114 sur, wypowiedzi proroka MuÉammada; księga religii islamu' - w jęz. tur. Al-Koran, Al-Kuran, Elkoran, Elkuran, Kuran to `Koran'; śr.osm. Alkoran [n.osm. Kuran] `Koran, święta księga mahometan'; tur. z ar. Kur',n `Święta Księga islamu'.

W najstarszych kopiach zabytków muzułmanów litewsko-polskich występuje przeważnie bądź translokowana forma *Qur',n*, np.: *Qur',n śveti* (KM, w. 10, s. 2); *Qur',n zezlani jest od boha* (KM, w. 2, s. 122) bądź zeslawizowana forma *kuran* w znaczeniu `Koran': *pŮtreba kuran* (KzK, w. 56a, s. 91); *ku'r,n pec* (T1 I, w. 1); *mes'enc ramezan ktčri zeslano v nim kurZn* (T2 II, w. 2, s. 49); *nač*i vas kurZn i mondrości znać boga jednego i nač*i vas pis'ma* (T2 II, w. 8, s. 40) - por. T2 II, w. 3, s. 10; w. 4, s. 10; w. 8, s. 22; w. 7, s. 23; w. 4, s. 46; w. 6, s. 64; LIX, w. 7, s. 96; *kur'an* (KŁ w. 6, s. 118 a); *chvala Panu Bogu k'turij zeslal na sluga swego kőenge kur'an považnij i mondrij; jak u kur'anie piše; ime Tvoje jest sundźicel kur'anem; trimac kerane Božeho; keranem ajet'em* (KL - A, 71; por. W, 360 *Kuran* `Koran'). W zabytkach Tatarów występują również derywaty przymiotnikowe, utworzone od słowa *Kur'an*: *kur'annij* (*kur'anny*) - *pośle pecja kur'annaho; kur'annije ajet'i*; *kur'anovij - kur'anova pecjo; dla pravdźivaści imon kur'anovich* oraz derywat rzeczownikowy *kurandżej* `czytający dobrze Koran' (ar. qur'an + tur. „i) (W, 360; A, 71). W późniejszych, tj. XIX i XX -wiecznych tekstach, spotyka się już leksem *Koran*: *Koran przewyborny, który na ostatku zesłany był z nieba* (Ww, s. 16); *Xięga Boga jest Kóran* (Ww, s. 109 - por. także Ww s. 7, s. 20; s. 92); *dźwięk słów Koranu* (WzK *Łupy*, s. 2); *Ostrzeż Koranem* (WzK *Kaf*, s. 45); *Koran prowadzi drogą najbezpieczniejszą; on wiernym zapowiada szczęście* (KB1 XVII, 9) - por. *Oto ten koran prowadzi ku temu, co jest bardziej proste* (KB2 XVII, 9); *Wierni, znajdą dla siebie w Koranie uzdrowienie i łaski Pana* (KB1 XVII, 84) - por. *My zsyłamy poprzez Koran to, co jest uzdrowieniem i miłosierdziem* (KB2 XVII, 82); KB1 XVII, 49; 90; 91; XVIII, 52; XX, 1-3; XXXVIII, 1; XLIII, 43; LXXII, 1-2 - por. KB2 XVII, 46; 88; 89; XVIII, 54; XX, 1-3; XXXVIII, 1; XLIII, 44; LXXII, 1-2; *Ten oto Koran został mi objawiony* (K3 VI, 20).

Ponadto, w piśmiennictwie Tlp w odniesieniu do Koranu używa się trudnych do przetłumaczenia nazw ar. pochodzenia: *furkan, kitabułłach, mewni*. W KL czytamy *furkan pec; indżil, żebur, furkan to jest kur'an* (A, 67; W, 358: *Furkan* ‚Koran' z ar. al-furq,n). Podobnie w K3 synonimem Koranu jest Al-Furq,n: *Ten,*

kto zesłał Al-Furq,n swemu słudze (XXV, 2) - por. KM, w. 13, s. 369: Furq,n. *Furkan* jest to bowiem jedno z określeń Koranu - ar. Al-Furq,n `Koran' przez tur. furkan `ts.'. Według ar. etymologii ludowej ar. furq,n znaczy: 1. `rozdzielenie, oddzielenie (np. dobra od zła)'; 2. `świadectwo, dowód prawdy' (al-furq,n = 1. `Koran'; 2. `święte księgi = Koran, Biblia'). Stąd też nazwa XXV sury Koranu Al-Furqan *Rozróżnienie.* Tłumaczenie ar. furq,n jako *rozróżnienie* występuje w KB2: *Ten, który zesłał rozróżnienie Swemu słudze* (XXV, 1), *Daliśmy już Mojżeszowi i Aaronowi rozróżnienie* (XXI, 48). U Tlp Koran to także *kitabułłach*, czyli `księga Boga', `księga Allaha' z ar. kit,b `all,h (W, 360). Takie tłumaczenie odnajdujemy zarówno w zabytkach Tlp jak i w polskich przekładach Koranu z równolegle używaną formą oryginalną. Koran to również *mewni* - ar. ma`n, `sens, znaczenie; wyobrażenie (przedstawienie), pojęcie, myśl; wyraz' - tur. mane, mana, mäni, `znaczenie, sens'. Woronowicz (361) objaśnia ten wyraz jako `wykład, pojawienie' - *z kur'ana wykład mewni kazać* (kitab). Przekład ar. ma`n, można znaleźć również w KB1 - por. *On jest wykładem prawdziwJj wiary* (XLI, 2).

Na kartach przekładów koranicznych leksem *Koran* jest ośrodkiem wielu wyrażeń metaforycznych, np.: *on jest rękojmią łask niebieskich, stróżem wiernych* (KB1 XXIX, 50); *Koran jest światłem wiary* (KB1 XXXIX, 23); *on jest drogą prostą i uzdrowieniem* (KB2 XLI, 44); *zwiastun radosnej wieści i ostrzeżenie* (KB2 XLI, 4); *pismo przestróg* (KB1 XXXVIII, 7); *Koran jest odwieczną prawdą* (KB1 XXII, 53); por. KB1 XI, 20; XXI, 106; XXVII, 2; XXVII, 78-79; XXXVI, 1; XXXVIII, 7; XLI, 2-3; XLV, 19; L, 1; LXIX, 51; LXXII, 1 - KB2 XI, 17; XV, 1; XXI, 106; XXVII, 2; XXVII, 77; XXXVI, 2; XXXVIII, 8; XLI, 3; 44; XLV, 20; L, 1; LXIX, 51; LXXII, 1; LXXXVI, 13-14; *wyraźny dowód dla ludzi, przewodnictwo i napomnienie dla bogobojnych* (K3 III, 139); K3 III, 20; IV, 175. *Koran* jest również antropomorfizowany: *czyni obietnice i grozi* (KB1 XLI, 3). W T2 (II, w. 3, s. 49) w odniesieniu do Koranu użyto rzadko spotykanego w dobie średniopolskiej słowa *dyrekcyja* (`kierowanie, wprowadzanie porządku i regulaminu' - por. SPolXVI VI, 292, który potwierdza jego występowanie tylko 4 r. w SarnStat): *derekcijón dla lu*ij*. W KM jest również obdarzany wieloma przymiotami, np.: *śveti* (w. 10, s. 2), *śveti *an* (z ar. *a`n `sława', czyli sławny - w. 8, s, 7), *kal,mu All,hi* (z ar. kal,m All,h `słowo Boga' - w. 11, s.22), *pova*ni i mondri* (w. 1-2, s. 109), *son*icel* (`sędzia' - w. 2, s. 117), *dekret bo*i* (w. 12, s. 121), *kniha moja* (`księga' - w. 6-7, s. 257), *kit,bom ver*P (ar. kit,b `księga', czyli `wierzchołek ksiąg' - w. 6, s. 488).

Tekst koraniczny podzielony jest na rozdziały, czyli sury (z ar. sčra `rozdział Koranu') i wersety, ajaty (z ar. ,ya[t] - `znak, cecha; cud; wzór; werset Koranu'; stąd w tur. ayet - `werset Koranu').

W zabytkach Tlp występuje forma oryginalna, pochodząca z języka ar. - *sura* (por. ar. sčra). Przez Woronowicza i Akiner wyraz *sura* jest charakteryzowany w następujący sposób: `sura, rozdział Koranu' (W, 364: siurej, siureji); `nazwa na oddzielnie dane Muhammadowi objawienia, które tworzą rozdziały Koranu;

jest ich 114' (A, 81: őurej, őurejut'). Występuje w kontekstach: *jakvele u Ja ôin őurej churfav; u kur'ane sto ÷etirnaccac őurajev; u katoram őureju śemi churfav nemaš*" (KL - A, 81; por. KM, w. 7, s. 486). W przekładzie Koranu z XIX wieku jest forma *surata* (z zachowaniem ar. wykładnika ż.): *Bezbożni lękają się, aby Bóg nie spuścił suraty* (KB1 IX, 65); w Koranie J. Bielawskiego jest używany wyraz *sura*: *Przynieście dziesięć sur zmyślonych* (KB2 XI, 13). Jednakże w przekładach Koranu występuje także polski odpowiednik ar. sčra - *rozdział*: *Powiedz im: zsyłałem go z nieba po wierszu i po rozdziale, aby bardziJj utwierdzić serca twoje* (KB1 XXV, 34) - por. *Został on objawiony w ten sposób, aby twoje serce było przez niego utwierdzone* (KB2 XXV, 32).

W polskiej leksykografii wyraz ten po raz pierwszy notuje SWil (II, 1599) w znaczeniu `rozdział, księga, na które dzieli się Alkoran' - *W proch z nimi stlała, i tam im nóciła Surę rozkoszy z księgi Alkoranu*. W tym samym znaczeniu znany jest późniejszym leksykografom. Słowniki podają arabskie pochodzenie wyrazu.

Zabytki Tlp podają także - nieprzekładalne na języki słowiańskie - imiona pierwszej sury Koranu (tu za KM, w. 10-13, s. 483 i w. 1-2, s. 484): *F,tiÉat al- Kit,b* (z ar. al-F,tiÉa `nazwa pierwszego rozdziału Koranu'. W piśmiennictwie Tlp występuje w znaczeniach: `pierwsza sura Koranu' (W, 358); `to co otwiera lub zwycięża; nazwa dana pierwszej surze Koranu' (A, 66) - *trzymać, piec fatychę* (W, 358); *u fat'iche őureju; da fat'iche őureju* (KL - A, 66), *Umm al-Qur',n* (z ar. umma[t] - `naród, lud, pokolenie'; tur. ümmet `wspólnota religijna; naród; rasa'), *Sab `al-Ma@,n†* (nie ma zgody komentatorów co do znaczenia tej nazwy; wyjaśnienie autorskie nawiązuje do poglądu, że chodzi tu o `powtarzanie', tj. kolejne objawianie rozdziałów Koranu Prorokowi), *Sčrat a*--Šif,,* (`rozdział uzdrowienia'), *As,s al- Qur',n* (`podstawa Koranu'), *Qismat a^-^al,ti* (`przeznaczenie, los'), *Sčrat an-Nčr* (`rozdział światła'), *Sčrat al-Mad†na* (`rozdział medyński'), *Sčrat al-Kanz, Elxam S'urej* (z ar. Éamd - `chwała, pochwała', stąd wyrażenie al-Éamdu li-ll,h - `chwała Bogu, dzięki Bogu'. Według Akiner źródłem wyrazu jest ar. słowo al-chamd `modlitwa', dlatego wyrażenie al-chamdu-lill,h interpretuje ona jako - `wszystkie modlitwy na chwałę Boga' (por. A, 59). W słowniczku Woronowicza występuje zwrot *elcham pieć*: `czytać pierwszą surę Koranu' (za W, 357 - należy wyjaśnić, że czytanie Koranu to melorecytacja jego wersów). W KL wyraz *al-chemdu* jest notowany w następujących kontekstach: *chto al-chemdu *urej peje; chto al-chemdu ne umeje što kolvek jak'ij *urej abo ajet' pej* (A, 59).

W piśmiennictwie Tlp spotykamy zarówno próby przekładu ar. ,ya[t] jak i jego zeslawizowaną formę *ajat*/*ajet*. W T2 leksykalnym odpowiednikiem wyrazu ar. jest *paragraf*: *a verece v re*i in*im pragerafom ks'engi* (II, w. 5, s. 21); *prav*ive zeslaliśmi do cebe kurZn pragrafami* (II, w. 8, s. 25), chociaż w tym samym tekście występuje leksem *ajat*: *ktčrim damč ks'enge ze v*itk'imi ajatami* (II, w. 2, s. 39); podobnie w KM *el*P*am s'urej śem ajetom jest* (w. 7, s. 486). ZarównoWoronowicz, jak i Akiner notują formę *ajet* (W, 354: `werset

Koranu' ar. ‚aja (t); A, 60: ar. ‚y,t' - `cuda, dziwy'; `werset Koranu'). Słowo to jest notowane w następujących kontekstach: *ajet kur'anny* (W, s. 354); *inšije muvec hetij ajet'; jednim ajet'em Boh rek* (KL - A, 60). W polskich przekładach Koranu ar. ‚ya[t] tłumaczone jest jako *wiersz*: *Powiedz im: zsyłałem go z nieba po wierszu i po rozdziale, aby bardziJj utwierdzić serca twoje* (KB1 XXV, 34) lub *werset*: *On to zesłał ci Księgę. Zawarte są w niej wersety niezachwiane i decydujace w znaczeniu* (K3 III, 8).

Jednakże w Tlp występują jeszcze inne wyrazy związane z budową Koranu, nietłumaczone na języki słowiańskie, np.: *Purfy* (z ar. Éurčf, pl. od Éarf `litera' (<turk.: harf) - por. tur. huruf `litery').W piśmiennictwie Tlp słowo *churf* (pl. *churfy*) oznacza `literę, -y': *jak'ich churfav nemaš u fat'iche \*urej? `tri churfi* (W, 356; A, 64; KM, w. 7, s. 486), *sufry* (z ar. sifr `księga (zwłaszcza święta)'. Woronowicz charakteryzuje to słowo jako `1/30 część Koranu' (W, 364; por. KM, w. 2, s. 329), *chyz'by* (z ar. Éizb 1. `grupa, zrzeszenie'; 2. `partia'; 3. `sześćdziesiąta część Koranu'. W KL wyraz ten występuje w kontekście: *u kur'ane sto dvaccac chiźbav* (A, 63; por. W, 356 `część; rozdział'; KM, w. 5, s. 485).

Zapożyczenie *koran* pojawia się w polszczyźnie już w dobie średniopolskiej. Jest notowane po raz pierwszy w SPolXVI, który jako teksty źródłowe podaje tu najczęściej utwory pisarzy, historyków etc. pochodzących z kresów albo przebywających na kresach czasowo (chodzi głównie o kresy pd.-wsch., a szczególnie Ruś Czerwoną). SPolXVI notuje postacie z zachowanym ar. rodzajnikiem al- *Alkoran*, *jelkuran* (z nagłosową protezą j- jak w innych zapożyczonych w staropolszczyźnie wyrazach obcego pochodzenia) wskazujące na źródło ar. i tureckie pośrednictwo w procesie zapożyczenia (por. ar. ‚al-Qur',n, tur. Al--Koran, Al-Kuran, Elkoran, Elkuran, Kuran). Późniejsze słowniki języka polskiego podają zarówno formę z rodzajnikiem jak i bez rodzajnika.

Proces adaptacji tego wyrazu do języka polskiego przebiegał bardzo szybko - już w dobie średniopolskiej notowany jest derywat przymiotnikowy *alkoranowy* oraz wyrażenie *turecki alkoran*.

Równolegle wyraz *koran* pojawia się w „północnokresowym" piśmiennictwie religijnym Tlp (pierwsze zabytki pochodzą z II/XVI). Jednakże do XIX w. występuje tu przede wszystkim, wskazująca na źródło ar., forma *kuran* oraz jej derywaty *kur'anny*, *kurandżej*. U Tlp występują też inne, wywodzące się z języka ar., nazwy Koranu, nieznane polskim źródłom leksykograficznym: *furkan, kitabułłach, mewni*. W przekładach Koranu podjęto próbę ich tłumaczenia jako *rozróżnienie księga Allaha, księga Boga* bądź *wykład*, najczęściej są jednak nieprzekładane na języki słowiańskie. Podobnie jest z przymiotami *Koranu*: **an*, *kal,mu All,hi*, *kit,bom ver*P. Przyczyn ich nieprzekładalności jest wiele, począwszy od szczególnego traktowania przez muzułmanów języka arabskiego, jako języka objawienia, poprzez trud przekładu specyficznej terminologii związanej z religią islamu i poszukiwania najbardziej adekwatnych ekwiwalentów w językach słowiańskich. Przykładem tego rodzaju poszukiwań jest użycie w stosunku do Koranu mało znanego w dobie średniopolskiej słowa *dyrekcyja*

czy metaforycznych nazw, typu: *dekret Boży, sądziciel* lub równie rzadko używanego w staropolszczyźnie wyrazu *paragraf* jako odpowiednika ar. ,ya[t].

Wyrazy *ajet* czy *sura* związane z budową Koranu zostały najprawdopodobniej zapożyczone do języka polskiego dzięki pierwszym przekładom świętej księgi islamu, gdyż znane są w polszczyźnie dopiero od XIX w. i notowane po raz pierwszy przez SWil. Zarówno w przekładach Koranu jak i w powszechnym użyciu są zastępowane polskimi odpowiednikami *werset*, *wiersz* (ajat, ajet) i *rozdział* (sura). Natomiast specyficzne nazwy pierwszej sury Koranu czy też inne wyrazy ar. pochodzenia, związane z budową Koranu, jak np.: *churfy*, *chyzby*, *sufry* nie są przekładane na języki słowiańskie, ale translokowane z tekstów oryginalnych i z czasem ulegają procesowi slawizacji.

Słowniki

SEBr - *Słownik etymologiczny języka polskiego*, A. Br*ckner, Warszawa 1970.

SESł - *Słownik etymologiczny języka polskiego*, F. Sławski, Kraków, I-V, 1952-1982.

SDor - *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa, I-XI, 1958-1969.

SWil - *Słownik języka polskiego*, Wilno, I-II, 1861.

SMick - *Słownik języka A. Mickiewicza*, red. K. Górski, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XI, 1962-1983.

SL - *Słownik języka polskiego* S. B. Lindego, Lwów, I-VI, 1854-1860.

SPolXVI - *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. R. Mayenowa, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-XXXII, 1966-2004.

SStp - *Słownik staropolski,* red. S. Urbańczyk, Wrocław-Warszawa-Kraków, I-X (1953-1993) i XI (z. I-VI; 1995-2000)

SSTch - *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, oprac. M. Karpluk, Kraków 2001.

Skróty tekstów źródłowych:

KzK - *Kitab z Kazania*

Chl - *Chamaił lipski*

T1- *Tefsir* - 1725r. fragm.

T2 - *Tefsir* - 1788r. fragm.

KŁ - *Kitab Łuckiewicza* fragm.

KM - *Kitab Milkamanowicza* fragm.

A - Akiner S., *The Vocabulary of a Byelorussian k'it'ab in the British Museum*

W - Woronowicz A., *Kitab Tatarów litewskich i jego zawartość*

Ww - J. Sobolewskiego *Wykład wiary machometańskiej czyli iślamskiej*

KB1 - *Koran* w przekładzie J. Buczackiego

WzK - *Wersety z Koranu*

KB2 - *Koran* w przekładzie J. Bielawskiego

KB3 - *Koran* „londyński"

BB - *Biblia brzeska*

BN - *Biblia nieświeska*

BW - *Biblia w przekładzie J. Wujka*
BG - *Biblia gdańska*
BT - *Biblia Tysiąclecia*

Literatura

Bieńkowska D., *Polski styl biblijny*, Łódź 2002.

Cieślikowa A., *Jak ocalić w tłumaczeniu nazwy własne?* [w:] *Między oryginałem a przekładem II. Przekład, jego tworzenie się i wpływ*, red. Twardzikowa J., Filipowicz--Rudek M., Kraków 1996, 311-320.

Cybulski M., *Staropolskie przekłady psałterza*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego" 41, z. 2, Łódź 1996.

Deiana G., Spreafico A., *Wprowadzenie do hebrajszczyzny biblijnej*, oprac. wersji polskiej Bazyliński S., Warszawa 2001.

Długosz-Kurczabowa K., *Onomastyka Nowego Testamentu* [w:] *Slavia Occidentalis* XLVI/XLVII, 1989/1990, 71-88.

Encyklopedia katolicka, red. Wielgus S., Duchniewski J., Daniluk M., Fita S., Miszurek J., Rusecki M., Stępień A., Weiss A., Lublin 1997.

Gnilka Joachim, *Biblia a Koran: podobieństwa i różnice*, Kraków 2005.

Kamińska M., *Onomastyka biblijna tekstów przekładowych jako problem badawczy* [w:] *Onomastyka literacka*, red. Biolik M., Olsztyn 1993, 321-328.

Karpluk M., Sambor J., *O języku religijnym*, Lublin 1988.

Kowalska D., *Styl językowy Psałterza floriańskiego na tle porównawczym*, Łódź 2003.

Kościelniak Krzysztof, *Złe duchy w Biblii i Koranie*, Kraków 1999.

Kościelniak Krzysztof, *XX wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej,* Kraków 2000.

Kościelniak Krzysztof, *Tradycja muzułmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku. Geneza, historia i znaczenie zapożyczeń nowotestamentowych w hadisach*, Kraków 2001.

Kościelniak Krzysztof, *Chrześcijaństwo w spotkaniu z religiami świata*, Kraków 2002.

Kotlicka, *Polskie przekłady Biblii*,

Kwilecka Irena, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003.

Nowicki P., *Greczyzna biblijna. Wprowadzenie*, Warszawa 1967.

Nowicki P., *Hebrajszczyzna biblijna,* Warszawa 1978.

Rosłon J. W., *Zammeru Maskil. Filologiczny komentarz do Księgi Psalmów ze słownikiem hebrajsko-polskim i łacińskim oraz konkordancją i zarysem reguł gramatycznych*, z. 1-3, Warszawa 1985.

Rospond S., *Język Renesansu a Średniowiecza na podstawie literatury psałterzowo--biblijnej*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. 2, Wrocław 1962, 61-181.

Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego, red. Bajerowa I., Wrocław 1986.

Thyen Johann-Dietrich, *Biblia i Koran. Synopsa wspólnych tradycji*, Warszawa 2002.

Tomal M., *Język hebrajski biblijny*, Warszawa 2000.

Zarębski R., *Nazwy osobowe w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź 2004.

Motivácia a štruktúrne typy slovenských názvov reštaurácii

Vieroslava Leitmanová

Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, Trnava

Rýchlym zdrojom informácii o firmách podnikajúcich v určitej oblasti sú Zlaté stránky. Kontakty na firmy sú usporiadané v databáze pozostávajúcej z abecedne zoradených rubrík. Zamerali sme sa na názvy reštaurácii, pohostinstiev a krčiem. Našli sme 543 názvov, ktoré obsahujú pomenovanie „reštaurácia". Všímali sme si umiestnenie slova reštaurácia v názve, jeho vzťah k skupine príbuzných slov, ale aj motiváciu, grafické a gramatické stvárnenie názvov.

Slovo reštaurácia vysvetľuje Krátky slovník slovenského jazyka (1987, s. 372) ako pohostinský podnik, v ktorom sa podáva strava. V etymologickom slovníku (2001, s. 538) sa môžeme oboznámiť s jeho spojitosťou s rakúsko-nemeckým výrazom Restauration a francúzskym restaurant, ktoré bolo metonymicky prenesené od staršieho významu výdatné, občerstvujúce jedlo, ktoré k nám prišlo z lat. restauráre vo význame obnoviť.

Toto slovo informuje percipienta o druhu zariadenia. V piatich prípadoch vystupuje samostatne bez akýchkoľvek rozvíjajúcich a príbuzných slov. V 43 obsahuje ešte iné druhové pomenovanie (REŠTAURÁCIA A HOSTINEC MIER; SONÁTA REŠTAURÁCIA A KAVIAREŇ; REŠTAURÁCIA A KAVIAREŇ IDEA; REŠTAURÁCIA A UBYTOVANIE – MEŠTIANSKY DOM; REŠTAURÁCIA A VINÁREŇ NA BRÁNE; RESTAURANT A PIVÁREŇ, ING. IGOR THURZO; KAVIAREŇ A REŠTAURÁCIA CENTRÁL; GRIFF RESTAURANT & BAR; ELAN REŠTAURÁCIA – PIZZERIA; ASTÓRIA TATRY – COUNTRY REŠTAURÁCIA, PIZZÉRIA; DEL NICKY PIZZERIA – CAFFETERIA – RESTAURANT; E – CLUB – REŠTAURÁCIA, KAVIAREŇ; KLUB S – KAVIAREŇ, VINÁREŇ, REŠTAURÁCIA; LA FONDA – SNACK BAR – RESTAURANT; LE COLONIAL – RESTAURACE & CAFE; RESTAURANT & PIZZA - CLUB 33; REŠTAURÁCIA – PIVÁREŇ REGO; REŠTAURÁCIA – PIVNICA TOLDI; REŠTAURÁCIA – PIZZERIA; REŠTAURÁCIA – PIZZÉRIA BAMBA LINA; REŠTAURÁCIA – PIZZERIA GURMÁN; REŠTAURÁCIA – PIZZERIA SIMONE; RESTAURANT, PIVÁREŇ DOPING; REŠTAURÁCIA – KAVIAREŇ MT; REŠTAURÁCIA, BAR – ROUTE 66; REŠTAURÁCIA, ESPRESSO U MILANA; REŠTAURÁCIA, KAVIAREŇ GRAND; REŠTAURÁCIA, PIZZERIA PLESNIVEC; PINE FOREST CAFE & RESTAURANT; PRIVAT CAFE & RESTAURANT; REŠTAURÁCIA – PIZZÉRIA DANIELA; REŠTAURÁCIA A KAVIAREŇ VALO; REŠTAURÁCIA CITY CAFÉ & RESTARANT; SEVEN BAR & REŠTAURÁCIA; REŠTAURÁCIA, VINÁREŇ U JOZEFA; REŠTAURAČNÉ SLUŽBY – VRANČÍK TIBOR; SANTA MARIA PUB, RESTAURANT V4; STREETCAFE – RESTAURANT; ŠPORT PRESSO – REŠTAURÁCIA; KAFE RESTAURANT

OLYMP; REŠTAURÁCIA, KAVIAREŇ JANA; PEKLO BAR, PIZZERIA, REŠTAURÁCIA A BANÍK; REŠTAURÁCIA – SALAŠ NIMNICA), ktoré špecifikuje poskytované služby. Použité pomenovania vysvetľuje Krátky slovník slovenského jazyka (1987) nasledovne: „barom“ je označený nočný zábavný podnik alebo podnik na rýchle občerstvenie, to môžeme zohnať aj v „bufete“; jednoduchým podnikom na stravovanie a občerstvenie je „hostinec“; typicky slovenské jedlá poskytuje „salaš“; typické talianske jedlo z cesta zapečeného obyčajne so zeleninou, mäsom a syrom dostaneme v „pizzerii“; nápoje sa podávajú v „kaviarni“; pričom zariadenia ponúkajúce vybraný nápoj sa nazývajú „piváren“ – pivo a „vináreň“ - víno.

Význam názvu reštaurácii môžeme stotožniť s významom názvov firiem a obchodov (logonymá), ktorý vidí Mária Imrichová (2002, s. 201) práve v špecifickej komunikácii, na ktorej sa podieľajú. Vlastné meno (proprium) predstavuje mikrotext, ktorý plní nominačnú (pomenovaciu) a identifikačnú funkciu spolu s informačnou, komunikačnou a reklamnou.

V komunikácii percipient dešifruje prijímaný kód, analyzuje poskytnutý materiál. Uvedomuje si počet slov v názve, predložkové väzby, slová zaraďuje do domácej alebo cudzej slovnej zásoby, v závislosti od ich zrozumiteľnosti usudzuje na ich motiváciu. Takémuto dekódovaniu sme podrobili aj naše vybrané názvy, v ktorých mnohé môžu byť podľa významu komponentov zaradené súčasne do viacerých skupín.

K jednoslovným pomenovaniam radíme krstné mená, ktoré sú súčasťou 34 reštaurácii. Prevahu majú ženské mená (24) (Sofia (2), Alexandra, Barbora, Daniela, Flóra, Helene, Jella, Júlia, Margarett, Marína, Milka, Monika (2), Nikol, Rozália, Tiffany, Victória, Zuzana a hypokoristiká Marica (z osobného mena Mária), Anka, Barborka, Hanka, Kity) nad mužskými menami (10) (Ferdinand, Hubert (2), Matej, Maxim, Miloš, Pavol, Rudolf a hypokoristiká Janík, Maťo). Zaraďujeme sem tiež mená bohov (7) (Bakchus, Fortuna, Minerva, Merkúr (2), Neptún a Venuša), meno významného impresionistického maliara (Monet), meno rakúskeho hudobného skladateľa (Amádeus) a meno húnskeho vodcu (Atila). Krstné meno Atila, ako aj priezvisko slovenského národného hrdinu (Jánošík), či iné krstné mená môžu označovať taktiež mená majiteľov reštaurácie.

K týmto názvom sme priradili aj pomenovania motivované polohou (Beskyd, Betliar, Dolina (3), Dúbrava, Dukla, Hradisko, Lesopark, Lodenica, Madunice, Orava, Poľana, Platan, Radnica, Semafor, Sever, Sitno, Skala, Stupava, Trenčín, Trnovce, Zákruta, Západ), oronymom (Vtáčnik, Magura), hydronymom (Latorica, Váh), ojkonymom (Arizona, Boston, Cassablanca, Akropolis, New Bei Jing, Malibu, Nevada (pub), Olympia (2), Marathon, Rio, Sanghaj, Texas); výzorom lokality (Terasy), predchádzajúcim využitím lokality (Hrádok, Viecha), názvom obyvateľov (Fatranka, Nitrianka, Sibiranka), zamestnaním (baník, furman (2), cestár, gurmán (3), kominár, odbojár, poľovník, romantik (2), queen, zbrojnoš, stravník, (FISHMEN)) a preneseným významom (Riviera, Rozkvet).

Motiváciou názvov bývajú predmety (fiat, tatra (2), kopyto, koruna (2), kotva, (výnimka dvojslovná modrá perla), rubín, oko, mäso, papuča, perla, ponorka, snehuliak, (opäť dvojslovná zlatá podkova, zlatý dukát), toliar), taktiež prírodné úkazy, časti fyzickogeografickej sféry (dúha, delta, lagúna (2), luna (3), niva, oáza (2), korona, corona, panoráma (2), Proxima, Sirius); stromy a kvety (astra, magnólia, limba, lipa (2), javor, (výnimka tri ruže), rozmarín); zvieratá (baránok, zvieratá s údajom o farbe sú už dvojslovné: biely kôň, biely tiger, čierny orol), jeleň (2), papagáj, salamander); druhy piva (bažant, corgoň (2), (výnimkou je dvojslovné pomenovanie (kaštieľ) zlatý bažant, zlatý bažant (3)), smichov, steiger); stavby (bašta, rotunda, bazén, koliba (3), kolkáreň (2), fontána (6), galéria (2), drevenica, pranier, terasa, športklub); abstraktné podstatné mená (beseda, družba (2), fantázia (2), gól (2), koníček, millenium, pokrok, siesta, effekt, paradise, party, relax, golf, (dvojslovné: slovenská kuchyňa), symfónia (2), flamingo); značky (Makyta (móda), Bon-bón (podľa značky cukríkov), Čárda (podľa značky starších cigariet, podľa Slovníka slovenského jazyka, 1959, s. 192, sa takto označuje aj krčma na dolnozemských stepiach)); číslovky (jednička, duo, tri, trio, quatro (2), seven, (číslice 7, 33, „37“, 66).

Do skupiny dvojslovných názvov patria mená svätých (sv. Florián, sv. Hubert), ktoré sa vyskytli len v dvoch prípadoch, ako aj prídavné mená nachádzajúce sa v logonyme pred slovom reštaurácia. Zo zozbieraných 43 prípadov 15 je motivovaných preferovanou národnou kuchyňou (slovenská (6), čínska (4), indická (2), peruánska (1), talianska (1), thajská (1)) a zvyšné inou charakteristickou vlastnosťou reštaurácie (staničná (7), poľovnícka (4), lovecká (2), bezbariérová (1), letná (1), malokýrska (1), obecná (1), pivovarská (1), rodinná (1), ťahanovská (1), záhradná (1), zámocká (2), hradová (1), vegetariánska (1), výletná (1), vyšná (1)). Hoci sme predchádzajúce reštaurácie priradili k skupine dvojslovných, toto pravidlo narúšajú reštaurácie s rovnakým názvom, ktoré sa od seba odlišujú doplnkom kanton, Mulan (čínske reštaurácie), tábor, top ten (STANIČNÁ REŠTAURÁCIA TÁBOR, STANIČNÁ REŠTAURÁCIA TOP TEN oproti STANIČNÁ REŠTAURÁCIA), príslovkovým určením miesta u Michala (SLOVENSKÁ REŠTAURÁCIA U MICHALA oproti SLOVENSKÁ REŠTAURÁCIA), doplnením právnej formy do názvu (ČÍNSKA REŠTAURÁCIA, s. r. o.; ZÁMOCKÁ REŠTAURÁCIA, s. r. o.), doplnením cudzojazyčného názvu (AV – TRADE – STANIČNÁ REŠTAURÁCIA, BANCO DEL PERU – PERUÁNSKA REŠTAURÁCIA, TALIANSKA REŠTAURÁCIA – COMPAGNIA DEL SOLE, THAJSKÁ REŠTAURÁCIA – RESTAURANT SABROSO) alebo názvu hrobky (INDICKÁ REŠTAURÁCIA – TAJMAHAL). Názov reštaurácie môže spresňovať meno majiteľa (SAHÍB – INDICKÁ REŠTAURÁCIA, ZAKOVIČ – ZÁHRADNÁ REŠTAURÁCIA, MÁLIŠ – STANIČNÁ REŠTAURÁCIA). Môže byť upresnený iným názvom (KPU – RODINNÁ REŠTAURÁCIA V. D. I., PIVOVARSKÁ REŠTAURÁCIA HELÉN, HALALI – POĽOVNÍCKA REŠTAURÁCIA), názvom a číslovkou (AJVEGA PRVÁ VEGETARIÁNSKA REŠTAURÁCIA), toponymom (BEZBARIÉROVÁ REŠ-

TAURÁCIA ZLATÉ PIESKY). V jednom prípade je prídavné meno staničná a v druhom hradová za slovom reštaurácia, teda názov môžeme preklasifikovať na jednoslovný.

Predložkové názvy sú v našej vzorke väčšinou dvojslovné, obsahujú predložky na (Na hradskej, Na lúke, Na rázcestí, Na riadku, Na majeri, Na mlyne, Na mýte, Na železničnej stanici), pod (Pod baštou, Pod gaštanom, Pod hradom (4), Pod lipou, Pod orechom, Pod vežami, Pod vežou (3), Pod zámkom, Pod zeleným stromom), pri (Pri kúpalisku, Pri Malom Dunaji, Pri potoku) a u (U apoštolov (2), U bambusa, U bieleho koňa, U bociana, U Botku, U Botky, U Cugu, U čachtickej panej, U Doniho, U druida, U furmana, U gazdu, U Igora, U Jakuba, U Janusa, U Jozefa (2), U Juhasa, U kamenára, U Katky, U Klapku, U Kucbela, U Kohúta, U Kuba, U Lacku, U Maka, U Manu, U Mariky, U námorníka, U Nestora, U Otčenáša, U palatína, U richtára, U Silvii, U sovy, U sváka Ragana, U škorpióna, U Švejka, U Takáčovcov, U Tonky, U Zaťku, U zlatého bažanta, U zlatého jeleňa, U železného grófa).

Patria sem aj názvy motivované polohou (dom kultúry, Ďulov dvor, obecný dom (2), malý mlyn, (REŠTAURÁCIA DOLNÁ MARÍKOVÁ), motel Orgován, hotel Senica, Európa a Diakovce, Liptovský Trnovec (REŠTAURÁCIA VRM LIPTOVSKÝ TRNOVEC), železničná stanica, zimný štadión, (výnimka centrum)), blízkosťou hydronyma (Čierny potok, Malý Dunaj), výzorom lokality s využitím informácie o farbe (Biely dom (2), Zelený dvor), predchádzajúcim využitím lokality (Radvaňský mlyn, Stará čarda, Stará pošta, Starý majer, Starý mlyn (2)), národnosťou (REŠTAURÁCIA ŠVÉDA), názvom obyvateľov (Nový Vranovčan), motivované rozprávkovými bytosťami (dobrá víla, čierny korzár).

Do spoločnej skupiny pre zložitosť, ba často nemožnosť porozumenia sme umiestnili názvy (88), v ktorých pred slovom reštaurácia, najčastejšie za slovom nasleduje cudzie slovo, slovné spojenie, skratka, značka alebo akronymum. Za akronymá považuje M. Imrichová (2002, s. 23) pomenovania utvorené zo začiatočných hlások alebo slabík oproti skratke v písme, čiastočnom vypísaní, nazývanom abreviatúra. Môžu byť utvorené z mien majiteľov reštaurácii. (ALKO, T & T, L + L, BOMA, BODZA, EL, MAJLO, GERADZA, GUMI BAR, „BRICK“, BARAVAX, BERGAMO, Gastrospol, CAŇUMA, CORADO, CREPESS, HO – TR, (HKM ZVOLEN, s. r. o.), K + H, ENELIN, DAMI, DIRÓ, ÉDER, EMIBAR, LILLA, LUCULLUS, P & E, P7, PEMINO, ROKO CAFE, Q – CLUB, RATUŠ, YPS, BANDÉRIUM, BASA BECSALI, BEREHOVO, BISTRO, BONO, ČIERNY CORZÁR, CASSOVIA, CENTRÁL, CENTRO, CENTRUM (2), CLOUSEAU, COUNTRY RANČ, CSOKA, ĎARA, GASTRONOVUM, GOLDEN ROYAL, HOFFERKA, HYCONT CLUB, FENYES (2), JUNIOR PRESSO, KULAC, LA CANTÍNA, LA SARDEGNA, MAGIC EYE, MARAKANA, MÄSOM „MALOM VENDÉGLO“, MONRUŽ, MOTEL – TOMKY, PENITA, PIZZA, REDDIK, ROYAL, SOMOTOR, ŠPORT PRESSO, TABARIN, TAVERNA (2), TAXON, TELEDOM, TINI, TOSCA (2), TUNDO, TYCHÉ, VILLA MARIA, VEN DIOFA, VOROS, WEEKEND,

(REŠTAURÁCIA – KOZAR S & S; RESTAURANT MAJLO)). Zaraďujeme sem aj slová stop (2), tip top.

Vo veľkej skupine logoným (53) cítime jednoznačnú motiváciu menom majiteľa. (CABRAK DUŠAN – REŠTAURÁCIA, DELINČÁK JÁN – REŠTAURÁCIA ABC, DUVAL – CO – REŠTAURÁCIA, DŽAMBA JÁN- REŠTAURÁCIA, GAZDÍKOVÁ ANNA – REŠTAURÁCIA, (HÄNSEL REŠTAURÁCIE (8); REŠTAURÁCIA – ESPRESSO BAKICOVA), HRIC PAVOL – ROASS, REŠTAURÁCIA KVARTETO, KRIŽAN – EXIM – REŠTAURÁCIA, REŠTAURÁCIA HOROSKOP – CYRIL VAKULA, REŠTAURÁCIA JEDNIČKA – ŠIMKOVÁ ALENA, REŠTAURÁCIA JOKO, REŠTAURÁCIA JOMAGI, REŠTAURÁCIA KADARKA, REŠTAURÁCIA KRIVÍN, REŠTAURÁCIA KÝČERA, REŠTAURÁCIA BAGAR, REŠTAURÁCIA BUGANKA, REŠTAURÁCIA ČIČVA, REŠTAURÁCIA ČÍŽIK, REŠTAURÁCIA GARAJ, REŠTAURÁCIA HENCZ – PUB, REŠTAURÁCIA SLIŽAR, REŠTAURÁCIA ŠTEFANEC, REŠTAURÁCIA VIERIK, REŠTAURÁCIA VLORA, REŠTAURÁCIA GARAJ, REŠTAURÁCIA – BUFET – GAZDAG JURAJ, REŠTAURÁCIA – RAJNIAK IVAN, REŠTAURÁCIA – ŠVARC ĽUBOMÍR, REŠTAURÁCIA A PIZZÉRIA ČERVENÍK, REŠTAURÁCIA – MASÁROVA ANNA, REŠTAURÁCIA – POJEZDAL J., REŠTAURÁCIA DEMOVIC, REŠTAURÁCIA POVAŽAN, REŠTAURÁCIA SV. HUBERT – JUHÁS BLAŽEJ, SAHÍB – INDICKÁ REŠTAURÁCIA, ZAKOVIČ – ZÁHRADNÁ REŠTAURÁCIA, MÁLIŠ – STANIČNÁ REŠTAURÁCIA, KAMENNÝ MLYN VAJANSKÝ – REŠTAURÁCIA ROZÁLIA, MILOŠ – REŠTARÁCIA – PENZIÓN, REŠTAURÁCIA JEDNIČKA – ŠIMKOVÁ ALENA, REŠTAURÁCIA – ESPRESSO BAKICOVÁ). V jednom z prípadov je názov rozšírený o toponymum a priezvisko majiteľa (KAMENNÝ MLYN VAJANSKÝ – REŠTAURÁCIA ROZÁLIA) a raz je doplnený právnou formou názvu (JELLA RESTAURANT, spol. s r. o.).

Predchádzajúcim rozborom pomenovaní reštaurácii sme načrtli vzťahy, ktoré sú medzi slovami názvu, ale aj ich významom a označovaným predmetom, informačným nasýtením logonyma a jeho pôsobením na percipienta. Až 99% skúmaných reštaurácii zvolilo jedinečný názov, ktorý nie je len druhovým označením reštaurácia. 8% názvov rozlišuje medzi typom reštauračného zariadenia, aby zákazníci už pri prvom kontakte vedeli, aké služby môžu očakávať. Rovnaký počet reštaurácii obsahuje v názve prívlastok, ktorý zdôrazňuje určitú vlastnosť reštaurácie, čím ju odlišuje od ostatných. 9% nesie krstné mená osôb, do ktorých sme nerátali pomenovania motivované významnými historickými osobnosťami a majiteľmi. Z krstných mien sa tešia viac ako dvakrát väčšej obľube ako mužské krstné mená ženské krstné mená. Menami svojich majiteľov sa pýši 10% názvov reštaurácii. Najpočetnejšou podskupinou (88 názvov, teda asi 30%) sú významovo neprehľadné názvy, ktoré sú tvorené skratkami, značkami, cudzími slovami...Všetky menované pomenovania ešte zaraďujeme podľa počtu slov do skupiny jednoslovných a viacslovných názvov. Pozornosť si zasluhujú tiež početné predložkové názvy.

Literatúra

IMRICHOVÁ, Mária: Formálna stránka logoným a ich najčastejšie jazykové nedostatky. In.: Kultúra slova. 36, 2002, č. 4, s. 201.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: VEDA, 1987. 592 s.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: LEDA, 2001, s. 538.

Slovník slovenského jazyka I. Red. Š. Peciar. Bratislava: SAV, 1959. 832 s.

Distribúcia koncoviek *-a, -u* v genitíve singuláru substantív vzoru *dub*

Daniela Majchráková

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Pre podstatné mená skloňované podľa vzoru *dub* v genitíve singuláru je typická prípona *-a* alebo *-u,* v niektorých slovách sú tieto prípony variantné, vzájomne zameniteľné. Hranica medzi nimi je nejednoznačná a ešte stále živá (pohyblivá). Staršie lingvistické práce sa snažili odhaliť kritériá rozlíšenia prípon *-a, -u* v jednotlivých prípadoch.

Autori Belo Letz (1935 – 36), Jozef Orlovský – Ladislav Arany (1946) uprednostnili formálne kritérium. Tvrdili, že o výbere koncovej morfémy rozhoduje charakter konsonantu, ktorým sa končí kmeň. Tieto pravidlá však nevymedzili dostatočne jasne a neodhaľovali skutočnú podstatu tohto javu.

Obrat nastal prácou Eugena Paulinyho *Genitív sg. vzoru dub* (1949), v ktorej autor uprednostnil sémantické kritérium pred formálnym. Pravidlá na vymedzenie prípon *-a, -u* si vyžadujú „komplexné hodnotenie významovo-syntaktické“ (Pauliny, 1949). Formálne kritérium pripustil len v prípade slov zakončených na *-m,* kde sa takmer výlučne uplatňuje prípona *-u.* E. Paulíny vymedzil hlavné okruhy slov mužského rodu, pre ktoré sú prípony charakteristické. Dospel k záveru, že pokiaľ je podstatné meno konkrétnejšie (počítateľné) a javí súvislosť so životnými podstatnými menami, skôr má koncovú morfému *-a.* Ide o mená tvorené sufixmi *-ák, -ík, -ček,* ďalej mená, ktoré sa tradične animizujú, a mená, ktoré sa môžu ponímať ako pomenovania pôvodcov nejakej činnosti. Abstraktné a cudzie mená naopak javia zreteľnú tendenciu mať koncovú morfému *-u.*

Na E. Paulinyho nadviazal Ján Oravec (1970, 1980), ktorý jeho teóriu rozšíril o ďalšie zistenia. Lingvistickou analýzou asi 10 000 excerpčných lístkov vymedzil sémantické okruhy slov s príponou *-u* v genitíve:

a) Abstraktné podstatné mená (dejové, pôvodné i zvecnené):

bludu, bozku, cvalu, rezu, smradu, smútku, dosahu, dôvtipu, náreku, návratu, nárazu, odkazu, odporu, vodopádu, blahobytu...

b) Látkové mená (materiáliá):

balzamu, benzínu, betónu, cmaru, damasku, muštu, octu, parfumu, porcelánu...

c) Hromadné mená (kolektíva):

hmyzu, ľudu, statku, riadu...

Na druhej strane genitívnu príponu *-a* majú neživotné mužské substantíva zakončené na tzv. činiteľské prípony (*-ár, -er, -ér, -or, -átor, -ik),* prípony obyvateľských mien *(-an),* názvov nositeľov vlastností *(-ák, -an, -ún, -in...)* a na prípony zdrobnených mien (*-ík, -ček, -ok)* (Oravec, 1980). Tieto slovotvorné činitele podľa autora výrazne ovplyvňujú distribúciu prípon v prospech prípony *-a.* Príponu *-a* na základe skúmania dokladového materiálu považuje pre slovenčinu za základnú, primárnu genitívnu príponu vzoru *dub.* Primárnosť prípony *-a* dokazuje to, že je:

a) vo väčšine pôvodných slov,
b) v najviac frekventovaných slovách,
c) vytláča príponu *-u* v cudzích slovách, keď zdomácnievajú,
d) vytláča príponu *-u* aj v domácich slovách – deverbatívach, keď strácajú významový súvis s pôvodným slovesom.

Autor však vyjadril presvedčenie, že výskum genitívu vzoru *dub* nie je ukončený a je potrebné preskúmať distribúciu prípon *-a, -u* najmä v slovách, v ktorých sa pripúšťa variantné používanie týchto prípon a preskúmať najmä opodstatnené alebo neopodstatnené uplatňovanie druhotnej prípony *-u.*

Ladislav Dvonč vo svojej *Dynamike slovenskej morfológie* (1984) však vyjadril opačný názor. Prípona *-u* je podľa tohto autora perspektívna, prispievajúca k dôslednejšiemu rozčleneniu substantívnych maskulín na životné a neživotné a používa sa vo väčšom rozsahu ako prípona *-a* (1984, s. 31).

Miloslava Sokolová (2006) zhodne považuje príponu *-a* v genitíve sg. neživotných maskulín za menej frekventovanú a tým za sekundárnu, vyskytujúcu sa predovšetkým v počítateľných konkrétach (*rýchlik, stôl, hotel, mixér),* v názvoch dní a mesiacov, ďalej v substantívach zakončených na *-ov* a *-in* (*ostrova, Mníchova, komína*), v substantívach s významom miesta (*lesa, dvora, hotela*) (2006, s. 70). Príponu *-u,* ktorú považuje za primárnu, nevymedzuje.

V príspevku sa pokúsime preskúmať tieto protichodné názory konfrontáciou všetkých dvojtvarov v normatívnych príručkách s úzom, pričom „úzus“ bude predstavovať textový materiál Slovenského národného korpusu (ďalej SNK), verzie prim-2.1-juls-all v rozsahu takmer 300 tisíc tokenov (textových jednotiek).

K dispozícii sme mali slová s variantnými príponami *-a, -u* vygenerované z elektronickej verzie 3. vydania Krátkeho slovníka slovenského jazyka (1997; ďalej KSSJ3) a Pravidiel slovenského pravopisu (2000; ďalej PSP). Reálnu distribúciu obidvoch prípon sme overovali vyhľadávaním výskytov v prim-2.1-juls-all a formou záznamov frekvenčných hodnôt týchto výskytov (pozri Príloha). Pri vyhľadávaní výskytov pomocou korpusového manažéra Manatee a klienta Bonito

sme sa stretli s niektorými problémami súvisiacimi s homonymiou prípony *-u,* ktorá v sebe kumuluje dva, prípadne aj tri gramatické významy, keď zastupuje okrem genitívu aj datív a lokál singuláru neživotných maskulín. Napriek použitiu rôznych funkcií korpusového manažéra, ako napríklad negatívneho filtra, sú niektoré frekvenčné hodnoty len približné, obsahujúce tvary aj iných pádov. Jednotlivé slová s variantnými príponami *-a, -u* vygenerované z KSSJ3 a PSP sme porovnali so 4. vydaním Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2003, ďalej KSSJ4) a prvým zväzkom Slovníka súčasného slovenského jazyka (2006; ďalej SSSJ).

Sledovanie distribúcie prípon *-a, -u* v slovách, v ktorých sa pripúšťa variantné použitie týchto prípon, odhalilo niekoľko tendencií, ktoré môžeme zhrnúť do nasledujúcich bodov:

a) **Väčšia frekventovanosť prípony *-u***

Pre prevažnú väčšinu slov s variantným použitím genitívnych prípon *-a, -u* je dominantná prípona *-u.* To sa rozchádza s tvrdením J. Oravca (1980), podľa ktorého je prípona *-a* primárnou príponou, a teda aj frekventovanejšou, a na druhej strane potvrdzuje tvrdenia L. Dvonča (1984) a M. Sokolovej (2006), ktorí považujú príponu *-u* za primárnu pre genitív neživotných substantív. Medzi slovami, v ktorých sú podľa KSSJ a PSP prípony vzájomne zameniteľné, sa dokonca objavili slová ako *decht, kolt, kriminál, step, úlomok, ústrižok* (pozri tabuľku v prílohe), v ktorých sa prípona *-u* vyskytovala výlučne. Súhrnne môžeme povedať, že prípona *-u* sa v našom skúmanom materiáli vyskytovala najčastejšie, čiže bola frekventovanejšia.

b) **Dominancia prípony *-u* v slovách cudzieho pôvodu**

Pôvodom cudzie slová, v ktorých je prípona *-u* stále dominantná, sú slová *piknik, komponent, magazín, lexikón, ión, idol, imidž, katión, koeficient.* Ak zoberieme do úvahy tvrdenie J. Oravca (1980), že cudzie, nezdomácnené slová majú tendenciu vyskytovať sa v genitíve singuláru s príponou *-u,* tak prípady slov *piknik, magazín, imidž,* ktoré sú v našom jazyku adaptované, s týmto tvrdením protirečia. Na druhej strane sa toto pravidlo v slovách *komponent, koeficient, lexikón, ión, katión* dodržiava dôsledne. Vzhľadom na to, že nie je ľahké určiť hranicu medzi nezdomácnenými a už zdomácnenými slovami cudzieho pôvodu, pravidlo o prevahe koncovky *-u* v slovách zdomácnených je rovnako ťažko verifikovateľné. Výlučnú platnosť tohto pravidla náš materiál nepotvrdil.

c) **Použitie prípony *-a* v závislosti od zakončenia slova na istú odvodzovaciu príponu**

Podľa autorov E. Paulinyho (1949) a J. Oravca (1970, 1980) slovotvorné činitele výrazne ovplyvňujú distribúciu prípon *-a, -u.* Náš materiál však ukázal, že to neplatí úplne. V slovách *elektromer, rezervoár, otáčkomer, buldozér, rezervoár,* zakončených na tzv. činiteľskú príponu, je síce najfrekventovanejšia genitívna prípona *-a,* ale našli sa aj slová ako *časomer, koncentrák, vodomer, rýchlomer,* pri ktorých sa častejšie vyskytovala prípona *-u.*

Podľa J. Oravca (1980) do istej miery pôsobí v súvislosti so slovotvornými činiteľmi princíp analógie, ktorý je však vzhľadom na sémantický princíp iba

druhotný. O analógii by sme mohli hovoriť v prípade slov *kráter* alebo *kreker,* kde výrazný príklon k prípone *-a* môže byť spôsobený formálnou podobnosťou so životnými substantívami.

M. Sokolová (2006) zaraďuje ku genitívnej prípone *-a* aj slová zakončené na *-ov* a *-in.* Našli sme doklad o tom, že ani toto pravidlo neplatí výlučne. Medzi slovami, v ktorých sa pripúšťa variantné použitie prípon *-a, -u,* sa nachádzalo slovo *vavrín,* pri ktorom výrazne prevažovala prípona *-u* (2 výskyty tvaru *vavrína* oproti 24 výskytom tvaru *vavrínu*). Súhrnne môžeme konštatovať, že pravidlá, podľa ktorých sa prípona

-a vyskytuje v slovách zakončených na činiteľskú príponu a na prípony *-ov* a *-ín,* podľa nášho dokladového materiálu neplatia výlučne.

d) **Dominancia prípony *-a v* niektorých slovách**

Prípona *-u* ustupuje prípone *-a* v týchto prípadoch: *bazén, buldozér, hangár, kanál, kráter, gól, polrok, prezent, stĺp, štvrťrok, teáter, teplomer, vlások, zošit.* Vo všetkých uvedených slovách je prípona *-a* v genitíve dominantná. Najmä v slovách *stĺp, kanál* by sa dokonca dalo uvažovať o odklone od variantnosti a príklone k prípone *-a.* V prípade slova *zošit* sa táto výrazná tendencia odzrkadlila v PSP, v ktorých bol kodifikovaný jediný tvar *zošita.* Zaujímavý je prípad tvaru *štvrťroku,* ktorý sa síce vyskytoval v korpuse spolu 461-krát, ale tvar genitívu sg. bol zastúpený len 146-krát, ostatné tvary boli rozdistribuované medzi lokál a datív. Domnievame sa, že je to rozhodujúci činiteľ, na základe ktorého sa používatelia v genitíve slova *štvrťrok* prikláňajú k prípone *-a.*

e) **Distribúcia prípon *-a, -u* v geografických názvoch**

V PSP sa medzi slovami s variantnými genitívnymi príponami vyskytujú aj názvy miest a štátov, ktoré z hľadiska rozloženia prípon *-a, -u* môžeme rozdeliť do troch skupín. Prevahu genitívnej prípony *-a* môžeme pozorovať len v slovách *Alžír* a *Litomyšl.* Variantnosť zakončenia sa dodržiava napr. v slovách *Brač, Kluž, Neded,* v ktorých pomer týchto prípon nie je výrazne v prospech ani jednej z nich.

Najväčšiu skupinu tvoria názvy miest, ktoré sú v genitíve sg. zakončené na príponu *-u (Osvienčim, Frýdek).* Dokonca sa tu vyskytujú slová, v ktorých sa používa prípona *-u* výlučne – napr. v slove *Šíd* (tvar *Šídu* sa vyskytuje 258-krát) alebo *Vaduz* (21 výskytov prípony *-u).* Použitie prípony *-a* doložené len jedným výskytom v korpuse je v slovách *Bodrog* (oproti 638-im výskytom prípony *-u), Postupim* (20 výskytov), *Štós* (22 výskytov). Domnievame sa, že by sa mala zvážiť opodstatnenosť zaradenia spomenutých názvov k slovám s variantnými príponami v genitíve sg., keďže medzi používateľmi jazyka tvary s príponou *-a* v týchto prípadoch nie sú zaužívané.

f) **Rozloženie prípon *-a, -u* z hľadiska sémanticko-syntaktických vlastností výrazu**

Sledovaním správania sa slov v jednotlivých kontextoch sme sa na príkladoch slov *idol* a *hrášok* pokúsili dokázať vplyv sémantických vlastností výrazu na jeho genitívne zakončenie.

V prípade tvaru *idola* ide o jasný posun k životnosti neživotného substantíva *idol.* Smerom k prípone *-a* zaznamenávame približovanie sa k animizácii, čiže k pripodobneniu k životným substantívam (porov. Pauliny, 1949). V prospech posunu k životnosti svedčí aj fakt, že tvar *idola* sa vyskytuje aj ako tvar akuzatívu slova *idol,* čím dochádza k významovému posunu daného slova. Dokonca by sa mohlo zvážiť aj jeho zaradenie k životným substantívam.

1. Placebo hovorilo o partii okolo teenagerského < idola> Briana Molka ako o najnádejnejšej mladej...
2. Sú pre to aj dôvody. Negatívna kritika < idola> môže spôsobiť u čitateľa celkom konkrétne ...
3. Žabička oblečený v tričku svojho < idola> Romaria s číslom 11 na policajnej stanici...
4. Veľmi rád sa k vystúpeniu mužného < idola> vyjadril jeden zo členov Lesbian and Gay...
5. Životný osud <idola> a lámača ženských sŕdc všetkých pokolení pripomína rozprávku.

1. Snímka má popisovať príbeh fiktívneho speváckeho <idolu> Chrisa Gainesa, ktorý sa pokúša vyrovnať s úskaliami...
2. ..nadšene privítajú akúkoľvek novú aktivitu svojho gitarového <idolu> a rozpôývajú sa aj nad platňami Cream,...
3. Kým doznieval cengot zvončeka, črtal som si podobu svojho <idolu>.
4. Na pódiu sa vystriedalo mnoho hviezd vrátane punkového <idolu> Iggyho Popa, Eminema alebo zašlých ...
5. Znamená to, že diváčky uvidia z tela svojho <idolu> podstatne menej, ako pôvodne zachytila kamera.

Tvar *hráška* sa použil vo všetkých 6 výskytoch vo význame jednotliviny, tvar *hrášku sa* používa na označenie jednej plodiny, ako aj súhrnného označenia väčšieho množstva tejto plodiny. Ide o rozdiel v používaní *-a, -u* v súvise s rozlíšením medzi látkovými menami a pomenovaniami jednotlivín, čiže protiklad medzi počítateľnými a nepočítateľnými menami a jeho vplyv na distribúciu prípon *-a, -u.* (Pauliny, 1949).

1. Pretože nemajú svedkov a on bol aj napriek mozgu veľkosti <hráška> dosť prešibaný, aby to vedel.
2. Potter, ale aj nejaký troll, nejaký trpaslík, princezná na zrnku <hráška>, Ivanko a Marienka ...
3. Z <hráška> vznikol malilinkatý človiečik. -Jej, Janko Hraško!
4. Potvorská vec: nádor veľkosti <hráška> narobí šarapaty až strach.
5. Pod ľavou nosnou dierkou nosil materské znamienko veľkosti <hráška>, čo dodávalo jeho tvári distingvovaný výraz.

1. Šampiónov, 4 nadrobno pokrájané mladé cibuľky, 1 šálku mladého <hrášku> alebo jemnej zelenej fazuľky,...
2. K dnešnému dňu sme vyrobili 150 - tisíc fliaš zeleného <hrášku> v 0,7 litrovom skle ...
3. Vodu si nosili z rieky, kôš mali plný <hrášku>, mlieko im d val a kravka Kadžalatá.
4. Špeciálnu funkciu má motív <hrášku>, diváci sa tu stretnú s hráškovou princeznou.
5. Petitjean sa zase pomodlil tri ružence rýchlosťou stroja na lúskanie <hrášku>.

Odchýlky v jednotlivých kodifikačných príručkách

Porovnaním jednotlivých kodifikačných príručiek sme spozorovali niekoľko odchýlok, ktoré sme následne konfrontovali s konkrétnymi výskytmi v korpuse.

Podľa súčasnej pravopisnej príručky PSP sa ustálilo genitívne zakončenie v odborných výrazoch *rádius* (v PSP je kodifikovaná prípona *-a,* pričom v KSSJ3 sa pripúšťali obidve prípony; v KSSJ4 naopak zaznamenávame iba príponu *-a*) a *katión* (podľa PSP je spisovná prípona *-u).* Primárnosť prípony *-u* v slove *katión* potvrdzuje aj náš materiál: v korpuse sa vyskytoval len tvar *katiónu* spolu 41-krát. O ďalšom ustaľovaní genitívnej prípony môžeme hovoriť v prípadoch slov *štvorlístok, turbokompresor, zošit.* Vo všetkých troch slovách bola podľa PSP a KSSJ4 kodifikovaná prípona *-a,* ktorej prevahu potvrdil aj náš korpusový materiál.

Naopak, výskyty tvarov genitívu slova *stôl* neboli v prospech ani jednej z prípon a aj podľa KSSJ3 sú tvary *stola* a *stolu* variantné, v KSSJ54 a v PSP zaznamenávame len príponu *-a*.

Pozorovali sme tiež rôzne diskrepancie medzi KSSJ3, KSSJ4, najnovším SSSJ a súčasnou pravopisnou príručkou PSP, konkrétne v prípadoch slov *batalión, címer a filodendron.* Kým slovo *botalión* je v KSSJ3 a SSSJ zhodne zaradené medzi slová s variantnými genitívnymi príponami, v PSP je kodifikovaný len tvar *bataliónu.* V korpuse sa slovo *batalión* s príponou *-u* v genitíve vyskytovalo spolu 21-krát, s príponou *-a* sme nezaznamenali žiadny výskyt. Genitív sg. slova *filodendron* je v KSSJ3, KSSJ4 a v SSSJ zhodne kodifikovaný s príponou *-u,* pričom v PSP je zachovaná jeho variantná podoba. V našom materiáli sa nachádzali len 4 výskyty tvaru *filodendronu*, príponu -a sme v genitíve tohto slova nenašli. A napokon slovo *címer* sa podľa najnovšieho SSSJ v genitíve ustálilo s príponou *-u,* pričom v korpuse sa objavil 1 výskyt tvaru *címera* a 1 výskyt tvaru *címeru.*

Posun k variantnosti sme zaznamenali v slovách *fotokrúžok, mercedes, moped, otoman, peletón / pelotón, rododendron* a *výklenok.* Kým vo všetkých prípadoch sme v KSSJ3 a KSSJ4 zaznamenali príponu *-u,* v PSP boli kodifikované obidve prípony. Obidve prípony nachádzame zhodne v KSSJ4 a PSP v prípade slov *pseudonym, rituál, ventil*.

V niektorých slovách variantnosť genitívneho zakončenia nie je podložená reálnym výskytom týchto tvarov, keďže *slová, peletónl / pelotón, rituál* sa vyskytujú výlučne s príponou *-u (peletón* 103 výskytov, *pelotón* 562 výskytov, *rituál* 362 výskytov). V prípade slova *pseudonym* sa domnievame, že táto zmena v PSP je oprávnená. Napriek tomu, že tvar *pseudonyma* sa v korpuse vyskytoval len 1--krát, v danom kontexte však javil súvislosť so životným substantívom, a preto použitie prípony *-a* je podľa nášho názoru adekvátne (porov. Pauliny, 1949):

Pamflet z toho istého roku, pochádzajúci azda od toho istého <pseudonyma> , sa volá Le Monštre d' Abus , doslova Netvor zneužívania...

Záver

Korpusová analýza slov, v ktorých sa pripúšťa variantné použitie genitívnych prípon *-a, -u* síce neposkytla komplexný pohľad na problematiku distribúcie prípon *-a, -u* v genitíve sg. neživotných podstatných mien, ale dala možnosť pozorovať niekoľko tendencií vyplývajúcich zo štatistických hodnôt. Jednotlivé frekvencie (výskyty) použitia upozorňujú, ako bežný používateľ vníma variantnosť prípon *-a, -u,* a kladú otázku, či zmeny v jednotlivých kodifikačných príručkách odzrkadľujú reálny výskyt týchto prípon. Hľadanie pravidiel a zákonitostí výberu genitívnych prípon *-a, -u* naďalej ostáva otvorenou otázkou poskytujúcou priestor pre ďalšie lingvistické analýzy.

Skúmaním distribúcie genitívnych prípon *-a, -u* na základe korpusového materiálu sme dospeli k niektorým zisteniam, ktorými sa potvrdzujú aj vyvracajú doterajšie poznatky týkajúce sa variantnosti prípon genitívu sg. maskulínnych substantív:

- Koncová morféma *-u* je frekventovanejšia v slovách, v ktorých sa podľa kodifikačných príručiek pripúšťa variantnosť prípon *-a, -u.* To si protirečí s tvrdením J. Oravca (1970, 1980), podľa ktorého príručky nenáležite preferujú príponu *-u.* Naopak, potvrdzuje to zistenie autorov L. Dvonča (1984) a M. Sokolovej (2006), podľa ktorých je prípona *-u* dominantnou, primárnou príponou. Náš dokladový materiál potvrdil, že tam, kde sa používateľ môže rozhodnúť v prospech jednej z prípon, dáva prednosť prípone *-u.* Koncová morféma *-u* je perspektívnou príponou genitívu sg. neživotných substantív vzoru *dub* najmä vďaka neustálemu pribúdaniu nových slov cudzieho pôvodu, pre ktoré je táto prípona typická (Pauliny, 1949).
- Činiteľské prípony môžu asociovať súvislosť alebo podobnosť so životnými substantívami, a tým inklinovať k prípone *-a,* neplatí to však nevyhnutne.
- Významová súvislosť so životnými substantívami ako dôležitý sémantický činiteľ výrazne ovplyvňuje distribúciu prípon *-a, -u* v neživotných maskulínach.
- Jednotlivé kodifikačné príručky sa v kodifikácii genitívnych prípon v niektorých prípadoch nezhodujú, pričom nie vždy odzrkadľujú reálny výskyt prípon *-a, -u.*

Literatúra

DVONČ, Ladislav: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava: Veda 1984. 124 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala, M. Pisarčíková, M. Považaj. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red: J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.

LETZ, Belo: Genitív jednotného čísla vzoru dub. In: Slovenská reč, č. 4, 1935 – 1936. s. 4 – 9.

OHNHEISER, Ingeborg – SOKOLOVÁ, Miloslava: Základy slovenskej gramatiky s textami a cvičeniami. Kompendium určené jazykovým kurzom a na samostatné štúdium. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2006. 384 s.

ORAVEC, Ján: Rozhraničenie prípon -a/-u v genitíve sg. vzoru dub. In: Slovenská reč, 1970, roč. 29, s. 161 – 169.

ORAVEC, Ján: Konkurencia prípon -a, -u v genitíve sg. vzoru dub. In: Kultúra slova, 1980, roč. 14, č. 6, s. 205 – 210.

ORAVEC, Ján: Variant Suffixes in Slovak Genitive Sg. of Pattern dub. In: Recueil linquistique de Bratislava 7. Red. J. Ružička. Bratislava: Alfa 1984, s. 97 – 102.

ORLOVSKÝ, Jozef – ARANY, Ladislav: Gramatika jazyka slovenského. Bratislava: Vedecké a umelecké nakladateľstvo dr. Jozefa Orlovského 1946. 252 s.

PAULINY, Eugen: Genitív sg. vzoru dub. In: Slovo a tvar 3, 1979, s. 41 – 43.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda 2000. 592 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

ŠTOLC, Jozef: Poznámka o gen. sg. mask. na -a/-u. In: Slovenská reč, 1971, roč. 36, s. 39 – 42.

Zdroj: Slovenský národný korpus – prim-2.1-juls-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2006. Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk

Príloha: Tabuľka neživotných substantív s variantnými príponami *-a, -u* v genitíve sg. vygenerované z KSSJ (1997) a PSP (2000) a frekvenčné hodnoty výskytov ich genitívnych tvarov v Slovenskom národnom korpuse, vo verzii prim-2.1-juls-all (2006). (Pozn.: Chýbajúce frekvenčné hodnoty sú spôsobené homonymiou jednotlivých tvarov.)

	a/u	**Pozn.**		**a/u**	**Pozn.**
Alžír	167/73	iba v PSP, SSSJ	plagát	2/328	
amplión	14/58		platan	6/14	
autobus	86/3648		plátok	4/87	
autosalón	7/268		plynomer	0/12	
bajonet	0/5		podbeľ	7/12	
bambus	9/94		podbradok	1/7	
banán	26/50		podpätok	1/18	
Banjul	0/0	iba v PSP, SSSJ	podväzok	0/3	
barak	18/178		polrok	908/205	
batalión	0/21	v PSP *-u*	pontón	1/29	
bazén	869/460		poškrabok	0/0	
biftek	1/15		posledok	2/3	
bitúnok	22/119		Postupim	1/20	iba v PSP

	a/u	Pozn.		a/u	Pozn.
bloček	4/25		praslen	0/0	
Bodrog	1/638	iba v PSP, SSSJ	preš	5/5	
bodyček	0/1		prézent	14/3	
bok	275/655		prietokomer	0/1	iba v PSP
Brač	7/6	iba v PSP, SSSJ	prístenok	4/8	
brloh	69/170		príštitok	0/0	iba v PSP
bršlen	1/7		prívesok	0/53	
buldozér	48/4		pseudonym	1/29	v KSSJ3 -*u*
bulvár	26/213		prúžok	15/37	
časomer	0/13		radián	1/0	
čemer	0/2		rádius	-/-	v PSP, KSSJ4 -*a*
chalát	0/3		rajón	5/44	
cimbal	5/12		rázporok	1/17	
címer	1/1	v SSSJ -*u*	regál	28/62	
cólštok	0/1		repertoár	68/1045	
črep	2/37		revír	10/236	
decht	0/101		rezervár	0/0	
desiatok	-/-		rezervoár	48/37	
deviatok	-/-		ribstol	0/0	
diaľkomer	0/2	iba v PSP, SSSJ	rigol	8/7	
drobnomer	0/0	iba v PSP, SSSJ	rínok	0/16	
dvojskif	0/16		rituál	0/362	v KSSJ3 -*u*
džber	3/7		rododendron	1/6	v KSSJ3, KSSJ4 -*u*
Ekvádor	21/142	iba v PSP, SSSJ	rok	70059/ 128018	
elektromer	19/14		ruksak	13/92	
encián	2/7		rýchlomer	5/30	
feferón	0/0		salón	585/720	
filodendron	0/4	v KSSJ3, KSSJ4, SSSJ -*u*	šašlík	0/0	
forint	19/41		sedemhran	0/0	
fotokrúžok	0/0	v KSSJ3, v SSSJ -*u*, v KSSJ4 -*u*	šesťhran	9/30	
Frýdek	4/77	iba v PSP	silomer	0/0	
gradient	1/37	iba v PSP; v SSSJ -*u*	šilt	0/0	

	a/u	Pozn.		a/u	Pozn.
hámor	18/6		šíp	0/4	
hangár	73/28		skanzen	32/129	
hĺbkomer	0/1		sklep	0/166	
honorár	38/180		sklonomer	17/9	
hrášok	6/120		skrajok	0/0	
hrb	7/26		skrojok	0/0	
hubertus	4/6		smeč	0/0	
húf	2/36		smiešok	7/3	
hustomer	1/2		solitér	0/3	
idol	20/126		šilt	10/9	iba v PSP
ihlan	24/18		špagát	0/3	
imidž	3/833		štep	13/58	
ión	0/58		štiap	0/19	
kabanos	0/2		štiep	0/0	
kaktus	7/44		štít	0/0	
kaliber	24/1203		štítok	1/680	
kanál	1668/324		stĺp	27/29	v KSSJ4, PSP *-a*
katión	0/41	v PSP *-u*	stôs	0/0	
klaksón	17/32		štvorhran	0/2	
kláves	-/-		štvorlístok	76/2	v PSP, v KSSJ4 *-a*
kĺb	10/487		štvrťrok	448/146	
Kluž	6/9	iba v PSP	svetadiel	16/83	
klystír	0/4		svetlomer	0/0	
koeficient	35/329		talón	12/15	
kokón	3/10	iba v PSP	talizman	1/34	
kolt	0/15		tampón	2/18	
kombajn	22/42		teáter	20/1	
komponent	1/274		tepich	2/0	
koncentrák	4/145		teplomer	182/57	
koráb	9/76		termofor	0/3	
kráter	257/46		tis	3/31	
kreker	3/0		tlakomer	7/11	
kriminál	0/32		triangel	5/2	
krištáľ	4/98		trojhran	0/2	
krok	106/1892		trolejbus	6/132	
krókus	0/2		tezaurus	1/15	
krosček	0/1		trambus	0/0	
krúžok	16/618		trezor	56/358	
kuloár	1/1		tulipán	8/6	

	a/u	Pozn.		a/u	Pozn.
kupón	4/195		turban	12/25	
kvartál	6/100		turbokompre-sor	1/0	v PSP, KSSJ4 -*a*
kvocient	1/24		uhlomer	0/3	
lázok	0/2		úlomok	1/28	
lexikón	2/54		ústrižok	0/24	
list	34/4475		útržok	3/5	
Litomyšl	4/1	iba v PSP	Vaduz	0/21	iba v PSP
magazín	15/1335		vavrín	2/24	
mantinel	12/126		ventil	10/143	v KSSJ3 -*u*
Mars	113/1151	iba v PSP	vinš	7/3	
medailón	3/32		vlások	11/3	
mercedes	77/509	v KSSJ3, KSSJ4 -*u*	vlhkomer	1/2	
meridián	1/10		vodomer	0/11	
meteor	0 13		volant	8/376	
mikrobus	0/87		vred	4/94	
monzún	3/38		vulkán	3/83	
moped	7/6	v KSSJ3, KSSJ4 -*u*	výklenok	20/169	v KSSJ3, KSSJ4 -*u*
múr	371/1255		výliatok	0/2	v PSP, v KSSJ4 -*u*
náhubok	4/51		výhonok	3/27	
nátrubok	3/2		výpestok	0/0	
náustok	9 14		výškomer	3/4	
necesér	1/1		vývratok	0/2	
nervák	4/5		záchod	238/166	
obrátkomer	2/0		záčin	3/0	
obrezok	0/0	iba v PSP	žaket	0/1	
obrobok	0/35	iba v PSP	žáner	22/1543	
obrus	41/55		zámotok	0/23	
oceán	562/1987		zátylok	24/112	
ocieľok	0/0		závitok	0/3	
odliatok	0/42		ženšen	1/10	
odstrižok	0/0		žetón	1/6	
opalok	0/0		žliabok	13/16	
opasok	167/115		žltohlav	0/0	
opätok	3/8		zošit	442/16	v PSP, KSSJ4 -*a*
ostrapok	0/0	iba v PSP	zovňajšok	18/182	
Osvienčim	40/288	iba v PSP	zrážkomer	0/0	
oškvarok	0/0		zrub	12/125	

	a/u	Pozn.		a/u	Pozn.
oštep	9/62		župan	-/72	
otáčkomer	13/3		zvratok	0/0	
otoman	0/0	v KSSJ3, KSSJ4 -*u*	zvršok	0/40	
panel	298/262		zvukomer	0/0	
pánt	1/10		Balog nad Ipľom	0/4	iba v PSP
pás	1286/622		Boldog	0/0	iba v PSP
pasionál	0/0		Mokro luh	0/2	iba v PSP
pelech	13/40		Neded	1/1	iba v PSP
pelendrek	0/5		Priechod	1/5	iba v PSP
peletón	0/103	v KSSJ3, KSSJ4 -*u*	Šíd	0/258	iba v PSP
pelotón	0/562	v KSSJ3, KSSJ4 -*u*	Štós	1/22	iba v PSP
perón	8/17		Virt	0/1	iba v PSP
plafón	31/46		Zádiel	2/9	iba v PSP
piknik	3/45		Zavar	4/3	iba v PSP

Slovesá *mať* a *byť* v prejave Slovákov v Bulharsku

Lenka Majchráková

Slavistický ústav J. Stanislava SAV, Bratislava

V predkladanej štúdii zhrnieme výsledky konfrontácie dvoch príbuzných jazykov a výsledky konfrontácie aplikujeme pri vysvetľovaní niektorých javov na mieste kontaktu týchto jazykov. Budeme teda riešiť dva okruhy problémov: prvým je konfrontácia slovenčiny a bulharčiny na základe slovies *mať* a *byť* a druhým sú postrehy o používaní skúmaných slovies v slovenčine Slovákov v Bulharsku, keďže tu badáme viditeľné nenormatívne používanie slovies *mať* a *byť*. Cieľom tejto štúdie je na základe výsledkov predošlej analýzy skúmaných slovies zistiť, či je táto odchýlka od normy výsledkom vplyvu bulharčiny. Koncepcia dvojakého porovnania vyžaduje rozdelenie štúdie do troch častí. V prvej sa budeme venovať situáciám pri ktorých sa v slovenčine a v bulharčine používajú skúmané slovesá, v druhej priblížime jazykovú situáciu Slovákov v Bulharsku a v tretej budeme analyzovať ukážky prejavu Slovákov v Bulharsku.

1. Slovesá *mať* a *byť* sú v mnohých jazykoch, teda aj v slovenčine a bulharčine, polyfunkčné a polysémické, a vďaka tomu sa stali predmetom viacerých

konfrontačných štúdií. Okrem výskumov venovaných dvom jazykom a zacielených prevažne na vysvetlenie javov a následnú správnu aplikáciu pri prekladoch a vyučovaní jazyka (napr. Adamec, 1960), či venovaných porovnaniu v rámci slovanských jazykov (Ďurovič, 2004; Nicolova, 1990), existuje celý rad štúdií, ktoré sa venujú hĺbkovej štruktúre viet so slovesami *mať* a *byť* a snažia sa problém skúmaných slovies rozriešiť na úrovni typológie jazykov ako takých (Lyons, 1967; Isačenko, 1974; Clark, 1978).

V slovenčine a bulharčine sa slovesá *mať* a *byť* (*има* a *съм*) v mnohom zhodujú nielen formou, ale aj svojimi funkciami a sémantikou. Táto zhoda nie je úplná, nájdeme v nej množstvo významov a významových odtienkov, keď sa použitie týchto základných slovies v oboch jazykoch výrazne odlišuje. V literatúre sa na základe konfrontácie zväčša uvádzajú ich tri hlavné významy, a to existenciálny, posesívny a lokalizačný (porovnaj napr. Lyons, 1967, s. 390; Clark, 1978, s. 87). V našom článku si ďalej budeme všímať len existenciálny a lokalizačný význam, ktoré sú aj predmetom našej štúdie *Existenciálny význam slovies mať a byť v slovenčine a bulharčine* (Juhásová, 2006). Tu sme na základe konfrontácie excerpovaných významov[1] vydelili tri skupiny existenciálnych významov, ktorými sú: a) absolútna existencia, b) dispozičná existencia a nakoniec c) existencia s určením miesta.[2] Ako vidíme tieto tri skupiny pokrývajú u J. Lyonsa a E. Clarkovej existenciálnosť a lokalizáciu. Dispozičnú existenciu sme sa rozhodli zadeliť medzi skúmané významy v súlade s R. Zimkom, ktorý dispozičnú existenciu vyjadrovanú slovesom *byť*, označuje ako „výskytové *byť*" a chápe ho ako ohraničenú existenciu, obmedzenú na istý počet predmetov (Zimek, 1963, s. 58). K slovesám *mať* a *byť* s citovanými významami možno priradiť ich synonymá; k *mať* a *byť* s významom absolútnej existencie „jestvovať"; „existovať"; „žiť", s významom dispozičnej existencie „byť k dispozícii"; „byť naporúdzi" a s významom lokalizačnej existencie „nachádzať sa niekde" (tamtiež, s. 34). Posesivita, sémantická kategória privlastňovania, taktiež patrí k vzťahom, ktoré možno vyjadriť slovesami *mať* a *byť*. V nasledujúcej štúdii sa

[1] Excerpovaný materiál pochádzal z kartotéky bulharského jazyka Ústavu bulharského jazyka Ľubomira Andrejčina BAV v Sofii, z elektronického archívu SOFT INFORM sekcie lexikografie toho istého ústavu. Za poskytnutie týchto prameňov patrí pracovníkom ústavu moja vďaka. Ďalšími zdrojmi boli slovníky bulharského jazyka, a síce: Речник на български език (1977 – 1990) a Речник на съвременен български език (1956-1958). Slovenský materiál pochádzal prevažne z excerpcie umeleckej literatúry, ďalej zo Slovníka slovenského jazyka (ed. Š. Peciar, 1959), Krátkeho slovníka slovenského jazyka (ed. J. Kačala 1987) a Bulharsko–slovenského slovníka (M. Košková a kol., 2004), v obmedzenej miere z Korpusu slovenského jazyka http://korpus.juls.savba.sk/. Citácie v tejto štúdii sú z Krátkeho slovníka slovenského jazyka (ďalej KSSJ), Речник на български език (ďalej РБЕ) a Bulharsko – slovenského slovníka (ďalej Košková, 2004).

[2] V článku budeme ďalej namiesto označenia „existencia s určením miesta" používať termín „lokalizačná existencia". Tento termín je v jazykovede zaužívaný a zároveň presnejšie a stručnejšie vystihuje podstatu pomenovaného javu. Za upozornenie ďakujem Márii Dobríkovej.

ju spomenieme len v prípadoch, keď sa bude prekrývať s niektorou formou existenciálneho významu.[3]

a) Na základe predošlého výskumu možno konštatovať, že absolútna existencia vyjadruje existenciu niečoho ako takého, neohraničuje ju priestor. Dá sa vyjadriť spomínanými synonymami: „jestvovať"; „existovať"; „žiť". V slovenčine vo vetách toho typu nachádzame sloveso *byť* a v bulharčine sa používa neosobný tvar slovesa *има*. Ďalej sú tieto vety v bulharčine, kde existuje kategória určitosti, bez určitého člena čo potvrdzuje všeobecnosť výpovede (Nicolova, 1990, s. 237; Juhásová, 2006, s. 34).

b) Dispozičná existencia vyjadruje existenciu niečoho na nejakom mieste bez jeho určenia, gramaticky vyjadreného príslovkovým určením miesta. Slovesá *mať* a *byť* majú v týchto konštrukciách význam „disponovať niečím"; „byť naporúdzi"; v bulharčine „разполагам с нещо". V slovenčine sa v tomto význame používa zvyčajne sloveso *byť*, hodne sa využíva aj tvar *jesto*. V bulharčine je to sloveso *има* a tieto spojenia sú obvykle bez člena (tamtiež, s. 35). V oboch jazykoch sa môže použiť aj sloveso *mať*, ktoré v tomto prípade viac ako na existenciu poukazuje na vlastnenie. Vďaka tomu tieto významy často stoja na pomedzí medzi posesívnym a lokalizačným významom.

c) K lokalizačnej existencii zaraďujeme slovesá *mať* a *byť*, ktoré sa viažu s príslovkovým určením miesta a vyjadrujú existenciu na konkrétne určenom mieste. Tento význam možno v slovenčine a aj v bulharčine vyjadriť slovesom *byť* ako aj slovesom *mať*, ktoré majú význam „nachádzať sa niekde"; „намирам се някъде". Lokalizačná existencia sa v oboch jazykoch vyjadruje oboma slovesami, tým tento druh existencie predstavuje zložitejší problém a preto aj vyžaduje komplexnejší opis.

Rozdiel v používaní slovies *byť* a *mať* v lokalizačných vetách spočíva v tom, že v bulharčine je výber slovies motivovaný funkčne, teda funkciou slovesa vo vete ako aj jeho syntaktickým postavením, a v slovenčine sémanticky.[4] V bulharčine sa za najdôležitejší dištinktívny príznak pri distribúcii týchto slovies uvádza fakt, že sloveso *има* sa spája s menom, ktoré má neurčitý člen a sloveso *съм* s menom s určitým členom (Nicolova, 1990, s. 238; Stojanov, 1973, s. 195). Ďalší okruh problémov súvisí s aktuálnym členením vety a jeho vplyvom na

[3] Problematika posesivity je natoľko široká, že jej výskum v oboch jazykoch, nehovoriac už o opise v prejave Slovákov v Bulharsku, by vyžadoval samostatnú štúdiu. Z toho dôvodu sa jej na tomto mieste nebudeme venovať. Výsledky výskumu z tejto oblasti plánujme uverejniť v pripravovanej štúdii.

[4] Hovoríme iba o vetách, ktoré vyjadrujú existenciálne významy. V iných prípadoch, ktorým sa nevenujeme, má výber slovesa vplyv na sémantiku výpovede v oboch jazykoch. O problematike napr.: Načeva: Начева, Мира: Семантично-функционална характеристика на глагола имам (върху материал от български и чешки език). Съпоставително езикознание, кн. 4 – 5. София 1988. с. 59 – 67; Přikrylová, Milena: Sémantika konstrukcí se slovesem mít ve staroslověnských biblických textech a vývoj těchto konstrukcí do češtiny a bulharštiny. In: Slavia, roč. 67, č. 1 – 2, Praha 1998, s. 67 – 72.

výber slovesa. Ako sme spomínali v prípade, že je v bulharčine podmet bez určitého člena spája sa so slovesom *има.* Okrem tejto skutočnosti je vždy rémou výpovede. V prípade, že podmet je určený určitým členom, viaže sa so slovesom *съм* a tvorí tému výpovede. Teda pri zámene slovesa *има* za sloveso *съм* sa predmet slovesa *има* stáva podmetom slovesa *съм*: porovnaj: *От двете страни имаше гора. Гората беше от двете страни* (cit. Stojanov, s. 195). Podobne Š. Peciar uvažoval nad úlohou aktuálneho členenia vety v slovenčine a prišiel k záveru, že zmena aktuálneho členenia spôsobuje zmenu sémantiky slovesa *byť*. Vo vete kde je podmet rémou[5] (*Na stole je kniha*) je sloveso *byť* plnovýznamové a má význam „vyskytovať sa", naproti tomu vo vete s opačným členením (*Kniha je na stole*) o význam existencie nejde. Tvar slovesa *byť* tu zastupuje plnovýznamové slovesá alebo výrazy „stáť, ležať, byť postavený, byť umiestnený, mať miesto" (Peciar, 1958, s. 24 – 25). Na základe konfrontácie s bulharským materiálom sa stalo zrejmým, že v bulharčine pri význame „vyskytovať sa" použijeme sloveso *има* a pri význame „byť uložený" sloveso *съм*. To, že prvý príklad referuje na existenciu a druhý na umiestnenie vidno aj v tom, že v prvom prípade pri otázke použijeme opytovacie zámeno *čo* a v druhom prípade zámeno *kde* (Juhásová, 2006, s. 37).

V slovenčine funkčné obmedzenie pre výber skúmaných slovies neexistuje, rozdiel je skôr sémantický. Sloveso *byť* sa v lokalizačnej existencii využíva pri výpovediach, ktoré sú všeobecného charakteru, teda nie sú emocionálne nasýtené. Využitie slovesa *mať* je v prípadoch, o ktorých autori píšu ako o relatácii, vztiahnutí (Ďurovič, 2004, s.161), alebo ako o zosobnení, ktoré uskutočňujeme v prípadoch, keď existuje subjekt deja, ktorému možno tento dej pripísať (Zimek, 1963, s. 124).

V súvislosti so zosobnením, či vztiahnutím je užitočné podotknúť, že môže mať rôznu formu a teda môžeme hovoriť o intenčnej relatácii (so slovesom *mať*), adonominálnej neintečnej relatácii (s využitím zámen na určenie podmetu) a nakoniec o adnominálnej neintenčnej relatácii (s posesívnym datívom) (Ďurovič, 2004, s. 162). Určenie presnej terminológie pre dané javy nie je predmetom našej štúdie, obmedzíme sa len na sémantiku takýchto spojení, ktorá je podľa E. Horáka rozdielna. Autor tvrdí, že použitie väzby s *mať* je bezpríznakové, ale pri využití posesívneho datívu ide v slovenčine nielen vyjadrenie zainteresovanosti, ale aj prospechu (prípadne neprospechu), ktorú osobe vyjadrenej datívom prináša privlastňovaná vec (1970, s. 284).

Podobne ako pri dispozičnej existencii ani pri lokalizačnej existencii nie je ľahké určiť jej hranice, keďže na mnohých miestach prechádza k posesívnej, či dispozičnej existencii.

2. Slováci v Bulharsku, či slovenská enkláva v Bulharsku, je v slovenskej etnológii udomácnený pojem a označuje Slovákov a ich potomkov, ktorí sa koncom 19. a začiatkom 20. storočia usadili v Bulharsku a vytvorili tam rela-

[5] Peciar uvádza termín „jadro výpovede" (1958, s. 24).

tívne kompaktné osídlenie v obciach Gorna Mitropolija, Podem, Brašľanica a Vojdovo. Problematike ich histórie je venovaných niekoľko monografií, a preto sa jej nebudeme bližšie venovať (pozri napr.: Michalko 1936; Botík 1994; Hrozienčík 1985). Pre potrebu našej štúdie považujeme za potrebné uviesť niekoľko údajov, ktoré sú nevyhnutné pre správne pochopenie ich jazykovej situácie.

Prvým z týchto údajov je pôvod Slovákov v Bulharsku, keďže prví Slováci do Bulharska neemigrovali priamo z materského územia, ale už z existujúcich osád na Dolnej zemi (pozri Michalko, 1936; Zelenák, 1992).[6] V spomínaných troch obciach, ale aj na iných miestach v Bulharsku,[7] vytvorili pomerne početnú enklávu. Štatistiky uvádzajú, že v tom čase žilo v Bulharsku vyše 1 000 Slovákov,[8] avšak po skončení Druhej svetovej vojny aj túto oblasť postihla organizovaná reemigrácia a takmer 95% Slovákov žijúcich v Bulharsku sa vysťahovalo do Československa (Vaculík, 1994). Sťahovanie do Československa pokračovalo aj mimo reemigrácie a vďaka spoločnej československej národnosti uvádzanej v bulharských dokumentoch je ťažké určiť presný počet vysťahovaných Slovákov (pozri napr. Vasileva, 1995, s. 137).[9] Podľa dostupných informácií doplnených o vlastný výskum sa na konci päťdesiatych rokov v pôvodne osídlených obciach nachádzalo 50 Slovákov (pozri aj Vasileva, 1995, Vaculík, 1994; Zelenák, 1994).

Vďaka pôvodu z rôznych oblastí Dolnej zeme mal aj jazyk Slovákov v Bulharsku zmiešaný charakter. Nárečie, ktoré Slováci v Bulharsku používali bolo južnostredoslovenským dialektom s osobitosťami príznačnými pre Novohradskú a Hontiansku stolicu a zároveň nemalo pendant v inom slovenskom nárečí (pozri: Habovštiak, 1993, 1994; podobne aj Blanár, 1951, 1994).[10] Jeho synkre-

---

[6] Najpočetnejšie skupinky prichádzali zo slovenských osád na území dnešnej srbskej Vojvodiny; z Padiny (okolo 120 rodín), Kovačice (asi 75 rodín), ďalej z rumunského Nadlaku (okolo 115 rodín), ale aj zo Starej Pazovej, Bóľoviec, Hajdušice, Kisáča, Petrovca, zo Semleku, Pitvaroša, Sarvašu, Slovenského Komlóša a i. Pozri: cit. Michalko, s. 91. Vojvodovo bolo osídlené Slovákmi zo sv. Heleny v Rumunsku. Bližšie o tejto obci, ktorú založili Česi a Slováci pozri: Penčev: Пенчев, Владимир: Tempus edax rerum, или за миналото и настящото на войводските чехи. In.: Чехи в България – история и типология на една цивилизаторска роля. T. 2.; Jakoubek, M.; Nešpor, Z.; Hirt, T.: Neco Petkov Necov – Dějiny Vojvodova. B.m. : Občanské sdružení Vojvodovo 2006.

[7] Viac informácií o Slovákoch v diaspóre u cit. Michalko; Penčev 2007, ako aj Blanár 1951.

[8] Michalkov údaj z roku 1910 uvádza 1530 Slovákov. cit. s. 91.

[9] Vasileva uvádza, že od oficiálneho začiatku reemigrácie (1946) do roku 1951 sa z Bulharska do Československa vysťahovalo 2198 osôb. Mnoho Slovákov ale odišlo ešte predtým, a to buď do Československa, alebo emigrovali do Argentíny. Pozri napr.: Botík, Ján: Slováci v Argentínskom Chacu. Bratislava : Slovenské národné múzeum 2001.

[10] A. Habovštiak sa venoval nárečovému charakteru slovenčiny používanej medzi Slovákmi v Bulharsku (zameral sa na obec Gorna Mitropolija) a vydal *Krátky slovník nárečia slovenského gornomitropoľského* (1993) a rad čiastkových štúdií. (Blanár 1951;

tický charakter bol spôsobený nielen odlišnou jazykovou výbavou, ktorú si jeho nositelia doniesli z pôvodných sídel, ale okrem už spomínaných južno-stredoslovenských znakov tu patria aj výpožičky z jazykov, ktoré boli v ich okolí dominantnými. V nárečí Slovákov v Bulharsku tak nájdeme popri bulharizmoch aj nemálo srbských, maďarských, rumunských slov.

V období od začiatku osídľovania Bulharska po reemigráciu sa slovenská enkláva v Bulharsku dynamicky rozvíjala; mala napríklad vlastné základné školstvo, nezávislé riadenie cirkevnej obce, záujmové združenia a podobne (okrem citovaní pozri: Zelenák, 1993; Churý, 1993; Jubilejní, 1929).[11] Situácii, ktorá nastala v Bulharsku po reemigrácii sa venovalo menej pozornosti (pozri napr.: Penčev, 2001, 2007; Juhásová, 2006), čo je vzhľadom na marginálnosť počtu tam žijúcich Slovákov pochopiteľné.[12]

Zmenám v jazyku Slovákov v Bulharsku po reemigrácii sa vo svojich prácach dotkli Blanár a Habovštiak, ktorí ale nevychádzali zo systematického výskumu, ale z občasného pozorovania a trefných predpovedí budúceho vývoja použijúc zovšeobecnenia známych faktov.[13] Systematický výskum jazyka po reemigrácii sa neuskutočnil, pritom práve toto obdobie je v mnohom kľúčové, keďže sa nezmenil len počet používateľov slovenčiny, ale aj jej celkový status. Pre ten súčasný je príznačné to, že sa používa v minimálnych komunikatívnych situáciách a medzigeneračne sa nepredáva. Determinuje to aj fakt, že prevažná väčšina respondentov žije v zmiešaných manželstvách a v ich domácnosti sa ako komunikačný jazyk používa bulharčina a zároveň deti z týchto manželstiev ovládajú slovenčinu iba pasívne (viac pozri Majchráková, 2007).

Tento príspevok materiálovo vychádza z opakovaných terénnych výskumov uskutočnených v rokoch 2000, 2001 a 2003. Výskum sa uskutočnil formou nahrávania štandardizovaného rozhovoru a priamym pozorovaním na vzorke

---

1994) sa vo svojom príspevku *Vplyv bulharčiny na jazyk Slovákov a Čechov v Bulharsku* orientoval na živý jazyk a jeho aktuálny status z obdobia pred reemigráciou. Svoje výsledky publikoval vo viacerých zborníkoch. Obaja autori vo svojich príspevkoch vychádzajú z materiálov pred reemigráciou a žiaľ novšie obdobie vývinu slovenčiny v bulharskom prostredí ostalo až dosiaľ nepokryté.

[11] Mnohé zaujímavé informácie možno nájsť v novinách Československý obzor, ktorý vychádzal v Sofii ako „dvojtýždenník československej kolónie v Bulharsku“, počas rokov 1923-1926. Noviny vychádzali v češtine a slovenčine (sporadicky sa našla aj bulharčina, najmä pri reprodukovaní oficiálnych dokumentov) a uverejňovali sa v nich správy hospodárskeho charakteru, oznamy o aktivitách „československej kolónie“ (z toho obdobia pochádza aj založenie Československého klubu T.G.Masaryka v Sofii. Zaujímavá je skutočnosť, že klub si aj po rozdelení Československa zachoval svoj pôvodný názov, je teda československý) v Bulharsku, správy rôzneho charakteru zo spomínaných obcí, ale aj cestopisy z Bulharska a pod.

[12] Krajinské spolky udávajú, že v Bulharsku žije 1000 Slovákov, oficiálne údaje hovoria o 220 občanoch Slovenskej republiky žijúcich trvalo v Bulharsku (www.sofia.mf.sk).

20 respondentov vo veku od 27 do 83 rokov. Do skúmanej vzorky sú zaradení Slováci v Bulharsku, ktorí mali oboch rodičov Slovákov a žijú prevažne v zmiešaných manželstvách, ako aj ich potomkovia. Všetci informátori boli občanmi Bulharskej republiky a 75% z nich tvorili ženy.

3. Problémy konfrontácie.

Hlavným problémom pri konfrontácii bol prejav respondentov, keďže tí nehovoria spisovnou slovenčinou, ale nárečím ktoré je vďaka svojej izolovanosti považované za archaické. Ďalším problémom je idiolekt každého informátora. Keďže slovenčina v Bulharsku sa nerozvíja a ani v minulosti sa nerozvíjala v písanej podobe,[14] problém idiolektu rozprávača vystupuje do popredia o to viac.[15] Tento problém je podporený aj tým, že analýza využíva výlučne rozprávania. Prílišné zvýraznenie marginálnych, či okazionalistických spojení sme sa snažili eliminovať výberom takých konštrukcií, ktoré sa vyskytovali u viacerých respondentov.

a) Pri skúmaní absolútnej existencie sme si všímali výber slovies.

K absolútnej existencii s významom *žiť* sme sa rozhodli umiestniť aj význam „žiť istým spôsobom", vyjadrený zvratným tvarom slovesa *mať*. Na vyjadrenie tohto významu sa v bulharčine používa sloveso *съм*. Pri excerpcii sme sa nestretli s prípadom, aby bolo v tomto význame použité sloveso *mať sa* ako je to v slovenčine.

---

[13] Nepriame, no cenné poznatky o slovenčine v Bulharsku možno získať aj z článkov v Ročenke Slovákov z Bulharska, ktorú vydáva spolok Slovákov z Bulharska, teda slovenskí reemigranti z Bulharska. Ročenka je orientovaná populárno – vedecky. Okrem spomienok a inej vlastnej tvorby Slovákov z Bulharska sú v nej publikované aj štúdie im venované. Zaujímavými v ohľade ich jazyka sú okrem citovaných aj štúdie V. Gašparíkovej a S. Burlasovej o ústnej slovenosti Slovákov v Bulharsku. Autorky svoj výskum uskutočnili po prvých reemigračných vlnách.

[14] V tomto prípade sa nemôžeme oprieť o žiadne texty písané po slovensky, s nepatrnou výnimkou článkov uverejnených v Československom obzore (pozri pozn. č.10), kde prispievali aj v Bulharsku žijúci Slováci. Vo všetkých prípadoch s ktorými sme sa stretli boli ale prispievateľmi učitelia v týchto obciach, ktorí neboli autochtónni (v mnohých prípadoch boli českej národnosti, ale píšuci v slovenčine). Za zdroj pôvodných informácií nemožno, pre vyššie menované dôvody, považovať ani poviedky zo zbierky Márie Topoľskej *V Putách zeme*. Matica Slovenská 1940 : Martin; kde autorka spracovala námety z prostredia Slovákov v Bulharsku. Iná je situácia pri skúmaní napr. vplyvu srbského (srbochorvátskeho) jazyka na slovenčinu vo Vojvodine, kde sa citovaná autorka mohla oprieť nielen o svoju jazykovú kompetenciu, priame pozorovanie, ale aj o slovenčinu v písanej podobe. Pozri: Myjavcová, Mária: Sloveso byť v slovenčine a srbochorvátčine. In: Slovenčina v jazykovej enkláve. Vydavateľstvo Ivan Krasko 2001 : Nadlak, s. 94 – 106; tá istá: Slovenčina v kontakte so srbčinou. In: Sociolingvistica Slovaca 2. Veda 1996 : Bratislava, s. 100 – 141.

[15] O idiolektoch Slovákov v zahraničí písal napr. M. Sloboda, pozri: Sloboda, Marián: Jazyk národnostnej menšiny, idiolektné siete a biografie (Slováci v Chorvátskom Iloku). In: Slovenská reč, roč. 69, 2004, č. 1, s. 13 – 34.

1. *A ja jej vravím, počuj, každý nemá peniaze. Vieš ako sme boli my.*
2. *Aj naši Slováci boli veľmi dobre.*
3. *Otcova stará maminka, môjho otcova stará maminka keď prišli, ono jesto to aj tam v tej knihy, a keď videli ako tu žijú, ako sa čo, tak potom od žiaľu sa im puklo srdce.*

Tvorenie záporu pomocou častice *ni*, ako aj tvar *sa* v 3.os.pl. patria k známym črtám charakterizujúcim aj iné stredoslovenské, teda aj skúmané slovenské nárečie v Bulharsku. Sme presvedčení o tom, že v tomto prípade sa nestretávame so zachovaním pôvodného stavu, ale skôr že ten je výsledkom vplyvu bulharčiny, kde sa zápor tvorí samostatnou časticou *не* a 3.os.pl. má taktiež tvar *ca*, čo prispieva k zachovaniu pôvodného stavu.

V nasledujúcom príklade je použité sloveso *byť* s negačnou časticou za slovesom, nie pred ním. Tento jav môžeme zaradiť k vplyvom (pozostatkom) stredoslovenskej proveniencie.
4. *Možno aj vy ste ni ktovieako, ale my sme horšie.*
5. *Aj naši pensioneri sa ni dobre.*
6. *To u nás je ni.*

Vo význame „jestvovať", „existovať" s použitím slovies *mať* a *byť* máme relatívne málo príkladov, ale tie sú z konfrontačného hľadiska nesmierne zaujímavé. Často sa používa tvar *jesto*, ktorý síce patrí k tvarom existenciálneho významu slovesa *byť*, ale ako upozornila K. Buzássyová (1972, s. 23) obsahuje v sebe implicitné vyjadrenie dostatočného množstva, a tým patrí skôr do sféry vyjadrovania dispozičnej existencie.[16] Respondenti ho však používali aj na vyjadrenie absolútnej existencie:
7. *Pánboh jesto, jesto, jesto.*
8. *Nemôžem povedať že každý je taký, lebo v každej nácii jesto človek aj dobrý aj planý.*

K významu „žiť", „existovať" môžeme zaradiť aj nasledujúce vyjadrenie, v ktorom sa opäť využíva tvar *jesto.*
9. *Štyri sme boli. Jesto druhie dekade, ale ja ti nemôžem povedať kde sú.*

V analyzovaných ukážkach vidíme, že okrem v literatúre zaznamenaných znakov slovesa *byť,* akými je tvar 3.os.pl, či tvorba záporu, nachádzame aj absolútne používanie slovesa *byť*, v situáciách, kde sa v slovenčine vyskytuje sloveso *mať sa*, čo je nepochybne výsledok bulharského vplyvu. Ďalším zaujímavým prejavom je využitie tvaru *jesto* v prípadoch, keď sa v slovenčine používa sloveso *byť* (7), alebo v prípadoch kde sa aj v slovenčine môže využiť tento tvar (8, 9). Domnievame sa, že používanie tvaru *jesto* je výsledkom nepriameho bulharského vplyvu. V uvedených prípadoch by sa v bulharčine malo použiť sloveso *има* respondenti vyberajú iné sloveso, v tomto prípade v bulharčine neexistujúce *jesto*,

[16] V dostupných ukážkach prejavu Slovákov z Bulharska z prác citovaných autoroch sme sa stretli s použitím slovesa *jesto* len vo význame „byť k dispozícii". Porovnaj: „Bolo počuť, že v Bugárskej jesto mnoho zemi a že dávajú." (Blanár, 1951, s. 113).

keďže jeho použitie sa javí ako neutrálne a pritom jasne slovenské. Vplyvom analytickej bulharčiny meno spájajúce sa so slovesom nie je v genitíve, ako by to v slovenčine väzba s *jesto* vyžadovala, ale v nominatíve.[17]

b) Pri skúmaní dispozičnej existencie sa opätovne budeme venovať výberu slovies.

Ako bolo vysvetlené v 1b dispozičná existencia hraničí s posesivitou. Pri analýze prejavu Slovákov z Bulharska sa pri vyjadrovaní tohto druhu existencie prevažne používalo sloveso *mať*. Domnievame sa, že aj v týchto prípadoch ide o vplyv bulharského jazyka, keďže v ňom sa dispozičná existencia vyjadruje slovesom *има*.

10. *Ja som si (pripravila šaty pozn. L.M.), aby sme si to mali, aby to stálo všetko, keď zomrie.*

Zaujímavou je ukážka č.11, ktorá je kalkom z bulharčiny. Použité spojenie *mať v sebe/ u sebe* zodpovedá bulharskému „да имаш в себе си“, v slovenčine ho môžeme vyjadriť pomocou „mať so sebou“, „mať pri sebe“; „nosiť“. V predošlej štúdii (2007 s. 36) sme na základe konfrontácie dospeli k záveru, že pri spojeniach toho typu (pri použití slovesa *mať* s významom „nosiť“) dispozičná existencia prechádza do posesivity, čo citovaná ukážka to výrečne potvrdzuje. V KSSJ sa síce uvádza výraz „mať u seba peniaze“ ako nespisovný (správ. „mať pri sebe peniaze“) (s. 474). Podobne ako v prípade používania tvaru sa v 3.os.pl. považujeme tento jav za bulharský vplyv.

11. *Keď kukuvička kuká, značí aby si mala peniaze v sebe, že budeš mať večno. Ak nemáš u sebe tie peniaze a kukuvička kuká, že naveky nebudeš mať.*

Nasledujúca veta by správne po slovensky mohla znieť: *Bolo tu veľa Slovákov.* Pre absenciu príslovkového určenia miesta ju zaraďujeme k dispozičnej existencii. Okrem nesprávneho tvaru (*boli* namiesto *bolo*) tu absentuje aj skloňovanie. S tým istým javom sa stretávame aj v zápornej výpovedi.

12. *Boli Slováci veľa, Bulhari ich mali rád.*

13. *Čo mohli, už neboli Slováci, už som nemala, jeden Slovák len bol.*

Dispozičná existencia sa v oboch jazykoch prelína s posesívnou a lokalizačnou. Pri jej vyjadrovaní v spisovných jazykoch sa využívajú obe slovesá, a to badáme aj v ukážkach prejavu Slovákov v Bulharsku. Podobne ako pri absolútnej existencii aj tu nachádzame nesprávne skloňovanie, príp. absenciu skloňovania.

c) Ako sme naznačili v 1c, lokalizačná existencia predstavuje najzložitejší problém, keďže v oboch jazykoch možno realizovať výber slovesa podľa rozdielnych kritérií.

Pri niektorých konštrukciách by sa mohlo zdať, že zodpovedajú vyjadrovacím možnostiam slovenčiny, ako je tomu napr. ukážke č. 14., kde je použitý posesívny datív vyjadrujúci či je vec na prospech či neprospech niekomu, niečomu (cit. Horák, s. 285), v bulharčine by však táto veta znela identicky.

[17] O používaní pádov pozri bližšie u cit. Blanár a Habovštiak.

14. *Bulhari bývali tam a cez zimu im boli aj kravy tam.*

Aj pri vyjadrovaní lokalizačnej existencie je využívaný tvar *jesto*, ktorý možno nahradiť synonymom „nachádzať sa“.

15. *Otcova stará maminka, mojho otcova stará maminka keď prišli, ono jesto to aj tam v tej knihy, a keď videli ako tu žijú, ako sa čo, tak potom od žiaľu sa im puklo srdce.*

16. *Tu jesto slovenská škola, kostol bol.*

17. *Ja som chodila do slovenského kostola tam kde si bol.*

Príklad č. 18 by mal správne po slovensky znieť: *Tuto mali chyžu*, či *Tuto mali svoju chyžu* prisvojovanie so zámenom *si* namiesto plného tvaru je bulharským vplyvom. Príklad č. 19 je formálne podobný predchádzajúcemu, avšak v tomto prípade je použité *mať* posesívne.

18. *Tuto si mali chyžu.*

19. *Naši verili, aj kostol si mali svoj.*

Na nesprávne používanie týchto slovies poukazuje aj použitie v ustálených slovných spojeniach. V príklad č. 20 sa v bulharčine používa sloveso *има* zriedkavejšie *съм + да*, ale podobne ako v príkladoch v 3a táto väzba nezodpovedá slovenským modelom (ako vidíme u Slovákov v Bulharsku prevažuje použitie slovesa *mať* ako v posesívnom význame), a tak ju odmietajú. Namiesto nej použité sloveso *byť* v indikatíve prézenta, napriek tomu, že by sa žiadalo použitie futúra. V Košková (2004, s. 474) sa ako ekvivalent pre frazeologizmus *живот и здраве* uvádza: a*) ak dožijeme, ak Boh dá.*

20.*Ak je život i zdravia. aj Ak jesto život a zdravie. (Живот и здраве (да има аj да е)).*

V prípade 21 zase nachádzame doslovný preklad, čo je spôsobené tým, že význam slovesa *mať*, sa môže chápať aj ako posesívne.

21. *A to nemáš druhuo kde klásť. (Нямаш друго къде да сложиш.)*

V lokalizačnej existencii, ktorá sa v oboch jazykoch vyznačuje rôznorodými možnosťami vyjadrovania, badáme prevahu používania slovesa *byť*, dokonca aj v prípadoch kde sa v slovenčine aj v bulharčine používa sloveso *mať*, pričom použitie *mať* je často zredukované iba na vyjadrenie vlastníckych vzťahov.

Záver

V používaní slovies *mať* a *byť* u skúmanej skupiny môžeme sledovať niekoľko tendencií. Prvou je zachovávanie slovenských modelov (*sa*; *ni sa*), ktorých existencia je dôsledkom vplyvu bulharčiny a je podporovaná identickým vyjadrovaním v bulharčine. Druhou je výber takých tvarov, ktoré prvotne nemajú svoj pôvod v slovenčine, ale v snahe vyhnúť sa tvaru vnímanému ako bulharský sa hodne uplatňujú v slovenčine Slovákov v Bulharsku. V tomto prípade sa stretávame najmä s redukovaním použitia slovesa *mať* v inom ako posesívnom význame, na jeho úkor sa používa tvar sloveso *byť*, často v tvare *jesto*. A konečnou, treťou tendenciou je doslovné preberanie z bulharčiny, badateľné najmä pri ustálených slovných spojeniach (*ako si*).

Literatúra

ADAMEC, Přemysl: K ekvivalenci sloves býti a míti v ruštine. In: Rusko-české studie. Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Jazyk a literatura II. Praha 1960, s. 191 – 213.

BLANÁR, Vincent: Jazyk slovenskej menšiny v Bulharsku zo sociolingvistického hľadiska. In: Ročenka spolku Slovákov z Bulharska. Vydal spolok Slovákov z Bulharska, Bratislava 1994, s. 17 – 23.

BLANÁR, Vincent: Vplyv bulharčiny na jazyk Slovákov a Čechov v Bulharsku. In: Jazykovedný zborník SAV. Bratislava 1951, s. 97 – 122.

BOTÍK, Ján: Slováci v Bulharsku**.** Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1994.

BOTÍK, Ján: Slováci v Argentínskom Chacu. Bratislava : Slovenské národné múzeum 2001.

BURLASOVÁ, Soňa: Ľudové piesne Slovákov v Bulharsku zo zápisov Jána Michalku. In.: Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska. Bratislava, 1994, 34 – 38.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Príspevok ku kontrastívnemu skúmaniu kategórie určenosti (maďarčina – slovenčina). In: Jazykovedný časopis, XXIII, 1, 1972, s. 13 – 24.

CLARK, Eve V.: Locationals: Existantial, Locative and Possessive Contructions. In: Universals of Human Language. Ed. Joseph H. Greenberg. Vol. 4. Stanford University Press, Stanford 1978, s. 85 – 126.

GAŠPARÍKOVÁ, Viera: Ľudová próza Slovákov v Bulharsku. In: Ročenka spolku Slovákov z Bulharska. Vydal spolok Slovákov z Bulharska, Bratislava 1993, s. 5-24.

HABOVŠTIAK, Anton: Krátky slovník nárečia slovenského Gornomitropolského. Bratislava: Print – servis, 1998.

HABOVŠTIAK, Anton: Nárečie Gornej Mitropolie s osobitým zreteľom na slovnú zásobu. In: Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska. Bratislava: Spolok Slovákov z Bulharska 1994, s. 24 – 33.

HORÁK, Emil: K datívu posesívnemu v spisovnej slovenčine a srbochorvátčine. In: Slavica Slovaca, roč. 5, 1970, č. 3, s. 281 – 289.

HROZIENČIK, Ján: Slováci v Bulharsku, Martin: Matica slovenská, 1985.

ISAČENKO, Alexander V.: On „have“ and „be“ languages (A Typological Sketch). In: Slavic forum. Essays in Linguistics and Literature. Ed. Michael Flier. Paris : Mouton the Hague. 1974, s. 43 – 77.

JAKOUBEK, M. – NEŠPOR, Z. – HIRT, T.: Neco Petkov Necov – Dějiny Vojvodova. B.m.: Občanské sdružení Vojvodovo 2006.

JUHÁSOVÁ, Lenka: „Svoj“ a „iný“ u Slovákov v Bulharsku. In: Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska. Bratislava: Spolok Slovákov z Bulharska 2005, s. 7 – 32.

JUHÁSOVÁ, Lenka: Existenciálny význam slovies byť a mať v slovenčine a bulharčine. In: Slavica Slovaca, roč. 41. 2006, č. 1, s. 32 – 39.

KOŠKOVÁ, Mária a kolektív: Bulharsko-slovenský slovník. Bratislava: Slavistický kabinet SAV 2004.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: VEDA, 1987. 592 s.

LYONS, John: A note on possessive, existential and locative sentences. In: Foundations of Language, vol. 3. 1967, s. 390 – 396.

MAJCHRÁKOVÁ, Lenka: Jazyk a Slováci v Bulharsku. In: По пътя към познанието. Ед. Йовева-Димитрова, С. – Майхракова, Л. София: Стигмати Бохемия клуб 2007, с. 76 – 85.

MICHALKO, Ján: Naši v Bulharsku. Päťdesiat rokov ich života, práce, piesne a zvykov. Myjava: Kníhtlačiareň Daniela Pažického 1936.

MYJAVCOVÁ, Mária: Slovenčina v kontakte so srbčinou. In: Sociolingvistica Slovaca 2. Bratislava : Veda 1996, s. 100 – 141.

MYJAVCOVÁ, Mária: Sloveso byť v slovenčine a srbochorvátčine. In: Slovenčina v jazykovej enkláve. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 2001. s. 94 – 106.

НАЧЕВА, Мира: Семантично-функционална характеристика на глагола *имам* (върху материал от български и чешки език). Съпоставително езикознание, кн. 4 –5. София 1988. с. 59 – 67.

НИЦОЛОВА, Руселина: Екзистенциалните изречения с глаголите *esse* и *habere* в българския език в съпоставка с другите славянски езици. In: Съпоставително езикознание, кн. 4 – 5, София 1990, с. 236 – 242.

PECIAR, Štefan: Funkcie slovesa *byť* v spisovnej slovenčine. In: Slovenská reč, roč. 23, č. 1, Bratislava 1958, s. 20 – 34.

PENČEV, Vladimír: Paradoxy a (ne)paradoxy alebo o komunite bulharských Slovákov. In: Slovenský národopis, roč. 55, 2007, č. 1., s. 5 – 18.

ПЕНЧЕВ, Владимир: Tempus edax rerum, или за миналото и настящото на войводските чехи. In.: Чехи в България – история и типология на една цивилизаторска роля. Т. 2. София 1996, 53 – 76.

ПЕНЧЕВ, Владимир: Ниякои проблеми на адаптация на чешките заселници в северозападна България. In.: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 15. София 1988, 480 – 492.

PŘIKRYLOVÁ, Milena: Sémantika konstrukcí se slovesem *mít* ve staroslověnských biblických textech a vývoj těchto konstrukcí do češtiny a bulharštiny. In: Slavia, roč. 67, č. 1-2, Praha 1998, s. 67 – 72.

Речник на български език. т. 1 – 10. София: Изд. на Българската академия на науките 1977 – 2000.

Речник на съвременния български книжовен език. т. 1 – 3. София: Изд. на Българската академия на науките 1956 – 1958.

SLOBODA, Marián: Jazyk národnostnej menšiny, idiolektné siete a biografie (Slováci v Chorvátskom Iloku). In: Slovenská reč, roč. 69, 2004, č. 1, s. 13 – 34.

Slovník slovenského jazyka. 1 – 6. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

СТОЯНОВ, Стоян: Синонимни изрази с глаголите съм и имам в българския език. В: Славистични изследвания. Том 3. София 1973, с. 191 – 199.

VACULÍK, Jan: Organizovaná reemigrace bulharských Čechu a Slováků a jejich usídlení v pohraničí českých zemí 1949 – 1950. In: Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska. Bratislava: Spolok Slovákov z Bulharska, 1994, s. 45 – 47.

ZELENÁK, Štefan: Niekoľko poznámok k reemigrácii Slovákov z Bulharska. In: Ročenka spolku Slovákov z Bulharska. Bratislava: Spolok Slovákov z Bulharska 1994, s. 63 – 70.

ZELENÁK, Štefan: Príchod Slovákov do Bulharska. In: Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska. Bratislava: Spolok Slovákov z Bulharska, 1992, s. 5 – 15.

ZIMEK, Rudolf: Problematika spony v ruštine v porovnávaní s češtinou. Acta Universitatis Palackinae Olomucensis. Philologica IX. Praha: SPN 1963.

Substantivní frazémy v zrcadle Českého národního korpusu

Kateřina Málková-Křížová

Katedra nederlandistiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

Existuje celá řada kritérií, podle kterých je možné frazeologické jednotky třídit. Přehled základních, nejčastěji užívaných způsobů třídění frazeologických jednotek (dále jen FJ) uvádí ve své monografii věnované slovenské frazeologii J. Mlacek (1984, s. 68 – 105)[1]. Jedním z nabízených způsobů klasifikace FJ je i slovnědruhové třídění, při němž se frazémy přiřazují k jednotlivým slovním druhům podle svého celkového významu, prakticky podle slovnědruhové platnosti svého jednoslovného (případně víceslovného) ekvivalentu. Nejvýraznějšími a početně nejvíce zastoupenými typy jsou podle J. Mlacka (1984, s. 87 – 91) frazémy slovesné (*ujsť hrobárovi z lopaty*), příslovečné (*do posledného dychu*), substantivní (*cestovná horúčka)* a adjektivní (*chudobný ako kostolná myš*).

V některých případech je nicméně obtížné stanovit, kde vede pomyslná hranice například mezi substantivními frazémy a verbálními frazémy. Pro účely naší disertační práce nazvané *Substantivní frazémy z konfrontačního hlediska* (Málková, 2005) jsme proto za samostatné substantivní frazémy považovali ve shodě s pojetím autorů druhého svazku *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1988, s. 15) ty výrazy, které se mohou vyskytovat ve spojení s nejméně dvěma autosémantickými nesynonymními slovesy (jinými než *být*, *mít*). Při konfrontační analýze, jež byla součástí disertační práce, nám byla výchozím jazykem čeština, přičemž jsme se zaměřili na frazeologické jednotky užívané v současné češtině a ty jsme porovnávali s příslušnými ekvivalenty v němčině a nizozemštině.

Sledované frazémy byly vyexcerpovány jednak z druhého svazku *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1988; dále jen SČFI 2) a *Dodatků k II. svazku SČFI Výrazy neslovesné* (SČFI 3/2, 1994, s. 633 – 634), jednak ze slovníku *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1* (1998), z lexikonu *Pojmenování zvířat v české a německé frazeologii a idiomatice* (2000) a některých novějších časopiseckých článků a studií (např. Mlacek, 1999; Janovec, 2001). Celkově bylo zaznamenáno přibližně 2700 FJ, které bylo možné označit za substantivní frazémy. Protože mezi vyexcerpovanými frazémy se podle našeho jazykového povědomí vyskytovalo příliš mnoho frazémů v dnešní době již zastaralých, rozhodli jsme se pro účely naší disertační práce ověřit míru jejich užívání v textech Českého národního korpusu, konkrétně v korpusu SYN2000[2].

[1] J. Mlacek (1984) sice přikládá nejdůležitější význam sémantické klasifikaci frazémů, podrobně však charakterizuje rovněž třídění konstrukční, slovnědruhové, stylistické, kombinované, podle funkce FJ, podle původu FJ, podle vztahu ke spisovnému jazyku, podle vzniku a podle vztahu mezi ustáleností a variantností.

[2] V době, kdy byla prováděna frekvenční analýza vyexcerpovaných substantivních frazémů, nebyl ještě dostupný korpus FSC2000, který vychází z korpusu SYN2000

Jsme si však vědomi toho, že takto zjištěné údaje o frekvenci FJ je nutné brát pouze jako orientační, neboť „nejvlastnější doménou užití IF je neformální mluvený jazyk“ (Filipec – Čermák, 1985, s. 230). Ideální pro tyto účely by byl proto mluvený korpus, ten však v době přípravy disertační práce nebyl pro češtinu ještě v dostatečném rozsahu k dispozici.[3]

Na základě zjištěných údajů o frekvenci FJ v textech korpusu SYN2000 byla skupina sledovaných substantivních frazémů pro účely dalšího popisu a zkoumání pracovně rozdělena do tří základních frekvenčních pásem (nejnižšího, středního a nejvyššího)[4] – viz následující tabulka.

Rozdělení substantivních frazémů do frekvenčních pásem podle počtu výskytů v SYN2000

Počet výskytů více než 45	**Nejvyšší frekvenční pásmo** (21,5 %)	
Počet výskytů 2 – 45	**Střední frekvenční pásmo**	nejvyšší vrstva (19 %)
		střední vrstva (19 %)
		nejnižší vrstva (19 %)
Počet výskytů 0 – 1	**Nejnižší frekvenční pásmo** (21,5 %)	

Do nejnižšího frekvenčního pásma byly zahrnuty substantivní FJ, které se vyznačují ojedinělým či vůbec žádným výskytem v korpusu SYN2000. Tyto frazémy tvoří přibližně pětinu ze všech sledovaných substantivních frazémů (přesněji 21,5 %). Ani jedenkrát přitom nebylo v textech korpusu SYN2000 nalezeno zhruba 13 % FJ (např. *věčný bohém, škrobené chování, palma míru, tanec kolem zlatého telete, koroptve střílené motykou, turecký pořádek*).

Důvodů, proč se tyto frazémy dostali na periferii slovní zásoby, je více – např. označují zastaralou či zaniklou realitu (*starej Procházka, smrt olovem, Čech z království, tuhý absolutismus, četník Evropy, tuzexová slečna, vídeňští páni*) nebo se místo některých z nich používá jejich synonymní, více frekventovaná FJ – srov. zjištěný počet výskytů u substantivních frazémů v následujících synonymních řadách:

---

a byl vytvořen pro účely *Frekvenčního slovníku češtiny* (2004), ani novější korpus SYN2005.

[3] Aktuální informace o dostupných mluvených korpusech češtiny lze získat na webových stránkách Ústavu Českého národního korpusu – http://ucnk.ff.cuni.cz/.

[4] Substantivní frazémy obsažené v názvu televizního programu, názvu nějakého díla apod. byly započítány pouze jedenkrát, u frekvence nižší než pět byl – s ohledem na následnou klasifikaci FJ podle doložené frekvence – sledován rovněž počet zdrojových textů, ve kterých byl frazém nalezen. V případech, kdy se frazém vyskytoval např. čtyřikrát v korpusu SYN2000, ovšem pouze v jediném (tzn. vždy stejném) zdrojovém textu, byla započítána frekvence 1 a informace o celkovém počtu výskytů pak byla uvedena pouze v poznámce.

a) *země pruhů a hvězd* (0) – *země neomezených možností* (24);
b) *dům hříchu* (0) – *vykřičený dům* (18) – *veřejný dům* (80);
c) *dusno před bouří* (1) – *ticho před bouří* (9) – *dusná atmosféra* (34)/*dusné ovzduší* (1) – *napjatá atmosféra* (91)/*napjaté ovzduší* (6).

Klesá však pravděpodobně též obliba i znalost některých FJ biblického původu (např. *Daniel v jámě lvové, jidášská mzda, jidášský polibek, egyptská tma, egyptské rány, egyptské kobylky, Jobova zkouška, plná mísa, Adamovo pokolení, Evino pokolení, syn Izraele, farizejské řeči, zvědavá Eva, synové Adamovi, dcery Sářiny, žernov osličí*) či FJ původem z řecké mytologie (např. *orfický smutek/smutek Orfeův, herkulovská práce, Eridino jablko, Paridovo jablko*).

Všimneme–li si blíže komponentového složení FJ z této skupiny, zjistíme, že velice často se zde vyskytují komponenty vyznačující se nízkou frekvencí, srov. *obyčejný škrabák* (11)*, lidský rmut* (13)[5], *tlustá měchuřina (0), klackovská léta (0)*.

Opomenout nelze ani fakt, že v souboru substantivních frazémů s nulovým či ojedinělým výskytem v psaném korpusu SYN2000 jsou pochopitelně zastoupeny též FJ, jejichž komponenty nepatří do spisovné češtiny – v některých případech jde o tvary obecné češtiny (*dobrodinec chudejch psů a koček, had zrádnej, teplej brácha, libovej frajer/libovej frája, řídkej případ s hustým běháním*), v jiných o vulgarismy nejrůznějšího druhu, včetně nadávek (*pochcaná Žofka, průser na brigádě, bordel na kolečkách, žrádlo pro psa, slepičí prdelka, huba plechová, nebeská koza, korunovaný vůl, kulový hovno*), některé obsahují tzv. kvazipropria (*den svatýho Berouse/Berouska, metoda žaves/Žavesova, svatý Utřinos)*.

Překvapivý je v tomto nejnižším frekvenčním pásmu výskyt poměrně velkého počtu frazémů, jejichž komponenty tvoří zooapelativum či adjektivum odvozené od zooapelativa (*domácí straka, přelétavý pták, zlověstný sýček, starostlivá kvočna, noční motýl, hotový nezmar, hotelová krysa, umíněná koza; zaječí zuby, kočičí krok, bleší písmo, vlčí morálka, beránčí povaha* apod.)

Jakýmsi protikladem frazémů z nejnižšího frekvenčního pásma je 21,5 % (tj. více než pětina) nejfrekventovanějších substantivních FJ. Jedná se o velice různorodou skupinu FJ, v našem případě s minimální četností výskytu 46 v korpusu SYN2000.

U této skupiny frazémů je přitom patrný velký rozdíl v míře jejich idiomatičnosti, resp. anomálnosti[6]. Například výrazy *trestný čin, veřejné mínění, pra-*

---

[5] Údaje o frekvenci jednotlivých komponentů byly převzaty z *Frekvenčního slovníku češtiny* (2004) vycházejícího z korpusu FSC2000. Číslo v závorce vyjadřuje hodnotu redukované frekvence (ARF) substantivního komponentu, kterou udává elektronická verze tohoto slovníku.

[6] Anomálnost je typickým rysem celé oblasti idiomatiky a frazeologie (dále jen IF) a bylo od ní odvozeno i jedno z deseti základní univerzálií platných v IF, které formuloval

covní síla, volný čas, všední den, pracovní den z první dvacítky nejfrekventovanějších FJ mají nepochybně velice blízko k pravidelnému jazyku a s ohledem na nízkou míru anomálnosti mohou být označeny za tzv. kvazifrazémy, tj. frazémy periferní povahy (srov. Filipec – Čermák, 1985, s. 240). Do nejvyššího frekvenčního pásma náležejí ovšem kromě řady kvazifrazémů též frazémy s poměrně vysokou mírou idiomatičnosti, např. *noční můra, slepá ulička, železná opona, černá ovce*, *tvrdý oříšek*, *vzdušné zámky*, *malá ryba*[7], *plácnutí do vody*.

Ve zvýšené míře se v nejvyšším frekvenčním pásmu přitom vyskytují frazémy z náboženské oblasti (např. *onen svět, neposkvrněné početí, poslední soud*), právnické výrazy (*očitý svědek, trest smrti, smluvní strana, lavice obžalovaných*), označení svátků (*Štědrý den, Nový rok, Zelený čtvrtek, Velký pátek),* FJ z různých vědních oborů (*styčný bod, zorný úhel, společný jmenovatel, pupeční šňůra*) a frazémy z oblasti sportu (*cílová rovinka, fair play, trestná lavice*).

Bohatě zastoupeny jsou zde též substantivní frazémy vyexcerpované z lexikonu *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1* (1998; dále jen NSČ). Nejfrekventovanějším „frazeologickým neologismem" je přitom FJ *praní špinavých peněz*, která byla doložena v převážně publicistických textech z let 1990–1999 celkem 321krát. Dalšími často užívanými výrazy, které zřetelně odrážejí českou společenskou realitu 90. let 20. století, jsou např. substantivní frazémy *utahování opasků* (156), *cesta do Evropy* (118), *rodinné stříbro* (93), *neviditelná ruka trhu* (85), *tlustá čára* (83), *návrat do Evropy* (72), *restituční tečka* (59).[8] Mezi populární „nové frazémy" v češtině patří rovněž např. *špička ledovce* (104), *holá lebka* (103), *mrtvý brouk* (85), *horký brambor* (60)[9] nebo *náhlá smrt* (56).[10]

Frazémy, které nedosahují hranice námi vymezeného nejvyššího frekvenčního pásma (tj. nebyl u nich prokázán výskyt v korpusu SYN2000 větší než 45), ale jejichž četnost výskytu dosahuje alespoň hodnoty 2, jsme pracovně zařadili

F. Čermák (1993): „Frazém je založen na nejrůznější vnitřní syntagmatické, paradigmatické nebo obojí anomálii svých komponentů." F. Čermák rovněž konstatuje, že „čím má frazém méně funkčních a transformačních anomálií (defektů), tím blíže má k pravidelnému výrazu (nemá–li žádné, není to frazém)."

[7] U frazému *malá ryba* (počet výskytů 54) bylo na základě excerpt z korpusu SYN2000 prokázáno, že se nepoužívá ve významu, jaký uvádí SČFI 2 (1988, s. 294), tj. „nepatrný zisk, úspěch, kt. však je (při možnosti rizika, ztráty ap.) vítaný a cenný", nýbrž pro označení málo významných, důležitých lidí či málo významných věcí.

[8] Srov. K. Málková (2004).

[9] „Frazém vznikl osamostatněním jmenné části *horký brambor* ze staršího přirovnání *házet/přehazovat si něco jako horký brambor*." (NSČ, 1998, s. 106). Přirovnání *přehazovat (si) něco/někoho jako horký brambor* bylo v korpusu SYN2000 zaznamenáno celkem 28krát.

[10] V některých případech se může jednat o frazeologické kalky z angličtiny, eventuálně o FJ anglického původu přejaté do češtiny přes němčinu – srov. ang. *the tip of the iceberg,* něm. *die Spitze des Eisbergs*, ang. *hot potato,* ang. *the sudden death*.

do tzv. středního frekvenčního pásma. Toto pásmo bylo vzhledem k rozsahu dále rozčleněno na 3 vrstvy (nejvyšší, střední a nejnižší), přičemž každá z těchto tří vrstev zahrnovala přibližně 19 % vyexcerpovaných substantivních frazémů.

K nejvyšší vrstvě středního frekvenčního pásma náležejí např. frazémy *kouzelný proutek, mladá krev, hudba budoucnosti, falešný prorok, nebe na zemi, němá tvář, dobrá duše, padlý anděl, nevěřící Tomáš, hra s ohněm, suchý humor, Achillova pata, lev salónů.* Podobně jako v nejvyšším frekvenčním pásmu jsou i zde zastoupeny např. pojmenování dnů (*Svátek matek, Popeleční středa, zlatá neděle, černý pátek*) či frazémy z náboženské oblasti (*desatero přikázání, zádušní mše, černá mše, služby boží, trest boží* aj.).

U pěti frazémů, které byly vyexcerpovány ze SČFI 2, bylo zaregistrováno rozšíření jejich významu (v porovnání s výkladem významu uvedeným v SČFI 2)[11]:

černé zlato (45) – 1. „uhlí (jako důležitý energetický zdroj i předmět obchodu)“ (SČFI 2, 1988, s. 398); 2. ropa;

uzlový bod (38) – 1. „významná, důležitá, hlavní, mezní, rozhodující část něj. děje, činnosti, vývoje“ (SČFI 2, 1988, s. 36); 2. místo, kde se sbíhá několik dopravních komunikací, důležitá křižovatka;

zlatá žíla (35) – 1. „městkovité rozšíření žil v konečníku, hemeroidy“ (SČFI 2, 1988, s. 408); 2. něco důležitého, přínosného;

král/pán tvorstva (35) – 1. „člověk (jako nejvyspělejší tvor přírody rozhodující o životě a smrti jiných živočichů“ (SČFI 2, 1988, s. 145); 2. muž (ironicky);

poslední zvonění (32) – 1. „jediná, konečná zbývající příležitost, možnost, nejzazší možný časový termín“ (SČFI 2, 1988, s. 403); 1. poslední hodina/hodiny strávené na střední škole.

Do střední vrstvy středního frekvenčního pásma patří např. frazémy obsahující adjektivum, které je odvozeno od vlastního jména a vyjadřuje podobnost (*hamletovská otázka, hurónský řev, hurónský křik, bartolomějská noc, barnumská reklama*), dále řada frazémů se zooapelativem či adjektivem odvozeným od pojmenování zvířat (*noční pták, papírový tygr, štika v rybníce, novinářská kachna, ošklivé kačátko, kancelářská krysa, oslí uši, psí život, volské oko, psí počasí, labutí šíje, koňská dávka, psí dni, opičí láska, krkavčí matka, vosí pas, slepičí mozek, holubičí povaha*) nebo FJ, jejichž komponentem je substantivum vyjadřující část lidského těla (*slabé nervy, ženská ruka, ostrý jazyk, bystrá hlava, staré kosti*) či adjektivum označující barvu (*zlatý člověk, bílé vánoce, černé řemeslo, modrá armáda, šedivý den, bílá smrt, hnědé košile, zelená vlna, černé brýle, zelený anton*).

[11] Je tomu tak rovněž např. u FJ *trojský kůň* s počlem výskytů 57, který se v současné době užívá často ve významu „počítačový program šířící se přes internet, který umožňuje útočníkovi vzdáleně ovládat počítač“.

Frazémy ze středního frekvenčního pásma se jeví jako lexikální jednotky, které zaujímají (relativně) pevné místo v oblasti frazeologie a patří k běžně užívaným a známým frazeologismům. Výjimkou jsou frazémy řazené do nejnižší vrstvy středního frekvenčního pásma, které se pohybují již na hranici periferních lexikálních jednotek, což se projevuje i tím, že mají řadu společných rysů s frazémy z nejnižšího frekvenčního pásma – jako komponenty frazémů se zde rovněž objevují např. vulgarismy či slova nespisovná (*z kurvy syn, stará škatule, stará rachotina, vyžraný zub, prdel světa, blbej fór, vychlastanej hlas*), kvazipropria (*rytíř z Nemanic, páter Výklouz*) či málo frekventovaná substantiva (*peleš lotrovská, pel mládí, zakopaná hřivna*).

Frekvenční analýza potvrdila, že přibližně pětina ze 2 700 vyexcerpovaných substantivních frazémů (21,5 %) nepatří mezi frazémy běžně užívané v dnešní češtině, o čemž svědčí jejich ojedinělý či vůbec žádný výskyt v korpusu SYN2000 (nejnižší frekvenční pásmo). Zjištěné údaje je však třeba brát jen jako orientační, neboť jsou dokladem aktuálního užívání FJ v psaných textech, nikoliv v mluveném jazyce. Navíc pomyslné hranice mezi frekvenčními pásmy nejsou ostré. Mimo to se ztotožňujeme s tvrzením J. Jodase (1997, s. 40), že „určit jednoznačně a spolehlivě, co je ve frazeologii skutečně živé a všeobecně užívané a co je již periferní jak z hlediska časového, tak i frekvence, je … obtížné."

Literatura

ČERMÁK, František: Povaha univerzálního ve frazeologii a idiomatice. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Eds. E. Krošláková - P. Ďurčo. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1993, s. 45-52.

Český národní korpus – SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <http://ucnk.ff.cuni.cz>

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 281 s.

Frekvenční slovník češtiny. Red. F. Čermák – M. Křen. 1. vyd. Praha: Lidové noviny 2004. 595 s.

JANOVEC, Ladislav: Z nové české frazeologie – poznámky k obohacování frazeologické zásoby jazyka. In: Jazykovědné aktuality, 2001, roč. 38, č. 3, s. 93-97.

JODAS, Josef: Studie z české lexikologie. Habilitační práce, FF UP Olomouc 1997. 203 s.

MÁLKOVÁ, Kateřina: "Nové frazémy" v Českém národním korpusu. In: Vztah langue a parole v perspektivě „interaktivního obratu" v lingvistickém zkoumání. Eds. P. Pořízka – V. P. Polách. Olomouc: Univerzita Palackého 2004, s. 193-200.

MÁLKOVÁ, Kateřina: Substantivní frazémy z konfrontačního hlediska. (na materiálu česko-německo-nizozemském). Disertační práce, FF UP Olomouc 2005. 151 s.

MLACEK, Jozef.: Slovenská frazeológia. 2. dopl. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 156 s.

MLACEK, Jozef: K internacionalizácii súčasnej slovenskej frazeológie. In: Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava: Veda 1999, s. 88-99.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Red. O. Martincová a kol.. 1. vyd. Praha: Academia 1998. 356 s.

Pojmenování zvířat v české a německé frazeologii a idiomatice. Red. E. Mrhačová – J. Hartung – E. Jandová. 1. vyd. Ostrava: Tilia 2000. 223 s.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Red. F. Čermák – J. Hronek – J. Machač. 1. vyd. Praha: Academia 1988. 512 s.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné R – Ž. Red. F. Čermák – J. Hronek – J. Machač. 1. vyd. Praha: Academia 1994. 634 s.

Stereotypy a predsudky pri informovaní o humanitárnej pomoci na príklade informovania o bezdomovcoch

Barbora Mančíková

Katedra sociológie, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

V našej štúdii sa zaoberáme jazykovými stereotypmi pri informovaní o bezdomovcoch v kontexte rozsiahlejšieho výskumu informovania o humanitárnej a rozvojovej pomoci (zameranej na základné potreby a záujmy človeka). Cieľom štúdie je poukázať a na konkrétnych príkladoch aj dokázať, ako novinári o určitých veciach informujú pod vplyvom stereotypov vo svojom myslení. Ide však nielen o individuálne stereotypy (ktoré sa môžu stať až predsudkami), ale aj o spoločenské stereotypy viažuce sa na obraz bezdomovcov. Na jednej strane sa tieto stereotypy snažia niektoré organizácie odbúrať, resp. zaviesť „pozitívnejší, akceptovanejší obraz bezdomovca“ (na Slovensku napr. OZ Proti prúdu vydávajúce časopis Nota Bene, ktoré zaviedlo o. i. aj tzv. kódex predajcu[1]), na druhej strane však u nás pretrváva (aj pričinením samotných bezdomovcov, ale neraz aj agitáciou napr. v kostoloch, pred ktorými bezdomovci žobrú) výrazne negatívny obraz bezdomovca. Toto naše tvrdenie by sme chceli podporiť analýzou stereotypov (jazykovo sformulovaných) v novinových článkoch z denníka SME publikovaných v období od 1. novembra 2005 do 31. januára 2006. Toto obdobie sme sledovali zámerne, keďže sa vtedy bezdomovci načas stali v médiách témou číslo jeden. Dôvod? Niekoľko ich dôsledkom krutej zimy zamrzlo. Tento fakt rozprúdil debaty a informovanie o tejto pre médiá inak neatraktívnej téme. Vybrali sme si tento mediálne vyrobený a zachytený jav na preskúmanie a dokázanie spomínaných stereotypov v informovaní. Materiálovú

[1] http://notabene.elet.sk/?kodex_predajcu (20.2. 2007)

bázu nášho výskumu tvorí 34 vybraných článkov (komunikátov), ktorých autorom je jednak redaktor a jednak občan – prispievateľ.

Stereotypy chápeme ako „zafixovné, zautomatizované vzorce vnímania, myslenia alebo správania, vrátane komunikačného" – majúce pôvod v gréckych slovách steron – nehybná figúra a typos – obraz, pojem.[2] Podľa významného mediálneho teoretika Waltera Lippmana (1889 – 1974) potom vnímanie takto spracovaných mediálnych obsahov funguje na princípe projekcie „subjektívnych hodnôt na jestvujúci svet (realitu prostredníctvom navodených *„stereotypov*'..., čím sa nekonštituuje obraz reality, ale špecifická kultúrno-civilizačná kvalita – mediálne pseudoprostredie".[3] Na základe tohto chápania stereotypov sme vymedzili tieto (pre náš výskum relevantné) štyri hypotézy, ktoré charakterizujú spomínané novinárske (redakčné, kolektívne) stereotypy:

S 1) Novinári píšu o bezdomovcoch administratívne – Znamená to aj prejavovanie sa akéhosi „štylistického stereotypu", keď novinári svoju ne-kreativitu zakrývajú tým, že tému spracujú akoby administratívnym spôsobom. Výsledný komunikát je potom iba súhrnom rôznych (prevažne protichodných) názorov, správou o problematike. Často pod vplyvom stereotypov (vlastných i kolektívnych) sa takýmto prístupom novinár od témy vlastne „dištancuje".

S 2) Používanie neoverených a nesprávnych údajov – Tento problém je dôsledkom buď novinárovej neschopnosti alebo (opäť) vyjadrením ľahostajnosti sformovanej možno na báze stereotypov.

S 3) Skreslené informovanie – bezdomovci okom novinára. Tu už ide o prenášanie novinárových stereotypov do komunikátu. Novinár totiž tému spracuje na základe svojho stereotypného vnímania problematiky. Bernard Goldberg si v osemdesiatich rokoch začal všímať: „že bezdomovci, které ukazujeme ve správách, vypadaji trochu jinak než ti, které překračují na ulici. … Ti, které sme s oblibou ukazovali v televizi, však vypadali docela jinak. Vypadali jako obyčejní lidé odvedle, jako vy nebo já. Autori televizných zpráv tím chteli divákům sdělit, že tito lidé nejen, že vypadají stejně jako my – ale také *jsou* stejní jako my."[4]

S 4) „Najprv sa musia stať slávni, až potom sa ich o probléme bude písať." V tomto prípade ide o akúsi mediálnu ikonizáciu osobnosti bezdomovca. Takto „medializovaná osobnosť", dalo by sa povedať „mediálny bezdomovec" symbolizuje, reprezentuje (v zmysle synekdochického pars pro toto) všetkých bezdomovcov. Známou „ikonou bezdomovcov v Bratislave" bola svojho času bezdomovkyňa prezývaná „Na jedlo" nielen kvôli spôsobu, akým žobrala o peniaze, ale aj kvôli nesporne originálnemu správaniu. Ďalšou medializovanou bezdomovkyňou bola „Pani Magulová".[5]

---

[2] Valček, P.: *Slovník literárnej teórie,* s. 312.

[3] Valček, P.: Teoretici médií. IN: *Otázky žurnalistiky 1 – 2/2006*, s. 86.

[4] Goldberg, B. 2005. *Jak novináři manipulují*, s. 53.

[5] Pozri denník SME – vydania z 19.1.2006, s. I, príloha Bratislava, z 24.11.2005, s. II, príloha Bratislava, z 16.1.2006, s. II, príloha Bratislava a z 23.12.2005, s. III, príloha Bratislava

Nasleduje niekoľko ukážok s analyzovanými stereotypmi:

S 1) Novinári píšu o bezdomovcoch administratívne

Po tom ako v médiách opadla horúca téma bezdomovci sa Gabriel Šípoš[6] na svojom blogu pýta titulkom a v článku si aj odpovedá:

„*Čo zistili médiá tento rok o bezdomovcoch? Okrem tlaku na pomoc bezdomovcom mrznúcim v uliciach, aj to na základe zveličených čísel, som sa veľmi nedozvedel, ako najlepšie riešiť problém bezdomovectva. Pár vyjadrení polície, nejakej mimovládky, bezdomovca, to bol typický príspevok o probléme. Debata o efektívnosti alternatívnych riešení je minimálna... Čo keby si nejaký novinár zašiel do toho stanového kempu v Bratislave na pár dní, a skúmal, aké typy ľudí tam vlastne sú, aká veľká je fluktuácia v stanoch, kde boli minulú zimu? Ten kemp je celkom dobrá príležitosť niečo zistiť, nie?*“ [7]

Problémom pri článkoch, ktoré sa vyrábajú „povrchne“ je ich „uchopenie“. Novinári často nevedia, čo je na tom, o čom píšu podstatné. A výsledok tejto neznalosti či ľahostajnosti k téme je zväčša to, že sa vo viacerých (ak nie všetkých) médiách opakujú tie isté správy, neprinášajúce v podstate nič nové. V článku Babička sa zimy nebojí, spod škatuľ sa jej nechce (denník SME, vydanie z 24.11.2005, s. II, príloha Bratislava) sa píše o známej bezdomovkyni, pričom je jej poskytnutý priestor na konci článku, kde hovorí:

„*Ukradli mi sedem skladacích dáždnikov. Mala som ich v taške pre istotu viac, keby sa jeden zlomil, aby som neostala bez dáždnika.*“

„*Ukradli mi aj mobil, ktorý bol zabalený v peknom svetri, aj drahý prívesok.*“ Niekoľkokrát sú jej vyjadrenia o svojom súčasnom stave parafrázované. Aj z citovaného textu je evidentný konotatívny scenár, ktorý sa má v čitateľovi takto navodiť; ide teda nielen o prelínanie S1 a S4, ale v kontexte zachytených článkov o opakované vytváranie mediálneho obrazu – prototypu bezdomovca (pre zoznam článkov pozri cit. 5). Ďalším príkladom stereotypu „mechanického informovania“ je krátka noticka v denníku SME zo 4. 1. 2006 (s. III, príloha Bratislava):

„*Na následky podchladenia umrelo do konca roka túto zimu v Bratislave minimálne 16 ľudí bez domova. Jednou z hlavných príčin bola pravdepodobne nadmerná konzumácia alkoholu, po ktorej bezdomovci necítia chlad.*“

Ide o administratívne vyjadrenie, ktoré je analogické konštatovaniu v úmrtnom liste.

Ďalšie príklady tohto stereotypu (S1) sme našli v článkoch z denníka SME vo vydaniach z dní 14. 12. 2005 (s. I, príloha Bratislava), 18. 1. 2006 (s. I,

[6] Gabriel Šípoš je analytik Inštitútu pre ekonomické a sociálne reformy a na svojom blogu http://spw.blog.sme.sk sleduje kvalitu, pravdivosť a nezainteresovanosť v informáciách, ktoré prinášajú slovenské médiá.

[7] Šípoš, G. 2006 SlovakPressWatch: *Čo zistili médiá tento rok o bezdomovcoch?* Dostupné z: http://spw.blog.sme.sk/c/38606/SPW-Co-zistili-media-tento-rok-o-bezdomovcoch.html (17.11.2005)

príloha Bratislava), 20. 1. 2006 (titulná strana), 24. 1. 2006 (s. I, príloha Bratislava), 28. 1. 2006 (s. 5).

Hádam najmarkantnejší však bude tento príklad:

O tzv. Bezdomovkyni z Jaskového radu – Pani Magulovej publikovala autorka Jana Parkrová (japa) 24. 11. 2005 článok v denníku SME na II. strane prílohy Bratislava. O mesiac neskôr – 23. 11. 2005 sa na III. strane prílohy Bratislava nachádzal opäť článok autorky (japa), ktorý bol takmer totožný s predošlým:

24. 11. 2005

Babička sa zimy nebojí, spod škatúľ sa jej nechce

Staršia pani, ktorá býva v škatuľovom „šapitó" obložená množstvom igelitových tašiek, sa presťahovala na Jaskový rad. Tu už „býva" skoro pol roka.

Predtým sa zložila na Žabotovej ulici v blízkosti tenisových kurtov. Medzitým však opäť prišla zima a pred snehom a dažďom ju chráni len dáždnik. Ráno si zvykne čítať a počas dňa sa pri nej občas pristavujú ľudia, ktorí sa jej snažia dohovoriť, aby svoj „letný domček" vymenila za pobyt v interiéri.

„V spolupráci s magistrátom sme jej ponúkali ubytovanie v zariadení Fortuna. Mala tam mať samostatnú izbu. Pomoc však odmietla," odpovedala na otázku, ako sa snažili riešiť situáciu tejto panej, hovorkyňa mestskej časti Nové Mesto Valéria Reháčková. Dodala, že územie, kde teraz pani žije, patrí Železniciam SR. „Oslovili sme ich, aby situáciu riešili."

„O tejto panej vieme, situáciu sme minulý týždeň riešili dohovorom za asistencie železničnej polície. Podpísala papier, podľa ktorého sa do pondelka 21. novembra mala z miesta „vysťahovať". Nestalo sa tak. Situáciu budeme riešiť ďalej aj s inými zainteresovanými stranami, je to skôr sociálny problém," povedala hovorkyňa železníc Nela Blašková.

Žena je bratislavskou raritou – bola už zabarikádovaná na Šafárikovom námestí, potom sa presťahovala priamo pred budovu ministerstva spravodlivosti, jeden čas sídlila na zastávke na Staromestskej ulici či na hlavnej stanici. Tvrdí, že v Rači ju pripravili o rodinný dom. Dva roky odmieta akékoľvek sociálne zariadenie o pomoc.

Na zimu sa nesťažuje, bojí sa len zlodejov. „Ukradli mi sedem skladacích dáždnikov. Mala som ich v taške pre istotu viac, keby sa jeden zlomil, aby som neostala bez dáždnika," povedala. „Ukradli mi aj mobil, ktorý bol zabalený v peknom svetri, aj drahý príčesok," dodala. Pomoc neočakáva od nikoho. Tvrdí, že sa čoskoro niekam odsťahuje. Napriek tomu, že peniaze, ktoré si vraj vybrala z banky, jej ukradli alebo zhoreli pri požiari. (japa)

23. 12. 2005

Babička na Jaskovom rade ďalej zimuje pod strechou zo škatúľ

Už viackrát sme v prílohe Bratislava upozorňovali na staršiu paniu, ktorá býva v škatuľovom „šapitó" obložená množstvom igelitových tašiek na Jaskovom rade. Tu už „býva" pol roka.

„V spolupráci s magistrátom sme jej ponúkali ubytovanie v zariadení Fortuna. Mala tam mať samostatnú izbu. Pomoc však odmietla," odpovedala na otázku, ako sa snažili riešiť situáciu tejto panej, hovorkyňa mestskej časti Nové Mesto Valéria Reháčková. Dodala, že územie, kde teraz pani žije, patrí Železniciam SR. „Oslovili sme ich, aby situáciu riešili."

„O tejto panej vieme, situáciu sme riešili dohovorom za asistencie železničnej polície. Podpísala papier, podľa ktorého sa do 21. novembra mala z miesta „vysťahovať". Nestalo sa tak. Situáciu budeme riešiť ďalej aj s inými zainteresovanými stranami, je to skôr sociálny problém," povedala hovorkyňa železníc Nela Blašková. Pani však naďalej zostáva na mieste aj napriek čoraz mrazivejšiemu a nepriaznivejšiemu počasiu.

Bezdomovkyňa sa toto leto zložila na Žabotovej ulici v blízkosti tenisových kurtov. Medzitým však opäť prišla zima a pred snehom a dažďom ju chráni len dáždnik. Ráno si zvykne čítať a počas dňa sa pri nej občas pristavujú ľudia, ktorí sa jej snažia dohovoriť, aby svoj „letný domček" vymenila za pobyt v interiéri.

Žena je bratislavskou raritou – bola už zabarikádovaná na Šafárikovom námestí, potom sa presťahovala priamo pred budovu ministerstva spravodlivosti, jeden čas sídlila na zastávke na Staromestskej ulici či na hlavnej stanici. Tvrdí, že v Rači ju pripravili o rodinný dom. Dva roky odmieta akékoľvek sociálne zariadenie o pomoc.

Na zimu sa nesťažuje, bojí sa len zlodejov.

Znie až neuveriteľne, že v článku, ktorý autorka publikovala po mesiaci nevytvorila skoro ani dve celé vety.

Autorka však takmer po mesiaci (denník SME, 16. 1. 2007, II. strana, príloha Bratislava) publikovala opäť nový článok s titulkom Bezdomovkyňa denne číta noviny (ide o informáciu, ktorú prvýkrát zverejnila 24. 11. 2005, tentoraz ju však detailizuje („*Pani každé ráno pije kávu a číta pritom čerstvé noviny. Odkiaľ ich má a za čo si ich kupuje, sa nám zistiť nepodarilo.*"). Článok sa začína opäť rovnako: „*Staršiu paniu, ktorá už pol roka „býva" na Jaskovom rade v škatuľovom šapitó obložená množstvom igelitových tašiek mrazivé počasie nezlomilo.*"

Autorka už tentoraz zrejme považovala slovo šapitó za dostatočne známe a vysvetlené, že ho ani neuviedla úvodzovkami. Na konci článku sa opäť objavuje známy úsek, tentoraz obohatený o nové slovo (rarita – nomádka):

Žena je bratislavskou nomádkou – bola už zabarikádovaná na Šafárikovom námestí, potom sa presťahovala priamo pred budovu ministerstva spravodlivosti, jeden čas sídlila na zastávke na Staromestskej ulici či na hlavnej stanici. Tvrdí, že v Rači ju pripravili o rodinný dom. Dva roky odmieta akékoľvek sociálne zariadenie o pomoc. Na zimu sa nesťažuje, bojí sa len zlodejov. Jana Parkrová

Štvrtý článok s názvom **Bezdomovkyňa z Jaskového radu je už v nemocnici**, kde sa opäť opakuje úvodná pasáž:

Pani Magulovú, ktorá už pol roka „bývala" na Jaskovom rade v škatuľovom šapitó obložená množstvom igelitových tašiek umiestnili na psychiatrickom oddelení v Nemocnici Cyrila a Metoda v Petržalke.

Koniec je opäť rovnaký:

Žena je bratislavskou nomádkou – bola už zabarikádovaná na Šafárikovom námestí, potom sa presťahovala priamo pred budovu ministerstva spravodlivosti, jeden čas sídlila na zastávke na Staromestskej ulici či na hlavnej stanici. Tvrdí, že v Rači ju pripravili o rodinný dom. Dva roky odmieta akékoľvek sociálne zariadenie o pomoc. Na zimu sa nesťažuje, bojí sa len zlodejov. Jana Parkrová

S 2) Používanie neoverených a nesprávnych údajov

Ďalšou „kauzou v prípade bezdomovci" sa opäť zaoberal aj analytik Gabriel Šípoš. Išlo o niekoľkonásobné nesprávne, resp. skreslené informovanie o počte zamrznutých bezdomovcov. Spočiatku médiá (nielen denník SME) uvádzali číslo 18 bez overenia si tohto čísla. G. Šípoš to spracoval takto:

„*Je to fáma, novinárska kačica, píše Radovan Krčmárik z denníka Pravda. Pri overovaní tohto široko opakovaného čísla prišiel k ani nie polovičnému číslu. V svojom článku urobil výbornú robotu - overoval podstatu štatistiky javu, ktorý sa ľahko meria len na prvý pohľad... Premrštené číslo si už osvojili aj rôzne občianske združenia a argumentujú ním aj iniciátori petičnej akcie za riešenie problému bezdomovectva v hlavnom meste.*"[8]

Toto je dobrý príklad stereotypného spracovávania problematiky. Novinári si nezisťovali a neoverovali údaje po vzniku mediálnej hystérie okolo zamrznutých bezdomovcov. „*Údaj o osemnástich zamrznutých pochádza čiastočne zo správy Tlačovej agentúry Slovenskej republiky. Agentúra zverejnila počet bezdomovcov, ktorí zomreli na podchladenie, 12. decembra a k tomuto dňu bolo týchto mŕtvych 16*", uvádza sa v denníku SME z dňa 25. 1. 2006 na str. II v prílohe Bratislava. (Ďalšie články k tejto téme boli uverejnené vo vydaniach denníka SME z dní 14. 12. 2005, I. strana, príloha Bratislava, 21. 12. 2005, II. strana, príloha Bratislava, zo 16. 1. 2006, I. strana, príloha Bratislava, z 20. 1. 2006, titulná strana, z 23. 1. 2006, II. strana, príloha Bratislava, z 25. 1. 2006, II. strana, príloha Bratislava – ostatné články, z 5. 1. 2006, II. strana, príloha Bratislava, zo 4. 1. 2006, III. strana, príloha Bratislava, z 16. 1. 2006, I. a II. strana, príloha Bratislava, z 19. 1. 2006, I. strana, príloha Bratislava). Odvtedy sa toto číslo legitímne používalo pravdepodobne kvôli tomu, že budilo zdania vysokého počtu zamrznutých. Na záver už citovaného článku G. Šípoš výstižne píše: „*Dúfam, že sa do prípadného ďalšieho overovania pustia aj ostatní novinári, ktorí tie čísla šírili, možno sa dostaneme*

[8] Šípoš, G. 2006 b. SPW: *Je 18 zamrznutých bezdomovcov v Bratislave mýtus?* Dostupné z: http://spw.blog.sme.sk/c/33346/SPW-Je-18-zamrznutych-bezdomovcov-v--Bratislave-mytus.html (17. 11. 2005)

ešte k lepšiemu odhadu. V Krčmárikovom článku napríklad chýbajú názory a skúsenosti aktivistov, čo je škoda. Ale už teraz to vyzerá na pekný príklad, ako sa emocionálne silné čísla, na prvý pohľad pre nezainteresovaných pravdepodobné, no metodologicky náročne konštruované, môžu stať mýtom a šíriť ledabolo bez overovania. PS: To samozrejme nespochybňuje oprávnenosť našej pomoci bezdomovcom. Lenže pri skreslených číslach bude aj naša pomoc zle adresovaná a naše rozhodnutia chybné."

V článku **Bezdomovci našli domov v súkromnom kempe** (denník SME z 27. 1. 2006, 5. strana) sa nesprávne uvádza, že „*osud tábora, ktorý je na Slovensku ojedinelý, zostáva nejasný. Diškanec priznáva, že ho postavil bez povolenia. Prekonávanie mnohých byrokratických prekážok by vraj zabralo toľko času, že by kemp ešte nestál... Diškanec však tvrdí, že úradom už potrebné doklady predložil a teraz čaká na rozhodnutie.*" Pritom v denníku SME z 3. 11. 2005 sa píše: „*Kemp bezdomovcov musel o svoju existenciu dlho bojovať, dnes už má však v Martine pevné miesto.*"

S 3) Skreslené informovanie – bezdomovec okom novinára

Ďalší stereotyp – prispôsobovanie obrazu bezdomovca potrebám alebo vkusu novinára či média. Článok z Bratislavských novín, ktorý je uvedený nižšie je toho príkladom. Začnime od titulku – Aj ľudia bez prístrešia sú individuality – v článku sú konkrétni bezdomovci spomenutí iba ako príklad, dvakrát a aj to nekonkrétne. Čiže titulok nám hovorí, že aj ľudia bez prístrešia sú individuality, pretože: „1) Práve vtedy by sa mali o nich postarať mimovládne organizácie – je tam napríklad klient s malou dcérkou, ktorý prišiel o prácu, a teda aj o podnájom.; 2) O náročnosti práce s bezdomovcami svedčí i tento kontrast: sú medzi nimi takí, ktorým útulok umožní zachrániť blízke bytosti, kým nezískajú novú prácu, a teda aj novú strechu, ale i dve dámy, ktoré v prvú noc došli na nocľah po polnoci – taxíkom."

Zámerne uvádzame článok celý, aby bolo zrejmé ako je napísaný a ako je do neho vštepený kusý obraz o bezdomovcovi. Jeden príklad nám hovorí, že bezdomovec – klient je niekto kto ním „včera" ešte nebol, a teda je ako my. A druhý príklad, tu treba podotknúť, že ním sa aj celý článok končí, nám hovorí, že bezdomovci sa vozia do útulkov taxíkom. Nepoznáme okolnosti tejto paradoxne znejúcej a pravdepodobne ojedinelej skúsenosti. Článok poukazuje aj na doteraz spomínané stereotypy – je napísaný administratívne (niekoľko faktov je pospájaných do článku so snahou ozvláštniť ho ľudským faktorom), aj tu sa spomína vyššie rozoberané nepravdivé číslo zamrznutých bezdomovcov (uvádza ho minister vnútra):

Aj ľudia bez prístrešia sú individuality

VRAKUŇA

V mrazivej noci zo soboty na nedeľu sa najmenej päť bezdomovcov rozhodlo vzdorovať počasiu, než by mali prijať pomocnú ruku, traja z nich skončili v ne-

mocnici, jeden napokon požiadal mestskú políciu o odvoz do útulku. Tým najväčším je v súčasnosti stanový tábor v priestoroch zariadenia Mea Culpa v mestskej časti Vrakuňa. K dvom stanom slúžiacim na hygienické potreby a štyrom na nocľah cez víkend pridali pracovníci úradu civilnej ochrany a hasiči ďalších päť, takže kapacita sa zvýšila z 50 na 120 lôžok. Prvú noc prišlo 18 nocľažníkov, v piatok 37, v sobotu 55 a z nedele na pondelok tu prespalo už 85 ľudí. Do starostlivosti o osadenstvo sa zapájajú už aj mimovládne organizácie. V zariadení dostanú bezdomovci jedno teplé jedlo. Nocľaháreň sa otvára o 18. hodine, prísť však možno až do 23. hodiny, a ráno o ôsmej ju musia opustiť. Práve vtedy by sa mali o nich postarať mimovládne organizácie - je tam napríklad klient s malou dcérkou, ktorý prišiel o prácu, a teda aj o podnájom. Teplota je v týchto dňoch kritická aj cez deň a má to tak vytrvať do konca mesiaca.

Priestory, ako aj elektrinu poskytol prakticky bezplatne magistrát, stany a vybavenie sú z rezortu vnútra. Jeho šéf Vladimír Palko povedal: „Nemáme žiadne skúsenosti s humanitárnou pomocou na Slovensku, ale vzhľadom na to, že situácia tu bola mimoriadna a doteraz počas zimy zahynulo na podchladenie 18 bezdomovcov, tak konáme." Zakrátko sa naplnili aj jeho slová o rozšírení tábora v prípade potreby. Predpokladá sa, že zariadenie by malo fungovať do konca februára.

Vybudovanie tábora pre bezdomovcov čírou zhodou okolností kolidovalo s vyprázdnením budovy Mea Culpa, ktorú mesto zverilo na prevádzkovanie neziskovej organizácii Domov pre každého. V budove bývali prevažne neplatiči, ktorým našli iné dočasné ubytovanie.

O náročnosti práce s bezdomovcami svedčí i tento kontrast: sú medzi nimi takí, ktorým útulok umožní zachrániť blízke bytosti, kým nezískajú novú prácu, a teda aj novú strechu, ale i dve dámy, ktoré v prvú noc došli na nocľah po polnoci - taxíkom. Gustav Bartovic

Tento stereotyp môžeme identifikovať aj v programe Stroskotanec, ktorý odvysielala Slovenská televízia prvýkrát 12. 1. 2006. Informoval o tom aj denník SME (11. 1. 2006, s. 23). V článku sa režisér tejto relácie vyjadril takto: „*Šokovalo ma to, lebo som videl ľudí, ktorým už niet pomoci. Takých, ktorí si už ani neuvedomujú, kde sú, čo robia a čo jedia. Podľa mňa to už nie sú ľudia, a to vôbec nepreháňam. Boli to už iba bytosti, ktoré vypijú pol litra okeny, otvoria nádrž na embéčke, nafetujú sa, aby prežili fyzickú bolesť. Lebo ich telesné schránky sú v strašnom stave.*" Celkovo sa redaktor v článku venuje skôr relácii o bezdomovcoch ako samým bezdomovcov, čo však v aktuálnom kontexte vyznelo ako spájanie oboch tém. „Obraz bezdomovca", ktorý je tiež vytvorený na základe tohto stereotypu opisujeme v ďalšom odseku. V článku **Stany pre bezdomovcov sú obsadené** (denník SME z 23. 1. 2006, s. II, príloha Bratislava) sa takto parafrázuje vyjadrenie koordinátora z úradu civilnej ochrany o umyvárni pre bezdomovcov: „*Podľa jeho odhadov sa zo 44 ubytovaných v sobotu umylo asi 15.*" Tomuto výroku a ani tomuto problému sa nasledovne už nevenuje žiadna ďalšia pozornosť.

S 4) „Najprv sa musia stať slávni, až potom sa ich o probléme bude písať."

Tu ide o projekciu obrazu bezdomovca, ktorý je vytvorený jednak monotematicky zameraným článkom a jednak opakovaním článkov s touto témou. V článku **Z vraždy bezdomovca obvinili bezdomovcov** (denník SME, 22. 11. 2005, s. 5) sa tematizuje smrť bezdomovca najmä v kontexte, že ho zabili ďalší bezdomovci. „Slávnymi" sa bezdomovci stali aj vďaka už spomínanému problému zamrznutých bezdomovcov, o ktorom sme hovorili pri stereotype S 2 (ďalej ju nájdeme v článku z denníka SME z 9. 1. 2006 na strane II v prílohe Bratislava). Bezdomovkyňu „Pani Magulovú" a odkazy na príslušné vydania denníka SME spomíname v poznámke č. 5. Program Stroskotanec, ktorý sme spomenuli v analýze predchádzajúceho stereotypu môžeme tiež charakterizovať ako vytváranie istého, stereotypného obrazu bezdomovca v médiách. Isté generovanie obrazu bezdomovca nachádzame aj v pozadí článku v denníku SME zo dňa 18. 1. 2006, na I. strane v prílohe Bratislava, kde sú bezdomovci charakterizovaní ako „devastátori": „*Obyvatelia ubytovňu za dva roky celkom zničili a priestory zdemolovali, rekonštrukcia začala čistením priestorov od špiny. Po nájomníkoch zostala spúšť, smrad, zničený nábytok, porozbíjaný interiér.*" – tvrdí autor článku.

Vo vydaniach denníka SME z dní 1. 12. 2005 (11. strana), 14. 12. 2005 (12. strana), 16. 12. 2005 (15. strana), 19. 12. 2005 (17. strana), 20. 12. 2005 (14. strana) a z 21. 12. 2005 (16. strana) sú uverejnené príspevky občanov (8 príspevkov). Autormi sú nielen čitatelia, ale aj niekoľkí odborníci (sociologička Zuzana Kusá, šéfredaktor servera www.pravesprektrum.sk Lukáš Krivošík, literárna vedkyňa Mária Bátorová, poslanec samosprávy Vladimír Ondruš). Vo vydaniach zo 14. 12. 2005 a 21. 12. 2005 sa problematike bezdomovcov venuje nielen redakcia, ale priestor na vyjadrenie dostali aj prispievatelia. V denníku SME zo 14. 12. 2005 na I. strane prílohy Bratislava redakcia titulkom konštatuje „**Bezdomovci mrznú na uliciach, záchytka nie je**" a na strane 12 sa Lukáš Krivošík vo svojom príspevku titulkom pýta „**Prečo zomierajú bezdomovci?**" Redakcia v tomto prípade podľa nás rozšírila fokus na problematiku tým, že dala priestor aj analýze odborníka. V denníku SME z 21. 12. 2005 sa redakcia venuje petícii občianskeho združenia Proti prúdu na pomoc bezdomovcom a zároveň uverejňuje polemickú reakciu čitateľa na článok L. Krivošíka.

Obsahovou analýzou analyzovaných komunikátov sme sa snažili zachytiť akýsi obraz (frame v zmysle Hallovho recepčného rámcovania[9]), ktorý novinári vytvárajú, možno vedome – pod vplyvom stereotypov v spoločnosti, ale možno aj nevedome – pod vplyvom stereotypov vo svojom myslení. G. Šípoš si na otázku **Čo zistili médiá tento rok o bezdomovcoch?** odpovedá vo svojom článku takto:

[9] viac v časti o S. Hallovi v štúdii Valček, P.: Teoretici médií. IN: *Otázky žurnalistiky 1 – 2/2006*, s. 100.

„*Okrem tlaku na pomoc bezdomovcom mrznúcim v uliciach, aj to na základe zveličených čísel, som sa veľmi nedozvedel, ako najlepšie riešiť problém bezdomovectva. Pár vyjadrení polície, nejakej mimovládky, bezdomovca, to bol typický príspevok o probléme. Debata o efektívnosti alternatívnych riešení je minimálna.*“[10]

Vystihuje tým podľa nás (nielen ako čitateľ novín, ale aj ako istý obsahový analytik) obraz, ktorý o téme bezdomovcov vznikol aj s prispením nami analyzovaných stereotypov a ich prenášania do novinárskych komunikátov (či už článku alebo celého vydania).

Nakoniec chceme poznamenať, že spomínaný obraz sme skúmali, nie hodnotili. Skúmali sme mechanizmy, ktoré sa možno skrývajú za vytváraním takéhoto obrazu. Podľa nás by sa do riešenia problematiky bezdomovectva možno mohla zapojiť aj myšlienka, že bezdomovcov treba akceptovať nielen ako ľudí v materiálnej núdzi, ale aj ako ľudí nachádzajúcich sa z toho prameniacej celkovej sociálnej núdzi, resp. až v sociálnej izolácii. Takto by bola do problematiky zapojená aj etika – ostalo by teda na konkrétnom človeku, ako sa k človeku nachádzajúcom sa v takejto izolácii zachová.

Literatúra

ACHTERHUIS, Hans: Politika dobrých úmyslů. Prekl. O. Krijtová. Brno: Barrister & Principal 2002. 119 s.

BARTOVIČ, Gustáv. Aj ľudia bez prístrešia sú individuality**.** Bratislavské noviny 17.1.2006. Dostupné z: http://www.bratislavskenoviny.sk/archiv_a.php?cislo=200603&readId=2698

BERGER, Peter L. – LUCKMAN, Thomas: Sociálni konstrukce reality. Prekl. J. Svoboda. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 1999.

GOLDBERG, Bernard: Jak novináři manipulují : stanice CBS očima svého reportéra. Prekl. V. Lásková. Praha: Ideál *2005*. 227 s.

ŠÍPOŠ, Gabriel: Slovak Press Watch: Čo zistili médiá tento rok o bezdomovcoch? SME 1. 3. 2006. (2006 a). Dostupné z: http://spw.blog.sme.sk/c/38606/SPW-Co-zistili--media-tento-rok-o-bezdomovcoch.html

ŠÍPOŠ, Gabriel: Slovak Press Watch: Je 18 zamrznutých bezdomovcov v Bratislave mýtus? SME 17.11.2005. (2006 b). Dostupné z: http://spw.blog.sme.sk/c/33346/SPW--Je-18-zamrznutych-bezdomovcov-v-Bratislave-mytus.html.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red: J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003.

KELLER, Jan: Nedomyšlená společnost. Brno: Doplňek 2003.

Nota Bene 20.2. 2007. Dostupné z: http://notabene.elet.sk/?kodex_predajcu

McNAIR, B.: Sociologie žurnalistiky. Praha: Portál 2004.

VALČEK, Peter: Teoretici médií. In: Otázky žurnalistiky 1 – 2/2006, s. 86 – 109.

VALČEK, Peter: Slovník literárnej teórie. 2. dopl. vydanie. Bratislava: LIC 2006.

[10] http://spw.blog.sme.sk/c/38606/SPW-Co-zistili-media-tento-rok-o-bezdomovcoch.html (1. 3. 2006).

Językowy obraz słowianofilskich poglądów w twórczości Juliusza Zeyera (na materiale powieści *Ondřej Černyšev*)

Joanna Mielczarek

Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń (Polska),

Kwestia słowianofilskich poglądów Juliusza Zeyera bywa przez współczesnych badaczy rozpatrywana i oceniana bardzo różnie. Wiadomo, że stosunek Zeyera do kultury i literatury poszczególnych narodów słowiańskich zmieniał się w ciągu życia pisarza – dotyczy to zwłaszcza literatury rosyjskiej i polskiej, na ocenie których bardzo ważyły aktualne wydarzenia, lektury, osobiste kontakty, wrażenia z podróży. Rzeczą niewątpliwą wydaje się jednak niezmiennie entuzjastyczny stosunek Zeyera do kultury rosyjskiej i jej cywilizacyjnego potencjału, mimo świadomości, jak negatywną rolę odgrywało ówcześnie państwo rosyjskie w życiu wielu narodów Europy. Ów rusofilny charakter poglądów Zeyera miałby być rezultatem – jak sądzi w swych „Studiach nad twórczością Juliusza Zeyera" Maria Bobrownicka – patriotycznego czeskiego wychowania, które Zeyer odebrał w skądinąd kosmopolitycznym domu; zaś w ciągu całego XIX wieku stanowisko patriotyczne w Czechach nacechowane było sympatią do Rosji. Z kolei znajomości wśród Polaków zaowocowały w życiu i twórczości Zeyera zapoznaniem się z polską literaturą romantyczną i myślą historiozoficzną. Przyjęcie postawy słowianofilskiej wiązałoby się z niejakim faworyzowaniem twórczości autorów słowiańskich w osobistej lekturze – natomiast u Zeyera z niczym podobnym się nie spotykamy; wspomniana już badaczka jego dzieła wskazuje na wybiórczy sposób zapoznawania się Zeyera z literaturą rosyjska i polską, zaś w przypadku literatur południowosłowiańskich jest to znajomość wyrywkowa, ograniczona do kilku pozycji.

Nieco inaczej przedstawia się sprawa, jeśli wziąć pod uwagę językową stronę dzieła Zeyera. O ile w przypadku beletrystyki wysokie oczekiwania estetyczne Zeyera zaspokajane były przede wszystkim przez gruntownie przezeń poznaną literaturę romańskiego i anglosaskiego obszaru językowego, o tyle jego wysiłki zmierzające do wypracowania niepowtarzalnego stylu, obfitującego w subtelne odcienie znaczeniowe, doprowadziły pisarza do zetknięcia się z językowym substratem pozostałych obszarów Słowiańszczyzny. Wzór tej różnorodnej stylistycznie czeszczyzny zawarty jest mianowicie w słowniku Josefa Jungmanna oraz w dokonanych przezeń przekładach wzorcowych dzieł literatury europejskiej – „Atali" Chateaubrianda oraz „Raju utraconego" Miltona – a źródła te zawierają olbrzymią liczbę zapożyczeń z pozostałych języków słowiańskich, głównie języka rosyjskiego i polskiego. Są to, jak wskazują badacze, oprócz bezpośrednich zapożyczeń leksykalnych także kalki, polskie lub rosyjskie pośrednictwo przy ponownym wprowadzaniu w użycie wyrazów staroczeskich, przejmowanie polskich i rosyjskich wzorów słowotwórczych podczas tworzenia

neologizmów itp. Pod względem językowym byłby więc Zeyer wzorowym słowianofilem – trzeba jednak uczynić zastrzeżenie, że tego rodzaju słowiańskie wpływy nie mogą być traktowane jako proste odzwierciedlenie zainteresowań historycznych czy też politycznych sympatii; są raczej konsekwencją pewnego wyboru estetycznego, wykorzystaniem istniejących w tej mierze możliwości. Niemniej są wyraźne, zwłaszcza jeśli w dodatku służą wydobyciu kolorytu lokalnego czy w ogóle celom stylizacyjnym. Aby lepiej ukazać rozliczne sposoby wykorzystania słowiańskich zapożyczeń w dziele Zeyera, wybrałam utwór należący do wczesnego okresu twórczości, zatem powstały w dobie, gdy rusofilskie poglądy Zeyera były jeszcze dość bezkrytyczne, przy tym poświęcony wprost problematyce rosyjskiej. Idzie o powieść historyczną *Ondřej Černyšev*, opublikowaną w „Lumírze" w roku 1875, zaś w wydaniu książkowym – w roku 1880.

Powieść *Ondřej Černyšev* zawiera około pięćdziesięciu leksemów, które można zaklasyfikować jako zapożyczenia z języka polskiego bądź rosyjskiego. Pożyczki z pozostałych języków słowiańskich trafiają się sporadycznie – są to np. przymiotnik *lepá* (z serbskiego ‚piękna') i wyrazy pochodne: rzeczownik abstrakcyjny *lepost* i złożenie *lepokam* (‚drahokam' – oba wyrazy występują zresztą w tekście Zeyera synonimicznie). Widać więc, że wyrazy będące w całości lub części zapożyczeniami z innych języków słowiańskich pełnią funkcję wariantów stylistycznych, wzbogacających repertuar środków, używanych przez Zeyera.

Wśród zapożyczeń z języków polskiego i rosyjskiego – tzn. wyrazów zapożyczonych przez Jungmanna lub opisanych przezeń jako pożyczki; w czasach Zeyera należały już one do zasobu leksykalnego czeszczyzny, jakkolwiek często nie były powszechnie używane – znajdują się wyrazy należące do różnych części mowy: są to rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki. Właściwsze byłoby zatem opisanie ich ze względu na pełnioną w tekście powieści funkcję. Najbardziej charakterystyczną grupę stanowią te wyrazy, które związane są z przedstawianymi w utworze realiami i stosowane są okazjonalnie, tworząc tzw. koloryt lokalny – *bohorodice*, *báťuška*, *car*, *carevna*, *holubčík*, *matuška*, *pop*, *samodržitelka*, *šuba*, *veličenství* (obocznie z *veličenstvo*), *versta*. Poza tym wyrazy pochodzenia rosyjskiego pojawiają się w opisach przyrody bądź stanu wewnętrznego bohaterów – tutaj oznaczają już nie tyle stylizowanie języka w zgodzie z realiami rosyjskimi (choć oczywiście ten dodatkowy efekt jest także zamierzony przez pisarza) – co raczej poprzez swój książkowy charakter, gdyż niewiele rosyjskich czy polskich zapożyczeń z okresu oświecenia weszło do codziennego użycia, wprowadzają element patosu i niezwykłości. Są to przede wszystkim przymiotniki: *bezkonečný*, *bolný*, *burný*, *unylý*, *zadumčivý* (wraz z przysłówkiem *zadumčivě*), *želaný*; przysłówek *jaře* (w znaczeniu ‚krzepko'). Niektóre obecne w powieści Zeyera rusycyzmy - jak *velkolepý* – należą do wyrazów powszechnie do dziś używanych. Charakter zapożyczeń słowotwórczych z języka rosyjskiego mają – zdaniem radzieckiej badaczki Galiny

Lilicz – złożenia typu *čarotajný*, *čarokrásný*, które istnieją także w tekście *Ondřeja Černyševa*, służąc powstaniu efektu uwznioślenia i uniezwyklenia opisu. W omawianej grupie wyrazów najczęściej – kilkadziesiąt razy – pojawia się rzeczownik *ženština*; u Zeyera nie jest on jeszcze nacechowany stylistycznie jako pejoratywne określenie osoby niemoralnej – występuje jako synonim wyrazu *žena* (który zresztą na kartach powieści zjawia się rzadziej), lecz poza tym jest w języku czeskim niewątpliwym egzotyzmem, a więc występuje w funkcji uwznioślającej.

Zapożyczenia z języka polskiego występują w powieści *Ondřej Černyšev* wyłącznie w drugiej opisanej tu funkcji, mianowicie jako wyrazy nacechowane stylistycznie, nadające tekstowi podniosły charakter. Niektóre polonizmy (wobec bliskiego pokrewieństwa obu języków) to wyrazy istniejące poza tym w języku czeskim – mamy więc do czynienia ze swoistą polisemią, gdyż Zeyer wykorzystuje tę wieloznaczność, używając danego wyrazu w obu znaczeniach – i w pierwotnym czeskim, i w tym zapożyczonym z języka polskiego. Dzieje się tak w wypadku czasowników *kochat se* (pol. ‚kochać się', czes. ‚rozkoszować się') oraz *meškat* (pol. ‚mieszkać', czes. ‚zwlekać'), a także przymiotnika *příkrý* (pol. ‚nieprzyjemny', czes. ‚stromy'). Pozostałe polonizmy w tekście *Ondřeja Černyševa* to: *celování* (ten wyraz jest rzekomym polonizmem, tutaj za pośrednictwem polszczyzny wrócił do użycia wyraz istniejący w języku staroczeskim), *chmura*, *chmurný*, *červeň*, *čupryna* (polonizm głównie fonetyczny), *kochan*, *kochanka*, *los*, *lup*, *nevolník* (słownik Jungmanna poświadcza przymiotnik ‚nevolný' jako polonizm), *příkrost* (rzeczownik derywowany od polskiego znaczenia przymiotnika ‚příkrý'), *ruch*, *ryk* (wyraz ten bywa też interpretowany jako rusycyzm; najnowsze badania poświadczają zaś jego obecność w tekstach staroczeskich[1]), *sosna* (brak w ogóle w tekście powieści czeskiego ‚borovice'), *šum*, *třímat* (inaczej niż w języku polskim, jest to wyraz typowo książkowy, tak więc pospolite stosowanie go w miejsce czeskiego ‚držet' może być traktowane jako aluzja do polszczyzny), *velkodušný*.

Obecność w tekście powieści Zeyera *Ondřej Černyšev* słowiańskich zapożyczeń (będących już wówczas częścią zasobu leksykalnego czeszczyzny, chociaż nacechowanych stylistycznie), dowodzi słowianofilskich zapatrywań pisarza jedynie pośrednio, ze względu na to, że funkcja uwznioślająca, jaką wyrazy tego typu pełnią w jego powieści, jest jednym z naczelnych zadań, jakie Zeyer stawiał swojej twórczości. Funkcjonowanie zapożyczeń polskich, rosyjskich i serbskich w utworze Juliusza Zeyera świadczy o tym, że zamierzenie estetyczne – bezpośrednia stylizacja i uwznioślenie języka – dokonało się za pośrednictwem narzędzia, które mogło też stanowić wyraz sympatii politycznych, w ten sposób przez pisarza ujawnionych. Trzeba wszakże zwrócić uwagę, że nawet w okresie dość bezkrytycznie rusofilskim – w którym powstawał *Ondřej Černyšev* – użycie wyrazów pochodzenia rosyjskiego jest krytyczne,

[1] Informację tę zawdzięczam uprzejmości dr Miloslavy Vajdlovej.

uważne, służy osiągnięciu celów przede wszystkim estetycznych, jak właściwa organizacja brzmieniowa tekstu, zaskoczenie odbiorcy itp. Sympatie skierowane ku pozostałym Słowianom są wyrażane niejako przy okazji, dzieło literackie nie jest pretekstem do ujawnienia politycznych zapatrywań.

Literatura

BOBROWNICKA, Maria: Studia nad twórczością Juliusza Zeyera. Kraków: Uniwersytet Jagielloński 1959. 137 s.

HORNÍKOVÁ, Milena: Julius Zeyer a Vilém Mrštík – dvě možnosti české moderní prózy. Praha: Univerzita Karlova 1971. 92 s.

LILIČ, Galina A.: Rol' russkogo jazyka v razvitii slovarnogo sostava češskogo litieraturnogo jazyka. Leningrad: Izdatieľstvo Leningradskogo univiersitieta 1982. 190 s.

ORŁOŚ, Teresa Zofia: Polonizmy w czeskim języku literackim. Kraków: Uniwersytet Jagielloński 1987. 388 s.

ZEYER, Julius: Ondřej Černyšev, Praha: Unie 1924. 359 s.

Niektoré otázky z vývinu spisovnej slovenčiny v 19. a 20. storočí

Katarína Muziková

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Pre praktické používanie jazyka v jeho písanej podobe má veľký význam pravopis. Ustálená pravopisná norma je jedným zo základných znakov vyvinutého spisovného jazyka. Súčasné pravidlá slovenského pravopisu sú výsledkom vývinu, ktorý v jednotlivých obdobiach dejín spisovnej slovenčiny závisel od politických, kultúrno-spoločenských pomerov, myšlienkových prúdov, od stupňa vedeckého poznania slovenčiny, najmä jej zvukovej a syntaktickej roviny, od dobovej jazykovej situácie a jazykových kontaktov.

Ak sa na základe zdôvodnených praktických, vedeckých alebo ideových kritérií mení kodifikácia pravopisu, hovoríme buď o reforme alebo o úprave pravopisu (o daných pojmoch pozri Krajčovič – Žigo, 2004, s. 20 – 21). Pravopisná reforma sa týka základných pravopisných pravidiel. Keď sa menia alebo upravujú základné pravopisné pravidlá tak, že zaužívané pravopisné prostriedky (grafémy, diakritické a interpunkčné znaky) zmenia svoju funkciu i rozsah používania, takže reforma zasahuje výraznejšie aj vizuálnu podobu grafickej stránky textu, ide o radikálnu reformu. Čiastočná pravopisná reforma predstavuje menší súbor zmien, ktorými sa zaužívané pravopisné pravidlá menia len čiastočne. Keď sa upravuje iba pravopis jednotlivých javov a nemenia sa základné pravopisné pravidlá, hovoríme o úprave pravopisu.

Základné zásady a pravidlá slovenskej pravopisnej sústavy boli stanovené už v prvej kodifikácii A. Bernolákom a boli potvrdené kodifikáciu Ľ. Štúra. Išlo predovšetkým o uplatňovanie foneticko-fonologického princípu, popri ktorom sa uplatňovali aj morfologický, funkčný a tradičný (historický) princíp. Súčasnú podobu slovenského pravopisu výrazne ovplyvnila hodžovsko-hattalovská reforma, ktorá zaviedla etymologický princíp – písanie podľa pôvodnej podoby slova, čím sa pravopis priblížil princípom ortografických sústav ostatných slovanských jazykov. Išlo o rozlišovanie *y*, *i*, *ý*, *í*, zavedenie hlások *ä*, *ľ*, *é*, *iu*, dvojhlásky sa začali písať v podobe *ia*, *ie*, *iu*, *ó* (*ô*). Obmedzilo sa písanie mäkčeňa v skupinách *de*, *t*e, *ne*, *le*, *di*, *ti*, *ni*, *li*. Po tejto radikálnej reforme v nasledujúcom období prešla kodifikácia slovenskej ortografickej sústavy ďalšími úpravami, ktoré zahŕňali čiastočné pravopisné reformy, ale i úpravy pravopisu jednotlivých javov. Pravopisná kodifikácia súčasnej slovenčiny sa opiera o viacero princípov. Dominantné postavenie má foneticko-fonologický princíp, popri ktorom sa využívajú aj morfologický, gramatický, funkčný, etymologický a historický princíp. V jednotlivých obdobiach dejín spisovnej slovenčiny sa tieto pravopisné princípy uplatňovali v rôznej miere a s rôznou dominanciou.

Cieľom tohto príspevku je poukázať na niektoré čiastočné reformy a úpravy v kodifikácii slovenskej ortografickej sústavy po hodžovsko-hattalovskej reforme na konci 19. a v prvej polovici 20. storočia. Na základe komparácie základných pravopisných kodifikačných príručiek chceme postihnúť mieru uplatňovania jednotlivých pravopisných princípov (najmä etymologického a foneticko-fonologického) pri kodifikačných úpravách. Tieto princípy svojou konfliktnosťou v minulosti i súčasnosti určovali a určujú charakter slovenského pravopisu.

Východiskom opisu ustaľovania pravopisnej normy sú základné kodifikačné príručky – **Rukoväť spisovnej reči slovenskej** (1902), jednotlivé vydania **Pravidiel slovenského pravopisu** (1931, 1940, 1953). Stav slovenského pravopisu na konci 19. a začiatkom 20. storočia reflektovala Cambelova Rukoväť spisovnej reči slovenskej. S. Cambel uskutočnil kodifikáciu formálnej stránky slovenčiny už v diele **Slovenský pravopis** (1890). Už tu sa objavil tzv. Abecedný ukazovateľ, ktorý je predchodcom slovníkovej časti Pravidiel. Uvádzali sa v ňom slová, ktoré boli problémové z hľadiska pravopisu alebo ohýbania (skloňovania i časovania). Toto dielo sa stalo podkladom pre pravopisnú časť Rukoväti. V kodifikácii pravopisu nadviazal na hodžovsko-hattalovskú reformu, bol zástancom etymologického princípu v pravopise, ale uznával právo odchyľovať sa od neho v dôsledku rešpektovania tradície, rešpektovania ustálenej výslovnosti alebo na rozlíšenie významu. V prípade ďalších pravopisných zmien pripúšťal širšie uplatnenie fonetického princípu.[1]

[1] Cambelovou kodifikáciou slovenského pravopisu sa podrobne zaoberá vo svojej štúdii M. Marsinová: K Czamblovej kodifikácii slovenského pravopisu. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o S. Czamblovi). Philologia 3. Red. L. Horečný. Bratislava: SPN, 1973, s. 67 – 76.

V medzivojnovom období ako vzorová pravopisná príručka slúžili prvé Pravidlá slovenského pravopisu (1931), ktoré vypracoval jazykový odbor Matice slovenskej podľa Pravidiel českého pravopisu. Táto kodifikačná príručka nadväzovala „na pravopisnú a jazykovú tradíciu, aká sa vyvinula na Slovensku v minulom století a na začiatku nášho stoletia“ (Pravidlá slovenského pravopisu, ďalej uvádzané ako PSP, 1931, s. 9). Opierali sa predovšetkým o fonetický, etymologický a historický princíp. Keďže tieto pravidlá boli odmietnuté, Jazykový odbor Matice slovenskej mal vypracovať upravené vydanie Pravidiel. Nový návrh Pravidiel slovenského pravopisu vypracovaný Henrichom Bartekom bol predložený na schválenie v roku 1939, ale bol odmietnutý ako príliš puristický.[2] Základný text kodifikačnej práce upravil Anton Augustín Baník a v takejto podobe vyšli PSP v roku 1940. V nových spoločenských podmienkach po roku 1945 vznikla potreba prehodnotiť platnú pravopisnú normu a pripraviť novú kodifikáciu ortografickej sústavy. Ústav slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied vypracoval nové Pravidlá slovenského pravopisu (1953), ktoré odstránili nefunkčné a nesystémové prvky z pravopisu. Tieto pravidlá len upravili niektoré pravopisné nedôslednosti, završujú vývin pravopisnej normy v prvej polovici 20. storočia a na dlhšiu dobu sa stali smerodajnou a záväznou kodifikačnou príručkou v oblasti pravopisu.

V nasledujúcej časti budeme sledovať vývin kodifikácie vybraných problémových pravopisných javov vo vyššie uvedených príručkách, čo nám umožní postihnúť vývin pravopisnej normy v prvej polovici 20. storočia s ohľadom na uplatňovanie jednotlivých pravopisných princípov. Pôjde o písanie cudzích slov, písanie predpôn *s-*, *so-*, *z-*, *zo-*, *vz-*, predložiek *s, so, z, zo* a označovanie kvantity.

Prvým javom, ktorý dodnes spôsobuje problémy, je pravopis cudzích slov, ktorý kolíše medzi foneticko-fonologickým a etymologickým princípom. Všetky kodifikačné príručky od Rukoväti (1902) po Pravidlá (1953) uplatňovali foneticko-fonologický pravopisný princíp pri písaní zdomácnených cudzích slov, napr. *katedra*, *estetika*, *kontrakt*, *filolog* (porovnaj Cambel, 1902, s. 268 – 269, PSP, 1931, s. 17 – 18, PSP, 1940, s. 20 – 22, PSP, 1953, s. 40 –45). Nezdomácnené cudzie slová zachovávali pôvodný spôsob písania. S. Cambel bral väčší ohľad na starší stav a v istých prípadoch rešpektujúc pôvod cudzích slov preferoval etymologický princíp. Išlo o zachovávanie zdvojených spoluhlások (napr. *afféra, adressa, programm*...), zapisovanie latinského *ae* grafémou *ä* (napr. *prälát, ästetika, repräsentovať*...). Podobne i v slovách latinského a gréckeho pôvodu napriek výslovnosti *z* ponechal etymologický spôsob písania *s* (napr. *Asia, prósa, filosofia, humanismus, sesóna*...); (Cambel, 1902, s. 268 – 271). Konfliktné pôsobenie fonetického a etymologického princípu v tomto prípade S. Cambel riešil uprednostnením etymologického princípu. Tento krok odôvodnil v štúdii O spisovnej reči slovenskej (1901, s. 721) takto: „Ja som bol to pravidlo odvodil zo

[2] Bartekovým návrhom Pravidiel z r. 1939 sa venuje osobitná štúdia Š. Švagrovského a P. Žiga: O pravopisnej koncepcii neschválených Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1939. In: Slovenská reč, 1994, roč. 59, č. 2, s. 98 – 103.

skutočnosti. Prevahou písali a píšu spisovatelia: prósa, materialismus“. Napriek kodifikácii etymologického spôsobu písania si S. Cambel uvedomoval, že správnejšie a jednoduchšie by bolo aj v tomto prípade uplatniť fonetický princíp a v súlade s výslovnosťou kodifikovať tvary *próza, materializmus*, čím by sa udôslednila zásada, „dľa ktorej náležitými slovenskými literami píšeme cudzie litery, kde by sviesť mohly slovenského čiateľa nemiestne čítať“(Cambel, 1901, s. 721). Už v 3. vydaní Rukoväti sa zásluhou J. Škultétyho odstránila táto nedôslednosť a kodifikovali sa tvary *Azia, próza a i.* (pozri Cambel, 1919, s. 242). V Pravidlách slovenského pravopisu (1931) došlo k širšiemu uplatneniu fonetického princípu, zjednodušilo sa písanie zdvojených spoluhlások a namiesto grafémy *ä*, ktorá suplovala latinské *ae*, sa v súlade s výslovnosťou kodifikovali grafémy *e, é*. Etymologický princíp dominoval a dominuje dodnes pri písaní vlastných mien cudzieho pôvodu (osobných mien a geografických názvov), napr. *Goethe, Shakespeare, Rousseau, Mickiewicz, Greenwich, New York, Nancy* (porovnaj PSP, 1931, s. 17, PSP, 1940, s. 20, PSP, 1953, s. 44 – 45). Neuplatnil sa však dôsledne, existuje skupina názvov, ktoré v slovenčine zdomácneli, resp. pomenúvajú veľké a známe kultúrne strediská, veľké rieky a pri ich zápise sa využíva fonetický princíp, napr. *Atény, Egypt, Cézar* (tamže).

Pri kodifikovaní pravopisu cudzích slov v uvedených kodifikačných príručkách sa uplatňovali etymologický a foneticko-fonologický princíp diferencovane v závislosti od stupňa zdomácnenia cudzích slov v systéme spisovnej slovenčiny a v závislosti od ideových východísk jednotlivých kodifikátorov. Vyššia miera uplatnenia etymologického princípu v Cambelovej kodifikácii súvisela s rešpektovaním staršej pravopisnej tradície. Súčasná kodifikácia pravopisu cudzích slov nadväzuje na zásady stanovené už v prvých Pravidlách slovenského pravopisu (1931). Kľúčovým kritériom, od ktorého závisí uplatňovanie fonetického či etymologického princípu, je stupeň zdomácnenia danej cudzej jednotky v systéme spisovnej slovenčiny.

Ďalším problémovým javom bola kodifikácia písania predpôn *s-, so-, z-, zo-, vz-*, resp. predložiek *s, so, z, zo*. Aj v tomto prípade sa prejavilo súčinné či konfliktné pôsobenie etymologického a fonetického princípu. V kodifikáciách pravopisu od Rukoväti (1902) až po Pravidlá (1940) pri písaní predpôn *s-, so-, z-, zo-, vz-* dominovali významové kritériá. V Rukoväti, Pravidlách z roku 1931 i z roku 1940 sa uplatnilo pravidlo, podľa ktorého mal na písanie uvedených predpôn vplyv význam: predpona *s-* sa používala, ak išlo o význam „shora nadol alebo vôbec odkiaľsi preč s povrchu“, napr. *spadnúť, shodiť, svážať s poľa* (pozri Cambel, 1902, s. 29, PSP, 1931, s. 37, PSP, 1940, s. 53) a vo význame „spolu, dovedna“, napr. *složiť, shodnúť sa, smiesiť, srozumeť sa* (ďalšie príklady pozri Cambel, 1902, s. 29, PSP, 1931, s. 37, PSP, 1940, s. 53 – 54). Zaviedla sa analogicky aj tam, kde je v príbuznom slove *so-*, napr. *sberať* podľa *sobrať*, *shon* podľa *sohnať* (PSP, 1931, s. 37, PSP, 1940, s. 53). Predpona *z-* sa kodifikovala v slovách, v ktorých má význam „odluky“, napr. *zbehnúť, zriecť sa* (PSP, 1931, s. 38, PSP, 1940, s. 54). Fonetický princíp sa uplatnil pri písaní predpôn

s-, z- , ak tieto slúžili ako prostriedok perfektivizácie, t.j. zmeny vidu z nedokonavého na dokonavý. Kritériom správneho písania bola výslovnosť, pred znelými spoluhláskami a samohláskami sa písalo *z-, zo-*, pred neznelými spoluhláskami *s-*, napr. *zbiť, zbeleť, zdokonaliť, zomreť, spôsobiť, spraviť, sčeneť* (viac príkladov pozri Cambel, 1902, s. 30 – 31, PSP, 1931, s. 38, PSP, 1940, s. 54). S. Cambel uvádzal aj viaceré výnimky z tohto pravidla, kde sa namiesto písania podľa výslovnosti ako kritérium uplatnil význam predpony. Išlo o slová *zkaziť, ztratiť, sblížiť sa, soznať niečo, shoveť, sľutovať sa, smeriť, smilovanie, sveriť komu čo, svodiť, sriadiť* (Cambel, 1902, s. 33). Pri ďalších úpravách pravopisu sa tieto výnimky zrušili, v Pravidlách (1931) sa kodifikovali tvary *skaziť, stratiť, skúšať, zhoveť, zriadiť* (PSP, 1931, s. 38), ostatné výnimky odstránila čiastočná pravopisná reforma v roku 1953. Výslovnostné a významové kritérium spolupôsobili pri písaní predpony *vz-*. Ak sa touto predponou vyjadril význam pohybu alebo činnosti zdola nahor, zachovával sa etymologický spôsob písania, napr. *vzbudiť, vzplanúť* (Cambel, 1902, s. 31 – 32, PSP, 1931, s. 38, PSP, 1940, s. 54), ak bola táto významová súvislosť oslabená, zaviedlo sa písanie podľa výslovnosti, t.j. buď *s-* alebo *z-*, napr. *spyšneť, spomínať, zvýšiť* (viac príkladov pozri PSP, 1931, s. 38, PSP, 1940, s. 54). V Rukoväti spisovnej reči slovenskej sa uvádza niekoľko prípadov, keď sa napriek významu činnosti zdola nahor uplatnil fonetický princíp, napr. *zdvihnúť* m. *vzdvihnúť*, *vstať* m. *vzstať* (ďalšie príklady porovnaj Cambel, 1902, s. 32).

Problematike písania predpôn *s-, so-, z-, zo-, vz-* je podobná problematika písania predložiek *s, so, z, zo*, pri ktorých sa tiež využívali rôzne významové kritériá. Od Rukoväti (1902) po Pravidlá (1940) sa používala predložka *s* s tromi pádmi: v spojení s genitívom mala význam zhora nadol alebo preč z povrchu, v spojení s akuzatívom znamenala asi, v spojení s inštrumentálom značila spolu. Predložka *z* sa spájala len s genitívom, mala význam výberu, vydelenia z nejakého celku alebo počtu. Problémovým pádom, kde bolo možné použitie predložky *s* i *z* v závislosti od významu, bol G sg. Na rozlíšenie, či je potrebné použiť v tomto páde predložku *s, so* alebo *z, zo* sa používala protikladná otázka: pokiaľ sa dalo na protikladnú otázku odpovedať použitím predložky *na* + akuzatív, napr. *na pole, na vrch*, v G sg. sa použila predložka *s*, napr. *s poľa, s vrchu*; ak sa na otázku kam, dalo odpovedať spojením slov *do* + genitív, napr. *do izby, do domu*, tak sa používalo spojenie *z, zo* + genitív, napr. *z izby, z domu* (porovnaj Cambel, 1902, s. 28 – 29, PSP, 1931, s. 39, PSP, 1940, s. 55 – 56). Tieto zložité pravidlá zjednodušili Pravidlá slovenského pravopisu v roku 1953.

Konfliktné pôsobenie etymologického a fonetického princípu sa odstránilo čiastočnou pravopisnou reformou v Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1953. Došlo k zjednodušeniu pravopisných pravidiel pri písaní predpôn a predložiek *s-, so-, z-, zo-, vz-, s, so, z, zo*, keď namiesto zložitých významových kritérií sa uplatnil takmer dôsledne fonetický princíp. Predpony *s-, so-, z-, zo-* sa píšu podľa výslovnosti, pred znelou spoluhláskou a pred samohláskou *z-*, napr. *zhoda, zmiešať, zložiť, zrezať* (PSP, 1953, s. 24), pred neznelou spoluhláskou

s- , napr. *skaziť, stratiť, schudnúť* (tamže), v slabičnej podobe je vždy *zo-*, napr. *zomknúť, zoskočiť, zoznámiť sa* (tamže). Výslovnostné kritérium sa zachováva aj pri písaní zložených predložiek a prísloviek, napr. *spočiatku, sprava, zhora, zdola, zblízka, spod, spomedzi* (tamže). Jednotný spôsob písania, podľa výslovnosti, sa kodifikoval aj pri slovách s odlišným významom, napr. *zbeh* – 1. zbeh ľudí, 2. vojenský zbeh, *znášať* – 1. nosiť zhora, nosiť dovedna, 2. znášať krivdu (PSP, 1953, s. 24). Napriek preferencii sa fonetický princíp neuplatnil dôsledne, pri malom počte slov zostal zachovaný etymologický princíp, napr. *zpráva, zpravodajca, zpravodajstvo, správa, zmena, smena (pracovná), sbor, sväz, sjazd* (PSP, 1953, s. 24 –25). Tieto nedôslednosti sa upravili v ďalších vydaniach Pravidiel. Pre písanie predložiek sa v Pravidlách(1953) stanovilo jednoduché pravidlo: predložky *z, zo* sa spájajú s 2. pádom, napr. *z poľa, z veže, z kuchyne* a predložky *s, so* sa spájajú so 7. pádom, napr. *s človekom, s bratom* (PSP, 1953, s. 102). Uvedenými úpravami sa posilnila tendencia čo najviac priblížiť pravopis výslovnosti a tým upevniť správnu spisovnú výslovnosť.

V prípade písania predpôn *s-, so-, z-, zo-, vz-*, resp. predložiek *s, so, z, zo* až do vydania Pravidiel (1953) dominoval etymologický princíp, ktorý len pomaly ustupoval fonetickému princípu. Fonetický princíp sa objavil už v Rukoväti, ak predpona *s-*, resp. *z-* slúžila ako prostriedok zmeny vidu a pri oslabení pôvodného významu predpony *vz-*. Kodifikácia písania uvedených predpôn až do roku 1953 bola miestom, kde sa stretávali etymologický a fonetický princíp a kde dochádzalo k ich konfliktnému pôsobeniu.

Vývin pravopisnej normy v prvej polovici 20. storočia je poznačený aj kolísaním pri označovaní kvantity. Ako problémové sa javili najmä cudzie slová, kde vládla značná rozkolísanosť, ktorá bola spôsobená predovšetkým neustálenou výslovnosťou a prihliadaním na pôvod slova. Neexistovali pravidlá, ktorými by sa riadil používateľ jazyka. Súvislý výklad o označovaní kvantity v slovách cudzieho pôvodu sa nachádzal v Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1940 a 1953 (pozri PSP, 1940, s. 22 – 28, PSP, 1953, s. 41 – 44). Kolísanie v označovaní kvantity sa prejavovalo aj v domácich slovách, kde v niektorých prípadoch vzhľadom na neustálenú výslovnosť sa pripúšťali dvojtvary. Táto variantnosť sa v najväčšej miere uplatnila v pravopisnej kodifikácii S. Cambela (pozri tabuľku). Pravidlá (1931) reflektovali tendenciu odstraňovať v tomto prípade variantnosť a napriek existujúcej rozkolísanosti vo výslovnosti hodnotili ako záväzný vždy len jeden z variantov (pozri PSP, 1931, s. 32). Definitívne sa ustálilo označovanie kvantity v domácich slovách v Pravidlách slovenského pravopisu z roku 1940, keď sa odstránili dvojtvary typu *mrtvý/mŕtvy, mrtvola/mŕtvola* a prehodnotilo sa označovanie kvantity v niektorých ďalších slovách – *sused, odchýlka, objednávateľ, zamestnávateľ* (pozri PSP, 1931, s. 6, 32, PSP, 1940, s. 49 – 51). Kolísanie v označovaní kvantity domácich slov sa najviac prejavilo u Cambela a v prvom vydaní Pravidiel slovenského pravopisu, kde v porovnaní so súčasnou kodifikáciou nachádzame viaceré odlišnosti, ktoré boli spôsobené neustálenou výslovnosťou.

Poukázali sme na niektoré kodifikačné úpravy pravopisu v prvej polovici 20. storočia, ktoré sa realizovali v jednotlivých kodifikáciách. Pravopisná kodifikácia S. Cambela prispela k stabilizovaniu rozkolísanej pravopisnej normy na prelome 19. a 20. storočia. V ďalšom období vzhľadom na vývin poznania, na dobovú spoločenskú a jazykovú situáciu a praktické potreby používateľov jazyka došlo k ďalším čiastočným úpravám kodifikácie slovenského pravopisu, ktoré sú prezentované v jednotlivých vydaniach Pravidiel slovenského pravopisu počnúc prvými Pravidlami z roku 1931 až po Pravidlá slovenského pravopisu platné v súčasnosti. Úpravy sa týkali predovšetkým nefunkčných tvarov, ktoré spôsobovali destabilitu v pravopisnej norme a neistotu u používateľov jazyka. V jednotlivých kodifikačných príručkách sa v rôznej miere uplatňovali fonetický, etymologický a historický princíp v závislosti od ideových východísk kodifikátorov a od spoločenskej situácie. V prípade všeobecných podstatných mien cudzieho pôvodu a slov od nich odvodených s ohľadom na stupeň zdomácnenia sa zaviedol dôsledne fonetický spôsob písania od roku 1931, od vydania prvých Pravidiel slovenského pravopisu. Pri písaní cudzích vlastných mien a nezdomácnených cudzích slov však dominuje etymologický princíp. Súčasná pravopisná kodifikácia cudzích slov uplatňuje podobné zásady, pri písaní cudzích slov sa aj dnes diferencovane využívajú etymologický a fonetický princíp, čo môže niekedy spôsobovať pravopisné problémy (porovnaj, PSP, 2000, s. 38 – 42). Pri písaní predpôn *s-, so-, z-, zo-, vz-* dominoval až do polovice 20. storočia etymologický spôsob písania, ktorý sa opieral o zložité významové kritériá. Dostával sa do konfliktu s fonetickým princípom, ktorý až na niekoľko výnimiek úplne nahradil etymologický princíp v roku 1953 pri čiastočnej reforme slovenského pravopisu, keď sa okrem zjednodušenia písania predpôn *s-, so-, z-, zo-, vz-* podľa výslovnosti, upravilo písanie predložiek *s, so, z, zo* podľa väzby s pádom, zaviedlo sa jednotné písanie koncového *-i* v slovesných tvaroch množného čísla minulého času a podmieňovacieho spôsobu a upravilo sa označovanie kvantity v cudzích slovách podľa úzu. Nejednotnosť v označovaní kvantity bola spôsobená neustálenou výslovnosťou. Kým v Cambelovej Rukoväti sa ešte podľa rozkolísanej výslovnosti kodifikovali dvojtvary, vydaním Pravidiel slovenského pravopisu (1931) sa presadila tendencia kodifikovať len jeden tvar. Rozkolísanosť v označovaní kvantity domácich slov bola odstránená v Pravidlách z roku 1940. Jednotlivé tvary, ktoré sa tam kodifikovali, sú platné aj v súčasnosti.

Pravopisná norma prešla od vydania Rukoväti spisovnej reči slovenskej (1902) až po vydanie Pravidiel slovenského pravopisu z roku 1953 viacerými menšími úpravami, kde sa diferencovane uplatňovali etymologický a fonetický princíp, raz v súčinnosti, inokedy v konfliktnosti, ako o tom svedčia aj vyššie uvedené problémové javy. V kodifikácii pravopisu v prvej polovici 20. storočia sa prejavila tendencia zjednodušiť pravopis, čo sa premietlo aj do ústupu etymologického princípu v prospech fonetického princípu. Na začiatku 20. storočia v Rukoväti spisovnej reči slovenskej mal ešte silnejšie postavenie etymologický princíp, bral sa väčší ohľad na pôvod slov a na staršiu pravopisnú tradíciu. Pôsobnosť etymo-

logického princípu sa neskôr obmedzovala vzhľadom na jeho nefunkčnosť pri niektorých problémových javoch. Od vydania Pravidiel slovenského pravopisu (1931) sa postupne posilňovalo postavenie fonetického princípu v slovenskom pravopise. Súčasná kodifikácia vybudovaná na viacerých pravopisných princípoch s dominantným postavením foneticko-fonologického princípu nadväzuje pozitívne na Pravidlá slovenského pravopisu z roku 1953. Súčasný, ale i minulý stav v kodifikácii pravopisu sú dôkazom toho, že pravopis je do značnej miery vec kompromisu, mení sa, prispôsobuje sa vývinu jazyka a svojej dobe.

Tabuľka: Problémové pravopisné javy v 1. polovici 20. storočia

Jazykový jav	**Rukoväť spisovnej reči slovenskej (1902)**	**Pravidlá slovenského pravopisu (1931)**	**Pravidlá slovenského pravopisu (1940)**	**Pravidlá slovenského pravopisu (1953)**
Cudzie slová	katedra	katedra	katedra	katedra
	filos**o**f**i**a	**f**ilozof**i**a	**f**ilozof**i**a	**f**ilozof**i**a
	kontra**k**t	**k**ontra**k**t	**k**ontra**k**t	**k**ontra**k**t
	pr*ä*lát	prelát	prelát	prelát
	*ä*stetika	**e**stetika	**e**stetika	**e**stetika
	pró*s*a	pró**z**a	pró**z**a	pró**z**a
	*A*sia	*A***z**ia	**Á**zia	**Á**zia
	adre*ss*a	adre**s**a	adre**s**a	adre**s**a
	a*ff*éra	**a**féra	**a**féra	**a**féra
	progra*mm*	progra**m**	progra**m**	progra**m**
Predpony s-, so-, z-, zo-, vz-	*s*hodiť, *s*vážať (s poľa)	*s*hodiť, *s*vážať (s poľa)	*s*hodiť, *s*vážať (s poľa)	**z**hodiť, **z**vážať (z poľa)
	*s*ložiť, *s*hodnúť sa	*s*ložiť, *s*hodnúť sa	*s*ložiť, *s*hodnúť sa	**z**ložiť, **z**hodnúť sa
	*s*bor, *s*berať	*s*bor, *s*berať	*s*bor, *s*berať	*s*bor, **z**berať
	zbehnúť	**z**behnúť	**z**behnúť	**z**behnúť
	zbiť, **zo**mreť	**z**biť, **zo**mreť	**z**biť, **zo**mrieť	**z**biť, **zo**mrieť
	spôsobiť, **s**praviť	**s**pôsobiť, **s**praviť	**s**pôsobiť, **s**praviť	**s**pôsobiť, **s**praviť
	*z*tratiť, *z*kaziť, *s*ľutovať sa	**s**tratiť, **s**kaziť, *s*ľutovať sa	**s**tratiť, **s**kaziť, **z**ľutovať sa	**s**tratiť, **s**kaziť, **z**ľutovať sa
	*vz*budiť, *vz*planúť	*vz*budiť, *vz*planúť	*vz*budiť, *vz*planúť	*vz*budiť, *vz*planúť
	zdvihnúť, **v**stať	**z**dvihnúť, **v**stať	**z**dvihnúť, **v**stať	**z**dvihnúť, **v**stať
Predložky s, so, z, zo	s poľa, s bratom, zo Slovenska	s poľa, s bratom, zo Slovenska	s poľa, s bratom, zo Slovenska	z poľa, s bratom, zo Slovenska
Označovanie kvantity	súsed/sused	súsed	sused	sused
	ráno/rano	ráno	ráno	ráno
	vôz/voz	voz	voz	voz
	dým/dym	dym	dym	dym
	odchýlka/odchylka	odchylka	odchýlka	odchýlka
	slúžka/služka	slúžka	slúžka	slúžka
	mŕtvy/mrtvý	mrtvý/mŕtvy	mŕtvy	mŕtvy
	mrtvola	mrtvola/mŕtvola	mŕtvola	mŕtvola

Poznámka: Pozície, v ktorých sa uplatnil fonetický princíp sú označené tučným písmom, pozície, v ktorých sa uplatňoval etymologický princíp, sú označené kurzívou.

Literatúra

CZAMBEL, Samuel: O spisovnej reči slovenskej. In: Slovenské pohľady, 1901, roč. 21, č.12, s. 716 – 725.

CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 1. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko – nakladateľský spolok 1902. 376 s.

CZAMBEL, Samuel: Rukoväť spisovnej reči slovenskej. 3. vyd. Turčiansky Svätý Martin: Kníhkupecko – nakladateľský spolok 1919. 330 s.

KAČALA, Ján: Spisovná slovenčina v 20. storočí. 2. vyd. Bratislava: Veda 2001. 96 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 2002. 252 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2004. 188 s.

MARSINOVÁ, Marta: K Czamblovej kodifikácii slovenského pravopisu. In: Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia. (Materiály z vedeckej konferencie o S. Czamblovi). Philologia 3. Red. L. Horečný. Bratislava: SPN 1973, s. 67 – 76.

Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným pravopisným slovníkom. Matica slovenská. Nákladom štátneho nakladateľstva v Prahe 1931. 357 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. Matica slovenská. Tlačou kníhtlačiarne „Knihspolu“ v Žiline 1940. 482 s.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1953. 408 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. 3. opr. a dopl. vyd. Zodp. red. J. Madarasová. Bratislava: Veda 2000. 592 s.

ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ŽIGO, Pavol: O pravopisnej koncepcii neschválených Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1939. In: Slovenská reč, 1994, roč. 59, č. 2, s. 98 – 103.

Syntaktická cvičení v učebnicích českého jazyka pro měšťanské školy (1918 − 1939)

Alena Novotná

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

1. Úvod

V meziválečném období poskytovala tříletá měšťanská škola (u některých měšťanských škol existoval i čtvrtý ročník − tzv. jednoroční učební kurz) vzdělání mládeži od 11 do 14 (resp. do 15 let). Měšťanská škola měla především ráz praktický a jejím úkolem bylo připravovat žáky jak pro praktická povolání, tak pro studium na vyšších odborných školách a učitelských ústavech.

Základní cíle vzdělávání měšťanské školy byly zakotveny v učebních osnovách, pro sledované období z roku 1907 a 1932. V nich se odráží nejenom stav školství dané doby, stav vědeckého poznání, ale i požadavky společnosti. Jak již bylo řečeno, měšťanská škola měla připravovat žáky pro praktický život, případně pro další odborné studium, proto byly i v učebních osnovách zakotveny praktické cíle. Žáci měli zvládnout spisovný jazyk tak, aby se uměli vyjadřovat správně slovem i písmem. Pod tlakem dobových názorů se připojoval i požadavek na pěstování smyslu pro jazykovou krásu a čistotu.

Meziválečné učební osnovy předkládaly učivo pouze ve stručné podobě, záleželo na konkrétní měšťanské škole, jak si učivo rozpracuje. Nicméně je patrné, že významné bylo právě syntaktické učivo, jemuž byla věnována pozornost ve všech ročnících. Žáci měli být poučeni o větě jednoduché a jejích členech, o souvětí, o druzích vedlejších vět, o interpunkci. Z učebních osnov vyplývá, že důraz byl kladen na rozbor věty, tedy na analytický přístup. Zkoumání legislativních dokumentů ukazuje pouze ideální představu, jak mělo vyučování syntaxi vypadat (Hauser, 1969, s. 15), teprve analýzou učebnic českého jazyka a především školních výročních zpráv, žákovských sešitů či učitelských příprav lze zjistit, zda byl obsah učiva dodržován.

Důraz na praktičnost, propojenost s každodenním životem a zároveň i výchova k občanství a vlastenectví se výrazně promítly do učebnic českého jazyka. Meziválečné učebnice českého jazyka byly ovlivněny také vyučovacími zásadami a učebními metodami reformní pedagogiky. Vycházelo se především z toho, že *„zdrojem žákova poznání je jeho vlastní zkušenost.“* (Veselá, 1992, s. 83). Důraz byl proto kladen na metody objevování poznatků řešením problémů, na studium odborné literatury apod. Zdůrazňovalo se podporování žáků v aktivitě, originalitě, samostatnosti. Velkou roli hrálo především samoučení. Akcent byl kladen na přiměřenost rozsahu učebnice (v soudobé odborné literatuře se navrhovalo rozdělení učiva na nejmenší povinnou látku pro všechny žáky − tzv. minimum − a na střední a největší rozsah − tzv. maximum − pro pokro-

čilejší žáky) i na vhodnost obsahu učebnice, ten byl víceméně určován učebními osnovami (Nykl, 1934, s. 562−564).

2. Podstata fixační metody

Ve svém příspěvku se zaměřuji na problematiku fixačních metod důležitých pro upevnění syntaktického učiva i k ověřování osvojených poznatků. Cvičení tvoří ve sledovaných učebnicích podstatnou část učebního textu mateřského jazyka. Plní funkci řídící, která je spolu s funkcí zpravovací základní funkcí tzv. učebního stylu (vymezen K. Hausenblasem, 1972). Právě funkcí řídící se učební styl jako styl komplexní odlišuje od stylu odborného, založeného pouze na jediné funkci − odborně zpravovací.

Cvičením je v rámci učebního textu mateřského jazyka přikládán značný význam. Didaktikové shodně zdůrazňují, že volba druhu cvičení musí být podřízena mentální vyspělosti žáka a dosaženému stupni vyučování (Čechová−Styblík, 1998, s. 71). Cvičení nesmí být příliš snadná ani příliš obtížná, neboť obojí by mohlo způsobit ztrátu motivace i zájmu. Cvičení jsou prostředkem *„instrumentalizace vědomostí žáků“* − na základě vědomostí se prostřednictvím jazykové praxe vytvářejí dovednosti (Čechová−Styblík, 1998, s. 71; Kvítková, 1996, s. 18). Cvičení jsou také prostředkem uchování poznatků, prostředkem proti zapomínání, slouží k opakování a systematizaci učiva. Optimální cvičení je takové, které žák provádí se zájmem a úspěšně, zároveň však i s vynaložením určitého úsilí (Čechová−Styblík, 1998, s. 71).

Současné metodiky (Hauser, 1994, s. 28; Čechová−Styblík, 1998, s. 70) rozlišují různé druhy cvičení. Přemysl Hauser uvádí pět diferenčních kritérií pro dělení cvičení: **podle obsahu** (tj. podle jednotlivých jazykových rovin − cvičení mluvnická, lexikální, výslovnostní, pravopisná, slohová), **podle funkce** (orientační, procvičovací, opakovací, kontrolní), **podle způsobu cvičení** (opisovací, doplňovací, obměňovací a přeměňovací, vyhledávací a určovací, konstrukční, rozborová a diktát; Čechová−Styblík k nim zařazují též cvičení výběrová, transformační a substituční, vedle produkčních i reprodukční), **podle formy** (ústní a písemná) a **podle myšlenkových operací** používaných a pěstovaných při cvičení (analytické, syntetické, srovnávací, třídící, zobecňovací).

Toto dělení není zcela novým poznatkem moderní didaktiky, již meziváleční didaktikové dělili cvičení: *„podle toho: 1. která z disciplín jazykového vyučování se má procvičovat − cvičení mluvnická, cvičení mluvní (procvičuje se spisovná mluva) a cvičení pravopisná; 2. podle formy zpracování − cvičení ústní a písemní; 3. podle způsobu vypracování − cvičení doplňovací; 4. podle míry procvičování poznatků − cvičení návodná, cvičení zkušebná; 5. opakovací cvičení“* (Novák, 1906, s. 5).

3. Cvičení v učebnicích z let 1918 − 1939

Autoři učebnic vydávaných mezi lety 1918 − 1939 si byli vědomi důležitosti cvičení a úkolů v učebním textu jako prostředku fixace poznatků. Cvičení

byla nezbytnou součástí učební lekce v učebnicích mateřského jazyka. Fakt, že autor učebnice pokládal cvičení za nezbytná, je doložen i v titulech učebnic: např. *Učebnice jazyka českého s* ***cvičebnicí*** *pro školy měšťanské* (Müller, 1934, 1935, 1936). Významný didaktik a autor učebnic pro měšťanské školy i učitelské ústavy Karel Novák dokonce zdůraznil fixační část své učebnice tím, že označení „cvičebnice" postavil na první místo v názvu: ***Cvičebnice*** *a mluvnice česká s naukou o slohu* (1920), (srov. Šmejkalová, 2005). Někteří autoři vydávali ke svým učebnicím samostatné sbírky cvičení, případně pracovní sešity: Bojanovská−Kohoutek−Sedláková: *Pracovní sešit I. (II., III.) k Praktické mluvnici pro 1. (2., 3.) třídu* (1934). Tento autorský kolektiv dokonce vydal i klíč v podobě tzv. *Kontrolních listů k Pracovnímu sešitu Praktické mluvnice jazyka českého pro měšťanské školy* (I., II., III., 1937). Název knihy může dnes však být v některých případech zavádějící, například *Cvičebnice jazyka českého pro jednoroční učebné kurzy (4. třídy) při měšťanských školách* autorů Hraba−Ottová−Tožička (1921) nebyla pouhou sbírkou cvičení, ale stále měla charakter učebního textu (de facto se jedná o výklad mluvnické látky v jednotlivých lekcích, k němuž je přičleněna řada cvičení).

V tomto příspěvku byly východiskem analýzy používaných syntaktických cvičení v učebnicích pro měšťanské školy tyto učebnicové řady: Josef Müller: *Mateřská řeč. Učebnice jazyka českého s cvičebnicí pro školy měšťanské*, 1., 2. a 3. díl (Státní nakladatelství, Praha 1918, další vydání 1934, 1935, 1936) a Ludmila Žofková−Bohumil Tožička: *Pracovní učebnice jazyka českého. Mateřídouška*, 1., 2. a 3. díl (Státní nakladatelství, Praha 1933, 1935, 1936).

V obou učebnicových řadách je přibližně stejný rozsah syntaktické látky. Obě řady odpovídaly učebním osnovám pro měšťanské školy z roku 1932. Pouze výjimečně bylo učivo nepatrně upraveno nebo zařazeno do jiného ročníku měšťanské školy, než jak navrhovaly osnovy.

Při analýze syntaktických cvičení a úkolů si nejprve všímáme formy pokynů, ve které se nejvíce projevovala komunikace autorů učebnic s žákem prostřednictvím učebního textu. Právě ve formulaci pokynů je zřetelně zakotvena funkce učebního textu (Kvítková, 1996, s. 194). Formulace má být co nejstručnější a zcela jednoznačná. Tyto požadavky autoři dodrželi především v prvním bodě požadavku. Pokyny a instrukce k jednotlivým cvičením měly plně zastupovat úlohu učitele − byly takové, aby jim žák porozuměl sám a sám mohl cvičení vypracovat. To opět odpovídalo tzv. pracovním metodám, které byly do praxe zaváděny podle pedagogických zásad činné školy (viz výše).

Podle Aleny Debické instrukce, pokyny a metodické návody apelují na žáky těmito způsoby: *„a) motivují osvojování učiva − aktivizují, zaměřují pozornost žáků, vyvolávají a usměrňují jejich zájem o učivo; b) zaměřují uvědomělý příjem učiva na trvalost osvojení a c) pomáhají žákům orientovat se v textu, pracovat s textem učebnice"* (Debická, 1999, s. 123). V rámci syntaktických cvičení se uplatňuje především způsob uvedený pod bodem b).

Josef Müller formuloval pokyny ke cvičením jako rozkaz a využil 2. osoby plurálu: *Čtěte!, Vyhledávejte!, Doplňte!*. Autoři Žofková−Tožička použili také sloveso s modálností rozkazovací, nicméně ve 2. osobě singuláru: *Doplň!, Vyjádři!, Zkrať a obměň!* apod. Alena Debická tuto formu komentuje: *„Pro nižší stupeň základní školy je singulár základním prostředkem, jímž je příjemce − žák důrazně „vtahován" do učebního procesu: singulárem se navazuje těsnější, živější kontakt v učební interakci, působí se jím na žáka citově."* (Debická, 1999, s. 124). O „vtažení" žáka do učebního procesu, o motivaci žáků a o uvědomění si důležitosti učiva šlo autorům Žofkové a Tožičkovi především. Dokladem je i stanovení požadavků ze všech jazykových disciplín v úvodu učebnice − formulace cílů je opět v první osobě singuláru: *„Mám poznat jednoduchou větu a její členy (...). Mám rozumět, co je souvětí, věta hlavní a vedlejší."* (Žofková−Tožička, 1933).[1] Pokud autoři užívají formu druhé osoby plurálu, pak se obrací k celé skupině žáků − k celé třídě: *„Čtěte a potom zahrajte na školní besídce!"* (Žofková−Tožička, 1936). Pokyny a instrukce, tj. *„aparát řízení procesu osvojování učiva v textu mateřského jazyka"*, působí na žáka důrazně − apelem, direktivně. (Debická, 1999, s. 125). Pozoruhodné je srovnání se současnými učebnicemi českého jazyka, ve kterých se opět častěji vyskytuje formulace pokynů v druhé osobě plurálu imperativu (ovšem již bez vykřičníku jako interpunkčního znaménka na konci pokynu), např. *„Rozlište přívlastky holé, rozvité, několikanásobné:; Doplňte do vět předměty a určete jejich pády: apod."* (Krausová−Teršová, 2003, s. 68).

a. Konkrétní příklady cvičení

Jednotlivé druhy a typy cvičení se překrývají, nelze proto, bereme-li v úvahu klasifikaci cvičení podle P. Hausera (viz výše), jednotlivá cvičení zařadit pouze k jednomu typu. Sledovaná cvičení jsou z hlediska **obsahu** cvičeními mluvnickými − syntaktickými, z hlediska **funkce** mohou být jak cvičeními orientačními (v úvodu lekce), procvičovacími, opakovacími, tak kontrolními (např. *Závěrečná zkouška z větosloví* v učebnici Žofkové−Tožičky, 3. díl, 1936, s. 167). Cvičení podle formy jsou ústní i písemná, pokyny k některým cvičením jsou jednoznačná − vybízejí žáka, aby „četl", „zapisoval", „napsal", u některých cvičení není forma specifikována, takže záleželo na učiteli, jakou zvolí. Z hlediska myšlenkových operací se v syntaktických cvičeních nejvíce uplatňuje analýza a syntéza. Zvláště v učebnicích Žofkové−Tožičky jsou analytická a syntetická cvičení v rovnováze − věta nebyla jen rozebírána, ale i doplňována a rozvíjena.

Charakter jednotlivých cvičení je patrný již z formulace pokynu a instrukce k vypracování.

---

[1] Podobná formulace cílů vyučování se objevuje i v současných Rámcových vzdělávacích programech: *„Očekávané výstupy pro 2. stupeň v rámci Jazykové výchovy": „Rozlišuje významové vztahy gramatických jednotek ve větě a v souvětí."* (RVP, 2005, s. 25).

Konkrétní příklady jednotlivých cvičení uvedeme na kritériu „cvičení podle způsobu“. Připomeňme, že mezi tato cvičení patří: **opisovací, doplňovací, obměňovací a přeměňovací, vyhledávací a určovací, konstrukční a rozborová cvičení**. Ve sledovaných učebnicích najdeme téměř všechny typy těchto cvičení, pouze cvičením **opisovacím** se autoři téměř vyhnuli. Taková cvičení se na vyšším stupni školy nepoužívala (stejně jako dnes), neboť nejsou efektivní. Přemysl Hauser je charakterizuje jako *„pasivní, mechanická a přitom časově náročná“* (Hauser, 1994, s. 28). V učebnicích Žofkové−Tožičky je toto cvičení použito pouze jako východisko pro analýzu textu uvedeného ve cvičení: *Opiš ten článek! Rozeber věty a označ je graficky!* (Žofková−Tožička, 3. díl, 1936, s. 153).

Cvičení **doplňovací** se v rámci syntaktického učiva objevuje zřídka, neboť jsou svým charakterem prioritní pro fixaci pravopisného učiva. U Müllera se vyskytují například při procvičování interpunkce: *Doplňujte příslušným čárkami!* (Müller, 1.díl, 1918, s. 45) nebo při procvičování syntaktického pravopisu: *Doplňujte! Čechové za světové války. R. 1914 dolehl- na český národ útrap- světové válk-. (...)* (Müller, 2. díl, 1935, s. 39).

Naopak cvičení **obměňovací a určovací** jsou poměrně běžným typem, který se vyskytuje v obou sledovaných učebnicových řadách, např.: *Rozděl souvětí v cvičení na otázky a odpovědi! (podtrhávej předmětné věty třikrát rovnou čarou!) − Mluvila o tom, jak jsou již děti velké*. (Žofková−Tožička, 2. díl, 1935, s. 143). V tomto cvičení měli žáci vyhledávat vedlejší věty předmětné a zároveň pomocí hlavní věty tvořit otázky, na které by odpovídali právě danou vedlejší větou: *O čem mluvila? O tom, jak jsou již děti velké*.

Cvičení **vyhledávací a přeměňovací** spočívají ve vyhledávání zadaného jevu v textu a pak v určení jeho kategorií: *Vyhledávejte podměty v těchto jednoduchých větách a vyjadřujte je větami!* (Müller, 3. díl, 1921, s. 114), *Ve vytčených souvětích podřadných tažte se po větách podřízených a určujte je!* (Müller, 3. díl, 1921, s. 118). *Pozoruj tyto větné celky! − Uplynulý čas se nevrátí. −Najdi přívlastek v první větě! Čím je vyjádřen? Čím je vyjádřen v druhém větném celku?* (Žofková−Tožička, 2. díl, 1935, s. 142). Cvičení vyžadující náročnější myšlenkové operace: *Převeď souvětí souřadná v podřadná!* (Žofková−Tožička, 4. díl, 1938, s. 114). Ve sledovaných cvičeních se prolínají s cvičeními rozborovými.

Konstrukční cvičení jsou taková, při nichž žáci vytvářejí texty, bývají také označována jako produkční. V učebnicích Žofkové−Tožičky jsou zastoupena hojnou měrou, např.: *Tvoř věty, v kterých se předmět pojí se slovesy: učiti se, naučiti, podobati, škoditi (komu? čemu?)* (Žofková−Tožička, 1. díl, 1933, s. 98). Některá cvičení tohoto typu jsou cvičeními přechodovými − od mluvnice ke slohu (Hauser, 1994, s. 29): *Napište a) některé úryvky z dopisů, b) některé úryvky z písemností jednacích s větami předmětnými! Vzor: Promiňte, že tak pozdě odpovídám na váš dopis.* (Müller, 3. díl, 1921, s. 118). *Piš adresy a užij v nich přístavků!*; *Všimni si přístavků v úmrtních oznámeních a napiš podobné přístavky!* (Žofková−Tožička, 2. díl, 1935, s. 139).

Naopak cvičení **rozborová**, někdy jednoduše označovaná jako jazykový rozbor, jsou cvičeními, kdy žák analyzuje předem daný text. Ve sledovaných učebnicových řadách se tato cvičení objevují až v závěru tematického celku skladba, v rámci opakování a procvičování. Často by se tato cvičení dala charakterizovat i jako cvičení určovací, nelze proto stanovit zcela jednoznačnou hranici mezi těmito dvěma typy, např.: *Určuj větné členy a označuj a podtrhávej je v písemném úkolu podle návodu!* (Žofková−Tožička, 1. díl, 1933, s. 102).

Specifickým druhem cvičení jsou **orientační otázky** mající funkci prověřovací, nikoli procvičovací, neboť jsou řazeny vždy v úvodu učební lekce. Tyto otázky prověřují znalosti žáků z předcházejících ročníků měšťanské školy. Např. lekce je uvedena pokynem: *Čti! Pan Novák, kupec, vás pozdravuje. Jiří Čapek, syn Václava Čapka, nás navštívil.* a k větám se vztahují otázky: *Kde stojí rozvité přívlastky? Za kterým druhem slov? Kterým druhem slov jsou vyjádřeny? Proč jsou to přívlastky shodné?* (Žofková−Tožička, 2. díl, 1935, s. 139). Druhým specifickým typem jsou **kontrolní otázky** mající charakter doplňovací tázací věty. Představují závěrečnou sumarizaci poznatků, kontrolují žáka, zda si učivo osvojil. Častěji se vyskytují v učebnicích Žofkové−Tožičky, např. *Napiš odpovědi na tyto otázky:Kolik myšlenek vyjadřuje jednoduchá věta?; Kolikrát je v jednoduché větě spojen podmět s přísudkem?; Kolik myšlenek vyjadřuje souvětí; Kolikrát je v souvětí spojen podmět s přísudkem?* (Žofková-Tožička, 1933, s. 88).

4. Závěr

Syntaktická cvičení v učebnicích českého jazyka pro měšťanské školy představují nezbytný prvek fixace učiva. Autoři učebnic si jejich důležitosti byli vědomi, a proto jsou cvičení pevnou součástí učebního textu − učební lekce. V učebnicích nalezneme různorodá cvičení − autoři vytvořili pestrou škálu cvičení pro fixaci učiva. Pozoruhodné je, že nezapomínali ani na cvičení syntetická a konstrukční a v propojovali tak nejen různé jazykové roviny, ale i teoretické poznatky s praxí. Tato didaktická zásada je dnes stále více připomínána a zdůrazňována. Cvičení v učebnicích českého jazyka pro měšťanské školy jsou ve své podstatě tedy i dnes velmi moderní.Z didaktického hlediska měla syntaktická cvičení ve sledovaných učebnicích (zvláště pak v učební řadě Žofková−Tožička) vysokou hodnotu a mohla by tak i pro současnost být inspiračním zdrojem.

Literatura

ČECHOVÁ, Marie − STYBLÍK, Vlastimil: Čeština a její vyučování, Praha: SPN 1998.

DEBICKÁ, Alena: O výstavbě a stylu textu; Stylistické analýzy a interpretace. Ústí nad Labem: UJEP 1999.

HAUSER, Přemysl: Didaktika českého jazyka pro 2. stupeň ZŠ, Díl 2., Brno: MU 1994.
KVÍTKOVÁ, Naděžda: Učebnice ČJ z hlediska jejich řídící funkce, In. Učební text − jeho funkce, percepce a interpretace, Ed. Machová, Svatava. Praha: PedF UK 1996.
NOVÁK, Karel: O vyučování jazyku českému na školách měšťanských (Metodické poznámky). Praha: Unie 1906.
NYKL, Jaroslav: Zavádění nových učebnic. Škola měšťanská, r. 36, Praha 1934, s. 562−564.
Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání, VÚP, Praha 2005.
VESELÁ, Zdena: Kapitoly z literární pedagogiky. Brno: UJEP 1977.

Použité učebnice

Bojanovská, L.−Kohoutek, C.−Sedláková, H.: Kontrolní listy k Pracovnímu sešitu Praktické mluvnice jazyka českého pro měšťanské školy (I., II., III.) 1937.
Bojanovská, L.−Kohoutek, C.−Sedláková, H.: Pracovní sešit I. (II., III.) k Praktické mluvnici pro 1. (2., 3.) třídu (1934).
Hraba, A.−Ottová, H.−Tožička, B.: Cvičebnice jazyka českého pro jednoroční učebné kurzy (4. třídy) při měšťanských školách. Praha: Komenium 1921.
Krausová, Zdeňka−Teršová, Renata: Český jazyk 6, Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia, Fraus, Plzeň 2003.
Müller, Josef: Učebnice jazyka českého s cvičebnicí pro školy měšťanské (1.-3. díl), Státní nakladatelství, 1918, 1920; další vydání: 1934, 1935, 1936.
Novák, Karel: Cvičebnice a mluvnice česká s naukou o slohu, Unie, Praha 1920.
Žofková, Ludmila− Tožička, Bohumil: Pracovní učebnice jazyka českého. Mateřídouška, 1., 2. a 3. díl; Státní nakladatelství, Praha 1933, 1935, 1936.

Analiza wybranych prefiksów werbalnych występujących w szesnastowiecznym ewangeliarzu cyrylickim

Katarzyna Nowakowska

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Artykuł ten stanowi kontynuację wcześniej podjętych badań z dziedziny słowotwórstwa. Wyniki przeprowadzonej analizy zaprezentowano częściowo między innymi na konferencji słowackiej w *Tajov'e* w 2005 roku. Wykorzystany materiał egzemplifikacyjny zaczerpnięto z cerkiewnosłowiańskiego rękopisu sporządzonego w 2. poł. XVI wieku.

Zabytek pochodzi z *Vosislivik*. Taki bowiem toponim umieszczono zarówno na stronie tytułowej, jak i na pierwszej karcie aprakosu. Jest to ewangeliarz

zapisany wyraźną, czytelną cyrylicą. Sporządziło go jedynie dwóch kopistów. Pierwszy z nich przepisał większość tekstu, bo 402 strony, drugi – jedynie 34. Omawiany rękopis nie jest powszechnie znany. Nie był też wcześniej przedmiotem językoznawczych badań.[1] Obecnie zabytek znajduje się w Bibliotece Narodowej w Warszawie (sygnatura akcesyjna 2532). Przeprowadzona wcześniej analiza dowiodła, że jest to ewangeliarz redakcji ruskiej. Świadczą o tym zaobserwowane procesy fonetyczne, charakterystyczne dla tych języków końcówki fleksyjne, jak też występowanie w rękopisie leksyki wschodniosłowiańskiej.[2]

Przedmiotem opisu były jedynie obecne w aprakosie czasowniki, które powstały w procesie derywacji prefiksalnej. Uzyskaną leksykę porównywano każdorazowo z tą obecną w klasycznych, staro-cerkiewno-słowiańskich ewangeliarzach (tzn. w *Kodeksie zofrafskim, Kodeksie mariańskim, Ewangeliarzu Assemaniego* i *Księdze Sawy).* Wyłoniono w ten sposób zespół ekwiwalentów morfologicznych, które w tych samych wersetach nie powielają już wzorów znanych z klasycznych tetr i ewangeliarzy. Wyekscerpowane odpowiedniki przeciwstawiają się czasownikom występującym bądź we wszystkich czterech kanonicznych zabytkach, bądź też w niektórych spośród nich. Dodać należy, że charakterystyka nie uwzględnia takich sytuacji, kiedy w zestawionych tekstach wystąpiły identyczne czasowniki. Jest to zbyt oczywisty materiał egzemplifikacyjny. Zgromadzone w efekcie słownictwo objęło 116 wyrazów, których na kartach rękopisu użyto łącznie prawie 230 razy.

Różnice w zakresie wykorzystania prefiksów werbalnych w cyrylickim aprakosie w stosunku do zabytków kanonicznych można ogólnie podzielić na trzy grupy:

1. czasownik prefigowany (EV)[3] – czasownik nieprefigowany (scs. teksty ewangelijne), np. *podati* EV – *dati* KZ, KA Łk 3,11;
2. czasownik nieprefigowany (EV) – czasownik prefigowany (scs. teksty ewangelijne), np. *moliti sja* EV – *pomolite sę* KZ, KM Łk 22, 46;
3. oba derywaty występują w tych samych wersetach porównywanych zabytków z różnymi prefiksami, np. *sъniti* EV – *vъniti* KZ, KM Łk 4,31.

Szczegółowa charakterystyka objęła jedynie te czasowniki, które zaliczono do trzeciej z wymienionych grup.

O roli i genezie przedrostków w epoce psł. i scs. pisałam poprzednio, w referacie z ub. roku. Warto może jedynie przypomnieć ich podstawowe funkcje w omawianym okresie.

Scs. prefiksy, podobnie jak ich prasłowiańskie pierwowzory, uściślały znaczenie czasownika, precyzując przebieg czynności w czasie i przestrzeni. Wy-

[1] W Bibliotece Narodowej w Warszawie nie znalazłam żadnych informacji na ten temat.

[2] Zob. Katarzyna Nowakowska, *Tradycja liturgiczna a wpływy żywego języka w szesnastowiecznym ewangeliarzu redakcji ruskiej*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 40, Warszawa 2005, s. 1-13.

[3] Wykaz skrótów umieszczono na końcu artykułu.

rażały również pewne cechy kategorialne, jak aspekt czy przechodniość.[4] Pierwotne przedrostki były początkowo samodzielnymi wyrazami o charakterze przyimkowym bądź przysłówkowym.[5] W zabytkach słowiańskich nie można już odnaleźć potwierdzenia tejże samodzielności. Zatem również w ewangeliarzu z *Vosislivik* prefiksy funkcjonują jedynie jako nieodłączne części leksemów werbalnych.

W omawianej grupie znalazło się 41 czasowników użytych ogółem jedynie 80 razy. Do ich powstania przyczyniło się 15 różnych przedrostków, które wymienia się tu zaczynając od tych najbardziej produktywnych, a kończąc na takich, które w szesnastowiecznym aprakosie tworzyły pojedyncze derywaty. Są to następujące prefiksy: *vъz-(vъs-), iz-(is-), sъ- (sъn-), ot-, prě-, pri-, o-, u-, vъ-, i-, niz-, po-, prěd-, pro-, ras-*. Wszystkie mają charakter ogólnosłowiański. Wszystkie też były znane dobie prasłowiańskiej. W opisie uwzględniono jedynie te z wymienionych przedrostków, które w cyrylickim zabytku okazały się najbardziej produktywne.

Celem analizy jest porównanie funkcjonowania prefiksów werbalnych ewangeliarza z *Vosislivik* z przedrostkami, które wystąpiły w analogicznych wersetach w czasownikach klasycznych zabytków scs. Czy i w jakim stopniu pojawienie się innego przedrostka w danym czasowniku modyfikuje jego funkcje i zmienia znaczenie.

Szczegółowa charakterystyka zachowuje określony porządek. Każdy prefiks omawia się na płaszczyźnie semantycznej i wymienia utworzone przez niego derywaty obecne w cyrylickim rękopisie. Przytaczane w wyborze przykłady opisuje się pod względem formalnym oraz podaje się cytat wraz z lokalizacją. Materiał egzemplifikacyjny jest porównywany każdorazowo z czasownikami kanonicznych tekstów ewangelijnych, występującymi w tych samych wersetach. Następnie wymienia się funkcję pełnioną przez dany przedrostek. Opis wzbogacają informacje zawarte w słowniku *S* i *A*, które ilustrują żywotność danego prefiksu w języku scs.

Pierwszy z nich – przedrostek *vъz-(vъs-)* bardzo rzadko używany jako przyimek, w dobie scs. posiadał przede wszystkim znaczenie lokatywne. Wyrażał ‚ruch do góry, wstecz, w zamian'. Niektóre czasowniki z tym prefiksem mogły oznaczać również ‚początek czynności' (funkcja ingresywna)[6]. *Sadnik* i *Aitzetmüller*[7] wymieniają 65 derywatów werbalnych z przedrostkiem *vъz-(vъs-)*. W szesnasto-

---

[4] Pisali o tym, m. in. L. Moszyński, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 207-208; Z. Klemensiewicz, T. Lehr – Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1964, s. 252-253.

[5] A. Dostál, *Studie o vidovém systému v staroslověnštině*, Praha 1954, s. 257-258.

[6] Funkcje i znaczenie poszczególnych przedrostków charakteryzuję na podstawie pracy Słońskiego. Zob. S. Słoński, *Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim (starobułgarskim)*, Warszawa 1937.

[7] L. Sadnik, R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Sprache*, Heidelberg 1955.

wiecznym rękopisie przyczynił się on do powstania w omawianej grupie 6 czasowników: *vъschoditi, vъsprositi, vъzdati, vъzęti, vъzglasiti, vъzměriti sja*, np.
vъsprositi (przechodni, perfektywny) – **vъprositi**: **и се ч҃лкь бѣ тж ржкж им҆ сжхж и вспросиша его гл҃ща** EV 45/12-13 - **і се ч҃къ бѣ тоу ржкж і м҆ соухж і впросишѧ и гл҃ѫште** KZ, KM Mt 12,10. Prefiks *vъs-* pełnił pierwotnie funkcję lokalną, która już na gruncie scs. jest często zatarta i na jej miejscu występuje funkcja ingresywna. Taką funkcję posiada również przedrostek *vъ-*. Oba derywaty mają podobne znaczenie, co potwierdza SJS;
vъzdati (przechodni, perfektywny) – **vъdati**: **и въсадї его въ те(м)ницж дондеже в ъздас҃ длъжное** EV 79/1 – **и въсаді и въ темъницж доньдеже въдастъ емоу длъгъ весь** Mt 18,30 KA. Funkcja przedrostków lokalna. Oba czasowniki mają to samo znaczenie – ‚oddać, zwrócić’;
vъzměriti sja (przechodni, perfektywny) – **naměriti sę**: **в нѣже мѣрж мѣрите въз’мѣрит’ сѧ вамь** EV 102/7 – **въ нїже мѣржѣ мѣрите намѣритъ сѧ вамъ** KZ, KM Mk 4,24. Funkcja obu prefiksów lokalna. Przytoczone derywaty są synonimami.

Kolejny przedrostek *iz-(is-)* przyczynił się do powstania w omawianej grupie pięciu czasowników. Prefiks ten oznaczał w języku scs., tak samo jak przyimek, ‚ruch z wewnątrz przedmiotu’, np. *izběgni iz nego*. Wtedy miał on znaczenie niemal wyłącznie lokalne. Rzadziej wyrażał zaś wynik czyli rezultat czynności, pełniąc wówczas funkcję efektywną. W słowniku *S-A* można odnaleźć 134 czasownikowe formacje słowotwórcze z tym przedrostkiem. W szesnastowiecznym rękopisie są to następujące wyrazy: *iskušati, istešti, izgybnuti, izlijati sja, izvesti,* np.
istešti (nieprzechodni, perfektywny) – **potešti** : **рѣк҃ ѡ(т) чрѣва его истекж(т) вѡд҆ живѣ** EV 377/13 - **рѣк҃ отъ чрѣва его потекжтъ вод҆ живѣ** KA J 7,38. Czasownik *istešti* tylko raz pojawił się w tłumaczeniu ewangelii. Przedrostek *is-* pełni tu funkcję lokalną. Natomiast w derywacie *potešti* z KA przedrostek *po-* ma znaczenie kursywne, tzn. wyraża ‚ruch rozpoczęty w pewnym kierunku’. Oba wyrazy mają podobne znaczenia;
izgybnuti (nieprzechodni, perfektywny) – **pogybnǫti**: **мр҃твь бѣ и оживе и изгыбль бѣ и обрѣте сѧ** EV 279/2-3 - **мрьтвъ бѣ и оживе погѣблъ бѣ и обрѣте сѧ** Łk 15,32 KS. Porównywane czasowniki mają to samo znaczenie i ten sam wzór grecki. Funkcja obu prefiksów jest tu jednak różna. Przedrostek *iz-* (w *izgybnǫti*) pełni funkcję efektywną, zaś przedrostek *po-* (w *pogybnǫti)* – funkcję definitywną. Wyraża ostateczne zakończenie czynności;
izlijati sja (przechodni, perfektywny) – **prolijati sę**: **и само излѣе(т) сѧ и мѣси погѣбнж(т)** EV 204/2 - **і то пролѣетъ сѧ і мѣси погѣбнжтъ** Łk 5,37 KZ, KM. Oba derywaty mają podobne znaczenie, chociaż, tak jak w poprzednim przykładzie ich prefiksy różnią się w zakresie sprawowanych funkcji. Przedrostek *iz-* pełni funkcję lokalną, zaś przedrostek *pro-* funkcję perkursywną.

Dwa następne prefiksy *ot-* i *sъ- (sъn-)* utworzyły w tej grupie po cztery czasowniki. Pierwszy z nich – przedrostek *ot-* na gruncie scs. oznaczał ‚odda-

lenie się od przedmiotu'. Jego funkcje są tu prawie zawsze wyraźnie lokalne. W słowniku *S-A* znajdują się 74 leksemy czasownikowe z tym przedrostkiem. W ewangeliarzu z *Vosislivik* jest on zawsze zapisany w postaci abrewiacyjnej. Czasowniki: *o(t)choditi, o(t)stupiti, o(t)ręsti* i *o(t)vratiti* stanowią tu słowotwórcze ekwiwalenty w stosunku do czasowników obecnych w analogicznych wersetach kanonicznych tetr i ewangeliarzy, np.

o(t)ręsti (przechodni, perfektywny) – **istręsti**: **и праχь ѡ(т) ногь ваши(χ) ѡ(т)рѧсѣте въ свѣдитлъство на нѧ** EV 229/20 – **праχъ отъ ногь вашиχ истрѧсѣте въ съвѣдѣние на нѧ** KA Łk 9,5. Oba derywaty mają to samo znaczenie, a oba prefiksy pełnią tu typową dla siebie funkcję – lokalną;

o(t)vratiti (przechodni, perfektywny) – **vъzvratiti**: **и χотѧща(го) ѡ(т) тебе ζаѧти не ѡ(т)врати** EV 18/15 – **и χотѧщаго оу тебе въ ζаімъ въζѧти не въζврати** KS Mt 5,42. Funkcja obu przedrostków lokalna. Prefiks *ot-* wyraża ogólnie ‚oddalanie się od przedmiotu', prefiks *vъz-* oznacza ‚ruch wstecz'. Porównywane czasowniki mają tę samą podstawę grecką;

Kolejny z charakteryzowanych przedrostków – *sъ-* (*sъn-*) miał w języku scs. dwa podstawowe znaczenia lokalne: 1. Wyrażał ‚kierunek z góry na dół lub w ogóle oddalanie się od jakiegoś punktu'; 2. ‚kierunek z różnych miejsc do jednego wspólnego punktu, zgromadzenie razem'. Wreszcie w znaczeniu czasowym prefiks *sъ-*(*sъn-*) symbolizował równoczesność danej czynności z inną i pełnił funkcję komitatywną. *Sadnik* i *Aitzetmüller* podają 142 czasowniki z wymienionym przedrostkiem. W cyrylickim rękopisie są to cztery derywaty: *sъbьrati, sъchoditi, sъlaziti, sъniti,* użyte ogółem siedem razy, które stanowią słowotwórcze odpowiedniki czasowników obecnych w klasycznych zabytkach ewangelijnych, np.

sъbьrati (przechodni, perfektywny) – **izbьrati**: **и въ врѣмѧ жѧтѣ рекѫ жѧтеле(м) съберѣте пръвѣе плѣвеѧ** EV 54/12 – **и въ врѣмѧ жѧтвѣ рѣкѫ жѧтелѣмь шедъше изберѣте прѣжде плѣвеѧ** KA Mt 13,30. Prefiksy porównanych wyrazów pełnią funkcję lokalną. Przedrostek *sъ-* będący tu kontynuantem psł. * *sъ* tworzy w EV czasownik o znaczeniu ‚połączyć, zgromadzić razem, w jednym miejscu'. Prefiks *iz-* w czasowniku *izbьrati* zgodnie ze swoją funkcją wyraża tu ‚ruch z wewnątrz, ze środka przedmiotu'.

Należący do tej grupy derywat *sъniti* (nieprzechodni, perfektywny) zastąpił dwa scs. czasowniki: *vъniti* i *iziti*. Przykład pierwszej oboczności: **и сънидe въ капе́рнаоу(м) града галилеиска** EV 195/15 - **і вънидe въ каферна́оумъ въ градъ галилесікъ** KZ, KM Łk 4,31. Funkcja obu prefiksów jeszcze wyraźnie lokalna. Przedrostek *sъ-* wyraża tu ‚kierunek z góry na dół', przedrostek *vъ-* oznacza ‚ruch do wnętrza czegoś'. Zestawione wyrazy mają odmienną podstawę grecką. Nie są synonimami. Przykład drugiej oboczności: **гл҃ѧ вамь ꙗко сънидe съ оправда́нь въ до́м свои па(ч) оного** EV 291/8 - **гл҃ѫ вамь изидетъ оправъданъ въ домъ своі паче оного** KS Łk 18,14. Tu także oba prefiksy pełnią funkcję lokalną. Porównane wyrazy mają różne znaczenia i inne wzory greckie. Jednak obecność prefiksu *sъ-* na miejscu scs. *iz(ъ)-* nie należy w cyrylickim rękopisie

do rzadkości, np. *sъberěte* EV – *izberěte* KA, *sъchoditi* EV – *ischoditi* KS, *sъbudeši* EV – *izbǫdeši* KA i inne.

Grupę analizowanych tu przedrostków zamykają dwa prefiksy *prě-* i *pri-*. Oba utworzyły w zabytku redakcji ruskiej po trzy derywaty, które zastąpiły w analogicznych wersetach czasowniki obecne w klasycznych tekstach ewangelijnych.

Przedrostek *prě-* nieużywany jako przyimek oznaczał ‚ruch z jednego miejsca do drugiego'. Tę funkcję Słoński nazwał perkursywną. U *Sadnik – Aitzetmüllera* znajduje się 79 derywatów werbalnych z tym prefiksem. Są wśród nich również te trzy, które wystąpiły w szesnastowiecznym zabytku, tzn. *prědati, prědъlagati, prěstati*, np.

prěstati (nieprzechodni, perfektywny) – **ustati**: **и рече морю млъчи прѣстани и оулеже вѣтръ и ѿ(с) тишина велїѧ** EV 104/6 - **і рече морю мльчи і оустани і оулеже вѣтръ і ѥстъ тишиа вельѣ** KZ, KM Mk 4,39. Oba przedrostki pełnią tu funkcję chyba definitywną. Oznaczają ‚ostateczne zakończenie czynności'. Porównywane czasowniki, dziś uważane chyba za bliskoznaczne, w języku scs. wystąpiły w przytoczonym wersecie na miejscu dwóch różnych wzorów greckich.

Ostatni z prefiksów *pri-* wyrażał najczęściej ‚zbliżanie się do czegoś' (funkcja akkursywna) lub rzadziej ‚bliskość do czegoś' (funkcja lokalna). W języku scs. stwierdzono obecność 64 czasowników z tym przedrostkiem. W cyrylickim rękopisie są to zaledwie, jak wspomniałam, trzy derywaty: *prichoditi, priiti, priložiti,* użyte ogółem sześciokrotnie i zastępujące w tych samych wersetach czasowniki scs., np.

priiti (nieprzechodni, perfektywny) – **vъniti**: **и прїиде въ назаре(т) идеже бѣ въспитанъ** EV 193/6 – **въ оно(в) вънидѣ іс въ назареѫъ вь немьже б ѣ вьспитѣнъ** KS Łk 4,16. Prefiks *pri-* zgodnie ze swoim przeznaczeniem, pełni tu funkcję akkursywną. Natomiast przedrostek *vъn-* w scs. czasowniku *vъniti* ma znaczenie lokatywne. Analogiczna zamiana prefiksów w omawianym derywacie wystąpiła w szesnastowiecznym rękopisie jeszcze trzy razy. Oba porównywane wyrazy w dobie cyrylometodejskiej miały różne znaczenia.

Wszystkie scharakteryzowane tu wyrazy powstały w procesie derywacji prefiksalnej. Wykorzystano w tym celu sześć przedrostków: *vъz-(vъs), iz-(is-), ot-, sъ-(sъn-), prě-, pri-,* które w szesnastowiecznym ewangeliarzu utworzyły w tej grupie najwięcej czasowników. Złożyło się na nią 29 leksemów werbalnych, użytych ogółem 69 razy. Łączy je również fakt, że zastąpiły w analogicznych wersetach zabytków scs. inne prefigowane czasowniki, np. *vъsprositi* zam. v*ъprositi, istešti* zam. *potešti, o(t)vratiti* zam. *vъzvratiti, sъniti* zam. *vъniti, prěstati* zam. *ustati* i inne. Wszystkie derywaty obecne w tym zespole funkcjonowały w dobie scs. Jedynie ich lokalizacja w zabytkach klasycznych, w porównaniu z omawianym rękopisem, była inna.

Wzajemne relacje słowotwórcze, które zachodzą pomiędzy czasownikami aprakosu z *Vosislivik* a tymi obecnymi w kanonicznych tetrach i ewangeliarzach,

mają oczywiście różny charakter. Funkcje przedrostków w zestawionych parach mogą pozostać takie same, np. *vъzměriti sja* EV – *naměriti sę* KZ, KM Mk 4,24 (f. lokalna), *prěstati* EV – *ustati* KZ, KM Mk 4,39 (f. definitywna) lub ulec zmianie, np. *istešti* EV (f. lokalna) – *potešti* KA J 7,38 (f. kursywna), *priiti* EV (f. akkursywna) – *vъniti* KS Łk 4,16 (f. lokalna), co niewątpliwie osłabia związek słowotwórczy z dobą scs.

Kopiści ruskiego ewangeliarza wprowadzając na miejsce scs. czasowników odmienne derywaty trzymali się generalnie podstaw greckich. Te nowe odpowiedniki można uznać za synonimy w stosunku do wzorów scs., co potwierdza *SJS*. Jedynie pary *sъniti – vъniti* oraz *priiti – vъniti* mogą budzić wątpliwości.

Cyrylicki zabytek, chociaż jest tekstem stosunkowo późnym, jest silnie związany z tradycją staro-cerkiewno-słowiańską. W omówionej grupie wyrazów, pomimo różnic w zastosowaniu prefiksów nie powstał ani jeden czasownik, którego nie znałyby klasyczne tetry i ewangeliarze. Pod względem słowotwórczym szesnastowieczny rękopis nie okazał się nowatorski.

Wykaz skrótów

EV - ewangeliarz z *Vosislivik*
KA - Kodeks Assemaniego
KM - Kodeks mariański
KS - Kodeks Sawy
KZ - Kodeks zografski
S i A - słownik Sadnik i Aitzetmüllera

Lingvokultúrna kategória „kulturéma“ a jej miesto v reklamnom komunikáte

Oľga Orgoňová

Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Východiskovým pojmom tejto úvahy o mimojazykovom kontexte reklamnej komunikácie istej spoločnosti je **kultúra** ako systém noriem naučeného ľudského správania prenášaného z generácie na generáciu, pričom jednou z foriem spomenutého osvojeného správania – a to verbálneho – je jazyk, kým pod neverbálnou kultúrou v zhode so Zdeňkom Salzmannom budem rozumieť mentálnu kultúru, čiže produkty poznávania, duchovné a hodnotové orientácie a materiálnu kultúru spätú s praktickými zručnosťami (Salzmann, 1997, s. 97). V predstave o organizácii tohto systému uchopujúceho nejakým spôsobom „objektívnu“ realitu sa pridržiavam tézy o sprostredkovanosti vonkajšieho „predmetného

sveta“ cez jazyk ako intersubjektívnu entitu danej komunity vo vymedzenom časovom a miestnom kontexte[1]. To znamená, že kultúru ako kategorizovanú štruktúru noriem intelektuálneho či manuálneho správania v širokom zmysle vnímam ako fenomén, ktorého validita je relativizovaná už vnútri tej istej komunity (lebo **kulturémy[2],** t. j. materiálne alebo duchovné kultúrne symboly, sú vnímané diferencovane v súlade so sociálnou stratifikáciou nositeľov daného jazyka, pričom kolektívny zmysel vecí je akýmsi „spriemerovaným“ výsledkom ich synchrónneho vnímania a chápania). P. Kaderka v tomto súvise vidí cestu k zovšeobecňovaniu prostredníctvom istých „vzorcov“ správania získaných zo sociologických analýz prejavov respondentov či z ich riadených dialógov, v ktorých sa odhaľujú aspekty spoločného jadra sledovaných domén kultúry, ale tiež križovatky existujúcich ideológií, diskurzov a pod. (Kaderka, 2006, s. 399). V medzikultúrnom priestore potom kulturémy, ktoré sú považované v národnom kolektívnom vedomí za relevantné či (proto)typické, majú v iných kultúrne bližších či vzdialenejších národných spoločenstvách graduálne odstupňované diferencie na úrovni zmyslu či kultúrnej platnosti. V dobre štruktúrovanej kultúrnej doméne *jedál* tak povedzme *bravčové pečené* bude mať prakticky protichodný zmysel a kultúrnu hodnotu pre Čecha, ktorý v ňom vníma súčasť „reprezentatívneho“ národného jedla v porovnaní napríklad s moslimom, ktorý bude mať tú istú kultúrnu entitu kategorizovanú vo vedomí ako stravovacie tabu. V tomto príspevku sa nateraz sústredím v lone jedného národného spoločenstva – Slovákov, sčasti aj v kontakte s kultúrne (i jazykovo) najbližším príbuzným spoločenstvom Čechov, na recepciu vybraných kultúrnych symbolov v špecifických propagačných komunikátoch – reklamných tlačovinách a TV spotoch.

Žáner **reklamy** som si zvolila ako sám o sebe zaujímavý typ intenčného a predplateného rámca produkcie komunikátu zacieleného na ovplyvňovanie

---

[1] Silu tejto tézy o sprostredkovanosti reality cez prizmu jej videnia či jej projektovania indivíduom či kolektívom ako „objektov vedomia“ (spomínanú okrem iného Humboldtom – porov. predslov k slovenskému vydaniu *O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu,* Humboldt, 2000, s. 25) v reklamon kontexte pôvabne preukázali tvorcovia českej „filmovej reality show o hypermarkete, ktorý nikdy nebol“ Vít Klusák a Filip Remunda v dokumente nazvanom „*Český sen“*. Títo mladí filmári objednali totiž u jednej z najväčších reklamných agentúr propagáciu neexistujúceho produktu – hypermarketu. S kamerou potom zaznamenávali výrobu „dôveryhodnej“ reklamy, ktorá nemala žiadny základ v skutočnosti. Vytvorili tak sčasti znepokojujúci, sčasti komický dokument odhaľujúci donaha zvodný kolotoč konzumentstva, v ktorom sa – podľa názorov ale i dôkazov autorov – väčšina z nás – profesionálnych reklamárov, rovnako ako bežných ľudí – vezie (podľa predslovu k DVD filmu „Český sen“, 87 min., informácie sú aj na webstránke www.ceskysen.cz).

[2] Pod pojmom *kulturéma* rozumiem v súlade s M. Byramovou parametre kultúrnej identity určitého etnika, ktorých ukazovateľmi sú prototypické (celonárodne dominantné) symboly / znaky a morálne hodnoty každodenného života. M. Byramová vylučuje zo záberu extrémne signifikácie ako periférne, resp. príznakové, teda aj pre pôvodné spoločenstvo neprirodzené, „abnormálne“ (Byram, 1992, s. 122 – 126).

vedomia cieľových skupín adresátov v záujme dosiahnutia žiaduceho komerčného efektu – stupňujúceho sa predaja propagovaného tovaru. Hoci reklamná propagácia každej jednotlivej komodity v prípade produktovej reklamy je zameraná na konkrétnu cieľovú skupinu adresátov ako najpravdepodobnejších budúcich spotrebiteľov[3], reklamy v novinách, na billboardoch či TV spoty paralelne prezentované na viacerých TV kanáloch – celonárodne prístupnej verejnoprávnej televízie i na staniciach komerčných televízií – sú „vnucované" oveľa širšiemu spektru recipientov. Zo strany tvorcov (ale aj odborných posudzovateľov reklám v rámci domácich i zahraničných súťaží) preferovanou podobou reklamného pôsobenia na adresáta je v súčasnosti tzv. „mäkká" reklama (Pravdová, 2006, s. 107). Tento typ reklamy na rozdiel od tzv. „tvrdej", čiže racionálnej, argumentačnej reklamy, „útočí" na emócie adresáta osvedčenými nástrojmi prezentácie ako humor, irónia, hyperbola či expresívna metafora. Takéto „devízy" súčasnej reklamy našli ocenenia nielen u spotrebiteľov, ale aj v súťažiach reklám. V Zlatom klinci (súťaži o najkreatívnejšiu reklamu na Slovensku) figurovali v rebríčku medzi najlepšími (nielen televíznymi, ale aj printovými či rozhlasovými) reklamami v roku 2005 povedzme humorné letáky *Unibanky* „Levy a kuny" propagujúce možnosť nákupu chorvátskej či bulharskej meny vtipným zoomorfickým metaforickým obrazom sprevádzaným verbálnym apelom na báze homonymie: *Zoberte levy a kuny na dovolenku!* Obsahovo absurdná, zato emócie štekliaca (lebo baviaca) je reklama „Nevadí" na poisťov-

[3] Podľa Stratégií jestvovala v roku 2003 nasledovná typológia slovenských spotrebiteľov: 1. *10, 8% populácie* = študujúca mládež *„generation next"* (priemerný vek 18 rokov, vyvážené zastúpenie mužov i žien), 2. *1,0% populácie = miestny frajer* (priemerný vek 49 rokov, stredoškoláci bez maturity, prevažne muži, spravidla nezamestnaní či „čierni" zamestnanci, panovační), 3. *10,0% populácie = babka* (priemerný vek 68 rokov, dôchodcovia, cca 58% žien, 42% mužov, bojazliví), 4. *16,8% populácie = praktická žena* (priemerný vek 48 rokov, 100% ženy, vzdelanie SŠ až VŠ, emancipované, energické zamestnankyne), 5. *3,4% populácie = správny chlap* (priemerný vek 43 rokov, 100% muži, vzdelanie SŠ až VŠ, vzorný manžel, zamestnanec so slušným príjmom), 6. *3,1% populácie = vorkoholik* (priemerný vek 38 rokov, 63% mužov, 37% žien, vzdelanie VŠ, nezávislá osoba, príp. v slobodnom povolaní, zaujíma sa o vzdelanie, umenie, dobré jedlo, cestovanie, peniaze nie sú dôležité), 7. *6,1% populácie = mladí a šťastní* (priemerný vek 30 rokov, 53% žien, 47% mužov, páry s alternatívnym životným štýlom, vzdelanie SŠ, častá práca v noci, žena prípadne zarába viac, muž na materskej dovolenke, sú životaschopní), 8. *17,9% populácie = ambiciózny* (priemerný vek 34 rokov, pohlavie 71% muži, 29% ženy, vzdelanie SŠ, živnostníci, spolumajitelia firiem, individualisti, doma bez záväzkov, túžia zarábať veľa peňazí), 9. *6,5% populácie = mamina* (priemer 37 rokov, 54% žien, 46% mužov, vzdelanie SŠ, hlavný záujem je výchova detí v domácnosti, zárobok zabezpečuje partner), 10. *10,6% populácie = hĺbavý* (priemerný vek 42 rokov, 58% muži, 42% ženy, vzdelanie SŠ, zamestnanci alebo poberatelia invalidného dôchodku, nezávislí, nekonvenční myslitelia, aktivity v 3. sektore), 11. *13,7% populácie = stratený* (priemerný vek 48 rokov, 52% muži, 48% ženy, vzdelanie SŠ, poberatelia starobného / invalidného dôchodku, „staromódni", kritickí na súčasnosť). Zdroj: Stratégie, január 2004, s. 24 – 25.

ňu *Kooperativu.* V nej je stvárnený stručný príbeh športových fanúšikov, ktorí unášaní atmosférou aktuálne prebiehajúceho zápolenia na jednej strane spôsobujú susedom škody na domácnosti (porov. repliku chlapca skandovanú vo futbalovej tónine: „Rozbil som Vám okno!“, na ktorú reaguje fanúšik odtrhnutý od televízora vysielajúceho prenos zápasu opäť v rytme štadiónového skandovania: „Nevadí, nevadí!“). Ironicky, provokatívne a hyperbolizovane vyznela aj ďalšia ocenená (a aj komerčne úspešná, hoci nesporne recipientsky kontroverzná) TV reklama „Na krku“ propagujúca dôchodkovú správcovskú spoločnosť *Aegon DSS*. Tá zúročila frazému „mať niekoho na krku“ v aktuálnom význame „mať starých rodičov na záťaž“ vo vizuálnom stvárnení s antropocentrickým efektom doslovnosti. V súčasnosti preferovaný typ „mäkkého“ reklamného komunikátu má spravidla povahu „otvoreného“, čiže polysémického komunikátu, ktorý nemá ambíciu zredukovať spektrum potenciálnych alternatívnych významov na jeden jediný: „*Například ironie jako rétorický prostředek je vždy polysémní a vždy otevřená různemu čtení, protože vedle sebe klade významy, které si odporují... Na rozdíl od uzavřeného textu, který se snaží být nenápadný a zakrývá všechny stopy, které ho usvědčují z konstrukce reality, se otevřený text přiznává k tomu, že je napsán v určitém kódu, který můžeme, ale také nemusíme přijmout.“* (Řeháčková, 2006, s. 292). Bachtinovsky povedané, vzťah medzi tvorcom a recipientom (tu reklamy) možno vnímať ako „dialóg“, v ktorom sa na jednej strane simuluje modelová realita ako subkultúrny symbol, na druhej strane do istej miery skúsený recipient majúci znalosti o „úskaliach“ reklamného diskurzu prejavuje len istú mieru „ochoty“ stotožniť sa s núkaným obrazom sveta. Ide akoby o súboj: na jednej strane je v hre výber tvorivých stratégií (metafora, jazykový a iný humor, intertextuálny odkaz na lokálne či globálne tradície, umenie – výtvarníctvo, hudbu, film,... s negatívnym alebo pozitívnym hodnotiacim postojom tvorcu) a mikropríbehov o simulovanom výseku reality na pozadí reprezentatívnych **kultúrnych stereotypov**[4] ako spoľahlivých nástrojoch presviedčania. Tvorca ich selektuje na báze presupozície o všeobecne (intersubjektívne) intelektuálne akceptovaných a citovo pozitívne vnímaných kultúrnych hodnotách cieľovej skupiny adresátov. Na takýto tvorivý stimul reaguje diferencované publikum recipientov[5].

---

[4] Pojem stereotypu vnímam v súlade s J. Dolníkom ako „štandardizovaný úsudok istého kolektívu o veciach, sebe aj o iných, ktorý vždy nezodpovedá alebo len čiastočne zodpovedá skutočnosti. Sledované stereotypy fungujú ako opora v usudzovacom akte, s ktorým sa kalkuluje pri presvedčovaní“ (Dolník, 2005, s. 55).

[5] Psychologické ukazovatele všeobecných sklonov správania sa potenciálnych spotrebiteľov propagovaných komodít na Slovensku podľa Hradiskej (1998) poukazujú na isté viac-menej stabilné kategórie recipientov reklamy, pričom okolo 27% populácie zodpovedajúcej kategórii starobných dôchodcov reklamu v podstate ignoruje. M. Pravdová spomína vo svojej knihe sociologické prieskumy agentúr Mark Test z rokov 1993 a 1997 a tiež agentúry TNS Factum z roku 2003 o tom, akú reklamu uprednostňujú Česi. Ich nároky sa v dlhodobom horizonte príliš nemenia: chcú reklamu pravdivú, dôveryhodnú,

Komplexnejšie reprezentácie reklamného obsahu sa pritom musia vyrovnávať s často paradoxnými prezentačnými stereotypmi (napríklad v tu neskôr ešte viackrát spomínanej reklame na *Fernet Stock Plzeň* je hlavný aktér reklamy herec Karel Roden spočiatku prezentovaný v role násilného pištoľníka, teda strach vzbudzujúceho reprezentanta agresivity, ale v priebehu 4 sekúnd sa mení na sympatického civilistu, ktorý zvlieka z tváre hereckú „masku" a po skončení nakrúcania sa prelaďuje do roly obyčajného muža, ktorý si po „šichte" rád odskočí s kamarátmi do baru na obľúbený a dobre chladený nápoj). Pri hlbšom intelektuálnehodnotiacom ponore do tohto v prvej časti „problémového" námetu si možno v intenciách Lotmanových úvah o estetike násilnosti či zločinu v semiotike kultúry (Lotman, 1994, 37 - 38) postaviť otázku: symbolizuje motív agresie aktivizáciu psychoterapeutického princípu očisty (katharzis) či neprijateľnú amorálnosť[6]? Pravda, v spontánnej prirodzenej interpretácii reklamy zo strany jej cielených adresátov sa neráta s hĺbkovými analýzami námetov, a teda príklon k hodnotiacemu súdu o reklame nemusí byť prepojený cez takéto širšie a mnohostrannejšie asociácie.

Interpretačne variabilnejšími sú a priori komunikáty s hybridnými kultúrnymi symbolmi ako produktmi intenzifikujúcej sa transkulturálnej komunikácie (pozri nižšie prípady *Mc Donald´s* a *Coca Cola*). Interpretačné potencie publika späté s priradením istého hodnotiaceho súdu danému komunikátu sú teoreticky rozložené v hodnotiacej škále od krajne pozitívneho hodnotenia cez viac-menej sympatizujúci citovohodnotiaci postoj, ale tiež cez isté stupne viac--menej odmietavého postoja až po krajne negatívny postoj. V prevej časti škály s pozitívnym hodnotením by mohli byť situované na Slovensku napríklad komunikáty odkazujúce na prírodné kulturémy (reklama na minerálku *Rajec* na báze fikcie o zvieracej továrni na pramenitú vodu v lone slovenskej prírody-), folklórne či idioetnické kulturémy (v reklame na *sušienky Sedita,* ktorá je intertextovo zasadená do koloritu „kultovej" kreslenej slovenskej rozprávky o Kubkovi a Maťkovi z cyklu „Pásli ovce valasi"). Ďalej spomínané viac-menej

vtipnú, informatívnu a zrozumiteľnú; sekundárne oceňujú aj výrazovosť, nevtieravosť, schopnosť vzbudiť záujem, originalitu a ľahkú zapamätateľnosť. Jazyková a umelecká úroveň, slogan, hudba a prostredie, v ktorom sa reklama odohráva, nemajú pre nich veľký význam (Pravdová, 2006, s. 106).

[6] „Spomenuté procesy majú hlboké analógie v rozličných stránkach synchrónie a diachrónie kultúrnych a umeleckých javov. Ako príklad možno použiť jednu zo základných otázok teórie umenia, jeho vzťah k morálke, konkrétne k zobrazeniu zločinu. Od antiky narážajú na seba dva názory. Podľa jedného hrá zobrazenie zločinu v umení psychoterapeutickú úlohu. Od Aristotela, ktorý tvrdil, že tragédia plní najvyššiu úlohu umenia – „očisťovať prostredníctvom súcitu a bázne" (katarzia), až po Artauda, ktorý vyhlasuje ukrutnosť a strach za sily narúšajúce samoľúbu neduchovnosť súčasného človeka a tupú ukrutnosť života... Zároveň sa však od Platóna k Rousseauovi a Tolstému tiahne tragédia chápania umenia ako nebezpečnej hry, ktorá je na hranici amorálnosti a poskytuje obecenstvu viac ako pochybné lekcie." (Lotman, 1994, s. 36 – 37)

sympatizujúce citovohodnotiace súdy časti publika bývajú často stimulované nasadením populárnych celebrít či iných sociálne uznávaných „garantov kvality“ do ináč banálneho námetu – porov. českého herca Karla Rodena v reklame na *Fernet Stock Plzeň*, slovenskú topmodelku Andreu Verešovú v reklame na *Karlovarskú Becherovku*, slovenského kardiochirurga Václava Fischera v reklame na minerálku *Kláštornú*). Do istej miery odmietavý postoj recipientov môže byť založený napríklad aj na intelektuálne negatívne posúdených povrchových atribútoch (povedzme jazykovo nezrozumiteľného) komunikátu, (najmä v prípade anglických textov reklám), nie iba na kultúrnych námetoch. Vzhľadom na kultúrne stimuly možno pritom konštatovať, že kým prezentácia „čistých“ stereotypov z homogénneho kultúrneho areálu postavená na osvedčených klišé je neriziková, reakcie potenciálnych spotrebiteľov na transkultúrne miešanie stereotypov v prezentácii nadnárodných spoločností sú z pozície tvorcu oveľa menej prediktabilné, a to aj v medziach odhadovaných interpretačných konštruktov reprezentantov kultúrne blízkych národov, ako sú Česi a Slováci. Príkladom vyhranene odmietavého postoja Čechov k používaniu českých národných symbolov (konkrétne kultúrnych pamiatok) pri reklamnej „integrácii“ produktov nadnárodných firiem boli v predošlých rokoch reakcie na propagáciu spoločnosti *McDonald´s* na „Pozdrave z Prahy“, zatiaľ čo fotografie napríklad Bratislavského hradu či košického Dómu svätej Alžbety na reklamných billboardoch a etiketách na *Coca Colu* prijalo slovenské publikum bez odporu (zmienka podľa prednášky A. Bohunickej na letnej škole slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca 2006 na tému *Jazykový obraz Slovenska na báze reklamy*; české referencie podľa M. Pravdovej, op. cit., s. 106). Použitie fotozáberu Karlovho mosta v hybridnej projekcii s typickým žltým písmenkom „M“ z loga spoločnosti *McDonald´s* kontúrujúcej gotické oblúky pilierov tejto stavby hodnotil napríklad český umelec Jan Paul ako „parazitovanie na hodnotách“, ktoré sú v českej spoločnosti chápané v iných súvislostiach. Rozhorčený J. Paul ďalej píše: *„Spojení konzumního způsobu stravování s jednou z nejstarších staveb v Evropě je neomalenost, svědčící jak o nedostatku vkusu, tak i o neúctě k hodnotám země, v níž McDonald´s provozuje síť svých rychlých bufetů.“* (Paul, 2002). Pravda, uvedené extrémne príklady kríženia idioetnických motívov ako vrcholných reprezentantov národnej kultúrnej identity s cudzorodými kulturémami vnášajúcimi do „lokálnej“ ilúzie reality v momente prezentácie rušivé motívy, ohrozujúce v konečnom dôsledku komerčnú úspešnosť „predávajúcej“ reklamy, sú zriedkavejšie. Frekventovanejší je výskyt reklám s posolstvom založeným viac na „každodenných“ duchovných kultúrnych stereotypoch než na dominantách materiálnej kultúry, preto sa pristavím ešte pár slovami pri nich.

Z dlhodobejšej perspektívy pozorovania reklám je zrejmé, že spôsob spracovania tém je zhodný, nezávisle od toho, či ide o reklamu na čistiaci prostriedok, kozmetiku, telefón či na liek proti bolesti. Vo všetkých prípadoch sa stretneme s príťažlivou, prevažne mladou ženou. Existujú však výrazné rozdie-

ly v prezentácii žien v závislosti od toho, akej cieľovej skupine sú určené. Reklamy určené ženám sa zakladajú na tradičných predstavách – ženy sú tvorkyne útulného, vkusného, moderného, zdravého, čistého... domova; ich nadčasovým cieľom je páčiť sa mužom, a tak jedna z ich centrálnych životných aktivít je spojená so starostlivosťou o vlastný vzhľad. V reklame nám preto večne mladé, upravené a usmievavé domáce panie pripravia chutnú cibuľovú polievku z balíčka Vitana. Vďaka čarovným účinkom pracích prostriedkov synom či vnukom ochotne operú čokoládou ušpinené tričko nevyhnutne potrebné na popoludňajšiu detskú párty a rovnaké potešenie zažívajú pri porovnávaní vôní manželových tričiek pred praním a po ňom. Mamičkin sirup od kašľu rýchlo a účinne vylieči detské zahlienené pľúca. Pravda, ženy stíhajú venovať dostatočnú pozornosť aj svojej kráse: poznajú, ktorý šampón na vlasy ich zbaví natrvalo lupín už po dvoch použitiach, ktorou zubnou pastou si vybielia zuby už do 7 dní, ktorý pleťový krém si najviac zaslúžia (pretože ony – spolu s Andy McDowelovou – za to stoja), slovom sú tip top od korienkov vlasov po malíček na nohe nalakovaný rýchlo schnúcim lakom... Pravda, pri troške zmyslu pre genderovú diferenciáciu v konfrontácii s mužmi nemusia ženské stereotypy vyznievať vždy rovnako pozitívne. Zatiaľ čo mužom je v štandardných výpovediach prezentovaných reklamami vlastná aktivita a objavovanie nových technológií; ženy sú v technicky orientovaných aktivitách atypické. Preto povedzme po rýchlom internete *T-Mobilu* surfuje do Indie so synom otec, kým matka si radšej zatiaľ pospí a autá doručovacej firmy *UPS* riadia napospol muži. A naopak: muži sú štandardne v optike tvorcov reklám v domácich prácach „odsúdení" na rolu pomocníkov či poradcov (napríklad nikdy neobsluhujú v domácnosti práčku, zato technicky nepredvídavej gazdinke opravia pokazený zavápnený stroj a donesú jej do budúcna *Calgon*). Ale stereotypy nie sú ani v reklame bipolárne veličiny: ich flexibilitu a možnosť rozšíriť svoje fungovanie od bipolárnych opozičných prejavov k širšej variete foriem správania možno konštatovať na celej sérii ďalších synchrónne platných a spoločnosťou akceptovaných „vzorcov" uplatnených v reklamách. Tak vďaka výdobytkom technického pokroku, ktorý prispieva ku komfortnejšiemu životnému štýlu „ľudí" (teda nie iba mužov či iba žien), sa stávame svedkami čoraz bežnejších situácií, kde žena vďaka ľahkej obsluhe dokáže hravo nainštalovať na okná rolety (kým manžel sa pretvaruje, že spí) či sekundovým lepidlom *Pattex* nalepí na stenu poličku, hoci pred ňou to „tradičnejšou" metódou nezvládol ani štandardný „montér" – muž. A vice versa: polotovary firmy *Knorr* prezentuje v reklamnom spote usmievavý šéfkuchár, žiadna gazdinka. Interpretačné postoje k naznačeným okruhom stimulov zo strany recipientov si „meria" každý zadávateľ či jeho reklamná agentúra zvlášť a je isté, že v prípade alarmujúceho masového odporu cieľových adresátov, ergo v prípade neúčinnosti reklamnej výpovede, by firma podnikla nevyhnutné kroky k žiaducemu obratu k pozitívnej recepcii. To samozrejme nevylučuje možnosť menšinového negatívneho postoja k reklame ako takej či k niektorým konkrétnym komunikátom.

Náčrt kultúrneho podhubia reklamnej výpovede dospel naprieč prezentačnými stereotypmi od rozprávkových ilúzií oMaťkovi a Kubkovi či o Šípkovej Ruženke, ktorá mobilovala s princom na pevnej linke, až kým nezložili, k dekadentnému obrazu sveta o fetišistických „čuchačkách“ zapotených tričiek, o barbarských mcdonaldizéroch Karlovho mosta či masových vrahoch, ktorí tiež majú svoje dni. Obraz reality v našej – osobitne „mäkkej“ – reklame nie je vari doslova „navoňanou zdochlinou“ (porov. Toscani, 1996). Nie je však ani pravdivý, len nanajvýš sčasti pravdepodobný. Prosto pokrivkáva. Možno ho trápi reuma – kultur-reuma[7].

Literatúra

BARTHES, Roland: Mytologie. Praha: Dokořán 2004. 170 s.

BJELIĆ, Dušan I.: Francouzské líbání „reálného“ a praxeologická terapie: etnometodologické vyjasňování nové francouzské teorie médií. Sociologický časopis, 2006, roč. 42, č. 2, s. 403 – 427.

BYRAM, Michaël: Culture et éducation en langue étrangère. Paris: Les Editions Didier 1992. 220 s.

DOLNÍK, Juraj: Pragmatika presvedčovania. In: Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity 2005. s. 54 – 59.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998. 134 s.

HRADISKÁ, Elena: Psychológia a reklama. Bratislava: Elita 1998. 248 s.

HUMBOLDT, Wilhelm von: O rozmanitosti stavby ľudských jazykov a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu. Preložil Slavomír Ondrejovič. Bratislava: Veda 2000. 260 s.

KADERKA, Petr: Reklama v neziskovém sektoru: analýza recepce nekomerční reklamy v moderovaných skupinových diskusích. Sociologický časopis, 2006, roč. 42, č. 2, s. 379 – 402.

LOTMAN, Jurij M.: Text a kultúra. Bratislava: Archa 1994. 100 s.

PAUL, Jan: „Donkichotský kreténizmus“ v podmínkách globální tuposti. Britské listy, 11. 1. 2002. (www.blisty.cz)

PRAVDOVÁ, Markéta: McDonald´s – tak trochu jiná kultura? Případová studie o značče McDonald´s a její reklamě. Praha: Karolinum 2006. 248 s.

ŘEHÁČKOVÁ, Dana: Konstruování maskulinity v časopisech životního stylu pro muže. Sociologický časopis, 2006, roč. 42, č. 2, s. 291 – 305.

SALZMANN, Zdeněk: Jazyk, kultura a společnost. Úvod do lingvistické antropologie. Přeložili Z. Hlavsa, J. Hlavsová, V. Šatavová. Praha: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR 1997. 212 s.

TOSCANI, Oliviero: Reklama je navoňaná zdochlina. Preložila Marta Činovská. Bratislava: Slovart 1996. 176 s.

[7] Za toto príznačné vehikulum glosujúce obraz globalizujúcej sa slovenskej kultúry v reklame ďakujem pozornému čitateľovi môjho rukopisu akademickému maliarovi Milanovi Pagáčovi.

Intenčný bilingvizmus u detí. Porovnanie úrovne jazykového vývinu dvoch detí školského veku

Eduard Pallay

Katedra jazykov, Filozofická fakulta univerzity Komenského, Bratislava

Úvod

Cieľom nasledujúceho príspevku je porovnanie dosiahnutej úrovne jazykového vývinu v nemeckom jazyku u dvoch slovenských detí v školskom veku (6, 3 resp. 6, 6 roka) v rámci tzv. umelého alebo **intenčného bilingvizmu.** Pod týmto pojmom sa rozumie druh bilingvizmu u detí, ktorý vznikne, keď sa jeden z rodičov rozpráva s dieťaťom jazykom, ktorý nie je jeho materinským (Štefánik, 2003, s. 287). Vychádzame pritom z úplne prvej komparácie výsledkov, dosiahnutých počas šesťročného obdobia cieleného procesu komunikácie autora príspevku so svojím synom (Martin) resp. jeho dobrého priateľa so svojou dcérou (Saskia) výlučne v nemeckom jazyku hneď od narodenia. V obidvoch prípadoch sa jedná aj o bilingvizmus **izolovaný**, t. j. o špecifický prípad individuálneho bilingvizmu, keď hovoriaci nežije v bilingválnej komunite, ale v prostredí, kde sa jeden z jeho jazykov nepoužíva (Štefánik, 2003, s. 287). V našom prípade sa obidvaja otcovia rozprávajú so svojimi deťmi po nemecky výlučne v slovenskom prostredí na základe Grammontovho (Ronjatovho) princípu, ktorého podstata spočíva v dôslednom dodržiavaní zásady jedna osoba – jeden jazyk.

Všeobecne

V krátkosti niekoľko informácií o rodičoch oboch detí, ako aj o oboch respondentoch:

Autor príspevku pracuje od roku 1993 na Katedre jazykov FFUK v Bratislave ako vedecký pracovník v nemeckej sekcii. V rokoch 1986 – 1991 vyštudoval nemecký a slovenský jazyk a literatúru na danej fakulte. Okrem pedagogického procesu sa pomerne intenzívne venuje aj prekladateľskej činnosti. Pri jeho rozhodovaní rozprávať sa so svojím synom výlučne po nemecky hneď od narodenia – hovoríme o **infantnom** bilingvizme, t. j. o druhu bilingvizmu, pri ktorom si jednotlivec začne osvojovať druhý jazyk hneď od narodenia alebo pred dovŕšením tretieho roku veku (Štefánik, 2003, s. 286) – bol ovplyvnený jeho starším bratom, taktiež pôsobiacim na FFUK v Bratislave, ktorý sa problematike bi- resp. trilingvizmu venuje už niekoľko rokov a ktorý so svojou staršou dcérou dosiahol v tejto oblasti pozoruhodné výsledky.

Jeho priateľ (otec už zmienenej Saskie) študoval v rokoch 1992 – 1994 právo a sociológiu na univerzite v Mannheime v SRN. Po návrate domov vy-

študoval v rokoch 1996 – 2002 študijný odbor nemecký jazyk – marketingová komunikácia. Momentálne pracuje v reklamnej agentúre, kde nemčinu používa ako pracovný jazyk. Jeho rozhodnutie rozprávať sa so svojou dcérou tým istým spôsobom bolo sčasti ovplyvnené autorom tohto príspevku. U oboch rodičov je teda pomerne jasný predpoklad pre dosiahnutie želateľného výsledku, t. j. schopnosti ich dieťaťa po určitom čase používať okrem slovenského aj nemecký jazyk na primeranej, hlavne komunikačnej úrovni, aj keď je zrejmé, že v danom (slovenskom) prostredí je a zostane dominantným jazyk slovenský. Sme toho názoru, že o výhodách ovládania dvoch resp. viacerých jazykov jednotlivcom tu netreba polemizovať, hoci sa autor príspevku stretol aj s negatívnymi názormi na bilingvizmus jeho vlastného dieťaťa paradoxne v jemu vlastnom akademickom prostredí.

Teraz už k spomínaným respondentom, ktoré sú predmetom samotného výskumu: Martin aj Saskia sú deti, o ktorých môžeme povedať, že sú na svoj vek (6,3 resp. 6,6) pomerne rozumné a inteligentné. Obaja sú veľmi extrovertní a až nadmieru komunikatívni, čo je z hľadiska sledovanej problematiky iba na prospech veci. Ich ďalšou spoločnou charakteristickou črtou je dominantnosť, ktorú je možno najlepšie pozorovať pri hraní sa s inými deťmi. Obaja začali od septembra tohto roku navštevovať prvý ročník základnej školy, chodia však každý do inej triedy. Od svojho tretieho roku chodili do škôlky, avšak tiež každý do inej triedy, takže spolu trávili iba minimum času. Spoločne sa hrávali iba v ojedinelých prípadoch.

Keďže ich otcovia sa však spolu stretávali a stretávajú pomerne intenzívne, cieľom ich rozhovorov bolo okrem iného aj vzájomné odovzdávanie a výmena poznatkov z oblasti bilingválnej výchovy svojich detí. Dalo by sa dokonca hovoriť o určitej koordinácii postupov, primeraných pre dané štádium veku dieťaťa. Ak nerátame každodennú komunikáciu, obom deťom sa ich otcovia od malička snažili poskytnúť dostatočné množstvo podnetov za účelom osvojenia si nemeckého jazyka čo možno najprirodzenejšou formu, či už čítaním nemeckých rozprávok na dobrú noc (Martin) alebo počúvaním nemeckých rozprávok z CD prehrávača (Saskia) a sledovaním nemeckých rozprávok a filmov, či už na videokazetách, DVD prehrávačoch alebo satelitných programoch (obaja). Čo sa týka kontaktu oboch detí s inými nemecky hovoriacimi osobami, pri rodinných stretnutiach s Martinom po nemecky komunikuje jeho strýko (už zmienený starší brat autora príspevku) a takisto jeho staršia dcéra. Možnosť stretnúť sa s pravými Nemcami a komunikovať s nimi mal Martin iba dvakrát (až vo veku 6 rokov), avšak daná komunikácia prebehla z jeho strany spontánne a bez problémov. Rodičia Saskie sa spolu s ňou už od jej narodenia asi dva- až trikrát do roka pravidelne stretávajú so svojimi známymi Nemcami. Podľa výpovedí jej otca bola Saskia v rannom veku pri rozhovoroch pochopiteľne pasívna a sama, aktívne, začala s nimi komunikovať vo veku štyroch rokov.

Analýza jazykovej kompetencie v nemčine

Ako základ analýzy dosiahnutej úrovne v nemeckom jazyku u oboch detí nám poslúžili jednak písomné záznamy ich otcov, jednak nahrávka, ktorú za pomoci využitia metódy riadeného rozhovoru zrealizoval autor príspevku. Získaný jazykový materiál sme posúdili v rovine foneticko-fonologickej (iba okrajovo), morfologickej, syntaktickej a lexikálno-sémantickej. Pri analyzovaní sme sa snažili vychádzať z hypotéz o možnom vzájomnom ovplyvňovaní nemeckého a slovenského jazyka na základe ich systémových odlišností, ako aj z vlastných (alebo odpozorovaných) skúseností s učením nemeckého jazyka, ktoré tu s prihliadnutím na obmedzený rozsah príspevku neuvádzame.

Foneticko-fonologická rovina

Foneticko-fonologickej rovine sme sa pri porovnávaní oboch respondentov venovali iba veľmi okrajovo. Na základe bežnej komunikácie s nimi je možné konštatovať, že ich nemecká výslovnosť nevykazuje žiadne podstatné odchýlky od štandardnej nemeckej výslovnosti. Obe deti si v tomto štádiu jazykového vývinu už osvojili všetky nemecké hlásky s výnimkou nemeckého čapíkového „r“, vyskytujúceho sa v štandardnej spisovnej nemčine. Jeho používanie však nie je obligatórne, čo je možné sledovať hlavne v bavorskej oblasti, ale aj v Rakúsku a vo Švajčiarsku. U Martina je pozoruhodné, že ho dokáže vysloviť iba v dvoch slovách, a to „warum“ a „darum“. Je treba poznamenať, že obaja otcovia ho vo svojich nemeckých rečových prejavoch používajú a obaja mali snahu, aby si ho osvojili aj ich deti. Nepodarilo sa to z rôznych dôvodov. Otázkou je, či u Martina nemôže byť tento „nedostatok“ ovplyvnený aj skutočnosťou, že ešte do veku 5,9 nevedel vysloviť slovenské apikálne „r“, čo sa nakoniec podarilo cielenou snahou jeho otca v spolupráci s logopédom. Saskiin otec po určitej snahe o naučenie správnej výslovnosti nemeckého čapíkového „r“ ešte v predškolskom veku na danú vec rezignoval, pretože neprinášala želateľné výsledky. Ako sme už spomenuli, jeho používanie je pre nemčinu typickým znakom, nie však povinnosťou. Saskia teda na mieste čapíkového „r“ vysloví normálne slovenské apikálne „r“, avšak Martin ho striktne nahrádza deformovanou hláskou, podobajúcou sa na „u“ a pochádzajúcou ešte z čias jeho neukončeného foneticko-fonologického vývoja v slovenčine.

Morfologická rovina

Z morfologického hľadiska možno u oboch respondentov v tomto štádiu konštatovať primerané ustaľovanie tvarových koncoviek, hlavne rodových a slovesných, ako aj gramatických kategórií, hlavne pádu, času a slovesného rodu. Pri určovaní rodu a rodových koncovkách (spojenie určitého, neurčitého príp. nulového člena s adjektívom) obe deti ešte stále robia určité množstvo chýb, čo je vzhľadom k faktu, že rod nemeckých substantív nemusí vždy koreš-

pondovať s rodom substantív slovenských, pochopiteľné. Táto tendencia má samozrejme klesajúcu úroveň, pretože obaja rodičia sa riadia systémom okamžitej korekcie a dieťa sa buď opraví samo, ak rod daného substantíva už pozná alebo jeho rodovú koncovku na konci príslušného adjektíva už niekedy správne použilo, a teda ju už má nejakým spôsobom zafixovanú, alebo zopakuje správny tvar po otcovi. Z hľadiska výskytu týchto slovných spojení pri komunikácii s malým dieťaťom je pochopiteľné, že sa vo väčšine prípadov jedná o nominatív singuláru, napr. Martin: *„Hänsel und Gretel ist ein schöne Buch"* (namiesto „ein schönes Buch", kde koncovka -s v adjektíve je vyjadrením pre neutrum v nominatíve singuláru (das Buch), alebo Saskia: *„Dort war ein kleine Hund"* (namiesto „ein kleiner Hund", kde koncové -r v adjektíve vyjadruje maskulínum v nominatíve singuláru (der Hund). Pri známych ženských podstatných menách majú obe deti už stabilizovanú rodovú koncovku -e, a to ako v nominatíve, tak aj v akuzatíve, napr. Martin: *„Dann hat eine böse Hexe gekommen"* (použitie nesprávneho pomocného slovesa haben namiesto sein, čomu sa budeme venovať na inom mieste) alebo Saskia: *„Und da stand eine alte Frau"*.

Ďalej možno konštatovať, že obaja respondenti si už natrvalo osvojili korektné používanie genitívu singuláru vlastných podstatných mien, napr. Martin:

„Kann ich Jakubkos Heft nehmen?" (Jakubko - starší brat)

„Das ist Mamas Bett und das ist Papas" alebo Saskia:

„Das ist Mias Spielzeug" To je Miina hračka (Mia - mladšia sestra)

Čo sa týka koncoviek slovesných, u oboch detí je už pomerne pevne zafixovaný systém časovania nemeckých slovies v prítomnom čase snáď s výnimkou druhej osoby plurálu, keďže táto sa, aspoň podľa našich pozorovaní, v komunikácii s Martinom vyskytovala a vyskytuje najmenej často. Určitým spoločným znakom oboch respondentov je občasné nesprávne časovanie silných nemeckých slovies v 2. a 3. osobe singuláru prézenta, keďže vo väčšine prípadov tu pri kmeňovej samohláske -e a -a prichádza k jej zmene, a síce tej, že -e sa mení na -i resp. -ie (ich spreche, du sprichst, er spricht resp. ich empfehle, du empfiehlst, er empfiehlt) a -a sa mení na -ä resp. -äu (ich fahre, du fährst, er fährt resp. ich laufe, du läufst, er läuft). Keďže sa jedná o dosť zriedkavú anomáliu, tendencia robiť v danom štádiu jazykového vývinu dieťaťa chyby, hlavne ak sa jedná o jazyk nedominantný, je tu celkom pochopiteľná. Napriek už zmienenému faktu sa však táto tendencia citeľne oslabuje, pretože vo väčšine prípadov sa jedná o slovesá, patriace do základnej slovnej zásoby, napr. Martin: *„Du musst leise sein, die Oma schlaft"* namiesto „schläft", resp. Saskia: *„Der Hund lauft"* namiesto „läuft" resp. Martin: *„Ich fähre gleich los"* namiesto „fahre". V poslednom prípade sa pritom paradoxne jedná o nesprávnu zmenu resp. prenos kmeňovej samohlásky z 2. a 3. osoby singuláru na osobu prvú. Takéto prípady boli však v poslednom období u oboch detí zaznamenané už len ojedinele, pri zmene kmeňovej samohlásky -e na -i skoro vôbec, napr. Martin (správne): *„Jakubko liest ein Buch"* resp. Saskia (správne): *„Der Papa spricht jetzt mit Oma"*.

Ďalšou oblasťou, v ktorej boli z morfologického hľadiska u oboch respondentov zaznamenané azda najväčšie odlišnosti, boli koncovky modálnych (spôsobových) slovies v prézente. V nemčine sú koncovky singuláru prézenta daných slovies s výnimkou 2. osoby (napr. können - ich kann, du kannst, er kann) iné ako pri časovaní pravidelných slovies, pričom 1. a 3. osoba sú rovnaké a majú nulovú koncovku a okrem slovesa sollen u nich prichádza aj k zmene kmeňovej samohlásky. Keďže sa tieto slovesá okrem slovies „mať" a „byť" pri bežnej komunikácii s dieťaťom už od jeho raného veku vyskytujú azda najčastejšie, je pozoruhodné, že napriek permanentným opravám zo strany otca Saskia až doteraz občas používa koncovku -t pre 3. osobu singuláru, pričom však zachováva správnu zmenu kmeňovej samohlásky: *„Die Mama kannt das nicht machen"* namiesto „kann" alebo *„Mia möchtet das sehen"* namiesto „möchte" (reakcia na správanie mladšej sestry, ktorá chcela neskoro večer ešte pozerať televíziu). Táto tendencia je však pri zohľadnení faktu, že pri drvivej väčšine slovies, ktoré obe deti používajú, sa koncovka -t v 3. osobe singuláru vyskytuje, vcelku pochopiteľná.

Martin tieto slovesné koncovky od malička používal v podstate bez problémov a mýlil sa pri nich iba výnimočne (napr. *„Er muss das verstecken, damit niemand wisst, dass er Superman heißt"* namiesto „weiß"). Táto jeho výpoveď však naznačuje iný problém: až donedávna nebol Martin pri modálnych slovesách schopný rozlišovať čas prítomný od času minulého, hoci bol takisto ako v prípade Saskie otcom okamžite korigovaný. V už zmienenej výpovedi (*„Er muss das verstecken, damit niemand wisst, dass er Superman heißt"*) sa jednalo o reakciu na synov obľúbený film, pričom sa syn otcovi snažil vysvetliť dej vecí, ktoré sa odohrali v minulosti. Martin samozrejme formu minulého času (v danom prípade préterita - er musste) modálnych slovies počul už nespočetne veľakrát, avšak nebol schopný ju v kontexte rozlišovania časových súvislostí použiť (ďalej napr. *„Jakubko möchte das machen „* namiesto „wollte" alebo *„Kobolt kann nicht weggehen"* namiesto „konnte"). Na rozdiel od Martina Saskia problémy s rozlišovaním času už dávnejšie nemá.

Ďalším spoločným fenoménom u oboch respondentov je občasné nesprávne tvorenie príčastia minulého nepravidelných (silných) slovies. V nemčine ich existuje približne 150 a mnohé z nich patria k základnému jadru slovnej zásoby, takže ich používanie je v každodennej komunikácii veľmi časté. Príčastie minulé, stojace až na výnimky na konci vety, sa vyznačuje tým, že má na rozdiel od slovies pravidelných (koncovka -t alebo -et) koncovku -en (-n) a častokrát pri jeho tvorbe prichádza aj k zmene kmeňovej samohlásky resp. spoluhlásky. Je teda pochopiteľné, že obe deti si pri jeho tvorbe ešte stále občas „vypožičajú" koncovku -t od slovies pravidelných alebo použijú nesprávnu kmeňovú samohlásku, spoluhlásku, príp. nesprávne skombinujú oboje (napr. Martin: *„Was hat Jakubko hier geschreibt?"* namiesto „geschrieben", *„Wo hat die Mama gegehen?"* namiesto „gegangen", resp. Saskia: *„Die Katze hat noch geschlaft"* namiesto „geschlafen"). Táto tendencia je však v tomto štádiu vývinu jazyka u oboch detí už len ojedinelá.

Z hľadiska používania slovesného rodu bolo zistené, že obaja respondenti sú bez problémov schopní dešifrovať výpovede aj v pasíve, avšak miera použitia takýchto výpovedí z ich strany je aj vzhľadom k faktu, že ich percentuálne množstvo je v porovnaní s aktívom nižšie, stále pomerne nízka. U Martina sme zaznamenali ojedinelé prípady spontánneho použitia trpného rodu v prézente, a to okrem stavového aj pasíva priebehového (Vorgangspassiv): *„Hier wird ein Haus gebaut“*, *„Der ganze Bahnhof wird rekonstruiert“, „Jetzt wird gebadet und dann geschlafen.“* Minulý čas v trpnom rode v tomto štádiu ešte sám nepoužíva, hoci túto formu už samozrejme počul od svojho otca veľaktrát. U Saskie je možné konštatovať to isté (*„Es wird gemacht“* alebo *„Es wird schon geschlafen“*), to znamená ojedinelé spontánne použitie priebehového pasíva v prítomnom čase. Na rozdiel od Martina je však už schopná príležitostne použiť aj pre nemčinu veľmi časté spojenie modálneho slovesa s trpným infinitívom, zatiaľ takisto len v prézente (*„Es muss gemacht werden.“*).

Syntaktická rovina

Rôznorodosť výpovedí oboch detí v nemeckom jazyku poukazuje na pomerne vysokú mieru osvojenia si syntaktických zákonitostí tohto jazyka.

Čo sa týka slovosledu nemeckej vety, charakteristické je predovšetkým pevné postavenie určitého slovesného tvaru. Vo vetách oznamovacích, želacích, zvolacích a v doplňujúcich otázkach sa verbum finitum nachádza spravidla na prvom mieste. Pri otázkach zisťovacích tomu tak však nie je. Pri odpovediach na takéto, zväčša jednoduché otázky je u oboch detí ešte stále možné pozorovať tendenciu použiť určitý slovesný tvar na prvom mieste, napr. Martin (na otcovu otázku): *„Ist das wahr?“* odpovedal*:“Ist das wahr“,* resp. Saskia (na otázku autora príspevku): *„Stimmt das?“* odpovedala: *„Stimmt das.“*

Ďalším fenoménom je koncové postavenie určitého slovesného tvaru v podraďovacích vedľajších vetách po väčšine spojok, z ktorých obe deti najčastejšie používajú spojky „dass“, „weil“ a „wenn“. Zatiaľčo u Martina je tento princíp až doposiaľ neustálený a teda (pod vplyvom slovosledu slovenského) umiestňuje určitý slovesný tvar zväčša ihneď po daných spojkách, u Saskie už bolo zaznamenané jeho občasné správne umiestnenie na koniec danej výpovede, napr. Martin: *„....., weil die böse Hexe möchte sie auffressen.“* (správne však malo byť „wollte“, pričom o probléme nesprávneho rozlišovania časov sme sa už zmienili na inom mieste).

Typickou črtou nemeckého slovosledu sú rámcové konštrukcie - prvky, ktoré patria syntakticky aj logicky k sebe, sa vo vete rozostupujú a medzi ne sa vkladajú ostatné vetné členy. V prípade viaccčlenného prísudku sa tak všetky jeho neurčité gramatické a lexikálno-idiomatické časti ocitajú na konci vety. U Martina je skladobná štruktúra ešte stále pomerne uvoľnená, hlavne čo sa týka nemeckých odlučiteľných predpôn (*„Macht nichts, ich aufpasse sehr gut“* namiesto „Ich passe sehr gut auf“), alebo veľmi často sa vyskytujúceho spojenia

modálneho slovesa a slovesného neurčitku (*„Der Papa muss warten auf Hänsel und Gretel“,* pričom sa tu opäť jedná aj o nesprávne rozlíšenie času).

Na vyjadrenie dejov, odohrávajúcich sa v minulosti, sa v nemčine v hovorovom styku spravidla (s výnimkou spôsobových slovies) používa zložený minulý čas - perfektum. Tento sa skladá z pomocného slovesa „haben“ alebo „sein“ a príčastia minulého, ktoré s príslušným pomocným slovesom vytvára tzv. vetný rámec a stojí (s výnimkou podraďovacích súvetí) až na samotnom konci vety. Perfektum je teda dominantným minulým časom pri každodennej komunikácii oboch otcov so svojimi deťmi v nemčine. Azda najväčšie odlišnosti boli u oboch respondentov zaznamenané práve tu. Martin finálne postavenie príčastia minulého síce v jednoduchších výpovediach zachováva, ale v zložitejších ho presúva do prednej časti vety (napr. *„Ich habe gestern geschlafen mit der Oma.“*). Saskia má finálne postavenie tohto príčastia už zafixované, o čom sme sa mali možnosť presvedčiť či už pri spontánnych diskusiách s ňou, alebo na základe riadeného rozhovoru.

Okrem pomocného slovesa „haben“ sa v nemčine používa pri tvorení perfekta aj pomocné sloveso „sein“, a to pri slovesách vyjadrujúcich pohyb (existujú samozrejme aj výnimky), pri slovesách vyjadrujúcich (kvalitatívnu) zmenu stavu (napr. sterben, erkranken, erröten atď.) a niektorých iných (napr. bleiben, passieren). Keďže u väčšiny slovies sa v perfekte vyskytuje pomocné sloveso „haben“, má Martin daný fenomén zafixovaný v tejto podobe a pri všetkých výpovediach až dodnes používa pomocné sloveso haben, hoci slovesá ako gehen, fahren, radfahren, bleiben pritom používa dennodenne a otec ho okamžite opravuje (porovnaj jeho výpoveď v kapitole „Morfologická rovina“: *„Dann hat eine böse Hexe gekommen.“*). Saskia je na rozdiel od neho už schopná použiť pomocné sloveso „sein“ pri veľmi frekventovaných slovesách, aj keď samozrejme nie vždy (napr. *„Ich habe runtergefallen.“*). Podľa výpovedí jej otca je jej „úspešnosť“ v tejto oblasti asi polovičná.

Lexikálno-sémantická rovina

Na tejto úrovni by sme chceli poukázať na niekoľko faktorov, ovplyvňujúcich jednotlivé rečové výpovede oboch detí. U bilingvistov sa predovšetkým jedná o **prepínanie kódov** („code-switching“) a **miešanie jazykov/kódov** („code-mixing“). Pod prepínaním kódov rozumieme alternáciu, striedanie kódov, teda jav, keď bilingvisti s rovnakým jazykovým pozadím prechádzajú počas rozhovoru z jedného jazyka do druhého a naspäť. V ideálnom prípade sa prepínajú všetky aspekty (hláskoslovný, sémantický, syntaktický atď.) súčasne, často je však prepínanie sprevádzané istým stupňom interferencie (Štefánik, 2003, s. 290). Pod miešaním jazykov rozumieme jav, keď bilingvisti používajú v tom istom komunikačnom akte oba svoje jazyky a vytvárajú tak zmiešaný jazyk. Miešanie kódov je výsledkom niekoľkých procesov: prepínania, preberania na úrovni spoločenstva či jednotlivcov, neúplného osvojenia si jazykov či

interferencie. Podľa niektorých psycholingvistov je miešanie jazykov/kódov termín nadradený prepínaniu kódov a preberaniu (Štefánik, 2003, s. 289).

K prepínaniu rečových kódov prichádzalo u oboch respondentov najmä vtedy, keď do ich komunikácie s otcom náhle vstúpila iná osoba, hlavne matka, výnimočne súrodenci alebo starí rodičia. V Martinovom prípade sa niekoľkokrát jednalo aj o náhlu otázku matke pri obzvlášť vypätých situáciách, najmä keď sa nachádzal pod veľkým (predovšetkým časovým a emocionálnym) stresom a túto otázku adresoval matke za účelom dovoliť mu urobiť nejakú vec alebo zúčastniť sa na nejakej udalosti, o ktorej sa práve rozprával s otcom po nemecky. U oboch detí sa až na malé výnimky toto prepínanie uskutočňovalo vo všetkých aspektoch.

Z hľadiska miešania jazykov/kódov bolo u oboch detí zaznamenané mnoho spoločných styčných bodov, ale aj niekoľko malých odlišností. Spoločným znakom je fakt, že intenzita miešania jazykov sa u oboch detí postupom času samozrejme znižuje. Zatiaľ čo u Martina je však možné až doposiaľ pozorovať tendenciu miešať oba jazyky bez ohľadu na syntax, Saskia nahradí (neznáme) nemecké slovíčko (slovíčka) slovenským, ale vo vete ho (ich) použije na mieste, kde by stálo (stáli) v rámci nemeckej syntaxe (napr. *„Ich möchte mit švihadlo hrať sa.“*). Z hľadiska miešania oboch jazykov v rovine morfologickej boli u Martina zaznamenané prípady spojenia slovenského slovesného záporu nes nemeckým slovesom (*„Ich nelache“*) alebo spojenia základu slovenského slovesa s nemeckou koncovkou infinitívu -en (*„Mit dem Ball kann man skáken.“*).

Ďalším spoločným znakom oboch detí je neustálenosť a miešanie si názvov dní v nemčine, hoci zo strany oboch otcov bolo vyvinuté nemalé úsilie, aby sa daný fenomén stabilizoval.

Za interferenciu zo slovenčiny do nemčiny je u oboch detí možno považovať výraz „auf Klavier spielen“ namiesto „Klavier spielen“, u Martina je to až doteraz nerozlišovanie významov slovies „fahren“ (ísť nejakým dopravným prostriedkom) a „gehen“ (ísť pešo), keďže v slovenčine sa pre obidva prípady pohybu používa sloveso „gehen“ (napr. *„Ich gehe mit dem Zug nach Bratislava.“*). Takisto ešte nie je schopný rozlišovať lexémy „wo“ a „wohin“ (*„Wo gehst du?“* namiesto „Wohin gehst du?“).

Obe deti vo svojom doterajšom živote prichádzajú okrem svojich rodičov permanentne do styku aj so svojimi starými rodičmi z oboch strán. Martinova stará mama z otcovej strany (starý otec zomrel pred rokom, avšak Martin s ním až do tohto obdobia pravidelne komunikoval) žije v tom istom meste, takže sa navzájom pravidelne navštevujú. Martin už od malička trávil pomerne veľa času aj u starých rodičov z matkinej strany, bývajúcich na strednom Slovensku. Možno kvôli rozlíšeniu oboch starých mám (v nemčine „die Oma“) však pre otcovu matku až na malé výnimky používa výraz „babka“, preferovaný v mieste jeho bydliska, na západnom Slovensku (*„Ich möchte zu babka mit dem Fahrrad gehen“*), zatiaľ čo „die Oma“ je pre neho iba matkina matka, hoci táto je

v slovenčine nazývaná „starká“ (výraz používaný na strednom Slovensku). Na tomto mieste treba dodať, že za účelom rozlíšenia oboch starých mám (čo je z psycholingvistického hľadiska možno nesprávne) Martinov otec používa výrazy „die Oma in Leopoldov, die Oma in Hnúšťa“.

Saskia žije so svojimi starými rodičmi v jednej domácnosti. Od malička ich striktne nazýva „Oma“ a „Opa“, pretože si to tak prial jej otec. Za účelom rozlíšenia označuje svojich starých rodičov z matkinej strany výrazmi „babina“ a „dedino“, avšak nerobí to spontánne ako Martin (babka – Oma), ale opäť na žiadosť svojho otca.

Záver

Cieľom tohto príspevku bola snaha o analýzu dosiahnutej jazykovej úrovne v nemeckom jazyku u dvoch slovenských šesťročných detí z hľadiska intenčného bilingvizmu. Vzhľadom k faktu, že prepínanie a ovplyvňovanie jednotlivých jazykov u bilingválnych jedincov (vo všeobecnosti) funguje z psycholingvistického hľadiska veľmi špecificky, je zrejmé, že tu prezentované úvahy sú s ohľadom na úplne prvú a len veľmi všeobecnú komparáciu len parciálne. Získané poznatky však môžu naznačiť, čoho sú mentálne zdravé deti po šiestich rokoch cieleného procesu komunikácie v cudzom jazyku schopné dosiahnuť, aj keď je jasné, že jazykový vzor ich otcov (ktorých materinským jazykom je slovenčina) samozrejme nie je dokonalý. Daný príspevok je treba chápať aj ako snahu o podnietenie jazykovo zdatných mladých rodičov vychovávať svoje deti bilingválne, o prospešnosti čoho nie je podľa nášho názoru nutné polemizovať.

Literatúra

Antológia bilingvizmu. Zost. J. Štefánik. Bratislava: Academic Electronic Press 2003. 296 s.

Bilingválne vzdelávanie

Mária Partová

Obchodná akadémia, Bratislava

Jedno slovenské príslovie hovorí: Koľko rečí vieš, toľkokrát si človekom.

Z toho vyplýva, že už aj naši predkovia vedeli, , že učiť sa cudzie jazyky a vedieť rozprávať niekoľkými rečami posúva každého človeka vpred, otvára mu nové možnosti. Netreba ani zájsť do ďalekej minulosti, keď bolo v móde, aby deti šľachty rozprávali francúzsky alebo nemecky a študovali na zahraničných školách.

Otázka bilingvizmu alebo dokonca plurilingvizmu je stále otázkou otvorenou a stále viac vedcov hľadá odpovede na otázky typu: čo je bilingvizmus, kedy hovoríme o tom, že je človek bilingválny, ako sa človek stáva bilingválnym. Z našich jazykovedcov spomeňme aspoň dve mená – Jozef Štefánik a István Lanstyák.

Jedným zo spôsobov ako sa stať bilingválnym, je aj bilingválne vzdelávanie.

V našom príspevku sa pokúsime zodpovedať na niektoré otázky týkajúce sa bilingválneho vzdelávania:

1. Čo to vlastne bilingválne vzdelávanie je?
2. Prečo zavádzať bilingválne vzdelávanie?
3. Aký má vplyv na intelektuálny vývin človeka?
4. V ktorom veku života človeka s ním začať?
5. Aké sú spôsoby bilingválneho vzdelávania u nás a vo svete?
6. Aký môže byť priebeh bilingválneho vzdelávania?
7. Čo všetko je potrebné na to, aby bolo bilingválne vzdelávanie úspešné?
8. Akej podpory sa mu dostáva v rámci Európy?

1. Čo to vlastne bilingválne vzdelávanie je?

Je niekoľko definícií bilingválneho vzdelávania. My sme si vybrali jednu, ktorú použil Jean Duverger vo svojom diele L´enseignement en classe bilingue**. Hovorí : Vzdelávanie sa nazýva bilingválne, ak sú dva jazyky oficiálne prítomné v škole paralelne na komunikáciu i na vyučovanie** (2005, 15). Pričom jazykom jeden (langue1 - L1) nazýva oficiálny a väčšinový jazyk krajiny, ktorý nemusí byť totožný s materinským jazykom a jazykom dva (langue2 – L2) je zvyčajne cudzí jazyk.

Bilingválne vzdelávanie teda je, ak oba jazyky existujú vo vyučovaní a vyučujú sa nimi jednotlivé nejazykové predmety.

Za bilingválne vzdelávanie nemožno považovať posilnenie vyučovacích hodín v nultom ročníku väčšiny bilingválnych škôl. Bilingválne vzdelávanie nie je ani výuka cudzieho jazyka v MŠ alebo ZŠ. Bilingválne vzdelávanie je vyučovanie predmetu nejazykového v dvoch jazykoch.

Bilingválne vzdelávanie ako také vznikalo v niekoľkých etapách a prechádzalo dlhým vývojom.

2. Prečo zavádzať bilingválne vzdelávanie?

Zavádzanie bilingválneho vzdelávania má pre človeka, ako aj pre spoločnosť niekoľko výhod. Patria k nim:

- jazykové výhody
- kultúrne výhody

- sociálno-ekonomické výhody
- kognitívne výhody

Zamyslime sa najprv nad ***jazykovými výhodami***. Treba si uvedomiť, že pri bilingválnom vzdelávaní sa neučíme len čiste jazyk, ale v danom cudzom jazyku si osvojujeme iné učivo, čo prispieva k lepšiemu osvojeniu si cudzieho jazyka ako aj ku kvalite jeho osvojenia. Jazyk sa neučí len pre jazyk. Bilingválnym vzdelávaním sa rozširuje slovná zásoba a zvyšuje sa lexikálna i syntaktická úroveň vyjadrovania sa.

Výskumami sa ďalej zistilo, že bilingválne vzdelávanie je výhodné aj pre prvý vzdelávací jazyk ako aj pre ostatné jazyky, ktoré si človek počas svojho života osvojí. Zistilo sa, že žiak pre Bilingválnom vzdelávaní dosahuje lepšie výsledky aj v prvom vzdelávacom jazyku a tým sa vlastne potvrdil Goetheho výrok: „...nikto nemôže poznať svoj materinský jazyk, ak nepozná cudzí jazyk.“ Podstata je teda taká, že cez poznávanie cudzieho jazyka lepšie pochopíme náš materinský jazyk a ak poznáme systémy dvoch jazykov, ľahšie chápeme systém tretieho, štvrtého a teda si aj ľahšie osvojíme ďalšie jazyky.

Zavedenie bilingválneho vzdelávania v mladšom veku je výhodné aj preto, lebo mladý človek má lepší sluch ako starší. Jazyky majú rôznu frekvenčnú škálu v staršom veku určité frekvencie a nuansy nepočuť. Mladší jedinec si teda lepšie osvojí nielen artikuláciu ale aj prízvuk osvojovaného jazyka.

Ku ***kultúrnym výhodám*** nesporne patrí otvorenosť svetu. Poznanie jazyka iného národa uľahčuje poznanie jeho kultúry. Treba však pripomenúť, že na to, aby žiak cez jazyk poznal kultúru národa, je nutné na vyučovaní používať autentický materiál.

K ***sociálno-ekonomickým výhodám*** patrí možnosť uplatnenia sa odborníkov na medzinárodnom pracovnom trhu. Dnes, keď sa krajiny spájajú a vytvárajú spoločnú Európu, otvára sa aj pracovný trh a teda migrácia obyvateľstva nie je vylúčená. Ľudia odchádzajú za prácou a medzinárodne pôsobiace firmy si tiež hľadajú zamestnancov nielen v rámci svojej krajiny. Dobré pracovné miesto je dostatočná motivácia na bilingválne štúdium. A taktiež každý dobrý obchodník vie, že „...dobrý jazyk aby sme predali je jazyk kupujúceho.“ A teda nestačí nestačí mať jeden medzinárodný jazyk, aby sme boli medzinárodný. Veď len dnešná Európska únia s vyše 20-timi oficiálnymi jazykmi potrebuje odborníkov.

A nezabudnime ani na ***kognitívne výhody*** bilingválneho vzdelávania. Žiaci – účastníci bilingválneho vzdelávania sú zvedavší, pociťujú radosť z toho, že sa vedia vyjadrovať v dvoch jazykoch. Rýchlo pochopia, že veci sú v rôznych jazykoch pomenované rôznymi slovami a teda vnímajú abstraktný i symbolický systém jazyka (Štefánik, 2000b). Prieskumami sa vyvrátilo tvrdenie, že bilingválne deti sú menej inteligentné, naopak, ukázalo sa, že ich inteligencia bola v niektorých prípadoch vyššia ako u monolingválnych detí. Takýto prieskum zisťovania inteligencie sa robil v Montreáli. (Lambert – Peal, 1962). Iné prieskumy zasa potvrdili, že bilingválne deti majú živšie a kreatívnejšie myslenie ako monolingválne (Carringer, 1974).

3. Aký má vplyv na intelektuálny vývin človeka?

Keď sme sa snažili zodpovedať na otázku prečo zavádzať bilingválne vzdelávanie, čiastočne sme dali odpoveď i na túto. Časté sú názory, že bilingválne vzdelávanie je určené len žiakom dosahujúcim v škole dobré výsledky a ak je ponúknuté všetkým žiakom, je určené na zánik. Je častá diskusia aj o tom, že pre bilingválne vzdelávanie je potrebné, aby bol žiak nadaný na jazyky. Treba zdôrazniť, že žiaden výskum takýto predsudok nepotvrdzuje.

Tak isto nikdy nebolo dokázané, že bilingvizmus alebo bilingválne vzdelávanie môže zapríčiniť pomalší intelektuálny vývin dieťaťa.

Po skúsenostiach z návštev škôl príčina nedobrých výsledkov u žiakov nebola v bilingválnom vzdelávaní. Boli to iné mimojazykové – extralingvistické príčiny napríklad sociálne, ekonomické, rodinné... Dobrým príkladom je založenie škôl židmi, kde už na ZŠ sa žiaci vzdelávali v štyroch až piatich jazykoch, neboli vyberaní, teda bez ohľadu na nadanie a šikovnosť sa učili samozrejme v hebrejčine, v angličtine - materinský jazyk, vo francúzštine – požiadavka Aliancie a v španielčine – jazyk prostredia a boli tam žiaci slabí, strední aj dobrí. Takéto školy vznikali v Španielsku. Založili ich židia žijúci v USA, pre židovské deti za pomoci Svetovej aliancie Izraelitov sídliacej v Paríži.

Bilingválne vzdelávanie neriadi študijné ťažkosti, z dobrého žiaka sa nestane zlý ani naopak, iba ten žiak bude mať vedomosti v dvoch jazykoch.

Čo sa týka miešania jazykov, nie je pravdou že dieťa bude neustále miešať oba jazyky a nebude schopné ich od seba oddeliť. Potvrdil to i Štefánik vo svojom diele Jeden človek dva jazyky, v ktorom pojednáva o bilingválnej výchove dieťaťa. Na základe vlastných výskumov pripúšťa, že v istom období sa naozaj miešajú jazyky, ale je to len dočasné.

4. V ktorom veku života človeka s ním začať?

Zaujímavou otázkou zostáva veková hranica zavedenia bilingválneho vzdelávania. Treba mať na zreteli, že hovoríme o bilingválnom vzdelávaní, teda nie o výchove doma, ale vo vzdelávacích inštitúciách. Kedy, v ktorom veku je vhodné, začať s bilingválnym vzdelávaním? V materskej škole, na prvom alebo druhom stupni základnej školy alebo na strednej škole?

Dnes sa podporuje skoré začatie s bilingválnym vzdelávaním, lebo sa hovorí, že malé dieťa pri vytvorení prirodzených podmienok absorbuje viac vedomostí a rýchlejšie. No na strane druhej sa jazykovo vyvíja a teda sú tu aj isté riziká ako napríklad zastavenie rozvoja rečovej funkcie, blokáda osvojenia prvého jazyka, nenaštartovanie osvojovania si druhého jazyka. Ak sa zavádza bilingválne vzdelávanie v predškolskom veku, je lepšie postupné zavádzanie aj pre dieťa.

Podľa výskumov (Duverger, 2005) sa zdá najvhodnejším vekom pre zavedenie bilingválneho vzdelávania vek medzi piatym a siedmym rokom. V tomto veku u dieťaťa veľmi dobre fungujú aj auditívne aj fonetické orgány a dieťa si

teda bez problémov a správne osvojí aj zvukovú stránku jazyka a nedeformuje ju. Ani problémy identity, etnika, ba ani sociolingvistické faktory nebrzdia v tomto veku výučbu v jazyku druhom. Výhodou je aj to, že je vypracovaných mnoho metód, didaktických materiálov, ktoré uľahčujú a podporujú bilingválne vzdelávanie v predškolskom veku vo svete.

Napriek týmto výskumom môžeme všeobecne skonštatovať, že bilingválne vzdelávanie môže byť zavedené na všetkých stupňoch, je možné ju zaviesť v štyroch rokoch ale aj v štrnástich.

5. Aké sú spôsoby bilingválneho vzdelávania u nás a vo svete?

Bilingválne vzdelávanie existovalo už na kráľovskom dvore. Deti šľachticov rozprávali francúzsky alebo nemecky ba i latinsky a študovali na zahraničných školách. Aj v období kolonizácie sa do škôl zavádzali jazyky kolonizátorov. Bilingválne vzdelávanie sa vyvíjalo postupne a môžeme hovoriť o niekoľkých generáciách bilingválneho vzdelávania. Duverger (2005, s.20 – 23) uvádza tri.

Prvá generácia sa vytvára na strednom východe (Egypt, Libanon, Turecko, starobylé Rusko, náboženské a svetské misie).V Egypte koncom 19. a začiatkom 20. storočia začalo bilingválne vzdelávanie arabčina a francúzština, neskôr v 3. roč. ZŠ sa priberala angličtina. V Libanone sú všetky školy bilingválne alebo trilingválne. Všetci čo majú maturitu hovoria najmenej tromi jazykmi: arabčina, francúzština, angličtina a často aj viacerými. V Turecku, najmä v Istanbule je veľa bilingválnych škôl od konca 18. storočia.

Druhá generácia sa vytvára v rokoch 1960 – 1970. V Bulharsku vznikajú prvé bilingválne. gymnáziá dnešného typu. V Nemecku od roku 1963 dostávajú absolventi ABIBAC. Je to dvoj diplom zodpovedajúci francúzskej aj nemeckej maturite. Študenti môžu študovať na univerzitách v Nemecku aj vo Francúzsku.

Tretia generácia vzniká v strednej a východnej Európe v 80 – 90 rokoch minulého storočia. Prebral sa bulharský model na založenie bilingválnych škôl. Došlo aj k prestavbe vyučovania a zaviedol sa druhý jazyk do predškolskej výuky.

Spôsoby uvedenia a používania druhého jazyka do vzdelávania sú rôzne. Závisí to od krajiny a od vzdelávacej inštitúcie, ktorú možnosť si zvolí.

Momentom uvedenia druhého jazyka ako vyučovacieho jazyka môže byť prvý stupeň základnej školy s prvými kontaktmi v materskej škôlke. Ďalšou možnosťou je zavedenie bilingválneho vzdelávania na druhom stupni základnej školy, alebo ešte neskôr, na strednej škole.

Aj spôsoby uvedenia druhého jazyka a jeho užívanie ako vyučovacieho jazyka sa môžu líšiť. Druhý jazyk je používaný ako vyučovací jazyk v tom istom čase ako sa aj učí. Tejto metóde sa hovorí aj vnorenie alebo ponorenie sa do jazyka. Iný spôsob je učenie sa druhého jazyka rýchlym tempom 4-6 hodín do týždňa počas dvoch rokov a až potom sa stáva vyučovacím jazykom. Tretí, aj

u nás zaužívaný spôsob na bilingválnych gymnáziách, je osvojovanie si druhého jazyka intenzívne celý rok - 20 hodín do týždňa (tzv. nultý ročník) a až potom sa stáva vyučovacím jazykom.

Aj výber predmetov vyučovaných v druhom jazyku môže byť rôzny. V druhom jazyku sa môžu vyučovať iba prírodné vedy, iba literárne a sociálne vedy alebo akýkoľvek predmet.

Čo sa týka spôsobov certifikácie môže ísť o dvojitú certifikáciu, ktorá umožňuje študovať na dvoch typoch univerzít (napr. ABIBAC vo Francúzsku a v Nemecku). Záverečné skúšky v druhom jazyku môžu byť priradené k záverečným skúškam národným, čo umožňuje prideliť osobitný prospech. Dnes už existuje i tzv. Európska maturita povoľujúca vstup na ktorúkoľvek európsku univerzitu.

6. Aký môže byť priebeh bilingválneho vzdelávania?

Akou formou bude prebiehať bilingválne vzdelávanie si určí vzdelávacia inštitúcia pri podávaní projektu. Dôležité je, aby sa druhý jazyk na vyučovacej hodine prejavil. Sú dve možnosti. Prvá možnosť spočíva vo vedení celej vyučovacej hodiny v druhom jazyku, druhá možnosť je striedať prvý jazyk s druhým počas vyučovacej hodiny.

Tieto dve možnosti si vyžadujú určité predpoklady. Tá prvá predpokladá veľmi dobrú úroveň osvojenia jazyka zo strany žiaka, ako aj vynikajúcu úroveň ovládania jazyka zo strany pedagóga odborného predmetu. Druhá možnosť sa využíva najmä pri slabších vedomostiach z druhého jazyka a využíva sa kvôli pochopeniu učiva žiakmi. V každom prípade ale prítomnosť druhého jazyka na vyučovacej hodine pri bilingválnom vzdelávaní je nevyhnutná.

Pri striedaní dvoch jazykov počas vyučovacej hodiny môžeme hovoriť o makroalternácii a mikroalternácii.

O makroalternácii hovoríme, keď jedna časť látky je vyučovaná v jazyku1 a druhá v jazyku2. Pri makroalternácii sa môže jeden predmet učiť v dvoch jazykoch buď jedným profesorom, alebo aj dvomi. To znamená jeden profesor, jeden jazyk.

Ak učia dvaja profesori jeden predmet je to dobré, lebo môžu spolu diskutovať a vymieňať si názory, čo môže byť prospešné pre skvalitnenie vyučovania. Problém nastáva pri zostavovaní rozvrhu.

Ak učí jeden profesor jeden predmet v dvoch jazykoch, predpokladá sa, že okrem odbornosti predmetu ovláda výborne aj oba jazyky.

Pri makroalternácii, keď učebný celok je prezentovaný v jednom jazyku (či v jazyku1 alebo v jazyku2) sa z času na čas na vyučovaní objaví aj druhý jazyk napr. pri uvádzaní príkladov, alebo autentického materiálu (text, zvukový záznam...) Takýmto spôsobom sa rozvíjajú jazykové kompetencie študenta. Je to dobrý spôsob koexistencie dvoch jazykov súčasne pri bilingválnom vzdelávaní.

O mikroalternácii hovoríme, ak sa v rámci jednej kapitoly pri vyučovaní používajú dva jazyky. Ide o striedanie dvoch jazykov vo vyučovaní, ale kým pri

makroalternácii bolo toto striedanie plánované, pri mikroalternácii je neplánované.

Pri mikroalternácii predmet musí učiť jeden profesor a musí dobre ovládať oba jazyky.

Pri vysvetľovaní učiva napr. z biológie je dôležité, aby žiak pochopil učivo, preto často dochádza k mikroalternácii. V takýchto prípadoch je dobré vysvetliť v oboch jazykoch, najprv v jazyku1 alebo jazyku2 a potom to zopakovať v druhom jazyku, prípadne reformulovať povedané v jednom jazyku alebo preložiť.

Makroalternácia a mikroalternácia prepojené, lebo majú rovnaký cieľ. Kým makroalternácia je plánovaná, mikroalternácia je flexibilná a účinná.

D. Coste tvrdil: „Alternácia jazykov, v jej rôznych formách, nie je aspekt subalterný a ešte menej parazitný fenomén, ale jedna podstatná dimenzia bilingválneho alebo plurilingválneho vzdelávania orientovaná viac smerom k nadobudnutiu odborných vedomostí ako smerom k prehĺbeniu jazykových znalostí. (2002).

7. Čo všetko je potrebné na to, aby bolo bilingválne vzdelávanie úspešné?

Na to aby bolo bilingválne vzdelávanie úspešné je potrebná v prvom rade pripravenosť vzdelávacej organizácie. Škola musí mať dobre naplánovaný postup pre bilingválne vzdelávanie. Veľmi dôležitú úlohu zohráva správne zostavený rozvrh, najmä v tých prípadoch, ak jeden predmet vyučujú dvaja pedagógovia. Ďalším faktorom je dobre zostavený rozpočet, v ktorom treba počítať s takými výdavkami, aké školy s monolingválnym vzdelávaním nemajú. Veľmi dôležitá je aj spolupráca s rodičmi žiakov. Je dobré, ak sa rodičia priamo zapájajú do práce školy a napríklad pomáhajú pri výmenných stážach a družobných aktivitách študentov.

Nemalú úlohu zohráva aj vybavenosť školy autentickými pomôckami. To znamená zriadenie dobre vybavenej mediatéky s knihami, časopismi, audio a videokazetami, či CD alebo DVD vo vyučovacích jazykoch.

No a v neposlednom rade je veľmi prospešná i prítomnosť lektorov. Je to prospešné i pre študentov, ale aj pre pedagógov, ktorí môžu isté veci spolu konzultovať.

Neslobodno zabudnúť ani na vzdelávanie pedagogických pracovníkov. Je nutné organizovať rôzne vzdelávacie stáže, tak začiatočné ako aj stále. Začiatočné vzdelávacie stáže sú nevyhnutné pre vyučujúceho druhého jazyka, ako aj pre vyučujúceho odborného predmetu. Nesmieme však zabudnúť ani na administratívnych pracovníkov. Ich trvanie by malo byť najmenej 20 hodín.

Stále alebo trvalé vzdelávacie programy by mali zahŕňať samo štúdium pedagógov v druhom jazyku, to znamená štúdium dokumentov, textov, kníh, novín, sledovanie televízneho vysielania v druhom jazyku. Ďalej by mali obsahovať vzdelávanie v krajine druhého jazyka, to znamená stáže na zdokonalenie

sa v jazyku a stáže jazykovo-predmetové, ako aj výmenné stáže profesorov i študentov na školách podobného typu v krajine druhého jazyka.

8. Akej podpory sa mu dostáva v rámci Európy?

Európska únia vytvára podmienky a podporuje vytvorenie škôl s bilingválnym vzdelávaním a taktiež podporuje výchovu kádrov prostredníctvom programov ako sú aj u nás známe Leonardo da Vinci, Sokrates a ich podprogramy – Komenius, Erasmus, Lingua... Podieľa sa aj na príprave „Jazykového portfólia."

Školy, ktoré majú záujem, sa do týchto programov môžu zapojiť, podať projekt a získať grant pre svojich študentov alebo učiteľov. O tieto programy je dosť veľký záujem a preto aj projekty musia byť na vysokej úrovni.

Záver

Bilingválne vzdelávanie sa vo svete stále rozvíja. Nie je to móda, je to reálna potreba spoločností, najmä spoločností, ktoré vstupujú do spoločnej Európy a tým otvárajú svoje brány odborníkom.

Celkovo možno skonštatovať, že bilingválne vzdelávanie má dobré výsledky, len doň často vstupujú rôzne „hry" politické, ekonomické a národnostné. K tým politickým možno zahrnúť momenty, kedy sa národy museli z donútenia učiť jazyk kolonizátorov, alebo votrelcov. Ekonomické sú spojené s politikou, lebo ide o získanie si zahraničných trhov na predaj vlastných výrobkov. Prehnané nacionalistické prejavy tiež brzdia rozvoj bilingválneho vzdelávania.

Z doterajších prieskumov tiež vyplýva, že aj v krajinách, kde je bilingválne vzdelávanie podporované, v 90% ako druhý jazyk je volená angličtina. A tu je určité riziko, lebo vo väčšine prípadov, ak sa pre druhý jazyk zvolí práve anglický, nie je záujem o zvládnutie ďalšieho jazyka.

Celkove však bilingválne vzdelávanie má smerovať k vyučovaniu plurilingválnemu, taký je trend.

Bilingválne vzdelávanie nie je dostatočne preskúmané, treba vytvárať také podmienky, aby študenti neboli stresovaní a treba hľadať nové cesty na dosahovanie čo najlepších výsledkov.

Aj u nás na Slovensku čoraz viac škôl ponúka možnosť bilingválneho vzdelávania. Najčastejším druhým jazykom je angličtina. Ale máme aj bilingválne školy s vyučovacím jazykom nemeckým, francúzskym, španielskym aj talianskym. Určite by stálo za to pozrieť sa na ich fungovanie i dosahované výsledky.

Literatúra

DUVERGER, Jean: L´enseignement en classe bilingue, Paris: Hachette Livre 2005, 139 s.

CARRINGER, Dennis C.: Creative Thinking Habilities of a Mexican Youth, In: Journal of Cross Cultural Psychology, 1974.

COSTE, Daniel: Apprendre et enseigner en plusieurs langues. In: Insegnare ed apprendere in piu lingue: una scomessa per l´Europa, Kolokvium Turín, 2002

LAMBERT W.E. a PEAL E.: The relationship of Bilinguism to intelligence. In: Psychological Monographs, 1962

ŠTEFÁNIK, Jozef: Jeden človek, dva jazyky. Dvojjazyčnosť u detí. Predsudky a skutočnosti. Bratislava: AEP 2000b. 148 s.

ŠTEFÁNIK, Jozef: Bilingvizmus na pozadí dvoch morfologicky odlišných typov jazykov, Intenčný bilingvizmus u detí. Bratislava: Vydavateľstvo UK. 116 str.

Semantyczny model aspektu czasownika

Lidia Pešinová

Katedra Slawistyki, Wydział Filologiczny Uniwersytetu Opolskiego, Opole

1. Formalny charakter teorii aspektu czasownika

Teorie dotyczące aspektu czasownika w językach słowiańskich w większości są teoriami formalnymi, tzn. określają aspekt jako kategorię morfologiczną (fleksyjną lub klasyfikującą), dysponującą wykładnikami dokonaności i niedokonaności w postaci afiksów (prefiksów i sufiksów). Takie teorie nie są jednak wolne od sprzeczności, których istnienie uświadamiają sobie językoznawcy i próbują niwelować je na różne sposoby. Najpoważniejsze problemy tych teorii sprowadzają się do dwóch kwestii: po pierwsze, nie wszystkie leksemy czasownikowe posiadają jawne wykładniki aspektu w postaci afiksów, np. pol. *żyć*, *grać*. Powstaje więc pytanie, skąd wiadomo, jakim aspektem są nacechowane te leksemy i czy w ogóle są nim nacechowane. Po drugie, definicje obu wartości aspektu, tj. niedokonaności i dokonaności, nie są adekwatne względem wszystkich czasowników niedokonanych lub dokonanych. Jeśli trzymać by się ściśle tych definicji, część czasowników nie zakwalifikowałaby się jako niedokonane czy dokonane. Kiedy przyjąć by za obowiązującą definicję niedokonaności, głoszącą, iż niedokonaność to dążenie do osiągnięcia jakiegoś rezultatu (por. np. Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví 1986, s. 181), to można się zastanawiać, jaki rezultat zakładany jest np. przy czasowniku pol. *siedzieć* czy *żyć* albo jeśli uznaje się, że dokonaność to zakończenie jakiejś czynności (por. np. Pauliny 1971, s. 98), to czy np. *umrzeć* znaczy ‚skończyć umierać'. Można podać wiele takich przykładów i są one dobrze znane w aspektologii słowiańskiej.

Pierwszy z tych problemów rozwiązywano tak, że czasownikom bez wykładników przysługiwać miał aspekt jako kategoria morfologiczna klasyfikująca. Leksemowi czasownikowemu przysługuje tylko jedna wartość (ndk lub dk),

nie może on „odmieniać się przez aspekt". Takie rozwiązanie dotyczy leksemów czasownikowych wchodzących w słowotwórcze relacje aspektowe, tj. leksemów tworzących pary aspektowe za pomocą prefiksów (pol. *robić – zrobić*) i leksemów tworzących pary supletywne (pol. *kłaść – położyć*). Inny sposób poradzenia sobie z tym problemem to wyodrębnienie tzw. zera morfologicznego jako wykładnika aspektu niedokonanego, np. pol. czasownik *wierzyć* (czes. *věřit*, bułg. *вярвам*) określany jest jako niedokonany, mimo iż nie ma żadnych wykładników gramatycznych (sufiksów) tej niedokonaności. Stąd pojawił się wniosek, że niedokonaność jest tu wyrażona w sposób niejawny, przy pomocy morfemu zerowego lub nośnikiem aspektu jest morfem rdzenny wyrażający duratywność. Nie jest to więc aspekt sensu stricto a tylko rodzaj czynności (Aktionsart).

Dla par supletywnych bez wykładników, czy nawet dla czasowników bez wykładników aspektu, nie posiadających swoich odpowiedników o aspekcie przeciwnym, typu pol. *żyć* aspekt był swoistą hybrydą, kategorią morfologiczno-leksykalną (por. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia 1984, s. 215 - 216).

Drugi problem teorii formalnych, czyli nieadekwatność definicji w stosunku do wszystkich leksemów czasownikowych, starano się rozwiązać tworząc kolejne inwarianty niedokonaności i dokonaności. Dokonaność utożsamiano z kompletnością czynności postrzeganej jako proces niepodzielny, zamknięty, a niedokonaność z brakiem tej kompletności (por. np. Příruční mluvnice češtiny 1996, s. 318 - 319). Dokonaność, według innych badaczy, to osiągnięcie rezultatu, a niedokonaność to samo dążenie do jego osiągnięcia (por. np. Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví 1986, s. 181). Kandydatem na kolejny inwariant dokonaności jest wyczerpanie się czynności czy procesu a w związku z tym, niedokonaność to czynność czy proces trwające (por. np. Граматика на българския език 1977, s. 210). Dokonaność wiązano też z zakończeniem czynności a niedokonaność z trwaniem (por. np. Pauliny 1971, s. 97 - 98, Стевановић 1986, s. 528 - 529). To, czy sytuacja opisywana przez czasownik jest dokonana czy niedokonana badacze uzależniają od ujęcia rzeczywistości przez mówiącego, od jego subiektywnego oglądu sytuacji (por. np. Wróbel 2001, s. 137, Андрейчин 1978, s. 162).

2. Model semantyczny aspektu czasownika

Wobec wielu różnych definicji aspektu i wewnętrznych sprzeczności teorii formalnych go opisujących, warto sięgnąć do teorii aspektu innych niż formalne. Wybrany w tej pracy model jest jednym z modeli semantycznych (por. inne teorie semantyczne, np. Antinucci – Gebert 1977, Зельдович 2002) i zdaje się rozwiązywać problemy, z jakimi boryka się tradycyjna aspektologia. Jego autorem jest polski językoznawca profesor Stanisław Karolak.

Model ten opiera się na postulacie ścisłego odgraniczenia płaszczyzny formalnej znaków języka (wykładniki języka) od ich płaszczyzny pojęciowej

(pojęcie aspektu). Postulat ten wynika z założenia, popartego obserwacją języków naturalnych, że izomorfizm między płaszczyzną formalną a płaszczyzną pojęciową nie jest zjawiskiem systematycznym. Dlatego też nie należy przenosić do płaszczyzny pojęciowej reguł rządzących budową płaszczyzny formalnej.

Uznanie różnicy między kategoryzacją pojęć a kategoryzacją czasowników, nakazuje traktowanie dużej liczby czasowników jako jednostek podzielnych na jednostki od nich pojęciowo prostsze. W teorii Karolaka odrzucona zostaje zasada, że jeden czasownik może mieć tylko jeden aspekt. Zasada ta opiera się na wnioskowaniu dotyczącym obecności gramemów aspektu (morfemów gramatycznych, wykładników formalnych). Zgodnie z takim wnioskowaniem, jeśli jedna forma werbalna ma w swej strukturze jeden gramem aspektu, to może mieć tylko jeden aspekt, por. np. *kup-owa-ć* - jeden sufiks = jeden aspekt (ndk).

W wielu osnowach czasownikowych nie ma jednak oddzielnych morfemów (gramemów), które wyrażają aspekt niezależnie od wykładników znaczenia leksykalnego - semantemów, tj. w sposób dyskretny. Przez semantem rozumie się tę część leksemu, która powstaje po odrzuceniu morfemów temporalności i modalności.

Istnieją osnowy czasownikowe złożone tylko z semantemów, co nie przeszkadza w określaniu ich aspektowej wartości, np. aspekt niedokonany ros. *леж-* w *леж-а-ть*, *сид-* w *сид-е-ть* (w tym przypadku przyrostki *-а-* i *-е-* nie są gramemami aspektu, lecz formantami tematu bezokolicznika, bez funkcji semantycznej). Prowadzi to do wniosku, że aspekt sensu stricto może być reprezentowany leksykalnie, a wręcz, jak twierdzi S. Karolak: „Istnieją nawet podstawy, aby przypuszczać, że ten właśnie niedyskretnie - leksykalny sposób wyrażenia aspektu jest prymarny, a jego wyrażanie w abstrakcji od leksemów ma charakter sekundarny" (Karolak 2001, s. 517).

Ponieważ aspekt jest właściwością pojęć szczegółowych, a czasowniki mogą reprezentować jedno pojęcie szczegółowe lub kilka, to osnowy czasownikowe mogą się odznaczać aspektem prostym lub złożonym (konfiguracja aspektów). Jeśli czasownik reprezentuje jedno pojęcie szczegółowe wówczas jest jednoaspektowy, w przypadku, kiedy reprezentuje kilka pojęć szczegółowych, jest wieloaspektowy (kilka aspektów kookuruje ze sobą).

Teoria Karolaka w ślad za niektórymi językoznawcami, a zwłaszcza za G. Guillaume'm, utożsamia aspekt z czasem wewnętrznym, czyli z trwaniem w czasie czynności oznaczanej czasownikiem. Aspekt to pojęcie czasu rozumiane jako temporalna struktura stanów rzeczy lub sytuacji. Zakłada istnienie dwóch prostych pojęć odnoszących się do wewnętrznej temporalnej struktury czynności: „Czas wewnętrzny (temps impliqué G. Guillame'a), czyli aspekt, odróżnimy od czasu zewnętrznego (temps expliqué w terminologii tegoż Guillame'a). Kategorie czasu wewnętrznego i czasu zewnętrznego są pojęciami odrębnymi: pojęcie czasu wewnętrznego (aspektu) jest predykatem jednoargu-

mentowym realizującym funkcję propozycjonalną P(p), natomiast pojęcie czasu zewnętrznego jest pojęciem dwuargumentowym o schemacie logicznym P(p, q)" (Karolak 2001, s. 504).

Na semantyczną kategorię aspektu składają się dwa człony: pojęcie aspektu ciągłego i pojęcie aspektu nieciągłego: „1) pojęcie aspektu ciągłego, czyli pojęcie rozciągłości w czasie, rozumiane jako predykat, którego argumentem jest pojęcie stanu rzeczy (sytuacji, inaczej: czynności w szerokim sensie słowa) zajmujące pozycję p w funkcji propozycjonalnej P(p), a mianowicie: P jest rozciągłe w czasie / może trwać;

2) pojęcie aspektu nieciągłego (momentalnego) rozumianego jako ujęcie stanu rzeczy (sytuacji, inaczej: czynności w szerokim sensie) bez rozciągłości w czasie, mianowicie: P nie jest rozciągłe w czasie / nie może trwać" (Karolak 2001, s. 505).

Pojęcie rozciągłości w czasie, które jest najprostszą postacią czasu wewnętrznego, uznane zostało za znaczenie prostego aspektu niedokonanego (za inwariant niedokonaności). Pojęcie braku rozciągłości w czasie (momentalność) to znaczenie prostego aspektu dokonanego (inwariant dokonaności). Dla oznaczenia tych pojęć aspektualnych autor wprowadza wspomniane wyżej terminy aspekt ciągły lub prosty aspekt niedokonany i aspekt nieciągły lub prosty aspekt dokonany. Aspekt ciągły jest utożsamiony z pojęciem continuum temporalnego, tj. z pojęciem nieograniczonej rozciągłości w czasie. Jest on składnikiem pojęć szczegółowych, które denotują stany rzeczy (sytuacje) rozciągłe w czasie, np. pojęcie inteligencji, miłości, życia, pracy, snu, obserwacji, myślenia. W czasownikach wyrażających ciągłość język nie nakłada na to trwanie ograniczenia czasowego. Naturalnie, pewne czasowniki nazywają stany czy czynności przejściowe, trudno jest spać lub pracować nieograniczoną ilość czasu. Jednakże wiedza taka pochodzi z rzeczywistości pozajęzykowej, nie jest to wyrażane czasownikiem. Aspekt nieciągły jest utożsamiony z pojęciem chwili, momentu o nie dającym się zmierzyć trwaniu. Jest on składnikiem pojęć szczegółowych, które denotują stany rzeczy ujmowane bez rozciągłości w czasie, czyli nieciągłe, np. trafienie pocisku w cel, wybuch bomby, strzał armatni, zderzenie samochodów, okrzyk. W tym przypadku język nie pozwala na określenie długości trwania czynności czy procesów, które nazywa czasownik.

Aspekt ciągły i aspekt nieciągły tworzą opozycję prywatywną: obecność rozciągłości w czasie / brak rozciągłości w czasie. Obecność rozciągłości w czasie to człon pozytywny a brak rozciągłości w czasie to człon negatywny.

Znaczenie ciągłości / nieciągłości to obligatoryjny składnik znaczenia czasowników, umożliwiający wyodrębnienie ich kategorii. Ulegają one syntetyzacji ze znaczeniami specyficznych konkretnych czynności i mają wspólny wykładnik w postaci semantemu czasownika. Semantem nie musi więc współwystępować z dyskretnymi wykładnikami aspektu, aby móc wyrażać aspekt ciągły lub nieciągły. Semantem jako taki wyraża aspekt. Natomiast gramemy są wykładnikami aspektu wyabstrahowanego z pojęć szczegółowych, w czasownikach

pozostaje jedynie otwarta dla tych pojęć pozycja: „Pod względem znaczenia gramem aspektu różni się od semantemu tak, jak pojęcie ogólne różni się od szczegółowego, np. jak robić coś od argumentować. Z całej kategorii pojęć szczegółowych wyabstrahowuje on jedną wspólną cechę semantyczną - aspekt, pełniąc tym samym funkcję zrelatywizowanej zmiennej predykatowej (zmiennej z restrykcją aspektualną). Dlatego też za adekwatne uznać należy tradycyjne twierdzenie, że gramemy są wykładnikami czystego aspektu. Są one bowiem znakami zmiennych predykatowych z czystą restrykcją aspektualną, co różni je od semantemów - znaków stałych predykatowych z wbudowanym w nie aspektem. Jedne symbolizują puste pozycje otwarte dla predykatów o określonej wartości aspektualnej, drugie - te same pozycje wypełnione predykatami o określonej wartości aspektualnej" (Karolak 2001, s. 492).

Aspekt wbudowany w pojęcia szczegółowe jest reprezentowany na powierzchni przez semantem, a aspekt „uwolniony" od pojęć szczegółowych jest na powierzchni reprezentowany przez gramem. Semantemy werbalne, które są wykładnikami aspektu ciągłego, to semantemy ciągłe. Wykładniki gramatyczne ciągłości to gramemy ciągłe. Semantemy, które są wykładnikami aspektu nieciągłego to semantemy nieciągłe. Wykładniki gramatyczne nieciągłości to gramemy nieciągłe. Jednak różnica pomiędzy aspektami wyrażanymi przez semantemy a aspektami wyrażanymi przez gramemy nie jest różnicą aspektualną. Obydwa rodzaje wyrażania są równoważne pod względem aspektualnym.

Gramemy spełniają funkcję derywacyjną. Przy ich pomocy derywowane są aspekty złożone z aspektów prostych. Jeżeli czasownik reprezentuje więcej niż jeden aspekt, wtedy aspekty kookurują. Część aspektów wyrażona jest tylko semantemem, a część - semantemem i gramemem. Tego rodzaju iloczyny aspektów to konfiguracje aspektualne: „Konfiguracja nie jest jednostką pojęciową odrębną od aspektów prostych, lecz iloczynem tych aspektów" (Karolak 2001, s. 423). Konfiguracja aspektów powstaje przez dodanie do pojęcia szczegółowego aspektu, który nie reduplikuje jego własnej treści aspektualnej. Na mocy zasad derywacji semantycznej podstawa derywacyjna zachowuje swą pierwotną wartość aspektu.

Kiedy w grę wchodzi współwystępowanie semantemów i gramemów aspektu mogą zaistnieć dwie sytuacje: 1) semantem kookuruje z gramemem innego aspektu niż jego własny, 2) semantem kookuruje z gramemem będącym wykładnikiem tego samego aspektu. W pierwszym przypadku, semantem tworzy z gramemem aspekt złożony (konfigurację aspektów prostych). W drugim przypadku, zgodnie z zasadą neutralizacji, gramem o tej samej wartości aspektu co semantem, traci swą funkcję aspektualną. Reflektuje jedynie aspekt semantemu.

3. Wnioski podsumowujące

Zaproponowana przez S. Karolaka teoria aspektu może być pomocna przy rozwiązywaniu problemów, z którymi borykają się teorie formalne. Przede

wszystkim, uznaje kategorię aspektu za kategorię semantyczną, uniwersalną kategorię pojęciową. Dzięki temu aspekt przestaje być wiązany z obecnością wykładników morfologicznych. Definicja kategorii aspektu nie zależy od takiej czy innej kategorii wykładników (sufiksów, prefiksów) przyporządkowanych jej przez większość opisów w językach naturalnych. Dlatego też aspekt nie jest rozumiany jako kategoria gramatyczna, ani kategoria leksykalno-gramatyczna, ani też leksykalna: „W płaszczyźnie pojęciowej znany z aspektologii podział na aspekt leksykalny (rodzaj czynności) i aspekt gramatyczny nie istnieje, bowiem kryterium tego podziału jest syntagmatyczny status wykładników, a nie treść pojęciowa" (Karolak 2001, s. 505). Z punktu widzenia semantyki, wyróżnianie dwóch jednostek aspektu, np. duratywności (aspekt leksykalny) i niedokonaności (aspekt gramatyczny) jest niepotrzebne. Aspekt stanowi składnik treści semantemu czasownika i nie wymaga istnienia dodatkowych morfemów gramatycznych. I tak czasownik *wierzyć* jest ciągły[1], bez względu na to, że nie posiada gramemu niedokonaności.

Semantyczna kategoria aspektu znosi podział na języki aspektualne i nieaspektualne. Można tylko zastanawiać się, czy aspekt ma w konkretnych językach wykładniki gramatyczne czy inne. Jeżeli aspekt jest składnikiem pojęć szczegółowych, to istnieje też w językach, które nie mają gramemów aspektu. Semantyczna klasyfikacja powinna się sprowadzać do klasyfikacji semantemów werbalnych przyporządkowanych pojęciom szczegółowym, nie powinna natomiast dotyczyć kombinacji morfemów.

W teorii semantycznej aspektu odchodzi się od globalnego ujęcia czasownikowych form aspektualnych, ponieważ aspekt mają nie formy werbalne, ale reprezentowane przez nie pojęcia. Nie ma racji bytu zasada, według której jeden czasownik może mieć tylko jeden aspekt. Jeden aspekt może mieć tylko jedno pojęcie szczegółowe.

Sama definicja aspektu, który utożsamiony jest z czasem wewnętrznym, opiera się o kryterium semantyczne rozciągłości w czasie. Aspekt w tym modelu jest niezależny od subiektywnego spojrzenia mówiącego na daną sytuację[2]. Poszczególne pojęcia są z natury rzeczy rozciągłe lub nierozciągłe w czasie i nie można ich pozbawić tej cechy. Sytuacja przedstawiana czasownikiem jest obiektywnie daną, wewnętrzną, temporalną strukturą czynności.

To pojęcia właśnie mogą być ciągłe lub nieciągłe. Tym samym wyróżnia się podstawowe jednostki aspektualne: aspekt ciągły i aspekt nieciągły. Terminy aspekt ciągły i aspekt nieciągły są szersze od tradycyjnych terminów aspekt niedokonany i aspekt dokonany.

---

[1] Warto tu zauważyć, że termin ‚ciągłość' jest bardziej adekwatny niż ‚niedokonaność'. Określenie wspomnianego czasownika *wierzyć* terminem ‚niedokonany', jest dość niefortunne. Przecież jeśli się *wierzy*, to już się coś dokonało, trwa jakiś stan. Termin ‚ciągłość' nie nastręcza tego rodzaju problemów.

[2] Z subiektywną interpretacją aspektu nie zgadzał się już bułgarski językoznawca Светомир Иванчев (1971, s. 52).

Koncepcja semantyczna odrzuca założenie tożsamości leksykalnej czasowników dokonanych i niedokonanych tworzących pary aspektowe. Według niej czasownik niedokonany zawiera w swojej treści całe znaczenie czasownika dokonanego, łącznie z właściwym mu znaczeniem dokonaności. Człony takich par wiąże stosunek derywacji, z podstawą derywacyjną aspektualnie prostszą. Nie może więc być mowy o tożsamości leksykalnej, znaczenia członów pozostają w stosunku inkluzji. Można stąd wnioskować, że tym samym poddane w wątpliwość zostaje istnienie tzw. czystych par aspektowych. W ogóle idea par aspektowych opiera się o kryterium ilościowe. Formy czasownikowe, które tworzą pary, stanowią większość[3]. Jednak nie musi to mieć odzwierciedlenia w płaszczyźnie pojęciowej.

Klasyfikacja czasowników ze względu na kryterium stopnia złożoności wyodrębnia czasowniki mono- i poliaspektowe. Jedna forma czasownika może być jedno- lub wieloaspektowa, w zależności od stopnia złożoności pojęcia, które reprezentuje. Jeżeli czasownik reprezentuje jedno pojęcie to jest jednoaspektowy, ciągły, np. *kochać* / *kocha-*, bądź nieciągły, np. *strzelić* / *strzel-*, w zależności od tego czy jest to pojęcie ciągłe czy nieciągłe. Jeśli czasownik reprezentuje dwa pojęcia to jest dwuaspektowy, przy czym jeden aspekt jest dominujący. Może to być więc np. czasownik dwuaspektowy z dominantą nieciągłą: *zamieszkać* - *za--mieszka-*, tj. ‚stało się tak, że X mieszka', dominujący jest gramem nieciągły *za-*, a podrzędny semantem ciągły *-mieszka-*. Dla struktur dwu- i wieloaspektowych, czyli dla aspektów złożonych (konfiguracji aspektów), charakterystyczne jest to, że jeden aspekt jest dominujący. W przypadku, kiedy aspekty czasownika różnią się między sobą, aspekt podstawy jest zachowany i współtworzy konfigurację. Jeżeli natomiast mają tę samą wartość, neutralizacji ulega aspekt wyrażony gramemem, np. *błysnąć* - *błys-ną-*, gdzie semantem *błys-* ‚wydać błysk' jest prosty nieciągły i gramem *-ną-* jest także nieciągły. Zgodnie z zasadą neutralizacji, gramem reflektuje jedynie wartość semantemu.

Założenia modelu semantycznego aspektu czasownika autorstwa S. Karolaka, pozwalają w dużym stopniu zniwelować sprzeczności pojawiające się w teoriach formalnych. Dzięki semantycznemu podejściu do aspektu, przestaje on być wiązany z formalnymi wykładnikami w postaci sufiksów i prefiksów. Również definicje dwóch wartości aspektowych, tj. ciągłości i nieciągłości są na tyle pojemne, że nie trzeba szukać kolejnych inwariantów, aby objąć wszystkie leksemy czasownikowe.

Literatura

ANTINUCCI, Francesco – GEBERT, Lucyna: Semantyka aspektu czasownikowego. In: Studia gramatyczne I. Wrocław. 1977, s. 7 – 43.

[3] Oprócz istniejących czasowników bez par, tzw. imperfectiva i perfectiva tantum, czy trójek aspektowych, np. pol. *kochać się – zakochać się – zakochiwać się*.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa: PWN 1984. 560 s.

KAROLAK, Stanisław: Aspekt a Aktionsart w semantycznej strukturze języków słowiańskich. In: Z polskich studiów slawistycznych VIII. Warszawa 1992.

KAROLAK, Stanisław: Od semantyki do gramatyki. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy 2001.

KAROLAK, Stanisław: Projekt VII tomu GKBP: Aspekt. In: Studia gramatyczne bułgarsko – polskie, t. VII. Przewodnik po akademickiej Gramatyce Konfrontatywnej Bułgarsko – Polskiej. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy 2003.

Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví. Praha: Academia 1986.

PAULINY, Eugen: Krátka gramatika slovenská. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.

Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1996. 799 s.

WRÓBEL, Henryk: Gramatyka języka polskiego. Kraków: OD NOWA 2001. 335 s.

АНДРЕЙЧИН, Любомир: Основна българска граматика. София: Наука и изкуство 1978.

Граматика на българския език. София: Наука и изкуство 1977.

ЗЕЛЬДОВИЧ, Геннадий Моисеевич: Русский вид: Семантика и прагматика. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2002. 208 s.

ИВАНЧЕВ, Светомир: Проблеми на аспектуалността в славянските езици. София: Издателство на Българската Академия на Науките 1971. 262 s.

СТЕВАНОВИЋ, Михаило: Савремени српскохрватски језик I, II. Београд: Научна књига 1986.

Z badań nad derywacją przymiotników potencjalnych w języku słowackim i polskim

Lenka Ptak

Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław

Zadaniem niniejszego artykułu jest opis formantów głównych wykorzystywanych w derywacji przymiotników potencjalnych w języku słowackim i polskim. Jak wynika z przeprowadzonych analiz szczegółowych, w obydwu opisywanych językach istnieją formanty główne, które wyspecjalizowały się w tworzeniu przymiotników potencjalnych. W języku w słowackim jest to formant *-teľný (badateľný, čistiteľný, dokázateľný, hmatateľný, nedodržateľný, nedostihnuteľný, viditeľný, zdaniteľný),* a w języku polskim formant *-alny (dostrzegalny, namacalny, niedopuszczalny, niewymienialny, obieralny, uleczalny, wykrywalny, zauważalny)*. Inne formanty tworzące przymiotniki wyrażające możliwość / niemożliwość są formantami peryferyjnymi o niewielkiej liczebności, i zasadniczo nie odgrywają większej roli w derywacji przymiotników potencjalnych, np.:

słc. *-ný, (ohybný, nepodplatný),*
-bilný (diskutabilný, filtrabilný, kompatibilný, inkompatibilný),
pol. - *any (rozsuwany stół* ‚stół, który można rozsuwać'*),*
- *ki (chwytkie palce)*,
- *ny* - znaczeniu kwantytatewnu i oceniającemu towarzyszy znaczenie potencjalne, np. *pakowny kufer* ‚kufer, w który można dużo pakować', *ustawny pokój* ‚pokój, w którym można dobrze ustawić meble'
- *liwy,* który oprócz przymiotników łatwościowych może tworzyć też przymiotniki potencjalne (*łamliwe kości* ‚które mogą się złamać' lub ‚które łatwo się łamią)

Pod względem funkcji formantów derywaty będące przedmiotem naszej pracy, klasyfikowane są jako derywaty mutacyjne. Jak wiemy, derywaty mutacyjne stanowią wynik rzeczywistej operacji nominacyjnej (nazwotwórczej) w odróżnieniu od transpozycji, która jest przekształceniem na potrzeby czysto składniowe, i modyfikacji, która zasadniczo nie derywuje nowej nazwy, ale doprecyzowuje znaczenie podstawowego leksemu. Derywaty mutacyjne nazywają nowe desygnaty (przedmioty, zdarzenia, osoby, cechy, czynności) ze względu na pewną relację semantyczną do podstawowego leksemu (*GWJP,* 1998, s. 378).

Wyodrębnienie przymiotników potencjalnych wśrod derywatów mutacyjnych zasadniczo nie budzi zastrzeżeń badaczy, chociaż klasyfikacja przymiotników potencjalnych zaproponowana przez J. Fras w artykule *Derywacja przymiotników odczasownikowych,* traktowałaby owe przymiotniki jako transpozycyjne: „Proponuję przyjęcie założenia, że przymiotniki niemożliwościowe i możliwościowe są iniennymi ekwiwalentami dwuskładnikowej frazy werbalnej, złożonej z niesamodzielnego semantycznie modalnego czasownika *móc* i czasownika autosemantycznego, przeważnie o diatezie biernej. [...] Umieszczenie składnika modalnego w podstawie słowotwórczej oznacza przeniesienie przymiotników modalnych z klasy derywatów mutacyjnych do transpozycyjnych (regularnych semantycznie)" (Fras, 1993, s. 50, 53).

Jak już wspomnieliśmy, w języku słowackim formantem głównym wykorzystywanym w derywacji przymiotników odczasownikowych o znaczeniu potencjalnym jest formant *-teľný*. Formant ten wykorzystywany jest wyłącznie w derywacji przymiotników odczasownikowych. Nieliczne przymiotniki na *-teľný* (14 przykładów) mają znaczenie inne niż potencjalne lub mają niejasną strukturę słowotwórczą, np. *smrteľný, nesmrteľný*, *zreteľný*, *nezreteľný, prozreteľný*, *neprozreteľný, citeľný, neciteľný*, *potuteľný, prevoditeľný*[1], *spasiteľný,*

[1] „…z podoby *prevoditeľný* nám po vyčlenení prípony *-teľný* zostáva odvodzovací základ *prevodi-* so samohláskou *o* v druhej slabike slova. Lenže samohláska *o* sa nevzťahuje v odvodzovacom základe, ktorým je 3. osoba jednotného čísla prítomného času slovesa *previesť* […] Samohlásku *o* máme iba v dejovom podstatnom mene *prevod*, ktoré je utvorené od slovesa *previesť*. Podoba prídavného mena *prevoditeľný* nie je utvorená v zhode so slovotvornými zákonitosťami platnými v spisovnej slovenčine a jej používanie ovplyvnili iné faktory, kým podoba *prevediteľný* tieto zákonitosti rešpektuje" (Považaj, 2000).

przest. *vzdelávateľný* oraz wyraz *vodnateľný*[2] o nieco osobliwej budowie. Wyraz *(ne)smrteľný* we współczesnym języku słowackim rozumiany jest raczej jako derywat odrzeczownikowy - ‚podliehajúci smrti, súvisiaci so smrťou'. Niejasną strukturę słowotwórczą mają także wyrazy *zreteľný* ‚wyraźny, jasny, zrozumiały', *prozreteľný* ‚przezorny', które kiedyś motywowane czasownikiem *zrieť* ‚dojrzewać' straciły swój pierwotny związek z wyrazem motywującym. Nieregularną strukturę słowotwórczą ma też pryzmiotnik *(ne)citeľný* (zamiast oczekiwanego „*cítiteľný*"). Wyraz *vzdelávateľný* opatrzony kwalifikatorem *przestarzały* utracił znaczenie potencjalne, oznacza po prostu ‚poskytujúci vzdelanie, týkajúci sa vzdelania' oraz ‚poučný'.

W słowniku akademickim języka słowackiego (SSJ) zanotowano łącznie 429 derywatów z formantem *-teľný*. Przytoczone dane liczbowe mają charakter orientacyjny, ponieważ materiał, wyekscerpowany z innych źródeł niż wymieniony słownik świadczy o tym, że we współczesnym języku słowackim funkcjonuje znacznie większa liczba derywatów z tym formantem i że formant ten jest bardzo produktywny. Materiał ten tworzy około 464 derywatów. Większość derywatów z formantem *-teľný* została wyekscerpowała z korpusu (SNK) i źródeł internetowych. Podajemy przykłady w wyborze, np.
nárokovateľný, nerozvinuteľný, nezanedbateľný, obnoviteľný, odvoditeľný, (ne)opraviteľný, overovateľný, predstihnuteľný, preložiteľný, premožiteľný, prepojiteľný, prepraviteľný, prerazíteľný, prestupiteľný, presúvateľný, pripojiteľný, pripraviteľný, prispôsobiteľný, prisúvateľný, uplatniteľný, upraviteľný, skrotiteľný, umývateľný, (ne)vylučiteľný, vynímateľný vypráteľný, vyrábateľný, zakoreniteľný, zaplatiteľný, zariaditeľný, zastaviteľný, zasúvateľný, (ne)zdaniteľný, zdôvodniteľný, zneužiteľný, zrovnateľný, zvrátiteľný.

Liczną grupę wśród nowych derywatów tworzą wyrazy zapożyczone, np. *(ne)akceptovateľný, dekódovateľný, demontovateľný, dešifrovateľný, (ne)distribuovateľný, fermentovateľný, (ne)filtrovateľný, implementovateľný, inštalovateľný, interpretovateľný, kompostovateľný, (ne)kondenzovateľný, konfigurovateľný, lokalizovateľný, manipulovateľný, montovateľný, (ne)recyklovateľný, regenerovateľný, namontovateľný, nekondenzovateľný, privatizovateľný, (ne) programovateľný, separovateľný, transportovateľný.*

W SSJ znajduje się liczna grupa derywatów opatrzona różnego rodzaju kwalifikatorami. Wśród tych derywatów tylko nieliczna grupa formacji (15 przykładów), klasyfikowanych jest w słowniku jako przestarzałe, wychodzące z użycia, ale dziś jeszcze spotykane. Większość wyrazów z kwalifikatorem *przestarzały* występuje w formie zaprzeczonej. Przykłady:

---

[2] „Prídavné meno *vodnateľný* zrejme nesúvisí so slovesným slovotvorným základom, ba nejde v ňom ani o príponu *-teľný*. V. Machek, *Vývoj praslovanské slovní zásoby*, Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963, 101, upozorňuje, že slovotvorným základom je tu vlastne staročeský názov akéhosi červa a zároveň i choroby - *vodné tele*, a uvádza aj germánske paralely: *vatnkalfr* v starej nórčine, *wazzar kalb* v starej hornej nemčine a *waterkalf* v strednej dolnej nemčine" (Horecký, 1964, s. 131).

nedosiahnuteľný, nedostihnuteľný, nenavrátiteľný, neobčiahnuteľný, neoklamateľný, *(ne)slyšateľný, nestroviteľný, nestrpiteľný, neuprositeľný, nezadateľný, nezapomenuteľný, nezaznateľný, premeniteľný, rozlučiteľný.*

W grupie derywatów współczesnych oprócz przymiotników ogólnie używanych, znajdują się w SSJ również wyrazy z kwalifikatorami frekwencyjnymi, stylistycznymi i terminologicznymi, Kwalifikator wyraz *rzadki* ma w słowniku 36 derywaty, np. *lúštiteľný, napraviteľný, nepobadateľný, odnímateľný, odpustiteľný, odvrátiteľný.* Jako wyrazy kiążkowe scharakteryzowano w SSJ około 24 derywaty, np. *nepolapiteľný, (ne)postrádateľný, nepostrehnuteľný, neprekročiteľný, ohroziteľný, pomysliteľný, stvárňovateľný.* Dość wyraźną grupę stanowią derywaty należące do terminologii specjalnej - terminy z zakresu biologii, fizyki, chemii, matematyki, prawa, techniki (69 przykładów). Przykłady: biol. *stiahnuteľný*, chem. *titrovateľný*, ekon. *opotrebiteľný*, ekon. *rozšíriteľný,* fiz. *magnetizovateľný,* fiz. *stlačiteľný,* gram. *skloňovateľný,* księg. *zúčtovateľný,* mat. geom. *rozvinuteľný,* poczt. *(ne)doručiteľný*, poet. *netknuteľný,* praw. *neopomenuteľný,* praw. *scudziteľný,* praw. *stíhateľný,* spec. *leštiteľný*, spec. *kovateľný,* spec. *oceniteľný,* sport. *nechytateľný,* tech. *nastaviteľný,* tech. *zlievateľný,* tech. *zvárateľný*. Łącznie 163 (38%) współcześnie używanych derywatów z formantem *-teľný* posiada różnego rodzaju kwalifikatory.

W derywacji przymiotników odczasownikowych o znaczeniu potencjalnym w języku polskim wykorzystywany jest formant *-alny*. Należy przypomnieć, że w języku polskim formant ten wykorzystywany jest również w derywacji przymiotników odrzeczownikowych, przy czym jednak połączenia z tematami czasownikowymi wydają się częstsze i naturalniejsze, ponieważ rzeczowniki motywujące mają na ogół genezę obcą, np. *cenzuralny, departamentalny, dokumentalny, eksperymentalny, hegemonialny, instrumentalny, kontynentalny, kulturalny, medialny, momentalny, orbitalny, orientalny, ornamentalny, sentymentalny*. Na marginesie dodajmy, że formant *-alny* tworzy również nieliczne przymiotniki złożone z drugim członem czasownikowym, typu: *biodegradowalny*, *półprzepuszczalny, samopowtarzalny, samospawalny, samowystarczalny, wodoprzepuszczalny, współodpowiedzialny, termoutwardzalny*.

Wśród przymiotników odczasownikowych na *-alny* odnotowaliśmy znaczną liczbę takich przymiotników, które nie zawierają dodatkowo informację o predyspozycji, czyli możliwości do wykonywania czynności czy też podlegania jej, ale w sposób bezpośredni wyrażają wykonywanie lub podleganie czynności czy też podleganie procesowi, np.:

- rzeczownik nadrzędny lokalizuje czynność nazywaną przez przymiotnik, np. *jadalny* czy *sypialny pokój* ‚pokój przeznaczony do jedzenia czy spania, taki, w którym się jada, sypia‘, *sala poczekalna* ‚przeznaczona dla czekających‘;
- podstawa przymiotnika nazywa czynność stanowiącą cel drugiej czynności, np. *mowa powitalna* ‚mówić, aby powitać‘ i *błagalne spojrzenie*‚. Brak znacze-

nia potencjalnego pojawia się również w takich wyrazach jak (ponad 50 przykładów), np.[3]:
doświadczalny - 1. ‚przeznaczony, służący do doświadczeń', np. *działka doświadczalna*; 2. ‚otrzymany, poznany za pomocą doświadczeń', np. *fakty, materiały doświadczalne*; 3. ‚posługujący się doświadczeniem, oparty na doświadczeniu', np. *badania, prace doświadczalne*;
grzebalny - ‚służący do grzebania zmarłych, związany z obrzędem grzebania';
kazalny - ‚związany z kazaniami, z wygłaszaniem kazań', np. *mowa kazalna*;
kopalny - 1. górn. ‚wydobywany z ziemi', np. *węgiel kopalny*; 2. archeol. geol. ‚zachowany w głębi ziemi w postaci skamieniałości, pochodzący z odległych epok geologicznych', np. *człowiek kopalny, kopalne gady, rośliny*;
daw. *napominalny* - ‚przywołujący do porządku, przypominający o spełnieniu obowiązku';
rzad. *nawracalny* - ‚związany z nawracaniem na jakąś wiarę';
odpowiedzialny - 1. ‚mający poczucie obowiązku, gotowy do ponoszenia konsekwencji za swoje działanie', np. *odpowiedzialny pracownik*; 2. ‚mający obowiązek dopilnowania czegoś, odpowiadający przed kimś za wykonanie czegoś', np. *dowódca odpowiedzialny za transport*; 3. ‚ponoszący winę za coś, co nie powinno się zdarzyć; 4. ‚wymagający kwalifikacji, obarczający odpowiedzialnością, mający duże znaczenie', np. *odpowiedzialne stanowisko, obowiązki*;
opłacalny - ‚przynoszący dochód, zyski; korzystny';
daw. *pocieszalny* - ‚który pociesza, pocieszający'(orzeczenie ma formę czynną);
oraz *pochwalny,* daw. *posłuchalny,* daw. *powinszowalny, pożegnalny,* techn. *prażalny.* Liczne takie przymiotniki opatrzone są kwalifikatorem chronologicznym *dawny* lub *przestarzały.*

Czasami niektóre przymiotniki odczasownikowe z formantem *-alny* można różnie interpretować (predyspozycyjne lub niepredyspozycyjne) w zależności od kontekstu, por.:
jadalny grzyb ‚taki, który można zjeść' a *jadalny pokój* ‚taki, gdzie się jada';
powtarzalne rozwiązanie ‚takie, które można powtórzyć' a *powtarzalna kuracja* ‚taka, która się powtarza'

Za rzadki i wyjątkowy przykład można uznać wyraz *(nie)poczytalny,* który nie jest motywowany przez podstawę (poczytać), choć jest ona formalnie podzielna. Odmienne znaczenie niż znaczenie podstawowego czasownika ma też wyraz *nieobliczalny* w znaczeniu ‚reagujący w sposób nieoczekiwany, niepoczytalny', np. *nieobliczalni ludzie*.

Materiał wyekscerpowany z SJPDor tworzy około 254 derywatów o znaczeniu potencjalnym z sufiksem *-alny*. Oprócz 239 derywatów współcześnie używanych SJPDor notuje około 15 przykładów z kwalifikatorami chronologicz-

[3] Przytaczane tu przykłady pochodzą z SJPDor oraz USJP.

nymi. Kwalifikator *dawny*, oznaczający wyrazy lub znaczenia nie znane językowi współczesnemu, ma 7 przykładów. Należą tu m.in. następujące derywaty: *dostrzegalny, niedojrzalny, nieprzejrzalny, oderwalny, rozrządzalny, ruszalny, zsuwalny.* Kwalifikatorem *przestarzały*, oznaczającym wyrazy dziś jeszcze spotykane, ale wychodzące z użycia, opatrzonych jest w słowniku 8 derywatów, np. *dowidzialny, liczalny, niemieszkalny, nieoderwalny, nieporuszalny, nierugowalny, niewyleczalny, niewypowiedzialny.* Liczne derywaty opatrzone są kwalifikatorem rzadki (52 przykładów) oraz 18 derywatów opatrzonych jest kwalifikatorami terminologicznymi, z dziedziny biologii, chemii, fizyki, medycyny czy techniki, np. biol. chem. *przesączalny,* chem. *odwracalny,* chem. *(nie)rozpuszczalny*, fiz. *polaryzowalny,* med. *niemacalny,* tech. *klepalny*, tech. *kowalny,* tech. *nastawialny.* Łącznie około 85 derywatów posiada różnego rodzaju kwalifikatory.

Materiał słownikowy można poszerzyć o liczne nowe derywaty, które wynotowane zostały przede wszystkim z monografii T. Smółkowej *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej* (Smółkowa, 2001) oraz *Uniwersalnego słownika języka polskiego* (*USJP*) i kilku innych źródeł. Materiał ten stanowi około 113 derywatów odczasownikowych na *-alny*, np. *(nie)akceptowalny, (nie)definiowalny, nabywalny, niedrukowalny, nienaprawialny, nieopisywalny, niepodrabialny, nieprzedawnialny, nieprzewietrzalny, niereformowalny, nieresorbowalny, nierozróżnialny, niesterowalny, nieukładalny, nieutracalny, niewychowalny, niewykonywalny, niewykrywalny, niewyuczalny, niewywabialny, niezaskarżalny, niezastępowalny, niezastrzegalny, niezrywalny, niezużywalny, niezwracalny, odczytywalny, odnawialny, policzalny, preparowalny, programowalny, przestawialny, (nie)realizowalny, rozwiązywalny, (nie)sprzedawalny, stopniowalny, wyczerpywalny, wygłupialny, zdzieralny, zmazywalny*

Nieliczne derywaty odczasownikowe na *-alny* w języku polskim występują przy rzeczownikach w roli subiektów czynności, czyli mają znaczenie możliwościowe czynne, np. *niewypłacalny dłużnik* ‚dłużnik, który nie może wypłacić swego długu‘.

Opisywane przez nas języki wykazują zróżnicowanie pod względem liczby derywatów utworzonych za pomocą formantów głównych. W języku słowackim derywaty z sufiksem *-teľný* tworzą bardzo liczną klasę. W języku polskim strefę łączliwości sufiksu *-alny* ograniczają różne czynniki semantyczne i morfologiczne. Jednym z powodów zróżnicowań pod względem liczby są również o wiele silniejsze tendencje do derywacji sufiksalnej w języku słowackim niż w języku polskim. Łączliwość formantu *-teľný* w zakresie derywacji przymiotników potencjalnych, ograniczona jest zasadniczo do podstaw czasownikowych. W języku polskim formant *-alny* wykorzystywany jest zarówno w derywacji przymiotników odrzeczownikowych jak i odczasownikowych. Wśród przymiotników odczasownikowych na *-alny* odnotowaliśmy znaczną liczbę takich przymiotników, które nie zawierają dodatkowo informację o predyspozycji, czyli możliwości do wykonywania czynności czy też podlegania jej, ale w spos-

ób bezpośredni wyrażają wykonywanie lub podleganie czynności czy też podleganie procesowi (ponad 40 derywatów).

Literatura

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině, 1: Teorie odvozování slov, Praha 1962. Przekład polski: Teoria derywacji, przeł. z czeskiego A. Bluszcz i J. Stachowski, Wrocław 1979.

FRAS, Janina: Derywacja przymiotników odczasownikowych, „Studia Linguistica Polono-Jugoslavica“ 7, 1993, Kraków, s. 47 – 55.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia, red. R. Grzegorczykowa, R. Laskowski i H. Wróbel, wydanie drugie, zmienione, Warszawa 1998. – skrót: GWJP.

HORECKÝ, Ján: Prídavné mená s príponou -teľný v slovenčine, „Slovenská reč“ 29, 1964, č. 3, s. 129 – 136.

Indeks a tergo do Słownika języka polskiego pod redakcją Witolda Doroszewskiego, red. R. Grzegorczykowa, J. Puzynina, Warszawa 1973.

Indeks a tergo do Uniwersalnego słownika języka polskiego, Warszawa 2003.

POVAŽAJ, Matej: Postavenie prídavných mien prevediteľný a prevoditeľný v slovnej zásobe slovenčiny, „Kultúra slova“ 34, 2000, č. 5, s. 275 – 279.

Slovenský národný korpus, Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2004, dostępny na WWW: < http://korpus.juls.savba.sk>

Slovenský národný korpus, Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2005, dostępny na WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>

Slovník slovenského jazyka, t. I – VI, Bratislava 1959-1968. – Skrót: SSJ

Słownik języka polskiego, red. W. Doroszewski, t. I – XI, Warszawa 1958 – 1969. – Skrót: SJPDor.

SMÓŁKOWA, Teresa: Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej, Kraków 2001.

Uniwersalny słownik języka polskiego, red. S. Dubisz, t. I – IV, Warszawa 2003. – Skrót: USJP.

Osudy kniežaťa Drakulu a stará slovenčina

Martin Pukanec

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Osudy dodnes slávneho valašského kniežaťa Drakulu (knieža Vlad III. prezývaný Ţepeş, *Dracula* je patronymum), ktorý žil približne v rokoch 1430 – 1477, sú zaznamenané v dobových prameňoch viacerých jazykov. Preslávili ho však tzv. *Rozprávania o vojvodovi Drakulovi* v slovanskej i nemeckej verzii, ktorých prvé podoby vznikli ešte za Drakulovho života v roku 1462, kedy, ako sa nazdávajú viacerí bádatelia, Budín zrejme zámerne živil šírenie negatívnych

legiend o ňom. Objavili sa preto do istej miery oprávnené názory, že tieto príbehy boli propagandistickým nástrojom v rukách uhorského kráľa (pozri Andreescu, 2001, s. 151).

Rok 1462 je pre túto štúdiu mimoriadne zaujímavým. Práve začiatkom tohto roka knieža Valašska Drakula žiada uhorského kráľa Mateja Korvína, aby mu pomohol v boji proti Turkom. Kráľ mu posiela pomoc v podobe kapitána Skalice a Trnavy Johanna III. von St. Georgen und Bösing, čiže Jána zo Svätého Jura a Pezinka. Práve tento totiž vtedy získal trón sedmohradského vojvodu s veľkou mierou právomocí a samostatnosti, a tým sa stal i mocným a nebezpečným susedom valašského kniežaťa. Podľa nás možno práve on mal prsty v podvrhnutom zradcovskom dopise valašského kniežaťa a sťažnosti sedmohradských kupcov na Drakulu, na základe čoho ho Matej Korvín v októbri ešte toho istého roku 1462 na 12 rokov uväznil.

Kapitánom Skalice a Trnavy bol od roku 1459 i Jánov brat Žigmund, ktorý mal okrem toho významný titul slavónskeho bána, čiže miestokráľa chorvátskeho Slavónska, a od roku 1460 bol Feldhauptmannom cisára Friedricha III. Habsburského. Pre oboch bratov bolo vôbec príznačné, že sa snažili v rozporoch uhorského kráľa a nemeckého cisára získať čo najväčšiu moc pre seba. V rokoch 1458 – 1459 stáli v protikráľovskej strane a za kráľa Uhorska prehlásili cisára Friedricha. Ten im za to v Uhorsku dal mnohé práva, takmer až neobmedzené, rozšíril im erb, daroval viaceré panstvá v Rakúsku atď. Potom však obaja prešli na stranu Mateja a vďaka tomu získali tituly slavónskeho bána, resp. sedmohradského vojvodu. Ján sa vyznačoval veľmi svojskými cnosťami, tak príznačnými pre vtedajšie nepokojné obdobie, takže svoje ambície napokon pretavil až do otvorenej vzbury proti Matejovi Korvínovi, keď sa dal sedmohradskou šľachtou v roku 1467 vyhlásiť za sedmohradského kráľa. Ešte v tom roku však jeho revolta skončila. Matej ho vojensky porazil, zbavil trónu, ale hneď na to opäť prijal medzi svojich „milých verných“ (Wertner, 1891, s. 51 – 54).

Z hľadiska dejín slovenského jazyka je však oveľa viac ako vzťah k politike a morálke dôležitý vzťah Johanna von St. Georgen und Bösing k jazyku. Tu treba povedať, že rod svätojurských a pezinských grófov je starobylý slovenský rod s pôvodom v Nitre a na svoj slovenský pôvod zrejme nezabudol a na svojich panstvách slovenčinu, resp. slovakizovanú češtinu pestoval. Toto dokazuje napríklad list z 2. decembra 1459 napísaný v Trnave, ktorého začiatok znie: „My Hanus hrabie od Swateho Girzie a z Pezinku vyznávámy tiemto listem obecně přede všemi, ktož jej uzřie a uslyšie, že jsmy gleitovali a mocí listu tohto ubezpečujem najprv sami před sebú, před panem bratrem naším panem gróf Zigmundem“ atď. (Chaloupecký, 1937, s. 101).

Ako sme už povedali, nemecká verzia *Rozprávania o vojvodovi Drakulovi* vznikla v roku 1462. Na základe podrobných analýz sa usudzuje, že pôvodný nemecký text vznikol v Sedmohradsku a nato sa stal „dokumentačnou“ bázou na propagandu, ktorú začal a pestoval kráľovský dvor. Určite práve tu bol potom preložený do latinčiny, aby sa dostal do Nemecka, kde potom koncom storočia

vyšiel v pôvodnom jazyku (Andreescu, 2001, s. 152). Už v polovici 16. storočia bol nemecký text o Drakulovi preložený z kapitoly *O správe Sedmohradska* Münsterovho diela *Kozmografia či popis sveta* aj do češtiny pod názvom *Kosmografia Czeska... Jana (a Zikmunda) Z Puchova* (pozri Luria, 1964, s. 8).

Z literárneho hľadiska je pre nás zaujímavejšia nemecká verzia, keďže táto sa šírila na západe, no z jazykovedného hľadiska je rozhodne zaujímavejšou slovanská verzia, šírená neskôr zas na východe Európy. Aj slovanská verzia začína udalosťami z roku 1462 a napísaná bola zrejme v Sedmohradsku, pričom text naznačuje, že jej autor musel pochádzať z okolia kráľa Mateja (pozri viac Andreescu, 2001, s. 139).

Slovanská verzia *Rozprávania o vojvodovi Drakulovi* obsahuje 19 anekdot. Pri podrobnej analýze vidíme, že sa skladá z dvoch častí, v prvej sú anekdoty 1 – 13, v druhej 14 – 19. Je to vidieť najmä z toho, že v prvej časti sa Drakula rozpráva s poslami osmanskej ríše a uhorského kráľovstva v pozícii „veľkého panovníka“, ktorý je rovný sultánovi a kráľovi, kým v druhej časti má kráľ Matej najvyššiu možnú autoritu nad celou politikou Valašska, ba dokonca i nad osobným životom kniežaťa. Drakula v tejto druhej časti „bol privedený k panovníkovi“, ktorý „nariadil“, aby bol uvrhnutý do väzenia, potom kráľ „nariadil inému kniežaťu vo Valašsku vládnuť“. Navyše pojem anekdota nezodpovedá druhej časti, ktorá sa javí ako sled udalostí roztriedených v chronologickom poriadku a napísaných s určitým plánom, čo je vidieť už na tom, že v 15. príbehu sa anticipujú udalosti 18. príbehu (Andreescu, 2001, s. 133).

Anekdoty 1 – 13 začínajú udalosťami zo začiatku roka 1462 a nespomínajú zatknutie Drakulu a jeho uväznenie v tom istom roku, čiže pochádzajú zrejme práve z roku 1462, príp. spomínajú príbehy skoršie, a vznikli, ako sme už uviedli, najskôr v Sedmohradsku. Mohli byť napísané neskôr ako nemecká verzia, lebo sú širšie. Nemecký text, ktorý vznikol v Sedmohradsku v roku 1462, obsahuje inak podobné anekdoty ako táto staršia časť slovanskej verzie. Slovanská verzia je koncipovaná ako jeden celok, čo je vidieť na tom, že 13. anekdota končí tými istými slovami, akými začína úvod. Príbehy 14 – 19 mohli vzniknúť až po Drakulovej smrti v roku 1477 a boli dopísané zrejme na dvore v Budíne.

Nás bude zaujímať predovšetkým prvá časť slovanského textu, teda spomínané anekdoty do roku 1462. Nazdávame sa totiž, že ak vznikli v Sedmohradsku, nemohli vzniknúť nikde inde ako na dvore sedmohradského vojvodu. Argumentom pre tento názor je jednak to, že práve v roku 1462, kedy nemecké a zrejme slovanské anekdoty vznikli, nastúpil na trón nový vojvoda, a jednak neobjektívne uznávanie Drakulu za panovníka rovného tureckému sultánovi a uhorskému kráľovi. Vidíme v tom uhorskú a sedmohradskú zákulisnú politiku, na základe ktorej bol Drakula v októbri 1462 uväznený.

O pôvode slovanského textu sa diskutuje od 19. storočia dodnes. A. M. Vostokov, ktorý v roku 1842 objavil rukopis a v tom istom roku ho i publikoval, ho považuje za ruský a neskôr bol dokonca považovaný za najstarší ruský román. Mnoho autorov sa zas zhoduje v tom, že v anekdotách ide buď o stredobulhar-

ské nárečie s mnohými prvkami srbčiny, ktoré bolo v tej dobe cirkevným jazykom tak v rumunských pravoslávnych kniežatstvách, ako aj v Sedmohradsku, alebo o jazyk južných Slovanov, ktorý bol v tej dobe i literárnym jazykom Rumunov. Napokon vznikla téza, že autorom bol Rumun zo Sedmohradska a prvá verzia textu vznikla v tzv. karpatskej slovančine (pozri Andreescu, 2001, s. 139, 219), čo má dokazovať minimálne osem (pozri Boldur, 1970, s. 67 – 76) alebo i viac slov. Existujú aj zmierlivé teórie. Tak A. V. Boldur považuje tvorcu textu za obyvateľa Uhorska, azda zo Sedomhradska, a nazdáva sa, že robil sprievodcu ruskému učencovi, čo vysvetľuje prítomnosť pár evidentne ruských výrazov. My prvých trinásť anekdot preložíme (text I. Bogdana editovaný P. P. Panaitescom in: Panaitescu, 1959, s. 200 – 205) do slovenčiny a poukážeme aj na možné jednotlivé odchýlky od starej ruštiny.

Úvod: Bol vo Valašskej zemi gréckej viery kresťanský vojvoda menom Drakula valašským jazykom a našim diabol (дїаволъ), taký bol ničomník. Aké bolo meno jeho, také bolo i žitie jeho.

Rozbor: Vlastne už tento úvod vylučuje rumunského autora, knieža sa mal volať *Drakula* po valašsky či rumunsky a *diabol* inak, v jazyku autora, s najväčšou pravdepodobnosťou Rusa. Zástancovia teórie rumunského autora však oponujú, že výraz *diabol* od ruského autora toho obdobia je sporný a nie je pre starú ruštinu typický. Výraz *diabol* možno nie je v cirkevných i svetských písomnostiach písaných ruským jazykom v 15. storočí celkom typický, inak sa však už bude javiť v komunikačnej situácii, ak by ho predniesol Rus na dvore vojvodu slovenského pôvodu. V slovenskom jazykovom prostredí existuje náboženský termín *diabol* už od raného stredoveku. Priamo ho máme podľa *Historického slovníka slovenského jazyka* (ďalej len HSSJ) doložený už z 14. storočia (pozri HSSJ 1, 1991, s. 249).

1. anekdota: Prišli k nemu jedného dňa od tureckého cára poslovia (поклїсарїе) a keď došli k nemu a poklonili sa podľa svojej obyčaje a turbany (капъ) svoje z hláv nezložili, on sa ich spýtal: „Prečo tak činíte k veľkému panovníkovi príduc a takú hanbu mu činíte?“ Oni odpovedali: „Taký obyčaj náš panovník a naša zem má.“ On im hovorí: „A ja chcem váš zákon potvrdiť, aby ste v ňom pevní zostali.“ A rozkázal im klinčekmi malými železnými k hlavám pribiť turbany (капы). I prepustí ich, rieknuc im: „Choďte, odkážte panovníkovi vášmu: ak si on zvykol od vás tú hanbu trpieť (терпѣти); my si nezvykneme, nech nevnucuje svoje obyčaje iným panovníkom, nech im nechá tie ich mať, aby si ich u seba podržali.“

Rozbor: Čo sa týka výrazu *poklisar* „posol, emisár“, je to domáce slovo, ale ide o administratívny termín, a preto ho, podľa nás, nemôžeme celkom jednoznačne považovať za doklad rumunského autora.

Ďalej sa tu hovorí, že Drakula dáva tureckým poslom železnými klinčekmi pribíjať *kapy*, pričom v slove *kapy* sa vidí ohlas na rumunské *capa* ako ďalší doklad neruskej terminológie. Výraz *kapa* „pokrývka hlavy, kapucňa, čiapka“ je latinského pôvodu, lat. *cappa*, a prešiel i do francúzštiny, *chape*, nemčiny,

(t)schappe „kapucňa“, a slovenčiny, *čiapka* (pozri Machek, 1971, s. 94). Avšak v slovenčine ho máme doložený aj priamo. Prvýkrát síce až v Považskej Bystrici v roku 1611 (pozri HSSJ 2, 1992, s. 24), je ale dobre známy aj v mnohých slovenských nárečiach vo významoch „čiapka“, „čiapočka“, „vrch klobúka“, „čepiec“ a podobne. Nepovažujeme ho teda v našej úvahe jednoznačne za apelatívum akejsi rumunskej slovančiny, ale možno za ďalší výraz používaný na dvore Johanna von St. Georgen und Bösing alebo, čo je najpravdepodobnejšie, za ťažko vystopovateľné pomenovanie.

Niektorí bádatelia spochybňujú staroruskosť aj výrazu *trpieť* v danom kontexte a význame. Ak by sme to náhodou aj akceptovali, tak môžeme tu rátať aj so slovenským vplyvom, pretože *trpieť* „byť zhovievavý voči niekomu, niečomu, znášať niekoho, niečo“ je u nás doložené už v *Žilinskej knihe* v roku 1454: „pane Petrassu, nechczeme giz dale trpety, proday dom anebo odbyway“ (HSSJ 6, 2005, s. 108).

2. anekdota: Cár sa veľmi rozhneval kvôli tomu a vytiahol vojsko na neho a príde na neho s mnohými silami. On zobral koľko mal u seba vojska a uderil na Turkov v noci a množstvo pobil ich a, nemôžuc proti veľkému vojsku s málo mužmi biť sa, vrátil sa. A kto s ním z toho boja prišiel, začal ich sám prezerať. Kto bol ranený spredu, tomu česť veľkú preukázal a rytierom (витąземъ) jeho učinil; kto zozadu, toho na kôl rozkázal naraziť cez konečník, hovoriac: „Ty si nie muž, ale žena.“ A keď znova šli na Turkov, takto hovoril všetkému vojsku svojmu: „Kto chce na smrť (смрътъ) pomýšľať, ten nech nechodí so mnou a ostane tu.“ Cár počujúc to, ušiel preč s veľkou hanbou, nespočetne stratiac vojska, nemohol na neho viac ísť.

Rozbor: Pomenovanie *víťaz* je tiež polemického rázu a považuje sa za neruský prvok. Zapísaný je v slovanskom svete prvýkrát v roku 1181 u polabských Srbov, kde sa opisuje spoločenská vrstva akýchsi rytierov „in equis servientes, id est withasii“, pôvod výrazu sa vidí azda u Vikingov alebo Normanov (pozri Vrteľ, 2003, s. 22, 27). My však vieme, že slovo *víťaz* nie je v slovenčine neznáme a nepôsobilo by v našom prostredí cudzo. K 15. storočiu o ňom síce nemáme literárny doklad, ale viackrát sa vyskytuje v 16. storočí. Napríklad v jednej historickej piesni z tohto obdobia sa spieva „jeden vítaz co učinil, který z Víglaše poslan byl, mnoho Turkou svou rukou pobil“ (HSSJ 1, 1991, s. 389). Navyše aj maďarčina má *vitéz* (pozri Machek, 1971, s. 692) a v tejto podobe je na Slovensku toponymum *Vytez* už z roku 1307 (pozri Sedlák, 1980, s. 226).

Zaujímavé je aj slovo *smrť*, i keď nie z lexikálno-sémantického hľadiska, pretože len na tomto mieste sa vyskytuje, a to vo viacerých redakciách, v neruskej podobe, teda nie *смерть*. Podoba slova by hypoteticky mohla byť považovaná aj za vplyv slovenského prostredia.

3. anekdota: Cár posla (поклисарą) poslal k nemu, aby mu dal daň. Drakula si veľmi uctí posla (поклисарą) onoho a ukázal mu všetok svoj majetok a povedal mu: „Ja nielenže chcem daň dávať cárovi, ale so všetkým svojím vojskom a so všetkými pokladmi chcem k nemu ísť do služby. Ako mi rozkáže,

tak mu poslúžim. A ty oznám cárovi, že ako pôjdem k nemu, nech nedovolí cár po svojej zemi nijakého zla učiniť mne a mojim ľuďom. A ja skoro chcem po tebe k cárovi ísť a daň prinesiem a sám k nemu prídem.“ Cár počujúc to od posla (посла) svojho, že Drakula chce prísť k nemu do služby, posla (посла) jeho uctil a obdaril mnoho a veľmi rád bol. Bol, lebo vtedy bojoval s východnými cármi a stranami a rozhlásil skoro po všetkých mestách a po zemi, že keď Drakula pôjde, nijakého zla nikto aby Drakulovi neučinil, ale ešte i úctu jemu vzdávali. Drakula prišiel zo všetkým vojskom a dôstojníci (приставове) cárski s ním a veľkú úctu jemu vzdávali. On išiel po zemi jeho vyše 5 dní a naraz obrátil a začal plieniť mestá a dediny a množstvo strašné poplienil a rozsekal, jedných na koly narazil Turkov, iných napoly rozsekal a upálil, a to i úplných mládencov, nič neušetril, všetku zem tú pustou učinil, a tých, čo boli kresťania, na svoju zem zahnal a usídlil a množstvo obrovské koristi vzal a vrátil sa. Dôstojníkov (приставов) uctil a prepustil rieknuc: „Choďte a povedzte cárovi vášmu, čo ste videli, koľko som mohol, toľko som mu poslúžil a ak sa mu bude páčiť moja služba, ja ešte chcem mu takto slúžiť, čo mi budú stačiť sily.“ Cár, ničoho mu nemôžuc učiniť, s hanbou utiekol.

Rozbor: Tu vidíme, že administratívny výraz *poklisar* nespôsobuje žiadne komunikačné problémy, pretože sa strieda s *posol*. V anekdote je aj ďalší administratívny výraz, ktorý sa považuje za doklad rumunského autora, a to *pristav* „dôstojník“. Uviedli sme už však, že pri administratívnych výrazoch to je sporné.

4. anekdota: A toľko nenávidel v svojej zemi zlo, že kto učinil nejaké zlo, kradol alebo lúpil alebo páchal lži a neprávosti, ten nemohol zostať živý. Či to bol veľký bojar (боларинъ), alebo kňaz, alebo mních, alebo prostý človek, i keď by veľké bohatstvo mal, nemohol vykúpiť sa od smrti. Taký hrozný bol; prameň jeho a studňa na jednom mieste boli a k tej studni a prameňu prišli pútnici z mnohých strán a prichádzali ľudia mnohí a pili zo studne a prameňa vodu, lebo studená bola a sladká. On pri tej studni na pustom mieste postavil pohár veľký a krásny zlatý. A kto chcel vodu piť, ten pohár použil a na to miesto potom postavil a celú on dobu tam bol, nikto sa neopovážil ten pohár vziať.

Rozbor: Za doklad rumunčiny sa považuje výraz *bojar*, avšak *bojar* je označenie šľachtica rovnako rumunské, ako i ruské a v Rusku sa zaužívalo už pod vplyvom prvých staroslovienskych legiend (pozri Vasmer, 1964, s. 203).

5. anekdota: Raz rozhlásil po celej zemi svojej, že kto je starý a nemocný alebo akokoľvek na obtiaž alebo chudobný, slepý alebo chromý, všetci majú prísť k nemu. A zhromaždilo sa nespočetné množstvo spodiny a tulákov k nemu očakávajúc od neho veľkej milosti (милости). On rozkázal zobrať všetkých do jedného domu veľkého, už pripraveného, i rozkázal dať im jesť i piť dosýta. Oni jedli a veselili sa. On sám príde k nim a hovorí im: „Čo ešte potrebujete?“ Oni všetci odvetili: „To vie Pán Boh len a tvoje veličenstvo, ako ti Boh dá vedieť.“ On hovorí k nim: „Chcete, aby som zbavil vás starostí na tomto svete, aby ste ničím núdzni neboli?“ Oni čakali od neho veľké milodary a hovorili všetci:

„Chceme, pane!“ On rozkáže zavrieť dom a zapáliť ohňom a všetci tam uhoreli. I hovorí k bojarom (болдромъ): „Vedzte, že som učinil tak preto: po prvé, nech nie sú na obtiaž ľuďom a nikto aby nebol chudobný v mojej zemi, ale všetci bohatí, po druhé vyslobodil ich, aby netrpel nikto z nich na tomto svete kvôli chudobe alebo kvôli neduhu.

Rozbor: Zástancovia rumunského autora hovoria, že slovo *milosť* sa v starej ruštine v takomto kontexte a význame nevyskytuje. Nie je isté, či to možno akceptovať, v starej slovenčine však neznáme nie je. Jeden z významov slova *milosť* je aj „priazeň, blahosklonnosť, obľuba, ktorú vyššie postavená osoba preukazuje osobe podriadenej“ s dokladmi od 16. storočia (pozri HSSJ 2, 1992, s. 301). Slovo *bojar* sme už spomínali.

6. anekdota: Raz prišli k nemu z uhorskej zeme dvaja latinskí mnísi, milosti (милостьши) prosiac. On rozkázal ich ubytovať oddelene a pozval k sebe jedného z nich a ukázal mu okolo dvora množstvo nespočetné ľudí na koloch a na kolesách a spýtal sa ho: „Či dobre tak som urobil a čo ty súdiš o tých na koloch?“ On povedal: „Nie, pane, zle robíš, bez milosti keď trestáš, panovník má milostivý byť; a tí na koloch mučeníci sú.“ Pozval i druhého a pýta sa ho to isté. On odvetil: „Ty, pane, od Boha máš moc, zločinných trestať i dobročinných odmeňovať, a títo zlo činili, po svojej zásluhe boli potrestaní.“ On zavolal prvého a hovorí mu: Prečo si ty z kláštora a z cely svojej odchádzal za veľkými panovníkmi, neznajúc ničoho? Teraz sám si povedal, že títo mučeníci sú. Ja i teba chcem mučeníkom učiniť, aby aj ty si s nimi bol mučeník.“ A rozkáže ho na kôl naraziť cez konečník. A druhému rozkáže dať 50 dukátov (доукатъ) zlata, hovoriac: „Ty si rozumný muž“ a rozkáže ho na voze s poctami odviezť do uhorskej zeme.

Rozbor: Okrem už vyššie analyzovaného výrazu *milosť* sa za doklad rumunského autora považuje slovo *dukát* „zlatá uhorská minca vyššej hodnoty“. Môžeme ho však jednoznačne opäť zaradiť medzi tzv. administratívne výrazy.

7. anekdota: Raz prišiel kupec – hosť nejaký z uhorskej zeme do jeho mesta. A podľa jeho príkazu odstaví voz svoj na ulici mesta pred palácom i tovar svoj na voze; a sám spal v paláci. A prišiel niekto a ukradol z voza 160 dukátov (доукатъ) zlata. Kupec prišiel k Drakulovi povediac mu o strate zlata. Drakula mu povedal: „Choď, túto noc sa ti zlato vráti.“ A rozkáže po celom meste hľadať zlodeja, hovoriac: „Ak nenájdete toho zlodeja, tak celé mesto zničím.“ A rozkáže svoje zlato položiť do voza v noci a priložiť jednu zlatku. Keď kupec vstal a našiel zlato, spočítal ho jedenkrát, druhýkrát; našiel jednu prebytočnú zlatku. A šiel k Drakulovi, hovoriac: „Pane, našiel som zlato. A je tu jedna zlatka nie moja, je navyše.“ Vtedy priviedli i zlodeja onoho i so zlatom. A povedal kupcovi: „Choď v pokoji; keby si mi nepovedal o zlatke, bol som pripravený i teba s tým zlodejom na kôl naraziť.“

Rozbor: Z týchto sa za problematické môže považovať iba spomínaný výraz *dukát*.

8. anekdota: Ak sa žena vydatá na mužovi cudzoložstva dopustila, on prikázal hanbu jej vyrezať a kožu stiahnuť a priviazať ju nahú a kožu tú na stĺpe

v strede mesta a trhu vyvesiť. A dievčatám, ktoré si panenstvo neuchránili, i vdovám takisto, jedným bradavky odrezali, iným kožu stiahli z miesta hanby či ražeň (роженъ) železný rozžeravený vrazili do hanby ich, až ústami vyšiel, a tak priviazané stáli pri stĺpe nahé, dokiaľ telo a kosti ich rozpadli sa alebo vtákom potravou neboli.

Rozbor: Tu je veľmi významný doklad našej teórie vplyvu dvora vojvodu slovenského pôvodu. Slovo *ražeň*, v origináli *rožen*, je na západnom, príp. širšom Slovensku 16. storočia viackrát doložené práve v tejto podobe (pozri HSSJ 5, 2000, s. 29) a my si trúfame povedať, že tento zrejmý západoslavizmus je slovakizmus.

9. anekdota: Raz bol na cestách i uzrel na nejakom bedárovi (сиромахѣ) košeľu zodratú, krátku. I spýtal sa ho: „Máš ženu?“ On odvetil: „Mám, pane.“ On povedal: „Zaveď ma do domu tvojho, nech vidím.“ I uzrie ženu jeho, mladú, súcu a zdravú. A povedal mužovi tomu: „A či si ľan zasial?“ On odvetil: „Pane, mnoho mám ľanu“ a ukázal mu mnoho ľanu. A povedal žene jeho: „Prečo ty lenivá si k mužovi svojmu; on musí siať i orať i teba chrániť (хранити) a ty musíš na muža svojho oblečenie pekné a čisté vyrobiť a ty ani košeľu nechceš jemu vyrobiť a si zdravá, súca telom, ty si vinná a nie muž tvoj. Ak by muž nezasial ľan, to by muž tvoj vinný bol.“ A rozkázal jej ruky odseknúť a trup (троупъ) jej na kôl naraziť.

Rozbor: Diskutabilný je predovšetkým výraz *siromah*. Toto pomenovanie pochádza z turečtiny a znamená „chudák, úbožiak“. Už z roku 1588 ho máme doložené z oblasti Divína v nominatíve plurálu *siromaci* (pozri HSSJ 5, 2000, s. 256). Dodnes sa slovko *siromach* „úbožiak, chudobný človek“ zachovalo v oblasti Chorvátskeho Grobu, v podstate v priamom susedstve Jura pri Bratislave, hlavnom sídle svätojurských grófov, ale jeho pôvod v tejto oblasti treba zrejme hľadať až v polovici 16. storočia, kedy tu páni zo Sv. Jura usadili chorvátskych osadníkov (pozri Kropilák a kol., 1977, s. 482). S chorvátčinou a Chorvátmi sa však naši grófi určite stretli aj skôr, keďže Žigmund bol slavónskym bánom. Podľa OLA je *siromak* v slovinčine, v srbčine je *siroma* a *siromach* je predovšetkým výraz bulharsko-macedónsky, ale ojedinelo i slovinský a, čo je najdôležitejšie, miestami i chorvátsky (pozri OLA 8, s. 163).

Problematický je tiež výraz *chraniti*. Zástancovia rumunského autora v ňom vidia nespochybniteľný doklad bulharčiny ako kultúrneho jazyka v Rumunsku, pretože význam „kŕmiť“ má práve v tomto jazyku a nie v jazyku ruskom. Spomínané sloveso sa vyskytuje na mieste, kde Drakula hovorí o mužových povinnostiach voči žene: „on musí siať i orať i teba chraniti“. Z tohto kontextu však vôbec nevyplýva, že by mal muž ženu „kŕmiť“. Môže ju predsa mať povinnosť „chrániť“, a teda *chraniti* by bolo ruské, resp. všeslovanské slovo, psl. tvar **chorniti*. Vo význame „kŕmiť“ je len v južnoslovanských jazykoch (pozri Vasmer, 1973, s. 266), ako substantívum *charna* „krmivo“ ešte i v kašubčine (pozri Machek, „s. 204).

Za ďalší netypicky ruský výraz sa považuje ohlas rumunského *trupea*, v origináli *trup*, ktorým sa mieni „trup“ a nie vraj ako v ruštine „telo“ (pozri

napr. Andreescu, 2001, s. 142). Musíme však dodať, že v ruštine tu môže koexistovať i význam „mŕtvola“. Presný zmysel slova *trup* tu nie je evidentný, pretože pri tejto situácii môžeme uvažovať, že človek po násilnej amputácii končatín zahynie a pôjde tu o význam „mŕtvola“. Význam „mŕtvola“ však nie je v ruštine pôvodný, prišiel zrejme z ukrajinčiny (pozri Machek, 1971, s. 654 – 655). V každom prípade však, z nášho hľadiska, v staršej slovenčine sú známe jeho významy „telo medzi hlavou a končatinami“ i „mŕtvola“ (pozri HSSJ 6, 2005, s. 114).

10. anekdota: Raz obedoval pod trupmi (троупїемъ) mŕtvych ľudí na koloch narazených množstvo okolo stola jeho a sluhovia od kolov prichádzali k nemu a tu jedli chlieb a posluhovali, on v strede ich jedol, a tým sa uspokojoval. Sluha jeho, ktorý pred ním jedol, smrad onen nemohol trpieť (терпѣти) a zapchal si nos a na stranu hlavu svoju odvrátil. On sa ho spýtal: „Prečo tak činíš?“ On odvetil: „Pane, nemôžem smrad ten trpieť (терпѣти).“ Drakula nato rozkázal jeho na kôl naraziť, hovoriac: „Tam ty budeš vysoko žiť, smrad nebude môcť k tebe ísť.“

Rozbor: V tejto situácii môže ísť o význam slova *trup* aj „telo“, nie je problematický. Výraz *trpieť* sme už spomínali.

11. anekdota: Inokedy prišiel od uhorského kráľa Mateja emisár (апоклисарь) k nemu, človek nie malý, bojar (болѧринъ) poľského rodu a rozkázal mu jesť s ním na obede uprostred trupov (троупią) tých a pred ním ležal jeden kôl veľmi silný a vysoký, celý pozlátený. A spýta sa emisára (апоклисарą) Drakula: „Prečo som vyrobil ten kôl tak, povedz mi.“ Posol (посол) veľmi bál sa a povedal: „Pane, zdá sa mi, nejaký veľký človek pred tebou zhrešil a chceš mu počestnejšiu smrť poskytnúť od iných.“ Drakula povedal: „Správne riekol si. Ty si veľkého panovníka posol (посолъ) kráľovský (кралевьскы); tebe som pripravil ten kôl.“ On odvetil: „Pane, keď hodný smrti som, urob, čo chceš, bo spravodlivý si sudca, nie ty si vinný za moju smrť, ale ja sám.“ Drakula sa rozosmial a riekol: „Keby si mi nie tak odvetil, naisto by bol si na tom kole.“ A uctil ho veľmi a obdaroval, prepúšťajúc ho hovoriac: „Ty skutočne môžeš chodiť na diplomatické misie (поклисарство) od veľkých panovníkov k veľkým panovníkom, bo naučený si s panovníkmi veľkými hovoriť, ale ostatní nech sa neodvážia skôr, než znalí budú, ako s panovníkmi veľkými besedovať.“

Rozbor: Slovo *trup* je v rovnakom kontexte ako v predchádzajúcej anekdote, slovo *bojar* sme už spomínali, *apoklisar* sa opäť strieda s *posol*. Z foneticko-fonologického hľadiska je na tomto mieste zaujímavý ojedinelý výraz *kralevský*, nie *королевскиѩ*, ktorého koreň môže byť vplyv napríklad južnoslovanský alebo i slovenský či iný.

12. anekdota: Takú obyčaj mal Drakula. Ak k nemu prišiel posol (посолъ) od cára alebo od kráľa nevhodne oblečený alebo nevedel proti zákerným otázkam odpovedať, toho na kôl narazil, hovoriac: „Nie ja som vinný za tvoju smrť, ale panovník tvoj alebo ty sám, mne nič nemaj za zlé. Keď panovník tvoj, vediac že si neznalý a nevzdelaný, poslal ťa ku mne, k múdremu panovníkovi, to pa-

novník tvoj zabil ťa. Ak sám odvážny si neznalý prísť, tak sám zabil si seba.“ Pre takého emisára (поклисарю) mal pripravený kôl vysoký a pozlatený celý, na ktorý ho narazil, a panovníkovi jeho riekol odpíšuc so slovami: nech neposiela k múdremu panovníkovi neznalého a nevzdelaného muža s posolstvom (посольство).

Rozbor: Znovu sa tu strieda *poklisar* s *posol*.

13. anekdota: Vyrobili mu majstri súdky železné; on naplnil ich zlatom, do rieky položil a majstrov tých zabiť rozkázal, aby nikto nevedel o spáchanom zločine, preto menovali ho diabol (дїаволъ).

Rozbor: Opäť je tu spomínaný výraz *diabol*, vidieť tu, ako sme už vyššie uviedli, kompozičný rámec.

Tieto anekdoty, ako sa zdá, mali najskôr plniť propagandistické ciele a v žiadnom prípade nevypovedali o reálnej skutočnosti. Vládca Valašska bol predsa politicky závislý na mocných krajinách a nebol rovný uhorskému kráľovi či tureckému sultánovi a navyše napríklad i poslovia a vyslanci požívali v každej dobe značnú imunitu. Anekdoty okrem toho ukazujú Drakulu „gréckej viery“, ako sa zahráva so životmi „latinských mníchov“, čiže ani z náboženského hľadiska mu možno veľkú popularitu nepriniesli.

Nazdávame sa, že osem, príp. viac slov, ktoré sa považujú za doklady rumunského autora textu, napriek tomu že viaceré z nich sú administratívne termíny, nie sú dostatočným dokladom na to, aby sme spochybňovali ruského autora textu. My vychádzame z predpokladu, že anekdoty, ktoré nás zaujímajú, teda 1 – 13, vznikli na dvore sedmohradského vojvodu slovenského pôvodu. Tento ich, podľa nás, zbieral za účelom plnenia propagandistických cieľov, ktoré viedli spolu s nemeckým pamfletom, s žalobou sedmohradských kupcov a falošným zradcovským dopisom v októbri 1462 k zatknutiu Drakulu.

V spore dvoch teórií, rumunsko-slovanskej a ruskej, sa jednoznačne prikláňame na stranu ruskej teórie. Niektoré zo slov, ktoré majú svedčiť pre rumunského autora, možno, podľa nás, považovať za miestne prvky. Takéto sú najmä slová, ktoré sú nejakým spôsobom späté s administratívnou a vnútropolitickou oblasťou. Prípadné ďalšie „abnormálne nálezy“ tejto teórie sa dajú, podľa nás, vysvetliť aj tak, že by sme ich pripísali vzniku textu v slovenskom kultúrnom prostredí. Jazykovedné fakty síce nie sú dostatočne presvedčivé, ale podporujú ich aj fakty historické.

Literatúra

ANDREESCU, Ştefan: Drakula. Vlad III. Ţepeş. Medzi mýtem a realitou. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2001. 282 s. ISBN 80-7106-472-6.

BOLDUR, V. Alexandru: Un Român transilvanean-autor presupus al Povestirii ruse despre Drakula. In: Apulum, 8, 1970, s. 67 – 76.

Historický slovník slovenského jazyka. 1. zv. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1991. 536 s. ISBN 80-224-0228-1.

Historický slovník slovenského jazyka. 2. zv. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1992. 616 s. ISBN 80-224-0385-7.

Historický slovník slovenského jazyka. 5. zv. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2000. 692 s. ISBN 80-224-0628-7.

Historický slovník slovenského jazyka. 6. zv. Ved. red. M. Majtán. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2005. 700 s. ISBN 80-224-0862-X.

CHALOUPECKÝ, Václav: Středověké listy ze Slovenska. Bratislava – Praha: Učená společnost Šafaříkova a Československý státní ústav historický 1937. 268 s.

KROPILÁK, Miroslav a kol.: Vlastivedný slovník obcí na Slovensku 1. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1977. 528 s.

LURIA, I. S.: În legătură cu originea subiectului povestirilor din secolul al XV-lea despre Drakula. In: Literatură, 1964, s. 5 – 18.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia, nakladatelství československé akdemie věd 1971. 868 s.

OLA 8 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико--словообразовательная. Выпуск 8. Профессии и общественная жизнь. Warszawa: Institut Języka Polskiego PAN 2003. 192 s.

PANAITESCU, Petre P.: Viaţa lui Vlad Ţepeş povestire despre Drakula voievod. In: Cronicile slavo-romîne din sec. XV – XVI publicate de Ion Bogdan. Ed. Petre P. Panaitescu. Bucureşti: Editura Academiei republicii populare Romîne 1959, s. 197 – 214.

SEDLÁK, Vincent: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Tomus I. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1980. 672 s.

VASMER – ФАСМЕР, Макс: Этимологический словарь русского языка. Том 1. Москва: Прогресс 1964. 564 s.

VASMER – ФАСМЕР, Макс: Этимологический словарь русского языка. Том 4. Москва: Прогресс 1973. 856 s.

VRTEĽ, Ladislav: Osem storočí slovenskej heraldiky. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenská 2003. 296 s. ISBN 80-7090-691-X.

WERTNER, Mór: Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Wien: vlastným nákladom, tlač Carl Gerold´s Sohn 1891. 94 s.

Biblický překlad jako impuls k filologické reflexi

Markéta Pytlíková

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český, Praha

0. Úvod

Překlad jako proces převodu informace z jednoho komunikačního kódu do druhého od nepaměti tematizoval a aktualizoval existenci jazyka jako jedinečné skutečnosti. Prožitek cizosti v komunikaci a potřeba se domluvit upozorňovaly na dorozumívací prostředek, který byl jinak vnímán jako samozřejmá součást života. Porovnání kódu mateřského jazyka s kódy jazyků jiných zdůrazňovalo

jeho specifické rysy jinak přehlížené. Už biblické vyprávění o babylonské věži podtrhlo jedinečnost jazykových kódů právě zdůrazněním jejich odlišnosti, která zabraňuje porozumění.

Pro mnohé národy byl prvním podnětem k uvažování o mateřském jazyku jako o specifickém předmětu zkoumání biblický překlad – ať už z latiny či z jazyků původních. Ve své práci bych se ráda dotkla této problematiky se zvláštním zřetelem k českému biblickému překladu od jeho počátků po humanismus. Středem mého zájmu budou díla, která některé biblické překlady doprovázejí a v nichž se objevují první filologické reflexe podnícené právě problematikou biblického překladu.

1. Specifické rysy překladu bible

Bible, tedy soubor starozákonních a novozákonních spisů, byla kanonizována jako kniha božsky inspirovaná, slovo Boží, text nanejvýš posvátný a závazný. Překlad bible byl tedy od starověku velmi specifickou záležitostí, neboť charakter textu vyžadoval zachovávat při šíření nezměněnou podobu obsahu, aby se zamezilo pokřivení či dezinterpretaci závažných myšlenek. Na různých místech biblického textu byl požadavek neměnnosti přímo explicitně vyjádřen (i s popisem trestu, který čeká na ty, kdo příkazu neuposlechnou).[1]

Překlad takových textů, ať byl sebevěrnější, postulát neměnnosti vždy do jisté míry porušoval. Přeložený text musel jako výsledek transformačního procesu ze znakové roviny jednoho jazyka do znakové roviny jazyka druhého být alespoň mírně modifikován, minimálně po stránce formální (počet slov, slovosled). Tuto skutečnost si u kanonických textů uvědomoval již starověký svět, řešení tohoto problému byla nejrůznější. Židovsko-křesťanský kulturní okruh se nevydal cestou formální nepřípustnosti překladu, která se uplatňovala například v případě koránu,[2] zvolil směr regulovaného převádění, jež nikdy nebyl prost jisté supervize ať oficiální či spontánní.

Možnost překladu si v první řadě vynutily historicky-kulturní okolnosti (židovská diaspora ztrácela kontakt s rodnou hebrejštinou, evangelizační úsilí apoštolů a rané církve zasáhlo i ty kraje tehdy známého světa, kterým byla řečtina nesrozumitelná), ale jeho možnostem vycházela vstříc samotná jazyková heterogennost kompletního biblického kánonu. Typologicky si vzdálené ja-

[1] Tak je psáno například na závěr knihy Zjevení: „Já dosvědčuji každému, kdo slyší slova proroctví této knihy: Kdo k nim něco přidá, tomu přidá Bůh ran popsaných v této knize. A jestliže kdo ubere ze slov knihy tohoto proroctví, tomu Bůh odejme podíl na stromu života a místo ve svatém městě, jak se o nich píše v této knize.“ Ap 22,18 – 19; srov. též Mt 5,19; Dt 4,2 (Bible – ekumenický překlad).

[2] Arabština, muslimy chápaná jako jazyk boží zvěsti, je jedinou přípustnou jazykovou formou, která může zprostředkovat obsah koránu (srov. Slovník judaismus, křesťanství, islám, 1994, s. 351), podobná motivace omezení překladu existovala u staroindických Véd (srov. Vilikovský, 2002, s. 68).

zyky, z kterých kánon sestával (hebrejština, aramejština a řečtina), víceméně znemožňovaly číst všechny biblické texty jako celek komukoli kromě hrstky nadprůměrně vzdělaných učenců.

Napětí mezi nutností převodu svatých písem a zároveň neustále pociťované nebezpečí možné dezinterpretace měly v průběhu historie za následek značně ambivalentní postoj k překladu bible jako takovému, který na jednu stranu mohl vyústit až v kanonizaci jistých překladů,[3] ocitajících se tak vlastně na úrovni znění původního, na druhou stranu k přísné regulaci převodů biblického textu, končící někdy u výslovného zákazu.[4]

1.1 Překlad akceptovaný versus překlad polemický

Jednotlivé překlady biblického textu byly recipovány značně rozdílně – od nadšených přijetí až po vehementní odmítnutí. Zamyšlení se nad možnými důvody těchto rozdílných přístupů nás dovedlo k pracovní teorii, která pro potřeby této práce rozděluje biblické překlady do dvou skupin podle jejich recepce samotnými překladateli, čtenáři – současníky i čtenáři – následovníky. Jsou to **překlady akceptované** a **překlady polemické**.

Překlady akceptovanými můžeme označit velmi nepočetnou skupinu těch biblických překladů, které byly bez váhání přijaty svým čtenářstvem, vzbudily ve své době minimální či žádnou polemiku a jejich případnou kritickou reflexi přinesla až vzdálená budoucnost. Takový překlad obvykle hasí žízeň po biblickém textu, který v daném jazyce doposud neexistuje, a svými čtenáři je chápán jako zázračné naplnění této potřeby, dokonce jako překlad božsky inspirovaný. Prototypem takového překladu je Septuaginta. Převod hebrejského kánonu do řečtiny z 2. století před Kristem nabídl stále rostoucímu počtu Židů v diaspoře, kteří už neovládali hebrejštinu, tolik potřebná svatá písma v řečtině; zároveň je jeho původ obestřen legendou, která mu propůjčuje gloriolu textu vdechnutého Bohem, a tedy bezchybného.[5]

---

[3] Sepuaginta, tedy řecký překlad Starého zákona z 2. stol. př. Kr. (viz též poznámka 5), a Vulgáta, Jeronýmův latinský překlad z přelomu 4. a 5. století obecně užívaný od lateránského koncilu (tedy od r. 649), který byl za kanonický prohlášen na koncilu tridentském (r. 1546).

[4] Připomeňme problematickou obhajobu převodu Písma a liturgických textů do staroslověnštiny před papežským dvorem, která je popsána v legendě o sv. Konstantinovi (Vašica, 1966, s. 205 – 210), či listinu z roku 1369, kterou Karel IV. zakázal překlad textu Písma do němčiny právě z obav před možným zneužitím heretickými skupinami.

[5] Legenda v podání Filona Alexandrijského hovoří o dvaasedmdesáti překladatelích (po šesti z každého židovského kmene), kteří byli pozváni Ptolemaiem II. do egyptské Alexandrie, aby přeložili hebrejské svaté texty do řečtiny pro královskou knihovnu. Tam byli na sedmdesát dva dní uzavřeni do izolovaných cel; výsledkem jejich překladatelského úsilí bylo prý sedmdesát dva zcela identických řeckých překladů.

Je ovšem namístě zdůraznit, že i u široce přijímané Septuaginty se objevily jisté kritické reakce ze strany Židů přebývajících v Palestině, týkající se například toho, že překladatelé zahrnuli do textu i spisy, které nebyly všeobecně přijímány jako kanonické.

Překladů polemických je mnohem více. Jejich vznik je motivován potřebou nového, lepšího biblického překladu v daném jazyce či důkladnou revizí toho stávajícího. Důvodem je nespokojenost překladatelů (a obvykle také jisté části čtenářstva) s dostupnou podobou Písma, kterou z nějakého důvodu pokládají za převod chybný, nedokonalý či zastaralý, převod nehodný Božího slova a omezující, či dokonce snižující jeho moc a svatost. Polemický překlad obvykle není přijat všemi a bez výhrad, vzbuzuje vášně a diskuze, reakcí na něj může být dokonce i další polemický překlad. Paradoxně se však časem, po vybojování všech bitev a ochladnutí vášní, může stát nakonec i překladem kanonickým.

Prototypem takového překladu je Vulgáta. Jeronýmův překlad z přelomu 4. a 5. století započal jako revize dosavadních latinských novozákonních textů a pokračoval novým překladem Starého zákona, který se odpoutal od Septuaginty, do té doby široce používané, a vycházel přímo z hebrejských masoretských pramenů. Základním motivem pro toto dílo bylo opravit chyby stávajících převodů a nabídnout široké křesťanské obci text, který bude biblické knihy tlumočit co možná nejvěrněji. Dílo neušlo kritickým reakcím současníků, typickému doprovodnému jevu polemického překladu.

1.2 Polemický překlad a jeho filologická reflexe

Polemický překlad nezřídka doprovází text samotného překladatele, který reflektuje jeho přístup k jazyku a metodu jeho překládání. Důvody pro sepisování těchto prací byly často dvojí:

1. Apologetický: Každý překladatel bible stál před problémem překladu díla velmi dobře známého a hluboce zažitého po stránce formální i obsahové – ať už v jazyce výchozím, či v předchozí verzi překladu do jazyka cílového. Protože hodlal svým dílem z nějakého důvodu tento zavedený pořádek narušit, musel očekávat, že se setká s kritikou těch, kdo byli zvyklí na verzi dřívější. Mnohdy takoví kritici neváhali obvinit překladatele z hereze nikoli proto, že jisté místo přeložil chybně, ale především proto, že je přeložil jinak, než bylo až doposud zvykem.[6] Překladatel měl tedy za nutné objasnit a obhájit změny, které přinesla verze nová, vysvětlit důvody pro svá překladatelská řešení i pro výběr jazykových prostředků, které ve svém překladu použil.

2. Filologický: Posvátnost kanonického textu a nutnost jeho co nejpřesnějšího převodu do cílového jazyka si přímo žádala filologické prozkoumání a pečlivé promýšlení možných přístupů k překladu. Překladatel díky své minuciózní práci s jazykem výchozím i cílovým často došel k pozoruhodným poznatkům o charakteru a specifikách cílového jazyka a rozhodl se je v nějaké podobě zprostředkovat i ostatním.

[6] Srovnejme slova předmluvy sv. Jeronýma k překladu Nového zákona: „Kdo jest, ať učený nebo neučený, kdo by, až vezme tuto knihu do ruky a objeví, že to, co v ní čte, neodpovídá, tomu, čemu je zvyklý, nepozvedl ihned svého hlasu a nenazval mne svatokrádežným padělatelem, že jsem se odvážil něco přidávat ke starodávným knihám a činiti v nich změny a opravy?“ (Překlad převzat z Nida, 1970, s. 53.)

Daný spis mohl být mít nejrůznější podoby – od předmluvy či doslovu k samotnému biblickému textu přes krátký naučný spisek či list až po rozsáhlý mluvnický popis cílového jazyka. Různý byl také prostor, který dané dílo věnovalo přímo otázkám spjatým s jazykem.

2. Počátky filologické reflexe – sv. Jeroným a jazykový znak

Když svatý Jeroným na přelomu 4. a 5. století překládal Nový a Starý zákon do latiny, navazoval na relativně pestrou tradici jak latinských, tak řeckých biblických překladů různících se kvalitou i přístupem od volných parafrází až po překlady otrocky závislé na formální podobě originálu včetně hebrejské větné skladby (Nida, 1970, s. 52 – 53).

Přestože byl jeho pozoruhodný překlad později uznán přímo za překlad kanonický (viz poznámka 3), ve své době čelil Jeroným nemalé kritice. Argumenty opakované v jeho předmluvách i listech nám podávají svědectví o tom, že jedním z důvodů těchto protestů byla i skutečnost, že jeho překlad se do jisté míry vydal cestou funkční ekvivalence, nikoli otrocké nápodoby. Slavná Jeronýmova slova o tom, že překládal nikoli „slovo za slovo, ale význam za význam“[7] z „Dopisu Pammachiovi o nejlepším způsobu překládání“ jsou prvním známým popisem neekvivalence, respektive polyekvivalence lexémů dvou různých jazykových kódů (sr. Manuál lexikografie, 1995, s. 238). Naznačují nám zároveň, že Jeroným si musel být velmi dobře vědom existence slova jako bilaterálního jazykového znaku a úskalí, které tento fakt způsobuje při převodu informace z jazyka do jazyka.

Poznámky k problematice překladu jsou rozesety po celém Jeronýmově díle, ale zmíněný dopis Pammachiovi myšlenku, že každý překlad je do jisté míry nutnou transformací originálu, rozvádí asi nejšířeji; zmiňme jeho přesvědčení, že jestliže se kdo pokusí překládat Homérovo dílo do latiny slovo za slovem, „výsledek bude takový, že slovosled bude vyhlížet směšně a největší z básníků jako blábolivý hlupák“ (Dopis Pammachiovi 57, 5), a také jeho povzdech: „Budu-li překládat slovo za slovo, výsledek bude znít hrubě, a budu-li dohnán nutností, abych cokoliv změnil ve slovosledu, bude se zdát, že jsem se zpronevěřil svým povinnostem překladatele“ (ibid., překlad převzat z Nida, 1970, s. 54).

Přestože Jeronýmova reflexe jazyka jako matérie překladu je jistě kusá a vedena především pohnutkami obhájit svou v mnoha ohledech revoluční práci, praktická aplikace jeho hlubokého pochopení jazykových zákonitostí a promyšlený přístup k překladu jako tvůrčímu aktu se staly kořenem, z kterého vyrůstají po tisíci letech národní překlady bible. Kupříkladu první redakce staročeského biblického překladu, dochovaná nám ve své nejstarší podobě v reliktu Bible drážďanské, může být jen obtížně označena za otrocký nečtivý

[7] „Non verbum e verbo sed sensum exprimere de sensu“ (Dopis Pammachiovi o nejlepším způsobu překládání; Dopis Pammachiovi 57, 5).

překlad Vulgáty. Staročeský text přirozeně pracuje s funkčním ekvivalentem, neobává se bohatství synonym u verb dicendi, nezřídka zčešťuje syntaktickou stavbu vět a je si velmi dobře vědom nutnosti přiblížit cizí reálie českému čtenáři. Odkaz Jeronýmova dědictví je patrný i na národních překladech reformačních, například u Luthera. Přestože se Luther jako překladatel z jazyků původních k latinskému kanonizovanému textu vymezuje, zároveň z něj v mnoha ohledech vychází jak v některých překladatelských řešeních, tak – a to především – v metodě „ad fontes", která byla v první řadě metodou Jeronýmovou (Rosenzweig, 1970, s. 385n.). Jsou-li tedy překlady do národních jazyků a především překlady humanistické a reformační čerpající „ad fontes" zdánlivě revolucí „proti Vulgátě", je ve skutečnosti ona tím překladem, který tuto revoluci před dávnou dobou započal.

3. Počátky filologické reflexe v Čechách – český „akceptovaný překlad" a jeho třetí redakce

Byl-li Jeronýmův překlad revoluční především ve svém obsahu – emendacemi chyb starších textů a překladatelskou metodou „podle smyslu" – jsou středověké překlady do národních jazyků revoluční hlavně ve své „formě", užitím živého, lidového jazyka k tlumočení posvátného textu.

Žádný takový překlad ovšem „nespadl z nebe", v českém prostředí prvnímu úplnému překladu z poloviny 14. století předcházelo nejméně padesát let tlumočení částí biblického textu užívaných při bohoslužbách i pro potřeby osobní zbožnosti: žaltářů a evangeliářů. Přesto je jeho stáří a vysoká kvalita jevem ojedinělým v celoevropském kontextu.

Dalším podivuhodným jevem spojeným s tímto dílem je absence jakékoli jeho reflexe – ať vnitřní, apologetické, či vnější, kritické, kterou bychom u tak novátorského počinu očekávali. Co víc, celý jeho původ je zahalen neproniknutelným tajemstvím, z mnoha otázek, které jsou s ním spojeny, uveďme jen ty nejzákladnější: Je-li logické, že tak ambiciózní dílo vzniklo právě v době Karla IV., podporovatele slovanského písemnictví, jak je dát do souvislosti s císařovým ediktem z roku 1369, který zakázal převod bible do němčiny? Kdo byli oni tajemní překladatelé, jejichž počet se od průzkumu k průzkumu různí, kteří složitý text jedinečným způsobem převedli? Jak se stalo, že toto dílo vplulo organicky do českého náboženského života, a přestože bylo v průběhu dalších desetiletí revidováno a opravováno, některá jeho řešení setrvala v českém Písmu až do Bible kralické? Jestliže odpovědi na první dvě otázky jsou stále neznámé, odpověď na tu třetí by se nabízela v aplikaci teorie o „akceptovaném překladu". Nelze vyloučit, že toto velké dílo bylo možná vnímáno jako jakási česká obdoba Septuaginty – překlad přijímaný, protože potřebný, překlad „oficiální", protože (možná) podporovaný z těch nejvyšších míst. Překlad inspirovaný, překlad – nebeský dar, proti kterému nebylo námitek: legenda potvrzující inspirovanost Septuaginty je v českém prostředí nahrazena tajemným mlčením souhlasu.

Zásahy, které se objevují v rukopisných opisech první verze staročeského překladu v průběhu dalších padesáti let, jsou značně umírněné: především se jedná o emendace zjevných opisovačských chyb, některých nesprávných znění a jisté úpravy stylistické. Nic z toho si nežádá upozornění či obhajoby. Proto se první reflexe práce s textem v české bibli dočkáme až po roce 1410. Tehdy vznikla snad péči některého pražského univerzitního mistra rozsáhlá revize staročeského biblického překladu, tzv. třetí redakce, která emendovala mnohá chybná čtení, důkladně text zrevidovala a především nově a velmi přesně přeložila velkou část Starého zákona.

Neznámý autor překladu si byl dobře vědom toho, že zasahuje do textu zavedeného a všeobecně přijímaného. Zjevně inspirovaný Jeronýmem proto doprovází tento překlad apologetickým textem, kde mimo jiné říká: *„Když kde nalezneš, ano umenšeno něco, ješto některé biblé mají, aneb přidáno, ješto některé nemají, aneb slovo některé nalezneš proměněné, než jest v některých biblích položeno: nechvátaj opravovati, leč se prvé ujistíš starú dobrú biblí. Neb tato kniha psána jest z dobré staré bible latinské, ješto jie bylo tři sta let a dvadceti a k tomu jest prvé byla opravována podle korektora, ješto slove oprávce biblé“* (Bible nymburská, f. 365b).

Důležitá je však také jeho informace o ortograficko-fonetické stránce textu: *„…když nalezneš nad* i *krátké nabodeníčko, žeť má spěšně to slovo řečeno býti, jako takto:* město *(rkp*: mieſto*), latíně civitas; a kde dlúhé takto* í*, žeť to slovo s prodlúžením má řečeno býti, jako takto:* miesto *(rkp:* míeſto*), latíně locus. Takéž i o jiných sloviech“* (ibid).

Tato slova jsou prvním dokladem filologické reflexe českého biblického textu. Diakritická znaménka, užitá v biblích třetí redakce relativně důsledně, si žádala osvětlení a „návod ke čtení“, zároveň bylo biblického textu užito jako demonstrace tohoto nového sjednocujícího principu českého pravopisného systému. Jak si ukážeme dále, není to naposledy. Podobné reflexe od tohoto okamžiku doprovázejí většinu českých biblických převodů, které „tradiční“ text buď výrazně pozměňují, nebo se staví k předcházející tradici přímo polemicky. Popis jazyka užívaného v překladu se od několika zmínek v předmluvě či doslovu nakonec rozroste v celé gramatické dílo.

4. Reflexe jazykového vývoje – Nové zákony Klaudyánův a Lukášův

Roku 1506 byla v italských Benátkách vytištěna tzv. Bible benátská, český tisk vycházející ze znění tzv. čtvrté redakce staročeského biblického překladu. Toto znění se víceméně opíralo o třetí redakci, ale došlo v něm k některým důležitým pravopisným i tvaroslovným úpravám – zapisuje například diftong *au* tam, kde mají předchozí bible *ú*, a především nahrazuje většinu aoristů složeným préteritem.

Benátská bible šla v inovacích tvarosloví ještě dále – nahradila složenými tvary i archaické imperfektum. Tímto zásahem, stejně jako dalšími šťastnými

úpravami pravopisnými, přiblížila svůj text dobovému úzu, stala se velmi oblíbenou a následující generace k ní vzhlížely s úctou ještě několik dalších staletí.[8] Zároveň však tyto zásahy vzbudily odpor konzervativnější části českého křesťanstva, reprezentované především ranou jednotou bratrskou.

Z jejího středu vychází jako reakce roku 1518 konzervativní znění Nového zákona Klaudyánova, opřené o třetí redakci, na němž je nejzásadnější jeho úvod. Ten se ostře postavil proti „novotám", které ve svém znění zavedly už první tisky čtvrté redakce Bible pražská a Bible kutnohorská a především Bible benátská, jejíž vyloučení imperfekt dle autora předmluvy vzdálilo biblický text od pravověrného znění. Na tento bratrský tisk navazuje roku 1525 Lukášův Nový zákon, který je novým a až otrocky věrným převodem vulgátního textu. V rozsáhlé předmluvě autor překladu (snad bratr Lukáš) podrobně rozebírá, jaké škody páchá vyloučení starého českého imperfekta ze soudobých biblických tisků a přitom podává zajímavý lingvistický rozbor tohoto problému:
„…odkud tu smělost vzali, že v Benátkách imprimujíce Biblí v českém jazyku…to slovo bieše *proměnili v* bylo *neb v* byl*, a že to nemalá újma jest… Totiž to slovo* bieše *jest věc času pominulého nedokonalého, ale to slovo* bylo *neb* byl *jest věc toliko času pominulého a dokonalého, ale nenie pominulého a nedokonalého. A ktož pak vykládá* bieše *v* byl*, proměnu náramnú bytu a bytnosti činí…a křivdu i jistotě pravdy"* (podle Kyas, 1997, s. 135).

Překladatel tedy reflektuje zánik jedné z archaických morfologických forem (která se už po desítky let užívala jen jako archaický biblismus) a chápe problém náhrady imperfekta složeným préteritem především jako problém teologický – mizí s ním jedna z informací o charakteru posvátného textu. Jeho překlad tento nedostatek napravuje tím, že imperfektum opět užívá, a to dokonce v nejvyšší frekvenci mezi všemi českými Novými zákony (sr. ibid., s. 136); Lukáš klade imperfektum téměř mechanicky za všechna imperfekta latinská.

Velmi zajímavý je i Lukášův konzervativní přístup k způsobu biblického překladu vůbec. Přestože se dovolává posvátnosti Jeronýmova kanonického překladu, je jeho postoj na hony vzdálen postoji překladatele Vulgáty, když odmítá nové humanistické latinské překlady stejně jako jazykové změny v soudobých českých biblích. Novým českým tiskům vytýká především, že jejich znění je „*ne podle výkladu prostého slov latinských tak, jakž by v sobě v liteře zněla, ale podlé rozumu a smyslu daného těm mnohým řečem"* (podle Kyas, 1997, s. 135), což jako by přímo protiřečilo Jeronýmovu *sensum exprimere de sensu*. Lukáš svou premisu v překladu naplňuje co nejdoslovnějším zněním včetně latinizujících vazeb.

V tradici českého biblického překladu se tak poprvé setkáváme s tendencí výslovně archaizační. Lukášovi je nejbližší doslovná třetí redakce staročeského překladu, cokoli po ní pokládá za pokažené ať už po stránce formy či obsahu,

[8] Například autoři barokní Bible svatováclavské uvádějí Bibli benátskou jako jeden ze svých vzorů (Kyas, 1997, s. 133).

svaté je pro něj to, co je staré a prověřené. Přestože latentně je tato tendence spjatá s biblickým překladem neustále, u Lukáše se poprvé objevuje ve skutečně výrazné podobě a jeho postoj nezůstane bez vlivu na bratrské následovníky.

5. Reflexe deskriptivní – Nový testament a Náměšťská mluvnice

Samotný název *Nový testament,* který dílo vydané v Náměšti roku 1533 odlišuje od všech ostatních českých novozákonních tisků, naznačuje, že se setkáváme s převodem v mnoha ohledech novátorským a samorostlým. Václav Beneš Optát v něm spolu s Petrem Gzelem přeložil latinský Nový zákon Erasma Rotterdamského, nově převedený z řečtiny; všechny dosavadní české biblické překlady přitom vycházely z textu latinské Vulgáty (případně z jejích středověkých rukopisných modifikací).

Odvážné dílo náměšťských překladatelů přitom nezůstalo pouze u významných změn obsahových, autoři se rozhodli znovu promyslet i formální stránku jazyka překladu, především jeho rovinu grafickou a morfologickou. Souběžně s překladem Nového testamentu tedy vznikala Gramatika česká v dvojí stránce, známější pod názvem Náměšťská mluvnice (1533), která je ve své první části „Orthographia" především popisem a systematizací pravopisných zásad užitých při překladu biblického textu. Druhá část mluvnice, „Ethymologia", sepsaná přizvaným Václavem Filomatesem, byla zaměřena na popis překladových problémů biblického textu a pravidla překládání vůbec, přitom se výběrově dotýká některých otázek české morfologie a syntaxe v porovnání s latinou.

Bez nadsázky můžeme říci, že v tomto díle dosáhla symbióza překladatele bible, apologety a zkoumatele mateřského jazyka svého vrcholu: mluvnice popisuje zásady užité v překladu, překlad je potvrzuje důsledným uplatňováním (a také citací některých partií z mluvnice v úvodu).

Jedním ze zásadních rysů Náměšťské mluvnice i Nového testamentu je příklon k soudobé podobě českého jazyka a její kodifikace: tím doslovuje aktualizační tendence, které jsou ve formě biblického překladu patrné už od biblických prvotisků. Doporučované změny ortografické (například důsledné psaní monoftongizovaných diftongů *ie – í, uo – ú*, psaní jediného *l*) i morfologické (zamítání duálů a imperfekt, doporučení k střídmému užívání přechodníků, správné užívání nedůrazných tvarů zájmen *mu, ho* a přivlastňovacího zájmena *svůj*) ukazují na skutečně progresivní postoj, klonící se k mluvenosti. Proto mluvnice polemicky vystupuje proti archaizačním snahám raných bratrských překladů – právě Lukášem obhajované imperfektivum Filomates ironicky odsuzuje větou: *„Ten pak nebohý Bíše obojího jsa pohlaví a rozličných stavův divné věci působíše"* (Gramatika česká, s. 63).

Jakýmsi leitmotivem celého mluvnického díla by mohla být slova užitá v pojednání o imperfektu: *„Těch slov užívati máme, kteráž sou nyní v českém jazyku nejzvyklejší. Neb sluší mluviti i psáti ne vedlé obyčeje starobylého, ale vedlé obyčeje zvyklosti, který nynie najviece mezi lidmi běží…"* (Gramatika česká, s. 111)

Zjevná snaha o přiblížení biblického jazyka jazyku běžně užívanému nepřímo ukazuje, že náměšťští překladatelé hodnotu ani posvátnost textu naprosto neztotožňovali s jeho výlučnou, například archaizovanou, formou. Jsou v tomto ohledu mnohem více než českou biblickou tradicí ovlivněni příkladem Lutherovým, který jako první vyslovil požadavek na biblické překlady v jazyce srozumitelném a lidovém (sr. Rosenzweig, 1970, s. 369).

Je proto příznačné, že zatímco Náměšťská mluvnice, podávající první systematičtější popis soudobého jazyka a rady k jeho správnému užívání, se stala nesmírně populární,[9] Nový testament v podstatě zapadl. Jedním z důvodů jeho osudu může být, že se obsahově i formálně[10] příliš vymkl několikasetleté linii českého biblického překladu, jehož kontinuita doposud nebyla přerušena. České překlady bible vycházející z kontinuální tradice opakovaně vyvažovaly míru „rozpoznatelnosti", tedy návaznosti na starší známé znění, a zároveň „srozumitelnosti", decentní aktualizaci jeho formy pro větší komfort čtenáře, jehož jazyk se pochopitelně měnil. Nový testament byl příliš jiný, než aby se mohl stát „lepší formou toho, co je známo", vykročil odvážně tam, kam ho bylo ochotno následovat jen málo čtenářů. Zůstává tedy solitérem, který nemá ve své linii přímého nástupce, přestože v mnoha ohledech otevírá dveře biblickému dílu Jana Blahoslava.

Na český biblický překlad má paradoxně mnohem závažnější dopad Náměšťská mluvnice; například tisk Melantrichovy bible vděčí za svou velkou čtenářskou oblibu jistě i uplatnění mnohých ortografických, morfologických a částečně i syntaktických zásad čerpaných z tohoto gramatického díla.

6. Reflexe stylistická – Blahoslavův Nový zákon a Gramatika česká

O třicet let mladší překlad Nového zákona Jana Blahoslava (1564) je první verzí českého nejvlivnějšího biblického překladu nové doby – Bible kralické. Po obsahové a překladatelské stránce se od svých předchůdců zásadně lišil, byl to první vpravdě humanistický překlad přeložený z původního řeckého textu – či minimálně k němu přihlížející za pomoci latinských humanistických překladů. Po stránce formy se Blahoslavovi nabízely dvě možnosti. Příklad Nového testamentu Optátova, který Blahoslav dobře znal, byl cestou příklonu k soudobému mluvenému jazyku. Třísetletá tradice českého biblického překladu měla pak svůj klasický, jen pozvolna modernizovaný jazyk a výrazy zažité po staletí.

To, že se Blahoslav rozhodl pro tradičnější podobu, nelze rozhodně přičítat touze po širším přijetí jeho díla nebo nekritickému staromilství. Blahoslav tak jednal v přesvědčení, že jazyk bible má být v první řadě jazykem vysokého stylu, jazykem bohoslužby, který se rozpoznatelně liší od jazyka všedního dne. Jako první reflektuje snahy aktualizovat jazyk bible nikoli jako prohřešek ochu-

[9] Náměšťská mluvnice vyšla během následujících sto let ještě čtyřikrát – dvakrát ve svém plném znění, dvakrát byla část „Ortographia" otištěna v učebnici Isagogicon.

[10] Optát překládal odlišně dokonce i zažitá biblická jména, sr. Kyas, 1997, s. 157.

zující teologickou zvěst Písma (jak jej vnímal bratr Lukáš), ale jako prohřešek vulgarizující biblický *styl*.

Své názory na jazyk a styl bible shrnuje Blahoslav ve své Gramatice české (kolem 1570), která je ve své podstatě rozsáhlým komentářem k Náměšťské mluvnici s četnými doplňky a zásadním dodatkem. Přestože Blahoslav mnohé věci z Náměšťské mluvnice chválí a přejímá – především co se týče ortografie – k jiným návrhům přistupuje značně kriticky. Ozývá se především tam, kde podle něj dochází k ochuzování a vulgarizování jazyka (rozuměj jazyka biblického), ostře se staví například proti snaze potlačit přechodníky či duálové koncovky u číslovek *dva, oba*; u některých pravidel připouští množství výjimek omluvitelných eufonií či rytmem. Tato snaha o zachování tradice biblického jazyka není zdaleka jen důsledkem obecně konzervativnějších postojů jednoty bratrské, přestože i s tímto vlivem je nutno počítat. Podle Vladimíra Kyase zde hraje hlavní roli Blahoslavova vzdělanost a sčetlost, vědomí tradice a historické kontinuity, jeho „jemný cit pro odlišování lidových prvků od spisovného jazyka" (Kyas, 1997, s. 178). Blahoslavovy postřehy a názory tak nestojí pouze u počátků definování určité vrstvy jazyka jako vrstvy reprezentativní, spisovné, ale zároveň jsou jistým zárodkem popisu různých rovin jazyka, počátkem české stylistiky.

Blahoslavův překlad Nového zákona se pochopitelně nevrací k imperfektům bratra Lukáše, ale citlivě a s respektem k úzu soudobého biblického jazyka, reprezentovanému především Melantrichovou biblí, záměrně užívá některých archaických prostředků. Například vysoký počet přechodníků využívá pro formálně přesnější překlad řeckého textu i tam, kde je starší znění nemají, v grafice důsledně rozlišuje měkké a tvrdé *l*, zavádí také psaní kroužkovaného *ů*, a upozorňuje tak na jeho původní diftongovou podobu. Zároveň svůj text rozhojňuje bohatými variantními čteními po stranách, kde se nejednou vyskytnou synonyma „nižšího stylu" převzatá z Optátova a Gzelova Nového testamentu. Jejich umístění ve variantách a nikoli v hlavním textu zřetelně ukazuje Blahoslavovu schopnost a zájem přesně odlišit stylotvorné prostředky.

Přijetí, kterého se Blahoslavovu Novému zákonu a následně celé Bibli kralické, vycházející z jeho stylistických premis, dostalo, svědčí o tom, že se česká biblická tradice v tomto pozoruhodném díle dočkala mimořádně šťastné aktualizace. Pro mnohé současníky i následovníky se stala Bible kralická po všech stránkách vzorovým textem, který zůstal inspirací i pro dobu pobělohorskou a nakonec se stal základem kodifikace novodobé spisovné češtiny. Ponechme stranou otázky o šťastné či nešťastné volbě Dobrovského – je nepochybné, že v Bibli kralické získala česká biblická tradice svůj další „akceptovaný překlad", na který padla v době obrození úloha vzorového díla češtiny zcela logicky.

7. Závěr

Filologická díla inspirovaná biblickým textem nemizí ani v době barokní, zkušenosti z práce na Svatováclavské bibli stojí například za Štejerovým Žáčkem

či za Gzelovým Brusem jazyka českého (viz Vintr, 1988). Český jazykozpyt a mluvnictví však zároveň získávají další podněty, vycházející z počátků vědeckého uvažování o jazyku i z výukové praxe; překlad biblického textu přestává být základním prubířským kamenem jakosti a stavu jazyka. Přesto není pochyb o tom, že český biblický překlad je neodmyslitelně spjat s prvními impulsy ke zkoumání češtiny, jejichž závěry v mnoha ohledech ovlivňují náš spisovný jazyk dodnes.

Tento příspěvek vznikl s podporou *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)*, programu Centra základního výzkumu při MŠMT ČR č. LC 546.
Za podnětné rady a připomínky děkuji Mgr. Robertu Dittmannovi.

Literatura

Bible – ekumenický překlad. Praha: Ústřední církevní nakladatelství 1979. 990 s.

Dopis Pammachiovi 57: Jerome‘s Letter 57 to Pammachius on the best method of translating. Dostupné z www: http://www.newadvent.org/fathers/3001057.htm (cit. 13. 9. 2006).

Gramatika česká Jana Blahoslava. Red. M. Čejka, D. Šlosar, J. Nechutová. Brno: MU 1991. 430 s.

KYAS, Vladimír: První česká mluvnice a její místo ve vývoji spisovné češtiny. In: Slovo a slovesnost, 1951/1952, roč. 13, s. 141 – 149.

KYAS, Vladimír: Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997. 320 s.

Manuál lexikografie. Red. F. Čermák, R. Blatná et al. Jinočany: H&H 1995. 283 s.

NIDA, Eugen A.: Překladatelské tradice v západním světě. In: Překlad literárního díla. Praha: Odeon 1970, s. 51 – 81.

ROSENZWEIG, Franz. Písmo a Luther. In: Překlad literárního díla. Praha: Odeon 1970, s. 367 – 392.

Slovník judaismus, křesťanství, islám. Red. H. Pavlincová. Praha: Mladá fronta 1994. 470 s.

VAŠICA, Josef. Literární památky epochy velkomoravské. Praha: Lidová demokracie 1966. 340 s.

VILIKOVSKÝ, Ján. Překlad jako tvorba. Praha: Ivo Železný 2002. 246 s.

VINTR, Josef. Geneze textu české barokní bible svatováclavské. Listy filologické, 1988, roč. 111, s. 13 – 21.

Rukopisy a staré tisky uváděné v článku (v chronologickém pořadí)

Bible drážďanská (nedatovaný rukopis sepsaný před rokem 1357; zachován jen částečně ve fotokopiích). Edice: Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká I – IV. Red. V. Kyas. Praha: Academia 1981, 1985, 1988. Paderborn: Ferdinand Schöning 1993.

Bible nymburská (rukopis, 1462, opis textu sepsaného kolem 1410). Praha, Muz IV B 12.

Biblí česká v Benátkách tištěná (tisk). Benátky 1506.

Zákon Nový najposléze po mnohých vytištěný (tisk). Mikuláš Klaudyán, Mladá Boleslav 1518. Knihopis 17 096.

Nový Zákon (tisk, překlad bratr Lukáš?). Jiřík Štyrsa, Mladá Boleslav 1525. Knihopis 17 097.

Nový Testament všecek již nejposléze a pilně od Erazma Roterodámského přehlédnutý (tisk, překlad Beneš Optát a Petr Gzel). Náměšť 1533. Knihopis č. 17 099.

Gramatika česká v dvojí stránce (tisk, Beneš Optát, Petr Gzel, Václav Filomates). Náměšť 1533. Knihopis 6 637. Edice: Gramatika česká Jana Blahoslava. Red. M. Čejka, D. Šlosar, J. Nechutová. Brno: MU 1991.

Nový Zákon vnově do češtiny přeložený (tisk, překlad Jan Blahoslav). Ivančice 1564. Knihopis č. 17 110. Faksimile: Nový Zákon vnově do češtiny přeložený. Red. Jan Konopásek. Praha 1932.

Gramatika česká (rukopis, Jan Blahoslav, kolem 1570). Brno, UK 114. Edice: Gramatika česká Jana Blahoslava. Red. M. Čejka, D. Šlosar, J. Nechutová. Brno: MU 1991.

K problematike tvorenia ekonomických termínov a ich používania v odbornej a bežnej komunikácii

Iveta Rizeková

Ústav jazykov pri Ekonomickej univerzite v Bratislave

1. Terminologizácia

K produktívnym spôsobom obohacovania odbornej terminológie v akomkoľvek vednom odbore patrí terminologizácia. Je to proces, pri ktorom sa termín vytvorí použitím pomenovania z bežnej slovnej zásoby, pričom sa význam slova modifikuje, špecifikuje. Lingvisti nazývajú tento spôsob aj sémantickým tvorením termínov.

V ekonomickej terminológii nachádzame tiež dostatok príkladov, kedy netermín podmienil vznik termínu. Skôr ako niektoré uvedieme, pripomenieme si teoretické poznatky, ktoré nám umožnia pozorovať podobnosti, ale aj odlišnosti v procese utvárania termínov spomínaným spôsobom. Ivan Masár (1991, s.101) uvádza vo svojej Príručke slovenskej terminológie dva spôsoby použitia bežnej lexiky pri tvorení termínu:

– modifikovanie či špecifikovanie (zužovanie alebo rozširovanie) významu, kedy základný význam zostáva nezmenený a
– obrazné (metaforické, metonymické alebo synekdochické) prenášanie významov.

O špecifikácii hovorí vo svojej Lexikológii Juraj Dolník (2003, s. 68-69) v súvislosti s významami polysémických jednotiek. Špecifikáciu charakterizuje ako „hypero-hyponymický vzťah, spočívajúci v tom, že sekundárny význam je

výsledkom uplatňovania lexikálnej jednotky vo vzťahu k podtriede triedy vymedzenej východiskovým významom. Čiže medzi obidvoma významami je vzťah inklúzie, t.j. prvý význam zahŕňa druhý význam. Naopak, pri generalizácii ide o odstránenie určujúceho príznaku, a teda o označenie najbližšej nadradenej triedy entít daným výrazom.“ Tieto typy vzťahov v rámci derivačnej polysémie platia i pri terminologizačnom procese.

Pokúsime sa teda aj z tohto zorného uhla porovnať definície niektorých ekonomických termínov - uvedené vo Veľkej ekonomickej encyklopédii (2002) s parafrázovaním významov tých istých lexikálnych jednotiek, ktoré sú známe z bežnej komunikácie – zaznamenaných v Krátkom slovníku slovenského jazyka (1987).

1.1. Modifikovanie a špecifikovanie významu

❖ Slovo **masa** predstavuje podľa KSSJ (1987, s.192) 1. hmotu ako materiál, surovinu; 2. veľké nahromadenie hmoty; 3. veľké množstvo ľudí. V bežnej komunikácii sa až z kontextu dozvedáme o tom, ktorý z významov má komunikant na mysli. Ekonóm si termín masa spája s peniazmi alebo statkami. To znamená, že v odbornej komunikácii sa význam masa bližšie špecifikoval, zúžil na podtriedu množstva peňazí alebo statkov, ale nie na množstvo ľudí. Napríklad spojenie *peňažná masa* definuje ekonóm (Koščo, 1996, s. 13) ako určité množstvo peňazí, ktoré sa nachádza buď ako hotovostné obeživo alebo ako bezhotovostné peniaze na bežných účtoch v peňažných ústavoch

❖ Význam termínu **obrat** napr. v spojeniach *obrat peňažných prostriedkov*, *daň z obratu* sa tiež výrazne neodklonil od základového významu (KSSJ, s. 247): 1.obrátenie, otočenie; 2. premena, zvrat, prevrat. V ekonomickom chápaní ide o uskutočňovanie kolobehu prostriedkov. Terminologickým spojením *peňažný obrat* sa vyjadruje (Koščo, 1996, s. 2) úhrn peňažných platieb na určitom území, najčastejšie v štáte, za určité obdobie, najčastejšie za jeden rok. Význam slova, ktoré sa stalo termínom, sa teda bližšie špecifikoval. V oboch prípadoch je odborný pojem vo vzťahu inklúzie k lexikálnemu pojmu.

❖ Istú odlišnosť môžeme pozorovať pri termíne **statok**. Jeho lexikálnymi významami sú 1.úžitkové domáce zvieratá alebo 2. väčší pozemkový majetok (KSSJ, s.421). Slovník uvádza zároveň význam ekonomického termínu statok, ktorý je už dnes známy aj bežným používateľom jazyka, a to ako výrobný alebo existenčný prostriedok schopný uspokojovať ľudskú potrebu. V ekonomickej encyklopédii je termín statok (častejšie v množnom čísle – *statky*) definovaný podobne: Je to vec, ktorá slúži na uspokojenie potrieb ľudí a ktorá môže vzniknúť buď výrobou alebo bez výroby ako produkt prírody (VEE, s.785). V tomto prípade je význam termínu širší, teda bez určujúceho príznaku. Pripúšťame aj možnosť historickej súvislosti; t.j. majetok, ktorý uspokojoval potreby ľudí v minulosti predstavovali predovšetkým úžitkové zvieratá a pozemky. V bežnom vymedzení figurujú ako samostatné lexikálne významy len tradičné semémy reprezentatívnych agrárnych entít.

❖ Výraz **operácia** (*peňažná, platobná, banková)* sa do ekonómie dostal z lekárskej oblasti. Jeho východiskový význam – zložitý lekársky zákrok, sa rozšíril, zovšeobecnil a predstavuje riadený postup v zložitých úkonoch (KSSJ, s.265). Takto chápaný pojem operácia sa dnes uplatňuje v rôznych odvetviach. V ekonómii však ide predovšetkým o manipuláciu s peniazmi, účtami a pod. V tomto prípade možno hovoriť o reterminologizácii, pretože sa lekársky termín determinologizoval a následne stal opať termínom v inom odbore.

1.2. Obrazné (metaforické, metonymické alebo synekdochické) prenášanie významov

Je pozoruhodné, že sa aj v ekonomickej terminológii vyskytuje množstvo výrazov, ktoré vznikli prenášaním významu.

1.2.1. Metafora

je založená na podobnosti niektorých znakov (napr. tvaru, funkčných vlastností alebo zmyslových vnemov) dvoch rôznych objektov. Keď hovoríme o metaforách v terminológii, máme na mysli automatizované metafory, pri ktorých sa nám už vzťah k pomenovávanému predmetu nevybavuje a pri ktorých už nepôsobia nežiaduce asociácie.

❖ Pomenovaním **býci** ekonómovia označujú špekulantov na burze cenných papierov, ktorí predpokladajú pravdepodobný rast ich kurzu, a preto ich nakupujú, aby ich po vzostupe predali a realizovali tak zisk. Opakom býkov sú **medvedi,** ktorí cenné papiere predávajú, aby ich po poklese znovu odkúpili (VEE, s.101). Obe pomenovania sú kalkami z angličtiny[1] a celkom určite vyplývajú z takého výseku skutočnosti, ktorý nejakým spôsobom súvisí s domácim kultúrnym kontextom. V týchto prípadoch by sme zrejme ťažko našli významovú spojitosť so silou býka alebo ťarbavosťou medveďa, tradične známu v slovenskom kontexte. „V anglickom jazyku je oveľa viac metaforických termínov ako v češtine“ (Poštolková, 1985, s. 56) a teda aj v slovenčine (autor. pozn.) a prekladatelia odbornej literatúry často používajú doslovný preklad. To nesporne súvisí i s faktom, že samotná ekonomika v Británii, resp. ešte väčšmi v Amerike je rozvinutejšia než v postsocialistických krajinách. „Mladá“ slovenská ekonomika sa inšpiruje vyspelými ekonomickými systémami a na pomenovanie v minulosti nejestvujúcich ekonomických javov využíva okrem iného možnosť sémantického kalkovania.

❖ O prenášaní významu možno hovoriť aj pri termíne **previs,** ktorý znamená prevahu, napr. v spojeniach *previs dopytu, previs ponuky či previs rezerv* (VEE, s.679) a ktorý vznikol zo základového významu previsnutý útvar (napr. skalný previs) na báze prechodu od konkrétneho k abstraktnému.

❖ Ekonomický termín **kanibalizácia,** podobne ako lexikálna jednotka kanibalizmus, označuje „požieranie“, ale v ekonómii ide o pohlcovanie starých výrobkov novými výrobkami danej firmy (VEE, s.577).

---

[1] V preklade z anglického bulls a bears, hoci v slovenskej terminológii je známy aj termín *hausista* prevzatý z francúzskeho termínu *haussier* a *baisista* z *baissier*.

1.2.1.1. Metafora v združených pomenovaniach

Metafora sa vyskytuje aj v združených pomenovaniach, najčastejšie v spojenia substantíva s adjektívom.

❖ Lexikalizované spojenie **vyrovnané ihrisko** patrí tiež do ekonomickej sféry. Označuje situáciu, v ktorej sú na určitých medzinárodných rokovaniach vyrovnané sily a pozície partnerov, teda „hráčov" (VEE, s.921).

❖ Väčšia predstavivosť je pravdepodobne potrebná pri odhade významu spojenia **cenové nožnice** (z angl. price scissors)**,** ktoré nestrihajú, ale vyjadrujú diferencovaný vývoj cien priemyselných výrobkov (s tendenciou k rastu) a poľnohospodárskych výrobkov a surovín (s tendenciou k poklesu). Roztváranie nožníc možno pozorovať v rámci národných ekonomík, ale aj vo svetovom hospodárstve (VEE, s..114).

Vo všetkých troch uvedených príkladoch možno identifikovať funkčnú súvislosť so základovými významami pomenovaní kanibalizmus, ihrisko a nožnice.

1.2.1.2. Lexikalizovaná metafora

V médiách sa neraz stretávame s lexikalizovanými metaforami ako **tichá spoločnosť** (silent/sleeping partnership), **tieňová ekonomika** (shadow economy), **špinavé peniaze** (dirty money)**, biele goliere** (white-collar workers) a i**.**. Všetky sú doslovnými prekladmi z anglického jazyka. To, že v týchto prípadoch obraznému pomenovaniu rozumejú aj príslušníci jazykového spoločenstva, ktoré výraz prebralo, svedčí o tom, že metaforou pomenovaná reália je vďaka frekventovanému výskytu v mediálnej komunikácii dostupná a známa širšiemu spektru spoločnosti nad rámec odbornej komunity.

1.2.2. Metonymia

Metafora i metonymia sa určujú na ontologickom (vecnom) podklade. Kým metafora spočíva na podobnosti, metonymia na súvislostiach medzi entitami. „Ontologickým podkladom metonymie sú priestorové, časové, príčinné a iné súvislosti medzi entitami" (Dolník, s. 69). V terminológii nie je napríklad zriedkavosťou, že sa dejové substantívum použije na pomenovanie pojmu, ktorý s príslušným dejom nejakým spôsobom súvisí.

❖ Napr. pojem **obchod** je definovaný ako spôsob zabezpečovania obehu tovaru, teda jeho cesty od výrobcu k spotrebiteľovi (VEE, s.576). K posunutiu významu dochádza, ak pri slove obchod už nemáme na mysli činnosť, aktivitu, ale podnik zaoberajúci sa predajom alebo miesto, kde sa predaj uskutočňuje, predajňa.

❖ Do metonymie sa zaraďujú tiež dedikačné termíny, ako napr. **Keynesov efekt**, ktorým sa označuje (VEE, s.387) nepriama zmena dopytu po investičných statkoch vyvolaná zmenou cenovej hladiny. Podobne aj spojenie **Keynesov plan**[2] dostali pomenovanie podľa Johna Maynarda Keynesa, jedného z najvýznamnejších ekonómov 20. storočia .

[2] Plán Veľkej Británie na vytvorenie Medzinárodnej clearingovej únie z roku 1944.

1.3. Synekdochické pomenovania

V registri ekonomických termínov nájdeme aj synekdochické pomenovania, čiže také, pri ktorých je celok pomenovaný jeho časťou (pars pro toto) alebo časť celkom (totum pro parte). Hoci sa s väčším výskytom prenášania príznaku stretneme najmä v technickej literatúre, niekoľko príkladov našlo svoje miesto aj v ekonomickom jazykovom prostredí.

❖ Pars pro toto možeme ilustrovať na spojení **„únik mozgov“**, ktorý VEE (2002, s. 872) vysvetľuje ako živelný pohyb vysokokvalifikovaných odborníkov z oblasti vedy a techniky z jednej krajiny do druhej alebo „**únik svalov**“ (VEE, s. 873), t.j. odchod nekvalifikovanej pracovnej sily z rozvojového sveta i niektorých európskych krajín do vyspelých krajín.

Hoci sémantické tvorenie termínov na báze prenášania významu bolo známe už dávno, tento spôsob obohacovania terminologickej zásoby nezanikol. Stále pretrváva najmä v odboroch, kde sa prejavuje angloamerický vplyv. Ekonomická terminológia je toho dôkazom.

2. Determinologizácia a synonymia

Jednou z charakteristík termínu je jeho definovanosť, od ktorej závisí úspešná výmena informácie. Podľa J. Dolníka (2003, s.175) je definícia termínu „kondenzátom štruktúry poznávacích a myšlienkových prvkov, ktorý vyplýva z obsahu špecifických alebo všeobecných vedeckých pojmov. Definovať znamená explicitne rozvinúť tento kondenzát a obsahovo ho presne ohraničiť.“ S definovanosťou termínu úzko súvisí i jeho kontextová autonómia. To znamená, že porozumenie významu termínu (pojmu) si nevyžaduje kontext. O skutočnosti, že termín by mal byť v rámci istého vedného odboru jednoznačný, sme sa zmienili už vyššie.

V súčasnej dobe sme stále viac a viac vťahovaní do problémov súvisiacich s ekonomickou realitou. Dennodenne vnímame, a to hlavne z médií, či už vedome alebo podvedome množstvo ekonomických výrazov. Termíny, ktoré sú v ekonomickej teórii presne zadefinované, častým používaním v každodennom živote strácajú punc odbornosti, udomácňujú sa v bežnej komunikácii a neraz modifikujú svoj význam.

Pri tomto procese determinologizácie môžu nastať dva prípady:

– termín sa i naďalej používa v danom odbore a zároveň aj v bežnej komunikácii
– termín prejde len do sféry netermínov a ako termín zanikne

Pokúsime sa analyzovať niektoré frekventované termíny z oblasti ekonómie a zároveň zhodnotiť dôsledky ich determinologizácie.

❖ Termíny ***hospodárnosť – efektívnosť*:**

V ekonomických kruhoch (Bielik, s.79) sa pod termínom *hospodárnosť* rozumie racionálne využitie výrobných zdrojov, ktoré sa prejavuje buď v úspornostnej

forme (cieľom je vyprodukovať určitý objem konečných výkonov, pričom sa minimalizujú náklady) alebo v účinnostnej forme (pozornosť sa sústreďuje na maximalizáciu efektov získaných z danej veľkosti vynaložených nákladov). Hospodárnosť sa meria pomocou nákladov na jednotku výroby. *Efektívnosť* (Bielik, s. 80) sa chápe ako vzťah, v ktorom sa porovnávajú vynaložené naturálne a hodnotové vstupy a dosiahnuté efekty. Na rozdiel od hospodárnosti tento termín nezahrňuje len racionalitu využívania výrobných faktorov, ale vnáša do hodnotenia i požiadavku účelnosti produkcie. Termín efektívnosť je teda jednotou účinnosti (stupňa využitia výrobných zdrojov podniku) a účelnosti (spoločenskej užitočnosti, čiže stupňa uspokojovania potrieb spotrebiteľov). Rozhodujúcimi kritériami hodnotenia efektívnosti sú zisk, rentabilita a čistá produkcia.

Medzi spomínanými termínmi existuje vzťah vzájomného pôsobenia a podmienenosti. Možno i preto sa niekedy považujú za úplné synonymá**.** Bežní používatelia jazyka nechápu striktne odlišnosť uvedených termínov. Často úplne stotožňujú výrazy hospodárnosť, efektívnosť, účelnosť, účinnosť, úspešnosť, ziskovosť. Ich výber a zaradenie do mikrokontextu je väčšinou spontánny. Neraz i správny, hoci nie sú odborníci, a preto si neuvedomujú, prečo vyberajú ten či onen termín. Napokon i spontánnosť pri výbere pomenovania naznačuje odklon od odbornosti, čiže prvok determinologizácie. Aby sme mohli hovoriť o dvojici termínov ako o totálnych synonymách, mali by sa zhodovať vo všetkých kontextoch.[3] To pri dvojici hospodárnosť (H) – efektívnosť (E) neplatí bezvýhradne. Všimnime si možnosti spájania termínov s inými lexikálnymi jednotkami.
H: palivová, materiálová, spotreby energie, nákladov;
E: cenová, hospodárenia, obchodu, investícií, trhov;
hoci H/E: práce, prostriedkov, využitia pracovného času, firmy, prevádzky, fondov, atď.
V každodennej komunikácii sa často stretávame so spojeniami:
E: reklamy, obsluhy, výstavby, postupu, systému, komunikácie, organizácie, plnenia úloh, projektov, prejavu, konania, prevencie, realizácie, atď.

Termín efektívnosť je teda frekventovanejší. Potvrdzuje to aj údaj zo Slovenského národného korpusu (http://korpus.juls.savba.sk), kde sa *efektívnosť* uvádza 1405–krát oproti 235 použitiam výrazu *hospodárnosť*. Podľa toho usudzujeme, že frekventovanejšiu jednotku ľudia lepšie poznajú a následne ju aj častejšie použijú v rôznych kontextových súvislostiach.

❖ Termíny ***cena - hodnota***

Dvojicu slov *cena* a *hodnota* určite väčšina používateľov jazyka zaradí v prvom rade do oblasti obchodnej či finančnej. VEE definuje termín *cena* ako čiastku,

[3] Názory na určovanie synonymie sú rôzne. I. Lyons rozlišuje medzi úplnými a neúplnými synonymami, kde ide o stupeň sémantickej blízkosti a medzi globálnymi a lokálnymi synonymami, kde ide o otázku zameniteľnosti v kontexte. Dôležité je splnenie pravdivostných podmienok, a to aj s možnosťou kolokačných reštrikcií, ktoré sú ale z hľadiska týchto podmienok irelevantné (Dolník, s.93).

ktorej sa treba vzdať, aby bolo možné získať nejaký statok či službu (2002, s.105). *Hodnota* je podľa spomínanej encyklopédie ekonomická kategória vyjadrujúca vzťahy medzi výrobcami tovaru. Je určená spoločensky nevyhnutným množstvom pracovného času potrebného na jeho výrobu. Peňažným vyjadrením hodnoty je cena (2002, s.321). V KSSJ (1987, s.57) je výraz *cena* na prvom mieste definovaný ako hodnota tovaru vyjadrená v peniazoch a výraz *hodnota* ako cena (1987, s.118). Oba výrazy majú na druhom mieste uvedené význam, dôležitosť. Mohli by sme sa nazdávať, že hoci v odbornom jazyku je významová odlišnosť týchto dvoch pojmov zreteľná, v bežnom používaní sa neraz považujú za úplné synonymá.

Pozrime sa však na niektoré prípady ich spájateľnosti:

	cena	**hodnota**
1. hodnota vyjadrená peniazoch		
.... tovaru	cena	hodnota
značná, vysoká, nízka ...	cena	hodnota
bezkonkurenčná	cena	-
trhová, regulovaná ...	cena	-
reálna	cena	hodnota
Nemá to žiadnu ...	cenu	hodnotu
2. význam, dôležitosť		
historická, umelecká ...	cena	hodnota
celospoločenská ...	-	hodnota
To nemá	cenu	-
za ... života	cenu	-
3. úžitkovosť, osožnosť		
výživná, kalorická ...	-	hodnota
4. odmena, ocenenie		
Nobelova ...	cena	-
5. podmienka		
za ... kompromisu	cenu	-

Hoci je náš výber príkladov spájateľnosti oboch výrazov s inými lexikálnymi jednotkami skôr ilustratívny, vidíme, že výraz cena je možné spájať s viacerými jednotkami ako výraz hodnota. V slovenskom národnom korpuse sa uvádza cena až 22 879-krát a hodnota 10 406 ráz. Je zaujímavé, že v staršej publikácii, mapujúcej frekvenciu slov, sa pomer používania oboch spomínaných výrazov odlišuje. Prítomnosť výrazu cena bola v textoch v rozsahu milióna slov zaznamenaná 155-krát, a to vo všetkých piatich štylistických rovinách (Mistrík, s. 300), zatiaľ čo slovo hodnota bolo prítomné v 4 štylistických rovinách až 319 ráz (Mistrík, s. 343)[4]. Aj tieto údaje sú dôkazom toho, že zastúpenie lexikálnych

[4] Slovo *cena* sa vyskytlo v dialógoch 10 ráz, v beletrii 22, v poézii 10, v publicistických žánroch 55 a v náučnej próze po 58-krát. Jeho relatívna frekvencia bola 99 (Mistrík,

jednotiek v komunikácii sa mení. Dynamika slovnej zásoby je dôsledkom spoločenského vývinu. Hoci ide v našom porovnaní o časový rozdiel sotva 40 rokov, spoločnosť prešla za túto krátku dobu obrovskými zmenami. Proces ekonomickej transformácie zasiahol výraznou mierou všetky oblasti ľudskej činnosti. To, že dnes tak často používame slovo cena, je pravdepodobne spôsobené všadeprítomnosťou ekonómie v našom každodennom živote a možno i konzumného života, kde sa už takmer všetko vyčísľuje cenou a meria peniazmi. Výraz hodnota aj dnes pri bežnom používaní evokuje niečo dôležité, osožné, cenné a skôr abstraktné. Výraz cena sa primárne spája s konkrétnym vyjadrením v číslach. Zatiaľ čo hodnota má konotáciu niečoho pozitívneho, cena pozitívneho alebo negatívneho.

Na záver

V príspevku sme sa pokúsili konkrétnymi príkladmi z ekonomickej slovnej zásoby dokázať, že ani odborný jazyk nie je statický fenomén. Naopak, s napredovaním vedeckého bádania a zároveň s procesom internacionalizácie vzrastá aj dôležitosť intenzívnejšej výmeny odborných vedomostí a skúseností. Tým sa zvyšuje aj záujem o odbornú terminológiu. Za uplynulých 15 rokov patrí slovenská ekonomická terminológia medzi najobohacovanejšie (Levická, s. 22). Musí sa však boriť aj s prekážkami, ako napr. s prílevom anglicizmov alebo pojmovou a terminologickou nejednotnosť. Na druhej strane, ekonomická terminológia nie je dnes doménou iba odborníkov-ekonómov. Ekonomické termíny ovplyvňujú značnou mierou aj podobu jazyka každodennej komunikácie. Zapájajú sa do vzťahov v systéme bežnej slovnej zásoby a v súlade so zámerom dosiahnuť vyššiu zrozumiteľnosť textu strácajú svoju konkrétnu sémantickú určitosť.

Významnú úlohu zohráva aj rehabilitácia metaforizácie vo vede, čo súvisí so narastaním záujmu o úlohu fantázie v tvorivom myslení a s akceptovaním iracionálnej zložky prítomnej v každom vedeckom objave ako čine jednotlivca.

Literatúra

BIELIK, Peter: Ekonomika podnikov. Nitra: SPU 1997.

DOLNÍK, Juraj:Lexikológia. Bratislava: UK 2003.

KOŠČO, Tibor – ŠEBO, Alexander: Financie a mena. Nitra VŠP 1996.

Krátky slovník slovenského jazyka: Red. J. Kačala – M. Pisarčíková, 3. vyd. Bratislava: Veda 1987.

KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava: Tatran 1990.

---

s. 300). Slovo *hodnota* sa objavilo v dialógoch 2, v beletrii 5, v poézii 0, žurnalistike 51 a v náučných textoch 261. Jeho relatívna frekvencia bola 108 (Mistrík, s.343).

LEVICKÁ, Jana: Proces ustaľovania terminologických sústav a prínos terminologických databáz. In: Vedecká rozprava k problémom terminológie obchodu, obchodných vied a marketingu obchodu. Zborník k vedeckému projektu Vega 1/O478/03. Ed. K. Viestová. Bratislava: OF EU 2005.
MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda 1991.
MISTRÍK, Jozef: Frekvencia slov v slovenčine. Bratislava: SAV 1969.
PAULÍNY, Eugen: Slovenská gramatika. Bratislava: SPN 1981.
POŠTOLKOVÁ, Běla – ROUDNÝ, Miroslav – TEJNOR, Antonín: O české terminologii. Praha: Academia 1985.
ŠÍBL, Drahoš a kol.: Veľká ekonomická encyklopédia. Bratislava: Sprint 2002.
http://korpus.juls.savba.sk

Anotačná konvencia ToBI a jej slovenská mutácia

Róbert Sabo

Oddelenie analýzy a syntézy reči, Ústav informatiky SAV, Bratislava

1. Úvod

Výpočtová technika sa v súčasnosti rozvíja nebývalým tempom. Neustále napredovanie technológií a s tým spojené zdokonaľovanie hardvéru nám umožňuje zvyšovať nároky na riešenie úloh zadávaných počítaču. Jednou z takýchto úloh je i syntéza a analýza reči. Dnes už nie je našim cieľom vytvoriť iba zrozumiteľnú syntetickú reč. Úsilie odborníkov smeruje k vytvoreniu umelej reči, ktorá by bola od ľudskej nerozoznateľná. Aj preto sa medzi odbornou verejnosťou čoraz viac zdôrazňuje dôležitosť prozódie. V našom článku sa teda zameriavame na suprasegmentálne javy v slovenčine a možnosti ich označovania.

Vo svete existuje viacero pohľadov na problém prozódie reči. Podľa prístupu ich môžeme rozdeliť na akustické, percepčné a lingvistické. Najznámejší akustický model prozódie vytvoril japonský profesor Fujisaki v roku 1984. K lingvistickým modelom patria zase model INTSINT (1991) alebo IPO (1990). My sa však budeme zaoberať anotačnou konvenciou ToBI, ktorá je založená na Pierhumbertovej intonačnom modeli z roku 1983.

2. ToBI (Tones and Brakes Indices)

ToBI (z angl. Tones and Brakes Indices) je systém označovania prozódie primárne určený pre účely strojového spracovania reči. Bol vyvinutý tímom vedcov v roku 1992 a pôvodne určený pre americkú angličtinu. Autori tiež zdôrazňujú túto skutočnosť a pripomínajú, že v prípade aplikácie na iné jazyky

je nutné prispôsobenie systému konkrétnym vlastnostiam jazyka[1]. Pre slovenčinu samozrejme tiež predpokladáme určitú modifikáciu, avšak v našom príspevku sa zameriavame predovšetkým na všeobecný popis systému ToBI a pri opisovaní jednotlivých častí sa pridržiavame originálu, teda hovoríme o anglickom ToBI[2].

Pierhumbertovej intonačný model opisuje priebeh reči ako sekvenciu vysokých (H) a nízkych tónov (L), ktoré sú potom asociované s prízvučnými slabikami (*) a prozodickými hranicami (0 - 4)[3]. Pri označovaní konkrétnych výpovedí štandardizovanými značkami však musíme počítať i so situáciou, kedy nie je možné s určitosťou identifikovať prítomnosť konkrétneho javu, a preto sa zavádzajú symboly pre označenie neistoty anotátora (X, - a ?). Značka „*?*“ symbolizuje, že anotátor si nie je istý, či daný jav určil, správne, resp. nevie, či sa daný jav na označenom mieste nachádza. Napríklad značka „*?“ hovorí, že anotátor si nie je istý, či je slabika akcentovaná, zápis „*X**?“ značí, že anotátor vie, že slabika je akcentovaná, ale nevie aký typ akcentu má priradiť (*H* alebo *L*). Značka „-“ sa používa ak sa anotátor nevie rozhodnúť medzi dvoma indexmi prerušenia, napr. 2- označuje, že anotátor nevedel či prerušenie označiť indexom 1 alebo indexom 2.

2.2 Program Praat

Na anotáciu nahrávok sa používa program *Praat* (pozri obrázok č. 1).

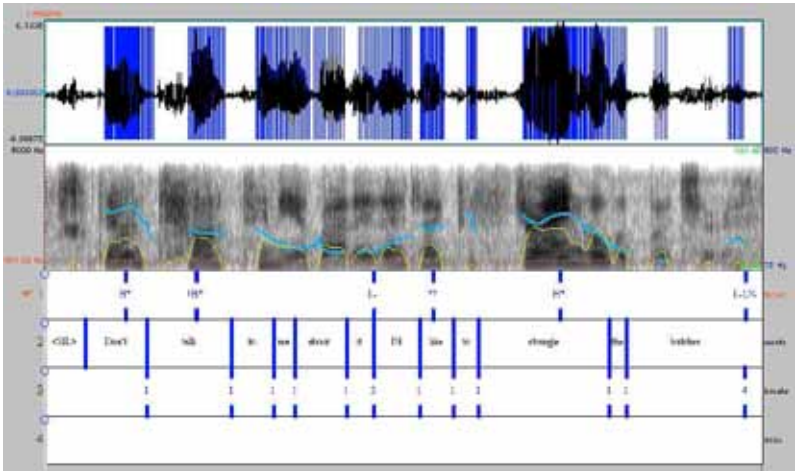

Obrázok č. 1: Prostredie programu Praat – anotácia konkrétnej nahrávky.

[1] Existujú mutácie ToBI napríklad pre Taliančinu, Nemčinu, Čínštinu, Kórejčinu atď.

[3] V zátvorke uvádzame značenie pre konkrétny jav v systéme ToBI.

[2] Cieľom nášho článku nie je zostavenie konkrétnej anotačnej konvencie ToBI pre Slovenčinu, ale popis a analýza existujúcej konvencie, ktorý môže súžiť ako podklad pri konkrétnej modifikácii tohto systému.

Na obrázku č. 1 môžeme vidieť štyri vrstvy (označené napravo). Dôležité sú predovšetkým dve: vrstva *tones*, v ktorej sa označuje výška tónu (priebeh výšky tónu, resp. melódiu, znázorňuje modrá krivka) a vrstva *breaks*, čo je označenie časového priebehu výpovede, zjednodušene povedané, značí sa tu dĺžka prestávky medzi slovami.

Okrem týchto dvoch vrstiev sa tu ako druhá v poradí nachádza vrstva *word*, v ktorej je ortografický prepis konkrétnej frázy. Štvrtá vrstva má názov *misc* (miscellaneous) a je určená pre zaznamenanie rôznych ďalších javov, ktoré môžu mať vplyv na intonáciu výpovede, napr. smiech, počuteľný dych, poruchy plynulosti a pod.

Jednotlivé vrstvy je možné modifikovať, odobrať alebo pridať. Napríklad vo vrstve *word* nemusí byť prepis grafický, ale fonetický. Srbochorvátske SC_ToBI má navyše nepovinnú vrstvu, tzv. *gloss tier*, v ktorej sa nachádza preklad srbochorvátskych slov do angličtiny.

2.3 Vrstva indexov prerušenia

Časový priebeh výpovede sa zachytáva vo vrstve indexov prerušenia (angl. break index tier). Rozlišujeme tu nasledovné značky:

- „*0*“ – žiadna prestávka, napr. afrikáta v kontrakciách „*did you*“,
- „*1*“ – hranice väčšiny slov,
- „*2*“ – silné prerušenie, avšak bez tónových znakov,
- „*3*“ – stredná hranica intonačnej frázy (v písanom texte väčšinou označená čiarkou, resp. prestávka oddeľujúca vety v rámci súvetia),
- „*4*“ – krajná hranica intonačnej frázy, označená tónom konečnej hranice po poslednom tóne frázy (väčšinou koniec vety v písanom texte označený bodkou).

Aj keď niektoré indexy prerušenia môžeme vo väčšine prípadov asociovať s konkrétnymi interpunkčnými znamienkami, teba si pritom uvedomiť, že sa môžu vyskytnúť i výpovede, ktoré sú neprirodzene artikulované, prerušené a pod. Asociovanie indexov prerušenia s grafickou realizáciou textu teda požívame iba ako pomôcku na popis prototypových realizácií a nie je možné sa o ňu opierať pri anotácii.

Konkrétna modifikácia ToBI môže byť odlišná aj vo vrstve indexov prerušenia. Napríklad srbochorvátske SC_ToBI má vo tejto vrstve iba tri značky. *0* pre najväčšiu kohéziu, typickú pri enklitikách; *1* pre silné spojenie, typické medzi slovami; *3* pre slabé spojenie indikujúce koniec frázy.

2.4 Tónová vrstva

V tónovej vrstve (angl. tone tier) označujeme výšku tónu, ktorá môže nadobúdať hodnoty *H* (high) alebo *L* (low). To, či je konkrétna slabika intonovaná vysoko (*H*) alebo nízko (*L*) určujeme vzhľadom na stredný melodický rozsah

hovoriaceho. Anotátorovi pritom môže napomôcť grafické znázornenie priebehu melódie (modrá krivka nakreslená na spektrograme). Tieto tóny pritom môžu alebo nemusia byť prízvukované, čo je naznačené prítomnosťou alebo neprítomnosťou hviezdičky pri konkrétnom tóne. V anglickom ToBI môžeme identifikovať nasledujúce značky:

► *H** – melodicky vysoko umiestnený akcent,
► *L** – melodicky nízko umiestnený akcent,
► *!H** – akcent umiestnený približne v strednom rozsahu melodickej krivky hovoriaceho, nasledujúci po predchádzajúcom vysokom akcente (tzv. downstep),
► *H+!H** – pokles melódie smerom nadol k akcentovanej slabike *!H**,
► *L+H** – melodicky nízko umiestnená úroveň hovoriaceho s následným stúpnutím na melodicky vysoko umiestnený akcent.

Ako samostatnú skupinu v tónovej vrstve môžeme vyčleniť frázové tóny. Ide o tóny, ktoré sa nachádzajú na začiatku alebo konci frázy (zjednodušene povedané, za nimi alebo pred nimi nasleduje dlhšia prestávka, v písanom texte väčšinou označená čiarkou alebo bodkou). V anglickom ToBI sa rozlišujú nasledovné frázové tóny:

► *%H* – melodicky vysoko položený začiatok výpovede hovoriaceho,
► *H-* alebo *L-* – frázový tón, ktorý sa vyskytuje na hranici stredovej frázy, teda pri prerušení typu „*3*“ alebo „*4*“,
► *H%* alebo *L%* – konečný tón hranice výpovede, ktorý sa vyskytuje na hranici každej úplnej intonačnej frázy, teda pri prerušení typu „*4*“.

Hranice úplnej intonačnej frázy majú dva konečné tóny, čím môžu vzniknúť kombinácie: *L-H%, L-L%, H-H%, H-L%.*

Dodatočne sa ešte zavádza špeciálna značka *HiF0*, ktorá označuje najvyššie melodicky položenú úroveň výpovede hovoriaceho a uvádza sa dodatočne k už označeným akcentom. Nejde pritom o prozodicky relevantný tón, je to iba pomôcka pre určenie stredného melodického rozsahu hovoriaceho. Keďže ide o melodicky najvyššie položené miesto, akcent, ktorý obsahuje značenie *HiF0* môže byť označený iba symbolom *H*, L+H*, L*+H, H+!H** (konkrétna slabika má teda napríklad označenie *H* HiF0*.

Pri aplikácii anotačnej konvencie ToBI na iný jazyk môže (resp. musí) byť súbor značiek modifikovaný. Modifikácia anotačnej konvencie znamená, že niektoré značky budú na základe prozodických vlastností konkrétneho jazyka zmenené, doplnené alebo aj odstránené. Napríklad nemecké G-ToBI neuvádza konečný tón hranice výpovede ak sa zhoduje s predchádzajúcim frázovým tónom. Teda zápis *L-L%* je v G-ToBI zapísaný ako *L-%.* Okrem značky „*!*“ na označenie poklesu na dol, do približne strednej úrovne melodického rozsahu hovoria-

ceho (angl. downstep), zavádza tiež značku „^“, (angl. upstep), ktorá označuje zvýšenie tónu po predchádzajúcom vysokom tóne a môže sa vyskytovať iba na konci frázových tónov[4].

3. Záver

Anotačná konvencia ToBI je medzi odbornou verejnosťou známa a akceptovaná, o čom svedčí i jej prispôsobenie pre viacero svetových jazykov. Pri zostavovaní ďalšej mutácie je tu teda veľká výhoda možnosti inšpirovania sa z už existujúcich inojazyčných foriem ToBI. Navyše existuje i súbor anotovaných anglických nahrávok a anotátori či zostavovatelia ďalšej ToBI konvencie sa môžu poučiť aj z príručky Gudelines for ToBI Labelling (Beckman – Elam, 1997), čím môžu predísť zbytočným chybám na začiatku práce s anotačným systémom. Výhodou pritom je, že súčasne zaznamenávame informácie o prízvuku (označovaný znakom „*“), melódii (výška tónu: *H*, *L*) i časovom priebehu výpovede (indexy prerušenia *0 – 4*). Pozitívom je i dôraz na percepciu anotátora pri označovaní. (Program Praat síce poskytuje grafické znázornenie melódie, no to je iba pomôcka pri rozhodovaní sa anotátora.)

I keď je anotačná konvencia ToBI určená predovšetkým pre strojové spracovanie reči, dostatočne veľký korpus anotovaných nahrávok môže slúžiť na akýkoľvek výskum prozódie konkrétneho jazyka. Aj preto navrhujeme použiť anotačnú konvenciu ToBI ako systém pre označovanie suprasegmentálnych javov v slovenčine.

Literatúra

BACKMAN, Mary – GAYLE, Elam: Gudelines for ToBI labeling, Version 3.0., 1997, prístupné z *http://www.ling.ohio-state.edu/research/phonetics/E_ToBI/*

BAUMANN, Stefan – GRICE, Martine – BENYMŰLLER, Ralf: GToBI – a phonological system for the transcription of German intonation, Proceedings Prosody 2000, Speech Recognition and Synthesis Workshop, Cracow, 2000, s. 21 – 28.

GODJEVAC Svetlana: Serbo-Croatian ToBI (SC_ToBI), 2001, [neuverejnené].

SILVERMAN, Kim a kol.: ToBI: A standard for labeling English prosody, Proceedings of the 2nd International Conference of Spoken Language Processing, 1992, Banff, Canada, s. 867 – 870.

[4] Vyskytuje sa napríklad v neutrálnych áno/nie odpovediach: *Tauschen sie auf briefmarken?* – koniec výpovede bude označený ako *H-^H%.*

„Jazyk padonkov“ a „preved“: Expanzia a kontra-hegemonizácia ruského internetového (post)slangu

Marián Sloboda

Ústav lingvistiky a ugrofinistiky, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Toto kolokvium a tento príspevok sú venované jeho spoluzakladateľke Mire Nábělkovej pri príležitosti jej okrúhleho životného jubilea. Mira vyštudovala ruštinu, niekoľko svojich prác venovala aj ruským slovám v slovenčine; v poslednom čase – hoci s iným výskumným zameraním – surfuje internetovým priestorom. Vo svojom príspevku práve tieto dve súčasti Mirinho profesijného záujmu – ruštinu a internet – spojím a zameriam sa na dva podobné a vzájomne previazané fenomény ruského internetu: tzv. йазык падонкафф a превед (jazyk padonkov a preved). Nepôjde, pravdaže, o vyčerpávajúcu analýzu, ale len o predstavenie týchto celkom mladých fenoménov.

Od roku 2000 – alebo podľa iných údajov 1997 (http://ru.wikipedia.org, 2006) – existuje na ruskom internete subkultúra tzv. padonkov (vyvrheľov), „virtuálnych chuligánov“ (Šyškin, 2006), ktorá sa dnes sústreďuje najmä okolo sajtu Udaff.com. K jej výrazom – ktoré sú prevažne textové a obrazové – patrí obscénne vyjadrovanie a špecifické neortografické (nepravopisné) písanie so slangovými slovami, čo sa dovedna pomenúva ako „jazyk padonkov“ (podrobnejšie o padonkoch napr. Martinovič – Sokolovskij, 2005, Šyškin, 2006).

„Preved“ je iná línia internetového neortografického vyjadrovania, ktoré je skôr parodické a humorné. Jeho vznik možno datovať presne: 3. februára 2006 sa na ruskom blogu Dirty.ru objavila ďalšia z koláží (karikatúr), tzv. fotožiab, ktoré sajt hostí. Išlo o obraz od Johna Lurieho, amerického hudobníka a televíznej osobnosti, ktorý vodovými farbami detským spôsobom znázornil heterosexuálny pár v prostriedku milostného aktu v prírode. Spoza kriaka ich však prekvapí medveď, ktorý vzkríkne „*prekvapenie!*“ zdvihnúc laby nad hlavu (pozri obrázok Bear Surprise na http://www.johnlurieart.com/art/index.php?s=prints). Autor ruskej paródie tohto obrazu (Roman Jacenko) v ňom vymenil anglické slovo *surprise!* za slovo *превед!* (pozri obrázok 1). Je to ortograficky chybne zapísané slovo *привет!* („ahoj!“), ktoré sa však číta rovnako – [prɪ‘v^{j}et]. Toto slovo v podobe *превет* na blogu Dirty.ru existovalo už asi tri roky pred tým, avšak až v podobe s *-д* sa vďaka tejto „fotožabe“ (koláži) s medveďom rozšírilo (Žan, 2006). Prostredím, v ktorom sa preved prijal a rozšíril, bol obrovský denníkový blog LiveJournal (www.livejournal.com), do ktorého prispieva v porovnaní s padonkovským sajtom Udaff.com oveľa viac internetových používateľov, majúcich rôznorodé sociálne charakteristiky. (Za obdobie 1999 – 2006 na ňom vytvorili vyše 400 tisíc denníkov a komunít používatelia z Ruska, takmer 50 tisíc z Ukrajiny, 15 tisíc z Bielo-

ruska;[1] http://www.livejournal.com/stats.bml.) Po prenesení „fotožaby“ medveď-preved do LiveJournalu začal vznikať celý rad „fotožiab“, v ktorých figuruje postavička medveďa-preveda. (Séria niektorých takých „fotožiab“ sa nachádza napríklad na http://preved.miim.ru/picture.html, http://community.livejournal.com/ru_preved alebo http://www.prevedmedved.ru/category/kalazhi.)

Obr. 1: Výrez z koláže, ktorou sa začala história medveďa-preveda

Padonkovský a prevedovský neortografický spôsob písania sa neobmedzuje iba na krátke frázy ako vo „fotožabách“, ale píšu sa tak aj niektoré blogové

[1] Ukrajinskí a bieloruskí používatelia internetu komunikujú často (aj) po rusky. Na internete (najmä v blogoch) sa však neortografické písanie so zachovaním výslovnosti objavuje aj v prípade ukrajinčiny – tzv. фофудья (fofudia) – slang vysmievajúci sa veľkoruskému anti-ukrajinskému šovinizmu. Jeho základom je síce súčasný a čiastočne aj predrevolučný ruský pravopis, ale využívajú sa v ňom aj ukrajinské písmená. (Podrobnejšie pozri napr. http://uk.wikipedia.org, stránka *Фофуддя*/*Фофудья*; Borščežer, 2006; Pankavec, 2006). Čo sa týka bieloruštiny, možnosť neortografického písania v nej je veľmi obmedzená pre fonetický princíp v bieloruskom pravopise, ktorý neumožňuje neortografický zápis s nezmenenou výslovnosťou, ako je to v prípade ruštiny a jazyka padonkov a preveda.

diskusné príspevky, niekedy dlhšie súvislé texty, dokonca vtipy a básne. V tabuľke 1 sa nachádza napríklad padonko-prevedovská paródia notoricky známej detskej riekanky-vyčítanky. Z jej textu vidieť, že pravopisných modifikácií (sú označené v ľavom stĺpci tučným písmom) je pomerne veľa. Pozrime sa v čom tieto modifikácie spočívajú, predtým ako prejdeme k téme expanzie jazyka padonkov a preveda a spoločenským aspektom ich existencie.

Tabuľka 1: Padonko-prevedovská paródia na detskú riekanku

	Jazyk padonkov a preved:	Ortograficky:
1	Ра**с**, Д**ф**а, Три, Ч**и**тыр**и**, Пя**ц**	Раз, два, три, четыре, пять
2	Выш**и**л Зайч**е**г п**а**гуля**ц**.	Вышел Зайчик погулять.
3	**Ф**тру**к** **А**хотн**е**г выб**и**га**и**д –	Вдруг Охотник выбегает –
4	Пряма **ф** Зайч**е**га стр**и**ля**и**д	Прямо в Зайчик**а** **с**треляет
5	Пиф-Паф **О**-**Ё**-**Ё**й	Пиф-паф ой-ой-ой
6	Умера**и**д Зайч**е**г мой!	Умирает Зайчик мой!
7	П**аи**вля**ицца** МЕДВЕД	Появляется Медведь
8	**Ф**сех прев**е**ц**т**ву**и**д – ПР**Е**ВЕД!	Всех приветствует – Привет!
9	**Ф**сё, **А**хотн**е**гу хана!	Всё, Охотнику хана!
10	Сдохн**е** – А**ЦЦ**КИЙ С**О**Т**О**НА!	**С**дохни – адск**и**й сатана!
11	Жаль – н**иф**стан**и**т дохлы Зайч**е**г	Жаль – не встан**е**т дохлый Зайчик
12	Хо**ц** он милы и КР**О**САВЧ**ЕГ**	Хоть он милый и КРАСАВЧИК
13	С**и**равно **ив**о н**и** брошу	Всё р**а**вно его не брошу
14	П**а**т**а**му**шт**а он х**а**рошы!!!	Потому что он хорошый!!!

1. Jazykové charakteristiky jazyka padonkov a preveda

Priestor k padonko-prevedovskému neortografickému zápisu, ktorý sa však zároveň číta rovnako ako ortografický, poskytuje morfonematický a etymologický princíp v ruskom pravopise. Jazyk padonkov a preved využívajú niekoľko zvukovo-grafických vlastností ruštiny (podrobne po slovensky a po česky napr. Isačenko, 1947, Romportl, 1962). Predovšetkým ide o tieto dve: (1) vokalická redukcia a (2) znelostná neutralizácia.

Ad 1) Využitie vokalickej redukcie. V ruštine sa kvalita tých vokálov, ktoré nie sú prízvučné, čiastočne neutralizuje (tzv. redukuje). Redukovaný **široký (nízky)** vokál po nepalatalizovaných konsonantoch [ʌ], resp. [ə] v závislosti od pozície, sa teda podľa iných ako fonetických princípov zapisuje dvoma spôsobmi – ako *o* alebo *a* (čiže napr. slová *колéно*, „koleno“, a *колéна*, „kolena“ (gen. sg.), sa vyslovujú rovnako). Redukovaný **úzky (vysoký)** vokál po palatalizovaných konsonantoch [ɪ] sa zapisuje troma spôsobmi – ako *и*, *е* alebo *я* (čiže slová *лисá*, „líška“, *лесá*, „lesy“, a hypotetické **лясá* sa vyslovujú rovnako, takisto *мячóм*, „loptou“, a *мечóм*, „mečom“).[2] Pre jazyk padonkov je charakteristická – hoci aj v prevedovských kolážach sa často vy-

[2] Existujú však teritoriálne, sociálne a štýlové variácie vo výslovnosti.

skytuje – antiortografická zmena (t. j. zmena porušujúca pravopis) *о* > *а* a *е* > *и*. Napríklad v ortograficky napísanom slove *подонок* („vyvrheľ“) dochádza k zámene v prvej a poslednej slabike, ktoré sú neprízvučné, a slovo sa po padonkovsky píše ako *п**а**дон**а**к*. Výraz *н**е** м**о**гу* („nemôžem“) sa píše ako *н**и**м**а**гу* (častejšie aj so spojením slov dovedna).[3] Pri prevede je azda typickejšia opačná tendencia: *а* > *о* a *и* > *е*, napr. *кр**а**савч**и**к* > *кр**о**савч**е**г* („krásavček“), *пр**и**вет* > *пр**е**вед* („ahoj“).

Ad 2) Využitie znelostnej neutralizácie. Druhou spomenutou črtou ruštiny využívanou na padonko-prevedovskú antiortografiu je neutralizácia znelosti na konci slova pred pauzou alebo pred konsonantom majúcim znelostný náprotivok (podobne ako je to v slovenčine). Jazyk padonkov tu tenduje k nahrádzaniu ortografickej grafémy pre **znelú** hlásku grafémou pre **neznelú**, napríklad *в* > *ф(ф)*, *б* > *п* a i.:

- *подонко**в*** > *падока**фф*** („vyvrheľov“ – gen. pl. slova *подонок*),
- *а**в**тор* > *а**фф**тар* („autor“)
- ***в** конце-конц**о**в* > ***ф**канце-канц**о**ф* (s inkorporáciou predložky; „koniec koncov“),
- *о**б** стену* > *а**п** стену* („o stenu“) atď.

Preved tenduje k výmene v opačnom smere – na mieste grafémy pre **neznelú** hlásku je graféma pre **znelú**, napríklad *т* > *д*, *к* > *г* alebo *п* > *б* ako v prípade slov:

- *приве**т*** > *преве**д*** („ahoj“),
- *красавчи**к*** > *кросавчег* („krásavček“),
- *участни**к*** > *учаснег* (so zjednodušením skupiny *-стн-*; „účastník“),
- *реце**п**ты* > *реце**б**ты* („recepty“) atď.

V mnohých textoch (ako napr. v riekanke v tabuľke 1) – a možno povedať, že azda v drvivej väčšine takto modifikovaných internetových textov – sa však obidve tendencie, ktoré sme rozlíšili ako „padonkovská“ a „prevedovská“, kombinujú. Napríklad práve slovo *рецебт* sa často vyskytuje na padonkovskom Udaff.com.

V padonkovských, prevedovských, resp. padonko-prevedovských textoch možno identifikovať ďalšie antiortografické modifikácie, ktoré sú menšieho rozsahu. K nim patria tieto skupiny modifikácií:

3) Zjednodušovanie slov. Dochádza k zjednodušovaniu zápisu takých slov, v ktorých sa hláskové skupiny zjednodušujú už vo výslovnosti (poprípade dochádza na písme ešte k univerbizácii):

[3] Všetky príklady padonkovských a prevedovských slov v tomto príspevku sú prevzaté z internetových textov.

- *уча**стн**ик* > *уча**сн**ег* („účastník“),
- ***все** равно* > ***си**равно* („to je jedno“, „aj tak“),
- ***ни** фига **себе**!* > *фига**се**!* („fíha!“) a i.
- zvratná slovesná prípona ***-тся*** > ***-цца/-ццо***,

4) Digrafematizácia pre-jotovaných vokálov. Pre-jotované vokály, keď stoja po inom vokále, na začiatku slova alebo po nepalatalizovanom konsonante (t. j. v pozíciách V_, #_, non-C^{j}_), sa namiesto monografémicky *я, ё, ю* a *и* píšu digrafémicky ako *йа*, *йо*, *йу*, *йи*, napríklad v slovách:

- ***я**зык* > ***йа**зык* (variant *езыг*, „jazyk“),
- ***я**д* > ***йа**д* („jed“),
- *объ**е**м/объ**ё**м* > *аб**йо**м* („objem“),
- *не понима**ю*** > *ни панима**йу*** („nerozumiem“)
- *мо**и*** > *мо**йи**/ма**йи*** („moji“) a i.

5) Písmeno *ё* po palatalizovaných konsonantoch. V takej pozícii sa namiesto ortografického *ё*, respektíve *е*, keď reprezentuje zvuk [o], vyskytuje *о* v prípade, keď predchádza palatalizovaný konsonant, ktorý nemá nepalatalizovaný náprotivok (najmä [č^{j}] a [š^{j}:]). Po takých, ktoré ho majú, pridáva sa na písme znak mäkkosti, t. j. *ьо*:

- *еще/ещё* > *есч**о**/исч**о*** („ešte“),
- *зач**е**т/зач**ё**т* > *зач**о**т* („zápočet“),
- *т**е**плый/т**ё**плый* > *т**ьо**плый* („teplý“) a i.

6) Adjektívne koncovky *-ого/-его* a zámeno *(н)его* („jeho/neho“). Napriek tomu, že sa v ruštine píše v týchto koncovkách a v tomto zámene písmeno *г*, došlo v nich k výslovnostnej zmene [g] > [v]. Padonko-prevedovská antiortografia pomerne často využíva tohto rozporu a nahrádza písmeno *г* písmenom *в*: *-ого* > *-ово/-ова*, *-его* > *-ево/-ева* a *(н)его* > *(н)ево/(н)иво* (porov. napr. v riekanke v tab. 1, riadok 13).

7) Písmeno *и* po depalatalizovaných *ц*, *ж* a *ш*. Písmeno *и* reprezentuje zvyčajne prednú vysokú hlásku [i] (a jej redukované neprízvučné varianty), ktorá sa spravidla vyskytuje po palatalizovaných alebo palatálnych konsonantoch. Píše sa však aj po *ц*, *ж* a *ш*, ktoré reprezentujú historicky depalatalizované hlásky [c], [ž] a [š]. V týchto prípadoch reprezentuje strednú až zadnú vysokú (nelabializovanú) hlásku [y], ktoré má ako typického reprezentanta písmeno *ы*. Tohto rozporu využíva padonko-prevedovská antiortografia, napr.:

- *медиц**и**на* > *медиц**ы**на* („medicína“),
- *ж**и**вотное* > *ж**ы**вотное* („zviera“),
- *пиш**и*** > *пиш**ы**/пеш**ы*** („píš“ – imperatív) atď.

8) Písmeno *щ* a skupina *сч*. Písmeno *щ* reprezentuje veľmi palatalizovaný zvuk [šʲ:] (v závislosti na morfematickej štruktúre niekedy [ščʲ]). V padonko-prevedovčine sa na jeho mieste často vyskytujú písmená *сч* a, naopak, na mieste ortografickej skupiny *сч* sa niekedy píše *щ*:

- *е**щ**е*/*е**щ**ё* > *е**сч**о*/*и**сч**о* („ešte“),
- *товари**щ**и* > *товари**сч**и* („súdruhovia“),
- ***сч**италочка* > ***щ**италачка*/***щ**италачга* („vyčítanka“) atď.

Padonko-prevedovská antiortografia využíva ešte niektoré ďalšie graficko-zvukové vlastnosti ruštiny. Pri niektorých slovách sú možnosti antiortografických modifikácií také veľké, že sa na písme identita slova značne zastiera, ako napríklad pri slove *апсуждаеццо* < *обсуждается* („posudzuje sa“) alebo *пиисяд* < *пятьдесят* („päťdesiat“). Na druhej strane však tieto modifikácie nie sú vždy dôsledné, rovnako ako slangové vyjadrovanie nie je hovorením „esenciami“, ako to nazval Dostojevskij (t. j. maximálnym nasycovaním reči špecifickými slangovými výrazmi; Skvorcov, 1964). Napríklad ak sa pozrieme na riekanku v tabuľke 1, ktorá patrí k tým viacej modifikovaným textom (písaným „esenciami“), zistíme, že v nej ešte niekoľko potenciálne modifikovateľných grafém ostalo nemodifikovaných (v pravom stĺpci sú označené tučným písmom v riadkoch 4, 10, 11 a 13). Napriek tomu antiortografia ako súčasť (písaného) slangu vyjadrovanie sa „esenciami“ do veľkej miery umožňuje, aspoň pokiaľ ide o ruštinu a v porovnaní s hovorenými slangami.

Špecifiká jazyka padonkov a preveda sa však neobmedzujú iba na antiortografiu pri súčasnom zachovaní výslovnosti (ak by sa text ozvučoval). V internetových textoch možno nájsť napríklad aj výrazy *кросавчеги*, *зайчеги* a i., v ktorých sa afixáciou vokalickej koncovky (*-и*) dostal pôvodne finálny konsonant v neutralizačnom postavení do fonologicky „silnej“ medzivokalickej pozície. To by už malo mať, na rozdiel od tvaru s nulovou koncovkou (*кросавчег*, *зайчег*), vplyv na výslovnosť ([krʌ'safčʲ$_1$**g**ʲ$_1$], [zajčʲ$_1$**g**ʲ$_1$]) a malo by dôjsť k odchýleniu od zvyčajných výslovnostných noriem ruštiny ([krʌ'safčʲ$_1$**k**ʲ$_1$], [zajčʲ$_1$-**k**ʲ$_1$]). Ďalej napríklad aj predložka *в* („v“) sa často vyskytuje ako *ф*, aj keď nasleduje slovo začínajúce vokálom, čo by malo implikovať výslovnosť [f] namiesto bežného [v] v tejto pozícii, napríklad vo výzve *ф аццтафку!* (*в отставку!*, t. j. „odstúp(te)!“, „abdikuj(te)!“). Predstavy, či sa takéto antiortografické modifikácie majú premietnuť do výslovnosti, sú zrejme nejednotné. Na blogoch sa spomínajú situácie, keď sa v padonko-prevedovčine aj hovorí, a napríklad aj v piesni od DJ Slona „Preved medved“ (http://www.djslon.germany.ru) výslovnosť dôsledne sleduje grafický zápis. Niekedy sa však na blogoch uvádza, že v tomto jazyku sa na rozdiel od písania veľmi nedá rozprávať, a napríklad pieseň „Preved“ od skupiny Sikred sa spieva podľa bežných noriem ruskej výslovnosti, hoci jej text, dostupný na Internete, obsahuje antiortografické modifikácie (napr. http://www.realmusic.ru/news/16093).

Popri antiortografii s presahmi do fonológie je špecifickou rovinou padonko-prevedovčiny i lexika. Aj výrazy ako *превед*, *кросавчег*, *аффтар* a iné získavajú osobitné konotácie. Vzniklo aj niekoľko glosárov jazyka padonkov (na rozdiel od preveda, čo súvisí s tým, že v prípade preveda nejde o slang v pravom zmysle slova, t. j. ktorý by bol viazaný na nejakú užšie vymedzenú sociálnu skupinu, porov. časť 2 ďalej). Uveďme si niekoľko príkladov z Glosára padonkovských slov vo verzii K. Romanovej (s. d.):

- *аффтар* [ortograficky *автор*, „autor"]: „autor textu",
- *аффтар жжот*! [*автор жжёт*, doslovne „autor páli!"]: „výraz nadšenia z textu alebo ironického vzťahu k nemu – v závislosti od kontextu",
- *зачот* [*зачёт*, doslovne „zápočet"]: „text (kreatíva) je komentátorom zarátaný ako podarený",
- *криатифф* [*креатив*, „kreatíva"[4]]: „text, ktorý sa komentuje,"
- *падонак!* [*подонок*, „vyvrheľ"]: „oznámenie autorovi, že svojimi činmi, ktoré opísal v kreatíve, alebo myšlienkami, ktoré tam vyjadril, ukázal, že sa môže právom nazývať ‚ozajstným vyvrheľom',"
- *в Бабруйск, жывотное!* [*в Бобруйск, животное*, doslovne „(choď) do Bobrujska, zviera"]: „zvolanie, ktoré je poverené udať svojmu adresátovi všetku jeho mravnú, morálnu, estetickú a intelektuálnu neschopnosť," a i.

Lexika padonkovčiny obsahuje predovšetkým (ale nielen) slová na hodnotenie textov (kreatív), resp. ich autorov, a vulgarizmy.

V neposlednom rade do padonko-prevedovčiny patrí okrem verbálnych (textových) prostriedkov aj obrazové modifikácie – „fotožaby". Možno povedať, že padonko-prevedovčina je verbálno-obrazovým „jazykom". Pri prevede ide najčastejšie o vkladanie medveďa-preveda do iných obrazov alebo jeho replikácia na rozličných nosičoch.

2. Niektoré spoločenské aspekty existencie jazyka padonkov a preveda

Zaujímavou črtou jazyka padonkov a preveda je ich rozšírenie, a to nielen ako prostriedku na vytváranie „fotožiab", blogových príspevkov, dlhších textov alebo na štylistické účely v podobe vsuvky do inak ortografického ruského textu (nepísanie „esenciami"). Antiortografický spôsob písania, špecifické slová a obrázok medveďa-preveda expandoval aj poza internetové prostredie, do „oflajnového" sveta. Treba na tomto mieste spomenúť, že k rozšíreniu jazyka padonkov, používaného často na obscénne texty, ktoré nemálo ľudí odpudzovali, došlo pravdepodobne až vďaka medveďovi-prevedovi, ktorého výskyt sa

[4] *Kreatíva* (z angl. *creative*) je slovo používané najmä výrobcami reklám a dizajnérmi webových stránok.

spája skôr s humorom a recesiou a je tak široko prijateľný. S jeho príchodom „sa všetko stalo naozaj aj smiešne, aj vážne, aj akosi milé. Dokonca aj ľudia, ktorý sa mraštili od hustého, nepríjemného vulgárneho vyjadrovania padonkov, na Medveďa sa začali chytať okamžite“ (Denisov, 2006). Všimnime si ale to, že aj medveď-preved vlastne začal na „vulgárnom“ obrázku (pozri obr. 1). Niektoré výrazy padonko-prevedovského jazyka (ide hlavne o časť lexiky so slovami hodnotenia) však možno nájsť aj na tričkách, čiapkach, hodinkách, nálepkách na taxíkoch, v reklamách (Belkin – Amzin, 2006, Žan, 2006). Napríklad na svoju reklamu na internet použil bieloruský Telecom medveďa-preveda a slovo *жжот* (pozri obrázok 2 a, b). BMW v Rusku použilo v reklame výraz *зачёт по-любому* zrejme v padonkovskom zmysle (Belkin – Amzin, 2006). V televíznej reklame mobilného operátora MTS sa objavujú slová *красавчик* a *жжёт* zrejme pod vplyvom ich popularity (tamže).

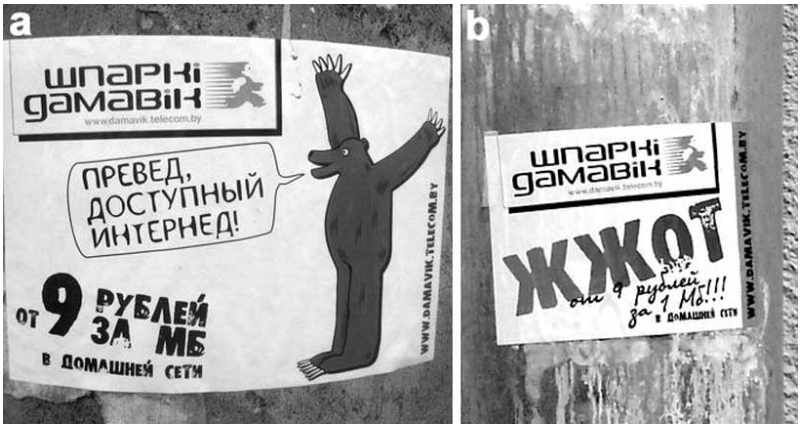

Obr. 2: Medveď-preved a *жжот* na reklame bieloruského Telecomu v uliciach Minsku

Zaujímavý je prípad výskytu padonkovských slov na zošitoch vyrobených spoločnosťou Alt-Kanc (Альт-Канц). Na prednej strane týchto zošitov je padonkovská fráza (napr. *в Бабруйск, жывотное!*), pod ktorou je malým písmom vytlačené jej vysvetlenie. Na zadnej strane zošitu je však táto poznámka: „*Pozor! Táto séria zošitov nie je určená na používanie v školách. Okrem toho my v spoločnosti ‚Alt-Kanc‘ bojujeme s ochudobnením a komolením ruštiny a dúfame, táto séria zošitov poslúži ako účinný nástroj kontrapropagácie parazitných slov a žargónových slovíčok. Ďakujeme:-).*“ Čiže výrobca zošitu použil padonkovčinu, resp. ju (kontra)propagoval, aj napriek tomu, že sa s jej používaním nie celkom stotožňuje (ako vidno z poznámky).

Jednou z čŕt ideologických hegemónií – ku ktorým patrí aj (ruský) pravopis – je prítomnosť **ortopraxe** za absencie **ortodoxie** – toho, že ľudia svoje vonkajšie správanie ideológii podriadia („ortoprax“), hoci sa s ňou vnútorne nesto-

tožňujú (nie sú „ortodoxní“) (Blommaert, 2005, s. 169nn., 253n.). Poznámka na zošite je zaujímavá v tom, že ukazuje na ortoprax pri absencii ortodoxie vo vzťahu nie k ruskému pravopisu, ale k padonkovskému jazyku: výrobca navonok prijal padonkovčinu (z ekonomických alebo iných dôvodov), ale nestotožnil sa s ňou. Berúc do úvahy aj mimoriadne rozšírenie padonko-prevedovského jazyka, možno povedať, že sa v tomto prípade uplatňuje proti ruskému pravopisu (kontra)hegemonicky: ako hegemón a zároveň proti (kontra) hegemónu. Zrejme ťažko však môže padonko-prevedovský spôsob písania celkom nahradiť ruský pravopis; jeho existencia totiž spočíva vo funkčnom porušovaní ruských pravopisných noriem, od ktorých závisí a ktoré sú teda ozajstným hegemónom. Funguje doteraz ako „antiortografia“ (Svincov, 2006), existenčne spätá s ortografiou.

Padonko-prevedovský jazyk však nie je iba anti-ortografiou – nezameriava sa len proti hegemónii pravopisu – ale je primárne prostriedkom na vyjadrovanie disentu alebo odporu proti širšie kultúrnemu alebo politickému mainstreamu/hegemónu. (S tým súvisí aj to, že má nielen antiortografické, ale aj lexikálne špecifiká.) Uveďme si konkrétny príklad: V lete tohto roka (2006) havarovala nad Kazachstanom nosná raketa Dnepr, ktorá mala vyniesť na obežnú dráhu Zeme niekoľko satelitov. Medzi nimi bola aj prvá bieloruská družica BelKA, čomu bieloruské médiá venovali veľkú pozornosť. Mal to byť veľký bieloruský úspech; pri štarte rakety Dnepr bol osobne prítomný dokonca aj bieloruský prezident-diktátor Lukašenko. *BelKA* je skratkové slovo pre ***Бел**орусский **к**осмический **а**ппарат*, ale v ruštine existuje aj rovnako znejúce slovo *белка*, čo znamená „veverica“. Po výbuchu rakety sa teda na bieloruskom internete objavila „fotožaba“ s veveričkou (pozri obrázok 3, pôvodný obrázok pochádza z americkej animovanej rozprávky Doba ľadová – Ice Age). Na nej je text v jazyku padonkov: *БабруйскТВ саапсчает: Ф стипях Козохстана упало БелКо*, ortograficky: *БобруйскТВ сообщает: В степях Казахстана упала БелКа*, čo v preklade znamená: „Bobrujsk TV oznamuje: V stepiach Kazachstanu spadla BelKa.“ *Bobrujsk TV* tu je alúziou na padonkovskú frázu *choď do Bobrujska, zviera*, čo je miesto, kde sa posielajú zatracovaní, deklasovaní autori textov, kreatív. Na tejto „fotožabe“ sa teda padonko-prevedovský pravopis a jazyk použil ako výraz odporu proti hegemónii politických reprezentácií produkovaných bieloruskými štátnymi médiami, tu azda sarkasticky pomenovanými *Bobrujsk TV*. (Ďalšie také bieloruské „fotožaby“ pozri napr. na sajte www.belzhaba.com.)

Pre jazyk padonkov je protestná funkcia, ktorú vykonáva aj v prípade bieloruských médií a satelita BelKA, jednou z typických. Šírka aplikácií padonkavčiny je však pozoruhodná ako aj rozšírenie tohto pôvodne slangového útvaru („post-slangu“) za hranice úzkej skupiny padonkov – jeho „de-slangizácia“. Otázkou ostáva, aká je životnosť takto rozsiahlo používaného „post-slangu“, a ak prežije, v akej podobe to bude.

Z šírky a povahy kontextov, v ktorých sa padonko-prevedovčina vyskytuje, je zrejmé, že ju používajú ľudia s rozličným vzdelaním (hoci sa jej antiortografia niektorými ľuďmi interpretuje ako neortografia, t. j. praktická neznalosť

Obr. 3: Paródia na TV propagáciu havarovaného bieloruského satelitu BelKA

pravopisu). Bolo by isto zaujímavé zistiť, či – a poprípade ako – sa odlišuje jej používanie u ľudí s rôznou úrovňou a typom vzdelania. To je však žiaľ už mimo rámca tohto príspevku.

Moja vďaka za inšpiráciu a pomoc pri príprave tohto textu patrí Jekaterine Nicholas, Veranike Biaľkovič, Taciane Biaľkovič a Jiřímu Nekvapilovi. Práca na príspevku sa uskutočnila v rámci výskumného zámeru Ministerstva školstva, mládeže a telovýchovy Českej republiky MSM 0021620825 „Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor“.

Internetové pramene (výber)

http://www.udaff.com
http://prevedmedved.net
http://prevedmedved.ru
http://preved.miim.ru
http://community.livejournal.com/ru_preved
http://5h00.livejournal.com/218401.html (slovník *Перевод с ЖЖшного на русский*)
http://ru.wikipedia.org – stránky: *Падонки*, *Жаргон падонков*, *Превед*
http://www.uran.donetsk.ua/~masters/2006/eltf/romanova/ind/index.htm
http://uk.wikipedia.org – stránka: *Фофуддя*, resp. *Фофудья*

Literatúra

BELKIN – AMZIN, 2006 = БЕЛКИН, Игорь – АМЗИН, Александр: Полный превед: Интернет-сленг все чаще выходит за пределы виртуального пространства [Úplný preved: internetový slang prekračuje stále častejšie hranice virtuálneho priestoru]. In: Lenta.ru, 2006, http://lenta.ru/articles/2006/02/28/preved.

BLOMMAERT, Jan: Discourse: A Critical Introduction. Cambridge: Cambridge University Press 2005. XIII + 299 s.

BORŠČEŽER, 2006 = БОРЩЕЖЕР, Афанасій: Фофудья – відповідь українчегів московському „прєведу“ [Fofudia – odpoveď Ukrajinčegov moskovskému „prevedu“]. In: Интернет репортер, 2006, 27 жовтня, http://rep-ua.com/52325.html.

DENISOV, 2006 = ДЕНИСОВ, Кирилл: Умераед зайчег мой: Русский интернет прощается с русским языком [Ruský internet sa lúči s ruským jazykom]. In: Известия, 2006, 26. 04. Dostupné i na internete: http://www.izvestia.ru/lpage/article3092421.

ISAČENKO, Alexander V.: Fonetika spisovnej ruštiny. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1947. 228 s.

MARTINOVIČ – SOKOLOVSKIJ, 2005 = МАРТИНОВИЧ, Виктор – СОКОЛОВСКИЙ, Дмитрий: Дмитрий Соколовский: «Я не употребляю мат... я на нём разговариваю» [Dmitrij Sokolovskij: „Ja nepoužívam vulgárny jazyk... ja ním rozprávam“]. In: БелГазета, 2005, № 42. Dostupné i na internete: http://www.belgazeta.by/20051024.42/340070141.

PANKAVEC, 2006 = ПАНКАВЕЦ, Зьміцер: Фафудзья захапіла ўкраінскі Інтэрнэт [Fofudia zachvátila ukrajinský internet]. In: Наша Ніва, 2006, 7 сьнежня. Dostupné i na internete: http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=5223.

ROMANOVA, s. d. = РОМАНОВА, К. В.: Глоссарий падонкафских слов [Glosár padonkovských slov]. Online na: http://www.uran.donetsk.ua/~masters/2006/eltf/romanova/ind/gloss.htm, s. d.

ROMPORTL, Milan: Stručná fonetika ruštiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1962. 164 s.

SKVORCOV (1964) = СКВОРЦОВ, Л. И.: Об оценках языка молодежи (жаргон и языковая политика). In: Вопросы культуры речи, вып. 5. Ред. С. И. Ожегов и др. Москва: Наука 1964, с. 45 – 70.

SVINCOV, 2006 = СВИНЦОВ, Виктор: Жаргон «преведов» проживет не больше года [Žargón „prevedov“ neprežije viac ako rok]. In: Известия, 2006, 26. 04. Dostupné i na internete: http://www.izvestia.ru/lpage/article3092421/index.html.

ŠYŠKIN, 2006 = ШЫШКИН, Иван: «Превед, кросавчеги!», или апология «падонков» [Apológia „padonkov“]. In: Зеркало недели, 2006, № 13 (592). Dostupné i na internete: http://www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/592/53059.

ŽAN, 2006 = ЖАН, Лера: Эффект «превед» [Efekt „preved“]. In: Журнал «Я», 2006, № 31. Dostupné i na internete: http://www.ya-online.com/content/view/102/58.

Bible Litoměřicko-třeboňská v proměnách staletí*

Hana Sobalíková

Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV, Praha

České země mají bezpochyby velmi bohatou biblickou tradici. Mohou se pochlubit jak vysokým počtem dochovaných biblických exemplářů, tak i neobvyklým množstvím revizí biblického překladu – jen pro staročeské období jsou tradičně rozeznávány hned čtyři redakce překladu Bible, přičemž nejstarší z nich pochází už z 60. let 14. století, a patří tak k nejstarším překladům do národního jazyka vůbec.

K prvotnímu staročeskému překladu – byť v revidované podobě – se hlásí i rukopis Bible litoměřicko-třeboňské (BiblLitTřeb[1]), kterému je věnován tento příspěvek.

1. Charakteristika Bible litoměřicko-třeboňské

Bible litoměřicko-třeboňská patří mezi nejkrásnější a umělecky nejhodnotnějších české Bible.[2] Byla psána na pergamen a nechal si ji pořídit mincmistr Václava IV. Petr Zmrzlík ze Svojšína (†1421). Bible je rozdělena do tří svazků a v současné době je uchovávána na dvou různých místech: První a druhý svazek jsou uloženy ve Státním archivu v Litoměřicích (sign. B I F/3-1), třetí svazek ve Státním archivu v Třeboni (sign. A 2).

Jedná se o jednu z nejstarších dochovaných staročeských Biblí a zároveň vůbec nejstarší biblický rukopis, který je možné přesně datovat. Dokončena byla roku 1414[3] a tuto informaci do třeboňského svazku zaznamenal sám hlavní opisovač této Bible, písař Matěj.[4]

Přesná datace Bible byla důležitým vodítkem pro určení stáří celého prvotního staročeského překladu. (V této souvislosti se o tuto Bibli významně zajímal především Josef Dobrovský, který její třeboňskou část dokonce po nějakou dobu považoval za druhý nejstarší biblický rukopis psaný česky.[5])

---

*Příspěvek vznikl jako součást řešení projektu GA ČR č. 405/05/2528 *Nejstarší český překlad bible. Knihy prorocké a Knihy makabejské*.

[1] Zkratky jednotlivých rukopisů používané v tomto článku jsou přejaty z: Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek (1968).

[2] Literární historik Josef Jireček ji dokonce označil za vůbec „nejnádhernější kodex český“ (J. Jireček, 1877, s. 625).

[3] Podle Vladimíra Kyase (Kyas, 1997, s. 58) začala být Bible opisována v rozmezí let 1409-1411.

[4] Jméno tohoto opisovače se dochovalo díky jeho vlastnoručním přípiskům o dokončení jednotlivých částí bible; srov. např.: „finita est Biblia... per Mathiam de Praga“ (BiblLitTřebT 259b).

[5] Třeboňský svazek Dobrovský nazýval Biblí slavatovskou (později byla třeboňská část označována i jako Bible vratislavská či hozlauerovská podle šlechtického rodu Hozlaurů z Hozlau, kteří tento svazek po nějakou dobu vlastnili).

Dobrovského původní představa, že se jedná o dvě různé Bible, byla poměrně pochopitelná. Po celé staročeské období bylo neobvyklé, aby byly biblické rukopisy rozděleny do více svazků než dvou (tradičně první svazek obsahoval počáteční část biblického textu až po žalmy a druhý pak zbytek Starého zákona a Nový zákon).

Podobně neobvyklý jako toto vnější rozvržení je v této Bibli i způsob zařazení jednotlivých biblických knih. Jejich posloupnost je dána tím, že písař Matěj dostával jednotlivé knihy k opisování v nahodilém pořádku. A tak, jak jednotlivé knihy dostával, je pak také do Bible opisoval.[6] To pochopitelně výrazně snižovalo možnost orientace v samotné Bibli. Toho si byl vědom už sám písař Matěj, a proto k Bibli připojil dvojlist s přehledem obvyklého pořadí knih, a návod, kde tu kterou knihu v jeho rukopise hledat.[7]

Písař Matěj opisoval z předlohy obsahující mladší verzi původního českého překladu Bible. Velmi blízko má tato verze k znění Bible olomoucké (znění obou Biblí se z velké míry shoduje). Podle Vladimíra Kyase byly obě tyto verze opsány ze stejné předlohy pocházející z konce 14. stol.[8]

2. Výzkumný projekt

V oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český probíhá v současné době grantový projekt,[9] jehož cílem je provedení komplexní filologické analýzy těch knih z I. redakce staročeského překladu Bible, které jí dosud nebyly podrobeny (tj. knih prorockých a makabejských). Jedním ze záměrů prováděné analýzy je určení vzájemného poměru všech rukopisů I. redakce, a předmětem studia se tak zákonitě stala i Bible litoměřicko-třeboňská.

Úskalí této Bible ale spočívá v tom, že původní text v ní byl zčásti porušen pozdějšími zásahy. Na mnoha místech byl text vymazán a nahrazen mladšími přípisky. V rámci přípravy textu tak bylo nezbytné tyto přípisky zachytit a odlišit je od původního znění.

Dosavadní studie věnované této Bibli (a reprezentované především studiemi Vladimíra Kyase[10]) se těmto přípiskům soustavněji nevěnují. Proto bylo nutné

Josef Dobrovský znal i litoměřické svazky, ale domníval se, že se jedná o jinou – dvousvazkovou – Bibli, kterou nazýval Biblí litoměřickou (tento svůj omyl poznal až r. 1795, když navštívil Litoměřice a s oběma svazky se podrobněji seznámil). – Srov. J. Pečírková, 2003, s. 282-283.

[6] Vždy se však jedná o ucelené tematické celky (tj. např. pohromadě zůstává celý oktateuch, knihy prorocké apod.).

[7] „Ale že svrchu psané knihy v tomto volumině nejsú svým řádem uvázány a tak nebudú snadny naleznúti, protož ktož které bude chtieti naleznúti, ten ohledaj registrum toto podepsané, a tiem snadnějie nalezne každé knihy.“ (Přejato z Kyas, 1997, s. 57)

[8] Srov. V. Kyas, 1997, s. 61.

[9] Jedná se o tříletý projekt GA ČR: *Nejstarší český překlad bible. Knihy prorocké a Knihy makabejské* (hl. řešitel PhDr. J. Pečírková, CSc, doba řešení 2005-2007).

[10] Srov. především V. Kyas 1971 a V. Kyas 1997.

provést i jejich podrobnější analýzu. V prvé řadě bylo třeba odlišit od sebe různě staré zásahy do textu, popsat jejich charakter, případně určit jejich přibližné stáří.

Dosavadní výsledky tohoto průzkumu se pokusíme shrnout v následující části příspěvku.

2. Průzkum

Vladimír Kyas ve svých studiích rozlišoval dva upravovatele Bible litoměřicko-třeboňské, a to tzv. korektora, který do textu zasáhl nejvýrazněji, a mladšího upravovatele, jehož přípisky označoval jako opravy tzv. „mladší ruky". I v námi sledované části byly identifikovány zásahy dvou upravovatelů.

2.1 Korektor

V první fázi jsme se zaměřili na zásahy upravovatele, kterého budeme – ve shodě s Kyasem – nazývat tzv. korektorem. Tento korektor se podepsal na konečné podobě textu velmi výrazně. Jeho úpravy byly prováděny jak přímo do textu po vyradování starší verze, tak po okrajích stránek s patřičným odkazem na místo, ke kterému se daná úprava vztahovala. Své úpravy prováděl spřežkovým pravopisem, na několika místech však proniká už i pravopis diakritický (srov. např. *přemietalo* BiblLitTřebT 101a).

Podle Kyasových údajů měly korektorovy úpravy vycházet z II. biblické redakce. Pro ověření této hypotézy bylo provedeno srovnání biblické knihy Izaiáš a Jeremiáš z Bible litoměřicko-třeboňské s dvěma představiteli II. redakce, Biblí litoměřickou a Biblí boskovickou. Pro doplnění byl přibrán i rukopis Bible padeřovské reprezentující III. redakci. Jednotlivé korektorovy zásahy do textu byly porovnávány se zněním srovnávaných rukopisů. Sledovány byly především nápadnější shody mezi jednotlivými rukopisy, jedinečná řešení korektorova a rozdíly mezi redakcemi.

Korektorovy zásahy byly současně konfrontovány i s latinským textem Vulgáty s přihlédnutím ke všem známým variantním rukopisům, jak je zachycuje vatikánská edice Biblia sacra (1969, 1972).

2.1.1 Výsledky průzkumu

2.1.1.1 Ve vztahu k ostatním staročeským rukopisům

Provedené srovnání nepotvrdilo nápadnější shodu mezi zásahy korektorovými a sledovanými rukopisy II. redakce. Korektor se mnohem věrněji než ony držel latinské předlohy, opravil řadu nepřesných čtení obou rukopisů a doplnil většinu vypuštěných pasáží. Ani ta místa, která byla doplněna jak v Bibli litoměřicko-třeboňské, tak v Bibli litoměřické a boskovické nebyla vždy překládána shodně.[11]

[11] Srov. např. Is 44,23: doplnění chybějícího textu v BiblLitTřeb: *lesné a všeliké dřevo jeho*; znění BiblLit: *les i všeliké dřevo jeho*; znění BiblBosk: *les a všeliké dřěvo jeho*; Vulg.: *saltus et omne lignum eius*. Nebo Is 51,19: doplnění chybějícího textu v BiblLitTřeb: *kto smútí sě nad tebú*; znění BiblLit: *kto se pro tě zamútí*; znění BiblBosk: *kto pro tě zamútí*; Vulg.: *tibi quis contristabitur super te.*

Analýza naopak naznačila, že korektorovy úpravy měly mnohem blíže k Bibli padeřovské, reprezentující až III. biblickou redakci. Tato redakce, jejíž počátky se datují již do doby, kdy začala být Bible litoměřicko-třeboňská opisována, charakterizuje až úporná snaha přiblížit se latinskému originálu a toto úsilí měl korektor s autory III. redakce nepochybně společné. V knize Izaiáš a Jeremiáš bylo rozpoznáno velké množství míst, kdy oba rukopisy shodně doplňují chybějící části verše a opravují nesprávně pochopená místa. Samotný překlad byl ale v obou Biblích často odlišný.[12] S Biblí padeřovskou tak korektora nepochybně spojovala snaha dosáhnout úplné shody s latinským originálem, v žádném případě však nemohlo jít o přímou inspiraci. Jedná se spíše o příklad postupného prolínání jednotlivých redakcí, které vznikaly nedlouho po sobě a v mnoha ohledech se ovlivňovaly. (V souvislosti s tím se nabízí i otázka, zda toto prolínání není jedním z náznaků toho, že Bible, které se tradičně řadí k II. biblické redakci nejsou spíše než ucelenou skupinou pouze souborem rukopisů vzniklých v přechodné fázi mezi výraznými redakcemi I. a III.)

2.1.1.2 Ve vztahu k latinskému originálu

Vedle staročeských rukopisů byly sledovány korektorovy opravy i v poměru k latinské Vulgátě. Už srovnání se staročeskými rukopisy naznačilo, že korektor velmi pravděpodobně prováděl své úpravy především na základě latinského textu. Určit konkrétní verzi Vulgáty, s kterou pracoval, je pro tuto dobu téměř nemožné. V českých zemích kolovala velká řada latinských rukopisů, které byla různě upravovány korektorii, a jednotlivé exempláře se proto výrazně lišily. Provedené srovnání však alespoň ukázalo, že korektor nepochybně pracoval s jinou verzí Vulgáty než autoři všech tří sledovaných rukopisů: opravoval totiž i variantní překlady těchto Biblí.[13] Jeho předloha se neshodovala ani s žádným z rukopisů zachycených komentovanou edicí Biblie sacry (1969, 1972), v několika případech jsou jeho doplnění zcela odvislá od všech známých rukopisů Vulgáty.[14]

---

[12] Srov. např.: Is 14,18: BiblOl: *každý*; korektor BiblLitTřeb: *muž*; BiblLit: *každý*; BiblBosk: *každý*; BiblPad *muž*; Vulg: *vir*. Nebo Is 19,13: doplnění chybějícího textu v BiblLitTřeb: *kúth*; BiblLit, BiblOl, BiblBosk nemají; znění BiblPad: *úhel*; Vulg.: *angulum.* Nebo Is 65,18 doplnění chybějícího textu v BiblLitTřeb: *a lid jeho radost*; BiblLit, BiblOl, BiblBosk nemají; znění BiblPad: *veselé a lid jeho radost*; Vulg.: *et populum eius gaudium.*

[13] Srov. např.: Is 19,17: BiblOl: *k strachu*; korektor BiblLitTřeb: *k hodu*; BiblLit: *k strachu*; BiblBosk: *k strachu*; BiblPad: *v strach*; Vulg: *in pavorem,* var. *in festivitatem.* Nebo Is 32,6: BiblOl: *otjal*; korektor BiblLitTřeb: *otejme*; BiblLit: *otjal*; BiblBosk: *odjal*; BiblPad: *otjal*; Vulg: *auferat*, var. *auferet.* Nebo Is 41,23 BiblOl: *viďme*; korektor BiblLitTřeb: *slyšme*; BiblLit: *viďme*; BiblBosk: *vizme*; BiblPad: *vizme*; Vulg: *videamus*, var. *et videamur* n. *exudiamus*.

[14] Srov.: Is 16,2: doplnění korektora (na přeplovení) *dczery*. Nebo Is 43,28 oprava korektorova za původní: *svatá* na: *tvá*. Nebo Jr 12,11 doplnění korektora (srdcem) *svým*.

Totožnost korektorova známá není, je však pravděpodobné, že je třeba ho hledat – podobně jako v případě překladatele III. redakce – mezi univerzitními mistry spíše než mezi kazateli.[15] Svědčí o tom mj. jeho opravy nesprávného číslování kapitol, doplňování odkazů na obdobná biblická místa i jeho zasvěcený komentář o deuterokanoničnosti Azarjášovy modlitby a k vyprávění o Zuzaně z knihy Daniel (v tomto rozsáhlejším komentáři se korektor dokonce zmiňuje o řeckém původu této pasáže v Theodotionově revizi Septuaginty.

2.2 Mladší ruka

Pozdější přípisky – zas ve shodě s Vladimírem Kyasem – souhrnně nazýváme zásahy tzv. mladší ruky. Vyskytují se v mnohem menší míře a také jejich rozsah je výrazně menší. Pod toto označení shrnujeme několik na sebe nezávislých zásahů do textu, pořízených až po korektorových úpravách. Povětšinou se jedná o drobnější zásahy do textu (doplnění chybějícího písmene apod.). Výrazněji mezi nimi vystupují především úpravy písaře s charakteristickým zdobným písmem užívajícího již diakritický pravopis.[16] I v těchto případech se jedná o opravy základního textu, vymyká se jen několik zápisků připisovaných Janu Husovi (viz 2.1.3.1).

Časový odstup od úpravy korektorovy není možné přesně určit, nepochybně však mladší přípisy nebyly provedeny příliš dlouho po sobě. (Starší původ korektorových zásahů mj. dokazuje i několik oprav provedených „mladší rukou“ i do textu doplněného samotným korektorem.[17])

U mladších upravovatelů můžeme pozorovat mnohem větší respekt k původnímu znění. Do textu zásadně nevstupují přímo, své doplňky buď nadepisují nad původní text, nebo uvádějí na okraji s příslušnou značkou označující komentované místo. Chyby původního textu neškrtají ani jinak neodstraňují, upozorňují na ně pouze podtečkováním daného písmene či slova.

Opravy se ve většině případů omezují na doplnění chybějícího písmene, velmi ojediněle se setkáme s doplněním delšího úseku textu. I tyto přípisky však svědčí o tom, že mladší upravovatelé přinejmenším konfrontovali opravovaný text s nějakým dalším biblickým rukopisem, popř. s latinským textem.[18] Především se jednalo o náhradu zastarávajícího výrazu výrazem novějším či o doplnění vhodnějšího překladu.[19] Pro podpoření svého řešení je v několika případech uveden u daného slova i jeho latinský ekvivalent.[20]

---

[15] K autoru III. redakce srov. V. Kyas 1997, s. 100.

[16] Srov. např.: „iakožto truba zwučetti bude a ſrdce mee k mužuouy“ (zapsáno transl.) BiblLitTřebT f. 127r.

[17] Srov. např. 1Mach 10,21 znění BiblLitTřeb (kurzivně oprava korektorova, paleograf. zápis): mnoz*ſtwye oďenie boiowne,* za tím nadepsáno mladší rukou -ho.

[18] Srov. např.: Is 40,6: BiblOl: *polský*; „mladší ruka“ v BiblLitTřeb: *polní.* Nebo Jr 2,22: BiblOl: *koččím střiebrem*; „mladší ruka“ v BiblLitTřeb: *bělidlem*.

[19] Srov. např. doplnění záporu v Is 28,27: „mladší ruka“ v BiblLitTřeb: *ne*-bude*;* BiblLit *bude[1];* BiblLit *bude[1];* BiblPad *nebude.*

[20] Srov. např. Jr 51,1: znění BiblLitTřeb: *vzkřiesím;* in marg. doplněno mladší rukou: *visitabo navščievím.*

2.1.3 Další přípisky

2.1.3.1 V třeboňském svazku

Vedle těchto přípisků jsme při prohlídce rukopisu zaznamenali i několik dalších vpisků, které se sice nevztahují přímo k textu a nejsou tedy z lingvistického hlediska relevantní, nicméně vypovídají svým specifickým způsobem o dalších osudech této Bible.[21]

Nejstaršími z nich jsou dva zápisky signované M. Janem Husem, v nichž komentuje dvě konkrétní místa z Nového zákona (Mt 3,4 a Mt 5,18). Jan Hus byl blízkým přítelem mincmistra Petra Zmrzlíka ze Svojšína (†1421), objednavatele Bible litoměřicko-třeboňské a při některé z jeho častých návštěv v Zmrzlíkově pražském domě – kde mj. proběhlo známé „hádání" u Zmrzlíků mezi jednotlivými husitskými křídly –, mohly být případně pořízeny i Husovy zápisy.[22]

Později vlastnila třeboňský svazek šlechtická rodina Hozlauerů z Hozlau. Jedna z větví této staré šlechtické rodiny byla majitelem jihočeského panství Dobronice v Jižních Čechách a právě na dobronický zámek byl převezen i třeboňský svazek Bible litoměřicko-třeboňské. O tom svědčí dva přípisky domácího učitele dětí hraběte Hozlauera, který dva roky po sobě (roku 1553 a 1554) zaznamenal o tomto svém působení do Bible svůj zápis.[23]

Pozdější osudy třeboňského svazku naznačují úmrtní zápisky rodiny Hozlauerů a následně rodiny Mitrovských, do jejichž majetku se tento svazek dostal v 80. letech 16. století jako součást věna Barbory z Hozlau (provdané za Jana ml. Vratislava z Mitrovic). V pražském archivu Mitrovských byl tento svazek ještě roku 1818 (tehdy byl nazýván Slovanským svazkem[24]). Do místa svého současného umístění se dostal patrně zásluhou hraběte Jana Adolfa II. ze Schwarzenberka (1799-1888), jehož rodina tento svazek během 19. století od Mitrovských získala.

2.1.3.2 V litoměřických svazcích

V případě litoměřických svazků jsou podobné záznamy mnohem skromnější a ani z jiných míst se o jejich osudech mnoho nedozvídáme. Za nejstarší

[21] O většině z nich se už zmiňoval i Vladimír Kyas a J. Pečírková (zejm. V. Kyas, 1997 a J. Pečírková, 2003).

[22] O autentičnosti Husových záznamů se vedly spory. Josef Jireček např. z těchto zápisů usuzoval, že celá Bible byla psána s přispěním Husovým a písař BiblLitTřeb jeho poznámky rovnou do textu zaznamenával (Srov. J. Jireček, 1877, s. 625). Jak naznačilo provedené srovnání, velmi pravděpodobně byly zápisky provedeny písařem, který byl autorem i několika dalších úprav (spadajících do skupiny tzv. mladší ruky). Zdá se tedy, že se nebude jednat o ruku samotného Husa (příp. by i tyto další úpravy musely být považovány za jeho vlastní).

[23] Srov. např.: „Léta od narození syna Božého MDLIIII Já Mateáš litoměřický z Hradce Jindřichova toho času učitel dítek na Dobronicích sem byl. Samému věčnému Pánu Bohu budiž chvála tvé milosti vzdávána Amen." (BiblLitTřebT f. 78v); další záznam na f. 210r a pravděpodobně i nedokončený zápis na 81v.

[24] O jejím pražském umístění hovoří ještě J. Jireček ve svém rozboru o českém překladu z roku 1864 (J. Jireček, 1864, s. 139).

dochovaný záznam o historii těchto svazků, které je možné v Bibli nalézt, je tak možné považovat až znak litoměřického biskupa Emanuela Arnošta z Valdštejna (1716-1789; biskupem litoměřickým v letech 1759-1789), který oba svazky získal odkazem kaplana od sv. Jindřicha v Praze Matyáše Kalivody. Emanuel Arnošt z Valdštejna byl známý coby významný mecenáš a podporovatel umění, který ve své biskupské rezidenci v Litoměřicích zřídil obsáhlou knihovnu obsahující vedle této Bible mj. i kompletní soubor všech domácích biblických tisků. Spolu s dalšími tituly pak oba svazky přešly do majetku litoměřického arcibiskupství, kde již zůstaly až do dnešních dnů.

3. Závěr

Hlavním záměrem představeného průzkumu bylo popsat a charakterizovat zásahy pozdějších upravovatelů do textu Bible litoměřicko-třeboňské. Tento průzkum si vyžádal probíhající grantový projekt zaměřený na provedení komplexní filologické analýzy těch knih z I. redakce staročeského překladu Bible, které jí dosud nebyly podrobeny.

Rozpoznány byly dva hlavní zásahy do původního znění Bible litoměřicko-třeboňské. Starší z nich, úprava tzv. korektora, byla velmi výrazná. Jeho úpravy byly prováděny jak přímo do textu, tak po okrajích stránek s patřičným odkazem na místo, ke kterému se daná úprava vztahovala. Analýza naznačila, že korektorovy úpravy měly mnohem blíže než k II. redakci, k níž byly tradičně počítány, k redakci III., reprezentované v tomto průzkumu Biblí padeřovskou. S touto Biblí korektora spojovala zejména snaha přiblížit se co nejvěrněji latinskému originálu, třebaže jednotlivá řešení obou překladatelů byla v konkrétních případech často odlišná.

Úpravy tzv. mladší ruky byly prokazatelně provedeny až po úpravách korektorových. Přístup mladšího upravovatele byl mnohem citlivější k původnímu textu. Do textu zásadně nevstupoval přímo, své doplňky buď nadepisoval nad původní text, nebo uváděl na okraji s příslušnou značkou označující komentované místo.

V obou případech se jednalo o osoby velmi erudované, zvlášť korektorovy úpravy svědčily o rozsáhlých znalostech upravovatelových.

Korektor velmi pravděpodobně pracoval přímo s latinským textem. Konkrétní verze Vulgáty, s níž pracoval, není jednoznačně určitelná, zcela nepochybně se však jednalo o jiný exemplář, než s nímž pracoval překladatel I. (a pravděpodobně i III.) biblické redakce.

Úpravy tzv. mladší ruky se ve většině případů omezily na drobné zásahy jako doplnění chybějícího písmene apod.

Pro dokreslení osudů jednotlivých biblických svazků byly dále sledovány i ostatní typy přípisků zaznamenané v Bibli. S jejich pomocí pak byly přiblíženy další osudy jednotlivých částí této Bible.

Prameny

Bible drážďanská, rukopis nedochován, pův. Drážďany, Královská knihovna, O 85.
Bible olomoucká, Olomouc Státní vědecká knihovna, III 1/I, II.
Bible litoměřicko-třeboňská, Litoměřice, Biskupská knihovna B I F/3 a Třeboň, Státní oblastní archiv, A2.
Bible litoměřická, tč. nezvěstná, pův. Litoměřice, Biskupská knihovna B 1 F/2.
Bibli boskovická, Olomouc, Státní vědecká knihovna, III 3.
Bible padeřovská, Vídeň, Národní knihovna, 1175.
Sekundární literatura
Biblia sacra iuxta Latinam vulgatam versionem ad codicum fidem XIII, Roma 1969.
Biblia sacra iuxta Latinam vulgatam versionem ad codicum fidem XIV, Roma 1972.

Literatura

ČERNÝ, František: Hus a bible Litoměřická. Příspěvek k literární činnosti Husově. LF 24, 1897, s. 94 – 97.
JIREČEK, Josef: Rozbor prvotního českého překladu starého zákona. ČČM 1864, 1872, 1877.
Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968.
KYAS, Vladimír: První český překlad bible. Praha 1971.
KYAS, Vladimír: Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997.
PEČÍRKOVÁ, Jaroslava: Josef Dobrovský a staročeské biblické rukopisy. In: Josef Dobrovský, Fundator studiorum slavicorum. Praha: Academia 2003, s. 281 – 292.

Vývinové peripetie postavy Adama Hlavaja

Henrieta Stankovičová

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Trnava

Po úspechu románu Živý bič (1927) vydal Milo Urban v roku 1930 jeho voľné pokračovanie – román Hmly na úsvite. Tento fakt potvrdzuje aj údaj uvedený na konci románu: *„Druhá časť románového cyklu zo Slovenska.“* Hoci v priebehu štyridsiatich rokov autor vytvoril tri verzie svojho diela, názov zostal vo všetkých vydaniach identický.

Jednotlivé verzie románu sa líšia. Milo Urban zachoval svoju tradíciu, vytvorenú už v diele Živý bič, deliť román na jednotlivé časti s vlastnými názvami.

Kým Živý bič sa skladá z dvoch častí (Stratené ruky; Adam Hlavaj), v románe Hmly na úsvite je ich až päť. Jednotlivé časti sú členené na kapitoly bez názvov. Zaujímavý je aj pohľad na kompozíciu a motivické zameranie jednotlivých kapitol.

Pre porovnanie sa musíme najprv sústrediť na román Živý bič. V jeho prvej časti – Stratené ruky – sú jednotlivé kapitoly osnované tak, aby ústrednou postavou bola vždy jedna z postáv diela. Takéto zámerné usporiadanie umožňuje rozprávačovi ich prostredníctvom predstaviť želanú problematiku. Či už dedinský svet, alebo svet vojny. Tieto kapitoly sú prekladané hromadnými scénami z dedinského života. Autor tak vytvára plastický obraz dediny ako celku, no zároveň umožňuje sledovanie individuálnych osudov jednotlivcov. Súčasne tak dosahuje dramatickosť rozprávania a zároveň navodzuje zdanie pomalého plynutia času. Autor využíva projekciu dediny ako hlavnej postavy diela.

Literárna kritika často upozorňovala na zvláštnu, priam novelistickú, stavbu románu. Tá je spôsobená tým, že Urbanove kapitoly pôsobia neraz useknuto, nie je ojedinelé ich samostatné vyústenie, často vypointované akoby nezávisle od celku románu. Ján Števček upozorňuje aj na zvláštne radenie kapitol. *„... kapitoly sú zoradené tak, aby v románe tvorili kontrast. Kontrast zahŕňa mnoho z toho, čo bolo povedané predtým a naznačuje ďalšie. Kontrast je v tomto zmysle skratkou. Preto Urban volí techniku krátkych kapitoliek. Chce skrátiť a tým dramatizovať svoje rozprávanie.“*[1]

Tento princíp charakteristický aj pre novelistiku Mila Urbana sa v druhej časti románu Živý bič – Adam Hlavaj – tlmí. Tu sa autorova pozornosť sústreďuje predovšetkým na dianie v Ráztokách, an epilogický zánik, či premenu niektorých postáv (napr. Ilčíčka, Krista Dominová atď.)a v neposlednom rade na postavu Adama Hlavaja. Rozprávanie sa dynamizuje aj v dôsledku toho, že druhá časť zachytáva vyvrcholenie vojnových udalostí a jeho vplyv na dedinský kolektív. Mení sa aj postoj k vojnovému konfliktu. Kým v prevej časti prevládala pasivita, až apatia postáv, v druhej časti dochádza k „prebudeniu“. Do popredia sa dostáva radikálne riešenie situácie, ktoré vrcholí v záverečnej dravej scéne románu.

Oba tieto princípy autor sčasti uplatnil aj vo výstavbe románu Hmly na úsvite. No tu je situácia komplikovanejšia najmä s ohľadom na opakované prepracovanie diela. Identickým zostalo vo všetkých troch verziách rozčlenenie románového celku na päť častí, ktoré sú členené na jednotlivé kapitoly.

Výrazné rozdiely sú badateľné už hneď v prvej časti. Kým v prevej verzii v prvej časti (Život biely kôň) uplatňuje obdobné výstavbové princípy ako v prvej časti románu Živý bič, v druhej a tretej verzii od nich postupne upúšťa. Tu sa viac sústreďuje na dianie v dedine, no neuplatňuje výstavbové prvky charakteristické pre druhú časť svojho prvého románu. Tu sme mohli vidieť predovšetkým dva základné uhly pohľadu. Videnie sveta a udalostí z hľadiska

[1] URBAN, Milo: Živý bič. Bratislava: Tatran 1984. s. 365 – 366

Adama Hlavaja a z hľadiska dediny. Tieto dva prvky diela sa v románe Hmly na úsvite (vo všetkých troch verziách) postupne dostávajú do kontrapozície. Hoci dedina i tu niekoľkokrát vystupuje ako celok, jej spolupatričnosť, postupné sebauvedomenie a spoločná vzbura zo záveru prvého románu sa postupne rozkladajú. Pozornosť rozprávača sa prevažne sústreďuje na tento rozklad, pričom jeho korene autor vidí predovšetkým v túžbe po majetku, závisti a neznalosti pomerov kapitalizmu zo strany jednoduchých dedinských ľudí. Negatívny dopad autor vykresľuje prevažne na osudoch jednotlivcov. Dedinská societa ako takmer zomknutý celok sa výrazne prejavuje v románe Hmly na úsvite vskutku iba v niekoľkých momentoch, a to v pozitívnom i negatívnom zmysle.

Tento fakt pravdepodobne spôsobilo aj to, že autor značnú časť deja presunul z dedinského prostredia do mestského, čím sám sebe znemožnil projekciu jednoliatosti dedinského celku. Vidíme tu však jasný autorský zámer a to predovšetkým v zrejmej snahe poukázať na chaotickosť prvých povojnových mesiacov, ba i rokov. V týchto sekvenciách sa Milo Urban sústredil predovšetkým na osudy jednotlivcov, ktorí vykorenení z prostredia im vlastného, z prostredia dedinskej society, stávajú sa slabými, aby sa napokon vrátili do rodnej dediny, hľadajúc stratené istoty.

Milo Urban teda v románe Živý bič využil projekciu dediny ako hlavnej postavy. Dedinská societa sa stáva meritom prežívania vojny a s ňou súvisiacich udalostí. Je zobrazená ako rovnorodý celok, z ktorého miestami vystupujú do popredia jednotlivé postavy. Ak sa aj autor sústredí na ich individuálne osudy, v konečnom dôsledku slúžia na mozaikovité spoluvytvorenie plastického obrazu dediny ako celku.

V druhej časti románu Živý bič, nazvanej Adam Hlavaj, sa však popri kolektívnom hrdinovi objavuje druhá hlavná postava – Adama Hlavaj. Autor tu však ešte nevytvára kotrapozíciu dedina – jednotlivec, s ktorou sa stretávame v románe Hmly na úsvite. Adama Hlavaj síce už v prvom románe vyniká nad celok komunity ako silný a individuálny jedinec, no stáva sa skôr jej hnacou silou, ako oponentom.

Dedinská societa, projektovaná ako kolektívny hrdina, je v dvoch tretinách románu *Živý bič* pasívna. Pokorne prijíma rany osudu a k vzbure dochádza len sporadicky, no tie sú prevažne psychickej povahy a nerealizujú sa v konkrétnych činoch. Vymyká sa len pokus o vzburu zo strany mladého Štefana Ilčíka, no aj ten je dedinou i vlastnou matkou chápaný ako márny. Tak napokon vyznieva aj jeho smrť, pri druhom pokuse o vzburu.

Aktívny prvok predstavuje rozum Adama Hlavaja, ktorý sa postupne prenáša aj na dedinský kolektív. Dva elementy dvoch hlavných postáv diela – pasívnosť a aktivita – sa v závere románu spoja. Adam Hlavaj sa opäť stáva plnohodnotnou súčasťou dediny, jeho individualita čiastočne ustupuje do úzadia. Dochádza k už spomenutej vzbure, ktorú završuje dravá výzva životu, podaná prostredníctvom záverečného opisu Adama Hlavaja. Tu ale Hlavaj nezastupuje

len sám seba, ba ani dedinu. Stáva sa symbolom človeka očakávajúceho lepšiu budúcnosť.

„A bol to smiech človeka, ktorý po dlhom utrpení vstal, vzal rukavicu a smelou, dravou rukou hodil ju budúcnosti do tváre, nie aby bol hrdinom, pochybným cukríkom ľudských úst, ale aby dosiahol to, čo mu od vekov náležalo: slobodu!"[2]

I tu sa prejavuje Urbanova charakteristická technika rozprávania uplatňovaná v celom románe, kedy autor zámerne vytvára situácie, v ktorých sa motív mení na symbol.

Ján Števček v doslove k románu Živý bič upozorňuje na fakt, že Adam Hlavaj nepredstavuje len stelesnenie vzbury proti vojne, či notárovi. Hovorí o tom, že *„Adam Hlavaj nie je revolučnou postavou v zaužívanom zmysle slova. Je symbolom revolty človeka proti všetkému, čo ho utláča, v mene najvyššej idey, v mene slobody. V slove sloboda je, zdá sa, aj jeho najhlbší zmysel. Je to prvé dielo slovenskej literatúry, kde sa o slobode nerojčí, ale kde sa tento najvyšší pojem chápe ako skutočnosť.* „[3]

Milo Urban postavu Adama Hlavaja v románe *Živý bič* monumentalizuje. Nedosahuje to však identickým spôsobom ako pri iných postavách, ale predovšetkým tým, že do charakterizácie tejto postavy vtláča princíp tajomna. Miestami vytvára dojem, akoby Adam Hlavaj nebol skutočným človekom, ale prízrakom, nepolapiteľným zjavom, ktorý prekračuje hranice racionálneho chápania dedinčanov. Princíp iracionality nachádzame aj v nasledujúcich úryvkoch.

„*Unikol im, zmizol v sychravej hmle ako prízrak; videli ho ešte keď skočil do potoka, vyškriabal sa na breh, i strelili za ním, ale v nasledujúcej chvíli nebolo po ňom ani stopy*."[4]

„*Ušlo tak do Vianoc a o Hlavajovi nikto nechyroval. Zmizol, zapadol kdesi, akoby sa bola zem nad ním zatvorila*."[5]

Autor monumentalizuje túto postavu aj prostredníctvom asociovania ľudových tradícií, keď miestami vytvára v predstavách dediny projekciu stotožnenia Adama Hlavaja so zbojníckym ľudovým hrdinom, pripomínajúcim Jánošíka. Na tomto princípe je vybudovaná situácia polapenia Hlavaja žandármi na základe zrady i jeho tajomný útek.

„Chytenie a tajomný útek Hlavajov Ráztočanov tak prekvapil, že dlhý čas hovorili len o ňom. Zarazenie, spojené so sústrasťou, ktoré sa ich zmocnilo pri jeho chytení, zmenilo sa nasledujúceho rána na radostný povzdych, plný uspokojenia; trápne napätie zmizlo šmahom i rozhostilo sa po ňom akési zadosťučinenie, sladký pocit odplaty. Adam Hlavaj im utiekol, vyviedol ich na posmech, pokoril vrchnosť a ukázal, že ani ona nie je takou všemohúcou, za akú sa vyhlasuje, že ani ona nemá úplne v moci človeka."[6]

---

[2] URBAN, Milo: Živý bič. Bratislava: Tatran 1984. s. 358

[3] URBAN, Milo: Živý bič. Bratislava: Tatran 1984. s. 363 – 364

[4] URBAN, Milo: Živý bič. Bratislava: Tatran 1984. s. 194

[5] URBAN, Milo: Živý bič. Bratislava: Tatran 1984. s. 209

[6] URBAN, Milo: Živý bič. Bratislava: Tatran 1984. s. 225

Vo voľnom pokračovaní Živého biča, v románe Hmly na úsvite, autor postupne tieto princípy opúšťa. Do značnej miery to spôsobuje aj jeho snaha o zachytenie širokého spektra povojnových udalostí v prvej Československej republike. Pre tieto potreby presídľuje svoje postavy z dedinského prostredia do mestského. Adam Hlavaj pre svoju zemitosť a zviazanosť s rodnou pôdou prestáva byť tým najvhodnejším typom. Milo Urban začína preferovať postavy dovtedy marginálne. Ich individualizáciou, ako aj presídľovaním (či už do mestského prostredia, alebo tematizovaním vysťahovalectva, prevažne do Ameriky) dochádza k deštrukcii obrazu dediny ako kolektívneho hrdinu diela.

Postava Adama Hlavaja zostáva súčasťou diela, no postupne je zatláčaná do úzadia a objavuje sa prevažne v momentoch vrcholiaceho dramatizmu v diele (napr. vyhnanie učiteľa Pařízka z Ráztok; alkoholické delírium dediny pri „využití" peňazí darovaných Hlavajovi politickým agitátorom Horovičom; povodeň atď.).V týchto situáciách sa autor sústreďuje predovšetkým na racionalitu postavy, ktorá sa vďaka tomuto svojmu charakterovému rysu dostáva do opozície voči dedinskému kolektívu. Monumentalizovanie Adama Hlavaja, ako sme sa s ním mohli stretnúť v predchádzajúcom románe, sa stráca. Pri charakterizácii postavy už nebadať princíp tajomna, či asociovanie ľudových tradícii, ako to bolo prv. Dominantnú pozíciu teda definitívne nadobúda prvok racionality.

Milo Urban však svoje tvorivé princípy, známe z románu Živý bič**,** neodstraňoval ihneď. V prvom vydaní románu Hmly na úsvite sa s nimi ešte môžeme stretnúť. Napríklad hneď v prvej kapitole prvej časti, ktorá je lyrickým otvorením románu. Prechod a plynutie času znázornené pohybom človeka reprezentuje postava dekana Mrvu idúceho po grúni. Nasledujúci synekdochicky podaný obraz je zároveň symbolom človeka, ktorý sa po predchádzajúcom nepokoji vrátil ku každodennosti svojho života.

„Dekan Mrva šiel by ďalej a ďalej tak myslel, ale neďaleko nad cestou ktosi orie. Pluh, pri pluhu človek a pred pluhom veľký, sivý kôň zapiera sa do zeme. A keďže je to na samom temeni grúňa a za grúňom, hľadiac s cesty, nevidieť nič vyššie, len modré pozadie oblohy, nepočuť nič iné, len vrzganie plužných koliesok a spev neviditeľných škovranov, zdá sa, akoby oráč šiel po rozhraní vzduchu a zeme, zdá sa, akoby chcel vytiahnuť brázdu okolo celej zemegule. Všetko akési zväčšené, vystreté a sivý kôň v záplave jarného slnka nezdá sa byť sivý; zdá sa byť biely a ohromne veľký."[7]

V tradične známej činnosti je zároveň poukázané na veľkosť ducha človeka, schopného odolávať tlaku (prekonaný vojnový konflikt), a to nielen ľudstva všeobecne, ale aj človeka konkrétneho – Adama Hlavaja. Už v druhom vydaní románu autor od takéhoto vstupného obrazu upustil a s postavou Adama Hlavaja sa stretávame až omnoho neskôr, pri nátlaku farára Sýkoru na dedinčanov, aby kúpili orolskú zástavu a nové zvony. Táto situácia je nám známa už aj z prvého vydania. Autor tu zachoval predchádzajúcu tendenciu, vniesť do cha-

[7] URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Praha: Vydavateľstvo Družstevní práce 1930. s. 10

rakteristiky postavy Adama Hlavaja neústupčivosť a tvrdosť. Adam Hlavaj totiž vo všetkých troch verziách románu predstavuje silný a stabilný prvok, a to mravne, názorovo i charakterovo. Práve takáto dimenzovanosť postavy slúži autorovi na vytvorenie silnej opozície dedina – jednotlivec. Kontrapozícia týchto dvoch prvkov v románe je výsledkom gradácie. Hlavaj sa postupne dedine odcudzuje. Priazeň mu zachováva len niekoľko jedincov, ktorí síce tiež vnímajú nezmyselnosť konania kolektívu, no na rozdiel od Hlavaja nie sú schopní so svojím odporom vystúpiť a verejne ho prezentovať. Napríklad pri spore s farárom Sýkorom o orolskú zástavu a zvony prejavujú nevôľu viacerí chlapi, pri neskorších udalostiach sa s takýmto správaním nestretneme. To vedie k postupnej izolovanosti postavy Adama Hlavaja.

Hnacím prvkom pri postupnej gradácii vytvárania opozície dedina – jednotlivec sa stáva farár Sýkora. On podnecuje v dedinčanoch hnev a odpor proti Hlavajovi. Vidí v ňom príliš silného protivníka, ktorého sa bojí. O jeho strachu svedčí aj nasledujúci úryvok.

„*Lež Hlavaj sa odrazu nebezpečne pohol. Odvrátil sa a plnou tvárou sa zahľadel do okna sťa do otvoru ozrutnej, rozpálenej priepasti. Vidiac ten pohyb, farár Sýkora sa zľakol. Preskočil, čo mal už premyslené, a začal kdesi pri konci, akoby sa spúšťal z vysokej pece*.“[8]

Podnecovanie farárom sa objavuje aj v pozadí ďalšieho výrazného sporu, ktorý prispieva k vytvoreniu už spomínanej opozície. Keď dedinčania odmietajú učiteľa Pařízka, označujúc ho za husitu, a posielajú protestnú petíciu na ministerstvo, Adam Hlavaj ju nepodpíše. Opäť sa v popredí prejavuje jeho racionalita, keď presviedča dedinčanov o márnosti ich snaženia a nabáda ich, aby sa viac zaujímali o veci im vlastné, predovšetkým o svoje hospodárstva. Naráža však na nepochopenie a sám je označovaný za kacíra. Zaujímavosťou je, že v tretej verzii románu Milo Urban upustil od zvýraznenia prvku, že Hlavaj odmietol podpísať petíciu. No podstata sporu zostáva rovnako vyhranená vo všetkých verziách. Ten vrcholí v otvorenom konflikte priamo pred školou, keď dedinčania bránia Hlavajovi vstúpiť dnu a odviesť tam svojho syna. Oni svoje deti na protest proti učiteľovi nechali doma. V dramatickom momente zasiahne učiteľ Pařízek, ktorý zabráni fyzickému násiliu rozhodnutím „dobrovoľne“ odísť z postu učiteľa v Ráztokách.

„*Ľudia, nerobte to! Nebite sa! Načo sa biť? Ja ešte dnes odídem. Ešte dnes. Sľubujem ...*“[9]

Hoci bol otvorený konflikt ukončený bez násilia, napätie medzi dvoma vzniknutými protivníkmi, dedinou a Hlavajom, sa prehlbuje a pretrváva aj naďalej.

Opäť sa vyhrocuje, keď Hlavajovi dá politický agitátor Horovič desaťtisíc korún, aby ho získal pre Agrárnu stranu ako prípadného člena, či dokonca agi-

[8] URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970. s. 24
[9] URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970. s. 40

tátora. Hlavaj peniaze prijme, no vzápätí ich ponúkne dedine s jasným úmyslom, využiť ich na zregulovanie potoka, ktorý predstavuje hrozbu. Tú si však obyvatelia odmietajú pripustiť a jeho snaha sa stretne s nepochopením. S jeho návrhom sa stotožnia len Kramár a Rončiak. Hlavaj je pri tomto spore postavený priam do pozície proroka, keď upozorňuje na možnú povodeň. Hoci by táto situácia umožňovala autorovi opäť využiť taký tvorivý postup, s akým sme sa stretávali v románe *Živý bič* – princíp monumentalizácie – Milo Urban ju nevyužíva. Pri vykreslení danej postavy preferuje zachovanie racionálnej optiky.

„ *– šaliete! Svojou hlúposťou sami kliesnite cestu pohrome, - hodil im do tváre urážku i vyhrážku.*

Ale chlapi sa smiali. Volali:

– Ba ty, ty šalieš! Ty vidíš ustavične straky na kole. Vraj povodeň ... Kto kedy videl, alebo slýchal o povodni v Ráztokách?

- Môj starý otec žil vyše sto rokov a nikdy nič podobné nespomínal, - povedal jeden.

- Môj tiež a ... tiež... – šuchol druhý.

Tretí už len pridal – udrel akoby pečiatku na slová predošlých.“[10]

Znechutený Hlavaj odchádza a peniaze ponecháva obecnému zastupiteľstvu, aby s nimi naložilo podľa vlastného uváženia. To vedie k niekoľkodňovým alkoholickým a obžerským orgiám, na ktorých sa zúčastní takmer celá dedina.

Povodeň napokon prichádza v poslednej časti románu. Ľudia sú ňou zasiahnutí dvojako. Na jednej strane strácajú svoj hmotný majetok, na druhej strane, čo je bolestnejšie, si musia uvedomiť svoje mylné konanie v predchádzajúcom období, ako aj nespravodlivosť voči Hlavajovi. Ich náhla uvedomelosť sa prejavuje aj v odvolaní Koričana z postu richtára a vyhlásením nových volieb do obecného zastupiteľstva. V prvých dvoch verziách sa dokonca novým richtárom stáva Adam Hlavaj. Takýto obrat je však absurdný. Po predchádzajúcom vyhrocovaní konfliktu je táto peripetia neadekvátna, priam násilne umelo vykonštruovaná. V tretej verzii románu si túto predimenzovanosť pravdepodobne uvedomil aj Milo Urban a pohľad mení. Richtárom sa stáva Kramár a Hlavaj je zvolený za člena obecného zastupiteľstva spolu so Sedmíkom a ďalšími.

No aj v záverečných obrazoch dediny zničenej povodňou autor úplne neustúpil od vytvorenej opozície dedina – jednotlivec. Čitateľovi predostrel dvojaký obraz dediny. Na jednej strane sú zničené domy, humná, straty na majetku, na druhej strane povodňou nedotknutý dom Adama Hlavaja.

„*Hoci voda očividne opadávala, Hlavaj sa toho dňa ešte nemohol vrátiť domov. No nebolo mu naponáhlo; zďaleka videl, že jeho domu na tamtej strane potoka nehrozí nebezpečenstvo. Pevný, škridľou pokrytý, s Piľskom v úzadí, stál za podmurovaným brehom ako nedobytný zámok, v ktorom sa nebáli povodne.*“[11]

---

[10] URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970. s. 144

[11] URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970. s. 477

Racionalita konania Adama Hlavaja sa napokon stáva vzorom aj pre ďalších, ktorí podľa jeho vzoru začínajú nanovo budovať svoje obydlia na lepších a pevnejších základoch.

Vývinové peripetie postavy Adama Hlavaja sú jednoznačne podmienené vývinom textu samotného románu Hmly na úsvite. Jeho opätovné prepracovávanie autorom viedlo aj k postupnému pretváraniu tejto postavy. Jednotlivé zmeny sme sledovali podrobnejšie v predchádzajúcom texte a dospeli sme k záveru, že vykonané zmeny neboli vždy pozitívne. Miestami totiž viedli priam k popretiu charakteristického naturelu danej postavy, a z hľadiska celého románového textu dokonca aj k zmene autorskej poetiky.

Literatúra

ČEPAN, Oskár: Kontúry naturizmu. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1977. 232 s.

ČÚZY, Ladislav a kol.: Panoráma slovenskej literatúry II. Bratislava: SPN 2005. 176 s. ISBN 80-10-00674-2

ČÚZY, Ladislav: Peripetie hľadania (K storočnici Mila Urbana) In. Studia Academica Slovaca. Bratislava: Stimul 2004. 307 s.

ŠTEVČEK, Ján: Literárno-historické etudy. Bratislava: Národné literárne centrum 1996. 107 s.

ŠTEVČEK, Ján: Lyrizovaná próza. Bratislava: Tatran 1973. 292 s.

URBAN, Milo: Na brehu krvavej rieky. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1994. 238 s.

URBAN, Milo: Sloboda nie je špás. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1995. 156 s.

URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Praha: Družstevní práce 1930. 636 s.

URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Turčiansky sv. Martin: Kompas 1941. 526 s.

URBAN, Milo: Hmly na úsvite. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1970. 492 s.

URBAN, Milo: Živý bič. Bratislava: Tatran 1984. 376 s.

Možnosti preverovania jazykovej kompetencie v nematerinskom jazyku

(Príspevok odznel na XV. kolokviu mladých jazykovedcov 7. – 9. 12. 2005 v Tajove)

Ružena Šimoniová-Černáková

Univerzita v Novom Sade, Učiteľská fakulta v Sombore

Dlhý čas bola jednojazyčnosť základným poľom pre vedecké výskumy. Ale v poslednom čase sa v odbornej literatúre dvojjazyčnosť a viacjazyčnosť pokladá za prirodzený stav a jednojazyčnosť sa pozoruje ako jednotlivý, nezvyčajný fenomén, lebo viac ako polovica svetovej populácie žije v nejakej forme dvoj- alebo viacjazykového prostredia (Göncz, v tlači).

Multijazykové spoločenstvá sa nelíšia len jazykovo, ale sú najčastejšie aj etnicky, kultúrne a religiózne heterogénne. Členovia týchto spoločenstiev sa každodenne stretávajú s manifestáciami viacjazyčnosti a viackultúrnosti, ako sú: dvojazykovosť a dvokultúrnosť, prepájanie z jedného jazyka na druhý, spoločný život rôznych hodnotových systémov a noriem, ktoré často jestvujú v rozličných kultúrach (Štefánik, 2000).

Prieskum týchto situiácií predstavuje vážnu výzvu pre veľký počet základných vied: lingvistiku, psychológiu, pedagógiu, dejepis, demografiu, neurológiu, ako aj pre hraničné vedy: sociolingvistiku, psycholingvistiku, ktoré vznikli na rozhraní už spomínaných základných vied.

Psychológia dvojazykovosti sa taktiež zaoberá fenoménom dvoj- a viac jazykovosti. Jej úlohou je hľadať odpovede na nasledovné otázky (Göncz, v tlači):

- kto a v akých podmienkach sa stáva dvojazykovým
- ako sa dosahujú rôzne typy dvojazykovosti
- aké sú rozličné aspekty dvojazykovosti a dvokultúrnosti
- ako je spätá dvojazykovosť s vývinom ostatných psychických funkcií
- prečo rôzne druhy dvojazykovosti rezultujú rôznym vývinom osobnosti

Z tejto listiny otázok evidentne vyplýva, že predmet výskumu v psychológii dvojazykovosti je dvojazykovosť a s ňou späté psychické fenomény, zvlášť vplyv dvojazykovosti na vnútorný život jednotlivca, na jeho skúsenosť a správanie. Psychológia dvojazykovosti sa práve zvýrazňovanín psychologických aspektov dvojazykovosti rozlišuje od ostatných disciplín, ktoré za zaoberajú fenoménom dvojazykovosti, ale nie aj jeho psychologickými komponentami. Na druhej strane, takto môžeme rozhraničiť psychológiu dvojazykovosti od ostatných psychologických disciplín, lebo ani jedna sa nezaoberá dvojazykovosťou.

Psychológia dvojazykovosti sa zaberá aj vplyvom dvojazykovosti na kognitívny vývin dieťaťa, čo je tesne späté so vzdelávaním detí, ktoré sa nachádzajú v menšinovej situácii, teda detí, ktoré sú nútené poznať dva jazyky: materinský a jazyk spoločenského, väčšinového prostredia.

Vo Vojvodine deti z menšinových skupín: maďarskej, slovenskej, rumunskej, rusínskej, svoje školenie na základnej škole môžu realizovať tromi spôsobmi:

1. počas ôsmych rokoch základnej školy školenie vo svojom materinskom jazyku, kde sa srbský jazyk ako jazyk väčšiny, vyučuje ako osobitný predmet počas všetkých ôsmych tried základnej školy (srbský jazyk ako nematerinský);
2. v prvých štyroch triedach školenie vo svojom materinskom jazyku a potom prechod vo vyšších ročníkoch na srbský vyučovací jazyk, pričom svoj materinský jazyk majú alebo nemajú ako osobitný predmet;
3. školenie vo väčšinovom jazyku vo všetkých triedach základnej školy, pričom materinský jazyk je alebo nie je zastúpený ako osobitný predmet.

V druhom a treťom type materinský jazyk môže mať dva statusy: materinský jazyk ako záväzný predmet alebo materinský jazyk ako fakultatívny predmet.

V súvislosti s dvojazykovou kompetenciou sa často spomína pojem povrchovej jazykovej kompetencie. Takto sa označuje schopnosť používať jazyk na takej úrovni, ktorá umožňuje úspešnú komunikáciu v každodenných situáciách, keď sú prítomné a nápomocné neverbálne elementy situácie.

Na vyššej úrovni je kognitívna jazyková kompetencia. Táto schopnosť označuje schopnosť používať jazyk ako prostriedok myslenia. Kognitívna jazyková kompetencia predpokladá schopnosť realizácie intelektálnych operácií za pomoci jazykových prostriedkov. Obsahuje schopnosť rozumieť verbálne vyjadrené abstraktné výrazy, poznávanie synoným, schopnosť analyzovať komplexné jazykové výklady, umožňuje úspešnú komunikáciu vo verbálne presýtených situáciách, ktoré sledujeme v školských podmienkach (Göncz, v tlači).

Tento rozdiel sa označuje akronymami BICS (basic interpersonal communicative skills) a CALP (cognitive academic language proficiency). Uviedol ich Cummins, aby rozlíšil základné interpersonálne komunikačné zručnosti a kognitívne – akademické zručnosti. Podnetom na uvedenie týchto pojmov do psychológie dvojazykovosti bol evidentný rozdiel medzi fluentnosťou detí imigrantov v druhom jazyku a ich akademickou úspešnosťou v tomto jazyku. Konverzačná fluentnosť bola označovaná ako funkčná po dvoch rokoch vystavenia vplyvu druhého jazyka. Pritom bolo potrebných najmenej päť rokov, kým deti nedosiahli rovnakú akademickú úspešnosť ako ich vrstovníci, pre ktorých bol tento jazyk materinský (Cummins, 2004). Komunikatívna kompetencia obsahuje tie aspekty jazykovej zručnosti, ktoré sa prejavujú pri priamej interakcii hovoriacich, v konkrétnej situácii, s nevysokými kognitívnymi požiadavkami, keď sú prítomné elementy kontextu situácie.

Na druhej strane, kognitívna kompetencia v nejakom jazyku sa môže chápať ako kognitívny inštrument, ako schopnosť používania jazyka ako nástroja na myslenie počas riešenia problémov. Tento aspekt jazykovej schopnosti je prítomný v školských situáciách.

Rozdiel medzi týmito dvomi druhmi jazykovej kompetencie sa zvlášť prejavoval vo vzdelávaní detí imigrantov.

Rozdiel medzi každodenným jazykom a jazykom, ktorý sa používa v školských situáciách, sa môže opísať aj termínmi jazyk na ihrisku (playgraund language) a jazyk v škole (clasroom language) (Cummins, 2004):

1. Jazyk na ihrisku obsahuje taký jazyk, za pomoci ktorého si deti vytvárajú priateľstvá, účinkujú v hre, komunikujú tvárou v tvár. Závisí od fyzického a vizuálneho kontextu, od gest, reči tela. Fluentnosť v tomto druhu jazyka je veľmi dôležitá časť jazykového vývinu, bez nej by deti boli v sociálnej izolácii.
2. Jazyk na ihrisku sa veľmi odlišuje od jazyka v škole, ktorý učitelia používajú v učebni a pri ktorom sa očakáva, že sa ho naučia používať aj deti. Je spätý s učením a kogntívnym vývinom, je prítomný vo všetkých

oblastiach výučby a bez neho sa nemôžu realizovať potenciály dieťaťa v učení.

Väčšina poznatkov, ktoré sa získali skúmaním vplyvu dvojazykovosti na imigrantoch, zvlášť v USA a v Kanade, sa môže uplatniť a modifikovať, aj keď ide o príslušníkov autochtónnych menšín, čo je aj prípad Vojvodiny v Srbsku.

Problémom vzdelávania žiakov, ktorí sa nachádzajú v menšinovej situácii, sa vo Vojvodine zaoberal L. Gőncz. Jeden z jeho výskumov mal za cieľ preveriť efekty suptraktívnej dvojazykovej situácie na vzdelávanie žiakov, pre ktorých je materinským jazykom maďarský jazyk (Gőncz, 2001). Rezultáty výskumu potvrdili začiatočnú hypotézu, že zmena vyučovacieho jazyka z materinského – maďarského na nematerinský – srbský je zviazaná s poklesom školského úspechu. Ako možné determinanty negatívneho vplyvu zmeny vyučovacieho jazyka na školský úspech sa uvádzali komunikatívna a kognitívna jazyková kompetencia žiakov v srbskom jazyku.

Motívom na zostavenie testov, ktorými by sa preverila (čo najobjektívnejšie) komunikatívna a kognitívna kompetencia žiakov v srbskom jazyku, bol výskum vplyvu zmeny vyučovacieho jazyka zo slovenského a maďarského na srbský jazyk. Týmto sa zaoberal autor tohto príspevku. Do popredia boli vysunuté ako nezávislé premenné jazykové kompetencie, komunikatívna a kognitívna.

Autor výskumu zostavil štyri testy, typu papier – ceruza, dva pre každú vekovú skupinu prítomnú vo výskume: žiaci piatej triedy základnej školy a žiaci prvej triedy strednej školy. Všetky testy boli v srbskom jazyku.

1. Testy komunikatívnej kompetencie v srbskom jazyku

Úlohy v testoch boli zostavené na základe opisu komponent povrchovej, základnej fluentnosti v nejakom jazyku, ktoré uvádza Cummins (1980, podobne Skutnabb-Kangas, 1991).

Tie kompenenty sú nasledovné:

1. základná slovná zásoba
2. základná syntax
3. schopnosť viesť rozhovor v danom jazyku
4. akcent v danom jazyku

1.1. Test komunikatívnej kompetencie v srbskom jazyku pre mladší vek je zložený zo štyroch úloh.

Prvá úloha má dve časti. V prvej časti žiaci-respondenti majú doplniť dialóg medzi chlapcom Miškom a predavačkou v hračkárskom obchode. Chlapec Miško je Slovák a chce si kúpiť v obchode hračku. V teste sú uvedené časti, ktoré hovorí predavačka a žiaci majú napísať, čo hovorí Miško.

V druhej časti prvej úlohy je chlapec Miško na ulici v Novom Sade a chce sa dostať do Mac'Donaldu. Na ulici stretne dospelú osobu, s ktorou má viesť dialóg a zistiť cestu k svojmu cieľu. Znovu sú uvedené časti, ktoré hovorí dospelá osoba.

Nový Sad je zvolený preto, lebo je to mesto, ktoré deti poznajú a všetci v ňom aspoň raz boli. Hračkárstvo a Mac`Donald sú tiež lokácie blízke senzibilite a záujmom 11-ročných detí. Táto úloha mala za cieľ kompenzovať nedostatok testu typu papier-ceruzka, v ktorom nebolo možné iným spôsobom preveriť schopnosť viesť rozhovor v srbskom jazyku. Evidentný je nedostatok fonologických komponentov, ktoré by zaznamenal len priamy rozhovor «in vivo» respondenta a skúmateľa. Dôvodom pre takéto kompenzačné riešenie bol problém s časom potrebným na rozhovor, keďže výskum prebiehal počas školských hodín a muselo sa prihliadať na čo najkratšiu neprítomnosť na vyučovaní.

Druhá úloha mala za cieľ preveriť základné vedomosti žiakov z gramatiky srbského jazyka. Daných bolo päť viet, ktoré bolo potrebné doplniť vhodnými slovesami. Slovesá boli ponúknuté v základnom neurčitom tvare. Každé sloveso vyhovovalo len jednej vete.

V tretej úlohe mali žiaci doplniť päť viet zodpovedajúcimi prídavnými menami. Prídavné mená bolo tiež potrebné dať do správneho gramatického tvaru. Každé prídavné meno vyhovovalo len jednej vete, aby sa vyhlo možnosti nedorozumenia. Pri konštrukcii týchto dvoch úloh boli konzultovaní profesori srbského jazyka, ktorí prednášajú srbský jazyk ako nematerinský na základných školách so slovenským vyučovacím jazykom. Kritériom pre výber slovies a prídavných mien bolo jestvovanie interferencie so slovenským jazykom, teda aby úlohy neboli príliš ľahké, ale v dostatočnej miere diskriminatívne.

Cieľom štvrtej úlohy, ktorá zaberala najviac priestoru v celom teste, bolo preveriť základnú slovnú zásobu žiakov v srbskom jazyku. Bol zostavený formou obrázkového slovníka. Respondenti mali pomenovať nakreslené veci v srbčine. Veci boli z každodenného života: pomenovanie častí tela a odevu, pomenovanie jednotlivých zvierat (sliepka, had, morka, kačica...), pomenovanie kuchynského náčinia (tanier, príbor, obrus...) a pomenovanie častí ulice a domov (cesta, chodník, komín, steny, dom, budova...). Žiaci veľmi pozitívne reagovali na úlohu zostavenú vo forme obrázkov.

1.2. Test komunikatívnej kompetencie pre starší vek bol zložený z piatich úloh.

Koncipovaný bol podobne ako test pre mladší vek, samozrejme prihliadajúc na vekové rozdiely medzi respondentami, ktorým bol určený.

V prvej úlohe sa od respondentov, žiakov prvej triedy strednej školy, žiadalo, aby vysvetlili význam 10 slov v srbskom jazyku. Napríklad, vysvetliť či definovať slová, alebo pojmy, ako: *uzda, zebnja, kljuse, nozdrve...* Úloha bola tiež zostavená na základe konzultácií s profesormi srbského jazyka ako nematerinského jazyka na základných školách. Išlo o pojmy, ktoré by mali byť známe žiakom vo veku 15 rokov, ktoré spomínali a učili sa na základnej škole. Táto úloha je paralelná s obrázkovým slovníkom v teste pre mladší vek.

V druhej úlohe mali respondenti doplniť päť viet zodpovedajúcimi slovesami, ktoré boli dané v neurčitom tvare. Jednotlivé slovesá sa hodili iba do jednej vety.

V tretej úlohe mali respondenti doplniť päť viet zodpovedajúcimi prídavnými menami. Tiež bolo potrebné prídavné mená dať do zodpovedajúceho gramatického tvaru. Tieto dve úlohy boli paralelné úlohám v teste pre mladší vek.

V štvrtej úlohe bolo daných päť viet, niektoré boli gramaticky prijateľné a niektoré nie. Respondenti mali posúdiť gramatickú prijateľnosť viet v srbskom jazyku.

Piatou úlohou sa preverovala schopnosť použitia srbského jazyka v každodenných situáciách a to tak, že respondenti mali napísať kamarátovi/kamarátke blahoželanie k narodeninám. Cieľ úlohy bol rovnaký ako v prvej úlohe v teste pre mladší vek, ale zdá sa, že úloha vo forme doplnenia dialógov adekvátnejšie splnila svoj cieľ – preveriť schopnosť použitia srbčiny v každodennej komunikácii.

2. Testy kognitívnej kompetencie v srbskom jazyku boli tiež konštruované pre potreby výskumu podľa opísaného obsahu kognitívnej kompetencie v nejakom jazyku, ktorý uvádza Cummins (1980, podľa Skutnabb-Kangas, 1991). Tento aspekt jazykovej kompetencie má vysokú koreláciu s nasledovnými elementmi:

1. verbálne časti inteligencie
2. testy slovnej zásoby
3. testy synoným
4. testy analógií
5. testy syntaktickej zrelosti

1.1. Test kognitívnej kompetencie pre mladší vek v srbskom jazyku pozostáva z ôsmych úloh, je typu papier-ceruza a je daný v srbskom jazyku.

V prvej úlohe mali respondenti doplniť 10 analógií. Mali ponúknutý príklad: vták-perie, medveď-kožušina. Pri zostavovaní analógií sa dbalo na to, aby pojmy boli známe deťom vo veku 11 rokov.

V druhej úlohe bolo daných 10 slov a respondenti mali ku každému slovu napísať jeho synonymum. Príklad nebol uvedený.

Tretia úloha preverovala schopnosť riešiť problémy týkajúce sa jazykovej formy. Respondenti mali na základe písomného návodu nakresliť tri výkresy, vo vyhradenom priestore. Išlo o rôzne tvary, vzťahy väčšie – menšie, poloha na výkrese.

Štvrtá úloha bola podobná, žiaci mali riešiť problém týkajúci sa slovnej podoby – mali zoradiť deti podľa veku od najstaršieho po najmladšie.

Piata úloha bola zložená z piatich viet v slovenskom jazyku. Tieto vety bolo potrebné preložiť do srbčiny. Túto úlohu neriešili žiaci, ktorí nemenili vyučovací jazyk, teda kontrolná skupina. Vety boli krátke, prispôsobené ich veku (*Keď budem veľký, budem lekár. Najradšej sa hrám s bábikami.*).

V nasledovných dvoch úlohách mali respondenti vysvetliť význam porekadiel a výrazov, ktoré boli dané v srbčine. Šiesta úloha pozostávala z piatich srbských porekadiel a respondenti mali vysvetliť ich význam a situácie, v ktorých

sa používajú. Boli to porekadlá, ako napríklad: *tresla se gora, rodio se miš* (triasla sa hora, narodila sa myš), *ko drugome jamu kopa, sam u nju pada* (kto druhému jamu kope, sám do nej padá). V siedmej úlohe bolo uvedených päť výrazov, ktoré sa bežne používajú v srbčine, ako napríklad: *lije kao iz kabla* (keď veľmi prší), *ty si moja desna ruka* (ty si moja pravá ruka). Respondenti mali vysvetliť, čo tieto výrazy znamenajú a v ktorých situáciách sa používajú. Na základe rezultátov, môžeme uzavrieť, že tieto dve úlohy patrili medzi najťažšie a najdiskriminatívnejšie.

Celá ôsma úloha bola prebratá z testu inteligencie pre deti REVISK, teda revidovaného Wechslerovho testu inteligencie pre populáciu v Srbsku (Biro, 1987). Išlo o alternatívny subtest pod menom SLOVNÍK. Bol zostavený z 22 slov a respondenti mali napísať význam týchto slov. Slová sú zoradené od najľahších: *nôž, schody*..., po najťažšie: *amandement, bojkot*... Rovnaký test bol použitý aj vo forme pre starší vek.

1.2. Test kognitívnej kompetencie v srbskom jazyku pre starší vek mal skoro identickú formu ako pre mladší vek. Je evidentná väčšia podobnosť medzi testami kognitívnej kompetencie ako medzi testami komunikatívnej kompetencie. Zložený bol zo siedmych úloh, ktoré sa podobali úlohám v teste pre mladší vek, len boli prispôsobené starším respondentom a poradie úloh je nie, z technických príčin, identické.

V prvých dvoch úlohách respondenti mali vysvetliť význam výrazov a porekadiel, ktoré boli dané v srbčine. Prvá úloha pozostávala z piatich porekadiel a druhá z piatich výrazov, ktoré bolo potrebné vysvetliť a opísať situácie, v ktorých sa používajú. Podobne ako pri mladšom veku, tieto úlohy boli pre respondentov najťažšie.

V tretej úlohe sa žiadalo doplniť 10 analógií, podľa daného príkladu: vták--perie, medveď-kožušina.

V štvrtej úlohe bolo daných 10 slov a bolo potrebné ku každému slovu napísať jeho synonymum.

Ako sme už povedali, piata úloha je vlastne alternatívny subtest SLOVNÍK prebraný z REVISK- u (revidovaný Wechslerov test inteligencie pre deti pre populáciu v Srbsku).

Šiesta úloha preverovala schopnosť riešiť problémy týkajúce sa jazykovej formy, kde bolo potrebné podľa písomného návodu nakresliť dva výkresy vo vyhradenom priestore.

Siedma úloha pozostávala z úryvku rozprávky Šípková Ruženka, ktorá bola v slovenčine/ maďarčine a respondenti ju mali preložiť do srbčiny.

Všetky štyri testy boli analyzované štatistickou technikou pod menom item--analýza, ktorá preveruje reliabilitu testu. Jednou z mier reliability je koeficient pod menom Cronbachova alfa. Je to miera korelácie medzi pozorovanými mierami a ozajstnými mierami. Čím je tento koeficient väčší, tým je väčšia pravdepodobnosť, že je test konzistentný, teda že meria rovnaký predmet.

Teda, čím je Crnonbachova alfa vyššia, tým je test reliabilnejší. Nejestvuje presná hranica, ale obyčajne sa hodnoty nad 0,7 berú ako prijateľné (Nunnaly, 1978).

V tabuľke 1. sú uvedené hodnoty Cronbachovho koeficientu pre všetky štyri testy.

Tu vidno, že testy pre starší vek sú konštruované spôsobom, ktorý vyhovujú štatistickým kritériám viac než testy pre mladší vek. V testoch pre mladší vek jestvujú jednotlivé itemy aj bez variantnosti, čo znamená, že buď odpovedali na otázku všetci respondenti alebo nikto. V eventuálnych neskorších revidovaných formách týchto testov bude potrebné všetky itemy bez variantnosti z testov odstrániť a takto zvýšiť hodnotu samotných testov.

Tabuľka 1. Hodnoty Cronbachovej alfy

	Test komunikatívnej kompetencie pre mladší vek	Test kognitívnej kompetencie pre mladší vek	Test komunikatívnej kompetencie pre starší vek	Test kognitívnej kompetencie pre starší vek
Hodnota Cronbachovej alfy	0,23	- 0,13	0,86	0,90

Na záver možno povedať, že konštrukcia testov komunikatívnej a kognitívnej jazykovej kompetencie od autora psychológa (nie lingvistu), je jedným z nových prínosov k skúmaniu takého zložitého fenoménu, ako je dvojazykovosť. Vlastne, je to pole výskumu, na ktorom by sa mohla vyvíjať plodná spolupráca medzi lingvistami a psychológmi, ktorí sa zaoberajú psycholingvistikou.

Literatúra

BIRO, Mikloš: Priručnik za REVISK. Beograd: Savez društava psihologa SR Srbije 1987.

CUMMINS, Jim: Putting Language Proficiency in its place. Jim Cummins Bilingual Education Web:2004 www.iteachilearn.com/cummins/

GÖNCZ, Lajos: Jedna provera subtraktivne dvojezične situacije na obrazovnu efikasnost učenika. In: Pedagoška stvarnost, 2001, broj 7-8, s. 571 – 583.

GÖNCZ, Lajos: Psychology of Bilingualism (v tlači)

NUNNALY, J. C.: Psychometric theory (2nd ed.). New York: McGraw- Hill 1978.

SKUTNAB-KANGAS, Tove: Bilingvizam. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva 1991.

ŠTEFÁNIK, Jozef: Bilingvizmus. Bratislava: Univerzita Komenského 2000.

Sociokulturní aspekty při výuce češtiny jako cizího jazyka

Jaromíra Šindelářová

Katedra bohemistiky a slavistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

Narůstající migrace obyvatelstva je skutečnost, která se v poslední době stupňuje a postihuje stále více demokratických ekonomicky vyspělých států. I Česká republika se stává zemí, kde se setkávají lidé různého původu, rasy, náboženství a morálky. V souvislosti s tímto trendem se i v našich základních a středních školách neustále zvyšuje počet žáků a studentů, pro něž čeština není mateřským jazykem. Podle údajů Ústavu pro informace ve vzdělávání působilo v loňském roce jen v základním školství 12 279 cizinců, z toho 2 616 jich bylo ze zemí EU. Proto je i při výuce češtiny jako cizího jazyka zapotřebí vycházet z poznatků fenoménu zvaného multikulturalismus. Zahraniční zkušenosti ukazují, že pouze respektování jeho principů může naučit žáky-cizince ovládat mateřský jazyk země svého migračního cíle bez obtíží. Nejde ovšem jen o faktickou znalost jazyka jako takového, neboť k dosažení úspěšné komunikace nestačí produkovat gramaticky správné věty, nýbrž je nezbytné, aby mluvčí vytvářel promluvy v závislosti na důležitých komunikačních faktorech a okolnostech, které vyplývají z pojetí multikulturalismu, a omezíme-li se na školství, tak z principů multikulturní výchovy a vzdělávání.

Multikulturalismus lze definovat jako sociální a politický proces vyvolaný zvýšenými migrační pohyby obyvatelstva majícími za následek společné soužití lidí odlišných životních návyků ve všech myslitelných směrech, který využívá etnické, náboženské, kulturní a sociální diverzity jako potenciálu pro celkovou prosperitu společnosti.

Každá jazyková komunikace probíhá vždy v konkrétním kulturním, společenském i přírodním prostředí, přičemž se týká jedinců, jejichž počet neustále narůstá, a nejrůznějších životních návyků. Každá jazyková komunikace by měla být (v souladu ze základním principem multikulturalismu) prostředkem ke zvyšování prosperity společně obývaného území.

Potřeba uplatnit multikulturní výchovu v českém vzdělávacím systému již sama o sobě vyplývá z ústavní koncepce České republiky jako vlasti „rovnoprávných svobodných občanů“ (Preambule Ústavy České republiky), jejichž: „Základní práva a svobody se zaručují všem bez rozdílu pohlaví, rasy, barvy pleti, jazyka, víry a náboženství, politického či jiného smýšlejí národního nebo sociálního původu, příslušnosti k národnostní nebo etnické skupině, majetku, rodu nebo jiného postavení“ (Listina základních práv a svobod, článek 3, odst. 1).

Multikulturní výchovou a vzděláváním se rozumí nově vzniklá studijní disciplína, která se začala rozvíjet až koncem minulého století a jejímž cílem je vytvořit rovné vzdělávací příležitosti pro žáky a studenty různých rasových, etnických a společenských tříd a kulturních skupin.

Nejdůležitějšími úkoly multikulturní výchovy a vzdělávání je pomáhat žákům získat znalosti a schopnosti potřebné k efektivnímu zapojení se do pluralitní demokratické společnosti a současně je naučit komunikovat a jednat s lidmi z různorodých skupin tak, aby mohla být utvořena mravní společnost. Nový obor přebírá obsah, pojmy a paradigma specializovaných interdisciplinárních disciplín, jako jsou etnická studia, výchova a vzdělávání žen, pedagogicko-psychologická studia, ale hlavně s nimi aktivně a účelově pracuje, přičemž je doplňuje, specifikuje i zobecňuje a přehodnocuje.

V rámci multikulturní výchovy a vzdělávání by měl každý žák či student dostat stejnou příležitost plně využít svého potenciálu k tomu, aby byl připravený pro život v interkulturní společnosti.

Je nezbytné, aby ve školách byly žákům představovány nejen sousední země a jejich kultury, ale také ostatní národy a kultury, zejména ty, jejichž obyvatelé žijí v naší republice. Při pojednání o předcích a našich národních dějinách je zapotřebí volit citlivé přístupy, aby se předešlo vzniku bezděčného šovinismu nebo xenofobie.

Až na počátku tohoto století se začala v českém školství soustavněji a komplexněji řešit problematika multikulturní výchovy. Ukázalo se, že neshody v mezietnickém soužití v naší společnosti mají širší základ a dlouhodobá koncepce vzdělávání musí usilovat o hlubší a širší prevenci jejich vzniku.

V souladu s novými principy kurikulární politiky, zformulovanými v Národním programu rozvoje vzdělávání v České republice v tzv. Bílé knize a zakotvenými v Zákoně o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání z r. 2005, se do vzdělávací soustavy zavádí nový systém kurikulárních dokumentů pro vzdělávání žáků od tří do devatenácti let. Kurikulární dokumenty jsou vytvářeny na dvou úrovních - státní a školní.

Státní úroveň v systému těchto dokumentů představují Národní program vzdělávání a rámcové vzdělávací programy (dále jen RVP). Národní program vzdělávání vymezuje počáteční vzdělávání jako celek. RVP vymezují závazné rámce vzdělávání pro jeho jednotlivé etapy - předškolní, základní a střední vzdělávání. Školní úroveň pak představují školní vzdělávací programy (dále jen ŠVP), podle nichž se uskutečňuje vzdělávání v konkrétních školách.

Vzdělávací obsah základního vzdělávání je v RVP ZV orientačně rozdělen do devíti vzdělávacích oblastí, které jsou tvořeny buď jedním vzdělávacím oborem, nebo více obsahově blízkými vzdělávacími obory[1]. Prvky multikulturní výchovy pak prostupují celý vzdělávací proces a nejvíce se projevují ve vytváření kooperativních a komunikačních kompetencí žáků a studentů, neboť všechny oblasti daného vzdělávacího stupně poskytují příležitosti pro jejich uplatnění.

[1] Jazyk a jazyková komunikace (Český jazyk a literatura, Cizí jazyk), Matematika a její aplikace, Informační a komunikační technologie, Člověk a jeho svět, Člověk a společnost (Dějepis, Výchova k občanství), Člověk a příroda (Fyzika, Chemie, Přírodopis, Zeměpis), Umění a kultura (Hudební výchova, Výtvarná výchova), Člověk a zdraví (Výchova ke zdraví, Tělesná výchova), Člověk a svět práce.

Multikulturní výchova a vzdělávání by měly poskytnout orientační body k zaujetí perspektivy, v níž všechny složky vzdělávacího procesu přispívají k chápání rozmanitosti světa a lidské kultury, k aktivnímu přístupu při zvládání jeho nepřehlednosti a složitosti a k zaujímání primárně vstřícného přístupu vůči neagresivním partnerům a kulturám odlišného původu. Tato perspektiva však nesmí být chápána jako něco, co by vlastní místní, kulturní a národní identitu mělo zatlačovat do pozadí, ale naopak. Setkání s odlišnými žáky a spolužáky mohou být prospěšná a obohacující, pokud nejsou agresivní a jsou-li vnímána vstřícně a s úctou.

Obecné vzdělávací cíle se ve vztahu k dosahování klíčových kompetencí v podstatě kryjí s cíli multikulturní výchovy. Dokonce můžeme říci, že specifické cíle multikulturní výchovy prohlubují a obohacují cesty ke klíčovým kompetencím, které mají trvalejší dosah, např. proměnu úzkosti u prvňáčka v dynamickou sebedůvěru, které dítě nabylo díky komunikačním a kooperativním interakcím ve třídě.

Multikulturní výchova[2] jako průřezové téma v RVP má přispět k rozvoji osobnosti žáků, a to ve dvou oblastech:

1. v oblasti jejich vědomostí, dovedností a schopností, v níž má poskytnout žákům základní znalosti o různých etnických a kulturních skupinách žijících v české a evropské společnosti, rozvíjet dovednost orientovat se v pluralitní společnosti a využívat interkulturních kontaktů k obohacení sebe i druhých, učit žáky komunikovat a žít ve skupině s příslušníky odlišných sociokulturních skupin, uplatňovat svá práva a respektovat práva druhých, chápat a tolerovat odlišné zájmy, názory i schopnosti druhých**,** učit se přijmout druhého jako jedince se stejnými právy, uvědomovat si, že všechny etnické skupiny a všechny kultury jsou rovnocenné a žádná není nadřazena jiné, rozvíjet schopnost poznávat a tolerovat odlišnosti jiných národnostních, etnických, náboženských, sociálních skupin a spolupracovat s příslušníky odlišných sociokulturních skupin, rozvíjet dovednost rozpoznat projevy rasové nesnášenlivosti a napomáhat prevenci vzniku xenofobie, učit žáky uvědomovat si možné dopady svých verbálních i neverbálních projevů, připravovat žáky nést odpovědnost za své jednání, poskytnout znalost některých základních pojmů multikulturní terminologie jako např. kultura, etnikum, identita, diskriminace, xenofobie, rasismus, národnost, netolerance aj.

2. v oblasti jejich postojů a hodnot např. pomáhat žákům prostřednictvím informací vytvářet postoje tolerance a respektu k odlišným sociokulturním skupinám, reflektovat zázemí příslušníků ostatních sociokulturních skupin, napomáhat žákům uvědomit si vlastní identitu**,** být sám sebou, reflektovat vlastní sociokulturní zázemí, stimulovat, ovlivňovat a korigovat jednání a hodnotový systém žáků, učit je vnímat odlišnost jako příležitost k obohacení, nikoli jako zdroj konfliktu, pomáhat uvědomovat si neslučitelnost rasové (náboženské či

[2] Viz RVP: Multikulturní výchova, s. 87 – 88

jiné) intolerance s principy života v demokratické společnosti, vést k angažovanosti při potírání projevů intolerance, xenofobie, diskriminace a rasismu, učit vnímat sebe sama jako občana, který se aktivně spolupodílí na utváření vztahu společnosti k minoritním skupinám.

Konkrétní tematické okruhy Multikulturní výchovy vycházejí z aktuální situace ve škole, reflektují aktuální dění v místě školy, současnou situaci ve společnosti. Důraz je kladen na **kulturní diferenci**, jedinečnost každého žáka a jeho individuální zvláštnosti; poznávání vlastního kulturního zakotvení a respektování zvláštností různých etnik (zejména cizinců nebo příslušníků etnik žijících v místě školy); na základní problémy sociokulturních rozdílů v České republice a v Evropě. Důležité jsou **lidské vztahy**, neboť je třeba si uvědomit, že všichni lidé mají právo žít společně a podílet se na spolupráci; udržovat tolerantní vztahy a rozvíjet spolupráci s jinými lidmi bez ohledu na jejich kulturní, sociální, náboženskou, zájmovou nebo generační příslušnost. Pozornost je věnována také **etnickému původu**, rovnocennosti všech etnických skupin a kultur; odlišnostem a vzájemné rovnosti; postavení národnostních menšin a základním informacím o různých etnických a kulturních skupinách žijících v české a evropské společnosti; jejich způsobům života, odlišnému myšlení a vnímání světa. Je podtržen i význam **multikulturality** současného světa jako prostředku, jenž vede k vzájemnému obohacování. **Princip sociálního smíru a solidarity**, odpovědnost a přispění každého jedince za odstranění diskriminace a předsudků vůči etnickým skupinám pak vede k nekonfliktnímu životu v multikulturní společnosti.

Multikulturní výchova prochází všemi vzdělávacími oblastmi, blízkou vazbu má zejména na vzdělávací oblast Jazyk a jazyková komunikace, neboť učí žáky komunikovat a žít ve skupině s příslušníky odlišných etnik, respektovat jejich zvláštnosti, chápat a tolerovat odlišné zájmy, názory i schopnosti. Tato oblast zaujímá stěžejní postavení ve výchovně vzdělávacím procesu, neboť její obsah se realizuje ve vzdělávacích oborech Český jazyk a literatura, Cizí jazyk a Další cizí jazyk[3]. Cizí jazyk a Další cizí jazyk poskytují živý jazykový základ a předpoklady pro komunikaci žáků v rámci integrované Evropy a světa, napomáhají snižovat jazykové bariéry u českých žáků, a tak přispívat ke zvýšení mobility jednotlivců. Požadavky na vzdělávání českých žáků v cizích jazycích jsou jasně formulovány v RVP ZV, vycházejí ze Společného evropského referenčního rámce[4], jenž poskytuje obecný základ pro vypracování jazykových

[3] *Další cizí jazyk* je do školního roku 2011/2012 vymezen jako *doplňující vzdělávací obor* s vázanou disponibilní časovou dotací 6 hodin na 2. stupni ZŠ, což znamená, že škola musí všem žákům nabídnout tento vyučovací předmět ve formě povinně volitelného předmětu.

[4] Společný evropský referenční rámec pro jazyky vymezuje kompetence komunikační (lingvální, sociolingvální, pragmatické) a všeobecné (předpokládající znalost sociokulturního prostředí a reálií zemí, ve kterých se studovaným jazykem hovoří) jako cílové kompetence jazykové výuky.

sylabů, směrnic pro vývoj kurikulí, zkoušek, učebnic atd. v celé Evropě, a dále specifikuje, co se musí žáci a studenti naučit, aby užívali jazyka ke komunikaci, a jaké znalosti a dovednosti musí rozvíjet, aby byli schopni účinně jednat.

Již od poloviny šedesátých let (s rozvojem sociolingvistiky jako samostatné disciplíny) začala být jazyková výuka kombinována se studiem kultury a společnosti, ve které jazyk funguje. Kultura se stávala kódem, pomocí kterého lidé v rámci interakce s okolním světem komunikují, tzn. záměrně či nezáměrně se ovlivňují.

Jazyk je zakořeněn v realitě kultury, společenského života a zvycích dané jazykové komunity a bez stálého odkazování k těmto širším konceptům promluvy nemůže být vysvětlen. Žádné jazyky nereprezentují stejnou sociální realitu, neboť i ty nejběžnější skutečnosti, jako např. rodinné vztahy, způsob oslovení, způsob stolování, zdravení apod., mají v různých jazycích odlišné konotace. Právě pro tento vzájemný vztah mezi jazykem a kulturou je mnohdy obtížné určit přesný ekvivalent řady výrazů v různých jazycích.

Při studiu cizího jazyka zvládáme vedle základních čtyř rovin – roviny fonetické, lexikální, gramatické, syntaktické – ještě prostředí sociokulturní. Spolu s lexikálními a gramatickými znalostmi žák nebo student potřebuje získat i kompetenci používat cizí jazyk sociálně přijatelným způsobem, vědět, jak jazyk v daném kontextu vhodně použít, tzn. získat komunikační kompetenci. Ta je více než gramatická kompetence na úrovni promluvy/projevu spjata se sociální interakcí, se skutečným mluvčím či posluchačem, který vyjadřuje a interpretuje význam v mnoha odlišných prostředích a situacích.

Vzhledem k tomu, že jazyková komunikace probíhá vždy v konkrétním kulturním, společenském i přírodním prostředí, je jím také ovlivňována. Proto se v moderní lingvodidaktice hovoří o tzv. **sociokulturní kompetenci**, kterou musí student cizího jazyka podle prof. Jana van Eka vedle kompetence jazykové, sociolongvistické, diskurzivní, strategické a společenské též ovládat. Podrobněji viz M. Šára (2002).

Sociokulturní kompetence je dána charakteristickými vlastnostmi dané společnosti a kultury a odráží se v chování jejích příslušníků při komunikaci. Jazykový projev přímo ovlivňují všechny skutečnosti, které sociokulturní kompetenci tvoří, a odrážejí se ve všech jazykových rovinách. Jejich neznalost může jazykový projev silně poznamenat, způsobit závažné komunikační bariéry, jež mohou vést až k nedorozumění a vzájemnému nepochopení. Osvojení si sociokulturních kompetencí komunikační akt nejen usnadní, ale také urychlí. Podle Hymese (Hymes, 1972) by komunikace měla odpovídat skutečnosti, být gramaticky možná, sémanticky proveditelná, sociálně a kontextově vhodná. Komunikační kompetence se zabývá otázkami *kdo - co - kdy - kde a proč* ve vztahu ke kontextu. Lexikální, gramatický a syntaktický význam může žák nebo student najít ve slovnících a gramatikách. Máme-li však porozumět jazyku (resp. řeči) jako lidskému jednání v plném sociálním kontextu, je třeba, aby nedílnou součástí jazykové výuky byly také mezikulturní otázky, prezentace jiné kultury

a výklad jejích odlišností. Čím je cizí jazyk od mateřského jazyka studentů vzdálenější, tím je sociokulturní aspekt při výuce cizího jazyka důležitější, ale také obtížněji osvojitelný.

Čeští učitelé se při výuce češtiny jako cizího jazyka setkávají u žáků nebo studentů-cizinců s velkou řadou rozdílů, k nimž je zapotřebí přihlížet, neboť uvědomění si odlišností pomůže učiteli pochopit obtíže, s kterými se žáci a studenti-cizinci při studiu setkají, i interpretovat jejich chyby v ústním i písemném projevu a omezit jejich výskyt. Podle slov V. Cabanové je „dôležité zabezpečiť účasť žiaka vo vzdelávacom programe bežnej triedy" (Cabanová, 2006, s. 22).

Získat žáky a studenty-cizince pro spontánní reakci a aktivní spolupráci ve vyučovací hodině je nesmírně obtížné zejména tehdy, přichází-li žák ze vzdálenější země s odlišnou kulturou.

V současné době se pedagogové v českých základních a středních školách setkávají především s ruskými, ukrajinskými, běloruskými, kazašskými, arménskými, mongolskými, německými a arabskými žáky a studenty. V poslední době však stále stoupá počet Korejců a Japonců, s jejichž začleněním do českého vzdělávacího systému mají učitelé češtiny jako cizího jazyka velké potíže, a proto bych chtěla upozornit na některé odlišnosti v chování těchto cizinců v kolektivu třídy.

Odlišné je např. postavení samotného učitele v Koreji a České republice. Korejský učitel je ve své zemi považován za autoritu, a proto se podle toho musí chovat a také oblékat. Vůči ženě - učitelce se projevují určité předsudky s ohledem na emancipovanost (dívky mají k učitelkám bližší vztah, ale na druhé straně korejské žákyně i studentky neustále hodnotí, popř. „vylepšují" zjev svých učitelek). Muži - učitelé mají situaci lehčí, ale musí nosit oblek, kravatu, barvit si šedivé vlasy a vyvarovat se sebemenších důvěrností vůči dívkám. Vzhledem k vysoké autoritě učitele v této zemi nelze od korejského žáka či studenta očekávat, že bude mluvit bez vyzvání, nikdy si nedovolí učiteli tykat. Podle asijské zvyklosti je kritika pokládána za nezdvořilé chování, a proto Korejec nikdy neupozorní pedagoga na sebemenší nedostatek v jeho výkladu.

Učitel v Koreji je velmi dobře honorován, při společné akci (jako je např. školní výlet) učitel za ně platí. Jestliže jsou pozváni do učitelova soukromí, chovají se pak jako doma. Znamená to pro ně, že překročili určitou tabuizovanou hranici, byli přijati za žáky a stávají se součástí učitelovy rodiny. Takové pozvání je v Koreji však výjimečné. Český učitel by se měl podobné situace vyvarovat, neboť pozvání do učitelova soukromí bývá signálem k tomu, že se korejští žáci začnou chovat vůči českému učiteli majetnicky a budou si nárokovat i jeho volný čas.

Při komunikaci učitel – žák v naší škole je třeba vyhnout se určitým tématům a neuralgickým bodům a respektovat několik korejských zásad.

Korejci jsou silně nacionalističtí**,** a proto je zapotřebí vyvarovat se některých neuralgických bodů (chybou bývá např. chvála Japonců, úvahy o nemožnosti sjednocení země, hodnocení prezidentského systému, úrovně tamní demokracie

či Koreje jako rozvojové země). Korejští občané si uvědomují, že jejich národ je malý a poměrně chudý, což je vede ke zdůrazňování a vyzdvihování některých mýtů, např. dlouhé historie, kultury, ekonomických úspěchů apod. Snad právě proto velká část výdajů z rodinných rozpočtů směřuje na oblečení a potraviny, méně na bydlení.

V českých multikulturních třídách se setkáváme se dvěma typy korejské populace: jednak se žáky a studenty bohatých rodičů, s nimiž bývají často problémy, neboť kopírují své chování v Koreji a předpokládají učitelovu úplatnost; jednak se skutečnými zájemci o studium češtiny, kteří jsou velmi pilní a přitom skromní.

Přátelství Korejců navázaná např. ve školním prostředí přetrvávají často po celý život, vzájemná výpomoc je samozřejmostí. Proto ani v českém školním prostředí nelze odsuzovat to, že se korejští žáci či studenti spoléhají jeden na druhého, myslí kolektivně a vzájemně od sebe opisují.

Při výuce v multikulturní třídě je nutné Korejce neustále vyvolávat, nepočítat s jejich vlastní aktivitou (aktivita ve vyučovací hodině neodpovídá jejich klasické představě o chování ve škole). Korejští žáci či studenti odpovídají pouze na otázky, neočekává se od nich, že by sami otázky kladli, nikdy nezačínají konverzaci s člověkem starším nebo s cizincem., tedy ani s učitelem. Český pedagog musí brát v úvahu jejich výraznou nesamostatnost. Vzhledem k tomu, že korejští žáci nejsou schopni se účastnit kolektivních diskusí a promluv ve třídě, je ústní zkoušení prakticky nemožné, neboť jejich školský systém hodnocení je založen pouze na formě písemných testů. Jakýkoli ústní projev ve třídě si nejprve musí připravit písemně a pak jej pouze přečtou. Když popisují určitý předmět, mluví nejdříve o nepodstatných detailech a až v závěru uvedou vlastnosti podstatné.

Pro Korejce je typické, že vyjadřují své osobní názory velmi nesměle, opatrně a často je prezentují tak, aby byly shodné s názory druhých nebo jim velmi podobné, tedy aby byly pro ostatní přijatelné. Český pedagog pak musí dobře zvážit, jak přimět žáky a studenty korejské národnosti hovořit o sobě, o svých názorech, zálibách, plánech apod. Obecně lze říci, že Korejci mají pasivní až negativní vztah k svému soukromí, v korejštině totiž slovo „soukromí“ neexistuje. Ačkoliv se živě zajímají o druhé, v dialozích hovoří obecně o dětství, rodině, přátelích a víře. Žádná komunikace se však nemůže v korejštině realizovat bez dvou základních otázek: *Kolik je vám let*? a *Čím jste, kde pracujete?* Tyto otázky nejsou chápány jako impertinentní. Korejští žáci či studenti chtějí vědět, co si o nich myslí ostatní, a proto pozorně naslouchají druhým, přemýšlejí o nich, posilují kladné lidské vztahy a vždy se chovají tak, aby se nevhodně vybranými slovy ostatních nedotkli, aby je nepřivedli do rozpaků. Proto se snaží nemluvit o nepříjemných věcech, nezvyšují hlas, negestikulují. Bezvýraznost a nejasnost jsou v Koreji pokládány za ctnosti, a to zejména u lidí ve vyšším společenském postavení. Úsměv, stejně jako poškrábání se za uchem nebo na temeni hlavy naopak naznačuje, že osoba je zmatená a v rozpacích, a proto může korejský úsměv způsobit i nedorozumění. Učitel domlouvá žákovi či studentovi, že by

měl zlepšit svou domácí přípravu, a ten se začne usmívat, aby tak skryl své rozpaky. Vyvolaný korejský žák většinou nejdříve sklopí oči, dívá se do země a pak teprve začne odpovídat, často až po uplynutí nějaké doby. Při mluvení dělají Korejci často pauzy, ale toto „ticho“ není způsobeno jen nízkou úrovní jejich jazykových znalostí, ale jejich vztahem k tichu a mluvení obecně, neboť ticho může vyjadřovat respekt k druhému nebo porozumění, ovšem také odmítnutí. V každodenním životě je „tichý“ muž pokládán za morálně důvěryhodného a tichost u korejských žen je jednou z jejich nejdůležitějších ctností.

Upřený pohled na korejského mluvčího nebo posluchače (*eye contact*, který je běžný v naší komunikaci) působí nepříjemně. Naopak, má-li být partnerovi při komunikaci projevena úcta nebo respekt, korejský žák se mu přímo do očí nepodívá.

Na kladené otázky odpovídají často korejští žáci a studenti nepřímo, takže český učitel od nich nemůže hned očekávat přímou odpověď. Dovednost „manévrovat“ v hovoru je v korejské společnosti hodnocena velmi kladně, jen zřídka se lze v dialogu setkat s přímou zápornou odpovědí. Korejské *nae* neznamená české *ne*, ale naopak *ano*. Korejská promluva obsahuje řadu neurčitých výrazů (např. *možná, asi, pravděpodobně, snad* apod.), čímž je vytvářen prostor pro další mluvčí.

Korejci se vyhýbají výrazům, jež by mohly znepokojit ostatní. S tímto postojem pravděpodobně souvisí i používání *ano/ne* v odpovědi na zápornou otázku, neboť Korejci se vyhýbají tomu, aby věta začínala záporným *ne*. V jejich myšlení existuje asi obava z toho, že by se negativním slovem mohla narušit harmonie ve třídním kolektivu, a proto např. na otázku *Nebyl jsi ve škole?* odpovídají tak, že vyjadřují svůj souhlas s obsahem otázky: *Ano, nebyl jsem tam*. Korejské *ano* neznamená vždy jen kladnou odpověď, ale velmi často znamená jen *rozumím, pokračuj, poslouchám*.

Komunikace při vyučování je také často ovlivněna přítomností dívek, neboť jejich postoje a reakce jsou určeny třemi základními vztahy, a to vztahem k otci, manželovi a synovi. Od dětství jsou totiž korejské dívky vychovávány k poslušnosti, pokoře a skromnosti. Očekává se, že se budou umět na veřejnosti ovládat, potlačovat své názory, city, přání i touhy.

Soubor závazných pravidel přesně určuje, s kým, kdy a jak může jedinec komunikovat. Proti jedné naší dichotomii (tykání – vykání) existují v korejštině dichotomie tři (formální – neformální, intimní – prostá, přátelská – nevybíravá), obdobně jako ve většině asijských kultur je komunikace určována sociální hierarchií, věkem a rodem účastníků promluvy. Např. české slovo *bratr* nebo *sestra* nemá v korejštině přesný ekvivalent, vyskytují se jen výrazy označující *staršího bratra*, *mladšího bratra*, *starší sestru*, *mladší sestru*. V českém kulturním prostředí si dnes ani nedokážeme představit, že by se vyžadovalo užívání různých zdvořilých forem např. ve vztahu mladší – starší žák či student.

Interkulturní rozdíly lze pozorovat i v přístupu korejských studentů k psanému textu, neboť zde v plném rozsahu platí pravidlo: co je psáno, to je také dáno.

Jediný možný způsob, jak s textem pracovat, je naučit se jej nazpaměť. Proto je zapotřebí věnovat velkou trpělivost tomu, aby se korejští žáci a studenti s textem naučili pracovat, aby jen nememorovali, protože výuka v Koreji je obecně založena především na memorování, a proto jsou tito žáci i studenti schopni se naučit velké množství slov, ovšem bez kontextu a bez pochopení. Důsledkem toho je, že pak Korejci mají velké obtíže při vyučování v ústních projevech, zatímco mnohem lepších výsledků dosahují v projevech písemných. Učí se totiž o jazyku a nejsou zvyklí studovat jazyk jako prostředek komunikace.

Korejci se často vyjadřují neverbálně a existuje mnoho podob této komunikace. Neverbální prostředky řeč spíše doprovázejí, než ji nahrazují. Způsob, jak lidé sedí, stojí, jedí apod., nám o kultuře mnoho vypovídá. Přijatelné chování v jedné kultuře může v jiné představovat nezdvořilost. Ke korejskému pozdravu mnohdy stačí úklon nebo úsměv. Mnohem důležitější než v naší kultuře je dotek, jímž Korejci vyjadřují přátelství, úctu a respekt. Korejci se snaží uhádnout, co si lidé myslí a co cítí, ale nikoliv prostřednictvím verbální konverzace a pohledem z očí do očí, ale pomocí prvků neverbálních.

V ústeckém regionu se čeští učitelé setkávají v multietnických třídách s velkým počtem žáků a studentů japonské národnosti, jejichž rodiče právě v této oblasti zakládají nové firmy. Protože se japonština od češtiny diametrálním způsobem liší, narážejí pedagogové při výuce češtiny jako cizího jazyka na řadu problémů. Chybí zprostředkující jazyk, tedy znalost komunikačního kódu společného žákovi a učiteli (mateřský jazyk žáka-cizince, tedy japonština). Nelze se domluvit ani jiným světovým jazykem, např. angličtinou, neboť tu Japonci ovládají na velmi nízké úrovni. však neovládají, a tak je pedagog odkázán při přechodu na komunikaci v češtině na metodu přímou, která je pro začátečníky příliš zdlouhavá.

V současné době u nás ani neexistuje učebnice, která by byla určena přímo Japoncům. Lze vycházet jen z několika příruček a starších učebnic, které jsou příliš komplikované a pro žáka nevhodné. Neexistuje však ani slovník, jenž by obsahoval gramatické údaje a novější slovní zásobu. Japonskému žákovi či studentovi tudíž nezbývá nic jiného, než si opatřit alespoň slovník japonsko-anglický a anglicko-japonský, což vede velmi často k významovým posunům a k nepochopení určitých výrazů.

Velmi nízké znalosti angličtiny u Japonců jsou dány systémem výuky tohoto jazyka na japonských školách, ve kterých převládá biflování. Žák či student je veden k tomu, aby si zapamatoval gramatické poučky a určité penzum slovní zásoby. Hlavním cílem japonského školního vzdělávání je zvládnout písemné testy, nikoli osvojení jazyka ve všech jeho podobách. Skutečnost, že angličtinu vyučují japonští učitelé, kteří se sami anglicky nedokáží ani domluvit, vede k tomu, že znalosti cizích jazyků jsou v Japonsku velmi nízké.

Japonský školský systém obecně klade důraz na psaný projev, a proto japonští žáci a studenti raději píší, než mluví, neumějí se ústně adekvátně vyjádřit. Při vyučování se chovají pasivně, jsou zvyklí se neprosazovat, nediskutovat, jen tiše pozorovat.

Japonština má i odlišný způsob odpovědí na zápornou otázku, kdy na rozdíl od češtiny (i např. angličtiny) se na ni nereaguje logicky. Například na otázku: *Nepůjdeš zítra do kina*? Japonec odpoví: *Ne, půjdu*, nebo *Ano, nepůjdu.* V češtině zní odpověď opačně: *Ano, půjdu*, *Ne, nepůjdu*. Japonské *ano* a *ne* je po záporné otázce spíše souhlasem nebo nesouhlasem s obsahem otázky. Budeme-li se ptát kladně, odpoví Japonci stejně jako Češi. Odpověď na zápornou otázku nás ale může překvapit, japonský žák či student odpoví velmi často nesprávně, protože uvažuje japonsky.

Další odlišnost lze pozorovat v mluvené podobě při použití sloves *přijít* a *odejít*. Například při telefonickém rozhovoru, kdy jeden komunikant je např. v Bratislavě, druhý v Praze, dojde k opačnému použití těchto sloves. V češtině vypadá výpověď takto: *Přijedu do Bratislavy zítra*, zatímco v japonštině by zněla: *Odjedu do Bratislavy zítra*. V češtině se jakoby „přemisťujeme do místa, kde je náš partner telefonického hovoru", ale v japonštině „zůstáváme stále na místě", uvažujeme ze svého pohledu, nikoli z pohledu druhého komunikanta, a proto japonský žák či student může mít s použitím těchto sloves problémy. V případě, kdy jsou oba mluvčí na stejném místě, se japonské *přijít* a *odejít* používá stejným způsobem jako v češtině.

V japonském jazyce jsou velmi propracované zdvořilostní fráze, jež jsou užívány v daleko větší míře než kdekoliv na světě. Podle stupně zdvořilosti se rozlišuje styl důvěrný, zdvořilý, uctivý a formální. Komunikace mluvčího s druhou osobou se stává problematickou, pokud nesprávně odhadne postavení osoby ve společenském měřítku a neupraví podle toho svou stavbu projevu.

Velkou výhodou oproti ostatním východoasijským žákům a studentům je skutečnost, že Japonci nemají předsudky a tabuizovaná témata. Japonci přišli do styku se západní kulturou teprve nedávno a nechali se jí silně ovlivnit. Problémy v komunikaci neplynou většinou z odlišného kulturního zázemí, ale spíše z rozdílného způsobu vyjadřování.

Učitel by měl být pečlivě připraven a vybaven i znalostmi o kultuře země, z které žáci nebo studenti přicházejí, o jejích tradicích a zvycích, o jejím školském systému.

Je třeba si uvědomit, že od devadesátých let dvacátého století začala čeština fungovat jako multikulturní dorozumívací prostředek, což předpokládá nejen lingvistický přístup k samotné řečové činnosti, pedagogickou a metodickou průpravu, ale i zkoumání faktorů dalších, neméně důležitých pro formování veškerých komunikačních kontaktů ve školním prostředí, a to kontaktu žák – učitel i kontaktu žák – žák, neboť v osobnostech komunikantů se odráží i vliv sociálního, teritoriálního i náboženského zakotvení, které se projevuje např. různými normami chování a jednání, jež mohou v konečné fázi negativně ovlivnit průběh školského dialogu i život ve školním kolektivu při formování majoritní a minoritní skupiny.

Komunikační kompetence jako komplexního cíle jazykového vyučování je možno dosáhnout jen za předpokladu, že výukový program bude odpovídat

potřebám a zájmům žáků a studentů, které daleko přesahují rámec třídy, a že společně uvede žáky a studenty do složité sítě vztahů mezi lidmi nové komunity, věcmi, událostmi, kulturou, myšlením a zvyky nositelů výchozího i cílového jazyka.

Literatura

BISCHOFOVÁ, Jana: Socio-kulturní aspekty při výuce češtiny jako cizího jazyka. Dostupné na <www. auccj.org>(cit. 15. listopadu 2005).

CABANOVÁ, Vlasta: Školská inklúzia v kontexte prehlbujúcich sociálnych nerovností. In: Rovnosťou príležitostí k sociálnej inklúzii. Žilina: Acta humanica 2/2006, s. 16 – 22.

CABANOVÁ, Vlasta: Kultúra a vyrovnávanie kultúrnych rozdielov v školskej edukácii (inkluzÍvnosť a stratégie podporujúce školskú úspešnosť). Prešov 2006, 74 s.

ČECHOVÁ, Marie – ZIMOVÁ, Ludmila: Metodický list k vyučování českému jazyku pro učitele žáků-imigrantů. Praha: Český jazyk a literatura č. 4, 53/2002-2003, s. 179 – 184.

HÁDKOVÁ, Marie: Evropské modely ve výuce cizích jazyků. Raciborz: Bohemistyka 3/2006, s. 161 – 168.

HÁDKOVÁ, Marie: Čeština pro cizince ve světle evropské jazykové politiky. In: Odborná didaktika pri príprave učiteľa materinského a cudzieho jazyka. Prešov 2005, s. 379 – 387.

HÁDKOVÁ, Marie – ŠINDELÁŘOVÁ, Jaromíra: Multicultural classroom interaction – participation of migrant children. Abstract in: Towards a Common European Framework of Reference for Languages of School Education. Strasbourg-Kraków 2006. s. 63 – 64.

HRDLIČKA, Milan: Komunikační metoda a komunikativnost. Český jazyk a literatura LV, s. 72 – 79.

Pedagogický slovník, Praha 1998.

PRŮCHA, Jan: Vzdělávání a školství ve světě. Praha: Portál 1999, 319 s.

PRŮCHA, Jan: Přehled pedagogiky. Praha: Portál 2000, 269 s.

PRŮCHA, Jan: Multikulturní výchova; problémy spojené s její realizací. Dostupné na webové stránce RVP Metodický portál VÚP, http://ludum.rvp.cz/clanek/53/32) (cit. 10. června 2006).

PŘIBÁŇ, Jiří: Jací můžeme být? Podoby demokracie a identity v multikulturní situaci. Praha: SLON 2004.

RICHARDS, Jack C. - RODGERS, Theodore S.: Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press 1981.

ŠINDELÁŘOVÁ, Jaromíra: Komunikace s žáky a studenty-imigranty v české škole. In: sbor. z konference v Českých Budějovicích Komunikace - styl – text. České Budějovice 2006, s. 233 – 236.

ŠINDELÁŘOVÁ, Jaromíra: Socio-kulturní zázení žáků a studentů-imigrantů přicházejících ze zemí s odlišnou kulturou.Ústí nad Labem:UJEP 2005, 61 s.

ŠINDELÁŘOVÁ, Jaromíra: Rovné příležitosti k sociální inkluzi pro žáky a studenty--cizince. Žilina : Acta humanica 2/2006, s. 41 – 63.

Školský zákon č. 561/2004 Sb. O předškolním, základním, středním, vyšším, odborném a jiném vzdělávání. Dostupné na www.msmt.cz (cit. 20. 9. 2006).

TIRALA, Martin: Socio-kulturní aspekty při výuce japonských studentů. Dostupné na <www. auccj.org.> (cit. 15. listopadu 2005).
Dostupné na <www.bedekr.cz>[cit. 10. listopadu 2005].
Dostupné na <www.zemepis.com>[cit. 10. listopadu 2005].
Dostupné na <www.cs.wikipedia.org>[cit. 10. listopadu 2005].

Vojenské výrazy přejaté z němčiny v českém, slovenském a maďarském jazyce

Tamás Tölgyesi

Ústav slavistiky a středoevropských studií, Filozofická fakulta Katolické univerzity Petra Pázmánye, Piliscsaba

Když jsem se před rokem připravoval na svůj příspěvek pro XV. kolokvium mladých jazykovědců v Tajově (XV. kolokvium mladých jazykovedcov v Tajove), našel jsem četné přejímky z němčiny, které se vyskytují, resp. vyskytovaly nejen v českém jazyce, ale i v jazyce slovenském a maďarském a tím dokládaly vzájemné jazykové kontakty našich národů v středoevropském regionu. Část těchto přejatých slov pochází z vojenské terminologie německé. Smyslem mého dnešního příspěvku je pokusit se vám v možné zkratce naznačit vývojové trendy daných výrazů v našich jazycích.

Dějiny německého jazyka se již tradičně člení na tyto vývojové etapy:

1) stará horní němčina (něm. *Althochdeutsch*) – od roku 750 do roku 1050,
2) střední horní němčina (něm. *Mittelhochdeutsch*) – od roku 1050 do roku 1350,
3) raná nová horní němčina (něm. *Frühneuhochdeutsch*) – od roku 1350 do roku 1650,
4) nová horní němčina (něm. *Neuhochdeutsch*) – od roku 1650 do našich dnů.[1]

Ad 1) Z tohoto období nejsou doloženy vojenské výrazy přejaté z němčiny v českém, slovenském a maďarském jazyce.

Ad 2) V tomto období byly přejaty č. a slc. *žold*, maď. *zsold* ‚mzda vojáka' ze střhn. *solt* (gen. *soldes*). Posledním pramenem je lat. *solidus* ‚druh zlaté

[1] Termínem *horní němčina* (něm. *Hochdeutsch*) je označována spisovná němčina. Naproti tomu označuje *dolní němčina* (něm. *Niederdeutsch* neboli *Plattdeutsch*) dialekty severních oblastí Německa, kde nebylo provedeno tzv. druhé posouvání hlásek (něm. *Lautverschiebung*).

mince‘ (viz Machek, 1971, s. 730; Rejzek, 2001, s. 751; Mollay, 1982, s. 573). Č. *žoldnéř* a slc. *žoldnier* ‚námezdní voják‘ jsou ze střhn. *soldnære* (nyní *Söldner*). Č. hanl. *žoldák* a maď. spis. *zsoldos* téhož významu jsou utvořeny ze základu *žold*, resp. *zsold* domácími příponami.

Č. a slc. *varta*, maď. *várta* ‚hlídka, stráž (zvl. vojenská)‘ jsou ze střhn. *warte*, *wart* (nyní *Warte*). Některé slovníky považují č. *varta* za zastaralé (srov. Newerkla, 2004a, s. 241; Rejzek, 2001, s. 700). Pokud jde o užití tohoto slova samotného, je to pravda. Naproti tomu je frazeologizovaný výraz *ztracená varta* ve významu ‚odlehlé místo‘ zcela běžný, jak to přesvědčivě dokazuje jeho výskyt v nové synchronní databázi *(SYN2005) Českého národního korpusu*, resp. ve vyhledávacím serveru *Google*.[2]

Ad 3) V tomto období bylo přejato např. č. *fasovat*, slc. *fasovať* a maď. *faszolni* ‚dostávat jako příděl (zvl. na vojně)‘ z raně nhn. *fassen*; č. † *profous*, slc. † *prófus*, maď. † *profosz* ‚vězeňský (voj.) dozorce‘ z raně nhn. *Profos(s)*.

Č. † *šance*, slc. † *šanec* a maď. *sánc* ve významu ‚hradby‘ jsou z raně nhn. *schanze* (nyní *Schanze*). České homonymum *šance* ‚naděje na úspěch‘ je přes něm. *Chance* z fr. *chance* ‚(šťastná) náhoda, štěstí‘ a to z vlat. *cadentia* ‚padnutí‘, v zúženém významu ‚padnutí hracích kostek‘ (srov. Rejzek, 2001, s. 624).

Č. *verbovat* a slc. *verbovať* jsou z raně nhn. *werben*. Původně znamenalo ‚najímat vojáky‘, např. *verbovat na vojnu, do cizinecké légie* ap. Dnes se užívá ve smyslu ‚lákat za člena nějaké organizace‘. Maď. *verbuválni* je přes slc. *verbovať* z téhož německého slovesa (srov. Lumtzer, 1900, s. 260). Jeho řidší podoba *verbunkolni* je utvořena od *verbunk*. Č. *verbuňk*, slc. a maď. *verbunk* (z nhn. *Werbung*) je slovácký lidový mužský tanec demonstrující sílu a obratnost, původem z 18. stol. jako součást verbování (viz NASCS, 2005, s. 849).[3]

Ad 4) V období po bělohorské bitvě roku 1620 byly přejaty četné vojenské výrazy z němčiny do jazyků národů Habsburské monarchie, např. č. † *obšíd/obšit*, slc. † *obšit*, maď. † *obsit* ‚průkaz o propuštění z vojska‘ z nhn. *Abschied* ‚rozloučení‘.

Č. *barák*, slc. *barak* a maď. *barakk* jsou přes nhn. *Baracke* ‚bouda pro vojáky‘, ‚vesnická chalupa‘ z fr. *baraque* a to ze šp. *baracca*. Význam ‚dům (i velký a pěkný)‘ je už při fr. *baraque* (o. c., Machek, 1971, s. 46.). V češtině a slovenštině ztratil *barák*, resp. *barak* svou expresivnost a dnes se v běžně mluveném jazyce užívá mj. i ve významu ‚dům vůbec‘.

---

[2] Ve svých příspěvcích jsem už víckrát zdůraznil, že přísloví a fráze mohou často fungovat jako uchované, konzervační prostředky pro zastaralá slova, např. „pustit pusu na *špacír*“, „postavit někoho na *pranýř*“ podle něm. „jemanden auf den *Pranger* stellen“ (viz k tomu Bělič, 1969, s. 12).

[3] Dne 25. listopadu 2005 zaznamenala česká kultura mimořádný úspěch. Na seznam nehmotného světového kulturního dědictví UNESCO byl zapsán mužský tanec *verbuňk* z Moravského Slovácka.

Č. *bunkr*, slc. a maď. *bunker* jsou přes nhn. *Bunker* z angl. *bunker* ‚skladiště uhlí ap.‘. Ve významu ‚vojenská pevnůstka‘ se výrazu užívá od 1. světové války (viz Rejzek, 2001, s. 98; NASCS, 2005, s. 124).

Č. *fronta*, slc. a maď. *front* jsou přes nhn. *Front* z fr. *front*, popř. z it. *fronte* a to z lat. *frōns* ‚přední strana‘ (viz Rejzek, 2001, s. 179). Polysémické slovo má ve všech třech citovaných jazycích přejímajících z němčiny tyto významy: 1. ‚bojiště‘, 2. ‚rozhraní dvou vzduchových hmot lišících se teplotou, vlhkostí ap.‘, např. *studená fronta*, 3. ‚seskupení politických stran, organizací, osob ap. se společným záměřením, cílem‘, např. *Národní fronta Čechů a Slováků* (viz SSČ, 2003, s. 86). Význam ‚řada čekajících lidí‘ má zmíněné slovo jen v češtině. Tentýž pojem vyjadřuje něm. *Schlange stehen*, slc. *stáť v rade* a maď. *sorban állni*.[4]

Č., slc. a maď. † *hapták* ‚postoj v pozoru‘ je z nhn. *Habtacht(stellung)* podle povelu *habt Acht!* ‚pozor!‘, doslova ‚(mějte) pozor‘.

Č. *kasárna*, -ren n. pomn., *kasárny*, -ren f. pomn., slc. *kasáreň/kasárňa*, maď. *kaszárnya* ‚budova určená k delšímu ubytování vojenských jednotek‘ jsou přes nhn. *Kaserne* z fr. *caserne* ‚strážní místnost v pevnosti‘, z prov. *cazerna* ‚místnost pro čtyři strážné‘ a to z vlat. *quaderna* ‚čtveřice‘ (srov. Machek, 1971, s. 244; Newerkla, 2004a, s. 451; Rejzek, 2001, s. 267).

Č. a slc. *komando*, maď. *kommando* jsou přes nhn. *Kommando* z fr. *commando*, popř. z it. *comando*. Původně znamenalo ‚rozkaz‘. Newerkla (2004a, s. 527) zaznamenává slc. *komando* ještě jako výraz archaický. V dnešním českém, slovenském a maďarském tisku se však nezřídka vyskytuje jako označení bojůvky se speciálními úkoly. V hovorovém jazyce českém i slovenském se běžně užívá expr. *komandovat*, resp. *komandovať* ‚rozkazovat‘, např. *muž komanduje svou ženu*.

Č. † *kompanie/kumpanie*, slc. a maď. † *kompánia* ‚vojenská jednotka‘, ‚společnost‘ jsou přes nhn. *Kompanie* z fr. *compagnie*.

Č. a slc. *marš*, maď. *mars* ‚pochod vojska‘, ‚pochod(ová skladba)‘ jsou přes nhn. *Marsch* z fr. *marche*. Č. a slc. *marš*, maď. *mars* (přes něm. *marsch* z fr. *marche*) ve funkci citoslovce vyjadřují pobídku k pochodu, kupředu nebo vybídnutí k odchodu.

Č. *mašírovat*, slc. *mašírovať* a maď. *masírozni* jsou přes nhn. *marschieren* z fr. *marcher*. Podle SSČ (2003, s. 174) a NASCS (2005, s. 507) *mašírovat* znamená obecně česky ‚pochodovat‘ a expr. ‚(rychle) jít‘.

Č. † *obrst/obršt*, slc. † *oberst* a maď. † *óbester* ‚plukovník (v bývalé rakousko-uherské armádě)‘ jsou z nhn. *Oberst*, † *Obrist*, † *Oberster*.

Č. *ofenziva/ofenzíva*, slc. *ofenzíva* a maď. *offenzíva* jsou přes nhn. *Offensive* z románských jazyků. Dnes, když vojenské velmoci zahajují den co den rozsáh-

[4] Český ekvivalent pro něm. *Schlange* je *had*, pro maď. *sor* je *řada*. Slovesa něm. *stehen* a maď. *állni* znamenají ‚stát‘. Slovní spojení *Schlange stehen* by se dalo přeložit jako *stát ve frontě ve tvaru hada*.

lé útočné akce, tedy novodobé války proti různým (především islámským) zemím, je slovo *of(f)enzíva* v hromadných sdělovacích prostředcích užívano velmi často.

Č. † *oficír*, slc. † *oficier* a maď. † *oficér* ‚důstojník' jsou přes nhn. *Offizier* z fr. *officier* ‚vysoký úředník, důstojník' a to z lat. *officiarius* ‚úředník, služebník'.

Č. a slc. *post*, maď. *poszt* jsou přes nhn. *Post(en)* z it. *posto* a to z lat. *positus* ‚místo, postavení'. Sém ‚stanoviště stráže' něm. *Post(en)* mělo i stč. *post*, které je dnes frekventovaným označením pro vysoké postavení v jazyce publicistiky (např. *manažerský post*) a pro umístění hráčů ve sportovním slangu (např. *brankářský post*).

Č. † *rekrut*, slc. † *regrút* a maď. † *regruta* ‚odvedenec' jsou přes nhn. *Rekrut* z fr. *recrute*, *recrue* ‚dorost'. Č. *rekrutovat* znamenalo získávat nové členy do vojska. Reflexivní varianta téhož slovesa se jako slangismus hojně vyskytuje v dnešním českém tisku ve významu ‚pocházet', např. *vystavující autoři se rekrutují z různých zemí světa*.

Č. a slc. *šrapnel*, maď. *srapnel* jsou přes nhn. *Schrapnell* z angl. *shrapnel* ‚dělová střela, která se před dopadem roztrhne' podle vynálezce anglického generála Henryho Shrapnela (1761 – 1842).

Závěrem je možno konstatovat, že slova, kterými označovali čeští, slovenští a maďarští vojáci v armádě důstojníky cizího (především rakouského) původu, nemají aktuální funkci v našich jazycích, a proto časem spějí k zániku, např. † *obrst/obršt*, slc. † *oberst*, maď. † *óbester*; č. † *oficír*, slc. † *oficier*, maď. † *oficér*. Některá slova mají naopak kvůli dnešní situaci světové politiky vysokou frekvenci v médiích, např. č. *žoldnéř* a *žoldák*, slc. *žoldnier*, maď. *zsoldos*; č. *ofenziva/ofenzíva*, slc. *ofenzíva*, maď. *offenzíva*. Jiné výrazy týkající se původně výlučně vojenského života jsou dnes užívány v různých kontextech běžně mluvených monologických a dialogických projevů povahy nevojenské, např. výše uváděné č. *rekrutovat (se)*, slc. *rekrutovať (sa)*, maď. *rekrutálni* nebo č. *verbovat*, slc. *verbovať*, maď. *verbuválni*.

Věřím, že základem pro mírové soužití středoevropských národů je dobrá znalost a správná interpretace našich společných dějin. Za tímto účelem je nutno zkoumat kromě vzájemných historických a literárních vztahů i vztahy jazykové, což považuji za svůj hlavní studijní úkol.

německý	**český**	**slovenský**	**maďarský**
Abschied	obšíd / obšit	obšit	obsit
Baracke	barák	barak	barakk
Bunker	bunkr	bunker	bunker
fassen	fasovat	fasovať	faszolni
Front	fronta	front	front

německý	český	slovenský	maďarský
Habtacht(stellung)	hapták	hapták	hapták
Kaserne	kasárny / kasárna	kasáreň / kasárňa	kaszárnya
Kommando	komando	komando	kommandó
Kompanie	kompanie / kumpanie	kompánia	kompánia
Marsch, marsch	marš	marš	mars
marschieren	mašírovat	mašírovať	masírozni
Oberst	obrst / obršt	oberst	óbester
Offensive	ofenziva / ofenzíva	ofenzíva	offenzíva
Offizier	oficír	oficier	of(f)icér
Post(en)	post	post	poszt
Profos(s)	profous	prófus	profosz
Rekrut	rekrut	regrút	regruta
rekrutieren	rekrutovat	rekrutovať	rekrutálni
Schanze	šance	šanec	sánc
Schrapnell	šrapnel	šrapnel	srapnel
Sold	žold	žold	zsold
Söldner	žoldnéř	žoldnier	zsoldos
Warte	varta	varta	várta
werben	verbovat	verbovať	verbuválni / verbunkolni
Werbung	verbuňk	verbunk	verbunk

Zkratky a značky

angl.	anglický	popř.	po případě
ap.	a podobně	prov.	provensálský
č.	český	resp.	respektive
expr.	expresivní	slc.	slovenský
f.	femininum (ženský rod)	spis.	spisovný
fr.	francouzský	srov.	srovnej
gen.	genitiv	stč.	staročeský
hanl.	hanlivý	sthn.	starohornoněmecký
it.	italský	stol.	století
lat.	latinský	střhn.	středohornoněmecký
maď.	maďarský	šp.	španělský
mj.	mezi jiným	tzv.	takzvaný
n.	neutrum (střední rod)	vlat.	vulgárně latinský
např.	například	voj.	vojenský
něm.	německý	zvl.	zvláště
nhn.	novohornoněmecký		
o. c.	opus citatum (citované dílo)	†	archaický
pomn.	podstatné jméno pomnožné		

Literatura

BĚLIČ, Jaromír: Poznámky o postavení německých přejatých slov v dnešní češtině. In: Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur. Hans Holm Bielfeldt zum 60. Geburtstag. Eds. W. Krauss – Z. Stieber – J. Bělič – V. I. Borkovskij. Berlin: Akademie-Verlag 1969, s. 7 – 18.

BLANÁR, Vincent: Otázka prevzatých slov v slovanských jazykoch. In: Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů. Praha: Academia 1968, s. 155 – 166.

BLANÁR, Vincent: O preberaní lexikálnych prvkov z nemčiny do slovenčiny (Metodologické poznámky). In: Zborník FF UK, Philologica 49. Bratislava: UK 1998, s. 11 – 19.

HAVRÁNEK, Bohuslav: Die sprachlichen Beziehungen zwischen dem Tschechischen und Deutschen [Jazykové vztahy mezi češtinou a němčinou]. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich Sprache und Kultur. Aufsätze und Studien I – II. Eds. B. Havránek – R. Fischer. Berlin: Akademie Verlag 1965-1968, s. 15 – 19.

HOLUB, Jan – KOPEČNÝ, František: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic 1952. 575 s.

HORVÁTH Mária: Német elemek a 17. század magyar nyelvében [Německé prvky v maďarštině 17. století]. Budapest: Akadémiai Kiadó 1978. 269 s.

JODAS, Josef: O paralelách ve slovní zásobě češtiny a rakouské němčiny. In: Acta Facultatis Philosophicae, Universitas Ostraviensis, Linguistica, 1999a, č. 3, s. 111 – 116.

JODAS, Josef: Ještě k paralelám ve slovní zásobě češtiny a rakouské němčiny. In: Acta Universitatis Palackianae Olomoucensis, Facultas Philosophica, Philologica, 1999b, č. 72, s. 161 – 165.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Slovenčina v dejinách kontaktov neslovanských jazykov. In: SAS 16. Bratislava 1987, s. 204 – 213.

LAMPRECHT, Arnošt: Zur Frage der tschechisch-deutschen Sprachkonvergenz [K otázce jazykové konvergence česko-německé]. In: Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich Sprache und Kultur. Aufsätze und Studien I-II. Eds. B. Havránek – R. Fischer. Berlin: Akademie Verlag 1965 – 1968, s. 29 – 33.

LUMTZER, Viktor – MELICH, Johann: Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes [Německá místní jména a přejímky ve slovní zásobě jazyka maďarského]. Innsbruck: Verlag der Wagner‘schen Universitäts-Buchhandlung 1900. 312 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971. 866 s.

MELICH, János: Német vendégszók [Přejatá slova z němčiny]. Budapest: Horánszky Viktor Könyvnyomdája 1895. 84 s.

MOLLAY Károly: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig [Německo-maďarské jazykové kontakty do konce 16. století]. Nyelvészeti tanulmányok 23. Budapest: Akadémiai Kiadó 1982. 643 s.

NASCS: Nový akademický slovník cizích slov. Praha: Academia 2005. 879 s.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachliche Konvergenzprozesse in Mitteleuropa [Jazykové konvergenční procesy ve střední Evropě]. In: Crossroads of Cultures: Central Europe / Perekrestki kul‘tury: Srednjaja Evropa / Křižovatky kultury: Střední Evropa. Litteraria Humanitas XI. Ed. I. Pospíšil. Brno: MU 2002, s. 211 – 236.

NEWERKLA, Stefan Michael: Čeština v monarchii a středoevropský jazykový areál. In: Český jazyk a literatura 2002 – 2003, roč. 53, č. 2, s. 61 – 69.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen [Jazykové kontakty mezi němčinou, češtinou a slovenštinou. Slovník německých přejatých slov v češtině a slovenštině: historický vývoj, výskyt, dosavadní a nové výklady]. Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag 2004a. 780 s.

NEWERKLA, Stefan Michael: Rozmanitost jazyků a kultur v Rakousku-Uhersku a jejich konvergenční tendence. In: Comparative Cultural Studies in Central Europa. Brno: MU 2004b, s. 11 – 42.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Praha: Leda 2001. 752 s.

SIEBENSCHEIN, Hugo (ed.): Česko-německý slovník I. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1998. 778 s.

SIEBENSCHEIN, Hugo (ed.): Česko-německý slovník II. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1998. 1007 s.

SSČ: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia 2003. 647 s.

ŠLOSAR, Dušan: Česko-německé jazykové kontakty. In: Češi a němci. Dějiny – kultura – politika. Eds. W. Koschmal – M. Nekula – J. Rogall. Praha: Paseka 2002, s. 105 – 109.

TÖLGYESI Tamás: Příspěvek k funkční stratifikaci germanismů v dnešní češtině (v tisku).

TÖLGYESI Tamás: K lexikálním germanizmům v češtině z hlediska kontaktové lingvistiky (v tisku).

TÓTFALUSI István: Idegenszó-tár [Slovník cizích slov]. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2005. 977 s.

VAŠEK, Antonín: Kontaktová lingvistika a její perspektivy. In: Češtinář, Hradec Králové 1996 – 1997, roč. 7, č. 1, s. 13-21, č. 2, s. 33 – 44.

Kde začíná a končí Evropa? Mimojazykové cíle v učebnicích němčiny jako cizího jazyka

Šárka Tůmová

Katedra českého jazyka a literatury, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

1. Úvod

V době postupného sjednocování Evropy a stále rostoucí globalizace světa stávají se i mezinárodní vztahy intenzivnějšími. Vzrůstající migrace má za důsledek stále častější kontakt obyvatelstva různých národností, tedy i různých jazyků. V souvislosti s těmito změnami se stala potřeba učení se cizím jazykům, resp. jejich vyučování, silnější než kdy dříve. Zatímco v západní Evropě má vyučování cizím jazykům již dlouho tradici, v zemích bývalého východního bloku nastal skutečný rozvoj jejich výuky až začátkem devadesátých let minu-

lého století. I v době informačních technologií a moderních výukových metod zůstává jednou ze základních pomůcek ve výuce učebnice.

V následujícím příspěvku se zamýšlím nad ztvárněním mimojazykových cílů v učebnicích němčiny jako cizího jazyka. Zaměřuji se na učebnice vycházející v několika posledních letech v nakladatelstvích Langenscheid KG a Hueber Verlag GmbH & Co KG, zpracované podle standardu Evropské rady na úrovních A1, A2 a B1 společného Evropského referenčního rámce[1]. Do analýzy jsem zařadila jak učebnice pro mládež, tak pro dospělé[2]. V dalším textu budu tyto učebnice pro přehlednost označovat: řada Genial – G A1, G A2, G B1, řada Optimal - O A1, O A2, O B1, řada Berliner Platz BPLZ 1, BPLZ 2, BPLZ 3 a Themen aktuell – T 1, T 2, T 3. Sleduji především způsoby zprostředkovávání reálií bývalého východního bloku v souvislosti s proměnou politického uspořádání v těchto zemích po pádu železné opony.

2. Cíle v učebnicích cizích jazyků

Učebnice cizích jazyků sledují vedle primárního cíle rozvoje komunikativní kompetence, tzn. osvojení čtyř základních jazykových dovedností (čtení s porozuměním, psaní, poslech s porozuměním, mluvený projev) (Hendrich, 1988, s. 89), i cíle mimojazykové, tzn. cíl vzdělávací, resp. šířeji poznávací, a cíl formativní. Tyto cíle jsou k primárnímu cíli komplementární (Hendrich, 1988, s. 93). Obsahem mimojazykových cílů je mimo jiné zprostředkovávání reálií, resp. lingvoreálií[3]. „*Reálie zahrnují poznatky týkající se zeměpisu dané jazykové oblasti, jejího historického vývoje, jejích hospodářských, politických, sociálních podmínek, její literatury, umění, vědy a techniky, i dalších okruhů tvořících kulturu příslušné cizí země a jejího národa či národů*“ (Hendrich, 1988, s. 115). Toto se samozřejmě týká primárně reálií zemí, ve kterých se vyučovaným jazykem hovoří, avšak zároveň dochází i ke zprostředkovávání reálií těch zemí, ze kterých pocházejí účastníci kurzů (tedy potenciální příjemci učebního textu).

Vedle učebnic vznikajících u nás začaly po roce 1989 postupně přicházet na český trh i učebnice zahraničních nakladatelství. Tyto učebnice, resp. učebnicové soubory, a ostatní výukové materiály se vyznačují vysokou metodickou propracovaností, aktuálností a moderností nejen užitých metod, ale i výchozích

---

[1] Společný evropský referenční rámec poskytuje obecný základ pro vypracovávání jazykových sylabů, směrnic pro vývoj kurikul, zkoušek, učebnic atd. v celé Evropě. V úplnosti popisuje, co se musí studenti naučit, aby užívali jazyka ke komunikaci, a jaké znalosti a dovednosti musí rozvíjet, aby byli schopni účinně jednat. Popis se rovněž týká kulturního kontextu, do něhož je jazyk zasazen. Rámec také definuje úrovně ovládání jazyka, které umožňují měřit pokrok studentů v každém stadiu učení se jazyku a v průběhu celého života studenta Zdroj: http://www.msmt.cz/mezinarodni-vztahy/spolecny-evropsky-referencni-ramec-pro-jazyky : 26. 12. 2006.

[2] Konkrétní bibliografické údaje viz seznam literatury.

[3] V tomto příspěvku jsou pojmy reálie a lingvoreálie používány synonymně.

textů. Je na nich patrná dlouhodobá zkušenost s výukou cizích jazyků, tvorbou učebnic a dalších učebních materiálů a odráží se v nich výsledky intenzivních výzkumů v této oblasti.

V tomto příspěvku se omezím na učebnice, resp. učebnicové řady němčiny jako cizího jazyka. Ve vzrůstající míře se v nich setkáváme nejen s reáliemi německými, rakouskými, resp. švýcarskými ale stále častěji i s reáliemi dalších zemí.

Se zvyšující se naléhavostí vystupuje v posledních letech ve společnosti požadavek tolerance, vnímání jinakosti a naučení se společnému soužití s lidmi s jinou kulturou a jazykem. V této souvislosti jsem si položila otázku, jakým způsobem je právě jinakost v nejširším slova smyslu v učebnicích němčiny jako cizího jazyka prezentována. Omezila jsem se přitom na sledování obsahu a forem informování o oblasti bývalého východního bloku, jelikož se mi právě tato oblast jeví v tomto ohledu velmi znevýhodněna.

3. Faktory ovlivňující výběr zprostředkovávaných informací

Podle Ammera (1988) ovlivňuje výběr zprostředkovávaných informací řada faktorů. Tyto faktory jsou především mimojazykového charakteru. Je to obzvláště snaha o co nejlepší prezentaci dané jazykové oblasti (např. snaha o rehabilitaci obrazu Německa po 2. světové válce). Dalším významným faktorem může být snaha o podporu mezinárodních vztahů, např. v oblasti kultury či politiky. V oblasti hospodářství a průmyslu se může jednat o podporu rozvoje obchodních styků. Informace jsou tedy vybírány s ohledem na potenciálního, cílového příjemce textu, tedy předpokládaného např. obchodního partnera. Marketingová strategie ovlivňuje volbu textu s ohledem především na atraktivitu nabízeného textu v souvislosti s předpokládaným odbytem učebnice. Svou roli zde hraje též menší, či větší konkurence na trhu s učebnicemi a dalšími výukovými materiály. Jako subjektivní faktor lze označit osobnost autora, resp. autorského kolektivu, která se též nemalou měrou podílí na výběru textů a na jejich tematickém složení. Další skutečností, která stojí ve středu rozhodování při výběru učebnicového textu, je samozřejmě ohled na cílovou skupinu. Aby byly texty pro danou cílovou skupinu adekvátní, a učebnice tudíž i příjemci vyhledávané, musí zohledňovat socio-demografická specifika, jako např. věk, dosažené vzdělání, profesní hledisko, sociální status atd. Vedle těchto základních faktorů ovlivňujících volbu učebnicového textu je možno vymezit ještě řadu faktorů dílčích nebo okrajových[4].

Je udivující, že požadavek poznávání jinakosti, porozumění a tolerance, který se nám dnes jeví jako klíčový, mezi nimi nefiguruje.

4. Způsoby prezentace

Reálie jsou ve sledovaných učebnicích prezentovány několika různými způsoby. Jedná se v prvé řadě o přímý kontakt příjemce textu se zprostředko-

[4] Více k tomu Ammer (1988).

vávanými reáliemi v úvodních lekcích. Studujícím bývají na pozadí tematického okruhu „seznamování“ představena obyvatelská jména a toponyma vztahující se k daným zemím, spolu s názvy jazyků, jimiž se v oněch zemích mluví (např. v BPLZ 1 jsou to propria *Pavel Jordan, Pilsen, Tschechien*). Vedle obyvatel zemí západní Evropy v textech nejčastěji vystupují postavy z asijských zemí a ze zemí jižní Ameriky, zatímco osoby ze zemí bývalého východního bloku zde vystupují zřídkakdy.

Dalším tematickým celkem zprostředkovávajícím mimojazykové informace je cestování**,** ať už služební nebo soukromé. Vyplňují se zde formuláře, listuje se katalogy cestovních kanceláří či se prohlížejí letáky (např. v BPLZ 1, 2: *Polsko, Varšava, Krakov*, v O A1 vystupuje např. *Češka Milena Hlasek* /sic/). U témat stravování, přípravy jídla, typických pokrmů se studující seznamují se specialitami cizích zemí. Oblíbenou formou prezentace jsou tzv. *Lesebriefe*[5]. V uvedených učebnicích jsou ovšem dopisy zasílány výhradně čtenáři z jiné než sledované oblasti (Japonsko, Korea, Brazílie, USA, Velká Británie, Francie). *Austauschschüler*[6] ani *Brieffreunde*[7] (G A2) též nepocházejí z Východu. Často se s odlišnou kulturou setkáváme v přetištěných písních, cizinci bývají i autory básní (G B1, např. báseň kazašského studenta) a představovaných knih, popř. tyto knihy o cizí zemi přímo pojednávají (např. G A2). V řadě učebnic Genial jsou cizí jazyky přímo tematizovány (je zde několik článků, které o jazycích přímo pojednávají) a téma dvojjazyčnosti, resp. vícejazyčnosti se objevilo i v řadě učebnic Optimal. Můžeme se setkat i se samostatným vyprávěním o zemi, ze které daná postava z učebnice pochází. O vztahu ke své vlasti hovoří např. v učebnici O B1 student z Ghany a i dva lidé z Arménie.

Jistý obraz o zemích, o kterých se v textech hovoří, poskytuje i jiný než vlastní textový materiál. V učebnicích se objevují fotografie účastníků kurzu, popř. členů jejich rodiny (většinu ovšem z mimoevropských zemí). Z dalších textových materiálů jsou to pak nejčastěji různé tabulky a schémata. Např. tabulka *Energieverbraucher*[8] (G B1) tabulka *Wasserverbraucher*[9] (tamtéž) nebo tabulka *Ausländer unter uns*[10] (T 2).

Při hodnocení forem a četnosti zprostředkovávání informací o zemích bývalého východního bloku ve sledovaných učebnicích se však objevilo několik úskalí. U mnohých proprií není např. vždy patrné, zda se jedná o jména cizinců žijících v Německu, resp. Rakousku či Švýcarsku, či o jména slovanského původu, ovšem běžně užívaná jako jména místních obyvatel (roz. Němců, Rakušanů, resp. Švýcarů) (např. *Irina Korschunowa*). Stejný problém se vyskytl u hodnocení, kde není vždy jasné, zda se jedná např. o dítě cizinců žijících

[5] Dopisy čtenářů.
[6] Žáci nebo studenti na výměnných pobytech.
[7] Přátelé na dopisování.
[8] Spotřebitelé energie.
[9] Spotřebitelé vody.
[10] Cizinci mezi námi.

v dané zemi, či o děti německé (např. *Marco, Flavia, Nicolas,* G A1, *Marwan ist Schweizer. Sein Name kommt aber aus dem Libanon*[11], tamtéž). V řadě Berliner Platz se setkáme s jednoznačně slovanskými jmény (*Nadeschda Romanova, Gregorsz Robak)*, vystupují zde ovšem bez dalšího komentáře (BPLZ 1). V řadě učebnic Berliner Platz vystupují cizinci s absolutní samozřejmostí, není na ně nijak upozorňováno, jsou tedy integrální součástí zobrazovaného světa.

Přehled výskytu informací o zemích bývalého východního bloku[12]

Země	**Zprostředkovávané informace a pramen**
Albánie	0
Arménie	Jerevan, Lilit Sarkisian - studuje jazyky, chce do Německa, ale nemůže dostat stipendium, potřebuje vízum, tak nakonec přijme místo jako au-pair-Mädchen (O A2)
Bělorusko	Minsk, Sergei Sokolovski, pracuje v Německu (O A1)
Bosna a Hercegovina	Nataša Maroševac, žurnalistka, studovala v Sarajevu, uprchla před válkou do Vídně (O A2)
Bulharsko	0
Česká republika	Plzeň, Pavel Jordan - při seznamování (BPLZ 1), Praha, Milena Hlasek (sic) (O A1), turné rockové skupiny „Young Gods“ v Praze, Jan Colar (sic) z Prahy je s přítelkyní Němkou v Berlíně (O A2)
Estonsko	Tallin, Helgi Org - při seznamování, je účastník kurzu (BPLZ 1)
Chorvatsko	Vukovar, Mirna Jukić - plavkyně, žijící ve Vídni, otec Zejlko Jukić – trenér (O A2)
Kazachstán	zpráva z pobytu v zahraničí (O A2), báseň kazašského studenta (G B1)
Kosovo	Agim - autor básně (BPLZ 1)
Litva	0
Lotyšsko	Mikelis Cipulis žije s přítelkyní (Švýcarkou) ve Švýcarsku (O B1)
Maďarsko	Ágotának, (G A1) + úvodní text v maďarštině, turné rockové skupiny „Young Gods“ v Budapešti
Makedonie	0
Polsko	Krakov, Varšava (vícekrát, téma cestování), Dagmara (G A1) + úvodní text v polštině, Polen - při nácviku přízvuku (G A1), jaké je počasí v... Polsku (G A2), turné rockové skupiny „Young Gods“ v Lodźi, ve Varšavě, téma dvojjazyčnosti - matka Polka, otec Němec (O A2), Kryzstof Dobrek si vydělává pouliční hudbou ve Vídni, Peter Pawlowski se učí kuchařem v hotelu (BPLZ 3)

[11] Marwan je Švýcar. Jeho jméno je ale z Libanonu.

[12] Údaje v tabulce jsou pouze výběrové.

Země	Zprostředkovávané informace a pramen
Rumunsko	Bukurešť - Odkud jste? (T A1), turné rockové skupiny „Young Gods“ v Mezkanu (O A2)
Rusko	Já jsem z… (G A1), Russland - při nácviku přízvuku (tamtéž), doplnit zemi, kde je hlavní město Moskva, Russland v osmisměrce (tamtéž), Nikolaj Poljanski - „Spätaussiedler“[13], učí se kuchařem, Adelina Stössel, laborantka, zprávy o počasí - jaké je počasí v... Moskvě (G A2), na párty každý představuje svou zemi - slečna a v pozadí matriošky (O A1), výstava - umělci Marina Kulikowa, Oleg Bavlov (sic) (O A2), Nadja Sokolova pracuje při OSN ve Vídni (O A2)
Slovensko	Slowakei - při nácviku přízvuku (G A1), Michael Kukan, Bratislava - při seznamování účastníků kurzu (BPLZ 1)
Slovinsko	0
Srbsko	Bělehrad, Nikola Lainević - ilustrace sbírky básní (BPLZ 1)
Ukrajina	0

6. Závěr

Z uvedeného přehledu vyplývá, že ze zemí bývalého východního bloku je v učebnicích němčiny jako cizího jazyka nejčastěji prezentováno Polsko[14]. Rozsah obsahu jeho prezentace je též nejširší - od úvodního seznamování účastníků kurzu, přes téma cestování (Krakov, Varšava) až po uvádění v přehledových tabulkách (srov. výše). Dalšími nejčastěji uváděnými zeměmi jsou ze sledované oblasti Rusko a země bývalé Jugoslávie (zejména Chorvatsko a Srbsko). Ostatní země vystupují ve sledovaných učebnicových textech jen ojediněle. Zvláště udivuje, že např. o České republice je v uvedených učebnicích pojednáno pouze čtyřikrát (Optimal A1 a Berliner Platz 1), ačkoliv je Česká republika sousedem nejen Německa, ale i Rakouska, tedy dvou ze tří německy mluvících zemí, a např. jako turistická destinace obyvatel zmíněných zemí figuruje velmi často. Jako významný nedostatek uvedených textů je třeba zdůraznit poměrně stereotypní zobrazování sledovaných oblastí, zejména co se sociální sféry týče. Lidé, kteří v těchto textech vystupují, mají téměř vždy příznak „lidí z Východu“, tzn. mívají zpravidla nižší sociální statut (např. Rusové, Bělorusové), velmi často jsou zobrazováni ve válečných souvislostech (týká se především zemí bývalé Jugoslávie, což je pochopitelné vzhledem k tomu, že se Německo od počátku

[13] Příslušník německého národa, na nějž se vztahuje čl. 116 odst. 1 ústavy a který splňuje zákonem stanovené podmínky pro udělení státního občanství Německé spolkové republiky po návratu z oblastí na území bývalého Sovětského svazu osídlených německým obyvatelstvem. Více k tomu srov. http://de.wikipedia.org/wiki/Sp%C3%A4taussiedler.

[14] Hodnocení je limitováno volbou sledované literatury.

90. let minulého století potýká s přílivem občanů z těchto zemí žádajících o azyl). Na druhou stranu je třeba skutečnost, že tato témata (roz. informování o oblastech bývalého východního bloku) vůbec do učebnic pronikla[15], hodnotit jako pozitivní, i když uváděné informace nejsou ještě zdaleka objektivně vyvážené.

Zůstává tedy i nadále přáním, abychom v budoucnu mohli ve výukových materiálech pro němčinu jako cizí jazyk číst např. o Chorvatsku nebo Černé Hoře jako o místech s okouzlující přírodou a nádherným mořem, kam stojí za to jet na dovolenou, a ne jen jako o zemích, ze kterých do Německa přicházeli váleční uprchlíci.

Literatura

AMMER, Reinhard: Das Deutschlandbild in den Lehrwerken für Deutsch als Fremdsprache. München: Iuditium Verlag 1988. 330 s.

HENDRICH, Josef et al.: Didaktika cizích jazyků. Praha: SPN 1988. 498 s.

Učebnicové soubory

FUNK, Hermann et al..: Genial. Deutsch als Fremdsprache für Jugendliche. Kursbuch A1. Berlin, München: Langenscheid 2002. 120 s.

KELLER, Susy et al.: Genial. Deutsch als Fremdsprache für Jugendliche. Arbeitsbuch A1. Berlin, München: Langenscheid 2002. 96 s.

KELLER, Susy et al.: Genial. Deutsch als Fremdsprache für Jugendliche. Kursbuch A2. Berlin, München: Langenscheid 2003. 120 s.

KELLER, Susy et al.: Genial. Deutsch als Fremdsprache für Jugendliche. Arbeitsbuch A2. Berlin, München: Langenscheid 2003. 104 s.

FUNK, Hermann et al.: Genial. Zertifikatsniveau. Kursbuch . Berlin, München: Langenscheid 2004. 144 s.

KELLER, Susy et al.: Genial. Zertifikatsniveau. Arbeitsbuch. Berlin, München: Langenscheid 2004. 111 s.

MÜLLER, Martin et al.: Optimal A1. Lehrwerk Deutsch als Fremdsprache. Lehrbuch. Berlin, München: Langenscheid 2004. 112 s.

MÜLLER, Martin et al.: Optimal A1. Lehrwerk Deutsch als Fremdsprache. Arbeitsbuch. Berlin, München: Langenscheid 2004. 128 s.

MÜLLER, Martin et al.: Optimal A2. Lehrwerk Deutsch als Fremdsprache. Lehrbuch. Berlin, München: Langenscheid 2005. 112 s.

MÜLLER, Martin et al.: Optimal A2. Lehrwerk Deutsch als Fremdsprache. Arbeitsbuch. Berlin, München: Langenscheid 2005. 144 s.

MÜLLER, Martin et al.: Optimal B1. Lehrwerk Deutsch als Fremdsprache. Lehrbuch. Berlin, München: Langenscheid 2006. 128 s.

MÜLLER, Martin et al.: Optimal B1. Lehrwerk Deutsch als Fremdsprache. Arbeitsbuch. Berlin, München: Langenscheid 2006. 160 s.

[15] S výjimkou Polska a Ruska, které se v učebnicích němčiny vyskytují již tradičně.

LEMCKE, Christiane et al.: Berliner Platz 1. Deutsch im Alltag für Erwachsene. Berlin, München: Langenscheid 2002. 264 s.
LEMCKE, Christiane et al.: Berliner Platz 2. Deutsch im Alltag für Erwachsene. Berlin, München: Langenscheid 2003. 272 s.
KÖHER, Anne et al.: Berliner Platz 3. Zertifikatsband. Berlin, München: Langenscheid 2004. 272 s.
AUFDERSTRAβE, Hartmut et al.: Themen aktuell 1, Kursbuch. Ismaning: Max Hueber Verlag 2003. 164 s.
BOCK, Heiko et al.: Themen aktuell 1, Arbeitsbuch. Ismaning: Max Hueber Verlag 2003. 144 s.
AUFDERSTRAβE, Hartmut et al.: Themen aktuell 2, Kursbuch. Ismaning: Max Hueber Verlag 2003. 160 s.,
BOCK, Heiko et al.: Themen aktuell 2, Arbeitsbuch. Ismaning: Max Hueber Verlag 2003. 152 s.
PERLMANN-BALME, Michaela et al.: Themen aktuell 3, Kursbuch. Ismaning: Max Hueber Verlag 2004. 168 s.
BOCK, Heiko et al.: Themen aktuell 3, Arbeitsbuch. Ismaning: Max Hueber Verlag 2006. 200 s.
www.langenscheid.de
www.hueber.de

O zaniknutom ekumenickom časopise *Cesta, Pravda a Život*

Tünde Tušková – Mária Žiláková

Katedra slovenského jazyka a literatúry Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged

Hodnoty náboženského mesačníka *Cesta, Pravda a Život* boli predstavené z viacerých hľadísk a doložené konkrétnymi príkladmi vo štúdii Márie Žilákovej a Tünde Tuškovej (Žiláková – Tusková, 2005). V tomto príspevku sa pokúsime podať len stručnú, informatívnu charakteristiku ekumenického časopisu, prostredníctvom ktorej sa nám možno podarí oboznámiť Vás aj s kultúrno-historickou situáciou na Dolnej zemi.

Po výmene obyvateľstva medzi Maďarskom a Československom sa nanovo organizoval kultúrny život Slovákov v Maďarsku. Publicistická činnosť sa obmedzila na noviny Zväzu demokratických Slovákov v Maďarsku – *Naša sloboda*, ktoré vychádzali od roku 1949 do roku 1956. Od roku 1957 existuje jediný celokrajinský týždenník *Ľudové noviny*.

Krátko po politických zmenách v Maďarsku začali v Ľudových novinách vychádzať články s náboženskou tematikou. Od roku 1991 bola náboženská rubrika pravidelnou súčasťou týždenníka. Boli v nej obsiahnuté články, ktoré

pravidelne informovali čitateľa o náboženských podujatiach Slovákov v Maďarsku a o duchovnom vzdelávaní veriacich, ako napr. *Vianočná pobožnosť* (1991, XXXIV, č. 51 – 52, s. 11), *Zachovávajú si svoju vieru* (1991, XXXIV, č. 50, s. 6), *Srdce Adventu, Svätá rodina hľadá útulok* (1992, XXXV, č. 52 –53, s. 11), *Evanjelizácia je volanie ľudí k Spasiteľovi* (1992, XXV, č. 50, s. 6), *Zo života evanjelickej cirkvi* (1992, XXXV, č. 11, s. 9), *Čas radosti na Pitvaroši* (1993, XXXVI, č. 51 –52, s. 12), *Boh túži po našom srdci* (1993, XXXIV, č. 19, s. 1) atď.

Vďaka spoločenskému a kultúrnemu rozmachu, ktorý nastal v našom menšinovom živote, sa pokúsila redaktorka Ildika Fúziková-Klauszová o ekumenický náboženský mesačník *Cesta, Pravda a Život*. Prvé číslo náboženského mesačníka vyšlo temer po polstoročnej pauze – v decembri 1992 a nadväzovalo na tradície *Sv. Cyrila a Metoda*. Zodpovedná redaktorka, rodáčka z Kestúca (Kesztölc), pochádza z iného kultúrneho prostredia, než aké predstavujú vyššie uvedené svetské a náboženské časopisy Slovákov v Maďarsku z konca 19. a z prvej polovice 20. stor., a tento fakt sa odráža v mesačníku *Cesta, Pravda a Život* v obsahovej aj v jazykovej stránke. Napriek tomu ekumenické snahy zvládla príkladne (na ilustráciu pripomíname v tejto súvislosti články o M. Lutherovi a o reformácii a modlitbu z byzantskej liturgie).

Po jazykovej stránke sa mesačník drží spisovnej normy, ale predsa je bližší širokej vrstve čitateľov ako Ľudové noviny. Tento fakt sa dá zdôvodniť niektorými osobitosťami náboženského štýlu, ktorý uchováva archaické elementy. Na ilustráciu uvedieme niekoľko javov, v prvom rade lexikálnych prvkov: *Spasiteľ, Orodovnica, učeník, služobník, mudrc, diabol, nebesá, dietky, milosrdenstvo, pomazanie, dobrodinec, Nanebovstúpenie, Všechsvätých, jednorodený, pokúšať, desatoro* a pod. Medzi uvedenými príkladmi je viacero zložených slov z najstaršej vrstvy kresťanskej terminológie. Tvorenie slov zložením je v slovenčine v súčasnosti zriedkavým spôsobom rozširovania slovnej zásoby, boli však obdobia, keď bol aj tento spôsob tvorenia slov viac frekventovaný. Nielen archaický príznak, ale aj nadnesenosť štýlu dodávajú konštrukcie s postponovaným prívlastkom: *syn Boží, služby Božie, zoslanie Ducha Svätého, Orodovnica naša, (o) láske Ježišovej, dary obetné* atď. Ďalším archaickým prvkom je – z morfologickej roviny jazyka – používanie tvarov vokatívu ako: *Bože, Otče, Kriste, Pane, priateľu*. Sem sa radí vyjadrenie privlastňovacieho vzťahu spôsobom, ktorý má knižnejší ráz: *matka Ježiša Krista, dieťa Panny Márie, (bol) vychovávateľom Ježiša Krista*, atď. Tento jav sa týka syntaktickej jazykovej roviny. Archaický ráz má i používanie knižných častíc (aj v inej funkcii): *kiežby, skrz*. K archaickým elementom patria aj zvraty s ustrnutými väzbami: *narodil sa z Márie Panny, poklona mudrcov od východu*.

Už samotný názov časopisu je parafrázou citátu z biblie, oslovuje generácie, ktoré dostali náboženskú výchovu. Biblické citáty, ktoré sú rozvedené v podobe úvah v jednotlivých článkoch, kompozične pripomínajú kázne. Sem sa radia aj úryvky z evanjelií a časti z Katechizmu a pod. Jazykom biblických citátov, ako

aj uvedených spôsobov výkladu Svätého písma a Katechizmu, je aj moderná slovenčina, z hľadiska percipientov, zrozumiteľná.

Blízke sú čitateľom modlitby, aj keď časopis uvádza nielen tie základné, všeobecne známe. Uvádzanie modlitieb, ktoré sa môžu definovať ako všeobecne známe, slúži viacerým cieľom vychádzajúcim z reality: v prípade starších generácií je to asymetrický bilingvizmus, ktorý vznikol zánikom slovenskej liturgie v početných obciach, a preto sa veriaci modlievajú po maďarsky. Receptívny bilingvizmus, ktorý je charakteristický pre pomerne širokú vrstvu, je aktivizovaný slovenskými textami základných modlitieb.[1] Mladším generáciám, ktorým chýba náboženská výchova, ju treba zase sprostredkovať a dať takto možnosť, aby sa ich mohli naučiť. Modlitby k výročným sviatkom sú nielen reminiscenciami na tradičnú kultúru našej minority ale zároveň upevňujú snahu uchovať prvky, ktoré z nej prežívajú v sprofanizovanej náboženskej sfére. Historické dimenzie otvárajú modlitby nadväzujúce na cyrilometodské tradície, sú určené tej vrstve čitateľov, ktorá ovláda kultúrnohistorické poznatky v tejto oblasti.

Redaktorka sa snaží rozširovať repertoár čitateľov novšími, modernými modlitbami. Táto snaha nie je samoúčelná: novšie texty priliehavo formulujú problémy súčasného človeka. Nie všetky modlitby sú písané veršovanou formou, viazanými tradičnými stopami a typmi rýmov, početné z nich sú neviazané texty, ktoré sa môžu definovať ako rytmizovaná próza. Táto forma je nóvum skôr pre nekatolícke konfesie.

V kultúrnohistorickom kontexte sa patrí pripomenúť, že príslušníci dolnozemskej slovenskej inteligencie skladali modlitby v tzv. bibličtine (tento jav sa dá sledovať zhruba do výmeny obyvateľstva) a ktoré predstavujú novšiu vrstvu tohto žánru. Na podobné dedičstvo z katolíckych lokalít nemáme doklady (Žiláková, 2004).

Zaujímavý je článok z piateho čísla z roku 1993 s názvom *O modlitbe*, ktorý začína týmito riadkami: „*Ako sa zhovárame s rodičmi, tak sa aj v modlitbe zhovárame s Pánom Bohom. Modlitba je teda rozhovor s pánom Bohom. V nej môžeme Pánu Bohu vysloviť svoje prosby, žiadosti, vďaky, radosti a žalosti. Pri modlitbe musíme byť úprimní, lebo Pán Boh dobre vidí do našich srdc. On počuje všetky naše modlitby.*“[2] V prvom čísle z roku 1995 v článku *Desatero pravidiel modlitby* sa uvedené myšlienky rozvádzajú širšie, pozornosť si zaslúži nasledujúci výrok: „ *... 2. Hovor s Bohom jednoducho a prirodzene...*“[3]

Názory historických cirkví sa zhodujú v tom, že modlitba je dialóg medzi človekom a Pánom Bohom. Z prvej vety citátu vyplýva, že rodičia a Pán Boh sú rovnakými autoritami. Druhý citát je priam šokujúci pre najstaršiu generáciu

[1] Terminológiu súvisiacu s bilingvizmom používame podľa Štefánika (2003).

[2] Cesta, Pravda a Život. 5/1993, 6.

[3] Cesta, Pravda a Život. 1/1995, 7.

dolnozemských Slovákov evanjelického vierovyznania. V ponímaní starej generácie dolnozemských evanjelikov sa nemôže komunikovať s Pánom Bohom každodennou rečou, z tohto dôvodu sa odmietala iná podoba liturgického jazyka, ako bibličtina.[4]

Názor, ktorý približuje čitateľom časopis, dáva dôraz na obsahovú a citovú stránku komunikácie s Pánom Bohom, čím je blízky aj mladším čitateľom. Im je venovaná osobitná časť modlitieb, po obsahovej a jazykovej stránke diferencovaná vzhľadom na rozličné vekové skupiny detí a dorastajúcej mládeže.

K veršovaným útvarom sa radia niektoré prejavy ľudovej viery, ľudovej nábožnosti. Z pera G. Papučka je v rámci článku uverejnená ľudová modlitba *Žáček, žáček učení*, ktorú zapísal na Mlynkoch a dáva ju do kultúrnohistorických súvislostí, ktoré sa tradujú v lokalite. Modlitba je však známa – spolu s ďalšími aj v ostatných slovenských obciach pilíšskeho regiónu. Početné ľudové modlitby, ktoré sú známe Pilíšanom, ovládajú aj Šárania, a to nielen z dôvodu, že obyvatelia tejto lokality Kerepešského jazykového ostrova sú katolíckeho vierovyznania, ale aj preto, lebo chodili s Pilíšanmi na spoločné púte. Ľudové modlitby typu *Žáček, žáček učení* hodnotí etnografka Zsuzsanna Erdélyiová, ktorá sa zaslúžila o objavenie tohto svojrázneho žánru folklóru v Maďarsku v 1970-tych rokoch, za starší. Podľa jej názoru sa počas tureckej okupácie Uhorska organizovaný náboženský život temer rozpadol, preto sa snažili kňazi vytvárať mnemotechnické texty, ktoré obsahovali základné učenia Katechizmu. Podobné texty zapísala počas svojich výskumov aj v slovenských obciach na juhovýchodnej časti Maďarska s východoslovenským typom nárečia a rímskokatolíckym, resp. gréckokatolíckym vierovyznaním.[5]

Ľudovým modlitbám sú blízke tzv. „vinšovačky“, nadväzujúce na výročné zvyky, v prvom rade na vianočné sviatky. Texty vinšovačiek sa staročia tradovali z generácie na generáciu pokým bol zvyk zaželať – t. j. „vinšovať“ – sviatky príbuzným, priateľom a blízkym známym touto formou. V súčasnosti sa vyznačuje uvádzanie vinšovačiek na stranách časopisu výchovno-vzdelávacou funkciou, snahou vzbudiť pozornosť mládeže a pobádať príslušníkov mladej generácie, aby sa ich naučili.

---

[4] Gajdács, Pál: Tótkomlós története. Gyoma, 1896. 306. Porov. Gyivicsán, A.: Etnokulturális változások Tótkomlóson. In: Tótkomlós néprajza. Tótkomlós, 1996. 386. Zsilák, Mária: A tótkomlósi szlovák nyelv funkcionális rétegződése. In: Tótkomlós néprajza. Tótkomlós, 1996. 363-364. Novší údaj – názory starej mamy – sprostredkovala E. Pecsenyová, rodáčka z Kardoša.

[5] Žiláková, Mária: Ľudové modlitby pilíšskeho regiónu. In. Národopis Slovákov v Maďarsku 17. 2001. 59 – 66. Porov. Erdélyi, Zsuzsanna.: Hegyet hágék, lőtőt lépek. Budapest, 1976/2., Archaikus és középkori elemek népi szövegekben. Ethnographia. Budapest, 1971. 3. 343 – 374., Historische Fragen der archaischen Volksgebete. Studia Slavica Hung. Budapest, 1991 – 92, 37., 29 – 86. Texty takéhoto rázu zaznamenal aj Štolc, Jozef: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava, 1949.

Na uchovávanie elementov ľudovej viery odkazujú články ako napr. *Zpráva o obnovení Mariánskej pobožnosti*. Táto tradícia sa udržiava v katolíckych lokalitách pilíšskeho regiónu.

Zopár článkov upozorňuje na dôležitosť uchovania starých cintorínov. Staré cintoríny sú svedectvom nielen našej materiálnej kultúry, ale aj bohato diferencovanej duchovnej kultúry, ktorá sa viaže čiastočne k oficiálnemu konfesionálnemu životu a čiastočne k ľudovej nábožnosti. Z jazykového aspektu priezviská na náhrobných kameňoch môžu byť nepriamym dokladom pôvodu obyvateľov tej ktorej lokality, mená odkazujú na rozličné motivácie výberu, ktoré sa v jednotlivých etapách menili. Náhrobné nápisy, ktoré uvedené články dokumentujú na fotografii, sa vyznačujú viacerými svojráznosťami z jazykového hľadiska.[6]

Osobitnú pozornosť si zaslúžia materiály venované mládeži, ktoré sa radia k viacerým žánrom, napr. sú to výklady biblických citátov, biblické príhody, časti Katechizmu, modlitby, básne, tiež už spomenuté vinšovačky, ďalšie materiály výchovno-vzdelávacieho charakteru ako napr. výklad symbolov viery, poriadok cirkevných sviatkov a podanie základných poučení o nich, krížovky a ďalšie. Z vymenovania je vidieť, že materiály sa, pokiaľ ide o žáner, menej výrazne odlišujú od tých, ktoré boli určené dospelým čitateľom. Z jazykového stvárnenia materiálov je však jednoznačné, ktorá vrstva čitateľov je nimi oslovená. Oslovená doslova pozdravom „*ahojte*“, formulami ako „*zdravíme Vás milé deti, básnik sa modlí za deti*, názvom rubriky *Detský kútik*, ale aj ďalšími mnohostrannými jazykovými a mimojazykovými (napr. fotografie) prostriedkami.

Po politických zmenách v 90-tych rokoch sa v niektorých našich školách začala znovu vyučovať ako fakultatívny predmet vierouka, zväčša v maďarčine. V slovenských školách v Budapešti a v Békešskej Čabe boli pokusy vyučovať aj tento predmet po slovensky, tieto pokusy však zlyhali kvôli jazykovým ťažkostiam. Samotné učivo bolo pre žiakov náročné, najmä v prípadoch, keď si aj z domáceho zázemia prinášali len minimálne základy. Ich slovnú zásobu a špecifický spôsob vyjadrovania, ktorý si tento predmet vyžaduje, bolo ťažko rozvíjať takým tempom, aby ich neodrádzali slabé výsledky.

Redaktorka časopisu prispela k výchove našej mládeže aj ako spoluautorka knižnej publikácie *Dovoľte dietkam (prichádzať ku mne)*, ktorá je v časopise predstavená. V názve publikácie, ktorý je citátom z biblie, si zasluhuje pozornosť deminutívna podoba slova dieťa/deti - dietky, ktorú uchováva len náboženský štýl.

---

[6] K tejto problematike porov. Zsilák, Mária: Békéscsabai temetők sírfeliratai. In: Békéscsabai temetők. Békéscsaba, 2001.55 – 58., Krupa, András: Népszokások. In: Tótkomlós néprajza. Tótkomlós, 1996. 204., Szabó, Orsolya: Savašský evanjelický cintorín. In: 275 rokov v Sarvaši. Békéšska Čaba, 2001. 134 – 138. Red. A. Divičanová/(főszerk.), Gyivicsán, Anna: Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku/ A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza. Békéšska Čaba /Békéscsaba, 1996. 27., Kiss Szemán Róbert: O kultúrnych-rodinných súradniciach domácej kroniky Michala Bencúra. In: Národopis Slovákov v Maďarsku 13. 1997, 84 – 85.

Početné materiály časopisu sú aj metodicky premyslené, nielen výkladmi, ale aj pokynmi a dávaním adekvátne skoncipovaných otázok, ktorými usmerňuje mladých čitateľov, vedie ich k osvojeniu kresťanských morálnych hodnôt.

Vytváraniu kresťanského kolektívneho vedomia slúžia správy o mládežníckych akciách cirkví, o výsledkoch dosiahnutých vo vierouke v jednotlivých školách a pod. Vylúštenie krížoviek si vyžaduje pomoc dospelého, čo dáva príležitosť príslušníkom rodiny, aby sa viacero generácií venovalo aj hravým spôsobom otázkam viery.

Snaha poúčať mládež o základných poznatkoch viery a kresťanských morálnych hodnotách v modernej slovenčine je nepopierateľným prínosom časopisu. Jeho zánik znamená hádam najcitlivejšiu stratu práve na tomto poli.

Ďalšími materiálmi sú správy, alebo príspevky majúce charakter správ. Rozsiahlejšie články informujú o konfesionálnom živote Slovákov v Maďarsku, o rozličných podujatiach doma a v zahraničí, rozhovory s farármi rozličných konfesií o problémoch a perspektívach náboženského života našej minority. Takéto aktuality svojho času vzbudzovali záujem čitateľov, pritom podporili aj formovanie súdržnosti Slovákov v Maďarsku.

Články písala prevažne sama redaktorka, Ildika Fúziková- Klauszová. Napriek tomu, že sa za príspevky, kvôli zlej finančnej situácii, neplatilo, stále sa našli prispievatelia. Z tých istých príčin sú v mesačníku aj prebraté články z iných kalendárov, časopisov, ako z Maďarska tak aj zo zahraničia (napr. *Ľudové noviny, Čabiansky kalendár, Život, Posol, Der Jugendfreund...*).

Nie náhodou je medzi prvými spomenutý celokrajinský týždenník *Ľudové noviny*, pretože spolupracovníci týždenníka počas vychádzania kresťanského časopisu svojimi dobrovoľnými príspevkami sústavne podporovali časopis. Za prebraté články a fotografie s náboženskou tematikou sa neplatilo, počítalo sa to ako milodar.

Kolportovanie časopisu bez pravidelnej podpory sa muselo riešiť cez osobné známosti. Veľmi v tomto smere pomohli členovia Kresťanského spolku Slovákov v Maďarsku. Čísla náboženského mesačníka sa pravidelne posielali do kostolov, na farnosti a do škôl. Vydávali ho v náklade 2000 exemplárov mesačne.

Počas vychádzania časopisu sa redakcia udržiavala pomocou finančných podpôr z rôznych nadácií a vďaka milodarom dobrodincov. Napriek tomu, že ani jedna národnosť v Maďarsku nemala toho času ekumenický časopis, ani vláda ani cirkev dostatočne nepodporovali vydávanie mesačníka. Veľkú pomoc poskytli bratia z Vatikánu, krajania zo Slovenska a zo zahraničia. Ich podpora bola nielen prejavom spolupráce, ale aj istého ocenenia práce tých, ktorí sa na vydávaní časopisu podieľali.

Ako sme už uviedli, zánik náboženského mesačníka sa môže pociťovať z hľadiska society Slovákov v Maďarsku ako značný deficit, ale skromnou útechou je, že na stranách *Ľudových novín* doteraz vychádzajú články s nábo-

ženskou tematikou. Je tiež potešiteľné, že od roku 1987, keď bol Béla Harmati zvolený za evanjelického biskupa, na stranách evanjelického týždenníka Evangélikus Elet začali vychádzať články písané v slovenčine. Vychádzajú síce len na veľké sviatky, a to na Vianoce, Veľkú noc, Turíce a na pamiatku reformácie. Sú to state pre slovenských evanjelikov v Maďarsku. Píšu ich slovenčinu ovládajúci evanjelickí farári na požiadanie maďarskej redakcie. Okrem iných sú to Ferenc Cselovszki, Alžbeta Nobiková, Hilda Gyulácsiová Fabulová, Attila Spisák a taktiež prispieva aj redaktorka mesačníka *Cesta, pravda a život* Ildika Fúziková- Klauszová.

Bohužiaľ, veriaci katolíci nemajú podobnú možnosť, t. j. vlastný časopis, alebo aspoň po slovensky písanú prílohu, odkiaľ by sa mohli duševne posilňovať a dozvedieť sa o aktualitách v živote katolíckych Slovákov v Maďarsku.

Túto medzeru sa snažia vyplniť redaktori *Ľudových novín*, aby slovenskí kresťania v Maďarsku mali aj naďalej svoje pravidelné fórum o cirkevných záležitostiach.

Prameň

Cesta, pravda a život 12/1992 – 12/1996. Red. Ildika Fúziková- Klauszová, Budapest.

Literatúra

BLANÁR, Vincent – JÓNA, Eugen – RUŽIČKA, Jozef: Dejiny spisovnej slovenčiny II. Bratislava: SPN 1974.

DEDINSZKY, Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Békéscsaba, 1987.

ERDÉLYI, Zsuzsanna: Archaikus és középkori elemek népi szövegekben. Ethnographia. Budapest, 1971.3.343-374.

ERDÉLYI, Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtőt lépek. Budapest, 1976/2.

ERDÉLYI, Zsuzsanna: Historische Fragen der archaischen Volksgebete. Studia Slavica Hung. Budapest, 1991 – 92. s. 29 – 86.

GAJDÁCS, Pál: Tótkomlós története. Gyoma, 1896.

GYIVICSÁN, Anna: Etnokulturális változások Tótkomlóson. In: Tótkomlós néprajza. (Szerk. Szincsok Gy.) Tótkomlós, 1996. s. 379 – 396.

GYIVICSÁN, Anna: Az anyanyelvi népi írásbeliség helye a magyarországi szlovákok kulturális rendszerében. In:Szlavisztikai Tanulmányok. Emlékkönyv Király Péter 70. születésnapjára. Budapest, 1987. s. 165 – 176.

GYIVICSÁN,Anna: Anyanyelv, kultúra, közösség. Budapest, 1993.

KIRÁLY, Péter: A keletszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest, 1953.

KISS-SZEMÁN, Róbert: O kultúrnych-rodinných súradniciach Domácej kroniky Michala Bencúra. In: Národopis Slovákov v Maďarsku. 13, 1997, s. 79 – 99.

KRUPA, András: Népszokások. In: Tótkomlós néprajza. (Szerk. Szincsok Gy.) Tótkomlós, 1996. s. 175 – 248.

ŠTEFÁNIK, Jozef: Antológia bilingvizmu. Bratislava: AEP, 2004. 294 s.

ŠTOLC, Jozef: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava: SAVU, 1949. 541 s.

SZABÓ, Orsolya: Sarvašský evanjelický cintorín. In: 275 rokov v Sarvaši. Ed. J. Chlebnický. Békéšska Čaba, 2001. s. 134 –138.

TÓTH, István: A Békés és Csongrád megyei szlovákok anyanyelvi művelődési viszonyai 1919 – 1944. Budapest, 1999.

TUSKA, Tünde: A „Čabiansky Kalendár" 1920-1939 évfolyamaiban megjelent cikkek nyelvszemlélete. Budapest-Békéscsaba, 2002. PhD. disszertáció. Kézirat.

UHRINOVÁ, Alžbeta: Používanie materinského jazyka v kruhu slovenskej inteligencie v Békešskej Čabe. Békešská Čaba, 2004.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku. Budapest, 2004.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Funkčné vrstvy dolnozemskej slovenčiny. In: Varia II. Bratislava-Banská Bystrica, 1993. 84-90.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Jazykový obraz sveta Slovákov v Maďarsku v kontexte bilingvizmu.In: Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach. Banská Bystrica, 2004. 397-405.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Ľudové modlitby pilíšskeho regiónu. In.Národopis Slovákov v Maďarsku. 17, 2001, 59 – 66.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Pomer dolnozemských Slovákov k spisovnej norme. In: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 2. Banská Bystrica, 1996. 119-125.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Pomer dolnozemských Slovákov k štúrovskej kodifikácii spisovného jazyka. In: Nárečia a národný jazyk. Ed. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda, 1999. s. 261 – 266.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Písomné pamiatky vysokej kultúry zadunajských obcí Tárnok a Šóškút. In: Národopis Slovákov v Maďarsku 15, 1999, s. 157 – 170.

ŽILÁKOVÁ, Mária – TUSKOVÁ, Tünde: Jazyková charakteristika ekumenického časopisu - Cesta, Pravda a Život. In: 15 rokov Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Békešská Čaba, 2005. 197 – 214.

ZSILÁK Mária: A tótkomlósi szlovák nyelv funkcionális rétegződése. In: Tótkomlós néprajza. (Szerk. Szincsok Gy.) Tótkomlós, 1996. s. 363 – 372.

ZSILÁK, Mária: A magyarországi szlovákok nyelvállapotáról és kétnyelvűségéről. In: Kétnyelvűség a Kárpát-medencében. Budapest, 1991. s. 53 – 62.

ZSILÁK, Mária: Békéscsabai temetők sírfeliratai. In: Békéscsabai temetők.(Szerk. Somogyi J.-né.) Békéscsaba, 2001. s. 55 – 58.

Elektronický slovník staré češtiny – nový způsob zveřejnění staročeské slovní zásoby[1]

Miloslava Vajdlová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Od roku 1968 oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR zpracovávalo a vydávalo velký historický výkladový a dokladový Staročeský slovník. V současné době je k vydání připravován 26. sešit, jenž bude obsahovat hesla *přěpuščený – při.*

Vzhledem k opakujícím se požadavkům a potřebě rychle a v úplnosti zpřístupnit základní informace o veškeré existující staročeské slovní zásobě bylo rozhodnuto, že po vydání 26. sešitu budou práce na Staročeském slovníku zastaveny a staročeské lexikální jednotky, zachycené v lexikálních kartotékách oddělení vývoje jazyka ÚJČ, budou nadále zpracovávány a zveřejňovány jiným způsobem a jinou formou, a to prostřednictvím Elektronického slovníku staré češtiny.[2]

Úkolem tohoto slovníku je v dohledné době zprostředkovat lingvistům i zájemcům z řad širší veřejnosti poučení o těch staročeských lexikálních jednotkách, které dosud nebyly zpracovány v žádné slovníkové příručce diachronního typu. Abecedně ESSČ navazuje na velký Staročeský slovník – během první fáze projektu má být zpracováno zhruba 32 000 heslových položek počínaje slovy s náslovím *při-* a konče výrazy s náslovím *ž-,* přičemž se zabýváme pouze těmi hesly, která nejsou uvedena v diferenčně pojatém Malém staročeském slovníku autorů J. Běliče, A. Kamiše a K. Kučery. Práce na ESSČ byly zahájeny v roce 2005, první fáze projektu bude dokončena roku 2010. Poté bude následovat zpracování a zpřístupnění zbývající části staročeského lexika, tedy lexémů počínajících písmeny *a – m*.[3] Během druhé poloviny roku 2005 a první poloviny roku 2006 byly zpracovány všechny lexikální jednotky s náslovím *r; ř*.

ESSČ je koncipován jako stručný, nedokladový slovník. Soustřeďuje se na zpracování apelativní staročeské slovní zásoby. Vlastní jména a názvy ponecháváme vzhledem k specifičnosti propriálního subsystému při zpracování ESSČ stranou, mimo to existuje řada příruček a monografií, v nichž je možno se poučit jak o vývoji jmen místních, tak o staročeských jménech osobních.

Z lexikálních jednotek přejatých ESSČ zařazuje ty, které jsou evidentně součástí staročeského lexikálního systému, protože přijaly morfologické nebo syntaktické vlastnosti staročeských lexémů. Nezpracováváme ty cizí lexikální

[1] Příspěvek vznikl za podpory Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny č. LC 546.

[2] Dále užívám zkratku ESSČ.

[3] Úplnou staročeskou slovní zásobu v rozmezí hesel *na – při* již zachycuje, popř. v rámci chystaného 26. sešitu zachytí velký Staročeský slovník.

jednotky, které jsou užity jako slova citátová. Slova mnohoznačná (polysémní) pro potřeby slovníku pokládáme za jednu lexikální jednotku, homonyma uvádíme každé samostatně. V rámci jedné společné heslové stati jsou uváděny pouze hláskoslovné varianty a nástupnické varianty (kmenoslovné střídnice). Kmenoslovná synonyma, slovesné vidové protějšky, monosémní reflexiva ap. se narozdíl od praxe Staročeského slovníku nehnízdují – každá takováto lexikální jednotka je zpracována v samostatné heslové stati.

Pokud je lexikální jednotka určena ke zpracování, je jí přiřazena tzv. plná heslová stať (obr. 1). Ta se skládá z heslového záhlaví (podoby heslového slova a tvaroslovné charakteristiky), z údaje o slovotvorné motivaci (tato položka může, ale nemusí být uvedena), z popisu významu, ze závěrečné poznámky a z údaje o autorovi heslové stati (šifry autora).

Obr. 1. Elektronický slovník staré češtiny – plná heslová stať

Forma každé lexikální jednotky je rekonstruována do podoby předpokládané k roku 1300.

Významy lexikálních jednotek jsou zachyceny jednak pomocí novočeských ekvivalentů, jednak popisem významu. Je-li významů více, objevuje se každý z nich na samostatném řádku. V ideálním případě je obsah lexikální jednotky v plné heslové stati zpracován ve významové struktuře hesla uspořádané tak, aby pokud možno odpovídal předpokládanému významovému vývoji lexikální jednotky.

V případě potřeby se součástí významového vymezení stávají též údaje o syntaktické nebo sémantické spojitelnosti, stylistická charakteristika, tvaroslovné omezení nebo slovnědruhový posun. Staročeské lexikální jednotky užité v rámci popisu významu uvádíme v uvozovkách. Zvláštním typem písma jsou v rámci výkladu významu signalizována lexikalizovaná slovní spojení

(frazémy). ESSČ není slovník dokladový, proto podává pouze výčet jednotlivých lexikálních významů, nikoli již jejich exemplifikaci příslušnými citáty ze staročeských památek.

Závěrečná poznámka buď komentuje předložené výklady, nebo odkazuje na lexikální jednotky, které jsou danému heslu systémově blízké (nejčastěji jde o staročeská synonyma, u sloves vidové protějšky ap.). Není-li uvedeno jinak, jedná se vždy o lexikální jednotky staročeské.

Druhým typem heslové stati, s níž se v ESSČ můžeme setkat, je heslová stať neplná. Jako podklad pro zpracování ESSČ byl použit pracovní soupis staročeského lexikálního materiálu, tzv. heslář. Heslář obsahuje řadu lexikálních jednotek, které již byly zpracovány v Malém staročeském slovníku, řadu lexikálních jednotek, které nejsou lexikálními jednotkami staročeskými, a též množství výrazů, jež vůbec nejsou samostatnými lexikálními jednotkami. Všechna tato slova se při zpracování ESSČ vyřazují a v rámci neplné heslové stati může případný zájemce zjistit důvod, proč k vyřazení došlo (obr. 2). Jiným typem neplné heslové stati je odkazové záhlaví.

Obr. 2. Elektronický slovník staré češtiny – neplná heslová stať

ESSČ je dílo autorského kolektivu. Autorství každého heslového slova je určeno šifrou autora. Jednotlivá hesla neprocházejí redakčním sjednocením. Pokud to však bude možné, budou heslová záhlaví zpracovaných lexikálních jednotek podrobena alespoň základní gramatické kontrole.

ESSČ, jak již napovídá jeho název, bude zveřejňován v elektronické formě, a to na stránkách webového hnízda Vokabulář webový (obr. 3).

Zřizovatelem a provozovatelem webového hnízda je oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, autorem a správcem stránek Boris Lehečka. Webové hnízdo Vokabulář webový je zaměřeno na zpřístupnění historických slovníků v obou smyslech slova, tedy jak slovníků diachronních, mapujících slovní zásobu některého vývojového období češtiny, tak slovníků starých, vzniklých v minulosti. Plánů a představ spojených s využitím Vokabuláře webového je mnoho, v současné době jsou na stránkách webového hnízda uvedeny tři samostatné zdroje,

Obr. 3. Úvodní stránka webového hnízda Vokabulář webový
http://vokabular.ujc.cas.cz

všechny novodobé: první část ESSČ, obsahující lexikální jednotky s náslovím *r-, ř-,* elektronická verze Malého staročeského slovníku[4] a zmíněný pracovní heslář staročeského lexikálního materiálu. Zdroje jsou zpřístupněny ve formě prohledávatelných slovníků, v nichž lze zvolený výraz nebo kombinaci výrazů vyhledávat buď na úrovni heslového slova v generálním hesláři (obr. 4), nebo fulltextově (obr. 5), či na nějaké jiné zadané konkrétní úrovni (obr. 6).

Literatura

BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel: Malý staročeský slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979. 708 s.

Kolektiv oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR: Elektronický slovník staré češtiny (ESSČ). Úvod. In: Vokabulář webový, Ústav pro jazyk český AV ČR, verze 0.0.9 (testovací verze), http://vokabular.ujc.cas.cz.

Vokabulář webový, Ústav pro jazyk český AV ČR, verze 0.0.9 (testovací verze), http://vokabular.ujc.cas.cz.

[4] Děkujeme autorům Malého staročeského slovníku i autorům digitalizované verze tohoto slovníku za možnost Malý staročeský slovník zveřejnit na stránkách webového hnízda Vokabulář webový.

Obr. 4. Vokabulář webový – vyhledávání v generálním hesláři

Obr. 5 Vokabulář webový – fulltextové vyhledávání

Obr. 6 Vokabulář webový – vyhledávání na konkrétní zadané úrovni

Francúzsko-slovenský paralelný korpus

Dorota Vasilišinová – Radovan Garabík

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

Úvod

Paralelné korpusy sú špeciálnou oblasťou korpusovej lingvistiky (Rosen, 2005). Paralelný korpus tvorí zväčša originálny text v cudzom jazyku a jeho preklad do iného jazyka alebo jazykov (v našom prípade do slovenčiny) v elektronickej podobe. Počítačovo spracované jazykové dáta je možné ďalej využiť napr. na:

– porovnanie lexikálnej, morfologickej a syntaktickej štruktúry jazykov
– skúmanie problémov pri preklade textov
– vytvorenie dvoj- a viacjazyčných slovníkov
– výučbu cudzích jazykov
– trénovanie systémov automatického prekladu
– aplikáciu štatistických metód a pod.

S projektom budovania paralelných korpusov sa v oddelení Slovenského národného korpusu (SNK) Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV začalo v roku 2005. V súčasnosti je k dispozícii rusko-slovenský a francúzsko-slovenský paralelný korpus, plánuje sa vytvorenie česko-slovenského paralelného korpusu.

Formát a spracovanie textov

Texty vchádzajúce do korpusu sú spracovávané v niekoľkých fázach, pričom sa vždy aplikuje jeden konkrétny spôsob konverzie a spracovania predchádzajúcej úrovne. Takýto modulárny prístup umožňuje ľahko zmeniť spracovanie textov v tej-ktorej fáze, napríklad pri náhrade jedného nástroja iným, lepším. Najprv sa texty skonvertujú z pôvodného vstupného formátu (ktorým môže byť napríklad HTML, MS Word alebo iný formát bežne používaný v DTP) na spoločný textový formát v UTF-8 kódovaní. Odseky sú označené prázdnym riadkom, inak sa v texte nenachádzajú žiadne iné formátovacie alebo štruktúrne značky, čo umožňuje jednoduché ručné porovnanie dvoch paralelných textov a ich úpravu – je potrebné ručne zarovnať začiatok a koniec textu, pretože práve tu sa najviac vyskytujú prípadné rozdiely (napríklad doslov prekladateľa, predhovor, iná štruktúra úvodného nadpisu a pod.). V ďalšej fáze sa text prevedie na formát TEI XML, ktorý používajú ako svoj vstupný formát nástroje na segmentáciu, morfologickú analýzu a značkovanie. Po morfologickej analýze je vytvorený ďalší špeciálny formát, v ktorom je každá veta na samostatnom riadku (namiesto slov sú vo vetách už iba lemy) a odseky sú oddelené špeciálnym znakom ¶, čo umožňuje jednoduché ďalšie spracovanie vo fáze automatického zarovnávania. Po zarovnaní sú výsledky zarovnania doplnené do TEI XML súborov ako odkazy na protistojaci súbor v tvare napr. <s link="31+32+33">, čo znamená, že tejto vete zodpovedajú vety s poradovým číslom 31, 32, 33 v druhom súbore. Text je potom skonvertovaný do tvaru vhodného pre korpusový manažér.

FRASK – francúzsko-slovenský paralelný korpus

Francúzsko-slovenský paralelný korpus FRASK (http://korpus.juls.savba.sk/frask/) je vytvorený z prozaických textov francúzskych autorov a ich prekladov do slovenčiny, ale postupne predpokladáme jeho doplnenie aj inými typmi textov (odbornými, publicistickými). Paralelný korpus FRASK má v súčasnosti vo francúzskej časti 315 599 tokenov, 13 004 viet a v slovenskej časti 194 478 tokenov, 12 286 viet. Tento nepomer medzi počtom tokenov a viet vo francúzskych a slovenských textoch je spôsobený pravdepodobne rozdielnou syntaktickou a morfologickou stavbou oboch jazykov (napr. vo francúzštine používanie členov pri substantívach, konjugácia slovies atď.).

Lingvistická analýza textu

Text je segmentovaný na vety použitím jednoduchého heuristického algoritmu podľa prítomnosti interpunkčných znamienok na konci vety. Text je ďalej lematizovaný a morfologicky analyzovaný; v slovenskej časti používame morfologický analyzátor popísaný v Levenshtein Edit Operations as a Base for a Morphology Analyzer (Garabík, 2005) v kombinácii s TNT dezambiguátorom

(Brants). Systém gramatických značiek je popísaný v manuáli pre morfologickú anotáciu SNK (Garabík – Gianitsová – Horák – Šimková, 2004).

V čase písania tohto článku nie je ešte aplikovaná lematizácia vo francúzskej časti textov, predpokladáme však použitie francúzskeho nástroja Flemm v3.1 (Analyseur Flexionnel du français pour des corpus étiquetés), ktorý vypracovalo laboratórium ATILF (Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française) v Nancy vo Francúzsku.

Každému textu je priradená aj štýlovo-žánrová a bibliografická anotácia, ktorá obsahuje informácie o type textu, žánri a doméne, teda odbornej oblasti, ktorej sa daný text týka, ďalej bibliografické údaje a iné relevantné vlastnosti textu.

Zarovnávanie

Na zarovnávanie textov bol použitý program hunalign (zdroj http://mokk.bme.hu/resources/hunalign). Zarovnávanie prebieha na úrovni viet pomocou paragrafov, dĺžky viet, vstupného slovníka a automatizovaného slovníka. Pri procese zarovnávania si program vytvorí vlastný slovník na základe paralelných textov. Tento slovník sa na zefektívnenie procesu zarovnávania ručne skontroloval a upravil, pri slovesných tvaroch sa vo francúzštine použil infinitív, vlastné mená a ich ekvivalenty (ako Maniflore – Ejkvietková, Cornemuse – Gajdík) sa odstránili, hoci sú pre prekladateľa zaujímavé, ale pri ďalšej expanzii paralelného korpusu by mohli spôsobovať problémy zanášaním „šumu“ do slovníka. Problematickými sa ukázali aj slová elidované, ako je napr. *aujord'hui*, keď sa vo vstupnom slovníku dané slovo vyskytlo v podobe *dnes – aujourd* a *dnes – hui* (apostrofy sa v texte automaticky vydelili medzerami pri tokenizácii). Slovník sa z tohto dôvodu musel očistiť aj od slov, v ktorých je apostrof.

Úspešnosť zarovnania

Na zistenie úspešnosti zarovnania sme štatisticky porovnali výskyt slovenského slova ALEBO a jeho paralelné francúzske ekvivalenty v korpuse pri použití dvoch typov slovníka. Po zarovnaní textu za pomoci automatizovaného slovníka bolo pri 144 výskytoch hľadaného slova:

- 86 úplne totožných viet (60 %)
- 29 viet (20 %) významovo správne preložených, pri ktorých sa však nezhodovala dĺžka vety (skrátené, pospájané), jednej slovenskej vete boli priradené aj 2 – 3 francúzske alebo naopak
- 29 nezhodných viet (20 %).

Následne bol automatizovaný slovník ručne opravený a texty v paralelnom korpuse sa znova zarovnali. Výsledky sú nasledujúce:

- 91 úplne totožných viet (63 %)
- 30 nie úplne zhodných viet (21 %)
- 23 nezhodných viet (16 %).

Ručnou opravou slovníka sa podarilo odstrániť 20 % chýb, teda úspešnosť zarovnania sa zlepšila. Po pridaní ďalších textov do paralelného korpusu a vygenerovaní nového slovníka ho však bude potrebné znova ručne opraviť.

Problematické momenty pri spracovaní a používaní korpusu

Najproblematickejším bodom pri zarovnávaní viet v paralelnom korpuse sa ukázali nepresnosti alebo chyby prekladateľa textu. Veľmi často sa stáva, že prekladateľ buď zo štylistických, alebo iných dôvodov skráti alebo predĺži dĺžku viet, vynechá niektoré slová alebo časti textu. Ako príklad uvedieme nasledujúce vety z románu od Julesa Verna – Nový gróf Monte Christo:

1. *À Trieste demeuraient deux des plus intimes amis de Mathias Sandorf.*
2. Animés du même esprit , ils étaient décidés à le suivre jusqu ' au bout dans cette entreprise .**Le comte Ladislas Zathmar et le professeur Étienne Bathory** étaient Magyars , et de grande naissance .
3. Tous les deux , d ' une dizaine d ' années plus âgés que Mathias Sandorf , se trouvaient à peu près sans fortune.
4. *L ' un tirait quelques minces revenus d ' un petit domaine ,* situé dans le comitat de Lipto , appartenant au cercle en deçà du Danube ; l ' autre **professait les sciences physiques à Trieste et ne vivait que du produit de ses leçons .**

1. *V Terste sa usadili dvaja grófovi najvernejší priatelia* — gróf **Ladislav Szathmáry a profesor Štefan Báthory.**
2. Obaja boli o dajakých desať rokov starší a neoplývali bohatstvom.
3. *Szathmáry žil z dôchodku z neveľkého majetku a* profesor Štefan Báthory , prenasledovaný vo vlasti za svoje presvedčenie , **sa uchýlil do Terstu a tam vyučoval prírodné vedy.**
4. Z neveľkého zárobku živil celú rodinu , no všetky ťažkosti mu verne pomáhala znášať oddaná manželka .

Ako naznačujú čísla viet a šípky, v tomto odseku došlo vzhľadom na zásahy prekladateľa k niektorým posunom v slovenskej časti textu. Prvá francúzska veta bola v slovenskom preklade doplnená menami, ktoré figurovali až v tretej vete. Druhá francúzska veta bola v preklade vynechaná úplne. Slovenský preklad v druhej vete pokračuje v poradí už štvrtou francúzskou vetou, v ktorej však boli niektoré slová vynechané a piata veta francúzskeho textu sa v slovenskom preklade nachádza na treťom mieste, pričom je doplnená o časť slovenského textu, ktorý však v origináli nenájdeme. Výsledkom tejto štylizácie je päť francúzskych viet ekvivalentných trom slovenským, pričom rozdiel nie je len v dĺžke a počte viet, ale aj v neekvivalentných častiach textu. V takomto prípade je priam nemožné dosiahnuť správne zarovnanie textu.

Ďalšou prekážkou sa ukázali niektoré znaky a interpunkcia. Francúzska graféma *œ* sa vo francúzsky písaných textoch vyskytuje v oboch grafických podobách, teda ako *oe* aj *œ*, v tomto paralelnom korpuse je napr. v diele Anato-

la Franca zapísaná ako *oe*, v texte od Julesa Verna ako *œ*. Z toho dôvodu sme sa rozhodli ponechať v textoch oba používané znaky a používateľov korpusu upozorniť na to, že pri vyhľadávaní by mali rátať s oboma alternatívami.

Nekoherentný je tiež spôsob zápisu úvodzoviek, ktoré sa líšia v textoch francúzskych a slovenských, na zjednotenie bolo potrebné niektoré znaky buď úplne odstrániť, alebo aspoň prepísať do inej formy tak, aby boli zhodné.

Vyhľadávanie v korpuse

Na vyhľadávanie v korpuse sa využíva korpusový manažér Manatee, vyhľadáva sa pomocou vlastného frontendu cez WWW rozhranie napísané v systéme Karrigell. Toto www rozhranie je prístupné v slovenčine, angličtine, francúzštine a krymskotatárčine. Vyhľadávať v korpuse je možné pomocou slova, lemy, regulárnych výrazov a gramatických značiek. Pre francúzske dokumenty je vyhľadávanie momentálne obmedzené na slovo a regulárny výraz.

Záver

Popísaný paralelný korpus môže slúžiť ako cenná pomôcka pre prekladateľov, pri výučbe jazyka (francúzštiny alebo slovenčiny), ako zdroj trénovacích dát pre systémy automatického prekladu, prípadne ako pomôcka pri tvorbe dvojjazyčného slovníka. Po rozšírení korpusu o odborné, publicistické a iné texty predpokladáme jeho využitie aj v širšej oblasti francúzsko-slovenských jazykových vzťahov.

Literatúra

BRANTS, T.: TNT – Statistical Part-of-Speech Tagging. http://www.coli.uni-saarland.de/~thorsten/tnt/

GARABÍK, Radovan: Levenshtein Edit Operations as a Base for a Morphology Analyzer. In: Computer Treatment of Slavic and East European Languages. Ed. R. Garabík. Bratislava: Veda 2005, s. 50 – 58.

GARABÍK, Radovan – GIANITSOVÁ, Lucia – HORÁK, Alexander – ŠIMKOVÁ, Mária (2004): Tokenizácia, lematizácia a morfologická anotácia Slovenského národného korpusu. Interný materiál. http://korpus.juls.savba.sk/publications

ROSEN, Alexandr: In Search of the Best Method for Sentence Alignment in Parallel Texts. In: Computer Treatment of Slavic and East European Languages. Ed. R. Garabík. Bratislava: Veda 2005, s. 174 – 185.

Konfrontácia cestopisu s inými typmi dokumentárnej prózy

Katarína Vilčeková

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Katolíckej univerzity, Ružomberok

Cestopis je v rámci literárnej vedy najdôležitejším, najfrekventovanejším a najrozpracovanejším žánrom cestopisnej a memoárovej literatúry. Z genologického hľadiska sa začleňuje k literárnym druhom dokumentárnej, publicistickej alebo umeleckej literatúry. Primárne sa zaraďoval k žánrom vecnej literatúry, keďže so sebou niesol prvky spravodajsko-dokumentárneho charakteru, neskôr sa stal aj literárno-umeleckým útvarom.[1]

V cestopise sa okrem prvkov dokumentárne spoľahlivého diela literatúry faktu uplatňujú aj komponenty rozličných typov reportáží, čŕt a impresií. Žánrovou dominantou cestopisu je rozvíjanie vecných (dokumentárnych) aj reflexívnych motívov na pomedzí faktu a imaginácie. Pri cestopisnej literatúre je ťažké zistiť, do akej miery je daný cestopis spoľahlivou formuláciou faktov či umeleckým stvárnením dojmov. Hranicu medzi literárnou autentickosťou a dokumentárnou vecnosťou daného cestopisu je možné určiť prostredníctvom nástrojov modernej literárnej teórie a kritiky. Cestopis, ktorý sa považuje za dokumentárne spoľahlivý žáner, zaraďuje slovenská literárna veda primárne do oblasti literatúry faktu a v iných prípadoch sa používa označenie cestopisná esej, novela, román a pod. Sujetovo-fabulačný motív cestovania našiel uplatnenie v polymorfii románu, v publicistike a esejistike sa cestopis pestuje na sujetovo-fabulačne užšie komponovanej ploche reportáže, črty, reflexie.[2]

V tomto príspevku sa diferenciačno-opisnou metódou pokúsime vymedziť miesto cestopisu ako druhovej formy vo vlastnom poli dokumentárnej literatúry. Budeme ho konfrontovať s inými typmi dokumentárnej prózy. Ide nám o niektoré druhové formy dokumentárnej prózy s pomerne vyhranenou štruktúrou i relatívne exponovanou sémantikou už v samých názvoch (t. j. životopis, vlastný životopis, pamäti). Týka sa to však aj takých druhových foriem, ktoré sa pohybujú na pomedzí literatúry a príbuzných oblastí vedy a publicistiky. Ich druhová podstata je značne nejasná a teoreticky nespracovaná (t. j. reportáž, fejtón a pod.).

Cestopis sa od životopisnej dokumentárnej prózy líši formou sebavýpovede, charakterom rozprávania v prvej osobe. Autor dokumentárneho životopisu však

[1] porov. KLÁTIK, Z.: Vývin slovenského cestopisu. Bratislava: SAV 1968, s. 17 – 21.

porov. ŽILKA, T.: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1984, s. 314.

[2] porov. VALČEK, P.: Slovník literárnej teórie A – J. Bratislava: SSS 2000, s. 78 – 79.

obyčajne rozpráva o významnej historickej osobnosti.[3] Veľký význam predstavujú predovšetkým biografie osobností, ktoré sa svojou činnosťou zaslúžili o všeobecný prospech národa či celého ľudstva. Pre literárnu vedu sú závažné biografie spisovateľov, ktoré u nás začali vznikať práve v súvislosti s rozvojom literárnej vedy.[4] Biografia zlučuje zobrazenie vonkajšieho životného priebehu a vnútorného vývoja osobnosti, ako aj jeho činy, úspechy či tvorbu.[5] Cez obraz významnej historickej postavy sa osvetľuje doba, udalosti, ľudia a pod. Cestopis nesleduje takýto cieľ. Vlastný životopis i cestopis sú dokumentárnou autorskou výpoveďou o sebe aj o svete, ktorá sa podáva v „ja" – pozícii. V oboch druhových formách je odlišný vzťah autora-rozprávača k materiálu, preto je odlišná aj konkrétna podoba ich výpovede v prvej osobe. V cestopise sa autor pohybuje akoby s kamerou, z miesta na miesto, od faktu k faktu a podáva o tom správu. Naopak, autor memoárov a vlastného životopisu má celok pred sebou. Autor životopisu sa pozerá z istého pevného bodu (v prítomnosti) a cez prizmu svojej terajšej situácie, z dosiahnutého svetonázorového, empirického a emotívneho bodu. Retrospektívne si tak oživuje svoj predchádzajúci život. Zároveň autor životopisu hodnotí aj rozličné etapy svojho vývinu, príslušné štádiá svojho „ja". Autor cestopisu to zväčša nerobí. Poznáva a interpretuje iba dočasné „tu" a „teraz" svojho „ja", pretože „cestovateľské" a „autorské" „ja" buď splývajú (napr. denníkové záznamy), alebo je medzi nimi nepatrný časový rozdiel, a teda aj minimálny hodnotiaci odstup. Rozdielne postavenie autora-rozprávača, ktoré je najzákladnejšie v štruktúre oboch druhových foriem, možno sledovať aj na iných zložkách epickej výstavby. Odlišnú funkciu má monológ, ktorý je základnou formou výpovede autorského subjektu v oboch druhových formách, ale aj dialóg. V cestopise predstavuje dialóg iba spôsob, ktorým autor udeľuje slovo a ktorý môže byť reprodukovaný na základe bezprostrednej pamäti. V životopise dialóg má charakter vymysleného. Pomáha vytvárať fikciu postavy. Kompozične sú obe druhové formy budované lineárne. Príbehy a jednotlivé celky sa ukladajú k sebe podľa priestorovej a časovej postupnosti. V životopise je však spôsob výberu faktov a ich usporiadanie oveľa voľnejšie.

Pre neurčitosť pojmov a terminologickú neujasnenosť je možno menej presne určiť vzťah cestopisu k iným formám dokumentárnej prózy, napr. k reportáži, fejtónu atď., ktoré stoja na pomedzí literatúry a publicistiky. Ťažké je pritom niekedy určiť vzájomný vzťah jednotlivých druhových foriem i „plochu", ktorú pokrývajú.[6] Reportáž predstavuje spravodajsko-beletristický útvar publi-

---

[3] porov. KLÁTIK, Z.: Vývin slovenského cestopisu. Bratislava: SAV 1968, s. 56 – 59.

[4] porov. FINDRA, J. – GOMBALA, E. – PLINTOVIČ, I.: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava: SPN 1987, s. 52.

[5] porov. VLAŠÍN, Š.: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel 1984, s. 47.

[6] porov. KLÁTIK, Z.: Vývin slovenského cestopisu. Bratislava: SAV 1968, s. 56 – 59.

cistického štýlu, v ktorom sa podávajú informácie o aktuálnych udalostiach každodenného života. Informácia sa v nej stretáva s vecnosťou a faktografickosťou, pretože pri tomto žánri ide najmä o sprostredkovanie faktov. Reportáž nepredstavuje len strohú informáciu o rôznych udalostiach, ale autor ich aj hodnotí a vyjadruje vlastný názor.[7] Podstatným znakom reportáže je dokumentárnosť, ale môžu sa v nej uplatniť aj umelecké obrazy. Ako už bolo spomínané, reportáž patrí medzi žánre, ktoré stoja na pomedzí publicistiky a umeleckej literatúry. Vzniká na platforme publicistického štýlu, ktorý v menšej alebo väčšej miere dopĺňajú prvky umeleckého štýlu.[8] Reportáž zahrnuje rozmanitú, vnútorne nediferencovanú oblasť dokumentárnej prózy. Je novšieho pôvodu. Vznikla s rozvojom moderného časopisectva a novinárstva, ale rozširuje sa aj na iné oblasti súčasnej slovnej komunikácie. Cestopis patrí k najstarším druhovým formám vôbec. V novom triedení a chápaní pojmov sa ale stáva jednou z odrôd reportáže, teda pojmom užším, podriadeným. Súčasne však reportáž preberá veľmi často kompozičnú stavbu i celkovú štruktúru cestopisu. Moderná reportáž sa noeticky a sčasti aj štrukturálne zrodila z cestopisu. Do ďalších oblastí reportáž preniesla tvárne postupy cestopisu i v ňom vyjadrený typ vzťahu autora-rozprávača k skutočnosti.

Protirečivé postavenie cestopisu v literárnohistorickom procese i v synchronickom systéme druhových hodnôt vyplýva predovšetkým z jeho špecifickej druhovej štruktúry. Cestopis sa opiera o konkrétny zážitok autora a nevyžaduje si tvorivú fantáziu v takom stupni ako druhy epickej fikcie. Štruktúra cestopisu, najmä jeho kompozičná výstavba, kladie isté obmedzenia. Neposkytuje také široké pole pre voľný experiment a tvarové novátorstvo ako fiktívna próza. Menej podlieha zmenám a formám obrodenia v literárnohistorickom procese. Cestovanie ako určitá forma vzťahu človeka ku skutočnosti, ako lineárny pohyb v priestore a čase, ako aj jeho umelecká reprodukcia – cestopis, ostali nemenné. Konštantné znaky cestopisnej štruktúry – dokumentárnosť, dominujúca pozícia autora a jeho výpovede v prvej osobe, lineárny pohyb od jedného časového a priestorového bodu k druhému – sú ustálené. Cestopis preto prechádzal v dejinách literatúry menšími zmenami v druhovej štruktúre ako iné druhy epickej prózy. Cestopis a ostatné formy dokumentárnej prózy v protiklade k epickým druhom umeleckej fikcie sa nepohybujú po takej výraznej evolučnej línii a nevyznačujú sa takou dôraznou premenou druhových a štýlových vlastností. Cestopis môže mať pritom v istých vývinových obdobiach a situáciách výrazný vplyv na vývin fiktívnej epickej prózy. Do jej premeny môže zasiahnuť uvoľňovaním štruktúry epického druhu a otváraním nových možností. O plodnom vplyve cestopisnej literatúry na tvorbu epickej fikcie svedčia impulzy načerpané z cestopisu a použité vo fiktívnej próze. Aj cestopis ako samostatný literárny

[7] porov. FINDRA, J. – GOMBALA, E. – PLINTOVIČ, I.: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava: SPN 1987, s. 292 – 293.

[8] porov. ŽILKA, T.: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1984, s. 313 – 314.

druh môže byť v určitých situáciách nositeľom vývinového progresu epickej prózy.[9]

Úzka a mnohonásobná spätosť cestopisu s ostatnými druhmi epickej fikcie potvrdzuje, že bez prihliadnutia na celkový vývin prózy nemožno spoľahlivo skúmať vývin cestopisu ako literárneho druhu a jeho poetickú štruktúru.

Literatúra

FINDRA, Ján – GOMBALA, Eduard – PLINTOVIČ, Ivan: Slovník literárnovedných termínov. Bratislava: SPN 1987.
KLÁTIK, Zlatko: Vývin slovenského cestopisu. Bratislava: SAV 1968.
VALČEK, Peter: Slovník literárnej teórie A – J. Bratislava: SSS 2000.
VLAŠÍN, Štěpán: Slovník literární teorie. Praha: Československý spisovatel 1984.
ŽILKA, Tibor: Poetický slovník. Bratislava: Tatran 1984.

Analytické verbo-nominálne výrazy a ich funkcie

Michaela Wickleinová

Katedra slovenského jazyka a literatúry,
Pedagogická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

V nasledujúcom príspevku sa zameriavame na viacslovný typ pomenovania a vychádzame z jazykového materiálu matičného obdobia i súčasnej slovenčiny. Cieľom však nie je porovnať diachrónnu a synchrónnu lexiku, lež poukázať na isté javy v oboch obdobiach. Viacslovné slovesno-menné pomenovanie patrí medzi ustálené slovné spojenia. Odlišujeme ho od frazeologického a terminologického typu pomenovania. Celistvosť významu analytického pomenovania má svoj protiklad v dvojčlennej štruktúre. Podobne ako pri frazeologických spojeniach (porov. Mlacek, 1984) pre konštrukčnú výstavbu dvojčlenných výrazov sú dôležitejšie slovesné zložky (uplatňujú v spojení svoj valenčný potenciál), no z hľadiska významu kľúčovú úlohu zohrávajú podstatné mená, resp. menné výrazy.

Slovesno-menné pomenovania predstavujú spravidla lexiku pretvorenú multiverbizáciou z pôvodného jednoslovného slovesného výrazu. Ide teda o pretvorenú, sekundárnu lexiku. Keďže sa pri multiverbizácii zachováva sémantický obsah a nastáva zmena formy, vytváraním slovesno-menných spojení sledujeme zámer diferenciácie vyjadrovania motivovaný rôznymi funkciami v texte. J Dolník (1997) hovorí o princípe funkčnej separácie, keď sa na zákla-

[9] porov. KLÁTIK, Z.: Vývin slovenského cestopisu. Bratislava: SAV 1968, s. 56 – 61.

de relevantných diferenčných vlastností jazykové výrazy, tvary vyčlenia ako jedinečný typ spomedzi ostatných typov. Tvorenie multiverbizovaných verbo-nominálnych výrazov zaraďujeme medzi expanzívne procesy v slovnej zásobe prispievajúce k vytváraniu dynamiky najskôr v mikrosystéme a následne v makrosystéme. Ak by sme zovšeobecnili všetky pohyby nielen v slovnej zásobe jazyka, možno povedať, že dynamika v jednotlivých mikrosystémoch je založená na procesoch delenia, rozrastania a zhlukovania, teda na procesoch expanzie a kondenzácie a ďalšie procesy sú ich dôsledkami v makrosystéme.

O expanzívnom pretváraní jedného typu pomenovania na iný typ nemožno hovoriť v takých prípadoch, ak chýba jednoslovné základové sloveso, z ktorého vzniká analytický variant. Spojenia bez základového slovesa vznikajú analogicky k jestvujúcim viacslovným slovesám, vypĺňajú vzniknutú medzeru v komunikácii – vznikajú teda aktuálne v komunikačnej situácii a postupne sa lexikalizujú alebo zostanú na periférii ako okazionalizmy, či v individuálnom idiolekte kreatívneho používateľa jazyka. Na základe uvedeného vyčleňujeme:

1. multiverbizované analytické výrazy

Sú to spojenia, ktoré sú slovotvorne motivované reálnym jednoslovným ekvivalentom, napr. *kontrolovať – robiť kontrolu*, *žalovať – podať žalobu* vytvorené s cieľom explicitne vyjadriť onomaziologický príznak v podobe deverbatívneho substantíva. Výsledné spojenia predstavujú expandovanú novú formu, obsah je zhodný s jednoslovným korelátom.

2. multiverbizované supletívne analytické výrazy

Ide o spojenia, ktorých východiskové sloveso nepredstavuje tú istú lexému, ale je synonymné s menným komponentom, napr. *snažiť sa – vynakladať úsilie* (na základe synonymického vzťahu snaha – úsilie), *zamestnať niekoho – dať niekomu prácu* (práca – zamestnanie). Aj v tomto prípade možno hovoriť len o novej forme.

3. nemultiverbizované analytické výrazy

Sú utvorené na základoch sémanticko-syntaktického modelu, teda sú syntakticky motivované. Cieľom nie je zexplicitniť významové zložky základového slovesa, keďže žiadne nejestvuje. V niektorých prípadoch je možné z analytického výrazu vytvoriť jednoslovný výraz, napr. *podať pripomienky – pripomienkovať*. Druhým podtypom je analytické spojenie bez východiskového slovesa a rovnako aj bez jednoslovného korelátu, napr. *robiť prieťahy, mať ambíciu, dostať šancu, mať chuť*. Tieto spojenia predstavujú zmenu formy aj zmenu obsahu, resp. vytvorenie nového obsahu pridaním lexikálnej jednotky na základe syntaktického modelu.

4. nemultiverbizované modifikačné analytické výrazy

Obsahujú jeden príznak navyše, zväčša je to fázovosť alebo intenzifikácia deja. Vyjadrujú určitú zmenu oproti predchádzajúcemu stavu, teda ide o vyjadrenie nového obsahu novou formou, a to spojením neplnovýznamového slovesa – modifikátora a menného komponentu, napr. *stratiť trpezlivosť, vstúpiť do konfliktu, získavať na vážnosti, udržať sa v konkurencii, prevziať iniciatívu.*

Pri sémantickom členení analytických výrazov vychádzame z jednotného významu tohto typu pomenovania, a teda spojenie nerozdeľujeme a neklasifikujeme osobitne jeho časti, avšak pri klasifikácii prihliadame na oba komponenty.

Formálne sloveso ako gramatický funktor so všeobecným významom má vplyv na klasifikáciu verbo-nominálneho výrazu ako celku. V pozícii kategoriálneho slovesa môže stáť aj pôvodne plnovýznamové sloveso, ktoré je však v analytickom pomenovaní len nositeľom všeobecného významu. Sponové a kategoriálne slovesá, ktoré tvoria onomaziologickú bázu analytického pomenovania nazývame aj operátory. Pokiaľ ide o význam týchto slovies môžu byť statické, procesné alebo akčné – opierame sa o členenie slovies podľa M. Sokolovej (1993, 1995), ktorá nadviazala na sémantickú klasifikáciu slovies a predikátov vypracovanú F. Danešom (1971, 1981), napokon klasifikácia sa uplatnila i vo Valenčnom slovníku slovenských slovies (J. Nižníková – M. Sokolová a kol., 1998). Svoje uplatnenie nachádzajú len v spojení s predikatívnym aktantom (predikatívnym substantívom, adverbiom) ako verbo-nominálne spojenia.

E. Macháčková (1983) v rámci širšie koncipovaného príspevku o analytických výrazoch venuje pozornosť aj ich sémantickým aspektom a pri zaraďovaní týchto lexikálnych jednotiek do sémantických tried vychádza z lexikálneho významu deverbatívneho substantíva (opiera sa o Danešovo členenie na statické významy a akčné alebo neakčné deje). Spojením s funkčným slovesom sa toto zaradenie do sémantickej triedy môže zmeniť. V tejto súvislosti autorka upozorňuje na možnosť dvojakého stvárnenia jedného obsahu, a to ako statická situácia (*být v pochybnostech*) alebo ako neakčný dej (*topit se v pochybnostech*) a na rozpor, ku ktorému môže dôjsť medzi významom funkčného slovesa a substantíva. Pri výrazoch pozostávajúcich zo statického slovesa (*být*) a akčného substantíva (*na útěku*) za rozhodujúce pokladá sloveso, a to na základe toho, že substantívum je v pozícii pravovalenčného participanta slovesa. Túto nezhodu napokon vyriešila tak, že celé pomenovanie (*být na útěku*) z hľadiska významu predstavuje akčný dej (vyjadrený substantívom) ako dlhšie trvajúcu statickú situáciu. Sémantické triedy slovies autorka vyčleňuje na základe vyjadrenia fázy deja (nastání deje, ukončení deje a průběh deje) a v rámci týchto tried ešte slovesá delí podľa príznaku akčnosti.

Ľ. Kralčák (2005) si za základný organizačný princíp sémantickej klasifikácie slovies zvolil príznak akčnosti a celú rozsiahlu skupinu akčných, stavových a procesných predikátov ďalej diferencuje podľa užších významových subkategórií.

Okrem základného delenia možno slovesá členiť a triediť do sémantických podskupín na základe rozhodujúceho významového prvku v ich sémantickej stavbe. S. Ondrejovič (1988) sa v štúdii venovanej multiverbizačným procesom zaoberá i členením verbo-nominálnych pomenovaní (autor používa termín multiverbizované spojenia) do sémantických podskupín. Vytvára skupinu spo-

jení so slovesami dávania a dostávania, a to v prenesenom zmysle (*dať príkaz, prijať rozhodnutie*), ďalej spojenia so všeobecnými akčnými slovesami (*vykonať prieskum, podrobiť skúške, spôsobiť rozruch*), spojenia so slovesami hovorenia (*vyjadriť názor, vysloviť protest*) a napokon vymedzuje aj nediferencovanú skupinu spojení so slovesami iného typu (*nájsť uplatnenie*). Ako osobitný typ uvádza spojenia sponových slovies *byť* a *mať*.

V slovenčine matičného obdobia sú výrazne zastúpené verbo-nominálne výrazy:

s akčným slovesným komponentom

učiniť počiatok, učiniť odkrytia, uskutočniť rovnoprávnosť, konať skutky, vysloviť povďačnosť, vydať nariaďbu, podať prosbu, robiť výčitky

s akčným slovesným komponentom s príznakom

kauzatívnosti

priviesť do súzvuku, uviesť v skutok, priniesť do poriadku, doniesť chýru, *vzbudzovať pochybnosti*

fázovosti

upadať do nevôle, vzbudiť nenávisť, prísť k presvedčeniu, udržať vo vernosti, nechať na vôli, stáť v podozrení, byť v nenávisti, dochodiť k výsledkom

s konverzívnym slovesom skupiny dandi et accipiendi

dávať na vedomie, dávať dôvody, dávať silu, vziať v známosť, brať pod ochranu, brať pod rozvahu.

Slovesno-menné pomenovania svojou povahou tvoria prechod medzi rôznymi typmi kategórií:

1. Prechod medzi frazeologickým pomenovaním a voľným pomenovaním:

Slovesno-menné výrazy majú s frazeologickými jednotkami niektoré zhodné vlastnosti, najvýznamnejšia je výstavba založená na syntagmatickom vzťahu, ktorá sa vzťahuje na všetky analytické výrazy. Ďalej možno hovoriť o rozličných stupňoch obraznosti a idiomatickosti, napr.: *držať prednášku o niečom, robiť / urobiť prednášku niekomu o niečom, robiť prieťahy;* o ustálenosti *prísť do reči, vziať do povahy / úvahy, dať prednosť, mať záujem, dať do poriadku, robiť výčitky.* Niektoré výrazy sú vytvorené sémantickou transpozíciou, napr. *dávať na vedomie* (oproti voľnému netransponovanému výrazu *dávať na stôl), prísť do smútku* (oproti *prísť do školy*) *, uvádzať na pamäť, dávať do pozornosti*, *dostať do povedomia.*

J. Mlacek (1984) definuje frazeologickú jednotku ako ustálené slovné spojenie, ktoré sa vyznačuje obraznosťou a nezložiteľnosťou svojho významu, ako aj expresívnosťou.

Popri zhodných vlastnostiach teda možno vyčleniť aj odlišné vlastnosti. Hoci pri slovesno-menných výrazoch hovoríme o celistvosti významu, nemožno túto vlastnosť stotožňovať s nerozložiteľnosťou významu na jednotlivé zložky. Podľa J. Kačalu (1997) lexikalizované spojenia a frazeologické jednotky predstavujú dva navzájom dosť diferencované typy viacslovných pomenovaní. Pre

frazeologickú jednotku je charakteristická vysoká miera významovej i výrazovej zviazanosti jeho členov, petrifikovanosť formy a prítomnosť obrazného významového prvku. Lexikalizované slovesno- menné spojenie je typ viacslovného pomenovania vybudovaného na slovese s veľmi všeobecným významom a jeho ustálenom spojení s menným špecifikačným členom. Ďalej napriek zhodnej výstavbe založenej na syntagmatickom vzťahu dvojčlenná sústava lexikalizovaných spojení je v ostrom kontraste s pestrou výstavbovou stránkou frazeologických jednotiek.

Oproti voľnému spojeniu sa slovesno-menné spojenie vyznačuje vyššou mierou lexikalizácie a sémanticky oslabeným slovesným komponentom (*držať v putách* – voľné spojenie, *držať vo vernosti* – lexikalizovaný slovesno-menný výraz). Rozdiely v sémantike slovesa na osi desémantizované – plnovýznamové vidieť najmä pri slovese *mať*. V lexikalizovaných spojeniach má slovesný komponent funkciu kategoriálneho slovesa , tvorí prechod medzi lexikálnym a gramatickým typom významu, napr. *mať všetko pod kontrolou, mať začiatok aj koniec,* vo voľných spojeniach je plnovýznamovým slovesom, napr.: *mať sny, mať názor*.

2. Slovesný komponent tvorí prechod medzi sémanticky vyprázdneným a plnovýznamovým slovesom.

Funkcie slovesno-menných výrazov

Na funkciu verbo-nominálnych výrazov najlepšie poukážeme, ak vezmeme do úvahy tie, ktoré majú jednoslovný korelát a môžeme ich teda chápať ako variantné výrazy. Variantnosť v jazyku, v súlade s tradíciou, možno charakterizovať ako explicitnú diferenciáciu jazykových prostriedkov, integrujúcu ich významovú totožnosť a tolerujúcu čiastočnú štruktúrnu a funkčnú rozdielnosť (Sokolová, 2004). V paralelizme medzi verbo-nominálnymi pomenovaniami a ich slovesnými pendantmi vidí autorka jeden z mnohých prejavov vzájomne zložitých vzťahov medzi formou a obsahom pomenovaní. Potenciálne (paradigmatické) dvojice formálne variantných a obsahovo ekvivalentných pomenovaní sa v jazykovom systéme uplatňujú v rámci princípu komutatívnosti, t.j. súvzťažnosti, substituovateľnosti, paralelizmu pomenovaní a syntaktických konštrukcií. Komutabilnosť, zameniteľnosť týchto variantov je však úplná len pri sémantickej, morfologickej a štylistickej totožnosti oboch výrazov. V prípade ich úplnej sémantickej totožnosti (často ide pri analytickom výraze o pridanie diferenčného sémantického odtienku) môže vznikať konkurenčný vzťah spôsobený s inými diferenciačnými vlastnosťami, ktoré majú vplyv na ich funkciu a uplatnenie v rozličných komunikačných sférach. V nasledujúcej časti uvádzame niekoľko funkcií slovesno-menných výrazov vyplývajúcich z ich separačných vlastností.

Dosahovanie vyššej miery presnosti a oficiálnosti

Verbo-nominálne spojenia sa tradične spájajú s prejavmi vecných štýlov a považujú sa za typickú lexiku odborného vyjadrovania. Súvisí to s tým, že

kľúčové postavenie v odbornom štýle má substantívum, keďže pri formulovaní myšlienok odborného charakteru často myslíme najskôr v pojmoch, dej chápeme ako substanciu. To sa prejavuje v jazykovom stvárnení obsahu tak, že využívame verbo-nominálne konštrukcie. Substantívum, ktoré tvorí sémanticky významnú zložku spojenia, má statický charakter a prispieva k nominálnemu vyjadrovaniu, ktoré je typické pre vecné texty. V matičnom období sa odborný štýl ešte len formoval a vedecké disciplíny si hľadali svoj výrazový inventár. Nevyhranenosť náučného štýlu v tomto období potvrdzuje i jazykovedná literatúra. Výrazová stránka tu nenesie známky odbornosti a okrem termínov zavedených pre isté jazykové javy tu badáme i spojenia a výrazy, ktoré by sme v súčasnosti klasifikovali ako nevhodné pre túto štýlovú vrstvu. Analytická lexika však bola i v matičnom období typickým prvkom v oficiálnych (admistratívnych, náučných, publicistických) prejavoch. Na vysokú frekvenciu analytických výrazov v textoch matičného obdobia môžeme poukázať na príklade jednej vety:
Zaiste plnosť slobody svedomia nezáleží výlučne na možnosti okazovania svojej oddanosti *tomu, čo sa uznáva za pravé a dobré, bo svedomie neraz môže nakladať povinnosť, dávať zovnútorné dôvody svojej viery, ale táže sloboda zahrnuje v sebe zaraz i právo nezakusovať žiadnych prekážok vo vykonávaní týchže povinností. (Cyrill a Method, 1865).*

Aktuálne abstraktné vlastnenie (mať+meno)

I keď kategoriálne sloveso *mať* nechápeme vo význame vlastnenia, keďže v spojení stráca tento sémantický príznak, jednako týmto spojením poukazujeme na to, že daná vlastnosť subjektu prináleží väčšmi ako pri variantnom výraze, či transformáte so slovesom *byť*, napr.:
Sú ľudia na svete, ktorí nemajúc pravého pochopu o národnej výchove...(Orol, 1870)
Kedy mám povinnosť zaregistrovať vozidlo?
Chcela by som mať schopnosť troch bodiek ...
Rozhodne nechcem mať feeling profi moderátora.
Nemá námietky proti vytvoreniu krízového centra.

Posledné štyri príklady sú excerpované z internetu (Google, 2006).

Možnosť tvoriť konverzívne dvojice

Konverzívne dvojice môžeme tvoriť jednak transformáciou byť/mať, jednak na základe existencie korelátov syntetického a analytického výrazu a napokon na základe existencie konverzných dvojíc v systéme kategoriálnych slovies (dať – vziať), napr.:
mať niečo pod kontrolou / byť pod kontrolou
smiať sa / povzbudiť smiech
dávať v známosť / brať vo známosť
dávať na zodpovednosť / brať na zodpovednosť
dať šancu / dostať šancu

Rozlišovanie konkrétnosti / abstraktnosti výrazu

Keďže analytické výrazy majú dvojčlennú štruktúru, menný komponent zväčša prispieva ku konkrétnosti či abstraktnosti celého výrazu vyjadrením kategórie čísla. Dosiahnuť konkrétnosť výrazu môžeme tak, že substantívum tradične sa vyskytujúce v plurálovej forme prevedieme do podoby jednotného čísla a naopak, napr.:

viesť rozhovor / viesť rozhovory
učiniť sľub/ učiniť sľuby
robiť si z niekoho srandu / robiť si srandy
urobiť ústupok / robiť ústupky

Možnosť rozvíjať spojenie

V rámci konkurenčného vzťahu dvojice jednoslovné – viacslovné pomenovanie sa javí schopnosť rozvíjať mennú zložku v prospech viacslovného pomenovania, a to najmä v prípade ak jednoslovný korelát nemožno rozviť príslovkou.

upadnúť do smrtelného spánku, nedonášať žiadneho úžitku
prísť do veľkého smútku, chovať v nemilej pamäti
mať hlúpe otázky, robiť nemiestne žarty
byť vo veľkom omyle, poskytnúť hodnotovú oporu
robiť veľký nábor, uviesť do tranzového stavu

Charakter hotových výrazov

V publicistických prejavoch, či v rečníckych prejavoch hovoriaci automaticky siaha po ustálených lexikalizovaných výrazoch, ktoré fungujú v jazyku ako hotové výrazy a zväčša sú typické pre istú čiastkovú komunikačnú situáciu. Hovoriaci pri využívaní týchto výrazov k jazyku nepristupuje invenčne, len využíva konvenčný materiál., napr.:

držať poradu, vziať do úvahy
dať odpoveď, uviesť do pôvodného stavu
vziať na zodpovednosť, vyniesť rozsudok
mať záujem o niečo

Možnosť fázovej modifikácie

uviesť do platnosti / byť v platnosti / zotrvávať v platnosti
byť v časovej tiesni / dostávať sa do časovej tiesne
byť v obehu / zotrvávať v obehu / uviesť do obehu
dostávať sa do depresie / mať depresiu / dostávať sa z depresie
uviesť do omylu / byť na omyle / vyviesť z omylu

Pri fázovej modifikácii deja hovoriaci ľahšie formuluje svoje myšlienky v dvojčlennej štruktúre dosádzaním kategoriálneho slovesa s príznakom inchoatívnej, duratívnej či terminatívnej fázy.

Literatúra

DANEŠ, František – HLAVSA, Zdeněk a kol.: Vetné vzorce v češtine. Studie a práce lingvistické 23. Praha: Academia 1981. 272 s.

DOLNÍK, Juraj: Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: Frazeologické štúdie II. Red. P. Ďurčo. Bratislava: Stimul 1997. s. 36 – 44.

KAČALA, Ján: Lexikalizované spojenia a frazeologické jednotky. In: Frazeologické štúdie II. Red. P. Ďurčo. Bratislava: Stimul 1997, s. 95 – 102.

KRALČÁK, Ľubomír Analytické verbo-nominálne spojenia v slovenčine. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2005. 203 s.

MACHÁČKOVÁ, Eva: Analytické predikáty. In: Jazykovědné aktuality, 1983, č. 20, s. 122 – 176.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: SPN 1984. 156 s.

NIŽNÍKOVÁ, Jolana – SOKOLOVÁ, Miloslava a kol.: Valenčný slovník slovenských slovies. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998. 270 s.

ONDRE`OVIČ, Slavomír: Verba dandi et accipiendi ako lexikálno-sémantická skupina. In: Jazykovedný časopis, 1984, roč. 35, č. 1, s. 39 – 54.

SOKOLOVÁ, Jana: Variantnosť v jazyku a variantnosť jazyka. Nitra: Garmond Nitra 2004, 98 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Sémantika slovesa a slovesný rod. Bratislava: Veda 1993. 110 s.

Pramene:

Orol. Red. J. Kalinčiak. 1870 – 1871, 1873.

Cyrill a Method. Katolícke noviny pre cirkev a Dom. Red. A. Radlinský. Skalica 1864, 1865, 1870.

Cnoty teologiczne w wybranych homiliach warszawskich „Pandektach Antiocha”

Alicja Żaguń

Instytut Języka Polskiego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika,Toruń

Warszawskie „Pandekty Antiocha”[1] to rękopis cerkiewnosłowiańskiego przekładu greckiego tekstu „Pandektów” autorstwa mnicha Antiocha (VII w. n.e.). Rękopis ten jest obecnie własnością Oddziału Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie, a pochodzi z Biblioteki Ordynacji Zamoys-

[1] Termin „warszawskie” Pandekty Antiocha wprowadziłam po raz pierwszy w odniesieniu do rękopisu BOZ 110 w pracy Warszawskie Pandekty Antiocha na tle cerkiewnosłowiańskiej tradycji piśmienniczej. Różnice leksykalne i słowotwórcze, Toruń 2001, s. 5.

kich. W Bibliotece Narodowej przechowywany jest pod sygnaturą BOZ 110. Napisany na papierze, półustawem, rękopis pochodzi z II połowy XV wieku[2]. Jest to zabytek redakcji ruskiej, o czym świadczą liczne fakty fonetyczne oraz zjawiska fleksyjne[3].

„Pandekty Antiocha" składają się ze 130 części, nazywanych Mową bądź Nauką, samodzielnych tematycznie, oznaczonych tytułem i numeracją porządkową. Treść homilii odnosi się do szeregu cnót, wad, zadań i obowiązków mnichów i kapłanów[4].

Pojęcie cnoty należy do historycznie najstarszych, centralnych pojęć etycznych. Klasyczna etyka pod pojęciem cnoty rozumie dobro człowieka, trwałe nastawienie w kierunku realizacji moralnie słusznego postępowania. Klasyfikacja cnót jest dla niej podstawą organizacji, wykładu całokształtu, szczegółowej problematyki moralnej, co nosi nazwę układu aretologicznego (gr.arete-cnota)[5].

W „Pandektach Antiocha" różnym cnotom poświęcono 28 homilii, od homilii 58 do 85. Początkowe dwie homilie mówią o wierze i nadziei. Temat wiary i miłości do Boga powraca też w pięciu końcowych homiliach. Treść „Pandektów" została niejako ujęta w ramy nauki o 3 cnotach: wierze, nadziei i miłości, które w etyce chrześcijańskiej nazywane są cnotami teologalnymi, bądź teologicznymi.

W niniejszej pracy analizie poddane zostały 4 rozdziały warszawskiego rękopisu: homilia pierwsza **О вѣрѣ**, druga – **О оуповании**, dziewięćdziesiąta szósta – **О тѡ[м] еже любити искрѣнѧ[г]** oraz 128. – **О любви ꙗже к боу҃** . Celem analizy jest wyłonienie słownictwa odnoszącego się do trzech cnót teologicznych.

Fundament etycznego życia człowieka stanowią 4 cnoty kardynalne: roztropność, sprawiedliwość, męstwo (dzielność) oraz umiarkowanie (karność, umiar).[6] Sama nazwa (od łac. cardinem, tzn. oparcie drzwi uzyskane dzięki zawiasom) sugeruje, że cnoty te są jakby filarami, na których opiera się prawdziwe życie ludzkie[7].

Naukę o 4. cnotach kardynalnych Ambroży i Augustyn połączyli (powołując się na 1. List św. Pawła do Koryntian 13,13) z nauką o 3. cnotach „nadprzyrodzonych" : wiarą, nadzieją i miłością, które nazwane zostały „teologicznymi", ponieważ bezpośrednio odnoszą się do Boga, jakim jest On sam w sobie. Na

---

[2] J. N. Szczapow, Księgi rękopiśmienne wschodniosłowiańskie i południowosłowiańskie w zbiorach Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej, Moskwa 1976, s. 47 – 59.

[3] A. E. Żaguń, op.cit., s. 6 – 7.

[4] Informacje na temat powstania greckiego oryginału, tłumaczenia słowiańskiego, zawartości „Pandektów" podaje najpełniej J. Popowski w pracy: Die Pandekten des Antiochus Monachus, Slawische Űbersetzung und Űberlieferung. Amsterdam-Nijmegen 1989.

[5] Słownik teologiczny, red. A. Zuberbier, Katowice 1998, s. 95.

[6] H. Vorgrimler, Nowy leksykon teologiczny, Warszawa 2005, s. 54.

[7] Słownik teologiczny, op. cit., s. 99.

cnotach kardynalnych oraz 3. cnotach teologicznych oparli swoją teologię moralną Piotr Lombard (zm.1160), a po nim Tomasz z Akwinu (zm. 1274). Dyskusje toczyły się wokół rangi i wzajemnego przyporządkowania 7 cnót[8].

W szerszym sensie cnota oznaczała dawniej każdą w pełni rozwiniętą sprawność człowieka w sferze woli czy intelektu, w węższym sensie jest nią sprawność czynienia dobra moralnego, do czynienia go chętnie, stale i wbrew przeszkodom. Przeciwieństwem cnoty jest wada etyczna. W „Pandektach Antiocha" różnego rodzaju grzechom i wadom, np. gniewowi, nienawiści, lenistwu, skąpstwu, poświęca się 55 rozdziałów.

W analizowanych homiliach odnajdujemy licznie występującą leksykę odnoszącą się do cnót teologicznych: **вѣра, вѣровати, вѣрьнъ, вѣрьникъ; оупъваниѥ, оупъвати; любовь, любъі, любленіѥ, братолюбиѥ, любьство.**

Homilie zamieszczone w „Pandektach Antiocha" otwiera homilia **О вѣрѣ.** Wiara jest podstawowym stosunkiem człowieka do Boga. Jest to pierwsza z trzech postaw – cnót, wiążących człowieka z Bogiem. Przez wiarę człowiek całkowicie, z wolnej woli powierza się Bogu. Jezus Chrystus domaga się wiary w siebie i wiary w Ojca. Wymaga od uczniów wiary, która potrafi góry przenosić. Tak też przedstawiana jest konieczność wiary w „Pandektach Antiocha", gdzie czytamy:

9/6 **вѣроуѧ в мѧ аще оумре[т] живъ боуде[т]**

9/9 **вѣроуѧ в мѧ има[т] жизнь вѣчноую**

9/10 **вѣроуите в ба҃ и в мѧ вѣроуите.**

Postępować zgodnie z wiarą w Jezusa znaczy przede wszystkim wypełniać przykazanie miłości bliźniego, które zwiera w sobie wszystkie inne przykazania. Mówi o tym także fragment „Pandektów", będący cytatem z Listu świętego Jakuba[9] :

7/5 **вѣра без дѣлъ мр҃тва є[с] .**

Rzeczownik **вѣра** użyty został w homilii **О вѣрѣ** 31 razy. Zawsze oddaje on występujący w oryginale greckim rzeczownik ἡ πίστὶ o znaczeniu 'wiara, ufność', ale także: 'wierność, rzetelność, uczciwość, niezawodność, przyrzeczenie, uroczysta obietnica; uwierzytelnienie, poręka, dowód, gwarancja, rękojmia; zaufanie, wierzenie; przekonanie, przeświadczenie, dobra wiara'. Ogólnie jednak gr. ἡ πίστὶ oznacza wiarę, pojmowaną jako cnota Boska, często wymienianą z innymi cnotami, zwłaszcza z miłością[10]:

6/10 **первѣ еже ѡ вѣрѣ слово** - πρῶτον τῶν περὶ πίστεως λόγων

6/13 **вѣра бо в вѣкы станеть** - Πίστὶ γὰρ εὶς τὸν αὶῶνα στήσεται

6/13 **праве[д] никъ вѣрою живъ боуде[т]** - ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται

---

[8] H. Vorgrimler, op. cit., s. 53.

[9] List św. Jakuba 2,26, cytat podaję za : Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, Częstochowa 2005, s. 539.

[10] R. Popowski ks. SDB, Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu, Warszawa 1995, s. 495-496.

6/15 истинныи же праве[д] никъ ѿ вѣры вѣроу има[т] - Ὁ δὲ ὄντος δίκαιος ἐκ πίστεως πίστιν ἔχει
6/16 дѣꙗнноу вѣроу растоущоу вѣроу извѣстноу . вѣроу просвѣщающю добрыми дѣлы - πίστιν αὐξάνουσαν, πίστιν πεπληροφορημέν ην πίστιν φωτίζουσαν ἐν τοῖς καλοῖς ἔργοὶ
6/18 вѣра на[ч] ло званию бж҃ію - πίστὶ ἀρχὴ κολλήσεως Θεοῦ
6/23 вѣра бо ч҃коу водитель є[с] - Ἡ δὲ πίστὶ ἀνθρώπου ἀγωγεύς ἐστιν
7/3 на[ч] ло жизни ꙗже вѣрою и любовію - Καὶ ἀρχὴ ζωῆς ἥ διὰ πίστεως καὶ ἀγάπης
7/5a вѣроу мѣню дѣанноу - Ἀλλὰ πίστιν λέγω ἐνεργῆ
7/5b зане вѣра без дѣлъ мр҃тва є[с] - ἡ πίστὶ χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστι
7/13 си вѣра вмѣни сѧ въ прав[д]оу - τῆς πίστεως
7/14 вѣрою тѣкыи заповѣдии - Ὁ πίστει τρέχων διὰ τῶν ἐντολων
7/15 аще оубо има[м] вѣроу есми в вѣрѣ и стои[м] в неи тверди - Ἐὰν ἔχωμεν πίστιν, ἐσμὲν ἐν τῇ πίστει
7/19 ѡчи твои в вѣроу - οἱ ὀφθαλμοί μου ἐπὶ τοὺς πιστοὺς
7/20 придадите в вѣрѣ вашеи - χορηγήσατε ἐν τῇ πίστει
7/21 назидающе себѣ на вѣрѣ - Ἐποικοδομοῦντὲ ἐν τῇ πίστει
7/25 противите сѧ тверди вѣрою - ᾧ ἀντίστητε στερεοὶ τῇ πίστει
8/3 на[д] всѣми вземше цитъ вѣроу - τὸν θυρεὸν τῆς πίστεως
8/5 есть вѣра оуповающи[м] оупостась - Κατὰ πίστιν γὰρ ἐμαρτυρήθησαν
8/7 по вѣрѣ бо оумроша си вси - Κατὰ πίστιν γὰρ ἀπέθανον οὗτοι πάντὲ
8/8 прав[д] бж҃ꙗ вѣрою на всѣ[х] - Δικαιοσύνεν δὲ Θεοῦ διὰ πίστεως
8/9 да ѡбѣщаніе дх҃овное пріиме[м] вѣрою - λάβωμεν διὰ τῆς πίστεως
8/13 вмѣнит сѧ емоу вѣра є[г] въ прав[д]оу - λογίζεται ἡ πίστὶ αὐτῷ
8/14 и приводи[т] сего ради ѿ вѣры - Διὰ τοῦτο ἐκ πίστεως
8/16 еже ѿ вѣры аврамлѧ - ἐκ πίστεως Ἀβραάμ
8/19 ѡправ[д] авше сѧ оубо вѣрою - Δικαιωθέντὲ οὖν ἐκ πίστεως
8/21 прав[д] оу вѣръі любовь - Δίωκε δικαιοσύνεν, πίστιν, ἀγάπην
8/22 без вѣры не моцно оугодити боу҃ - χωρὶς πίστεως
9/5 вѣра твоꙗ сп[с] ть тѧ - Ἡ πίστὶ σου σέσωκέ σε
9/11 ѿ бж[с] твны[х] писании ѡ вѣрѣ - ἐκ τῶν θείων Γραφῶν περὶ πίστεως μαρτυρίας
9/12 вѣроу же г҃лмь во ѡц҃а и сн҃а и ст҃а[г] дх҃а - πίστιν δὲ λὲγομεν
11/18 пріимше оубо бж҃іи разоу[м] вѣрою - λαβόντὲ οὖν Θεοῦ γνῶσιν διὰ τῆς πίστεως
Z mniejszą frekwencją wystąpił czasownik вѣровати , gr. πιστεύειν:
- 14 razy, w tym 8 razy w formie imiesłowu:
8/1 в немже вѣровавше знамѣнасте сѧ дх҃ѡ[м] - Ἐν ᾧ πιστεύσαντὲ ἐσφραγίσθητε τῷ πνεύματι
8/11 вѣроующоу же на ѡправ[д] ающаго - πιστεύοντι
8/18 вѣроующи[и] въ г҃а нашего и҃с х҃а - πιστεύουσιν ἐπὶ τὸν Κύριον
8/24 да вѣроующе жизнь вѣчноую има[м] - πιστεύοντὲ ζωὴν αἰώνιον ἔχητε

9/1 **вѣроуѧ в мѧ** - Ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ

9/3 **хотѧхоу приимати вѣроующи во мѧ** - οὗ ἤμελλον λαμβάνειν οἱ πιστεύοντὲ εἰς αὐτόν

9/6 **вѣроуѧ в мѧ аще оумре[т] живъ боуде[т]** - Ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ

9/9 **вѣроуѧи в мѧ има[т] жизнь вѣчноую** - ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ, ἔχει ζωην αἰώνιον

- pięciokrotnie w formie osobowej:

9/10 **вѣроуите в ба҃ и в мѧ вѣроуите** - πιστεύετε εἰς τὸν Θεὸν, καὶ εἰς ἐμὲ πιστεύετε

8/10 **вѣрова авраа[м] боу҃** - Καὶ ἐπίστευσεν Ἀβραὰμ

8/24 **да вѣроуе[м] во имѧ сн҃а его** - πιστεύωμεν τῷ ὀνόματι τοῦ Γίοῦ αὐτοῦ

9/13 **в нюже и вѣроуе[м]** - εἰς ἣν καὶ πιστεύομεν

Czterokrotnie wystąpił w tekście przymiotnik **вѣрьнъ** , gr. πιστος, będący strukturą denominalną, utworzoną od rdzenia abstrakcyjnego o temacie żeńskim na - a- sufiksem **-ьnъ.**[11] Przymiotnik **вѣрьнъ** znany jest wszystkim zabytkom staro-cerkiewno-słowiańskim:

7/6 **дѣла же вѣрна соу[т]** - τῆς πίστεως ἐστιν

7/13 **си соу[т] дѣла вѣрна** - τὰ ἔργα τῆς πίστεως

7/17 **ѡчи мои на вѣрнои земли** - οἱ ὀφθαλμοί μου εμπὶ τοὺς πιστοὺς τῆς γῆς

9/4 **кто оубо е[с] вѣрныи рабъ** - τίς ἄρα ἐστὶν ὁ πιστὸς δοῦλος καὶ φρόνιμος

Jeden raz wystąpił w tekście rzeczownik **вѣрьникъ** , w greckim oryginale również w tej lokalizacji występuje rzeczownik πιστός 'wierny, zaufany, godny zaufania, wiarygodny; zdolny do wierzenia, mający wiarę, przepełniony wiarą, wierzący, ufający' :

6/19 **свѣршеныи вѣрникъ камень храма бж҃ıа есть** - Ὁ τέλειος πιστὸς λίθος ναοῦ

Rzeczownik ten jest odnotowany w „Slovníku jazyka staroslověnskeho" Kurza, Mareša i Hauptovej, ale jako źródło podaje się tylko Fragmenty Fryzyjskie. Wymienia go „Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum" Miklosicha[12].

Nadzieja należy do najmniej rozumianych pojęć chrześcijańskich. Wynika to z faktu, że to typowo chrześcijańskie pojęcie, bardzo często wiąże się z jego znaczeniami pozareligijnymi, wyrażającymi podstawowe dążenia ludzkie, np. nadzieją jako wiarą w powodzenie, pomyślność osobistą, czy społeczną, prowadzącą do tworzenia utopijnych systemów społecznych.

Teologia średniowieczna ujmuje nadzieję tak jak inne cnoty, czyli w odniesieniu do jej przedmiotu. O ile przedmiotem wiary jest poznanie Boga, to

---

[11] M. Brodowska-Honowska, Słowotwórstwo przymiotnika w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, Kraków-Wrocław-Warszawa 1960, s. 13 – 175.

[12] F. Miklosich, Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum emandatum auctum, Vindobobae 1862-1865, s. 122.

przedmiotem nadziei i miłości jest upodobanie w Bogu. Pierwszą z cnót teologicznych jest wiara. Jest ona podstawą pozostałych cnót. Nadzieja i miłość wypływają z wiary. Nadzieja, ufność, wiąże się z tym, czego człowiek oczekuje od Boga, przede wszystkim pełnego zjednoczenia się z nim samym[13]. O nadziei jako konsekwencji wiary mówi homilia **О оуповании** :

12/1 **ѿ вѣры изиде[м] на второующе оупование**

Rzeczownik **оупованиѥ** poza cytowanym fragmentem został użyty jeszcze 14 razy:

12/3 **оупованіа оутвержена ничтоже высочае** - Ἐλπίδος γὰρ ἡδρασμένης

12/8 **елико бо бж[с] твны[м] оупованѥ[м] роукою водѧть [с]** - Ὅσοι γὰρ διὰ τῆς εἰς Θεὸν ἐλπίδος χειραγωγοῦνται

12/14 **не истии оупованіа своего** - οὐκ ἔφθειρε τὴν ἐλπίδα αὐτὴν ὁ οὐράνιον

12/16 **вѣрѣ аще има[т] оупованіе** - Ἡ πίστὶ, ἐὰν ἔχῃ ἐλπίδα

12/20 **трезвѧще сѧ кончинѣ оупованіа** - νήφοντὲ, τελείως ἐλπίσατε

12/25 **имѧ гн҃е оупованіе его** - τὸ ὄνομα Κυρίου ἐλπὶς αὑτοῦ

13/9 (3 razy) **оупованіе[м] бо сп[с] ни быхw[м] ; оупованіе[м] видимо нѣ[с] оупованіе** - Τῇ γὰρ ἐλπίδι ἐσώθημεν ἐλπίς δὲ βλεπομένη οὐκ ἔστιν ἐλπίς

13/13 **за прѣ[д] лежащее оупованіе** - τῆς προκειμένης ἐλπίδος

13/15 **оупованіе[м] должноуеть дѣлатель ѡрати** - Ὅτι ἐλπίδι ὀφίλει ὁ ἀροτριῶν ἀροτριᾷν

13/16 **на оупованіе пріимати** - καὶ ὁ ἀλοῶν τῆς ἐλπίδος ἀυτοῦ μετέχειν

13/19 **не оумр҃тви оупованіа** - Καὶ ὀκ ἐνέκρωσε τὴν ἐλπίδα

13/22 **воспріиа[х] бо оупованіе мое** - Ἀπέλαβον γὰρ τὴν ἐλπίδα μου

Zawsze jest to tłumaczenie greckiego ἐλπίς, mówiącego o nadziei, której przedmiotem są istoty lub rzeczy nadprzyrodzone, np. Bóg, Chrystus, zbawienie, zmartwychwstanie; jej dawcą i mocą jest Bóg[14].

Czasownik **оупъвати** wystąpił w analizowanej homilii 10 razy;

- dziewięciokrotnie w formie osobowej:

12/7 **се оупова призвати имѧ гд҃а бг҃а** - ἤλπισεν ἐπικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα Κυρίου

12/22 **кто оупова на гд҃а** - τίς ἔλπισεν ἐπὶ Κύριον

13/1 **на нь оупова ср[д] це мое** - Ἐπ ; αὐτῷ ἤλπισεν ἡ καρδία μου

13/4 **оповаите на нь** - Ἐλπίσατε ἐπ ; αὑτὸν

13/5 **оуповаите на гд҃а** - Ἐλπισον ἐπὶ Κύριον

13/7 **ѿкрыи к гоу҃ поу[т] свои и оуповаи на нь … оупова[х] на имѧ твое** - Ἐλπισον ἐπ ; αὑτοῦ καὶ αὑτὸς ποιήσει. Ἠλπίσαμεν ἐπὶ τῷ ὀνόματι Κυρίου

13/10 **еже ви[д] ть кто что и оуповае[т]** - ὃ γὰρ βλέπει τίς, τί καὶ ἐλπίζει

[13] Słownik teologiczny, op. cit., s. 319.

[14] R. Popowski ks. SDB, op. cit., s. 192.

- raz w formie imiesłowu:

12/25 **да возрадоуꙗ̑ть [с] вси оуповающи на тѧ** - Εὐφρανθήτωσαν πάντὲ οἱ ἐλπίζοντὲ ἐπὶ σοί

Czasownik ten jest czasownikiem nieprzechodnim, występującym w tekście z dopełnieniem, z przyimkiem 'na'. Mógł on również, choć rzadziej, łączyć się z przyimkiem **къ** , ale takie połączenie nie pojawia się w analizowanej homilii Pandektów. Prefiks u- pełni funkcją duratywną[15].

Greckie ἐλπίζω zawsze tłumaczone jest jako **оупъвати** . Nie występuje w tej homilii czasownik **надѣꙗти сѧ** . Choć pozornie obu czasowników można byłoby używać wymiennie, to w tekstach kanonu scs. **оупъвати** spotyka się tam, gdzie jest mowa o nadziei pokładanej w Bogu, a **надѣꙗти сѧ** występuje tam, gdzie mówi się o zwyczajnych oczekiwaniach, nadziejach. Na różnicę tę zwraca uwagę Львов, pisząc o użyciu tych czasowników w Psałterzu synajskim: '**оупъвати** в основном употребляется в значениях 'быть убежденным, полагаться твердо, доверять', а **надѣꙗти сѧ** 'полагаться, ожидать, быть в надежде'[16].

W „Pandektach Antiocha" czasownik ten zawsze występuje z prefiksem u-. Prefiks ten musiał bardzo wcześnie zrosnąć się z rdzeniem, stając się jego nierozdzielną cząstką, co potwierdza analiza współczesnych języków słowiańskich, w których nie występują formacje utworzone od prasłowiańskiego rdzenia *pъv- bez prefiksu u-. W Kodeksie supraskim występuje wprawdzie **пъвати**, **пъваниѥ**, a w zabytkach języka staropolskiego – Psałterzu floriańskim i Psałterzu puławskim – pwać i pwa, ale podobnych słów nie odnajdziemy już w żadnym z języków słowiańskich[17].

Miłość (gr. agape – miłość niebiańska, w przeciwieństwie do eros – miłości ziemskiej) to centralne pojęcie dla chrześcijańskiego rozumienia Boga i wzajemnych stosunków między ludźmi. Najważniejszym przykazaniem jest przykazanie miłości Boga i miłości bliźniego.

W Starym Testamencie miłość jest nakazem powtarzanym w codziennej modlitwie. Prorocy porównują miłość Boga do Izraela do miłości oblubieńczej, trwającej niezmiennie, pomimo niewierności narodu wybranego. Pełne objawienie miłości przynosi Jezus, który nakazuje swym uczniom wzajemną miłość jako swoje własne przykazanie. Ma to być miłość obejmująca wszystkich ludzi, łącznie z nieprzyjaciółmi. Ten nakaz Chrystusa – miłość nieprzyjaciół – wykracza poza przepisy prawa Mojżeszowego, które miłość bliźniego pojmowało jako miłość współrodaków[18].

---

[15] S. Słoński, Funkcje prefiksów werbalnych w języku starosłowiańskim (starobułgarskim), Warszawa 1937, s. 273.

[16] А. С. Львов, оберки по лексике памятников старославянской письменности, Москва 1966, с. 249 – 250.

[17] Ibidem, s. 251 – 253.

[18] Słownik teologiczny, op. cit., s. 318.

Miłość, której wymaga Jezus ma polegać na całkowitym oddaniu siebie, na oddaniu życia za bliźnich. Wynika to z nakazu, wyrażonego w Ewangelii św. Jana: „To jest bowiem moje przykazanie, abyście się wzajemnie tak miłowali, jak ja was umiłowałem. Nie ma większej miłości nad tę, gdy ktoś poświęca swoje życie za przyjaciół[19].

W warszawskich „Pandektach Antiocha" bardzo licznie reprezentowane jest słownictwo odnoszące się do cnoty miłości. Analizie poddane zostały dwa rozdziały: **о любви ꙗже къ боу҃** oraz **о тѡ[м] еже любити искренѧго своє[г]** .Wystąpiły w nich czasowniki **любити** oraz **възлюбити** ,rzeczowniki **любовь, любы, люблꙗниѥ, любьство, братолюбиѥ.**

Czasownik **любити** użyty został 3 razy w formie bezokolicznika, dziewięciokrotnie w formie osobowej. W dziewięciu przykładach jest to tłumaczenie greckiego ἀγαπάω 'miłować, kochać kogoś, coś' :

283/21 **еже любити искренѧго ꙗко себе** - Ἀγαπᾷν τὸν πλησίον
285/8 **да любите дрьгъ дрьга** - ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλληλοὺ
391/17 **чювьствіемъ ср[д] чнымъ любить** - ἀγαπῶν
391/24 **иже са[м] любить себе ба҃ не може[т] любити** - Ὁ ἑαυτὸν φιλῶν, τὸν Θεὸν ἀγαπᾷν οὐ δύναται
392/1 **ба҃ любить** - τῆς ἀγάπης τοῦ Θεὸν
392/8 **азъ любѧщаа мѧ люблю** - Ἐγω; τοὺς ἐμὲ ἀγαπῶντας ἀγαπῶ
393/22 **иже чистѣ любить ба҃** - ὁ εἰλικρινῶς ἀγαπῶν τὸν Θεὸν
396/25 **аще кто любить мѧ** - Ἐάν τὶ ἀγαπᾷ με

W trzech przykładach **любити** jest tłumaczeniem greckiego φιλέω 'kochać, miłować, lubić; również całować dla wyrażenia miłości' :

285/1 **вы вгѡ[м] оучени єстє любити дрьгъ дрьга** - Περὶ δὲ τῆς φιλαδελφίας
396/23 **петрє любиши ли мѧ. ѡн же . єи гі҃ ты вѣси ꙗко люблю тѧ** - Πέτρε, φιλεῖς με... σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε

Dziewięciokrotnie użyto imiesłowu utworzonego od czasownika **любити** . W greckim oryginale „Pandektów" również występują w tych fragmentach imiesłowy utworzone od czasownika ἀγαπάω:

283/19 **любѧ искренѧго далече єсть ѿ грѣха** - Ὁ ἀγαπῶν τὸν πλησίον
284/10 **любѧи своєго брата** - ὁ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφὸν αὑτοῦ
391/16 **ѡчи гі҃и на любѧщи[х] єго** -- ἐπὶ τοὺς ἀγαπῶντας αὐτόν
392/3 **творѧи мл[с] ть любѧщи[м] мѧ** - ἀγαπῶσίν με
392/5 **слж[д] єніє любѧщє и** - ἀγαπῶντὲ αὐτόν
392/8 **азъ любѧщаа мѧ люблю** - Ἐγω; τοὺς ἐμὲ ἀγαπῶντας ἀγαπῶ
393/9 **любѧщимъ ба҃ всѧ поспѣют сѧ** - τοῖς ἀγαπῶσιν τὸν Θεὸν
393/19 **то єсть любѧи мѧ** - ὁ δὲ ἀγαπῶν με
395/12 **въстанєть любленъ** - εξεγείρητη τὴν ἀγάπησιν

[19] Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy, op. cit., s. 259.

W analizowanych homiliach występuje też czasownik perfektywny **възлюбити** , z prefiksem въ- o funkcji ingresywnej[20], użyty w formie osobowej, bądź w postaci imiesłowu (14 wystąpień). Grecki oryginał w analogicznej lokalizacji zaświadcza niemal zawsze użycie form czasownika ἀγαπάω:

283/24 **ѩнафанъ сн҃ъ саоуль възлюби дв[д] а** - ἠγάπησεν τὸν Δαυΐδ

285/2 **возлюбимъ єдиновѣрникы наша** - ἀγαπήσωμεν τοὺς ὁ μοπίστοὺ ἡμῶν

392/15 **возлюблю тѧ гн҃** - Ἀγαπήσω σε, Κύριε

393/2 **возлюблении** - Ἀγαπητοὶ

393/5 **не ꙗко мы возлюбихѡ[м] и** - Οὐχ ὅτι ἡμεῖς ἠγαπήσαμεν αυτὸν

393/6 **възлюби ны** - ἠγάπησεν ἡμᾶς

393/8 **за возлюблшаго ны бг҃а** - διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος

393/19 **возлюбленъ боудеть** - ὁ δὲ ἀγαπῶν με

393/20 **азъ возлюблю и** - ἀγαπήσω αὐτὸν

395/3 **возлюбиша тѧ** - Διὰ τοῦτο, νεάνιδὲ ἠγάπησάν σε

395/6 **правость возлюби ть** - εὐθύτης ἠγάπησέν σε

395/17 **возлюби дш҃а моеꙗ** - ἠγάπησεν ἡ ψυχή μου

396/25 **ѡц҃ь мои възлюбить и** - ὁ Πατήρ μου ἀγαπήσει ἀυτὸν

W cytacie z psalmu 119,20 również użyty został czasownik **възлюбити**, choć w tekście greckim występuje czasownik ποθέω ‘tęsknić, pożądać, odczuwać brak, wymagać, potrzebować, pragnąć’. Ma on też znaczenie ‘być zakochanym’ i to być może znaczenie skłoniło słowiańskiego tłumacza do przetłumaczenia fragmentu psalmu w następujący sposób:

392/21 **возлюби дш҃а моѧ** - Ἐπεπόθησεν ἡ ψυχή μου

Rzeczownik **любовь** , nie występujący w tekstach kanonu scs. jest tłumaczeniem greckiego ἀγάπη:

283/22 **любовь ꙗже к боѹ҃ вож[д] ѣлети соудебъ твоихъ** - [21] τὴν πρὸς Θεὸν ἀγάπην ὁ Κύριος

284/14 **въ бра[т]любии любѡ[в]** - τὴν φιλαδελφίαν ἐν δὲ φιλαδελφία τὴν ἀγάπην

284/23 **надо всими сими любовь** - Ἐπὶ πᾶσι τούτοὶ τὴν ἀγάπην

284/25 **да избыточестѣеть любовью** - περισσεύσαι ἡμᾶς τῇ ἀγάπῃ

285/3 **свершеною любовію** - ἐν τελείᾳ ἀγάπῃ

285/9 **аще любовь имате в собѣ** - ἐὰν ἀγάπην ἔχετε ἐν ἀλλήλοὶ

391/12 **любовь єго** - ἐπὶ τὴν τελείαν ἀγάπην αὐτοῦ

391/12 **любовь же мѣню твердоую** - Ἀγάπην

391/18 **на бг҃а любовь** - ʽο τελείαν εὶς Θεὸν ἀγάπην κεκτημένος

391/21 **во любовь бж҃ію** - τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ

---

[20] S. Słoński, op. cit., s. 312.

[21] W tłumaczeniu z języków oryginalnych zawartym w Piśmie Świętym ten fragment brzmi następująco:Moja dusza gorąco pragnie Twoich wyroków w każdym czasie. W: Pismo Święte Nowego Testamentu i Psalmy, op. cit., s. 783.

394/6 **на любовь многоу** - Ὅθεν καὶ εἰς ἀγάπην πολλὴν
394/9 **на любовь бж҃ію** - εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ
394/14 **дш҃а любо съ любовію бж҃іею** - Ψυχὴ ἐν τῇ ἀγάπῃ τοῦ Θεοῦ ἀγαλλιωμένη
394/20 **имоуци бо дш҃а любовь** - Ἔχουσα γὰρ ἡ ψυχὴ τὴν ἀγἀπην
395/19 **водима есмь любовью азъ** - ὅτι τετρωμένη ἀγαπῃ ἐγω;
Tylko raz **любовь** oddaje greckie φιλία:
284/2 **с любовію и блг[д] тю** - πρὸς φιλίαν καὶ χάριν
Również rzeczownik starszy **любы** , znany wszystkim zabytkom kanonu scs. oddaje greckie ἀγάπη:
284/9 **пребываꙗ в любви** - ἐν τῇ ἀγάπῃ
284/12 **ѥсть любы** - ἐστὶν ἀγάπη
284/16 **любы покрываеть мн҃ж] ство грѣ[х]** - ἀγάπην ἐκτενῆ ἔχοντὲ
284/17 **в любви** - ἐν ἀγάπῃ ἐρςρίζωμένοι
284/21 **ходите в любви** - εἰς παροξυσμὸν ἀγάπης
284/22 **въ пощеніе любви** - τὴν ἀγάπην
285/6 **болша бо любве** - Μείζονα γὰρ ταύτης ἀγάπην
391/21 **ѿ своеꙗ любви** - τὴν ἀγάπην
392/11 **к боѹ҃ любве** - ἐκ τῆς εἰς Θεὸν θερμῆς ἀγάπης
393/11 **ѿ любви бж҃іа** - ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ
393/16 **ѿ любви бж҃іа** - ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ
393/21 **любы ꙗже к боѹ҃** - ἡ πρὸς Θεὸν ἀγάπη
394/17 **ѿ любви бж҃іа** - ἐκ τῆς ἀγάπης τῆς εἰς Θεὸν
Jednostkowe wystąpienie ma rzeczownik **любленіе** z abstrakcyjnym sufiksem –(-**к**)**ніе** . W analizowanym fragmencie ten sufiks nie jest licznie reprezentowany, ale w całym tekście widoczna jest tendencja do wzrostu częstotliwości użycia rzeczowników abstrakcyjnych z tym sufiksem, co pozostaje w zgodzie z cechującą szkołę tyrnowską tendencją słowotwórczą do szerokiego stosowania rzeczowników odczasownikowych na –**ніе** i –**ость** . [22]
Rzeczownik **любьство** potwierdzony jest w tekście tylko w jednym przykładzie:
393/1 **тако оубо любьство и м[д] рѡсть** - οὕτως γὰρ αἴσθησὶ καὶ σοφία
Słownik Miklosicha potwierdza wystąpienie tego rzeczownika tylko w jednym, XVI -wiecznym zabytku redakcji serbskiej, zabytkom kanonu nie jest on znany. W greckim oryginale w cytowanym fragmencie znajduje się rzeczownik o zupełnie odmiennym znaczeniu: αἴσθησὶ ‘spostrzeżenie, pojęcie’.
Trzykrotnie wystąpił w tekście rzeczownik złożony **братолюбіе** , będący tłumaczeniem greckiego ἡ φιλαδελφια ‘miłość braterska, obejmująca braci i siostry’:
284/14 **братолюбіе а въ бра[т] любіи любѡ[в]** - τὴν φιλαδελφίαν ἐν δὲ φιλαδελφίᾳ
285/1 **ѡ братолюбіи** – περὶ δὲ τῆI φιλαδελφίας

[22] Piszę o tym w pracy :Warszawskie Pandekty Antiocha, op. cit., s. 148 – 151.

Jest to rzeczownik znany wybranym zabytkom staro-cerkiewno-słowiańskim. Człon drugi utworzony jest od czasownika sufiksem -ьс(ь), człon pierwszy jest rzeczownikiem, stąd Robert Zett w pracy „Beiträge zur geschichte der Nominalkomposita" umieszcza go wśród rzeczowników należących do typu Nomen+ Verbum, Typ I A, Substantiva[23].

Spośród leksyki odnoszącej się do cnót teologicznych słownictwo nazywające cnotę miłości jest najliczniej reprezentowane, a sama cnota najszerzej charakteryzowana. Pozostaje to w zgodzie z twierdzeniem, że jedynie miłość jest bezwzględnie wieczna, bowiem wiara, która nie jest na ziemi pełnym oglądaniem spraw Bożych i nadzieja, która nie posiada jeszcze tego, do czego dąży – to rzeczywistości, które przeminą. Miłość natomiast nie przeminie, bo sam Bóg jest miłością[24].

W homiliach poddanych analizie słownictwo nazywające cnoty teologiczne lub opisujące je występują z dużą frekwencją. Leksyka ta mieści się w zasadzie w granicach słownictwa staro-cerkiewno-słowiańskiego. Pojawiają się wprawdzie różnice fonetyczno-graficzne omawianych wyrazów, ale są one spowodowane procesami fonetycznymi typowymi dla wschodniego obszaru Słowiańszczyzny. Pojawia się też, choć rzadko, krąg leksyki nie odnotowany w tekstach kanonu, a znany zabytkom ruskim: **любьство, любовь, вѣрникъ** lub pojawiający się w wybranych zabytkach kanonu, jak **братолюбие** , które odnotowane zostało tylko w „Modlitewniku synajskim".

Žánrové parametre evanjelia

Eleonóra Zvalená

Katedra knižničných a slovakistických štúdií Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, Prešov

Ježiš a cudzoložnica

Ježiš odišiel na olivovú horu. Ale zavčas ráno sa vrátil do chrámu a všetok ľud sa hrnul k nemu. Sadol si a učil ich. Tu zákonníci a farizeji priviedli ženu pristihnutú pri cudzoložstve, postavili ju do prostriedku a povedali mu: „Učiteľ, túto ženu pristihli priamo pri cudzoložstve. Mojžiš nám v zákone nariadil takéto ženy ukameňovať. Čo povieš ty?" Ale to hovorili, aby ho pokúšali a mohli ho obžalovať. Ježiš sa zohol a prstom písal po zemi. Ale keď sa ho neprestávali vypytovať, vzpria-

[23] R. Zett, Beiträge zur geschichte der Nominalkomposita im Serbokroatischen.Die Altserbische Periode, Köln-Wien, 1970, s. 63-64.

[24] Pismo Święte Nowego Testamentu I Psalmy, op. cit., s. 394.

mil sa a povedal im: „Kto z vás je bez hriechu, nech prvý hodí do nej kameň.“ A znova sa zohol a písal po zemi. Ako to počuli, jeden po druhom – počnúc starším – sa vytrácali, až zostal sám so ženou, čo stála v prostriedku. Ježiš sa vzpriamil a opýtal sa jej: „Žena, kde sú? Nik ťa neodsúdil?“ Ona odpovedala: „Nik, pane.“ A Ježiš jej povedal: „Ani ja ťa neodsudzujem. Choď a už nehreš!“

Evanjelium podľa Jána

Biblické žánre, ich charakteristika a klasifikácia neboli v slovenskej lingvistike doteraz spracované. Existuje charakteristika biblických žánrov z pohľadu tzv. kritiky literárnej formy biblických textov, ktorá však sleduje iné teoreticko-metodologické, axiologické a kognitívne aspekty než jazykoveda. Z pohľadu biblickej exegézy je prvoradý nábožensko-filozofický a teologický obsah, a preto žánrová charakteristika textov Starého a Nového zákona je otázkou analýzy a cirkevno-biblickej interpretácie ich religiózneho obsahu.

Biblická exegéza klasifikuje evanjelium ako jeden zo štyroch literárnych druhov Nového zákona (spolu so skutkami, listami a apokalypsou). Pod literárnym druhom rozumie kritika literárnej formy „rôzne formy alebo spôsoby písania spoločne používané medzi ľuďmi nejakej epochy alebo kraja a dané v stálom vzťahu k určitým typom komunikácie“ (Tyrol, 1999, s. 53). Literárne druhy sa týkajú celých kníh, literárne žánre sa týkajú „jednotlivých perikop, viac alebo menej dlhých“ (op. cit., s. 53). Žáner sa v biblickej exegéze pokladá za abstraktnú jednotku, ktorá sa zaoberá spoločnými vlastnosťami textov (porov. Tyrol, 1999, s. 49).

O opis niektorých biblických žánrov sa sporadicky pokúša aj literárna veda. Jednou z prác je štúdia Petra Libu Žalm ako živý žáner (2001).

V oblasti slovenskej jazykovedy bolo napísaných niekoľko štúdií o náboženskom štýle, náboženskej komunikácii a náboženských žánroch (J. Mistrík, J. Sabol, J. Mlacek, M. Šimková, F. Kočiš, F. Ruščák), ale iba jediná z nich sa zaoberá evanjeliom (Ruščák, 1993).

Naša práca je pokusom o komplexný lingvoštylistický pohľad na evanjelium ako na žánrovú jednotku, ktorú možno charakterizovať v súlade s terajšími teoreticko-metodologickými koncepciami slovenskej štylistiky. Žáner vnímame ako abstraktnú jednotku, ktorú charakterizujeme na základe viacerých kritérií uplatňujúcich sa v komplexnosti a vo vzájomnej podmienenosti. Vychádzame pritom z najnovších štylistických teórií, ktoré v slovenskej štylistike reprezentujú práce D. Slančovej (1996) a J. Findru (2004). Teoreticko-metodologickou inšpiráciou a zároveň aj klasifikačno-typologickou bázou sú pre nás práce J. Mistríka, J. Dolníka, E. Bajzíkovej a F. Mika.

D. Slančová definuje žáner ako zovšeobecnenú jednotku, ktorú vyčleňuje na základe týchto kritérií: tematické, funkčné, kompozičné, formálne a jazykové kritérium (porov. Slančová, 1996, s. 117 – 118).

J. Findra charakterizuje žáner ako modelovú štruktúru „na najnižšom stupni abstrakcie a zovšeobecnenia“ (2004, s. 210). V žánri sa podľa autora uplat-

ňujú prvky obsahových a formálnych modelových štruktúr, ktoré sa navzájom modifikujú. Formálne modelové štruktúry (štýl, štýlotvorné činitele) ovplyvňujú povrchovú realizáciu textu, obsahové modelové štruktúry (jednotlivé slohové postupy) vplývajú na jeho hĺbkovú organizáciu (porov. Findra, 2004).

Evanjelium radíme do systému náboženských žánrov a do podsystému biblických žánrov. F. Ruščák zaraďuje evanjelium „do skupiny katechetických žánrov, ktoré sú podsystémom celkového systému náboženského štýlu" (Ruščák, 1993, s. 144).

Evanjelium je obsahovo a formálne uzavretý komunikát novozákonného biblického textu.

Témou evanjelia je zobraziť život Ježiša Krista a vyrozprávať príbehy a udalosti z jeho života, ktoré sú späté s hlásaním novej náboženskej viery a s ňou súvisiaceho novovznikajúceho náboženstva.

Z komplexnej funkcie biblického textu sa v evanjeliu vysúva do popredia poznávacia, vzdelávacia a persuazívna funkcia. Expedient oboznamuje percipienta s faktami a udalosťami, s cieľom poučiť ho v otázkach viery a získať ho pre ňu alebo utvrdiť ho v už jestvujúcej viere.

Naratívnemu rozmeru evanjelia (príbehy zo života Ježiša Krista) zodpovedá aj jeho hĺbkové podložie, ktoré je vybudované na báze rozprávacieho slohového postupu. Rozprávací model evanjelia determinuje jednotlivé čiastkové motívy a témy, ktoré sa viažu na postavy, udalosti a prostredie. Hĺbková kompozícia evanjelia, ktorá stavia na princípe rozprávacieho slohového postupu, sa prejavuje na výstavbe epických minipríbehov, ktoré sú viazané časovou a logickou následnosťou, pričom výber jednotlivých obsahovo-tematických segmentov je podriadený ústrednej referenčnej skutočnosti evanjelia (zobraziť najdôležitejšie udalosti a momenty zo života Ježiša Krista) s prihliadnutím na primárnu tému biblického makrotextu (zobrazenia Boha a božskej prozreteľnosti). Súčasťou evanjelia ako žánru s dominantnou naratívnou líniou sú aj ostatné slohové postupy, a to opisný a výkladový. Opisný model sa využíva pri charakteristike postáv a pri stvárnení prostredia príbehov, je hutný a krátky, maximálne funkčný. V opisoch chýba impresívnosť (z opisu sa nedozvieme, ako postava vyzerala, akú mala farbu očí alebo šiat), všetky opisy sú účelovo viazané na tému a funkciu evanjelia ako žánru, ktorého úlohou je podať svedectvo o Bohu a Ježišovi Kristovi. Napr. v Prológu Jánovho evanjelia je Ján opísaný ako „*človek, ktorého poslal Boh, volal sa Ján.*" Keď Ján zbadá prichádzajúceho Ježiša, zvolá: „*Hľa, Boží Baránok, ktorý sníma hriech sveta. Toto je ten , o ktorom som hovoril: Po mne prichádza muž, ktorý je predo mnou, lebo bol prv ako ja.*" Aj veci a predmety sú opísané tak, aby boli zdôraznené ich vlastnosti vzhľadom na ich funkciu a vzťah ku kultúrnej tradícii a náboženskému kultu. Napr. „*Stálo tam šesť kamenných nádob na vodu, ktoré slúžili na očisťovanie, ako bolo zvykom u Židov, každá na dve až tri miery.*"

Výkladový slohový postup sa uplatňuje v pasážach, v ktorých Ježiš vykladá vieru, napr. v rečiach (Ježišova reč o eucharistickom chlebe, Ježišova rozlúčko-

vá reč), v podobenstvách a vo vyznaniach viery (Viera Ježišova je viera v Boha Otca). Jeho úlohou je jednoducho, postupne a názorne vysvetliť a objasniť myšlienky týkajúce sa viery.

Opozícia objektívnosť – subjektívnosť nie je v texte evanjelia jednoznačná. Na jednej strane sa expedient snaží zaznamenať fakty a udalosti zo života Ježiša Krista presne, podrobne a nezaujato (čomu zodpovedá používanie nocionálnych, neutrálnych a bezpríznakových štylém; podrobnejšie v ďalšej časti textu), na druhej strane sa expedient nevyhne vlastnému pohľadu, ktorý je determinovaný predovšetkým jeho osobným vzťahom k opisovanej osobe a k rozprávanému príbehu. Toto subjektívne hodnotenie nie je v texte výrazné, napriek tomu zaznamenávame isté množstvo príznakových štylém rozličného charakteru (podrobnejšie v nasledujúcom texte).

Dvojsmerná je aj binárna opozícia aktualizovanosť – gnómickosť. Evanjelium rozpráva príbeh zaradený do konkrétneho času a priestoru, na druhej strane autor podáva fakty a udalosti tak, aby boli prijímané ako všeobecné pravdy a hodnoty.

Vnútorná kompozícia evanjelia je spätá s témou a funkciou a hlavne s naratívnosťou, ktorá predurčuje jeho štruktúru na osi predtým – potom. Evanjelium tvoria jednotlivé parciálne témy, ktoré predstavujú dôležité epizódy Ježišovho života a majú relatívne samostatný charakter, napr. Prológ, Začiatok svedectiev, Veľkonočné sviatky v Jeruzaleme, Zjavenie tajomstva Ducha Svätého atď.

Na povrchovej úrovni sa evanjelium realizuje cez umeleckú modelovú štruktúru. K jeho základným vlastnostiam preto patrí názornosť, zrozumiteľnosť, sugestívnosť, objektívnosť, subjektívnosť, presvedčivosť. Z mimojazykových faktorov ovplyvňujú modelovú štruktúru evanjelia tieto vlastnosti: verejnosť, písomnosť, monologickosť, neprítomnosť adresáta, komplexnosť funkcií.

Na štýle evanjelia sa podieľajú všetky štýlotvorné činitele, za dominantný štýlotvorný činiteľ pokladáme tému, ktorá naznačuje smerovanie príslušného slohového postupu a z toho vyplývajúce ďalšie vlastnosti tohto žánru.

Umelecká modelová štruktúra sa prejavuje v paradigme lexikálnych štylém slovníkom s relatívne širokým rozpätím. Základnú slovníkovú vrstvu tvoria nocionálne a neutrálne slová z jadra slovnej zásoby, ktoré posilňujú zrozumiteľnosť a objektívnosť textu evanjelia (*matka, Syn, otec, svet, nebo, kameň, krajina, breh, chlieb, krv, telo, jesť, piť, vôľa*).

Z makroparadigmy štylisticky zafarbených slov má najväčšiu frekvenciu mikroparadigma biblizmov *(jednorodený, anjel, Spasiteľ, diabol, hriech, rúhanie, Hosanna, zatratenie, posvätiť, kalich*), historizmov a archaizmov (*starejší, peňazomenci, farizej, denár, veľkňaz, nádenník, libra oleja, kohorta*) a knižných slov (*lesť, žízniť, horlivosť, zvestovať*).

Makroparadigma emocionálno-expresívnych slov je zastúpená veľmi úsporne, čo svedčí o snahe autora podať fakty objektívne. Ide o skupinu inherentne expresívnych slov (*diabol, zlý, ohavnosť, zatratený*), ktoré súvisia s filozofiou kresťanského náboženstva a s jeho vnímaním a chápaním sveta.

Mikroparadigmu zdrobnenín reprezentuje iba malý počet slov, napr. *Baránok boží, loďka.*

Veľmi bohatú skupinu predstavuje skupina polysémických lexikálnych štylém. Obrazné pomenovania fungujúce na metaforickom a metonymickom princípe predstavujú zdroj citovosti, zážitkovosti a subjektívneho nazerania (*nenarodili sa z vôle tela ani z vôle muža, ja som hlas volajúceho na púšti, hriech sveta, uverili Písmu, ja som brána, posadnutý zlým duchom, ja som hovoril svetu, veríme pre tvoje slovo, Spasiteľ sveta, prešiel zo smrti do života, pán vzdával vďaky, dal im jesť chlieb z neba, slová večného života*). Dôležitú charakterizačnú funkciu plnia epitetá (*Boží Syn, Boží Baránok, Duch Svätý, Boží anjeli, židovská Veľká noc, Božie kráľovstvo, jednorodený Syn, večný život, Boží hnev, Boží dar, Božie skutky, živý chlieb, posledný deň, živý Otec, Božia láska, v posledný veľký deň sviatkov, Dávidovo potomstvo, Abrahámovo potomstvo, dobrý pastier, Božia sláva, pravý vzácny nardový olej)*, ktoré sú svojou sémantikou podriadené dominantnej téme. Často využívaným prostriedkom evanjeliových textov sú prirovnania (*ako holubica zostupoval z neba*), príslovia a výroky (*Vietor veje, kam chce. Počuješ ho, ale nevieš, odkiaľ prichádza a kam ide; Kto chodí vo dne, nepotkne sa, lebo vidí svetlo tohoto sveta. Ale kto chodí v noci, potkne sa, lebo v ňom nieto svetla; jeden rozsieva a druhý žne*) a pripodobenia (podobenstvá).

Veta evanjelií je syntakticky pestrá. Uvádzacie vety a prehovory postáv sú podľa členitosti jednoduché, v prehovoroch Ježiša a v reči rozprávača príbehu dominujú súvetia s prevahou hypotaxe v rozličnom vzťahu podradenia, častý je príčinný a podmienkový vzťah, čo korešponduje s výkladovým a argumentačným charakterom týchto prehovorov.

Súčinnosť neutrálnej a emocionálnej roviny evanjeliových textov zabezpečuje modalita viet. Bezpríznakovo a neosobne pôsobia oznamovacie vety, silný citový a argumentačný náboj nesú opytovacie, rozkazovacie a zvolacie vety, napr. *Nebude to Mesiáš? Rabbi, jedz! Ale čo je to pre toľkých!? Usaďte ľudí! Aké znamenie urobíš, aby sme videli a uverili ti? Prečo ma chcete zabiť? Si posadnutý zlým duchom! Kto ťa chce zabiť ?!* V tomto type viet sa skrýva sémantika a posolstvo celého evanjeliového textu.

Dôležitým syntaktickým prostriedkom evanjelia je zámerné opakovanie významovo zaťažených slov textu, ktorého úlohou je zafixovať obsah vo vedomí percipienta. Napr. *Nik nevystúpil do neba, čo zostúpil z neba; Svetlo prišlo na svet, a ľudia milovali tmu viac ako svetlo, lebo ich skutky boli zlé. Veď každý, kto zle robí, nenávidí svetlo a nejde na svetlo, aby jeho skutky neboli odhalené. Ale kto koná pravdu, ide na svetlo, aby bolo vidieť, že svoje skutky koná v Bohu.* Typickým príkladom takto fungujúcej sémantiky je text z evanjelia o uzdravení slepého od narodenia. Motív slepoty, potretia a umytia očí sa varíruje niekoľkokrát.

Morfologické štylémy nie sú nápadné, vyplývajú predovšetkým z obsahu evanjelia ako žánru, ktorý hovorí o živote a pôsobení Ježiša. Vysokú frekvenciu

použitia majú osobné zámená (*on, ho, ja, ty, my*), substantíva a verbá týkajúce sa témy, napr. *viera, svedectvo, Boh, Otec, Syn, hriech, veriť, uveriť, hľadať, nájsť, osláviť, prísť, súdiť, zabiť.*

Vonkajšia kompozičná stavba evanjelia korešponduje s jeho témou, funkciou a s dominanciou rozprávacieho slohového postup, preto sa makrotext evanjelia horizontálne člení na úvod (naznačenia témy, oboznámenie s postavou svedka, ktorý vystupuje ako rozprávač udalostí), jadro (skutky a zázraky Ježiša, jeho umučenie a vzkriesenie) a záver (dodatok v podobe Ježišových zjavení, záverečné konštatovanie).

Dôležitú úlohu pri výstavbe evanjelia zohráva jeho členenie na kapitoly a podkapitoly, ktorými sa dosahuje chronologická a tematická prehľadnosť jednotlivých motívov. Členenie je jasne a zreteľne naznačené graficky vo forme nadpisov a podnadpisov, napr. Prológ, I. Prvá veľká noc, A. Začiatok svedectiev, Svedectvo Jána Krstiteľa, Svedectvo prvých učeníkov, Svadba v Káne – prvé zo znamení, B. Veľkonočné sviatky v Jeruzaleme, Vyčistenie chrámu…atď (podľa Jánovho evanjelia). Jednotlivé mikrotexty potom dodržiavajú princíp klasického rozprávania: úvod, zápletka, zauzlenie, vyvrcholenie, rozuzlenie.

V evanjeliu ako žánri naratívneho rozmeru sa využívajú nadvetné kontextové jednotky, a to pásmo rozprávača a pásmo postáv. Expedient v úlohe rozprávača oboznamuje adresáta s udalosťami, postavami a prostredím, ktoré sa viažu k dominantnej téme evanjelia (referencia o Bohu) ako súčasti biblického makrotextu a k jeho parciálnej téme (referencia o pôsobení Ježiša Krista) ako samostatného komunikátu s vlastnou referenčnou skutočnosťou. Všetky príbehy sú spojené hlavnou postavou (osobnosťou Ježiša) a témou. Rozprávač sa snaží o objektívne zachytenie udalostí, ktoré pokladá za skutočné a pravdivé. Tomuto zámeru zodpovedá využívanie bezpríznakových lexikálnych, morfologických, syntaktických a kompozičných štylém. V niektorých momentoch narácie chce expedient zdôrazniť závažnosť úlohy percipienta, snaží sa na neho citovo zapôsobiť a presvedčiť ho, vtiahnuť ho do príbehu a zaangažovať na udalostiach, preto používa 2. a 3. osobu plurálu, napr. *On vie, že hovorí pravdu, aby ste aj vy uverili. Z jeho plnosti sme my všetci dostali milosť za milosťou*.

Výpovede a názory komunikantov jednotlivých príbehov sa realizujú vo forme priamej reči. Priama reč Ježiša je na jednej strane nasýtená príznakovými štylémami (metafory, prirovnania, opakovanie slov a viet, pestrá modalita), na druhej strane je to strohá a lakonická reč (Ježiš nazýva svoju matku slovom žena, v jeho výpovediach sú iba neutrálne tvary slovnej zásoby).

Priama reč ostatných zúčastnených postáv je sémanticky jasná, syntakticky jednoduchá, modálne pestrá, napr. *Kto si ty? Si prorok? Štyridsaťšesť rokov stavali tento chrám a ty ho postavíš za tri dni? Ako to, že sa ti otvorili oči? Hľa, váš kráľ! Preč s ním! Ukrižuj ho!*

Uvádzacie vety priamej reči stoja na jej začiatku, sú tvorené slovesami hovorenia a majú neutrálny charakter, napr. *povedal, volal, hovoril, pýtali sa, odpovedal a pod*.

Rozprávač je vo vyjadrovaní presný, ale stručný, nikdy nepovie viac, ako je nevyhnutné. Je to typ rozprávača, ktorý nezachytáva ani psychické stavy svojich postáv, ani nevyjadruje svoje vlastné citové rozpoloženie. Výnimkou sú autorské prehovory v Evanjeliu podľa Marka, v ktorých Marek zdôrazňuje ľudskú stránku Ježiša, napr. *prísne mu pohrozil, s hnevom si ich premeral, s láskou naňho hľadel, je hladný a smädný, opanuje ho strach pred smrťou, zomiera s výkrikom a pod.*

Naším cieľom bolo charakterizovať evanjelium ako synchrónny žáner, ktorého parametre sú v súlade s najnovšími koncepciami slovenskej lingvoštylistiky. Radíme ho do systému náboženských katechetických žánrov a do podsystému biblických žánrov. Evanjelium pokladáme za obsahovo a formálne uzavretý písaný komunikát, ktorý hovorí o živote a pôsobení Ježiša Krista s cieľom poučiť a vzdelať percipienta v otázkach viery. Tento žáner vzniká na priesečníku rozprávacieho slohového postupu a umeleckého štýlu, čo sa v rovine výrazu prejavuje rozvíjaním príbehu v chronologickej postupnosti s využitím širokej škály jazykových a kompozičných štylém. Evanjelium má tieto charakteristické vlastnosti: názornosť, zrozumiteľnosť, pôsobivosť, subjektívnosť a sugestívnosť.

Literatúra

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava: Stimul 1998.

FABIAN, Anton: Naratívny rozmer v Biblii. In: Práce a štúdie žilinskej univerzity. Ružomberok: TI RK CMBF UK 1998, s. 36 – 41.

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004.

HERIBAN, Jozef: Príručný lexikón biblických vied. Rím: Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda 1992.

KOČIŠ, František: Východiská konštituovania náboženského štýlu. In: Acta facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis, Trnava 1998, s. 19 – 27.

LIBA, Peter: Žalm ako živý žáner. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, ročník LII Philologica. Bratislava: Univerzita Komenského 2001, s. 71 – 81.

MIKO, František: Od epiky k lyrike. Bratislava: Tatran 1973.

MISTRÍK, Jozef: Náboženský štýl. In: Studia Academica Slovaca. 20. Prednášky XXVII. letného seminára slovenského jazyka a literatúry. Bratislava: Alfa 1991, s. 163 – 175.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997.

MISTRÍK, Jozef: Žánre vecnej literatúry. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975.

MLACEK, Jozef: K štylistike náboženskej komunikačnej sféry a k jazyku súčasnej duchovnej piesne. In: Studia Academica Slovaca. Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a literatúry. 27. Bratislava: Stimul 1998, s. 102 – 117.

RUŠČÁK, František: Zvesť o Kristovom narodení ako žáner a text. In: Text a kontext. Zborník z medzinárodnej konferencie v Prešove 18. – 19. novembra 1993. Prešov: Pedagogická fakulta Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach 1993, s. 140 – 144.

SABOL, Ján: O znakovosti biblického textu. In: Verbum, VIII, 1997, č.3, s. 93 – 100.

SLANČOVÁ, Dana: Praktická štylistika (Štylistická príručka). Prešov: Slovacontact 1996.

SLANČOVÁ, Dana: Základy praktickej rétoriky. Prešov: Náuka 2001.

Sväté písmo Starého i Nového zákona. Preklad a poznámky podľa vydaní SSV v Trnave: Starý zákon z roku 1955 – Nový zákon z roku 1986. Úvody k jednotlivým spisom: Jozef Heriban, SDB. Rím: Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda 1995.

ŠIMKOVÁ, Mária: Text a kontext v náboženskej komunikácii. In: Zborník fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity. Studia Philologica 8. Prešov 2001, s. 42 – 46.

TYROL, Anton: Poznámky k štúdiu biblickej exegézy. Svit: KBD 1999.

VARIA XVI

VARIA XVI

VARIA XVI

VARIA XVI

VARIA XVI